ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΟΥ ΟΡΕΙΝΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Ο ΓΕΩΡΓΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ «ΧΩΡΑΣ ΜΕΤΖΟΒΟΥ» (18ος αι – 19ος αι.)

ΘΕΟΦΑΝΗΣ Γ. ΔΑΣΟΥΛΑΣ

Δ Ι Δ Α Κ Τ Ο Ρ Ι Κ Η Δ Ι Α Τ Ρ Ι Β Η

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2009

"Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα" (Νόμος 5343/32, άρθρο 202, παρ. 2).

Ημερομηνία αίτησης του κ. Δασούλα θεοφάνη: 10-7-2001

Ημερομηνία ορισμού Τριμελούς Συμβουλευτικλής Επιτροπής: 202/17-10-2001

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής:

Επιβλέπουσα

Βασιλική Ρόκου, Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας–Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μέλη

Βασίλειος Νιτσιάκος, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Κωνσταντίνος Κόμης, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΕΠΤΑΜΕΛΟΥΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ : 308/7-4-2009

1. Βασιλική Ρόκου	Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
2. Βασίλειος Νιτσιάκος	Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
3.Κωνσταντίνα Μπάδα	Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
4.Μαρίνα Βρέλλη	Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
5. Ευδοκία Ολυμπίτου	Επίκουρος Καθηγήτρια του Ιονίου Πανεπιστημίου
6. Ελεωνόρα Σκουτέρη	Επίκουρος Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ.
7. Δημήτριος Ράπτης	Λέκτορας του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Έγκριση Διδακτορικής Διατριβής με βαθμό «**ΑΡΙΣΤΑ**» στις 27-4-2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....11

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....17

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ο ΓΕΩΡΓΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ
ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΥΝΑΦΕΙΕΣ.

I. Ο ρόλος του ορεινού ανάγλυφου και η δόμηση του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος.....41

II. Από τον μεσαίωνα στην οθωμανική πραγματικότητα. Οι διαστάσεις μίας μετάβασης.....45

α) Το μεσαιωνικό υπόβαθρο.....45

β) Προδρομικές μορφές συγκρότησης του αγροτικού κόσμου της Πίνδου.....58

γ) Η κτηνοτροφική άνοδος και οι συνέπειές της.....73

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

« Η ΧΩΡΑ ΜΕΤΖΟΒΟΥ »

Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ « ΧΩΡΑΣ ΜΕΤΖΟΒΟΥ »

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Ο ΠΙΝΔΑΪΚΟΣ ΠΕΡΙΓΥΡΟΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ

I. Η κοιλάδα του Βάρδα.....91

II. Η κοιλάδα της Βωβούσας.....95

III. Η Βάλε Κάλντα.....98

IV. Η κοιλάδα της Κρανιάς.....101

V. Οι πηγές του Πηνειού.....103

VI. Ο Ασπροπόταμος.....109

VII. Η κοιλάδα του Αράχθου.....117

VII. Η κοιλάδα του Μετσοβίτικου ποταμού.....121

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΜΕΤΣΟΒΟΥ ΣΤΟ ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΟΥ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ.

I. Ένα σημαντικό δερβένι.....127
II. Διοικητική και οικιστική διάρθρωση.....132
III. Η διαφύλαξη της εδαφικής ακεραιότητας. Οι διαμάχες για τα σύνορα.....143
IV. Διευκρινίσεις και επιβεβαιώσεις.....148

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Η ΟΡΕΙΝΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ

I. Μορφολογικά χαρακτηριστικά του ορεινού συστήματος της Χώρας.....149
α) Τεκτονική δομή.....149
β) Γεωλογική δομή.....156
II. Χωροταξική Κατανομή και διάρθρωση των αγροτικών ζωνών.....160
α) Το δυτικό τμήμα της Χώρας.....162
1) Η κοιλάδα των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού.....162
2) Η οροπεδική ζώνη.....192
β) Το ανατολικό τμήμα της Χώρας.....197
1) Η κοιλάδα της Μηλιάς.....197
2) Η κοιλάδα του άνω Πηνειού.....204

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΔΑΦΙΚΗΣ ΣΤΕΝΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ
ΜΙΑ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΩΝ ΕΔΑΦΙΚΩΝ ΜΕΓΕΘΩΝ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΟΡΕΙΝΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ

I. Η έκταση τη Χώρας.....211
II. Τα επιμέρους εδαφικά μεγέθη.....212
III. Μία προσέγγιση του Παρελθόντος.....214

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΑΣΗ
ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ

I. Μορφές γαιοκτησίας....233
α) Οι κοινές γαίες και η διαχείρισή τους....237
1) Το δάσος....238
2) Οι βοσκότοποι....256
β) Οι ιδιόκτητες γαίες....268
1) Οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις....270
2) Η αγροτική γη της εκκλησίας....300
3) Ιδιόκτητη γη της Χώρας....319
II. Το φορολογικό πλαίσιο....320
α) Οι πρώιμοι οθωμανικοί αιώνες....322
β) Το φορολογικό καθεστώς της Χώρας....330
γ) Ο 19ος αιώνας και το τέλος του καθεστώτος....358

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ΄

ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

I. Τεχνικά συστήματα....367
α) Τεχνικές λήψης....369
β) Τεχνικές άρδευσης....411
γ) Τεχνικές μεταποίησης....415
δ) Μέθοδοι και μονάδες μέτρησης....428
II. Η Χρήση των αγροτικών προϊόντων....431
α) Η διατροφή....431
β) Οι ζωοτροφές....434
γ) Οι εμπορευματικές καλλιέργειες....441

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ....451

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ....455

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ....475

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΩΝ....503

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η εκπόνηση αυτής της μελέτης αποτελεί κατάληξη ενός μακροχρόνιου προσωπικού «διαλόγου» με τον χώρο και τους ανθρώπους της Πίνδου. Η απαρχή του σημειώνεται την περίοδο που οι αισθητικές προκλήσεις του ορεινού τοπίου με ώθησαν να περιφέρομαι στις κοιλάδες και τα υψίπεδα της οροσειράς. Οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες της περιοχής, μετέτρεψαν σύντομα τις αρχικές γεωγραφικές ιχνηλατήσεις σε γόνιμους ανθρωπολογικούς προβληματισμούς, σηματοδοτώντας έτσι την στροφή των αναζητήσεών μου προς τη διερεύνηση των τοπικών πολιτισμών.

Τα διάχυτα στον ορεινό χώρο ίχνη τους, συνιστώντας τεκμήρια μίας πολυδιάστατης αγροτικής κοινωνίας, που είχε εκλείψει χωρίς να έχει αξιολογηθεί στο σύνολό της, επίτασσε μία περαιτέρω διερεύνησή της. Η ανίχνευση των διαστάσεών της, έθεσε τις βάσεις μίας συστηματικής έρευνας και διαμόρφωσε τους βασικούς άξονες αυτής της εργασίας. Κύρια επιδίωξή της ο επαναπροσδιορισμός της αγροτικής υπόστασης των κοινωνιών της Πίνδου που ανέπτυξαν κτηνοτροφικές οικονομίες κλίμακας και η επισήμανση της σημασίας της γεωργίας ως συμπληρωματικής δραστηριότητας, που έλαβε ιδιαίτερες μορφές ανάπτυξης.

Η συνειδητοποίηση αυτής της άποψης προέκυψε από την πολυετή ανίχνευση του γεωγραφικού χώρου της «μεγάλης κτηνοτροφίας», στα πλαίσια αποφασιστικών εξορμήσεων στα βουνά και τους οικισμούς της κεντρικής Πίνδου με στόχο την άμεση αντίληψη και κατανόηση του χώρου, που ήδη είχε αποτελέσει αντικείμενο διερεύνησης με άξονα την παρουσία, την ανάπτυξη και την εξέλιξη των ορεινών κοινωνιών στη βάση του οθωμανικού συστήματος οργάνωσης μεταξύ $15^{ου}$ – $19^{ου}$ αιώνα. Η επεξεργασία των στοιχείων ανέδειξε την παρουσία ενός «άλλου» αγροτικού πληθυσμού, ο οποίος δρούσε παράλληλα προς τον κόσμο της κτηνοτροφίας. Τα τεκμήριά του, διάσπαρτα σε όλο το ορεινό ανάγλυφο, στοιχειοθετούσαν έναν άλλο πολιτισμό, ο οποίος είχε εκμεταλλευτεί κάθε προσφερόμενο πόρο του βουνού, προκειμένου να επιβιώσει και να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις του δικού του υλικού βίου Ο προσανατολισμός της έρευνας στο πεδίο των αφηγήσεων αποκάλυψε ότι αυτά τα βουνά, παρά το ύψος τους, δεν υπήρξαν μόνο βοσκότοποι αλλά και τόποι δράσης ενός ρωμαλέου γεωργικού πληθυσμού.

Η επιστημονική τεκμηρίωση της παρουσίας του αποτέλεσε το έναυσμα για την εκπόνηση αυτής της μελέτης. Το όλο εγχείρημα ήταν μία πρόκληση. Η ανάδειξη μίας γεωργικής παράδοσης στον χώρο της «μεγάλης κτηνοτροφίας», συνιστούσε απόκλιση

από τις παραδομένες επιστημονικές αντιλήψεις που ήθελαν τους πληθυσμούς αυτής της περιοχής αιώνιους κτηνοτρόφους.

Αναζητώντας τις αιτίες αυτής της αντίφασης, επισήμανα την ύπαρξη ερευνητικών κενών και την αποσπασματική προσέγγιση των κοινωνιών της «μεγάλης κτηνοτροφίας». Η έλλειψη προβολής της συνολικής τους παρουσίας στον ιστορικό χρόνο, που προσέδωσε στην ακμάζουσα κτηνοτροφική δομή διαστάσεις μοναδικότητας, άφησε τα τεκμήρια της γεωργικής δράσης κρυμμένα στην μνήμη και τις ερημιές των ορεινών κοιλάδων. Αυτά, δεν είχαν επισημανθεί και αξιολογηθεί ως ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ορεινού κόσμου.

Η αρχική προσπάθεια να ανασύρω από τις μνήμες των κατοίκων τον λησμονημένο γεωργικό πολιτισμό τους, υπήρξε μια αναγκαιότητα, η οποία με ώθησε στην επιτόπια έρευνα και στη μελέτη του ορεινού χώρου, ως συνολικής γεωργικής και κτηνοτροφικής πραγματικότητας.

Έγινε γρήγορα κατανοητό ότι η ανάδειξη της γεωργικής πτυχής των κοινωνιών της «μεγάλης κτηνοτροφίας» απαιτούσε βαθύτερη και ουσιαστική εκτίμηση των όρων της λειτουργίας της και κυρίως της σημασίας που αποκτούσε ως οικονομίας, στη σχέση της με την κοινωνία του ορεινού κόσμου.

Η συνύπαρξη γεωργών και κτηνοτρόφων στον ίδιο χώρο και οι συναρθρώσεις τους στην μακρά διάρκεια του χρόνου, επέβαλαν μία επανεξέταση των γεωγραφικών συνθηκών και των ιστορικών όρων που συγκρότησαν την παρουσία τους στην οροσειρά. Η διερεύνηση των οικιστικών, οικονομικών, κοινωνικών, δημογραφικών, πολιτισμικών και περιβαλλοντικών παραμέτρων αυτής της συμβίωσης, κατέστησε φανερή την ενιαία διάσταση του πολιτισμού τους. Η κτηνοτροφική δομή, δεν αποτελούσε παρά μία από τις εκφάνσεις του αγροτικού τους χαρακτήρα, ενώ η κυριαρχία της σε ορισμένους οικισμούς συνιστά ένα φαινόμενο που εντάσσεται στη ιστορική περιοδολόγηση του οθωμανικού κόσμου. Είχε γίνει φανερό δηλαδή, ότι η ερμηνεία των αγροτικών κοινωνιών της Πίνδου απαιτούσε γνώση των αφετηριακών τους δομών και των διαφοροποιήσεων που επήλθαν κατά την μακρά διάρκεια της παρουσίας τους στο χώρο.

Απαιτήθηκε δηλαδή μια μεθοδολογική προσέγγιση που θα καθιστούσε την ιστορική τεκμηρίωση της υπόθεσης του γεωργικού χαρακτήρα που διέθεταν ορισμένοι οικισμοί- στο σύνολό τους ή εν μέρει-, βασική συνιστώσα της ερευνητικής διαδικασίας. Η διάσταση της ιστορικότητας που αναδύθηκε ως προβληματική, αποτέλεσε βασικό μεθοδολογικό εργαλείο για τη μελέτη των κοινωνιών του

αγροτικού κόσμου της Πίνδου καθιστώντας την εκπόνηση της μελέτης, υπόθεση διεπιστημονικής προσέγγισης. Κατά συνέπεια, ο διάλογος ανθρωπολογίας και συνολικής ιστορίας εμφανίζεται ως μία υποχρεωτική συνθήκη στην προσπάθεια ανάγνωσης της διάκρισης γεωργίας-κτηνοτροφίας και των σχέσεών τους, στον ορεινό χώρο και τον πολιτισμό του.

Η αναζήτηση σχετικών γραπτών πηγών ανέδειξε την περιοχή του Μετσόβου ως την καταλληλότερη, για τη πραγματοποίηση αυτής της εργασίας. Οι πληροφορίες που αντλήθηκαν από τα τοπικά αρχεία, και η μελέτη των σχετικών μελετών, εμφάνιζαν αυτό το αντιπροσωπευτικό κέντρο της κτηνοτροφίας, να διαθέτει μία σημαντική γεωργική δομή, η παρουσία της οποίας υπήρξε αδιάλειπτη από τον μεσαίωνα έως και τον 20^{ο} αιώνα.Το τέλος της συνέπιπτε με τις παιδικές μνήμες των πιο ηλικιωμένων κατοίκων. Οι τελευταίοι φορείς, προερχόμενοι από το αγροτικό και βιοτεχνικό στοιχείο της περιοχής, βίωσαν, όπως ολόκληρη η ελλαδική ύπαιθρος, τις αλλαγές που έφερε στη ζωή τους η ένταξη στη βιομηχανική εποχή. Όλοι τους μου διηγήθηκαν «εκείνες τις παλαιές μέρες» όχι πάντα καλές, ωστόσο ζωντανές, εφόσον οι οικισμοί τους διατηρούσαν τον οικονομικό και κοινωνικό τους ιστό.

Για την περάτωση της διατριβής οφείλω θερμές ευχαριστίες στους κ.κ. Βασιλική Ρόκου, Καθηγήτρια Λαογραφίας του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και Βασίλειο Νιτσιάκο, Καθηγητή Λαογραφίας του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω την Επόπτη Καθηγήτρια, κ. Ρόκου Βασιλική, για την προθυμία της να αναλάβει την επίβλεψη της παρούσας διατριβής, την παρακολούθηση όλων των σταδίων της έρευνας, τις ουσιαστικές παρατηρήσεις σχετικά με τη δομή της εργασίας, τις βιβλιογραφικές υποδείξεις της καθώς και τις προτάσεις της, όσον αφορά τη διαμόρφωση του τελικού κειμένου.

Στην συνέχεια αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω όλους τους πληροφορητές μου, κάποιοι από τους οποίους εντωμεταξύ έχουν φύγει από τη ζωή. Χωρίς τον δικό τους λόγο θα ήταν σχεδόν αδύνατον να αντιληφθώ τις διαστάσεις του αγροτικού κόσμου της περιοχής. Ελπίζω η αναγραφή των ονομάτων τους στο τέλος της εργασίας να αποτελέσει έναν ελάχιστο φόρο τιμής στον προσωπικό τους αγώνα καθώς και στον αγώνα των προγόνων τους, να δαμάσουν τη μεγάλη οροσειρά μετατρέποντάς την σε κοιτίδα ενός δυναμικού πολιτισμού αυτού του ορεινού χώρου. Την ίδια συναίσθηση τιμής αισθάνομαι και για τους εκατοντάδες αφανείς συνομιλητές μου από τους οικισμούς Μέτσοβο, Ανήλιο, Ανθοχώρι, Βοτονόσι,

Μηλιά, Μαλακάσι, Παναγιά, Πλατάνιστο, Βωβούσα, Περιβόλι, Κρανιά, Γρεβινίτι, Φλαμπουράρι, Χαλίκι, Στεφάνη, Συράκο και Καλαρύτες τους οποίους συνάντησα κατά καιρούς σε ορεινά μονοπάτια, κορυφές και υψίπεδα αντλώντας πολύτιμες πληροφορίες για την μελέτη μου.

Στην συνέχεια θα ήθελα να ευχαριστήσω τις εκκλησιαστικές, δημοτικές και δασικές αρχές του Μετσόβου και Ανηλίου για τη διάθεση των αρχείων τους. Προσωπικές ευχαριστίες θα ήθελα να απευθύνω στον πανοσιολογιότατο Σεραφείμ Καχριμάνη, τον πατέρα Χρήστο Στύλο καθώς και στους κ.κ. Φίλλιπο Χρόνα, Φάνη Μπούζαλη, Μιχαήλ Καραμίχα και Αλέξανδρο Καχριμάνη για την προσπάθειά τους να καταστώ κοινωνός σημαντικών εγγράφων και αρχείων. Ιδιαιτέρως ευχαριστώ τον κ. Δημήτριο Ρέκατα, για την διάθεση του πολύτιμου οικογενειακού του αρχείου.

Τα βάρη που επωμίστηκαν η σύζυγός μου και οι κόρες μου προκειμένου να ολοκληρωθεί αυτή η προσπάθεια ήταν πολλά και σημαντικά. Ωστόσο δεν εφείσθησαν υλικής και ψυχικής συμπαράστασης. Τις ευχαριστώ θερμά. Τέλος δε θα ξεχάσω ποτέ ότι το έναυσμα για την εκπόνηση της παρούσας μελέτης το έδωσαν οι αφηγήσεις των γονέων μου. Η επίγνωσή τους ότι σε αυτήν την εργασία καταγράφεται ο πολιτισμός των προγόνων τους, τους κατέστησε μοναδικούς αρωγούς στην όλη προσπάθεια μου. Δικαιωματικά τους ανήκει. Τους ευχαριστώ θερμά και τους την αφιερώνω.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

αλβ.:	αλβανικό
Β.Ι.Μ:	Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών
βλχ.:	βλαχικό
βουλγ.:	βουλγαρικό
BYZSL:	Byzantinoslavica
Γ.Δ.Η.:	Γενική Διοίκηση Ηπείρου
Δ.Γ.Ν.Ι:	Διεύθυνση Γεωργίας Νομαρχίας Ιωαννίνων
C.S.H.B:	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
ελλ.:	ελληνικό
E.A.R.P.R:	Editura Academiei Republicii Romîne
Ε.Ε.Β.Σ:	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
E.E.H.E.S.S:	Éditions De L' École Des Hautes Études en Sciences Sociales
Ε.Ε.Φ.Σ.Α.Π.Θ:	Επιστημονική Επετηρίδα Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Ε.Η.Μ:	Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών
Ε.Ι.Ε:	Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ε.Κ.Κ.Ε:	Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Ε.Μ.Σ:	Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών
ΗΕ:	Ηπειρωτική Εστία
ΗΗ:	Ηπειρωτικό Ημερολόγιο
ΗΜ:	Ηπειρωτικαί Μελέται
ΗΠ:	Ηπειρωτική Ζωή
ΗΧ:	Ηπειρωτικά Χρονικά
ΘΗ:	Θεσσαλικό Ημερολόγιο
ΘΧ:	Θεσσαλικά Χρονικά
Ι.Β.Μ.Τ:	Ίδρυμα Βαρώνου Μιχαήλ Τοσίτσα
Ι.Ε.Α.Τ:	Ίδρυμα Ευαγγέλου Αβέρωφ Τοσίτσα
IF:	Indogermanische Forschungen, Zeitschrift für idogermanische Sprach- u. Altertumskunde
Ι.Μ.Ε:	Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού
Ι.Μ.Ι:	Ιερά Μητρόπολη Ιωαννίνων
Ι.Τ.Ε.Ε:	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
Κ. Α. Δ:	Κατάστιχο Αγίου Δημητρίου
Κ. Ι. Μ.Ζ. Π:	Κατάστιχο Ιεράς Μονής Ζωοδόχου Πηγής
Κ.Ι.Ν.Α.Δ.Μ:	Κατάστιχο Ιερού Ναού Αγίου Δημητρίου Μετσόβου

λατ.:	λατινικό
Μ.Ζ.Β:	Μικρή Ζαγορίσια Βιβλιοθήκη
Μ.Ι.Α.Τ:	Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τραπέζης
Μ.Ι.Ε.Τ:	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
πλσλαβ.:	παλαιοσλαβικό
R.E.B:	Revue des Études Byzantines
R.E.S.E.E:	Revue des études sudest europeennes
σερβ.:	σερβικό
σλαβ.:	σλαβικό
Τ.Ι.Β:	Tabula Iimberii Byzantini
τουρκ.:	τουρκικό
Φ.Ε.Κ:	Φύλο Εφημερίδας Κυβερνήσεως

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι διαστάσεις ενός ορεινού πολιτισμού

Αντικείμενο της παρούσας έρευνας είναι ο ενιαίος αγροτικός κόσμος της Πίνδου και η συνολική του παρουσία στο πλαίσιο των γεωγραφικών συνθηκών της ορεινής πραγματικότητας και των ιστορικών όρων που συγκρότησαν τις κοινωνίες του[1]. Δύο ιδιαίτερα ζητήματα εμφανίστηκαν εδώ: το βουνό ως γεωγραφικός παραγωγικός χώρος και οι σχέσεις που η ανθρώπινη κοινωνία και ιδιαίτερα ο κόσμος της εργασίας διάρθρωσαν σε αυτό[2]. Οι συνθήκες και ο χαρακτήρας της εκμετάλλευσης του ορεινού χώρου, η ιδιαιτερότητα και η εξειδίκευση της παραγωγής στα χέρια των ορεινών πληθυσμών στις εγκαταστάσεις και στις γύρω καλλιεργήσιμες περιοχές, και η διάχυση στο χώρο για την εξασφάλιση της βιωσιμότητάς του,

[1] Ο αγροτικός κόσμος είναι αντικείμενο των επιστημών του ανθρώπου, της εθνολογίας της ανθρωπολογίας και της ιστορίας. Ως επιστημονικό ζήτημα που διαρθρώνεται μεταξύ γεωγραφικού χώρου και των αντίστοιχων οικονομιών του, αποτέλεσε αντικείμενο της μοντέρνας ιστοριογραφίας που συνέβαλε τόσο στην διεύρυνση του διαλόγου μεταξύ των κοινωνικών επιστημών με την ιστορία, όσο και στην πρόοδο μιας επιστημονικής διαδικασίας που κυριάρχησε ολόκληρο τον 20ο αιώνα. Ο γεωγραφικός χώρος και τα χαρακτηριστικά του, αποτέλεσαν αντικείμενο διεπιστημονικών προσεγγίσεων ως προς τον άξονα της παρουσίας του ανθρώπου και των δράσεών του. Η πρόοδος της ανθρωπογεωγραφίας ως επιστήμης, η οποία ακολούθησε την περίοδο των επιστημονικών ανακαλύψεων και της αποικιοκρατίας του 18ου αιώνα, εισήγαγε ένα ανθρωπολογικό πνεύμα στο χώρο των επιστημών. Γεωγράφοι και εθνολόγοι συνεργάζονται επί του εδάφους, εφαρμόζοντας επιτόπια έρευνα, σε άμεση επαφή με τις ανθρώπινες ομάδες και τις διάφορες μορφές των δραστηριοτήτων τους και ανακαλύπτουν τις μεταξύ τους σχέσεις, θέτοντας σχετικά ερωτήματα και διαρθρώνοντας υποθέσεις εργασίας, ανάλογες με την οπτική της έρευνας, προσπαθούν να σχηματίσουν απαντήσεις. Φάνηκε από νωρίς ότι η έρευνα προκειμένου να είναι γόνιμη, χρειαζόταν τη συμβολή περισσότερων οπτικών προσέγγισης, που θα συνέβαλαν με τη διαφορετική κατεύθυνση στην μεγαλύτερη κατανόηση περισσότερων όψεων της σχέσης των ομάδων με το γεωγραφικό τους χώρο, αλλά και της σχέσης των δύο επιστημών. Από την εμφάνιση του Paul Vidal de La Blache, με το έργο του Principes de Geographie Humaine, ο χώρος αποτέλεσε τον τόπο της κουλτούρας, και γι' αυτό μέρος του πολιτισμού, την υποδομή της κοινωνίας. Καμία από τις δύο επιστήμες δεν θα μπορούσε να μελετήσει μόνη της πια, τις ανθρώπινες κοινωνίες. Ο Lucien Febvre στο La terre et l' evolution humaine κατέστησε την ανθρωπογεωγραφία συγκεκριμένη ανθρωπολογική μελέτη και στις σχέσεις με το φυσικό περιβάλλον, περιέλαβε τη φυσική ιστορία, την ιστορία των καλλιεργειών, απευθύνθηκε σε όλες τις επιστήμες (οικονομική, κοινωνική, ιστορική, εθνολογική, γλωσσολογική, ψυχολογική) και προσέτρεξε στην ιστορία για να αρθρώσει την περιοδολόγηση των κοινωνιών στο χώρο.

[2] Η γεωγραφία των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, άρχισε από τα μέσα του 20ου αιώνα να απασχολεί την εθνολογία και το έργο τόσο του A. G. Haudricourt όσο και του A. Leroi-Gourhan, εισδύει στην ανίχνευση των εσωτερικών σχέσεων του χώρου με τις δραστηριότητες. Κατόπιν η μπρωντελική ιστοριογραφία των διαρκειών συνέδεσε τη γεωγραφία με την οικονομία και αποκάλυψε τις δομικές σταθερότητες και τα μόνιμα χαρακτηριστικά, αλλά και την έννοια της εξέλιξης, για να συναντήσει την έννοια της ανθρωπολογικής αντίληψης στο έργο του Cl. Levi- Strauss, και στη διατύπωση της σκέψης ότι για τις επιστήμες δεν υπάρχει κατακτημένη αλήθεια. Διανοητής δεν είναι αυτός που εκφράζει τις αληθινές απαντήσεις, αλλά εκείνος που θέτει τα πραγματικά ερωτήματα.

σημειώθηκε κατά τον F. Braudel «ανάμεσα στο εφικτό και το ανέφικτο» που οι ορεινές συνθήκες επιτρέπουν ή απαγορεύουν[3]. Ο αυτοκαταναλωτικός κόσμος και η μεγάλη διάρκεια των δομών του, η συνάρτηση των κοινωνιών του με το φυσικό περιβάλλον, οι κοινωνικές δομές των ορεινών εγκαταστάσεων και η αγροτική δράση που εξασφάλιζε πρωταρχικά την βιωσιμότητα των πληθυσμών του, συνιστούν μια πραγματικότητα, το βάρος της οποίας έγινε διακριτό, όταν οι μελέτες της κτηνοτροφίας την πρόβαλαν να αναδύεται ως κυρίαρχη δραστηριότητα του ορεινού κόσμου, που χαρακτήρισε την εικόνα των βουνών και των πληθυσμών του.

Η Πίνδος, ως ενιαία γεωγραφική και οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα, είναι ένας χώρος που εκ προοιμίου θεωρείται ζωτικός χώρος της κτηνοτροφίας. Η γεωμορφολογία της οροσειράς αποτέλεσε την βασική προϋπόθεση για την παρουσία της κτηνοτροφίας στους ορεινούς της όγκους. Το κέντρο της αναπτυγμένης κτηνοτροφίας του 17ου αιώνα ανήκει στην οθωμανική περίοδο, όταν αυτή η δραστηριότητα έλαβε διαστάσεις κυρίαρχης οικονομίας και εισήλθε στο μεσογειακό εμπόριο των πρώτων υλών, μεταξύ οθωμανικής αυτοκρατορίας και Δυτικής Ευρώπης[4]. Η συγκρότηση της κτηνοτροφικής δομής ταυτίστηκε με τον πληθυσμό και την εθνοτική ομάδα των Βλάχων. Ωστόσο τμήματα της οροσειράς εμφάνισαν μια γεωργική δομή που οι ορεινές κοινωνίες διατήρησαν σε όλη τη μεγάλη διάρκεια του παραδοσιακού κόσμου, αγγίζοντας τον 20ο αιώνα. Η κληρονομημένη αυτή δομή του μεσαιωνικού κόσμου διατηρήθηκε στο επίπεδο των δομών και των μοντέλων του 18ου αιώνα, τα οποία εμφανίζουν τον αγροτικό κόσμο της Πίνδου άλλοτε κτηνοτροφικό, άλλοτε γεωργικό και άλλοτε να ακολουθεί μικτά συστήματα.

Η επίγνωση της συνολικής αγροτικής παρουσίας των ορεινών πληθυσμών, που διασφάλισε τη μακρά διάρκεια της ορεινής ζωής, ώθησε την έρευνα στο πεδίο της ανάλυσης των ιστορικών συνθηκών και των επιβιώσεων της γεωργικής ζωής στην οροσειρά της Πίνδου, ως εγχείρημα που προαπαιτεί την ιστορική κατάδυση και τη συγκριτική γεωγραφική μελέτη, καθώς και μια συνολική ανθρωπολογική προσέγγιση των κοινωνιών που είναι εγκατεστημένες στο χώρο και διαβιούν παρακολουθώντας

[3] Η ακινησία του ορεινού κόσμου, η επιβίωση «ανάμεσα στο εφικτό και το ανέφικτο», συγκροτούν εργαλεία διερεύνησης του ορεινού περιβάλλοντος και των αποφασιστικών παραγόντων διαμόρφωσης του οικισμένου χώρου. Βλ. F. Braudel, *Civilisation matérielle, Économie et Capitalisme, XVe-XVIIIe siecles*, τόμ..1, Armand Colin, Paris. 1979, Ελληνική μετάφραση, MIET, σελ. 15

[4] Αντιπροσωπευτική είναι η μελέτη: Βλ. Β. Ρόκου, *Ορεινές κοινωνίες κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια*, εκδ. Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 2007

τις ιστορικές εξελίξεις. Η κατανόηση του ανωτέρω θεωρητικού πλαισίου καθόρισε κατά ένα μεγάλο βαθμό και τη δομή της παρούσας εργασίας.

Άξονα επίσης της διερεύνησης αυτής της ορεινής πραγματικότητας της Πίνδου[5], προσδιορισμένης από την ιστορική της σχέση με την πραγματικότητα των μεγάλων αυτοκρατοριών του μεσαίωνα και της νεότερης εποχής, αποτέλεσε η συμπληρωματική παρουσία γεωργίας και κτηνοτροφίας και η ισορροπία των σχέσεων μεταξύ των δύο, εκφρασμένη στο πεδίο των διεκδικήσεων της γαιοκτησίας.

Μια ιδιαίτερη περίπτωση οικονομικού και κοινωνικού σχηματισμού καθώς και οικονομικής διαχείρισης του ορεινού χώρου της Πίνδου, αποτέλεσε η περιοχή του Μετσόβου. Η επιλογή της οφείλεται στο γεγονός ότι έως τον 20ο αιώνα διατήρησε μία μικτή αγροτική οικονομία. Το κύριο ενδιαφέρον της μελέτης εστιάζεται στην περίοδο των δύο τελευταίων αιώνων της Τουρκοκρατίας και αναφέρεται στον αγροτικό πληθυσμό της «Χώρας Μετζόβου» από τα μέσα του 18ο ως τις αρχές 20ου αιώνα. Η συγκριτική μελέτη της με τις άλλες περιοχές της Πίνδου, ολοκληρώνει την εικόνα του αγροτικού της κόσμου, ρίχνοντας φως στον κόσμο της γεωργίας. Η έμφαση δίνεται στη γεωργία με απαραίτητες νύξεις στην κτηνοτροφία που κυριάρχησε τον 17ο αιώνα ως σημαντική οικονομική δραστηριότητα, στο πλαίσιο του ανερχόμενου καπιταλισμού[6].

Γεωγραφικές διευκρινίσεις - ιστοριογραφικές προσεγγίσεις.

Στις πολλαπλές αναγνώσεις της λέξης Πίνδος υπολανθάνει συχνά μία ασάφεια. Αρκεί η αναζήτηση μίας τοπογραφικής ερμηνείας για να αντιληφθούμε ότι πρόκειται για μία γεωγραφική γενίκευση χωρίς συγκεκριμένες χωρικές διαστάσεις. Για τους ίδιους του κατοίκους της οροσειράς το πρόβλημα ήταν ανύπαρκτο. Μόλις πρόσφατα «αντιλήφθηκαν» ότι κατοικούν στην Πίνδο[7]. Ωστόσο λόγιοι και περιηγητές της

[5] Αγροτική οικονομία και αγροτικός κόσμος είναι δύο όψεις του ίδιου γεωγραφικού γεγονότος, της κατοχής της γης, υποστήριξε ο Albert Demangeon, το 1952. Οι ανθρώπινες εγκαταστάσεις μας δείχνουν τις διαφορετικές μορφές που αυτές αποκτούν στα γεωγραφικά περιβάλλοντα. Βλ. Albert Demangeon*, Problèmes de Geografhie Humaine*, Armand Colin, Paris 1952.

[6] Αυτή η όψη της ανάπτυξης της κτηνοτροφίας συνδέεται με την εμπορευματοποίηση του μαλλιού, πρώτης ύλης της εκβιομηχάνισης της παραγωγής στα ευρωπαϊκά υφαντουργεία. Βλ. D. Sella, «Les mouvements longues de l' industrie lainière à Venise aux XVIe-XVIIe siècles», Annales, E.S.C., Paris , 12 (1957), σ.29-45.

[7] Μερικές δεκαετίες πιο πριν ακόμα και η ονομασία Πίνδος ήταν κτήμα μόνο των μορφωμένων ενώ για την πλειοψηφία των κατοίκων της μεγάλης οροσειράς ήταν παντελώς άγνωστη. Εντοπίζουμε εδώ μία διάσταση στην αντίληψη του γεωγραφικού χώρου μεταξύ των τοπικών πολιτισμών και της λόγιας παράδοσης. Είναι χαρακτηριστικό ότι ποτέ οι κάτοικοι της Πίνδου δεν θεώρησαν τα βουνά πάνω στα

οθωμανικής περιόδου γνώριζαν καλά ότι η ορεινή ζώνη, που διαχωρίζει την ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου από τις αντίστοιχες περιοχές της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, συμπίπτει ως ένα βαθμό με την Πίνδο των αρχαίων γεωγράφων[8] αν και δεν είχαν ακριβή επίγνωση των ορίων της[9]. Αυτή η αοριστία λαμβάνει ακόμη μεγαλύτερες διαστάσεις στις σύγχρονες γεωγραφικές πραγματείες. Αυτές, αναπαράγοντας αντιλήψεις των διοικητικών μηχανισμών προσδίδουν στην οροσειρά διαστάσεις που αποκλίνουν από την ιστορική και γεωλογική της διάσταση[10].

οποία κατοικούν ως ένα ενιαίο ορεινό σύνολο το οποίο έπρεπε να προσδιορίσουν κάτω από μία κοινή ονομασία.

[8] Ως το βουνό που ορίζει από δυτικά την Θεσσαλία αναφέρει την Πίνδο ο Ηρόδοτος. Βλ. Ηροδότου, *Ιστοριών,* Η.VII. 129 και Α. Ι. 56, 4. 4. εκδ. C. Hude, Oxonii. Την πιο αναλυτική και εγκυρότερη αρχαία πηγή σχετικά με την Πίνδο αποτελεί ο Στράβων δεδομένου ότι αναπαράγει σε μεγάλο βαθμό τις γνώμες παλαιοτέρων Ελλήνων γεωγράφων και κυρίως αυτές του Εκαταίου. Μέσα από τις αναγνώσεις των πολλαπλών αναφορών του στην περιοχή της οροσειράς αντιλαμβανόμαστε ότι για τον ίδιο το όρος Πίνδος συγκροτεί την ορεινή ζώνη όπου περιλαμβάνει τις ορεινές λεκάνες απορροής των υδάτινων ρευμάτων που συμβάλουν στον σχηματισμό των ποταμών Πηνειός και Αχελώος. Βλ. Στράβωνος Γεωγραφικά, *Άπαντα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων*, εκδ. Πάπυρος, (Z.7.9), (Z.Epit.Vat. 14, 15), (Θ.4.12), (Θ.5.1, 3 11, 12, 17, 19, 22). Επίσης βλ. Κλαύδιου Πτολεμαίου Γεωγραφική Υφήγησις, έκδ. C.F.A. Nobbe.

[9] Ο Holland στις αρχές του 19ου αιώνα αναφέρει: « *Χρησιμοποιώ το όνομα Πίνδος για τη κεντρική αυτή ράχη για ευκολία και μόνο, αφού κανένα όνομα της οροσειράς δε φέρει πια αυτό το όνομα και ακόμη κι από τους αρχαίους φαίνεται να χρησιμοποιούνταν για ένα μέρος της. Η σημερινή ονομασία των διαφόρων βουνών, που την απαρτίζουν δεν έχουν κάποια σαφή σχέση με τα ονόματα ή τις διαιρέσεις της αρχαίας γεωγραφίας και δεν φαίνονται να προσδιορίζονται με μεγάλη ακρίβεια. Δε χρειάζεται παρά να αναφέρω λίγα μόνο τα πιο αξιόλογα σημεία αυτού του τμήματος της οροσειράς, που συνδέονται πιο άμεσα με τη σύγχρονη Αλβανία* ». Διαπιστώνοντας παρόμοια ασάφεια και στις απόψεις των αρχαίων γεωγράφων δηλώνει: «*Το όνομα Πίνδος φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκε χωρίς μεγάλη σαφήνεια, μερικές φορές για σημαντική έκταση της οροσειράς που μόλις περιγράψαμε και περιστασιακά μόνο για κάποιο βουνό ή ομάδα βουνών.*». *Βλ.* H.Holland, *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία (1812-1813),* μτφ. Γ. Καραβίτης, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1989, σ. 53-55. Στην πραγματικότητα η αφετηρία του προβλήματος έγκειται στην εθνική ιδεοληψία περί ταύτισης του εθνικού χώρου με ονομασίες και γεωγραφικές αντιλήψεις των αρχαίων. Τόσο η ονομασία Πίνδος όσο και οι ονομασίες των επιμέρους ορεινών όγκων που συγκροτούν ή πλαισιώνουν την μεγάλη οροσειρά όπως Τύμφη, Λύγκος, Λάκμος, Κερκέτιον, Τριγγία, κ.λ.π. κληρονομιά της λόγιας παράδοσης που επιβλήθηκε μέσω των διοικητικών και εκπαιδευτικών μηχανισμών επέτειναν αυτή τη σύγχυση. Αν εξαιρέσουμε την γενική ονομασία Πίνδος η οποία έχει γίνει ευρύτερα αποδεκτή οι υπόλοιπες εκτός του ότι βασάνισαν και ακόμη βασανίζουν πολλούς γεωγράφους και ερευνητές στο να τις ταυτίσουν με τις σημερινές λαϊκές ονομασίες δύσκολα μπορούμε να ισχυριστούμε ακόμη και σήμερα ότι έχουν γίνει δεκτές στον καθημερινό λόγο.

[10] Γεωλογικά η μεγάλη οροσειρά αποτελεί μία συνέχεια των Δειναρικών Άλπεων που κυριαρχούν σε όλη την δυτική ζώνη της βαλκανικής Χερσονήσου. Μπορούμε να ορίσουμε ως βόρειο άκρο της το οροπέδιο της Κορυτσάς στην νοτιοανατολική Αλβανία και ως το νοτιότερο σημείο της τον Κορινθιακό κόλπο. Όλο αυτό το ατελείωτο σύμπλεγμα βουνών, κορυφών, υψιπέδων, κοιλάδων και φαραγγιών που διασχίζει την ηπειρωτική Ελλάδα με κατεύθυνση Β.Δ-Ν.Α έχει μήκος που υπερβαίνει τα 150 χιλιόμετρα ενώ καταλαμβάνει μία έκταση 9000.000 περίπου με το σύνολο των κορυφών της να ξεπερνά τα 2000 μέτρα και να φθάνουν μέχρι τα 2637 μέτρα η ψηλότερη. Οι σύγχρονες γεωγραφίες αν και ταυτίζουν το προαναφερόμενο ορεινό σύστημα με την Πίνδο συχνά ορίζουν την ως βορειότερη προέκτασή του το όρος Γράμμος επί της ελληνοαλβανικής μεθορίου και όχι τα γεωλογικά του όρια που εντοπίζονται στο οροπέδιο της Κορυτσάς.

Ενδεχομένως τα γεωγραφικά όρια της Πίνδου να μην διευκρινισθούν ποτέ[11]. Ωστόσο το ζητούμενο στην μελέτη μας δεν είναι η οριοθέτηση της οροσειράς αλλά οι χωρικές και χρονικές διαστάσεις της ανθρώπινης δράσης επί αυτής. Από αυτήν την άποψη η «έννοια» Πίνδος αποκτάει μεγαλύτερη σαφήνεια. Καταρχήν αναφερόμαστε σε ένα βουνό. Το γεγονός αυτό πέραν της συμβολικής του διάστασης έχει μία πραγματική σημασία. Το ορεινό οικοσύστημα καθορίζει με έναν απόλυτο τρόπο τις περιβαλλοντικές συντεταγμένες των πολιτισμών που αναπτύσσονται εντός αυτού. Η "ορεινότητα" λειτουργώντας ως βασικός παράγων διαμόρφωσης του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος της οροσειράς της προσδίδει μία ομοιογένεια. Ωστόσο αυτή η οικολογική σταθερά δεν παραπέμπει απαραίτητα σε κοινό ανθρωπολογικό τόπο. Παράγοντες όπως ο γεωγραφικός κατακερματισμός, οι πολιτισμικές καταβολές, οι ιστορικές εμπειρίες, οι διευθετήσεις και βιώσεις του χώρου και οι κοινωνικές πρακτικές, συνέβαλαν στο να αποτελέσει η οροσειρά μία συνάρθρωση πολλών και παραλλήλων ορεινών κόσμων. Σε αυτήν την περίπτωση η ανάγνωση του χώρου παραπέμπει σε ένα μωσαϊκό τοπικών και πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων, χωρικών και κοινωνικών διαφοροποιήσεων[12].

Η διερεύνηση εκ μέρους μας των χωρικών ορίων της Πίνδου δεν αποσκοπεί στην αναζήτηση των υπαρκτών ή ανύπαρκτων ταυτοτήτων της εφόσον γνωρίζουμε ότι αυτό το εγχείρημα αποτελεί συνάρτηση των εκάστοτε ιστορικών αντιλήψεων για τη γεωγραφία και τα σύνορα. Ωστόσο η οροσειρά δεν στερείται συμβολικών τόπων μόνο που οι αναγνώσεις τους παραπέμπουν στα ιστορικά της όρια, δηλαδή στα «βουνά του Μετσόβου», όπως αποκαλούσε η λαϊκή γλώσσα την Πίνδο των αρχαίων γεωγράφων και των μεταγενέστερων λογίων[13], όπου και εμφανίζει τις πιο σταθερές και αναγνωρίσιμες γεωγραφικές και πολιτισμικές της διαστάσεις[14]. Αντιθέτως, η αναζήτηση των ανθρωπολογικών τους συνιστωσών παραπέμπει κατευθείαν στον

[11] Σχετικά με αυτό το ζήτημα βλ. Π. Ποτηρόπουλος, Πολιτισμικές ταυτότητες στην Πίνδο, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2007, σ.88-90.

[12] Ακολουθώντας μόνο τον διαμήκη άξονα από βορά προς νότο εντοπίζουμε τα σλαβόφωνα και αλβανόφωνα χωριά του Γράμμου, τις κοινωνίες των Βλάχων που καταλαμβάνουν τον βασικό άξονα της οροσειράς, τους τόπους των Ζαγορισίων και των Τζουμερκιωτών δυτικά του κεντρικού άξονα, τα χωριά των Κουπατσιαραίων ανατολικά, των Παλιοχωριτών και των Αγραφιωτών στον νότο και τέλος τις νομαδοκτηνοτροφικές κοινωνίες των Αρβανιτοβλάχων και των Σαρακατσαναίων οι οποίες διαχέονται σε ολόκληρο τον χώρο της οροσειράς.

[13] Όπως φαίνεται από διάφορες πηγές η λαϊκή έκφραση προσδιόριζε επί αιώνες την Πίνδο με τις ονομασίες "Μέτσοβο" ή ''βουνά του Μετσόβου''. Βλ. Α΄ Μέρος, σ. 61 σημ.45., Β΄ Μέρος, Κεφ. Γ΄, σ.164 σημ. 56.

[14] Οι πηγές των μεγάλων ποταμών, τα μεγάλα δάση, οι τόποι της κτηνοτροφικής κοινωνίας, οι πιο σημαντικές διαβάσεις και τα πεδία των μαχών του 1940 βασικά στοιχεία της προσλαμβάνουσας σήμερα εικόνας για την Πίνδο εντοπίζονται σε αυτό το τμήμα της οροσειράς.

χώρο της «μεγάλης κτηνοτροφίας» όπου ιστορικά κυριαρχούσαν οι κοινωνίες των Βλάχων. Τα εθνοπολιτισμικά τους χαρακτηριστικά αποτέλεσαν συχνά κίνητρο για την ένταξης της περιοχής στις ερευνητικές προσεγγίσεις διαφόρων μελετών. Παρόλα αυτά οι διαστάσεις της ιστορικότητάς τους συνυφασμένες άμεσα με την παρουσία τους στην οροσειρά δεν έχουν αποσαφηνιστεί στο σύνολό τους. Το ενδιαφέρον της ιστοριογραφίας για την περιοχή υπήρξε συχνά απόρροια μίας αποδεικτικής που στόχευε στην ανάδειξη στοιχείων που συνιστούσαν προδρομικές μορφές συγκρότησης του νεοελληνικού έθνους.Υπό το πρίσμα αυτής της προσέγγισης οι οικισμοί της αποκτούν ιστορικό ρόλο μόνο ως ψηφίδες ενός γενικού ιστορικού πλαισίου, που αποσκοπεί στην ερμηνεία μίας εθνικής ολοκλήρωσης[15].

Το ερμηνευτικό αυτό σχήμα δεν εντάσσεται στην οπτική της παρούσας έρευνας. Μία ολοκληρωμένη ωστόσο ιστορική ερμηνεία, προαπαιτεί την συνολική προσέγγιση του ζητήματος μεταξύ του 15^{ου}- 20^{ου} αιώνα, όταν η οροσειρά αποτελούσε γεωγραφικό τμήμα του Οθωμανικού κράτους. Τα προνομιακά καθεστώτα που εξασφάλισαν κατά καιρούς οι οικισμοί έθεσαν τις βάσεις μίας ιδιότυπης επικοινωνίας με τον Οθωμανικό κόσμο. Δομικό της στοιχείο η προσαρμογή των κληρονομημένων από τον μεσαίωνα κοινωνικών και οικονομικών δομών τους στην οθωμανική πραγματικότητα, μία διεργασία που σταδιακά οδήγησε στην διαμόρφωση ενός διακριτού οικονομικού, κοινωνικού, και κατ' επέκταση πολιτισμικού μοντέλου την διάσταση του οποίου επιδιώκουμε να ανιχνεύσουμε[16]. Υπάρχουν όψεις του που χρήζουν μία εκ νέου προσεκτική ανάγνωση ώστε να γίνουν κατανοητές στο πλαίσιο της ιστορίας.

Τα περιηγητικά κείμενα, τα οποία συνιστούν τις πρώτες αναλυτικές πηγές για τους πληθυσμούς της περιοχής, αποδίδουν τα γενικά χαρακτηριστικά αυτού του

[15] Η εικόνα που αναπαρήγαν πολλά ιστορικά εγχειρίδια για το παρελθόν της Πίνδου, είναι αυτή ενός τόπου όπου οι πληθυσμοί του εμπλέκονταν στο χερσαίο εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο του οθωμανικού κράτους και κατοικούσαν σε προνομιακούς οικισμούς του ορεινού χώρου πάντα στα πλαίσια μελέτης πρόδρομων μορφών της πολιτικής και διοικητικής οργάνωσης του ελλαδικού χώρου. Αν και τέτοιου είδους μελέτες προσεγγίζουν ορισμένες πτυχές της ιστορίας της οροσειράς, ωστόσο, στα πλαίσια μίας εθνικής ιστοριογραφίας αφήνουν πολλούς χώρους εκτός έρευνας.

[16] Η Πίνδος διέθετε έναν κόσμο ενιαίας κουλτούρας, που ανήκε στην εθνοτική ομάδα των Βλάχων, και διακρινόταν από τις γειτονικές περιοχές. Ωστόσο το κάθε επιμέρους τμήμα της οροσειράς συχνά θεωρήθηκε από ορισμένους μελετητές ως η ορεινή ζώνη μιας ευρύτερης διοικητικής περιφέρειας στην οποία ανήκει διοικητικά. Για παράδειγμα, ο πολιτισμός του Ασπροποτάμου (Το τμήμα της Πίνδου που ανήκει στον σημερινό νομό Τρικάλων), εγγράφεται στη λαϊκή παράδοση της Θεσσαλίας ο αντίστοιχος του Μετσόβου, του Συράκου και άλλων οικισμών της Πίνδου, που ανήκουν διοικητικά στο νομό Ιωαννίνων, θεωρείται ότι ανήκουν στην Ηπειρωτική παράδοση, ενώ η λαϊκή παράδοση της Σαμαρίνας του Περιβολίου και άλλων οικισμών της Πίνδου, που ανήκουν στον νομό Γρεβενών, καταγράφονται ως όψεις της μακεδονικής πολιτισμικής πολυμορφίας.

μοντέλου. Ωστόσο, ασυνείδητα ίσως, καταγράφουν και τις εσωτερικές αντιφάσεις του, όπως π.χ. ότι στον ίδιο ορεινό χώρο, συχνά και εντός των ίδιων οικισμών, συγκατοικεί μία ισχυρή κοινωνικά και οικονομικά ομάδα ανθρώπων, αποτελούμενη από πολυταξιδεμένους και μορφωμένους εμπόρους, ένα κατώτερο κοινωνικό στρώμα συγκροτούμενο κυρίως από μεταφορείς, μικρεμπόρους και βιοτέχνες και τέλος μία σκληροτράχηλη αγροτική ομάδα χαρακτηριστικό τμήμα της οποίας αποτελούν οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι, που σε μία αέναη παλινδρομική κίνηση μεταξύ του κάμπου και των ορεινών τους πατρίδων, καθοδηγούν πολυάριθμα κοπάδια προβάτων. Στην προσπάθειά τους να αιτιολογήσουν αυτήν τη συνύπαρξη καταφεύγουν στην «πολιτισμική ιδιομορφία» του πληθυσμού της οροσειράς, ελάχιστοι ωστόσο ερμηνεύουν αυτό το φαινόμενο ως αποτέλεσμα οικονομικών διεργασιών[17].

Οι παλαιότεροι περιηγητές δεν παύουν να αναφέρονται στους Βλάχους και την ισχυρή πληθυσμιακή και οικονομική τους παρουσία στην Πίνδο. Οι πρώτες ωστόσο εθνογραφικές προσεγγίσεις αυτών των πληθυσμών πραγματοποιούνται στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα[18]. Επικεντρωμένες κατά το πλείστον στην περιγραφή στοιχείων και εκδηλώσεων του τοπικού πολιτισμού μας παρέχουν χρήσιμο «ανθρωπολογικό» υλικό[19]. Χωρίς να παραλείπουν αναφορές στις οικονομικές και κοινωνικές δομές τους, εστιάζουν κυρίως σε εκείνες που θεωρούν διαχρονικά στοιχεία της πολιτισμικής τους ταυτότητας. Ιδιαίτερη προσοχή αποδόθηκε στην κτηνοτροφική δομή, η οποία, υπερτονίστηκε από τους παλιότερους μελετητές αποτελώντας επίσης κίνητρο εκπόνησης νεότερων ερευνών αναφορικά με τον χώρο της Πίνδου[20].

---

[17] Οι περισσότερες από τις αναφορές των περιηγητών και των πρώτων γεωγραφικών πραγματειών συμπίπτουν χρονικά με την περίοδο που οι διεργασίες σχηματισμού του κοινωνικοοικονομικού μοντέλου της Πίνδου έχουν ήδη ολοκληρωθεί και η περιοχή έχει εισέλθει σε μία αργή αλλά σταθερή πορεία παρακμής. Αυτό το μοντέλο που αναπτύχθηκε στο οθωμανικό θεσμικό πλαίσιο, δέχεται σοβαρά πλήγματα, όταν νέες πολιτικές και οικονομικές διεργασίες άρχισαν να συντελούνται στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο. Βλ. F. C. H. L. Pouqueville, *Ταξίδι στην Ελλάδα, Ήπειρος*, μτφ. Π. Κώτσου, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα 1994, σ. 307-316, W. M. Leake, *Travels in northern Greece*, Amsterdam 1967, Vol. I, σ. 275-277, 296, Vol. 4, σ. 207, Κοσμάς Θεσπρωτός-Αθανασίος Ψαλίδας, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*, εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1964, σ. 59.

[18] Συχνά υπήρξαν απότοκες απόψεις του εθνοκεντρικού πνεύματος που κυριαρχούσε εκείνη την περίοδο στην πολιτική σκέψη των Βαλκανικών και γενικότερα των Ευρωπαϊκών κρατών.

[19] Βλ. ενδεικτικά A. Wace– M. Thompson, *The Nomads of the Bakans*, Methuen & Co.LTD., London 1914, G.Weigand, *Die Aromunen,* Bd. A΄-B,΄J.A.Barth(A.Meiner),Leipzig 1895-1894.

[20] Η ερμηνεία του "κτηνοτροφικού φαινόμενου" στον Ελλαδικό και ευρύτερο Βαλκανικό χώρο αποτελεί βασικό κίνητρο εστίασης της έρευνας στην Πίνδο τόπο κτηνοτροφικών κοινωνιών κατά την επικρατούσα αντίληψη. Βλ. ενδεικτικά M. Sivignon, «Les pasteures du Pinde septentrionale», *Revue de géographie de Lyon* (1968), σ. 5-43, C.Claudia, «PastoralTranshumance in the Sauthern Balkans as a Social Ideology: Ethnoarchaeological Research in Northen Greece », *American Anthropologist* 95/3(1993), σ. 687-703**.**

Το τέλος του παραδοσιακού πολιτισμού της οροσειράς, ιδιαίτερα αισθητό κατά το δεύτερο μισό του 20ου αιώνα, καθιστά την καθημερινότητα του παρελθόντος ανάμνηση. Η ορεινή ζωή, όσο σκληρή και αν ήταν, μετουσιώνεται σε νοσταλγικό βίωμα και η ιδιαιτερότητά της μυθοποιείται στην συνείδηση των κατοίκων της οροσειράς, ιδίως αυτών που ζουν μακριά από αυτά τα βουνά[21]. Ως συμβολικός τόπος πλέον ωθεί μία σειρά τοπικών λόγιων να αναφερθούν μέσα από άρθρα και βιβλία στην «παλιά ζωή». Έτσι σχεδόν κάθε οικισμός της Πίνδου αποκτά την δική του μονογραφία, η οποία δεν διεκδικεί βέβαια τεκμήρια επιστημονικότητας, καταγράφει ωστόσο ορισμένες άγνωστες πτυχές αναφορικά με τον τοπικό πολιτισμό. Παράλληλα, ιδίως κατά τις πρόσφατες δεκαετίες, οι κοινωνίες τη Πίνδου και του ευρύτερου ορεινού της περίγυρου, γίνονται αντικείμενο αρκετών ανθρωπολογικών προσεγγίσεων[22].

Η πρόσφατη έρευνα βασισμένη στην βιωμένη γνώση, την επιτόπια έρευνα, την παρατήρηση και στην αξιολόγηση τοπικών αρχείων, αναδεικνύει παραγνωρισμένες έως τώρα πτυχές του κόσμου της οροσειράς. Η αξιοποίηση αυτών των στοιχείων από τους ερευνητές διαμορφώνει μία νέα αντίληψη σχετικά με τον αγροτικό κόσμο της Πίνδου[23]. Η κατανόηση των δομικών του στοιχείων, επιβιώσεις ενός πολιτισμού μακράς διάρκειας, προϋποθέτει διερεύνηση των παραγόντων που συνέβαλαν στην συγκρότηση και εξέλιξή του. Η επιστημονική πραγμάτευση αυτού του θέματος δεν μπορεί να βασιστεί μόνο στην καταγραφή της βιωμένης μνήμης τη γνώση του χώρου

[21] Κορυφαίο παράδειγμα συνιστούν τα ποιήματα του Κρυστάλη έστω και αν η δική του απομάκρυνση από την Πίνδο λαμβάνει χώρα σε μία εποχή όπου ο παραδοσιακός πολιτισμός της οροσειράς διατηρείται ακόμη ακέραιος.

[22] Βλ. ενδεικτικά H. Mendras, S*ix villages d' Epire*, problèmes de développement socio-économique, Unesco rapports de missions 11, Paris 1961, Σ. Δαμιανάκος, «Γρεβενίτι 1961. Σκιαγράφηση μίας τοπικής ορεινής κοινωνίας», στο Ήπειρος Κοινωνία-Οικονομία 15ος–20ος. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας, ΑΙ΄΄(Γιάννινα,4-7 Σεπτεμβρίου 1985), σ.211-226, Π. Ποτηρόπουλος-Ι. Σουκάκου-Ε.Τοπούζη-Κ.Ψαράκη, «Οργάνωση του χώρου», στο Β. Νιτσιάκος-Μ. Αράπογλου-Στ. Λαϊτσος (επιμ.), *Το Περιβόλι της Πίνδου*, εκδ. Εξωραϊστικός Εκπολιτιστικός Σύλλογος Περιβολιού "Βάλια Κάλντα", Περιβόλι 1995, σ.59-99, Β. Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1995, Ρ. Λ. Καυταντζόγλου, *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου. Συρράκο 1898-1930*, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα 1997. Β. Δαλκαβούκης, *Η πένα και η γκλίτσα. Εθνοτική και εθνοτοπική ταυτότητα στο Ζαγόρι τον 20ο αιώνα,* εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2005, Π. Ποτηρόπουλος, «Πολιτισμικές ταυτότητες στην Πίνδο», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2007, Β. Ρόκου, *Ορεινές κοινωνίες κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια*, εκδ. Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 2007.

[23] Βλ. Μ. Αράπογλου, «Οι εγκαταστάσεις στον ορεινό χώρο της βόρειας Πίνδου», στο Β. Νιτσιάκος-Χ. Κασίμης(επιμ.) *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2000, 185-193, Ρ. Halstead, «Μεσογειακή ορεινή οικονομία στην Πίνδο, μετακινήσεις ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν» στο *Η επαρχία της Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο*, Πρακτικά Α΄Επιστημονικού Συμποσίου (Κόνιτσα 12,13,14, Μαΐου 1995), εκδ.Δήμος Κόνιτσας–Πνευματικό Κέντρο Κόνιτσας 1996, σ. 63-70.

και την αποσπασματική προσέγγιση του παρελθόντος. Η διερεύνηση της συνολικής του διάστασης απαιτεί μία ολιστική προσέγγιση του μέσα από την διάσταση της ιστορικότητας. Αυτή η προβληματική αποτέλεσε αφετηριακό σημείο για την εκπόνηση της παρούσας μελέτης. Αναγκαία προϋπόθεση η επαναξιολόγηση παραδοσιακών αντιλήψεων προκειμένου να καταστεί εφικτή μία νέα ανάγνωση των κτηνοτροφικών κοινωνιών της οροσειράς. Αυτή η προσέγγιση δεν αμφισβητεί το ρόλο της κτηνοτροφικής δομής στην οικονομική ανέλιξη των κοινωνιών της « μεγάλης κτηνοτροφίας ». Ωστόσο, η πραγματικότητα που αναδεικνύεται μέσα από τις νεότερες έρευνες δεν επιτρέπει μία απόλυτη ταύτισή τους με την κτηνοτροφική ιδιότητα. Σε αυτό το σημείο αγγίζουμε την ουσία αυτής της μελέτης. Σκοπός της η ανάδειξη μίας ελάχιστα έως και καθόλου διερευνημένης πτυχής του αγροτικού κόσμου της Πίνδου, αυτήν της γεωργικής δομής οικισμών που κατοικούνται απο βλαχικούς πληθυσμούς οι οποίοι ταυτίζονται με την άσκηση της κτηνοτροφίας.

Ο αγροτικός κόσμος του ορεινού χώρου. Η διαλεκτική της συγκρότησής του .

Η Πίνδος των μεγάλων βοσκοτόπων, υπήρξε χώρος εγκατάστασης των Βλάχων ήδη από τον μεσαίωνα, και απέβη ο κατ' εξοχήν τόπος της Βαλκανικής, όπου η αγροτική ζωή αυτού του πληθυσμού συνεχίστηκε επί αιώνες σχεδόν αυτούσια. Το φάσμα των δραστηριοτήτων που καθόρισαν το αγροτικό τους σύστημα εκπορευόταν από δύο βασικές δράσεις: την ζωοτροφία και την καλλιέργεια της γης. Η πρώτη, μέσω της μεγάλης μετακινούμενης κτηνοτροφίας, αποτέλεσε την αιχμή όχι μόνο της αγροτικής αλλά και της συνολικής οικονομίας της Πίνδου. Από την άλλη πλευρά η γεωργική παραγωγή, ελάχιστα ή και καθόλου πλεονασματική, άφηνε μικρά περιθώρια εμπορευματοποίησης. Ωστόσο αυτό δε την καθιστούσε μία περιθωριακή οικονομική δομή. Αντίθετα, υπήρξε βασικός πόλος του αγροτικού συστήματος της οροσειράς και η κατά καιρούς εγκατάλειψή της δημιούργησε οικονομικά ζητήματα που εμφανίστηκαν ως «παρενέργειες» ορατές έως σήμερα. Η πιο σημαντική από αυτές ήταν η εμφάνιση του «απόλυτα κτηνοτροφικού χωριού»[24]. Παρά τον συμβολικό χαρακτήρα του, δεν αποτελεί οικιστικό και ιστορικό κανόνα, αλλά μία «ιδιοτυπία» η οποία προέκυψε μετά τον 17^{ο} αιώνα μέσα από τους μηχανισμούς και

[24] Αναφέρομαι σε οικισμούς, όπου η κτηνοτροφική δομή της οικονομίας τους ανάγκαζε το σύνολο των πληθυσμών τους να μετακομίζει κατά την διάρκεια του χειμώνα σε πεδινές περιοχές. Την φύλαξη τους αναλάμβαναν μισθωμένες ομάδες ενόπλων. Βλ. σχετικά Α΄ Μέρος, σ. 76-80.

τις συνθήκες των εξελίξεων. Συνεπώς, δεν μπορεί να εκληφθεί παρά ως πτυχή ενός ευρύτερου κοινωνικοοικονομικού μοντέλου που εντάσσεται στην ιστορική περιοδολόγηση του Οθωμανικού κόσμου. Γενικά η μετακινούμενη κτηνοτροφία, παρότι θεωρείται μία σύμφυτη με τον κόσμο των Βλάχων δραστηριότητα δεν υπήρξε μία καθολική και διαρκής δομή των κοινωνιών τους αλλά ένα φαινόμενο οι διαστάσεις του οποίου αυξομειώνονταν ανάλογα με τις εκάστοτε ιστορικές και οικονομικές συνθήκες. Κατά συνέπεια δεν αποτέλεσε μία αυτόνομη οικονομική δομή, αλλά έναν εξελισσόμενο τομέα μίας πολυπλοκότερης αγροτικής οικονομίας, που, αρχικά τουλάχιστον αλλά και αργότερα, σε μεγάλα τμήματα της οροσειράς βασιζόταν εξίσου στη γεωργική της πτυχή, σε μία συνάφεια μεταξύ κτηνοτροφίας και γεωργίας, και σε μία σχέση που αποτελεί βασική παράμετρο αλλά και εργαλείο για την διερεύνηση του αγροτικού κόσμου της Πίνδου.

Δυνητικά σχεδόν όλοι οι οικισμοί της Πίνδου είχαν τη δυνατότητα να αναπτύξουν μικτά αγροτικά συστήματα. Στην πραγματικότητα όμως, ελάχιστοι από αυτούς ακολουθούν μία πολυδιάστατη αγροτική οικονομία. Οι περισσότεροι μέσα από μία μακροχρόνια διαδικασία επιλογών, κατέστησαν συγκεκριμένους αγροτικούς τομείς, δομικά στοιχεία του όλου οικονομικού τους συστήματος. Βασική παράμετρος αυτής της διεργασίας υπήρξε η επιλογή μεταξύ της γεωργικής ή αντίστοιχα της κτηνοτροφικής οικονομίας. Η επιλογή αυτή προϋπέθετε μία παράδοση όσο και την αξιοποίηση συγκεκριμένων ευνοϊκών ή την αποφυγή ορισμένων δυσμενών όρων. Η ειδική σχέση που αναπτύσσουν με τους δύο βασικούς πόλους του αγροτικού συστήματος της οροσειράς, επηρέασε άμεσα τον τρόπο διαβίωσης και κατ' επέκταση τον οικονομικό, κοινωνικό και οικιστικό τους χαρακτήρα. Η κατανόηση λοιπόν των διαδικασιών διαμόρφωσης των αγροτικών δομών της οροσειράς, απαιτεί μία διερεύνηση των ενδογενών και εξωγενών παραγόντων που καθόρισαν αυτήν την διαδικασία.

Κάθε αναφορά στην γεωργική οικονομία της Πίνδου θέτει άμεσα το ζήτημα της διάρθρωσής της. Ασφαλώς μία διερεύνηση των παραγωγικών μέσων και του συστήματος καλλιεργειών μπορεί να διευκρινίσει πολλές πτυχές αυτού του θέματος. Ωστόσο, στον ορεινό χώρο, οι διαστάσεις της γεωργικής δομής δεν είναι τόσο αυτονόητες ώστε να περιοριστούμε σε μία απλή ανάλυση των τεχνικών, οικονομικών και κοινωνικών παραμέτρων της. Η συνθήκη που καθόρισε τα όρια της αποτέλεσε πάνω από όλα συνισταμένη της ορεινής γεωμορφολογίας. Η ανεπάρκεια των εδαφών συνιστά πάντα έναν ανυπέρβλητο όρο. Αυτή καθορίζει όχι μόνο τις διαβαθμίσεις της

παραγωγής, αλλά και την ίδια την ύπαρξη της ορεινής γεωργίας. Οι παρενέργειές της, ιδιαίτερα αισθητές σε περιόδους δημογραφικής μεγέθυνσης, συνιστούσαν σοβαρό λόγο μεταστροφής του αγροτικού κόσμου σε πιο προσοδοφόρες ασχολίες, όπως η μετακινούμενη κτηνοτροφία. Αυτό σημαίνει ότι η γεωργία των βουνών διαβίωνε και ισορροπούσε πάντα στα όρια της εγκατάλειψης. Υπό αυτές τις συνθήκες παραμένει πάντα προς διερεύνηση η συνέχιση της γεωργικής δομής από αρκετούς οικισμούς της οροσειράς. Οι διαστάσεις αυτής της «παράδοξης αντίστασης » γίνονται περισσότερο διακριτές κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο, μία εποχή όπου η κτηνοτροφική ανάπτυξη μετατρέπει ολόκληρα χωριά σε αμιγείς κτηνοτροφικές κοινωνίες.

Οι ενδείξεις, που διαθέτουμε από αρχαιότερες ιστορικές περιόδους, σκιαγραφούν έναν αγροτικό πληθυσμό ο διττός χαρακτήρας του οποίου δεν περιορίζεται μόνο στο πεδίο της οικονομίας, αλλά επεκτείνεται ταυτόχρονα και στον γεωγραφικό, οικιστικό χώρο δηλαδή στην οικιστική συμπεριφορά των κοινωνιών. Η μία του πλευρά συνιστά τον κόσμο της μετακινούμενης κτηνοτροφικής κοινότητας που ιστορικά καταγράφεται ως «κατούνα»[25]. Ο περιβαλλοντικός, οικονομικός και οικιστικός χώρος αυτής της ομάδας ορίζεται από τα υψίπεδα της οροσειράς και πάντα σε μία εποχική βάση. Η άλλη πλευρά συγκροτείται από τον «κόσμο της αγροικίας», ο οποίος συνιστά έναν κατά βάση γεωργικό πληθυσμό. Κύρια χαρακτηριστικά του η σταθερή διαβίωσή του εντός των ορεινών κοιλάδων της οροσειράς, οι οποίες ορίζουν κατά ένα απόλυτο τρόπο τα όρια της αγροτικής του δράσης.

Η επί αιώνες παράλληλη διαδρομή αυτών των δύο κόσμων, παγιώνει τον διαφοροποιημένο χαρακτήρα των οικονομικών και κοινωνικών τους δομών σε βαθμό που οι μεταγενέστερες κοινωνίες της οροσειράς, αν και έχουν ενοποιηθεί οικιστικά, φέρουν συχνά στοιχεία αυτής της διάκρισης. Ωστόσο, μία διερεύνηση του αγροτικού κόσμου της Πίνδου δεν μπορεί να περιοριστεί μόνο στις δομές που του κληρονόμησε ο μεσαίωνας. Η έλευση των Οθωμανών θέτει τους κατοίκους αυτών των βουνών ενώπιον ενός νέου πολιτικού και οικονομικού πλαισίου. Η προσαρμογή στα νέα δεδομένα, που διαμορφώνει η Οθωμανική κατάκτηση, κυοφορεί εξελίξεις οι οποίες σταδιακά οδηγούν στην ανατροπή των αρχαϊκών τους δομών.

Το πλαίσιο των προνομίων, που εξασφάλισαν κατά τόπους και κατά περιόδους οι πληθυσμοί της οροσειράς, ευνόησε την συμπληρωματικότατα των οικονομικών τους δραστηριοτήτων. Η γεωργική παραγωγή, αν και σε μακροοικονομικό επίπεδο

[25] Βλ. σχετικά. Α΄ Μέρος, σ.50, σημ. 19, σ.65, σημ. 54.

παγιώνει τον ελλειμματικό της χαρακτήρα, σε μικροοικονομικό επίπεδο παραμένει μία ελκυστική οικονομική πηγή για τα δεδομένα της οθωμανικής πραγματικότητας. Ο γεωργός της Πίνδου απαλλαγμένος από φεουδαλικού τύπου εκμεταλλεύσεις μπορεί να εξασφαλίσει ισόποσο ή και μεγαλύτερο τελικό προϊόν από τον εξαρτημένο αγρότη των τσιφλικιών του κάμπου. Αυτή η συνθήκη οπωσδήποτε ευνοεί την συνέχιση της ορεινής γεωργίας. Παράλληλα όμως, η άνοδος του βιοτεχνικού και μεταπρατικού τομέα προσανατολίζει τις παραγωγικές δυνάμεις της οροσειράς σε ευρύτερα πεδία οικονομικής δράσης[26]. Αυτό το γεγονός καθιστά το αγροτικό μοντέλο της οροσειράς περισσότερο ευέλικτο σε μία προοπτική προσαρμογής του στις νέες οικονομικές ευκαιρίες που δημιουργεί ο οθωμανικός κόσμος. Βρισκόμαστε πλέον σε μία κρίσιμη φάση αναφορικά με το αγροτικό μέλλον της οροσειράς, εφόσον οι οικισμοί της εισέρχονται σε μία διαδικασία επανακαθορισμού του αγροτικού τους μοντέλου. Το βασικό τους "δίλημμα" συνίστατο στην επιλογή μεταξύ της διατήρησης της ελλειμματικής τους γεωργίας, της εγκατάλειψής της υπέρ της προσοδοφόρου κτηνοτροφίας και τέλος του συγκερασμού των δύο βασικών τομέων της .αγροτικής οικονομίας της Πίνδου. Οι επιλογές εκείνης της περιόδου καθίστανται σταδιακά δομικά στοιχεία της οικονομίας του κάθε οικισμού της οροσειράς και ως τον 20ο αιώνα, που αποδομείται η αγροτική βάση της οικονομίας τους, συνιστούν την απαραίτητη συνθήκη για την επιβίωση του πληθυσμού τους.

Η κατανόηση λοιπόν της φύσης και της εξέλιξης της αγροτικής οικονομίας της Πίνδου, προαπαιτεί την μελέτη των ιδιαιτεροτήτων που αναδεικνύονται και παγιώνονται κατά περιοχή σε συνδυασμό πάντα με τις διαμορφωμένες συνθήκες και τους όρους της οθωμανικής πραγματικότητας καθώς και της γενικής τάσης του αιώνα. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των «απόλυτα κτηνοτροφικών οικισμών». Στις οικιστικές τους παραδόσεις καταγράφεται πάντα ένα «αναιμικό» γεωργικό παρελθόν το οποίο εγκαταλείπεται στην πορεία προς χάριν της κτηνοτροφικής "ευμάρειας". Ωστόσο, όπως ήδη αναφέρθηκε, αυτό το φαινόμενο συνδεδεμένο με συγκεκριμένα πληθυσμιακά κέντρα δεν αποκτά ποτέ γενικευμένες διαστάσεις. Συνεπώς, η αγροτική οικονομία της Πίνδου δεν διέπεται από νομοτέλειες, για αυτό και η ερμηνείας της πρέπει να βασίζεται σε μία πολυεπίπεδη ανάλυση.

[26] Βλ. Τοντόρωφ Ν., *Η Βαλκανική πόλη*, τόμ. Β΄, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986,σ. 273-298. Β. Ρόκου , *Υφαντική Οικιακή Βιοτεχνία, Μέτσοβο 18ος, 20ος αιώνας*, εκδ. Artigraf, Αθήνα 1994, σ. 29-68.

Επανερχόμενοι λοιπόν στον παράγοντα έδαφος επιβάλετε να μην περιοριστούμε στην ποσοτική του διάσταση, αλλά να προσεγγίσουμε και τα βασικά ποιοτικά χαρακτηριστικά του που είναι η μορφολογία και οι κλιματικές ζώνες. Ο κατά τόπους συνδυασμός αυτών των παραμέτρων συνιστά μία σημαντική πτυχή της αγροτικής οικονομίας των βουνών. Αναφερόμαστε στην χρηστική ελαστικότητα των γαιών, δηλαδή τη δυνατότητα εναλλακτικής χρήσης συγκεκριμένων εδαφικών εκτάσεων. Η συσχέτιση των ποσοτικών και ποιοτικών χαρακτηριστικών των ορεινών γαιών, με τα εδαφοκλιματικά δεδομένα του ορεινού περιβάλλοντος, θέτει εμμέσως και το πλαίσιο των τεχνικών παραμέτρων τους. Ωστόσο, παρά την προφανή σημασία τους στην διαμόρφωση της ορεινής γεωργίας, ο οικονομικός της χαρακτήρας δεν αποτελεί συνισταμένη των ορίων που θέτει το ορεινό περιβάλλον. Το εύρος και οι αποδόσεις της, πολύ σημαντικοί παράγοντες όσον αφορά την επιβίωσή της, καθορίστηκαν μέσα από το ανθρωπογενές πλαίσιο της οροσειράς. Πρωταρχικό ρόλο σε αυτήν την διαδικασία κατείχε η «στενότητας της ορεινής γης »[27]. Οι διαστάσεις αυτής της έννοιας απορρέουν από την αναλογία μεταξύ προσφερόμενης και ζητούμενης παραγωγικής γης. Εφόσον όμως ο εδαφικός συντελεστής παραμένει αμετάβλητος, πραγματικός ρυθμιστής αυτής της σχέσης καθίσταται η δημογραφική διακύμανση. Η αύξηση του πληθυσμού, σε ένα τόπο όπου η γη παραμένει διαχρονικά σταθερή, ωθεί τις ισχυρότερες αγροτικές ομάδες σε μία διαδικασία ‘‘κατάληψης’’ εδαφών και αντίστοιχα τις πιο αδύναμες στην διάσπαση των υφισταμένων γαιών. Αυτές οι κινήσεις αποτέλεσαν αιτία δομικών αλλαγών στην αγροτική οικονομία του κάθε οικισμού. Στην καλύτερη περίπτωση επέφεραν μερική αναδιάρθρωσή της συχνά όμως, οδήγησαν σε συρρίκνωση ή και εγκατάλειψη ολόκληρων τομέων.

Οι διακυμάνσεις του δημογραφικού δείκτη αντανακλούν συνήθως τις οικονομικές και κοινωνικές διεργασίες που συντελούνται στο εσωτερικό των κοινωνιών. Η Πίνδος δεν αποτελεί εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα όμως, στην περίπτωσή της, δεν μπορούμε να μην επισημάνουμε μία ‘‘παραδοξότητα”. Το πρόβλημα της εδαφικής στενότητας δεν συνάδει με την σημαντική αύξηση του πληθυσμού της οροσειράς κατά την οθωμανική περίοδο. Ωστόσο, μία ερμηνεία της δημογραφικής κινητικότητας που βασίζεται μόνο στην γεωγραφική αιτιότητα δεν μπορεί να αιτιολογήσει αυτήν την αντίφαση. Οι γεωγραφικές και περιβαλλοντικές

[27] Η έννοια της *στενότητας ως* αξίωμα της οικονομικής επιστήμης εκφράζει την ανεπάρκεια των παραγωγικών μέσων.

αντιξοότητες δεν αποτελούν ανασταλτικό στοιχείο, όταν οι ιστορικές συγκυρίες ευνοούν την αναπτυξιακή πορεία των λαών. Αυτή η παρατήρηση βρίσκει απόλυτη εφαρμογή στην Πίνδο. Παρά το ορεινό του εδάφους και τις κλιματικές δυσχέρειες η εμπλοκή των κτηνοτροφικών κοινωνιών στα δίκτυα των κρατικών προμηθειών και εν γένει του οθωμανικού εμπορίου επιφέρει οικονομική άνοδο. Μία από τις συνέπειες αυτής της εξέλιξης είναι και η αύξηση του πληθυσμού της οροσειράς οποία γίνεται ιδιαίτερα αισθητή κατά την διάρκεια του 18ου αιώνα. Ωστόσο, η δημογραφική στασιμότητα ορισμένων οικισμών της, μας υποχρεώνει να μην προσδώσουμε καθολικές διαστάσεις σε αυτό το φαινόμενο[28]. Μία προσεκτική μελέτη αποκαλύπτει ότι η δημογραφική διακύμανση των πληθυσμών της δεν εξαρτήθηκε μόνο από οικονομικές αλλά και από πολιτικές παραμέτρους. Η γεωγραφική διάχυση και ο επιμερισμός του πληθυσμού σε μία εκτεταμένη ορεινή ζώνη επιφέρει την διοικητική του διάσπαση. Οι οικισμοί της οροσειράς, ως διακριτές πλέον πολιτικές ενότητες, επιδιώκουν πάντα μία ευνοϊκή πολιτική μεταχείριση και στο βαθμό που το επιτυγχάνουν, επιφέρουν διαφοροποιήσεις στο σύστημα εξουσίας που έχουν εγκαθιδρύσει οι Οθωμανοί. Αυτή η παράμετρος επιδρά ανάλογα στο οικονομικό πλαίσιο και αντιστοίχως στους δημογραφικούς δείκτες της κάθε περιοχής.

Γενικά οι κατά οικισμό συναρτήσεις των γεωγραφικών, οικονομικών και πολιτικών δεδομένων που καταγράφηκαν στην ανωτέρω θεώρηση αποτυπώθηκαν στην κτηνοτροφική κοινωνία της Πίνδου ως διαφοροποιημένες ιστορικές εμπειρίες. Στην πραγματικότητα όμως, αποτελούν τοπικές αποκλίσεις μίας κοινωνίας με κοινό πολιτισμικό υπόβαθρο, η οποία ωστόσο, έχει εισέλθει σε μία διαδικασία οικονομικής ανόδου. Στο βαθμό που το επιτυγχάνει, σημειώνει δημογραφικές ανακατατάξεις,

[28] Στην ελληνική Ιστοριογραφία δεν διαθέτουμε συστηματική έρευνα για το φαινόμενο της αύξησης του ορεινού πληθυσμού κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Συνήθως, το θεωρούμε αποτέλεσμα της φυγής των κατοίκων στα ορεινά, λόγω της επέλασης των Οθωμανών. Αν κάτι τέτοιο ίσχυσε κατά την πρώτη περίοδο δεν μπορεί να εξηγήσει την κατοπινή σταθερή δημογραφική υπεροχή του ορεινού πληθυσμού, έναντι του πεδινού. Το φαινόμενο είναι πιο πολύπλοκο και δεν ξέρουμε κατά πόσο έχει καθολικές διαστάσεις ή αφορά ορισμένες μόνο περιοχές. Το ερώτημα που τίθεται είναι αν η δημογραφική υπεροχή ορεινών περιοχών, όπως η Πίνδος για παράδειγμα, είναι κάτι που αφορά μόνο την Τουρκοκρατία ή μήπως ίσχυε και το Μεσαίωνα και κατά πόσο οι τότε μετακινούμενοι κτηνοτροφικοί πληθυσμοί μπορούσαν να ενταχθούν σε δημογραφικές κατηγορίες του τύπου, ορεινοί ή πεδινοί πληθυσμοί, όταν γνωρίζουμε ότι διέθεταν ακίνητη περιουσία και στους κάμπους. Σχετικά βλ. Ι. Ε. Ε, τόμ. ΙΑ, σ. 152 – 158, Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Β΄, σ. 95-109, Β. Παναγιωτόπουλος , « Η «αποχώρηση» πληθυσμών από την πεδιάδα στο βουνό στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Ένα εξηγηματικός μύθος σύνθετων δημογραφικών φαινομένων», στο «*Ο αγροτικός κόσμος στον μεσογειακό χώρο» Πρακτικά Ελληνογαλλικού συνεδρίου* (Αθήνα, 4-7 Δεκεμβρίου 1984), Αθήνα 1988, σ.346-354.

αναδιαπραγμάτευση της πολιτική της θέσης και αναπροσαρμογή των μορφών διαχείρισης των αγροτικών πόρων που ελέγχει. Οι μεταβολές που επιφέρει η τελευταία παράμετρος στο αγροτικό υπόβαθρο ορισμένων οικισμών συνιστούν στοιχείο διαφοροποίησης το οποίο, κατά την κατά την όψιμη οθωμανική περίοδο, εκδηλώνεται υπό την μορφή τριών διακριτών αγροτικών μοντέλων. Από αυτά την πιο γνωστή περίπτωση συνιστούν βεβαίως οι «απόλυτα κτηνοτροφικοί οικισμοί ». Εδώ το σύνολο του πληθυσμού "υπηρετεί'' την μεγάλη μετακινούμενη κτηνοτροφία γεγονός που επηρεάζει καίρια όχι μόνο την οικονομική αλλά και την κοινωνική τους φυσιογνωμία. Μία από τις πιο σημαντικές επιπτώσεις αυτής της δραστηριότητας είναι η δημιουργία οικισμών σε μεγάλα υψόμετρα και η πλήρης εγκατάλειψη τους κατά την χειμερινή περίοδο.

Μία δεύτερη περίπτωση, η πιο αφανής όσον αφορά την διερεύνηση του αγροτικού κόσμου της οροσειράς, συνιστούν οι γεωργικοί οικισμοί. Ευρισκόμενοι πάντα σε χαμηλότερα υψόμετρα «αγνοούσαν» την κοινωνία των τσελιγκάτων. Το πιο αναγνωρίσιμο χαρακτηριστικό τους ήταν η "ορεινή αγροικία". Στην ουσία αναφερόμαστε σε μία οικονομία αυτοκατανάλωσης, αν και κατά καιρούς και κατά τόπους, σημειώθηκε μερική εμπορευματοποίηση της γεωργικής και ζωικής της παραγωγής.

Τέλος, υπάρχει μία τρίτη ομάδα οικισμών που διαθέτουν μικτά αγροτικά συστήματα. Εδώ οι ανωτέρω διαφοροποιήσεις αποτελούν εσωτερικό τους στοιχείο το οποίο συχνά καταλήγει να παίρνει τη μορφή κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

Οι τελευταίες επισημάνσεις αποτέλεσαν αιτία ενός γόνιμου προβληματισμού ο οποίος προσδιόρισε ως ένα σημείο το πεδίο της παρούσας εργασίας. Αρχικά τέθηκε το δίλημμα, αν η έρευνα έπρεπε να καλύψει το συνολικό χώρο δράσης του αγροτικού κόσμου της οροσειράς, ή να επικεντρωθεί σε συγκεκριμένη περιοχή. Γρήγορα όμως έγινε αντιληπτό ότι η συνολική προσέγγιση των αγροτικών μοντέλων της οροσειράς απαιτούσε ολιστική ανάλυση όλων των τοπικών περιπτώσεων, κάτι που δεν ήταν εφικτό στα πλαίσια μιας μόνο μελέτης. Αυτή η συλλογιστική κατέστησε αναγκαία την επιλογή μίας περιοχής, που θα αντιπροσώπευε κατά το δυνατόν με μεγαλύτερη πληρότητα τις διάφορες συνιστάμενες της αγροτικής οικονομίας της οροσειράς και ταυτόχρονα την ενιαία πολιτισμική διάσταση των κτηνοτροφικών της κοινωνιών

Η έρευνα μας οδήγησε στο κεντρικό τμήμα της οροσειράς και συγκεκριμένα στον τόπο των σημαντικότερων διαβάσεών της. Αυτές διέσχιζαν μία γεωγραφική ζώνη όπου, καθ' όλη την διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, συγκροτούσε ίδια

διοικητική και πολιτική ενότητα γνωστή από τον 17ο αιώνα και μετά, ως « Χώρα Μετζόβου».

Κατά την άποψή μας, αυτή η περιοχή αποτελεί μία από τις πιο ενδιαφέρουσες περιπτώσεις μελέτης των οικονομικών και κοινωνικών σχηματισμών του ορεινού χώρου όχι μόνο της Ελλάδας, αλλά και ευρύτερα της Βαλκανικής. Όσον αφορά την Πίνδο, θεωρώ ότι η Χώρα Μετσόβου συνιστά έναν από τους συμβολικούς της τόπους. Εδώ οι γεωγραφικές συνθήκες και οι ιστορικές συγκυρίες λειτούργησαν κατά τρόπο ώστε, να διαμορφωθεί ένα από τα πιο ιδιότυπα, σύνθετα και εύρωστα κοινωνικοοικονομικά μοντέλα της οροσειράς[29]. Κύριο χαρακτηριστικό του η ισόρροπη διαχείριση των πόρων του βουνού σε συνδυασμό πάντα με την εκμετάλλευση των οικονομικών ευκαιριών που προσέφερε η νέα οθωμανική τάξη πραγμάτων. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του αγροτικού τομέα. Η ισόρροπη εκμετάλλευση της γης, και η διατήρηση μίας πολυμορφικής αγροτικής παραγωγής, στην οποία εμπλέκονταν όλες οι κοινωνικές ομάδες, ανέδειξε ένα χωριό γεωργικό, σε παράλληλη και ταυτόχρονη συμβίωση με το χωριό της κτηνοτροφίας. Στο βιοτεχνικό φάσμα της παγκόσμιας οικονομίας, που ακολούθησε, η παρουσία των δύο κόσμων είναι διακριτή. Η κοινωνία της κτηνοτροφίας συνδέθηκε με την παραγωγή του μαλλιού και με την ανάπτυξη του βιοτεχνικού φάσματος που εκδηλώθηκε με την υφαντουργία. Ο κόσμος της γεωργίας επιδόθηκε σε επαγγέλματα που συνδέονται με το δάσος, τις καλλιέργειες, την οικοδομική τέχνη.

Αυτές οι επιλογές άμεσα συνυφασμένες με τις κοινωνικές και πολιτικές δομές της Χώρας αναδεικνύουν μία αντίληψη συνετής διαχείριση των πόρων της. Βασικό της χαρακτηριστικό η διατήρηση μίας ισχυρή αγροτικής βάσης, στοιχείο απαραίτητο για την επιβίωση των χαμηλών στρωμάτων και η έντονη βιοτεχνική-μεταπρατική δράση, η οποία εξασφάλιζε αυξημένα χρηματικά αποθέματα σε ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού. Οι ισορροπίες που επιτυγχάνονται μέσω αυτού του μοντέλου συνιστούν τις βάσεις για την επιβίωση και περαιτέρω μετεξέλιξη των κατοίκων της Χώρας σε μία ανερχόμενη εμπορική κοινωνία της οθωμανικής περιόδου.

Παρόμοιο μοντέλο ανάπτυξης ακολουθήθηκε και από άλλους σημαντικούς οικισμούς της Πίνδου. Η ιδιαιτερότητα ωστόσο της Χώρας έγκειται στο γεγονός ότι μπόρεσε να πορευτεί επί αιώνες χωρίς σοβαρές διαταράξεις με το ίδιο οικονομικό και

[29] Την διαχρονική του ευρωστία τεκμηριώνει η δημογραφική άνοδος που σημειώθηκε στην περιοχή κατά τον 17ο και 18ο αιώνα και η κατοπινή σταθερότητα του πληθυσμιακού δείκτη. Σχετικά με τα δημογραφικά δεδομένα της χώρας βλ. Β΄ Μέρος, Κεφ. Δ΄.

πολιτικό καθεστώς, γεγονός που δημιούργησε ισχυρές υποδομές απαραίτητες για τη διατήρηση της κοινωνικής και οικονομικής συνοχής των οικισμών της, κάτι που σχεδόν καμία άλλη περιοχή της οροσειράς δεν κατάφερε. Οι ευνοϊκές δημογραφικές και οικονομικές επιπτώσεις αυτή της ανάπτυξης επεκτείνονται σε ένα χρονικό ορίζοντα τριών σχεδόν αιώνων. Αυτή η σταθερότητα πληθυσμών και δομών συνετέλεσε ώστε η Χώρα Μετσόβου να καταστεί μία από τις ελάχιστες περιοχές της οροσειράς όπου το αγροτικό της μοντέλο, τα χαρακτηριστικά του οποίου διακρίνουμε ήδη από τα μεσαιωνικά χρόνια, συνέχισε να υφίσταται αδιάλειπτα για αιώνες προσαρμοσμένο βέβαια, στα πλαίσια της οθωμανικής πραγματικότητας. Οι βασικές συνιστάμενες αυτού του μοντέλου λειτούργησαν έως και τα μέσα του 20ου αιώνα όπου και επήλθε η οριστική του αποδιάρθρωση. Η απουσία φαινόμενων μετακίνησης των αγροτών της προς τα αστικά κέντρα, μας έδωσε τη δυνατότητα μίας άμεσης πληροφόρησης σχετικά με τις τεχνικές, εθιμικές και γαιοκτητικές παραμέτρους του αγροτικού συστήματός της. Επίσης, εξαιτίας του ιδιότυπου πολιτικού καθεστώτος της, διέσωσε ίσως το πιο πλούσιο και με μεγάλη χρονική εμβάθυνση αρχειακό υλικό αναφορικά με τον αγροτικό κόσμο της Πίνδου. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν, ότι η επικέντρωση της έρευνά μας σε αυτήν περιοχή δεν υπήρξε τυχαία, αλλά απόρροια του γεγονότος ότι προσέφερε αυξημένες δυνατότητες ολιστικής προσέγγισης του αγροτικού κόσμου της οροσειράς.

Δομή και διάρθρωση της μελέτης .

Το θεωρητικό πλαίσιο που προσδιορίστηκε ήδη, καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τη δομή της παρούσας εργασίας. Η μελέτη διαρθρώνεται σε πεδία που δίνουν την εικόνα του αγροτικού κόσμου της οροσειράς, στην εξέλιξή του. Η ακολουθία των κεφαλαίων αντιστοιχεί στην προβληματική της αποκάλυψης μιας πλευράς του ορεινού κόσμου για τον οποίο οι ιστοριογραφικές αναφορές είναι ποικίλες και διάσπαρτες, ωστόσο αποτελεί πάντα έναν τομέα που δεν έχει αρκετά μελετηθεί στο πλαίσιο της ενιαίας πραγματικότητας των ορεινών τόπων, του διαλόγου και της εξισορρόπησης ανάμεσα στη γεωργία και την κτηνοτροφία αλλά κα της ισορροπίας των κοινωνιών του στο περιβάλλον, όσο και της προσαρμογής τους ανάλογα με τις ιστορικές συνθήκες.

Ιδιαίτερη πρόκληση για την παρούσα μελέτη αποτέλεσαν οι « κτηνοτροφικές κοινωνίες » της οροσειράς . Έχοντας επίγνωση ότι αυτός ο όρος καλύπτει μόνο μία

φάση της κοινωνικής και οικονομικής εξέλιξης αυτών των πληθυσμών θελήσαμε να δώσουμε τις πραγματικές διαστάσεις της αγροτικής τους ταυτότητας. Η πραγμάτευση αυτού του θέματος, η οποία λαμβάνει χώρα στα πρώτα κεφάλαια της εργασίας μας, αποτελεί αναγκαία συνθήκη προκειμένου να αντιληφθούμε το αγροτικό υπόβαθρο της Χώρας Μετσόβου, η οποία ως γνωστόν υπήρξε ένα από τα αντιπροσωπευτικότερα κέντρα της κτηνοτροφικής κοινωνίας της οροσειράς.

Αρχικά επιχειρείται η προσέγγιση των περιβαλλοντικών και ιστορικών συνθηκών, που διαμόρφωσαν το αγροτικό μοντέλο της οροσειράς στην εξέλιξή του από τη μεσαιωνική του μορφή στην πραγματικότητα της οθωμανικής περιόδου. Το θέμα αυτό αποτελεί την κύρια διαπραγμάτευση του πρώτου μέρους. Ειδικότερα η ανάπτυξη του ρόλου του ορεινού ανάγλυφου στην διαμόρφωση της οικιστικής και αγροτικής φυσιογνωμίας της περιοχής, και η ανίχνευση της αγροτικής «προϊστορίας» των κτηνοτροφικών κοινωνιών της οροσειράς συνιστούν βασικά εργαλεία για την περαιτέρω διερεύνηση. Ο συσχετισμός αυτών των στοιχείων με την οικονομική και πολιτική πραγματικότητα του οθωμανικού κόσμου αναδεικνύει εξελικτικά τις διαστάσεις τής αγροτικής τους οικονομίας. Ως παγιωμένη οικονομική πραγματικότητα διερευνάται στα πλαίσια του δευτέρου μέρους.

Στο πρώτο κεφάλαιο μέσω μίας συνοπτικής παρουσίασης βασικών οικονομικών δομών των όμορων προς τη Χώρα Μετσόβου οικισμών, μας δίνεται η δυνατότητα να γνωρίσουμε όλες τις όψεις της αγροτικής οικονομίας της Πίνδου κατά τους όψιμους οθωμανικούς αιώνες. Με τον τρόπο αυτό καθίσταται κατανοητή η δομική σχέση του αγροτικού μοντέλου της περιοχής του Μετσόβου με την υπόλοιπη Πίνδο, όσο και η ιστορική της ιδιαιτερότητα, γεγονός που καθιστά το Μέτσοβο σημαντικό κέντρο αναφοράς της οροσειράς. Η διευκρίνηση αυτού του θέματος επιχειρείται εκτενέστερα στο δεύτερο κεφάλαιο. Προσδιορίζοντας την έννοια και το περιεχόμενο του όρου «Χώρα Μετσόβου», οριοθετούμε ιστορικά το πλαίσιο διαμόρφωσης του διοικητικού, πολιτικού και οικιστικού μοντέλου της περιοχής καθώς και των σχέσεών της με την ευρύτερη οθωμανική αυτοκρατορία. Η θεώρηση αυτού του σχήματος συμβάλλει στην κατανόηση της διοικητικής δομής ολόκληρης της περιοχής. Έχοντας επίγνωση του θεσμικού πλαισίου εντός του οποίου δρα ο αγροτικός κόσμος της περιοχής, ανιχνεύουμε τον ρόλο του στην διαμόρφωση του οικονομικού και κοινωνικού χαρακτήρα της. Το ίδιο κεφάλαιο μας εισάγει

γεωγραφικά και χρονικά στο βασικό πεδίο της έρευνά μας που είναι η περιοχή του Μετσόβου μεταξύ του 17ου και 19ου αιώνα.

Ο προσδιορισμός του τοπικού ορεινού συστήματος αποτελεί βασική προϋπόθεση για την κατανόηση της διαδικασίας διαμόρφωσης των αγροτικών ζωνών της Χώρας. Η ανάλυση των τεκτονικών και γεωλογικών χαρακτηριστικών αναδεικνύει τον ουσιαστικό ρόλο τους στην κατανομή των αγροτικών χρήσεων. Ως πεδίο διερεύνησης συνδέεται άμεσα με την θεματολογία του τρίτου κεφαλαίου όπου διαπραγματεύεται τις περιβαλλοντικές, γεωγραφικές και οικιστικές, συνιστώσες της αγροτικής οικονομίας της χώρας.

Οι αντιστοιχίες και ανάλογα οι αναντιστοιχίες του μηχανισμού εγκατάστασης, διαχείρισης και εκμετάλλευσης του περιβάλλοντος, καθορίστηκαν καίρια από την εδαφική επάρκεια. Αυτή η παρατήρηση μας εισαγάγει άμεσα στο ζήτημα της «γεωργικής στενότητας» των ορεινών γαιών και των δημογραφικών του προεκτάσεων οι οποίες σχετίζονται με την κινητικότητα και τις οικονομικές ανατροπές, που βιώνει ο ορεινός χώρος. Οι διαστάσεις αυτού του θέματος ξετάζονται αναλυτικά στο τέταρτο κεφάλαιο. Οι αναγωγές σε πληθυσμικά και εδαφικά μεγέθη μας δίδουν μία κατά προσέγγιση εικόνα των παραγωγικών ορίων της τοπικής γεωργίας και της συμμετοχής της διαχρονικά στο διατροφικό ισοζύγιο της περιοχής.

Τα στοιχεία που προσκομίζει ως αυτό το σημείο η έρευνα μας επιτρέπουν μία ανάλυση της γενικής συγκρότησης του αγροτικού κόσμου της περιοχής. Το θέμα αυτό αποτελεί βασικό πεδίο έρευνας του πέμπτου κεφαλαίου. Στο πρώτο μέρος με βάση την αναφορά στο καθεστώς χρήσης των γαιών, προσδιορίζονται τα επίπεδα δράσης των κοινωνικών στρωμάτων και των θεσμικών φορέων στην αγροτική οικονομία της περιοχής. Στο δεύτερο μέρος αναλύονται οι παρεμβάσεις του τοπικού πολιτικού καθεστώτος μέσω του φορολογικού συστήματος και ανιχνεύεται ο βαθμός εκμετάλλευσης του αγροτικού κόσμου και οι τυχόν διαφοροποιήσεις που επέφερε στις παραγωγικές σχέσεις. Η παρουσίαση των τεχνικών συστημάτων της τοπικής γεωργίας και της οικονομικής σημασίας των παραγομένων προϊόντων, που επιχειρείται στο έκτο κεφάλαιο κλείνει την έρευνά μας επί του αγροτικού κόσμου της περιοχής του Μετσόβου. Η απαρίθμηση των τεχνικών συνδέεται με την αξιολόγηση του επιπέδου της λειτουργίας τους, την παραγωγική διαδικασία, τις χρήσεις και τις κατασκευαστικές ιδιαιτερότητες.

Ο τοπικός πολιτισμός, συνυφασμένος με τον κώδικα έκφρασης και επικοινωνίας της κοινωνίας που εκπροσωπεί, καταγράφεται στην παρούσα μελέτη με

τους όρους της τοπικής γλώσσας, ιδίως στο τελευταίο κεφάλαιο που αφορά τις τεχνικές. Αυτή η δράση συνδέθηκε με την επιτόπια έρευνα και απέδωσε ένα υλικό, σημαντικό όχι μόνο για γλωσσολογικές αναλύσεις, αλλά και για την περαιτέρω διερεύνηση πολιτισμικών επικοινωνιών στον Βαλκανικό χώρο. Η ανθρωπολογική και εθνολογική προσέγγιση των αφηγήσεων των ανθρώπων της κοινωνίας της περιοχής του Μετσόβου, που διατηρούσαν ακόμη στη μνήμη τους πτυχές του αγροτικού παρελθόντος της οροσειράς, αποτέλεσε μία από τις βασικές πηγές της έρευνας. Η θεωρητική θεμελίωση της εργασίας και η συστηματοποίηση της επιτόπιας έρευνας σύμφωνα με τα πρότυπα των κοινωνικών επιστημών, παρείχε και το πρώτο πληροφοριακό υλικό. Αυτή πραγματοποιήθηκε με την υποβολή ημι-δομημένων συνεντεύξεων με κλειστά και ανοιχτά ερωτηματολόγια συντεταγμένα εκ των προτέρων ανάλογα με τις ανάγκες της έρευνας[30]. Οι συνεντεύξεις ατομικές ή κατά ομάδες πραγματοποιήθηκαν κατά το χρονικό διάστημα 2002-2005 στους οικισμούς Μέτσοβο, Ανήλιο, Βοτονόσι, Ανθοχώρι (πρώην Ντερβεντίστα), Μηλιά, Πλατάνιστος (πρώην παλιά Κουτσούφλιανη) και Μαλακάσι. Στα στοιχεία της επιτόπιας έρευνας περιλαμβάνεται η βιωματική εμπειρία και η προσωπική διερεύνηση των περιοχών και τοποθεσιών που συναπάρτιζαν το δίκτυο των αγροτικών ζωνών. Συχνά, περιλάμβανε πολύωρες πεζοπορίες και ορειβατικές εξορμήσεις, μέσω των οποίων αποκτήθηκε πλήρης αντίληψη της γεωμορφολογίας και του φυσικού περιβάλλοντος της περιοχής.

Οι βιωματικές εμπειρίες και οι αφηγήσεις, παρά την συμβολή τους στην κατανόηση ορισμένων πτυχών της έρευνας, δύσκολα μπορούσαν να καλύψουν την ιστορική της προοπτική εκτός αν συνδυάζονταν με την διερεύνηση γραπτών πηγών. Σε ένα πρώτο στάδιο έγινε αναδίφηση των δημοσιευμένων πηγών όπου και εντοπίστηκαν στοιχεία που δεν έχουν ακόμη αξιοποιηθεί επιστημονικά. Η αναζήτηση ανέκδοτων πηγών ακολούθως, οδήγησε στον εντοπισμό οικογενειακών κατάστιχων, πωλητήριων και κληρονομικών εγγράφων, συμβολαίων, εμπορικών επιστολών καθώς και εκκλησιαστικών κατάστιχων ναών και μονών της περιοχής. Επίσης, εντοπίστηκε ένας σημαντικός αριθμός οθωμανικών εγγράφων που αφορούσαν κυρίως

[30] Για τον έλεγχο της αξιοπιστίας και της εγκυρότητας των δεδομένων της επιτόπιας έρευνας εφαρμόστηκε η τεχνική του «πληροφορικού κορεσμού». Σύμφωνα με την τεχνική αυτή ο αριθμός των συνεντεύξεων είναι επαρκής στο βαθμό που ορισμένα στοιχεία παρουσιάζουν κανονικότητα και το περιεχόμενο της κάθε μίας από αυτές τις συνεντεύξεις επιβεβαιώνεται από τις υπόλοιπες. Βλ. σχετικά Μ. Θανοπούλου-Μ. Πετρονώτη, «Βιογραφική προσέγγιση: Μία άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 64 (1987), σ. 34-47, όπου αναφέρονται γενικότερες τις τεχνικές για τον έλεγχο της αξιοπιστίας των πληροφορητών. Για μία εφαρμογή του πληροφοριακού κορεσμού βλ. Β. Νιτσιάκος *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας,* εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1995, σ. 81.

φορολογικές υποχρεώσεις και παραχωρήσεις αδειών. Παράλληλα, έγινε διερεύνηση των αρχείων των δημοτικών κα πρώην κοινοτικών υπηρεσιών[31], των γεωργικών και δασικών υπηρεσιών, των γεωργικών συνεταιρισμών, της Στατιστικής Υπηρεσίας και του αρχείου της Γενικής διοίκησης Ηπείρου. Εκτός από ποσοτικά στοιχεία σχετικά με την αγροτική ιδιοκτησία, εντοπίστηκαν εδώ και ορισμένα χρήσιμα για την παρούσα μελέτη διοικητικά έγγραφα της οθωμανικής περιόδου. Επίσης, διερευνήθηκαν τοπικά εκκλησιαστικά αρχεία. Στο αρχείο της Μητροπόλεως Ιωαννίνων, εντοπίστηκαν κτηματολόγια και ποσοτικά στοιχεία που αφορούν την εκκλησιαστική περιουσία της περιοχής. Τέλος, ανέκδοτο απογραφικό υλικό για την υπό μελέτη περιοχή εντοπίστηκε στα αρχεία του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων καθώς και σε Αρχεία του Τουρκικού κράτους.

[31] Η διπλή καταστροφή που υπέστη το αρχείο του δήμου Μετσόβου κατά τον 20ο αιώνα άφησε οπωσδήποτε ένα μεγάλο κενό. Πρώτη φορά κάηκε το 1912 κατά τη διάρκεια της μάχης για την απελευθέρωσης της κωμοπόλεως. Η δεύτερη καταστροφή συντελέστηκε κατά την διάρκεια του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ο ΓΕΩΡΓΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΥΝΑΦΕΙΕΣ

I. Ο ρόλος του ορεινού ανάγλυφου και η δόμηση του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος.

Η γεωλογική σύσταση του ορεινού συστήματος της Πίνδου προσδίδει στην οροσειρά μία γεωμορφολογική και περιβαλλοντική διμορφία. Στο βόρειο τμήμα της οι ορεινοί όγκοι διακρίνονται για τα κλιμακωτά τους πρανή, τις ομαλές καμπυλωτές κορυφές και τα πολυάριθμα οροπέδια. Τα δασικά συμπλέγματα, πεύκης, οξιάς και ερυθρελάτης καλύπτουν μεγάλο μέρος φτάνοντας συχνά έως και τις κορυφές αυτών των βουνών. Εκτός των σκοτεινόχρωμων αποχρώσεων που κυριαρχούν παντού, λόγω των εκτεταμένων δασών, το οπτικό τους πεδίο, ιδίως στα ανώτερα τμήματα, συμπληρώνουν οι πρασινομπλέ κρυσταλλένιοι οφιόλιθοι και τα ερυθροκαφέ οξειδωμένα πυριγενή πετρώματα.

Είναι εντελώς διαφορετική η εικόνα που παρουσιάζουν οι ορεινοί όγκοι του νοτίου τμήματος της οροσειράς. Εδώ, τα δάση αποτελούνται σχεδόν αποκλειστικά από έλατα και καλύπτουν μόνο τις κατώτερες ζώνες των βουνών, ενώ στα ανώτερα τμήματα ξεπροβάλουν απότομες, σχεδόν κρημνώδεις πλαγιές, που καταλήγουν σε οξυκόρυφες ράχες. Με εξαίρεση τις λίγες δασοσκέπαστες περιοχές, η φαιή απόχρωση των ασβεστολιθικών πετρωμάτων, που αποτελούν το κυρίαρχο γεωλογικό συστατικό αυτής της ζώνης, απλώνεται παντού.

Αυτή η διαφοροποίηση, επηρεάζοντας ως ένα βαθμό τους όρους διαβίωσης των κατοίκων, προσέδωσε στην κάθε ζώνη ορισμένα ίδια χαρακτηριστικά. Στη βόρεια Πίνδο για παράδειγμα, λόγω της ύπαρξη πολλών δασών ο τομέας της ξυλουργίας παρουσίαζε μεγάλη ανάπτυξη, σε αντίθεση με τον νότο, όπου δεν ξεπερνούσε τα όρια της φυσικής υλοτομικής απόληψης. Αυτή η οικονομική διάσταση επηρέαζε άμεσα και την αισθητική εικόνα των οικισμών. Έτσι, ενώ στο βορά αφθονούσαν οι ξυλοκατασκευές στα εξωτερικά και εσωτερικά τμήματα των κτισμάτων, στο νότο κυριαρχούσε παντού η πέτρα. Από την άλλη πλευρά, στο βορά η χρήση του φλύσχη, ενός πετρώματος μη επιδεκτικού στη λάξευση, είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση στις

λιθόκτιστες κατασκευές μίας ακανόνιστης δομής. Αντίθετα, στο νότο οι οικοδομές παρουσίαζαν μία ισοδομική όψη λόγω της χρήσης του ασβεστόλιθου, ενός πετρώματος πιο εύκολα διαχειρίσιμου στη λάξευση.

Τα γεωλογικά δεδομένα επηρέασαν τις όψεις του υλικού και οικονομικού βίου των κατοίκων της Πίνδου, αλλά η γενική συμβολή τους στην ανθρωπογεωγραφία του χώρου της Πίνδου υπήρξε περιορισμένη.

Ο παράγοντας που κυρίως συνέβαλε στη διαδικασία δόμησης και εξέλιξης του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος της Πίνδου, είναι η υψομετρική διακύμανση, που επηρέασε άμεσα το φυσικό περιβάλλον της οροσειράς και καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τα πλαίσια της οικονομικής δράσης των πληθυσμών της κατά το παρελθόν. Συγκεκριμένα, η έντονη υψομετρική διακύμανση συνετέλεσε στην εμφάνιση μιας κατά ύψος κλιματικής και βλαστικής ανομοιογένειας[1]. Οι δεδομένες κλιματικές και βλαστικές συνέπειες της υψομετρικής διακύμανσης συνέβαλαν καθοριστικά στη διάρθρωση των αγροτικών μοντέλων της οροσειράς. Η χρήση εδαφών με ανομοιογενή υψομετρικά χαρακτηριστικά ευνόησε την ανάπτυξη μίας πολυδιάστατης αγροτικής οικονομίας, η οποία διακρίνεται από έναν υψομετρικό, συνάμα δε και γεωγραφικό κατακερματισμό των δραστηριοτήτων της. Για να γίνει αυτό αντιληπτό ίσως θα πρέπει να λάβουμε γνώση ορισμένων στοιχείων αναφορικά με τη γεωμορφολογία της Πίνδου.

Η τεκτονική διάταξη των όγκων της οροσειράς δημιουργεί ένα πολυσχιδές ανάγλυφο στο οποίο κυριαρχούν βαθιές και επιμήκεις εδαφικές πτυχώσεις. Υδρολογικά αυτές οι ορεινές κοιλάδες, γνωστές στους κατοίκους της Πίνδου με την ονομασία «vale»[2], λειτουργούν ως λεκάνες αποστράγγισης των υδάτινων ρευμάτων,

---

[1] Για παράδειγμα, στα χαμηλά σημεία των κοιλάδων η άνοιξη προηγείται χρονικά κατά ένα μήνα σε σχέση με τα υψίπεδα της οροσειράς. Επίσης, τα είδη και ο χρόνος βλάστησης των φυτών εναλλάσσονται ανάλογα με τα υψομετρικά δεδομένα.

[2] Στην υπό μελέτη περιοχή έως τις πρόσφατες δεκαετίες στην προφορική επικοινωνία των κατοίκων κυριαρχούσε η βλαχική γλώσσα. Επειδή η φθογγολογική απόδοση των λέξεων της τοπικής διαλέκτου μέσω του ελληνικού αλφαβήτου θα οδηγούσε σε διαστρεβλωμένη καταγραφή τους, κάτι που συνεπάγεται γλωσσολογική και κατ' επέκταση επιστημονική ανακρίβεια, προτίμησα να κάνω χρήση του κατά βάση φωνητικού αλφάβητου των γλωσσολόγων Ν. Κατσάνης – Κ. Ντίνας, που δημοσιεύτηκε σε συγκεκριμένο επιστημονικό σύγγραμμα Βλ. Ν. Κατσάνης–Κ. Ντίνας, *Γραμματική της Κοινής Κουτσοβλαχικής*, εκδ. Αρχείο Κουτσοβλαχικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 27. Η λέξη vale (ο έναρθρος τύπος είναι valea) εκφράζει κάθε επίμηκες εδαφικό κοίλωμα ποικίλου πλάτους, εντός του οποίου ρέει κάποιο υδάτινο ρεύμα, είτε απλός χείμαρρος είτε ολόκληρο ποτάμι. Έτσι, η λέξη αυτή ανάλογα με την περίπτωση μεταφράζεται α) κοιλάδα, β) ποταμιά, γ) ρεματιά, δ) ποτάμι ή ρέμα που κυλάει μέσα σε εδαφικό κοίλωμα. Αποτελεί το πρώτο συνθετικό πάμπολλων περιγραφικών τοπωνυμίων της Πίνδου, ανάμεσα στα οποία το πιο διαδομένο είναι το valea mare (η μεγάλη κοιλάδα ή ποταμιά κ.λ.π) και το γνωστό στο πανελλήνιο valea caldă (η ζεστή κοιλάδα), που έχει ανακηρυχθεί

που κατέρχονται από τα περιβάλλοντα όρη. Υψομετρικά τα χαμηλότερα σημεία τους, όπου και σχηματίζονται οι κοίτες διαφόρων ποταμών, κυμαίνονται μεταξύ των 1000 και 800 μ. και αντιπροσωπεύουν τα κατώτατα υψομετρικά όρια της υψηλής ζώνης της οροσειράς. Επί των πρανών των βουνών που περιβάλουν αυτές τις ορεινές κοιλάδες και των οποίων οι κορυφογραμμές συχνά προσεγγίζουν ή και ξεπερνούν τα 2200 μ.[3], σχηματίζονται πολυάριθμα μικρά και μεγάλα πλατώματα γνωστά στους κατοίκους της οροσειράς ως «pade»[4]. Σε μία γεωγραφική ζώνη, όπου κυριαρχούν τα κεκλιμένα εδάφη, αυτές οι επίπεδες εκτάσεις είναι οι μόνες που προσφέρονται για την ανάπτυξη αγροτικών δραστηριοτήτων και τη δημιουργία ανθρωπίνων εγκαταστάσεων. Η αγροτική και οικιστική τους χρήση καθορίστηκε από τις μεταξύ τους υψομετρικές αποκλίσεις και το εμβαδόν της επιφανείας τους, το οποίο είναι είτε μερικές εκατοντάδες μέτρα είτε χιλιάδες στρέμματα .

Πολυάριθμα μικρού μεγέθους «pade» εντοπίζουμε εντός των κατωτέρων σημείων των ορεινών κοιλάδων. Το σχετικά χαμηλό τους υψόμετρο (κάτω των 1100 μ.), το οποίο ευνοεί την καλλιέργεια των περισσοτέρων δημητριακών και η ομαλή επιφάνειά τους που επέτρεπε τους ελιγμούς των αρότρων, τα κατέστησαν ιδανικές θέσεις για γεωργικές δραστηριότητες. Όσο, όμως, ανερχόμαστε στα υψηλότερα σημεία των κοιλάδων, η δυνατότητα καλλιέργειας περιορίζεται σε ελάχιστα είδη ή και εκμηδενίζεται εντελώς. Εδώ, τα μικρά «pade» διαδέχονται πολύ πιο μεγάλες και ανοιχτές επιφάνειες. Πάνω από τα 1300 μ. το κλίμα, λόγω των συχνών χιονοπτώσεων και βροχοπτώσεων, παρουσιάζει αυξημένη υγρασία κατά την εαρινή περίοδο, όταν σε χαμηλότερες τοποθεσίες την ίδια περίοδο επικρατεί ξηρασία. Οι δεδομένες κλιματολογικές συνθήκες ευνοούν τη φυσική ανάπτυξη του χόρτου και γι' αυτό έχουμε το σχηματισμό εκτεταμένων λιβαδότοπων, οι οποίοι ταυτόχρονα συγκροτούν και άριστους βοσκότοπους.

Από τα προαναφερθέντα αντιλαμβανόμαστε ότι τα υψομετρικά δεδομένα και το ανάγλυφο αποτέλεσαν τη συνισταμένη που καθόρισε το είδος των αγροτικών δραστηριοτήτων, τις οποίες ανέπτυξε ο κάθε οικισμός. Συνεπώς, η συγκεκριμένη

σε εθνικό δρυμό. Η λέξη vale προέρχεται από την λατινική vallis. Βλ. T. Papahagi, *Dicţionarul Dialectilui Aromîn*, EARPR, 1963, Bucureşti, σ. 1099.

[3] Υπάρχουν κορυφές της Πίνδου που ξεπερνούν τα 2400 μ., αλλά μόλις για λίγα μέτρα. Εξαίρεση αποτελεί ο Σμόλικας του οποίου η ψηλότερη κορυφή αγγίζει τα 2637 μ. και είναι το δεύτερο μετά τον Όλυμπο σε ύψος βουνό της Ελλάδας.

[4] Η λέξη pade (ο έναρθρος τύπος είναι padea) προέρχεται από την παλαιοσλαβική padь. Βλ. M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Leipzig 1970, σ. 46, T. Papahagi, *ό.π*, σ. 940.

εδαφοκλιματική πραγματικότητα της Πίνδου είχε ως αποτέλεσμα τη συγκρότηση της γεωργίας και της κτηνοτροφίας σε επίπεδο αυτοτελών οικονομικών τομέων, κάτι που είχε ανάλογες συνέπειες και στην κοινωνική και οικιστική φυσιογνωμία της οροσειράς.

Οι τοποθεσίες στις οποίες βρίσκονται κτισμένοι οι οικισμοί της υψηλής ζώνης της Πίνδου, αντανακλούν με σαφήνεια όχι μόνο τη σχέση μεταξύ υψομετρικής παραμέτρου και γεωγραφικού ανάγλυφου, αλλά και τις οικονομικές επιλογές των κατοίκων τους. Η πλειοψηφία τους εντοπίζεται μεταξύ των 1000-1500 μ. Πρόκειται για «συνειδητή» επιλογή που σχετίζεται με το γεγονός της σύγκλισης των δύο κύριων αγροτικών τομέων της οροσειράς, γεωργίας-κτηνοτροφίας, σε αυτήν την υψομετρική κλίμακα. Συγκεκριμένα, μεταξύ των 1000-1500 μ. εντοπίζεται το ανώτερο υψομετρικό όριο ανάπτυξης καλλιεργειών και συνάμα το κατώτατο υψομετρικό όριο ανάπτυξης της μεγάλης κτηνοτροφίας και των υλοτομικών δραστηριοτήτων αν και η τελευταία ασχολία εξαρτιόταν επίσης από την ύπαρξη δασών, κάτι που είχε να κάνει με τη γεωλογική σύσταση των εδαφών καθώς και την παρουσία τεχνικών ομάδων. Αναλυτικότερα, οι οικισμοί που βρίσκονται κοντά στο όριο των χιλίων μέτρων διατηρούσαν μία πιο έντονη γεωργική φυσιογνωμία, ενώ οι οικισμοί κάτω των χιλίων μέτρων ήταν αποκλειστικά γεωργικοί. Αντίθετα, οι οικισμοί που βρίσκονται πάνω από τα 1300 μ. είχαν έναν ξεκάθαρο κτηνοτροφικό προσανατολισμό, ενώ η γεωργία ήταν σχεδόν ανύπαρκτη. Τέλος, οι οικισμοί που βρίσκονται μεταξύ των 1000 και 1300 μ. δεν είχαν προσανατολιστεί αποκλειστικά σε ένα μοντέλο αγροτικής οικονομίας, αλλά επιδίδονταν σε πιο μικτά συστήματα.

Το φυσικό περιβάλλον είναι ένας παράγοντας που συμβάλλει άμεσα στη διαμόρφωση του χαρακτήρα των κοινωνιών. Στο παρελθόν ο ρόλος του υπήρξε καθοριστικός, ιδίως στη διαμόρφωση των κοινωνιών του αγροτικού κόσμου. Ωστόσο, η ανάλυση των πληθυσμικών ομάδων, προαπαιτεί την ανάλυση του τρόπου με τον οποίο αυτές προσάρμοζαν τις κληρονομημένες οικονομικές και κοινωνικές δομές στο χώρο, το χρόνο και το δεδομένο ιστορικό πλαίσιο[5]. Έτσι, αν και η υψομετρική διακύμανση μέσω της γεωγραφικής και οικονομικής διάσπασης που επέφερε στην αγροτική οικονομία της Πίνδου μπορεί να επηρέασε χωροταξικά το οικιστικό της

[5] Βλ. Μ. Αράπογλου, «Οι εγκαταστάσεις στον ορεινό χώρο της βόρειας Πίνδου», στο Β. Νιτσιάκος- Χ. Κασίμης(επιμ.) *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής*, εκδ. Πλέθρον ,Αθήνα 2000, 185-193, Β. Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1995, σ. 54-55. [5]

δίκτυο, ωστόσο ο προσανατολισμός προς συγκεκριμένες μορφές αγροτικής δραστηριότητας υπήρξε συνέπεια του υψομετρικού παράγοντα αλλά και συνειδητή επιλογή των επιχώριων πληθυσμών, υπαγορευμένη κυρίως, από τις κληρονομημένες κοινωνικές δομές και τις διαμορφωμένες νοοτροπίες. Στη διάρκεια των αιώνων, εξωγενείς κυρίως παράγοντες, οικονομικοί και πολιτικοί, επέφεραν προσαρμογές ή και ολοκληρωτικές ανατροπές της τοπικής οικονομίας, δρομολογώντας παράλληλες εξελίξεις και στον κοινωνικό τομέα. Το 18ο αιώνα για παράδειγμα το οικονομικό μοντέλο της Πίνδου παρουσιάζει μία πρωτοφανή δυναμική, αγγίζοντας παράλληλα τα όρια των δυνατοτήτων του, γι' αυτό στους επόμενους αιώνες θα ανακυκλώνεται πλέον πάνω σε παγιωμένες δομές.

Τα περιβαλλοντικά δεδομένα, οι κληρονομημένες από το μεσαίωνα δομές και η μεταβαλλόμενη ιστορική πραγματικότητα αποτέλεσαν το πλαίσιο στο οποίο διαμορφώθηκε ο αγροτικός κόσμος της οροσειράς. Ο τρόπος, όμως, με τον οποίο συντελέστηκε αυτή η εξέλιξη ελάχιστα συγκέντρωσε το ενδιαφέρον των ερευνητών. Παρότι οι ιστορικές μαρτυρίες ειδικά για τους πρώτους αιώνες είναι πενιχρές μπορούμε, αξιολογώντας συνδυαστικά τα ιστορικά και ανθρωπολογικά δεδομένα, να επιχειρήσουμε μία προσέγγιση της πραγματικότητας της Πίνδου, της ύστερης μεσαιωνικής και πρώιμης οθωμανικής περιόδου.

ΙΙ. Από τον μεσαίωνα στην οθωμανική πραγματικότητα. Οι διαστάσεις μίας μετάβασης.

α) Το μεσαιωνικό υπόβαθρο

Η ανάλυση του χαρακτήρα των πρώιμων βλαχικών κοινωνιών που ακολουθεί, δεν αποσκοπεί σε μία γραμμική ιστορική προσέγγιση της συγκεκριμένης εθνοτικής ομάδας αλλά σε μία τεκμηρίωση του χρονικού βάθους των δομών τους ως μιας μεγάλης συνέχειας στον Βαλκανικό χώρο και όχι ως πρόσφατο φαινόμενο της οθωμανικής περιόδου. Χωρίς αυτή την ιστορική προσέγγιση είναι δύσκολο να σχηματίσουμε μία αντίληψη του συνολικού οικονομικού και κοινωνικού υπόβαθρου των κοινοτήτων της Πίνδου, πριν αυτές εξελιχθούν στα ορεινά κέντρα της μεγάλης κτηνοτροφίας του 17ου αιώνα και ακολούθως της βιοτεχνίας και του εμπορίου κατά τον 18ο αιώνα. Για την κατάδυση αυτή κρίνεται σκόπιμη η αναδίφηση σε βαλκανικές

πηγές που έχουν αναδειχθεί από ιστορικούς ερευνητές διαφορετικών εθνοτικών ομάδων, ώστε να καταστεί επαληθεύσιμη η εικόνα των δομών στις επί μέρους ιστορίες των ομάδων της Βαλκανικής.

Η γεωγραφική-ιστορική σχέση των Βλάχων με την Πίνδο, μία από τις περιοχές της Βαλκανικής χερσονήσου όπου η παρουσία τους ανά τους αιώνες υπήρξε πολυπληθής και αδιάλειπτη, ανάγεται σε παλαιές εποχές. Συγκεκριμένα οι πρώτες μαρτυρίες ύπαρξής τους (10ος -11ος αιώνας) υπό αυτήν την νεοφανή ονομασία[6]. καταγράφεται σε περιοχές που ανήκουν στην ευρύτερη γεωγραφική ζώνη της οροσειράς[7]. Από τα μέσα δε του 12ου αιώνα και για περισσότερο από τρεις αιώνες, το ορεινό σύστημα της Πίνδου οριοθετούσε από δυτικά τη Βλαχία ή Μεγάλη Βλαχία[8] δηλαδή όριζε μία γεωγραφική ζώνη με έντονη παρουσία βλαχικού πληθυσμού[9]

Σύμφωνα με γραπτές πηγές του μεσαίωνα, το πιο διακριτό στοιχείο αυτού του πληθυσμού, πέραν της λατινογενούς του γλώσσας, ήταν ή δεσπόζουσα θέση του στην

---

[6] Αποκαλώ το εθνονύμιο «Βλάχοι» νεοφανές, επειδή η πρώτη του ιστορική καταγραφή (τέλη του 10ου αιώνα) δεν αποτελεί ένδειξη ότι ο συγκεκριμένος πληθυσμός είναι νεοφερμένος στον χώρο της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Αντίθετα, διάφορες τοπωνυμικές και φιλολογικές μαρτυρίες πιστοποιούν μία πολύ παλιότερη παρουσία του στην Βαλκανική χερσόνησο.

[7] Η πρώτη γραπτή αναφορά στους Βλάχους αφορά την παρουσία τους στην περιοχή μεταξύ της Καστοριάς και Πρέσπας το 976 μ.Χ. Βλ. Ι. Σκυλίτσης, *Synopsis Historiarum*, Vol. V, J. Thurn, CFHB, Berlin-N.York 1973, σ. 329. Περισσότερο ενδεικτική μαρτυρία για την παρουσία των Βλάχων στην Πίνδο και τις ορεινές προεκτάσεις της, είναι η αναφορά του Κεκαυμένου (μέσα 11ου αιώνα) σε Βλάχους κτηνοτρόφους του θεσσαλικού χώρου, που το καλοκαίρι ανέβαιναν με τα ποίμνιά τους και τις οικογένειές τους «Εις τα όρη Βουλγαρίας». Βλ. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, εκδ. Άγρωστις, Αθήνα 1993, σ.225. Δεν αναφέρεται, βέβαια, στα βουνά της σημερινής Βουλγαρίας αλλά στην βόρεια Πίνδο, το Γράμμο ή και βορειότερα. Βρισκόμαστε μόλις μερικές δεκαετίες μετά τη διάλυση του πρώτου βουλγαρικού κράτους, όπου τα νότια όριά του έφθαναν έως την Πίνδο και τη Θεσσαλία συμπεριλαμβάνοντας ένα μέρος της Ηπείρου και όλη τη Μακεδονία. Με τη διάλυση του από τον Βασίλειο το Β΄ οι περισσότερες από αυτές τις περιοχές αποτέλεσαν το θέμα της Βουλγαρίας. Ο Ι. Τζέτζης συγγραφέας του 12ου αιώνα αναφέρει ότι παλαιά οι Βούλγαροι κατείχαν «*από του Πίνδου όρους δε και των μερών της Λαρίσης*». Βλ. Ι. Τζέτζης *Χιλιάδες*, Georg Olms, Hildesheim 1963, IX., Hist. στιχ., 370, σ. 193. Επίσης, σύμφωνα με ένα σιγίλιο του Βασιλείου του Β΄, περιοχές γύρω από την κεντρική και βόρεια Πίνδο όντας παλιότερα τμήμα του διαλυθέντος Βουλγαρικού κράτους υπάγονταν πλέον στη δικαιοδοσία της αρχιεπισκοπής Αχριδών. Βλ. F. Dölger, *Regesten der kaiserurkunden des oströmischen reiches von 565-1453*, Verlag R. Oldenburg, München-Berlin 1924, σ.102,104. Για τη θεματική οργάνωση του κατακτηθέντος βουλγαρικού κράτους, βλ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τόμ. Β΄, μτφ. Ι.Παναγόπουλος, εκδ. Στεφ. Βασιλόπουλος,, Αθήνα 1978, σ. 195 και σημ. 232, 233.

[8] Η Βλαχία ή Μεγάλη Βλαχία ή Βλαχία της Ελλάδας συμπεριλάμβανε τη σημερινή Θεσσαλία διευρυμένη προς νότο μέχρι τη σημερινή Λαμία. Βλ. Γ.Σούλης, «Βλαχία - Μεγάλη Βλαχία, Η εν Ελλάδι Βλαχία» αφιέρωμα στο Γ.Σούλης 927-1966, *Ιστορικά Μελετήματα*, Αθήναι 1980, σ.489-497, Α.Π. Αβραμέα, «Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204», διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1974, ΕΚΠΑ-Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 27, εν Αθήναις 1974, σ.37- 38.

[9] Κατά κοινή αντίληψη των συγχρόνων η Πίνδος αποτελούσε μία από τις περιοχές του Βαλκανικού χώρου που κατοικούνταν αποκλειστικά από Βλάχους. Βλ. Λ. Χαλκοκονδύλης, *Historiarum Libri Decem*, *ex recognitione I. Bekkeri*, CSHB, Bonnae, 1843, σ. 35, 319.

κτηνοτροφική οικονομία του Βαλκανικού χώρου[10]. Η διαπίστωση ότι η εκτροφή ποιμνίων αποτέλεσε διαχρονικά δομική οικονομική δραστηριότητα των Βλάχων, εύλογα θέτει το ερώτημα για την απαρχή αυτού του φαινομένου. Μία αναδίφηση των ιστορικών πηγών δε θα βοηθούσε και πολύ στην αποκρυστάλλωση άποψης επί του θέματος, δεδομένου ότι αναφέρονται κυρίως στις συγκρούσεις ή τις συναλλαγές που είχε αυτός ο πληθυσμός με τις Αρχές. Ωστόσο, οι πληροφορίες που μας παρέχουν, αναδεικνύουν μία αμυδρή εικόνα της κοινωνικοοικονομικής διάρθρωσης αυτής της ομάδας κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα. Είναι συνεπώς εφικτή πάντα με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, μία συνοπτική σκιαγράφηση του πλαισίου συνθηκών εντός των οποίων οι βλαχικοί πληθυσμοί οδηγήθηκαν στη διαμόρφωση συγκεκριμένων οικονομικών και κοινωνικών σχηματισμών[11].

[10] Ο Θεόδωρος Πρόδρομος βυζαντινός ποιητής του 12ου αιώνα κάνει αναφορά στο «βλάχικο Τυρίον». Βλ. Θ. Πρόδρομος, *Poémes prodromiques en Grec Vulgaire*, D.C. Hesseling et H. Pernot, Amsterdam 1910, σ. 55, στ.174, σ.56, στ. 186. Επίσης, διάφορα έγραφα της Ραγούζας του XIV αιώνα αναφέρονται στο caseus vlachiscus. Βλ. M. Gyoni, «La transhumance des vlaques balkaniques au moyen age», *BYZSL* 12 (1951), σ. 31, 37. Τέλος ο ανώνυμος συγγραφέας της *Descriptio Europae Orientalis* αναφερόμενος το 1308 στους Βλάχους της Ελλαδικής χερσονήσου κάνει λόγο για τα άριστα και άφθονα τυριά τους, τα γάλατα και τα κρέατα τους. Βλ. *Anonymi Descriptio Europae Orientalis IV*, O. Górka, Krakow 1916, σ. 12-13.

[11] Εφόσον η συστηματική ενασχόληση των Βλάχων με την κτηνοτροφία πιστοποιείται ήδη από τον 11ο αιώνα, μπορούμε να αναγάγουμε τη στενή σχέση τους με αυτή τη δραστηριότητα σε ακόμη παλαιότερες εποχές. Σύμφωνα με τον βυζαντινολόγο J. Coder ο κτηνοτροφικός νομαδισμός ήταν για του Βλάχους μία αναγκαστική ή και επιβαλλόμενη, κατά καιρούς, μεταστροφή της οικονομίας τους. Θεωρεί δε ότι στο τέλος της Ιουστιάνειας εποχής (6ος - 7ος αιώνας.) παρουσιάστηκαν στο Βυζάντιο οι προϋποθέσεις και οι παράγοντες για την ανάπτυξη της νομαδικής κτηνοτροφίας. Βλ. Α. Κουκούδης, *Οι μητροπόλεις και η διασπορά των Βλάχων*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 125-128. Επίσης, για τους λόγους μεταστροφής προς την κτηνοτροφική οικονομία κατά τη διάρκεια του μεσαίωνα, βλ. J. Haldon-H. Kennedy, «The Arab-Byzantine frontier in the Eighth and Ninth Centuries. Military Organization and Society in the Borderlands», *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 19 (1980), σ. 100-101 και A. Harvey*, Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, εκδ. MIET, Αθήνα 1997, σ. 247-248.Οι προαναφερόμενες μελέτες αν και αναπτύσσουν πιθανές αιτίες μεταστροφής της αγροτικής οικονομίας προς την κτηνοτροφία δεν απαντούν ωστόσο στο ερώτημα γιατί από όλους τους βαλκανικούς πληθυσμούς του μεσαίωνα μόνο οι Βλάχοι ασχολήθηκαν συστηματικά με αυτήν τη δραστηριότητα. Μία απάντηση, ίσως, μας δίνουν τα κείμενα των ουγγρικών χρονικών, όπου περιγράφοντας την εισβολή των Μαγιάρων στην πανονική πεδιάδα κατά τον 9ο αιώνα, αναφέρουν ότι εκεί κατοικούσαν «Blachii ac pastores Romanorum». Στην φράση αυτή, πιθανόν, να εμπεριέχεται η ανάμνηση κάποιας ειδικής σχέσης των λατινοφώνων πληθυσμών της βαλκανικής χερσονήσου με ένα κτηνοτροφικό οικονομικό μοντέλο, που αναπτύχθηκε στα πλαίσια του ρωμαϊκού στρατιωτικοπολιτικού συστήματος των Βαλκανίων. Βλ. *Anonymi Bele regis notarius*, *Gesta Hungarorum, IX,* Popa–Lisseanu, Bucureşti 1934, σ.32, S. Brezeanu, «"Romani'' şi "Blachi'' la Anonymus istorie şi ideologie politică», *Revista de istorie* 34 (1981), σ. 1313-1340, A. Armbruster, *Romanitatea Românilor*, Bucureşti 1993, σ. 36-45.

Βυζαντινές πηγές του 11ου αιώνα μας αποκαλύπτουν, ότι η εποχική μετακίνηση ποιμνίων και οικογενειών[12] αποτελούσε πάγια πρακτική των Βλάχων κτηνοτρόφων, γι' αυτό το όνομά τους, ήδη από τότε, ταυτίστηκε με τη μετακινούμενη κτηνοτροφία[13].. Αυτή η αιώνια εκμετάλλευση των βοσκοτόπων διεύρυνε τα γεωγραφικά όρια δράσης τους, συμβάλλοντας σημαντικά στη διάσπαση και διασπορά τους σε όλη την έκταση της Βαλκανικής χερσονήσου. Τα στοιχεία που διαθέτουμε τους εμφανίζουν να περιφέρονται συνήθως σε ιδιοκτησίες του κράτους ή της εκκλησίας, δύο από τους σημαντικότερους φορείς γαιοκτησίας στα Βαλκάνια της μεσαιωνικής περιόδου[14]. Αυτό προϋπέθετε συναλλαγές με τους γαιοκτήμονες και συνάμα αποδοχή ενός πλαισίου υποχρεώσεων έναντι της κεντρικής εξουσίας[15].

---

[12] Στο «Στρατηγικόν» του Κεκαυμένου έργο των μέσων του 11ου αιώνα αναφέρεται ότι «*Ούτως γαρ έχουσι τύπον, ίνα τα των Βλάχων κτήνη και αι φαμίλιαι αυτών εισίν από Απριλίου μηνός έως Σεπτεμβρίου μηνός εν υψηλοίς όρεσι και ψυχροτάτοις τόποις*». Βλ. Κεκαυμένος, *ό.π.*

[13] Η Άννα η Κομνηνή αναφέρει ότι όσοι «*...τον νομάδα βίον είλοντο (Βλάχους τούτους η κοινή καλείν οίδε διάλεκτος*) … ». Βλ. Α. Κομνηνή, *Αλεξιάδα,* V, Vol. II, Société d'édition Les belles lettres, Paris 1943, σ. 135. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι πρέπει να τους εντάξουμε στους νομαδικούς λαούς. Δε συγκροτούσαν κάποιο πολυάριθμο έθνος, το οποίο στα πλαίσια αναζήτησης βοσκοτόπων ή λείας κινούνταν μαζικά κατακτώντας νέα εδάφη Στην περίπτωσή τους έχουμε ολιγάριθμες ομάδες, οι οποίες, εξ' αιτίας των εδαφοκλιματικών δεδομένων της χερσονήσου του Αίμου, εφάρμοζαν μία εποχική και κατ' ύψος εναλλαγή βοσκοτόπων, προκειμένου να εξασφαλίσουν τη φυσική διατροφή των ποιμνίων τους Συνεπώς, η εποχική μετακίνηση των βλάχων κτηνοτρόφων εντάσσεται σε μία παλαιά και ευρύτατα διαδεδομένη στον μεσογειακό χώρο πρακτική. Πρόκειται για μία πρακτική που εφαρμόζονταν και στους αρχαίους λαούς της βαλκανικής χερσονήσου, όπου η κτηνοτροφία αποτελούσε ένα σημαντικό τμήμα της οικονομίας τους. Ο Σοφοκλής, στον Οιδίποδα Τύραννο, (στιχ. 1133-1139) αναφέρεται ξεκάθαρα σε μία εποχιακού τύπου κτηνοτροφία που περιελάμβανε μετακίνηση των κοπαδιών από την άνοιξη έως το φθινόπωρο στον Κιθαιρώνα και επιστροφή τον χειμώνα στα μαντριά του κάμπου. Ο Μέγας Αλέξανδρος υπενθυμίζει στους στρατιώτες του ότι ο πατέρας του Φίλιππος τους παρέλαβε «...πλανήτας καί απόρους, εν διφθέραις τους πολλούς νέμοντας ανά τα όρη πρόβατα ολίγα...». Βλ. Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, τόμ.VII, μτφ. Γ. Ράπτης, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2004, στ. 9, 2. Για Ιλλυριούς κτηνοτρόφους, βλ. Dionis Cassii Cocceiani, *Historia Romana*, cum annotationibus Ludovici Dindorfii, Lipsiae 1864, Vol. III L. LI, 26, σ. 31. Βλ. επίσης, Σ. Δάκαρη, *Η κτηνοτροφία στην αρχαία Ήπειρο*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1976, M. Gyoni, *ό.π.*, σ. 39-41. Στη ρωμαϊκή Ιταλία έχουμε ορεινούς βοσκότοπους ιδιοκτησίες πλουσίων, αλλά και επενδύσεις των μεγάλων γαιοκτημόνων στην κτηνοτροφία όπου διατηρούσαν κοπάδια, τα οποία κινούνταν εποχικά μεταξύ ορεινών και πεδινών βοσκοτόπων. Βλ. P. Garsney και R. Saller, *Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, Οικονομία, κοινωνία και πολιτισμός*, απόδοση στα ελληνικά Β.Ι. Αναστασιάδης, Ηράκλειο 1995, σ. 87, 90-95. Όσον αφορά την εποχικά μετακινούμενη κτηνοτροφία στον ευρύτερο χώρο της Μεσογείου, βλ. F.Braudel, *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλλίπου Β΄ της* Ισπανίας, μτφ. Κ. Μιτσοτάκη, τόμ. Α΄, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1993, σ. 100-121.

[14] Το βυζαντινό κράτος ως κάτοχος κλασματικών γαιών, δηλαδή γαιών που παρέμειναν ακαλλιέργητες, και τα μοναστήρια τα οποία προτιμούσαν να δίδουν στην κτηνοτροφία τις λιγότερο εύφορες γαίες που κατείχαν από δωρεές, συμπεριλαμβάνονταν στους μεγαλύτερους ιδιοκτήτες βοσκοτόπων. Βλ. P. Lemerle-A. Guillou-N. Svoronos*, Actes de Lavra Premier partie des origines a 1204* (Archives de l' Athos V), Paris 1970, σ. 341-345, G.Rouillard-Paul Collomp, *Actes de Lavra* tome 1er (897-1178) (*Archives de l' Athos* I), Paris 1937, σ. 124-127. Παρόμοια φαινόμενα παρατηρούμε και στην μεσαιωνική Σερβία, όπου οι ηγεμόνες της παραχωρούν στα μοναστήρια της επικράτειά τους ολόκληρα βουνά με βοσκοτόπια. Βλ. S. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, Srpska Kraljevska akademija, Beograd 1912, σ.384-385, 578-579, 593-602, 657-661, C. Jireček, *Geschichte*

Εκτός, όμως, από τις ανωτέρω οικονομικής φύσεως επιβαρύνσεις, οι κτηνοτροφικοί πληθυσμοί των Βλάχων αντιμετώπιζαν μονίμως προβλήματα προερχόμενα από την πολιτική αστάθεια, την αυθαιρεσία των οργάνων της εξουσίας και τις κοινωνικές μεταβολές[16]. Οι προαναφερόμενοι λόγοι σε συνδυασμό με την ανασφάλεια που βίωναν λόγω της φύσης της δραστηριότητας που ασκούσανε[17] υπήρξαν, ενδεχομένως, οι παράγοντες που έθεσαν σε λειτουργία μία διαδικασία «συμμαχικής σύμπραξης» επιμέρους οικογενειών, η οποία εξελικτικά οδήγησε στη

---

der Serben, τόμ. Α΄, Amsterdam 1967, σ. 156, S.Dragomir, *Vlahii din nordul peninsulei Balcanice în evul mediu*, EARPR, Bucureşti 1959, σ.17, 18, 19, 28. Πέραν του κράτους και της εκκλησίας, μεγάλους βοσκοτόπους κατείχε και η αριστοκρατία της γης. Βλ. P.Gautier, «Le typikon du sebaste Gregoire Pakourianos», *RÉB* 42 (1984), σ. 37, 43, 125, Ι. Ιβηρίτης, «Εκ του αρχείου της εν Αγίω Όρει ιεράς Μονής των Ιβήρων. Βυζαντιναί διαθήκαι», *Ορθοδοξία* 5 (1950), σ. 613-618 και 6 (1931), σ. 364-371. Επίσης, βλ. A. Harvey, *ό.π.,* σ. 249-250.

[15] Ανεξάρτητα από τη δημιουργία μεγάλων ιδιοκτησιών στην βυζαντινή ύπαιθρο, ιδιαίτερα, μετά τον 11ο αιώνα και τον εντεινόμενο φεουδαλισμό των σχέσεων μεταξύ των γαιοκτημόνων και χωρικών κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, γεγονός είναι ότι ποτέ δεν είχαμε στο Βυζάντιο τη λογική ή το διαρθρωμένο χαρακτήρα του φεουδαρχικού συστήματος της δύσης. Το κράτος εξακολουθούσε να παίζει σημαίνοντα ρόλο στον καθορισμό των πληρωμών των αγροτών προς τους γαιοκτήμονες ακόμα και, σε περιπτώσεις, που το τελευταίο αποποιούνταν των φορολογικών εσόδων ενός κρατικού κτήματος, προς χάριν κάποιου επιφανούς ιδιώτη ή της εκκλησίας. Έτσι, για την κεντρική εξουσία η μετακίνηση από και προς τα βοσκοτόπια, η χρήση τους και η δημιουργία εγκαταστάσεων επί αυτών θεωρούνταν φορολογητέες πράξεις και υποβάλλονταν σε μία σειρά γενικών και ειδικών φόρων, ανεξάρτητα από τον ιδιοκτήτη των βοσκοτόπων και του τελικούς αποδέκτες του φόρου. Βλ. A.P.Kazhdan-A.Wharton Epstein, *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*, μτφ. Α.Παππάς εκδ. MIET, Αθήνα 2004, σ. 98-106, P. Anderson, *Από την αρχαιότητα στον φεουδαρχισμό*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2001, σ.303-335, Ph. Meyer, *Die Haupturkuden, für die Geschichte der Athosklöster*, V.A. M. Hakkert, Amsterdam 1965, σ. 165,166, Lemerle P.-Guillou A.-Svoronos N., *ό.π.*, σ. 344, G.Rouillard-Paul Collomp, *ό.π.*, σ. 125,126, G. Rouillard, «La dîme des bergers valaques sous Alexis Comnene», στο *Mélanges offerts a M. Nicolas Iorga,* Librairie Universitaire J. Gamber, Paris 1933, σ. 779-786, D. A. Xanalatos, *Beiträge zur Wirtschafts-und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theopfylaktos von Achrida*, Mümchen 1937, σ. 41-42, M. Gyoni, *ό.π*, σ. 37–38, W. Regel- E. Kurtz - B. Korablev, *Actes de Zographou* (Actes de l' Athos IV), *Vizantijskij Vremennik* 13, Paris 1907, σ. 51, 58, A. Harvey, *ό.π.,* σ. 138-175, 596 και σ. 492 σημ. 95, σημ. 96, Λ. Χατζηπροδρομίδης- Σ. Ντούσαν, *Αυτοκράτορας Σερβίας και Ελλάδας. Ο Κώδικας Νόμων*, Αθήνα 1983, άρθ. 76-83, 56-58, S. Dragomir, *ό.π.*, σ. 27, 122, 124,125.

[16] Στους τελευταίους αιώνες του μεσαίωνα διακρίνουμε μια αυξανόμενη τάση εκφεουδαλισμού των σχέσεων μεταξύ των ισχυρών γαιοκτημόνων και των αγροτικών πληθυσμών της βαλκανικής υπαίθρου. Υπάρχει η άποψη ότι οι βοσκότοποι αρχικά ανήκαν στους κτηνοτρόφους, ωστόσο μετά τον 12ο αιώνα στα πλαίσια του εντεινόμενου εκφεουδαλισμού της βαλκανικής υπαίθρου άρχισαν να τους οικειοποιούνται οι μονές. Βλ. Σ. Λιάκου, *Σύντομη επισκόπηση της ιστορίας των Αρμενταρίων της Μικρευρώπης,* Θεσσαλονίκη 1974, σ. 20, σημ. 95. Στη μεσαιωνική Σερβία πολλά χωριά και κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις Βλάχων βρίσκονται υπό τη δικαιοδοσία μονών, στις οποίες εισφέρουν σε ετήσια βάση δέρματα, ρούχα, δημητριακά, κρασί και άλλα. Παράλληλα, είναι επιφορτισμένοι με διάφορες υπηρεσίες όπως η φύλαξη των ζώων, η επεξεργασία του μαλλιού, η κοπή του χόρτου, η μεταφορά φορτίων και άλλα. Βλ. S. Novaković, ό.π., σ. 622- 631, 661-667, S. Dragomir, *ό.π.*, σ. 18, 21, 22, 27.

[17] Η πρακτική της εποχικής μετακίνηση καθώς και η διαβίωση σε ερημικές περιοχές εξέθετε το ζωικό και ανθρώπινο δυναμικό των Βλάχων κτηνοτρόφων σε μία διαρκή απειλή λεηλασιών και φονικών επιθέσεων από ληστρικές ομάδες ή αντιμαχόμενα στρατεύματα.

σύμπηξη κτηνοτροφικών κοινοτήτων[18]. Η ιστορική περίοδος κατά την οποία έλαβε χώρα η συγκρότηση αυτών των διευρυμένων κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών είναι δύσκολο να προσδιοριστεί. Είναι βέβαιο όμως, ότι η απαρχή αυτής της διαδικασίας θα πρέπει να τοποθετηθεί στην περίοδο προ του 11ου αιώνα, όπου και εμφανίζονται στο ιστορικό προσκήνιο οργανωμένοι κατά ομάδες καθοδηγούμενες από εθιμικούς αρχηγούς. Πολύ πιθανόν η κάθε μία από αυτές τις ομάδες να συγκροτούσε «κατούνα»[19] .

[18] Τα πλεονεκτήματα από την δημιουργία αυτών των σχημάτων μπορούν να συνοψιστούν ως εξής: 1) επίτευξη οικονομίας κλίμακας, γεγονός που επηρεάζει καθοδικά το κόστος της κτηνοτροφικής επιχείρησης, 2) ευκολότερη εξασφάλιση βοσκοτόπων, 3) αυξημένη προστασία των μελών της κτηνοτροφικής κοινότητας μέσω της δυναμικής αντιμετώπισης των εχθρικών ομάδων και 4) ισχυρότερη διαπραγματευτική θέση έναντι των ισχυρών και των θεσμικών οργάνων της εξουσίας. Βασική προϋπόθεση, ωστόσο, για την επιβίωση μίας κτηνοτροφικής κοινότητας ήταν η πειθαρχία, η αλληλεγγύη και ο καθορισμός του ρόλου των μελών της. Βλ. K. Kaser, «*Κτηνοτροφία, συγγένεια, οικογένεια και οικολογία στον ορεινό χώρο της δυτικής Βαλκανικής* (14ος-αρχές 20ου αιώνα)», στο Β. Νιτσιάκος- Χ. Κασίμης (επιμ.) *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2000, 185-193.

[19] Ο όρος αυτός, προσδιόριζε κατά τον ύστερο μεσαίωνα την τυπική κοινοτική οργάνωση των κτηνοτροφικών πληθυσμών των Βλάχων της Βαλκανικής χερσονήσου. Κατά την άποψη των Α. και Ν. Tanaşoca (Βλ. Α. και Ν. Tanaşoca, «Ancienneté et diffusion du «cătun» vlaque dans la Peninsule balcanike au Mozen Age», *Revue des Etudes Sud-Est Européen* 27 (1989), σ. 144,) η *κατούνα* υπήρξε αρχικά θεσμός του αρχαίου Βαλκανικού κόσμου που την περίοδο της ρωμαϊκής κυριαρχίας κατέστη τμήμα του ρωμαϊκού πολιτικού και στρατιωτικού μηχανισμού. Στην συνέχεια το Βυζάντιο μέσω των λατινόφωνων πληθυσμών των Βαλκανίων επικαρπώνεται το θεσμό, από όπου και τον οικειοποιούνται αργότερα οι Σλάβοι και οι Οθωμανοί. Έτσι, παράλληλα με τη διαδικασία αφομοίωσης των Βλάχων από τους άλλους βαλκανικούς λαούς σημειώθηκε η εξαφάνιση του θεσμού ή η σημασιολογική του μετατροπή. Σχετικά με την *κατούνα* ως φορολογική μονάδα των βαλκάνιων Βλάχων, βλ. N. Beldiceanu, «Sur les valaques des Balcans slaves á l' époque ottomane (1450-1550) », *Revue des Etudes islamiques* 34 (1966), σ. 115 και I.Beldiceanu - Steinherr-P. Năsturel, *Les recensements…ό.π,* σ. 168. Η γιουγκοσλαβική ιστοριογραφία σε γενικές γραμμές δεν θεωρεί την *κατούνα* ειδικό θεσμό των Βλάχων αλλά μία μορφή οργάνωσης των μετακινούμενων κτηνοτροφικών κοινοτήτων του παλιού Σερβικού κράτους. Το συμπέρασμα αυτό βασίζεται στην άποψη ότι οι Βλάχοι των σερβικών βασιλικών εγγράφων και των ραγκουζιάνικων και οθωμανικών πράξεων δεν αποτελούσαν εθνική ομάδα αλλά μία κοινωνική-επαγγελματική κατηγορία κτηνοτρόφων, η οποία επιδίδονταν στην μετακινούμενη κτηνοτροφία. Χωρίς να αντιτίθενται οι γιουγκοσλάβοι μελετητές στην πιθανότητα βλαχικής καταγωγής της *κατούνας* και την εθνική σημασία του όρου Βλάχος, ισχυρίζονται ότι από τον 12ο αιώνα και μετά οι Βλάχοι της Σερβίας άρχισαν να εκσλαβίζονται και ο όρος αυτός έγινε συνώνυμος του κτηνοτρόφου. Σχετικά με τη γιουγκοσλαβική βιβλιογραφία για το θέμα της *κατούνας,* βλ. M. S Filipović, «Katun u našoj istoriografiji», *Simpozijum o srednovjekovnom katunu*, Σεράγεβο 1963 Πρέπει να σημειωθεί ότι από όλους τους βαλκανικούς λαούς, βίο ανάλογο με αυτόν που διήγαν οι βλαχικές κτηνοτροφικές ομάδες εμφανίζουν μόνο οι Αλβανοί, οι οποίοι επίσης γνώριζαν τον θεσμό της *κατούνας*. Βλ. Ι. Καντακουζηνός, *Eximperatoris Historiarum Libri IV*, *cura Ludovici Schopeni*, CSHB, Vol. I, Bonnae, 1828, σ. 474, E.L.Vranussi, «Deux documents Byzantins inéditz sur la présence des Albanais dans le Péloponnèse au XVe siecle», στο συλλογικό Γάσπαρης Χ. (επιμ.) *Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα*, εκδ. ΕΙΕ, Αθήνα 1998, σ. 293- 300. Ο Jireček, θεωρεί την λέξη ρωμανικής ρίζας και προερχόμενη από την στρατιωτική ορολογία του Βυζαντίου όπου κατούνα=στρατόπεδο και κατουνεύω=στρατοπεδεύω. Βλ. C. Jireček, *Staat und Gesellschaft im Mittelalterlichen serbien*, IV, Bonn 1919, σ.156, σημ.3., Κεκαυμένος, ό.π, σ.59 και Ν. Χωνιάτης, *ό.π.*, σ. 488, 489. Ο Jokl, ο οποίος αναγνωρίζει στρατιωτική καταγωγή της λέξης τη θεωρεί αλβανικής καταγωγής και αρχικά σήμαινε σκηνή, καταφύγιο, υπόστεγο. Βλ. N. Jokl,*IF,1892,* σ. 420 Στον αλβανικό χώρο η λέξη εντοπίζεται από πολύ παλιά (11ος αιώνας) και με τις σημασίες της πόλης ή της περιοχής. Βλ. W. M eyer,

Η δομική σχέση των Βλάχων της μεσαιωνικής περιόδου με την κτηνοτροφική οικονομία, ενδεχομένως, να δημιουργεί την εντύπωση ότι οι κοινωνίες τους συγκροτούνταν αποκλειστικά από κτηνοτρόφους. Ωστόσο μία τέτοια άποψη, αναιρείται από τις ίδιες τις πηγές οι οποίες αναφέρονται και σε άλλες δραστηριότητές τους. Μία από αυτές ελάχιστα διερευνημένη, ως τώρα, είναι και η στρατιωτική. Αν θεωρήσουμε τη συμμετοχή τους σε πολεμικές επιχειρήσεις ως ένδειξη γνώσης της στρατιωτικής τέχνης, τότε οι Βλάχοι είναι γνώστες αυτής. Η δυναμική ανάμιξη σε εξεγέρσεις[20], η κατάταξή τους στους στρατούς εκείνης της περιόδου[21], καθώς και η στρατιωτική στήριξη ομοφύλων τους ώστε να καταστούν ισχυροί τοπάρχες ή, ακόμη, και ηγεμόνες κρατών[22], αποδεικνύει έμπρακτα την εξοικείωσή τους με τον πόλεμο.

Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache, Strassburg 1891, σ. 183, C. Tagliavini, *L' Albanese di Dalmazia. Contributi alla conoscenza del dialetto ghego di Borgo Erizzo presso Zara*, Firenze 1937, σ. 144.

[20] Το 1066 έχουμε εξέγερση των βλάχων της Θεσσαλίας εναντίον του αυτοκράτορα του Βυζαντίου υπό τον «*πρόκριτον-άρχοντά*» τους. Βλ. Κεκαυμένος, *ό.π.,*σ. 216-236. Επίσης τον «*από του Δακικού γένους νομάδα Συρμπάνον*», εντοπίζομαι να αναμιγνύεται ενεργά στον εμφύλιο μεταξύ των δύο Παλαιολόγων και να συγκροτεί στην περιοχή της Ροδόπης στρατό από «*νομάδας ψιλούς*». Βλ. Ι.Καντακουζηνός, *ό.π* ., σ. 146-147.

[21] Στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα Βλάχοι στρατιώτες συμμετέχουν σε βυζαντινή εκστρατεία στην Ιταλία. Βλ. M. Gyoni, «Vlachi Barijskoi letopisi», στο *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, *I/1-2*, 1951/2, σ. 235-242, T.J.Winnifrith, *The Vlachs, the History of a Balkan People*, Duckworth 1987, σ. 108. Το 1166 έχουμε «*Βλάχων πολύν όμιλον*» να συμμετέχει σε βυζαντινό εκστρατευτικό σώμα εναντίον της Ουγγαρίας. Βλ. Ι. Κίνναμος, *Epitome Rerum ab Ioanne et Manuele Comnenis gestarum*, *recensuit A. Meineke*, CSHB, εκδ. Bonnae, 1836, σ. 261.Ο Αλέξιος Κομνηνός για να αντιμετωπίσει τον εχθρικό στρατό στην περιοχή της σημερινής Βουλγαρίας, ζητά από τους αξιωματούχους του να στρατολογήσουν Βουλγάρους και « *οπόσοι τον νομάδα βίον είλοντο*», τους οποίους «η *κοινή διάλεκτος καλείν Βλάχους*». Το 1305 Βλάχοι εθελοντές συνδράμουν το βυζαντινό μισθοφορικό στρατό εναντίων των Καταλανών στην μάχη του Άπρω στην περιοχή της Θράκης. Βλ. Α. Λαΐου, «Το Βυζάντιο και η δύση (1302-1354)», στο *ΙΕΕ*, τόμ. Θ΄, εκδ. Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1980, σ.166. Αλλά και εκτός του Βυζαντίου οι Βλάχοι συμμετέχουν ενεργά ως πολεμιστές στις συγκρούσεις που διεξήγαγαν οι υπόλοιπες δυνάμεις του Βαλκανικού χώρου. Βλ. S. Dragomir, *ό.π.,* σ. 135.

[22] Ενδεικτική είναι η περίπτωση των αδελφών Πέτρου και Ασάν ομογενών και «*ταυτόσπορων*» με το έθνος των Βλάχων, όπως μαρτυρεί ο Χωνιάτης, οι οποίοι στα 1185-1186 ξεσηκώνουν τους Βλάχους του Αίμου και με τη σύμπραξη των Βουλγάρων καταφέρνουν όχι μόνο να αποτινάξουν τη βυζαντινή εξουσία, αλλά και να γίνουν οι ιδρυτές του δεύτερου Βουλγαρικού κράτους. Βλ. Ν. Χωνιάτης, *Historia*, *ex recensione I. Bekkeri*, CSHB, Bonnae, 1835, σ. 482. Μία δεύτερη ενδεικτική περίπτωση αποτελεί ο Χρύσης, Βλάχος το γένος, όπως μαρτυρεί πάλι ο Χωνιάτης, ο οποίος στα 1199 ιδρύει ανεξάρτητη ηγεμονία στην περιοχή του Στρυμόνα και αναγκάζει το Βυζάντιο να τον αναγνωρίσει ως τοπικό κυβερνήτη. Βλ. Ν. Χωνιάτης, *ό.π.*, σ. 643. Στον Θεσσαλικό χώρο, ο Ιωάννης νόθος υιός του δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄ γίνεται ηγεμόνας της αυτονομημένης από το υπόλοιπο Δεσποτάτο Μεγάλης Βλαχίας, όπως αποκαλούνταν τότε η ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας, με την βοήθεια του Βλάχου Ταρωνά, ο οποίος του παρέχει τη δύναμη να ακολουθήσει μία εντελώς ανεξάρτητη πολιτική. Βλ. Γ. Παχυμέρης, *De Michaele et Andronico Paleologis Libris Tradecim*, *ex recensione I. Bekkeri*, Vol. I, CSHB, Bonnae, 1835, σ. 83. Ν. Ζιάγκος, *Φεουδαρχική Ήπειρος και Δεσποτάτο της Ελλάδας*, Αθήνα 1974, σ. 128, 129, 130, 135,136, T.J.Winnifrith, *ό.π.*, σ.121.

Βέβαια η στρατολόγησή τους στους στρατούς των διαφόρων κρατών θέτει εμμέσως και το ζήτημα της επαγγελματικής τους σχέσης με αυτούς. Σε διάφορες πηγές εμφανίζονται να υπηρετούν, είτε ως μισθοφόροι είτε ως μέλη βοηθητικών στρατιωτικών σωμάτων[23]. Ως προς το ζήτημα αυτό, αξιοπαρατήρητος είναι ο διαχωρισμός των βλαχικών πληθυσμών της μεσαιωνικής Σερβίας σε δύο τάξεις: τους «voiniks» και τους «kjelator». Πρόκειται για μία κοινωνική διάκριση που βασιζόταν στο γεγονός ότι ένα τμήμα τους κατείχε σε μία προγενέστερη εποχή κάποια προνομιακή στρατιωτική ιδιότητα[24]. Μάλιστα, υπάρχει η άποψη ότι ο προαναφερόμενος κοινωνικός διαχωρισμός υιοθετήθηκε από το σερβικό βασίλειο μέσω των βλαχικών πληθυσμών του Βυζαντίου, τμήμα των οποίων ενσωματώθηκε στη Σερβία με την κατάκτηση του βόρειου μακεδονικού χώρου (τέλη του 13ου και αρχές του 14ου αιώνα). Σύμφωνα πάντα με αυτήν την άποψη, οι «voiniks»[25]

[23] Η Βενετική Γερουσία σε ψήφισμα του 1423 μεταξύ των μέτρων που προτείνει για την προστασία της Θεσσαλονίκης από τον τουρκικό κίνδυνο είναι να προσληφθούν επιπλέον μισθοφόροι στρατιώτες « *είτε Βλάχοι είτε άλλων εθνών* (vel Valachos vel aliam gentem) ». Αυτή η μαρτυρία αποδεικνύει σαφώς ότι οι Βλάχοι υπηρετούσαν ως μισθοφόροι σε επαγγελματικούς στρατούς. Βλ. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, εκδ. ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 38. Στις πρώτες οθωμανικές απογραφές του Βαλκανικού χώρου (15ος - 16ος αιώνας) οι Βλάχοι καταγράφονται πάλι να εκτελούν στρατιωτικές ή παραστρατιωτικές υπηρεσίες. Βλ. N. Beldiceanu, *Le Monde Ottoman des Balkans*, 1402 - 1566, Londres 1971, N. Τοντόρωφ, *Η Βαλκανική πόλη*, τόμ. Α΄, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σ. 88, 89. Γενικά, για τη στρατιωτική οργάνωση του βλαχικού πληθυσμού και τη συμμετοχή του στους επαγγελματικούς στρατούς του μεσαίωνα, βλ. E. Stanescu, «Byzantinovlachica. Les Vlaques la fin du Xe siécle debut du XIe et la restauration de la domimation byzantine dans la péninsule Balkanique», *RESEE* 6 (1968), σ. 407-438, P. Năsturel, «Les Valaques de l' espace byzantin et bulgare jusqou' a la conquete ottoman », *Centre d' etude des civilisations de l' Europe centrale et du sud-est* 8 (1990), σ. 69, 70, S. Dragomir, *ό.π.*, σ. 135.

[24] Αυτή η διάκριση εμφανίζεται σε χρυσόβουλο που παραχωρεί ο Σέρβος ηγεμόνας Στέφανος Μιλουτίν στο μοναστήρι της Banjska στο Κοσυφοπέδιο. Βλ. S. Novaković, ό.*π.*, σ. 622-631, S. Dragomir, *ό. π.*, σ.23, 135.

[25] Μία ομάδα μελετητών θεωρεί την λέξη kjelator σερβική απόδοση της βλαχικής λέξης călător (οδοιπόρος), η οποία αρχικά σήμαινε τον μεταφορέα, τον αγωγιάτη και αργότερα απόκτησε κοινωνική σημασία χαρακτηρίζοντας τους Βλάχους που δεν ανήκαν στην στρατιωτική τάξη (το călător από το βλαχ. cale=δρόμος<λατ. callis=ατραπός ή το λατ. *calator=ο κύριος σαμαρωμένου ίππου. Βλ. Κ. Νικολαΐδης, *Ετυμολογικόν λεξικόν της Κουτσοβλαχικής γλώσσης*, Εν Αθήναις 1909, σ. 187, T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 259). Σε αυτούς τους kjelator του σερβικού βασιλείου ορισμένοι βλέπουν μία συνέχεια της τάξης των Βλάχων «οδιτών» του Βυζαντίου, οι οποίοι, κατά τον χρονογράφο Σκυλίτση, το 976 δολοφόνησαν μεταξύ Καστοριάς και Πρεσπών τον Δαβίδ αδελφό του Βουλγάρου τσάρου Σαμουήλ. Παρομοίως, οι Βλάχοι "voïniks" του σερβικού βασιλείου θεωρούνται μία επιβίωση της στρατιωτικής οργάνωσης των Βλάχων της Ελλάδας του 10ου αιώνα την οποία μαρτυρεί ο Κεκαυμένος (βλ. παρακάτω σημ. 76). Βλ. Ι. Σκυλίτσης, *ό.π.*, 329. Θα μπορούσαμε να αμφισβητήσουμε αυτές τις απόψεις, τουλάχιστον, για τους Βλάχους του Βυζαντίου, ωστόσο σε χρυσόβουλο του Ανδρονίκου Παλαιολόγου (1324) αυτοί διακρίνονται σε "*αστράτευτους''* και σε μία άλλη κατηγορία, που υποχρεούνταν να εκτελεί στρατιωτικές υπηρεσίες ενώπιον της αυτοκρατορίας. Η αντιστοιχία με τις δύο κοινωνικές τάξεις των βλάχων της μεσαιωνικής Σερβίας είναι προφανής γεγονός που μας κάνει να υποθέσουμε ότι μία κοινωνική διάκριση των Βλάχων του μεσαίωνα με βάση την στρατιωτική τους ιδιότητα μπορεί να ήταν πιθανή και στο Βυζάντιο. Βλ. επίσης N. Bogrea, «Sur les Vlaques "οδίται''

αποτελούσαν υπόλειμμα του βυζαντινού θεσμού των «στρατιωτών-προιοναρίων»[26], αν και είχαν χάσει κατά ένα μεγάλο βαθμό τα παλαιά τους προνόμια και απλά παρέμειναν ως «κοινωνική τάξη»[27]. Ως «voynuks», πλέον, συνέχισαν να υφίστανται και μετά την οθωμανική κατάκτηση, διαφυλάσσοντας αρκετά από τα περιουσιακά τους δικαιώματα, με την υποχρέωση, ωστόσο, να πραγματοποιούν εργασίες και υπηρεσίες για τον οθωμανικό στρατό[28].

Οι kjelator, οι οποίοι, όπως είδαμε, συγκροτούσαν τη δεύτερη «κοινωνική τάξη» των Βλάχων της μεσαιωνικής Σερβίας, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον αναφορικά με τη μελέτη των οικονομικών χαρακτηριστικών αυτού του πληθυσμού. Σε αυτούς συμπεριλαμβάνονταν πληθυσμιακές ομάδες που ενέχονταν σε διάφορες οικονομικές λειτουργίες. Η κτηνοτροφία, όπως ήταν αναμενόμενο, εμφανίζεται ως μία από τις βασικές τους δραστηριότητες, ωστόσο δεν ήταν η μοναδική. Εξίσου σημαντική θέση κατείχαν και οι μεταφορές με υποζύγια. Η πιθανή ετυμολογική συσχέτιση της λέξης kjelator με το επάγγελμα των αγωγιατών αποδεικνύει ότι κυριαρχούσαν και σε αυτόν τον τομέα[29]. Δεδομένου, ότι οι Βλάχοι μεταφορείς

---

de Cédrénus», *Bulletin de l' institutul pour l' étude de l' Europe sud-orientale*, VIIe 7-9 (1929), σ. 51-53, M. Gyoni, *La transhumance…ό.π.*, σ.38-39, E. Stanescu, *ό.π.*, σ. 427, S. Dragomir, *ό.π.*, σ. 22-23, 111, 112, 135

[26] Σχετικά με τον βυζαντινό θεσμό του «στρατιώτη», τη διάδοσή του και την επιβίωσή του στην νοτιοανατολική Ευρώπη, βλ. E. Stanescu, «Les "stratiotes''. Difusion et survivance d'une institution Byzantine dans le sud-est de l' europe», *Actes du premier congres international des etudes balkaniques et sud-est europeennes III,* Sofia 1969, σ. 227-234.

[27] Βλ. Dragomir, *ό π.*, σ. 111, E. Stanescu, *ό.π.*

[28] Γενικά, τους *βοϊνίκους* τους συναντάμε κατά τον ύστερο μεσαίωνα καθώς και κατά την πρώιμη περίοδο της τουρκοκρατίας σε περιοχές της νοτιοανατολικής Ευρώπης με τη σημασία κάποιων ατόμων και, ειδικά, χριστιανών, συγκροτημένων σε σώματα, που προσφέρουν διαφόρου τύπου στρατιωτικές υπηρεσίες, όπως είδαμε και πιο πάνω. Βλ. I. Ö. L. Barkan, *XV ve XVI īncï asïrlarda osmanlī imparotorluğunda ziraî ekonominn hukukî ve malî esaslarī. Kanunlar*, Istambul Üniversitesi Yayinlarindan, Istambul 1945, σ. 325 § 2, I. Beldiceanu - Steinherr - P. Năsturel, «Les recensements ottomans effectués en 1477, 1519 et 1533, dans provinces de Zvornik et d' Herzégovine», *Turcica Revue d' etudes turques* 20 (1988), σ. 164, R. Murphey, *The Encyclopaedia of Islam,* στο λήμμα WOYNUK (XI: 214 b).

[29] Ο S.Dragomir διαπιστώνοντας την εκτεταμένη κλίμακα μεταφορών που διενεργούσαν οι Βλάχοι στην μεσαιωνική Σερβία τους αποκάλεσε " αγωγιάτες του σερβικού κράτους''. Όσες εκτελούνταν στα πλαίσια των φεουδαλικών υποχρεώσεων ονομάζονταν ''ponos'' και οι αγωγιάτες "ponosnici''. Η πιο βαριά από αυτές τις αγγαρείες ήταν η μεταφορά δημητριακών και κρασιού στη μονή Χιλανδαρίου του Αγίου Όρους από τα μετόχια που είχε στην Πριζρένη και το Ιπέκιο. Οι έμποροι της Ραγκούζας χρησιμοποιούσαν τα τεράστια καραβάνια των Βλάχων (πολλές φορές αριθμούσαν έως και 150 ζώα), για να μεταφέρουν τα προϊόντα τους στο εσωτερικό της βαλκανικής χερσονήσου. Μάλιστα, είχε καθιερωθεί το αξίωμα του"capitaneus turmae''ως υπεύθυνου για την φροντίδα, επιστασία και οργάνωση των καραβανιών. Το αξίωμα αυτό καταλαμβάνονταν πάντα από τους "primichiuri ή cramari'', που ήταν οι επικεφαλής των βλαχικών καραβανιών, ενώ γενικά οι Βλάχοι μεταφορείς αποκαλούνταν "turmari''. Ο τεχνικός όρος που χρησιμοποιούνταν στην Ραγκούζα για το βλαχικό καραβάνι ήταν "turma'', ενώ στα σερβικά έγγραφα καταγράφεται και ο όρος "karvan'', ο οποίος από

εμφορούνταν πάντα από ένα μεταπρατικό πνεύμα, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η έντονη μεταπρατική δράση αυτού του πληθυσμού κατά την τουρκοκρατία δεν οφείλετο μόνο στις οικονομικές συγκυρίες της οθωμανικής περιόδου αλλά, ως ένα βαθμό, αποτελούσε οικονομική δομή κληρονομηθείσα από τις βλαχικές κοινωνίες του μεσαίωνα[30]. Το ίδιο μπορούμε να ισχυριστούμε και για την αναπτυγμένη υφαντική βιοτεχνία των βλαχικών κοινοτήτων της τουρκοκρατίας καθώς στα μεσαιωνικά κείμενα εμφανίζονται ως γνώστες της εριουργίας[31].

Η ενασχόλησή τους με μεταφορικές και μεταπρατικές δραστηριότητες, ενδεχομένως να υπήρξε το αποτέλεσμα της αναπτυγμένης κτηνοτροφικής οικονομίας, η οποία τους παρείχε τη δυνατότητα για εμπορική εκμετάλλευση των προϊόντων της, καθώς και την κατάλληλη υποδομή για επέκτασή τους σε μεταφορικές δραστηριότητες. Δεν μπορούμε όμως, να ισχυριστούμε το ίδιο και για μία ακόμη δραστηριότητα, νύξη της οποίας γίνεται στα προαναφερόμενα σερβικά έγγραφα. Συγκεκριμένα, μέσα από την περιγραφή των φόρων, που αυτοί κατέβαλαν, διαφαίνεται ότι εκτός, από ιδιοκτήτες προβάτων, κτηνών και αλόγων, ήταν και κάτοχοι γης, την οποία αξιοποιούσαν γεωργικά.

Εισερχόμαστε έτσι, σε μία από τις αγνοημένες πτυχές του οικονομικού βίου των Βλάχων, αυτήν της ενασχόλησής τους με τη γεωργία. Μπορεί, για διάφορους αντικειμενικούς λόγους, να μην επιδόθηκαν σε εκτεταμένη παραγωγή γεωργικών προϊόντων[32], ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι απείχαν από κάθε γεωργική δραστηριότητα. Το θέμα αυτό αποτελεί κεντρικό σημείο της παρούσας έρευνας και θα αναπτυχθεί διεξοδικά στα επόμενα κεφάλαια στο πλαίσιο της ανάλυσης του ρόλου της γεωργίας στην οικονομική ζωή των οικισμών της Πίνδου κατά την οθωμανική περίοδο.

Καθοριστική σημασία για τη μελέτη έχει η διαχρονική σχέση αυτού πληθυσμού με τη γεωργία, δηλαδή η σύνδεσή του με τον τομέα των καλλιεργειών και η συνέχειά

το 1359 εμφανίζεται και στην Ραγκούζα. Βλ. C. Jireček, «Die Wlachen und Maurowlachen, in den Denkmälern von Ragusa», *Sitzungsberichte der königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschafften*, Praga 1879, σ.115-124, S. Dragomir,*.ό.π.,* σ. 130-134.

[30] Οι Βλάχοι, οι οποίοι μετέφεραν τα προϊόντα των εμπόρων της Ραγούζας, έφερναν συνήθως στην πόλη μολύβι και κερί, που το αντάλλασσαν με αλάτι το οποίο έπαιρναν μαζί τους. Αυτό σημαίνει ότι δε ήταν απλοί μεταφορείς, αλλά εμπλέκονταν και οι ίδιοι σε μεταπρατικές δραστηριότητες. Βλ. S. Dragomir, *ό.π*, C. Jireček, *ό.π.*

[31] Βλ. S. Dragomir, *ό.π.*, σ. 26- 27.

[32] Σαφέστατα, η εγκατάστασή τους σε ορεινές τοποθεσίες υπήρξε παράγοντας ανασταλτικός ως προς την ανάπτυξη πλεονασματικής παραγωγής.

της στον ορεινό χώρο. Αν δηλαδή η γεωργία αποτέλεσε διαρκή ενασχόληση, αν υπήρξε συνέχεια ή διάρκεια στην άσκησής της, κυρίως όμως αν η ορεινή πραγματικότητα περιείχε τη γεωργία ως δραστηριότητα των πληθυσμών της, εγγεγραμμένη στις οικονομικές δομές των κοινωνιών του ορεινού χώρου, από το Μεσαίωνα. Αυτή η παραδοχή θέτει το ζήτημα της συμπληρωματικής παρουσίας, γεωργών – κτηνοτρόφων στο συνολικό αγροτικό κόσμο, αλλά ταυτόχρονα και το ζήτημα της διαφοροποίησής τους.

Η οικιστική συγκρότηση του γεωργικού πληθυσμού, οργανωμένη σε διαφορετικές βάσεις από αυτή της κτηνοτροφικής κοινότητας, προαπαιτεί αντίστοιχα και μία διαφορετικού τύπου κοινωνική συγκρότηση. Η κατοχή γεωργικής γης και οι καλλιεργητικές τεχνικές προϋποθέτουν την ύπαρξη μόνιμα εγκατεστημένου πληθυσμού[33] και κατά συνέπεια σταθερούς οικισμούς, δηλαδή μόνιμους οικισμούς ελευθέρων μικροκαλλιεργητών, τα εδάφη των οποίων συγκροτούνται από ιδιόκτητες και κοινές γαίες[34]. Γεωργικοί πληθυσμοί Βλάχων, ωστόσο, αναφέρονται σε πηγές της εποχής και ως «πάροικοι». Εγκατεστημένοι σε συγκεκριμένα χωριά αποτελούν μέλη

[33] Σε χρυσόβουλο, που αφιερώνει ο Στέφανος Μιλουτίν στο μοναστήρι της Banjska, αφήνει να εννοηθεί ότι μερικοί Βλάχοι κατοικούσαν σε χωριά και καλλιεργούσαν τη γη. Σε άλλο χρυσόβουλο του Στέφανου Ουρός ΙΙΙ Ντεσάνσκι γίνεται αναφορά σε κάποια χωριά, καθώς και στο «έδαφος των βλάχων –zemlju vlahom ». Ο ίδιος δωρίζει στο μοναστήρι Dečani « χωριά και κατούνες Βλάχων και Αλβανών ». Στα περισσότερα χωριά αναφέρει και τα σύνορά τους. Βλ. S. Dragomir, *ό.π.*, σ. 22,24-25. Τέτοιες δωρεές βλαχικών χωριών, τα οποία καταγράφονται ως selo, ώστε να διακρίνονται από τις κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις, αναφέρονται και σε μεταγενέστερα σερβικά χρυσόβουλα. Νοτιότερα, στον χώρο της Θεσσαλίας από τον 11ο έως και τον 15ο αιώνα βρίσκουμε σε διάφορες πηγές αναφορές σε βλαχικά χωριά ή σε βλαχικούς γεωργικούς πληθυσμούς. Βλ. Κεκαυμένος, *ό.π.*, σ.226, Α. Κομνηνή, *Αλεξιάδα*,V, Société d'édition Les belles lettres, Paris 1943, σ. 24, M. Delilbaşi - M. Arikan, *Sûret - i Defter-i Sancak-i Tirhala I,* Türk Tarih Kurum, Ankara 2001, σ. 8-9, N. Beldiceanu–P.S.Nasturel, «Η Θεσσαλία στην περίοδο 1454/55–1506», μτφ Α. Αγγελοπούλου, *Θεσσαλικό ημερολόγιο* 19 (1991), σ. 105, 106, 110..

[34] Την εικόνα της βυζαντινής υπαίθρου, πέραν των μεγάλων ιδιωτικών και μοναστηριακών ιδιοκτησιών, συνέθεταν και πολλοί οικισμοί που περιβάλλονταν από εκτάσεις-ιδιοκτησίες των κατοίκων αυτών των οικισμών, χωρίς να έχουν καμία διοικητική ή οικονομική εξάρτηση από τις κοντινές πόλεις ή οποιαδήποτε δέσμευση με τους γείτονές τους μεγάλους γαιοκτήμονες. Για το βυζαντινό δίκαιο αυτές οι αυτόνομες οικονομικά και διοικητικά χωρικές κοινότητες αποτελούσαν ενιαίες φορολογικές μονάδες και αποκαλούνταν «χωρία ». Ενώπιον του κράτους το « χωρίον » ήταν αλληλέγγυο ως προς την καταβολή του φόρου και όχι ο κάθε κάτοικος χωριστά, γι' αυτό και η φορολογική ευθύνη του καθενός εξαντλούνταν ενώπιον των αρχών της κοινότητας. Βλ. A.Guillou, «Des collectivités rulares à la collectivités urbaine», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 100 (1976), σ. 320, He. Antoniadis-Bibicu-A.Guillou, «Problemes d'histoire de la communaute vilageoise byzantine et post –byzantine», στο *Ο αγροτικός κόσμος στον μεσογειακό χώρο*, Πρακτικά του ελληνογαλλικού Συνεδρίου (Αθήνα, 4 -7 Δεκ. 1984), Αθήνα 1988, σ. 48-49.

νοικοκυριών εξαρτώμενων από γαιοκτήμονες οι οποίοι στη περίπτωσή μας τυχαίνει να είναι εκκλησιαστικά ιδρύματα[35]

Η διαπίστωση ότι οι Βλάχοι γεωργοί του μεσαίωνα εμφανίζονται ως ένας πληθυσμός πλήρως ενσωματωμένος στις φεουδαλικές κοινωνίες του Βαλκανικού χώρου, ενδεχομένως να οδηγήσει σε σκέψεις ότι πρόκειται για μία ομάδα η οποία αποκόπηκε από την αρχική της κτηνοτροφική δομή. Ωστόσο, το γεγονός ότι η βασική γεωργική ορολογία των Βλάχων παραμένει λατινογενής, δεν συνάδει με μία τέτοια εξέλιξη[36]. Θα ήταν επίσης εντελώς παράδοξη η αποδοχή των κτηνοτροφικών ομάδων ως φορέων αυτού του λεξιλογίου, όταν επί αιώνες δεν είχαν καμία σχέση με τη γεωργία. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι οι αγροτικοί πληθυσμοί των μεσαιωνικών Βλάχων δεν αποτελούνταν μόνο από μετακινούμενους κτηνοτρόφους, αλλά και από γεωργούς οι οποίοι μάλιστα συνιστούσαν την συνέχεια ενός παλιού γεωργικού πληθυσμού[37].

Έχοντας γνωρίσει σε αδρές γραμμές τα οικονομικά χαρακτηριστικά αυτής της ομάδας, είναι εύλογο να θεωρήσουμε την παρουσία της στην Πίνδο ως αποτέλεσμα εκμετάλλευσης των βοσκοτόπων της, οι οποίοι είναι από τους προσφορότερους των νοτίων Βαλκανίων. Αυτή η επισήμανση ωστόσο δεν οδηγεί στην διαμόρφωση μίας συνολικής αντίληψης αναφορικά με την πληθυσμιακή και οικιστική πραγματικότητα της οροσειράς εκείνης της περιόδου. Συνδεμένη απόλυτα με τις πρακτικές της

[35] Σε χρυσόβουλο που παραχωρείται από τον Ανδρόνικο τον Β΄ στην μητρόπολη Ιωαννίνων μεταξύ των περιουσιακών της στοιχείων καταγράφονται και οικογένειες Βλάχων. Βλ. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τόμ. Β΄, εκδ. Κουλτούρα [χ.χ], Αθήνα, σ. 307-311. Παρομοίως, Βλάχοι πάροικοι εντοπίζονται σε μοναστηριακά κτήματα της Μακρυνίτσας και της Πορταριάς στο Πήλιο, στην Πελοπόννησο και άλλα σημεία της Ελλάδας. Βλ. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς* , εκδ. 20ος αιώνας , Αθήνα 1960, σ. 159, P.Ş.Năsturel, *Les Valaques, ό.π.*, σ. 64 -65.

[36] Αναφέρω ενδεικτικά ορισμένους βασικούς γεωργικούς όρους της Βλαχικής γλώσσας : arat,aratu= αλέτρι (λατ. aratrum), arătór=ο χρήστης του αλετριού (λατ. aratorius), džug=ζυγός (λατ. jugum), imešu,vomeră=υνί (λατ. messis,vomer), strimburare,strimurare=βουκέντρα (λατ.*stimularia<stimulus), seatsiră=δρεπάνι (λατ. sicilis), moară=μύλος (λατ. mola), agru=αγρός (λατ. ager), seminare-seamin= σπορά-σπέρνω(λατ. seminare), arare-ar=άροση-αροτριώνω(λατ. arare), sitsirare-seatsir=θερισμός-θερίζω (λατ. sikilare), triirare-triiru=αλώνισμα-αλωνίζω (λατ. tribulare), arie,arye=αλώνι (λατ. area), skic=στάχυ (λατ. spicus), yiptu=δημητριακά (λατ. victus), grîn=σιτάρι (λατ. granum), ordzu=κριθάρι (λατ. hordeum), sicară=βρίζα (λατ. secale), meĺiu=κεχρί (λατ. milium), yińe=αμπέλι (λατ. vinea- ae), ayizmare–ayizmu=τρύγος–τρυγώ(λατ. vindemiare), yită,yite=κλήμα,(λατ. vitis), yin=κρασί(λατ. vinum), κ.λ.π. βλ. T.Papahagi, *ό.π.*, σ. 65, 68, 125, 128, 133, 140, 502, 524, 525, 527, 536, 678, 679, 958, 981, 982, 937,1047, Γ.Νικολαΐδης, *ό.π.*, σ. 6, 7, 71, 73, 132, 133, 134, 148, 289, 291, 530, 473, 474, 483, 542.

[37] Οι γεωργοί, πολύ πιο εύκολα αφομοιώσιμοι από το κυρίαρχο κοινωνικοοικονομικό σύστημα, κάνουν λιγότερο φανερή την παρουσία τους στις πηγές σε σχέση με τις σχεδόν ημιαυτόνομες κτηνοτροφικές ομάδες που διακρίνονταν για το συγκρουσιακό τους πνεύμα. Συνεπώς, οι χρονικογράφοι του μεσαίωνα δεν έχουν σοβαρούς λόγους να αναφερθούν στους Βλάχους γεωργούς χωρίς αυτό, ωστόσο, να σημαίνει ότι ήταν ανύπαρκτοι.

μεγάλης κτηνοτροφίας μπορεί να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι η μεσαιωνική Πίνδος «φιλοξενούσε» αποκλειστικά κτηνοτροφικές ομάδες. Όπως θα διαπιστώσουμε ωστόσο παρακάτω, η παρουσία γεωργικού πληθυσμού, η οποία προϋποθέτει και ύπαρξη μόνιμων οικήσεων, αποτελεί, τουλάχιστον κατά την ύστερη μεσαιωνική περίοδο, μία πραγματικότητα για την οροσειρά.[38]. Η παρουσία λοιπόν, των Βλάχων στην μεσαιωνική Πίνδο, δεν οφείλεται αποκλειστικά στην κτηνοτροφική δομή των κοινωνιών τους, αλλά προέκυψε μέσα από την διαχρονική προσπάθεια αυτού του πληθυσμού να εντάξει τον συγκεκριμένο ορεινό χώρο στο ευρύτερο πλαίσιο των αγροτικών του δομών, των οποίων υπήρξε φορέας ήδη κατά τους προγενέστερους αιώνες. Συνεπώς την παρούσα έρευνα απασχολεί, όχι μόνο η παρουσία της κτηνοτροφικής ομάδας στην Πίνδο, αλλά ευρύτερα η οικιστική, κοινωνικοοικονομική και πολιτική οργάνωση του συνολικού της πληθυσμού κατά την ύστερη μεσαιωνική και πρώιμη οθωμανική περίοδο, εφόσον τότε λαμβάνει χώρα η διαμόρφωση των δομών αυτής της πληθυσμιακής ομάδας ως μία μεγάλη συνέχεια και προκαθορίζονται εξελίξεις που αφορούν την κατοπινή περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Αυτές οι επισημάνσεις θέτουν εμμέσως και μία σειρά σχετικών ζητημάτων: συγκροτούσαν

[38] Αν και οι πληροφορίες που διαθέτουμε για το ανθρωπογενές περιβάλλον της οροσειράς κατά τους προγενέστερους αιώνες είναι πενιχρότατες η διαβίωση επί αυτής είναι μία πραγματικότητα πιστοποιημένη ήδη από την αρχαιότητα. Αίθηκες, Τάλαρες, Περραιβοί και Τυμφαίοι είναι οι λαοί που οι αρχαίες πηγές τους αναφέρουν να κατέχουν τις περιοχές των πηγών του Αχελώου, του Αράχθου, του Αώου και του Πηνειού ποταμού, οπότε κατοικούσαν σε περιοχές που ανήκουν στην υψηλή κεντρική ζώνη της Πίνδου. Βλ. Στράβωνας, *Γεωγραφικά*, Άπαντα αρχαίων ελλήνων συγγραφέων, εκδ. Πάπυρος, ΣΤ. 2 .4, Ζ. 7 .9, Θ. 5 .1, Θ. 5 . 12, Θ. 5.19, Θ. 5. 22. Στο Βοτονόσι βρέθηκαν σημαντικά στοιχεία αρχαίας εγκατάστασης, τα οποία δείχνουν ότι κατοικούνταν στα μέσα του 6ου προχριστιανικού αιώνα. Βλ. Φ. Πέτσας, «Επιτύμβιοι Επιγραφαί εκ Βοτονοσίου», *Αρχαιολογική Εφημερίς Περιοδικόν της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 1950-1951*, εν Αθήναις 1951, σ. 44-49, Φ. Πέτσας, «Θησαυρός χαλκών αγγείων εκ Βοτονοσίου», *Αρχαιολογική Εφημερίς Περιοδικόν της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 1952*, εν Αθήναις 1955, σ.7-10, G .L. Hammond, *Ήπειρος*, τόμ. Γ΄, μτφρ. Αθανασίου Γιάγκα, εκδ. Ηπειρωτική Βιβλιοθήκη, Αθήναι 1971, σ. 132-134, W. M. Leake, *Travels in northern Greece*, Amsterdam 1967, Vol. I, σ. 294. Ο Hammond αναφέρει ότι «*τα μικρά ευρήματα στα βλάχικα χωριά του Διστόμου, Κηπουργιού, Γρεβενετίου και Φλαμπουραρίου κι οι θέσεις στην κοιλάδα του άνω Αχελώου είναι μία ένδειξη, ότι κάποιος λαός ζούσε κατά την αρχαιότητα σε τόσο μεγάλο ύψος, όσο περίπου ζει ο λαός των βλάχων σήμερα κατά το θέρος*». Βλ. Hammond, *ό.π.*, τόμ. Β΄, σ. 96. Επίσης, η Τράμπυα και τα Βούνειμα ήταν ορεινές πόλεις της Πίνδου κατά την αρχαιότητα, πιθανόν στην σημερινή περιοχή του Μετσόβου και κατά τον μύθο θεωρούνταν κτίσματα του Οδυσσέα. Βλ. σχετικά Lycophronis, *Alexandra, edidit L. Mascialino*, Tevbneri, Leipzig 1964, σ. 36-37, στιχ, 799- 803, Ι. Τζέτζης, *Λυκόφρονος του Χαλκιδέως Αλεξάνδρα και εις αυτό τόπο Ισαάκιου του Τζέτζου εξήγημα,* Excvdebat Pavlvs Stephanvs, 1601, στιχ. 799, Στ. Βυζάντιος, *Εθνικά*, Akademishe Druck -U-Verlagsanstalt Graz, σ. 31, 47.182, H. Arttmann, *Untersuchungen über die sagen vom Tod des Odysseus*, München 1917, σ. 91-93, σημ.101, R. Merkelbach, *Untersuchungen zur Odyssee,* München 1969, σ. 225, Χ. Τζουβάρα-Σούλη, *Η λατρεία των γυναικείων Θεοτήτων εις την Αρχαίαν Ήπειρο*, Ιωάννινα 1979, σ. 31, 107, 152 σημ. 231 και 197 σημ. 683, N. Hammond, *ό.π.,* τόμ. Α΄, σ. 708, 379.Υπάρχουν και απόψεις που θέλουν τις δύο αρχαίες πόλεις στην περιοχή της Κόνιτσας. Βλ. Γ. Λυμπερόπουλος, «Τράμπυα – Βούνειμα», *ΗΕ* 336-337 (1980), σ. 209-216.

άραγε οι πληθυσμοί της Πίνδου εκείνης της περιόδου ευρύτερα οικιστικά σύνολα ή μικρές συγκεντρώσεις αγροικιών σε απομονωμένες ορεινές κοιλάδες της οροσειράς; Βάσει ποιων οικονομικών δομών εξασφάλιζαν τις υλικές προϋποθέσεις μίας μόνιμης εγκατάστασης στον ορεινό χώρο; Ήταν αυτοδιοίκητες κοινότητες ή τελούσαν υπό φεουδαλική εξάρτηση; Τέλος, παράγοντες όπως η καταγωγή και η κουλτούρα τους, τους συσπείρωναν στρατιωτικά και πολιτικά ή κάθε δεσμός μεταξύ τους είχε ατονήσει; Η απουσία πηγών δημιουργεί δυσχέρειες στη διερεύνηση των ανωτέρω ζητημάτων. Μία ωστόσο, προσεκτική αξιολόγηση των ελάχιστων μαρτυριών που διαθέτουμε, μας βοηθάει να αντιληφθούμε ορισμένες προδρομικές μορφές διάρθρωσης του κόσμου της Πίνδου. Η γνώση αυτών των στοιχείων καθίσταται απαραίτητη προκειμένου να διερευνήσουμε το ανθρωπογενές περιβάλλον της οροσειράς της ύστερης οθωμανικής περιόδου, δεδομένου ότι αποτελούν τις αφετηριακές δομές του αγροτικού της κόσμου.

β) Προδρομικές μορφές συγκρότησης του αγροτικού κόσμου της Πίνδου.

Μία διερεύνηση των οικιστικών παραδόσεων, που διασώζει η συλλογική μνήμη των κτηνοτροφικών κοινωνιών της Πίνδου, οδηγεί στην διαπίστωση ότι παρά τις κατά τόπους μυθολογικές αποχρώσεις, εμφανίζουν μία ενιαία αφηγηματική βάση. Κοινός τόπος όλων των διηγήσεων είναι η ύπαρξη ενός αρχικού οικισμού σε μία από τις κοιλάδες της περιοχής τους, η σταδιακή εγκατάλειψή του, η μετοίκηση των κατοίκων του σε υψηλότερη θέση και η δημιουργία ενός νέου οικιστικού πυρήνα. Ο παλιός οικισμός τόσο στις γραπτές πηγές, όσο και στην προφορική παράδοση, καταγράφεται ως «παλαιοχώρι» ή «paĺiohoară» ή «veacĺe hoară»[39]. Ως αιτίες εγκατάλειψής του αναφέρονται θανατηφόρες επιδημίες, γεωλογικά φαινόμενα, όπως η κατάρρευση του εδάφους και τέλος η ανασφάλεια, η οποία προεχόταν από τη δράση ληστρικών ομάδων ή στρατευμάτων που διέρχονταν την περιοχή ιδίως, αν ο

[39] Οι περισσότεροι διαλυμένοι ή υπάρχοντες μικροί συνοικισμοί της Πίνδου, οι οποίοι καταγράφονται με την ονομασία Παλαιοχώρι, θεωρούνται ως οι αρχικοί πυρήνες αντίστοιχων μεγαλύτερων οικισμών που δημιουργήθηκαν κοντά τους. Ενδεικτικά αναφέρω το Παλαιοχώρι Λάιστας και το Παλαιοχώρι Γρεβενετίου στο ανατολικό Ζαγόρι, το Παλαιοχώρι Συρράκου κοντά στα Τζουμέρκα, το Παλαιοχώρι Κρανιάς Γρεβενών και το Παλαιοχώρι (Κεράσοβο) Γαρδικίου στον Ασπροπόταμο, το Παλαιοχώρι Πάλτινου (Καλιθέας) Γρεβενών (ίσως ο βυζαντινός Χλάπος) κοντά στα Χάσια, το Παλιοχώρι Μαλακασίου και το Παλαιοχώρι (παλιό Μοκόσι) Παναγιάς-Νέας Κουτσούφλιανης στις πηγές του Πηνειού, το Παλαιοχώρι Φούρκας στις βόρειες πλαγιές του Σμόλικα, το Παλαιοχώρι Ανηλίου Μετσόβου στις πηγές του Μετσοβίτικου ποταμού. Βλ. παράρτημα πίν. 1.

οικισμός βρίσκονταν κοντά σε πολυσύχναστη διάβαση. Η αφηγηματική ενότητα των οικιστικών «μύθων» της οροσειράς ενδεχομένως να απηχεί κάποια κοινή ιστορική εμπειρία αναφορικά με τη διαδικασία συγκρότησης του παλαιοτέρου οικιστικού δικτύου της Πίνδου. Το στοιχείο που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε αυτές τις διηγήσεις είναι η πεποίθηση των αφηγητών ότι οι εντός των κοιλάδων παλαιότεροι οικισμοί συγκροτούσαν μόνιμες γεωργικές οικήσεις και όχι προσωρινές εγκαταστάσεις μετακινούμενων κτηνοτρόφων. Αυτή η άποψη επικρατεί έως και τα πρόσφατα χρόνια, όχι μόνο σε περιοχές όπου καταγράφεται μία συνέχεια της γεωργικής τους οικονομίας, αλλά και σε εκείνες τις ζώνες της οροσειράς όπου οι πληθυσμοί τους μεταστράφηκαν ολοκληρωτικά στη μετακινούμενη κτηνοτροφία και διέκοψαν κάθε επαφή με τη γεωργία[40].

[40] Για παράδειγμα, η Σαμαρίνα κτισμένη σε υψόμετρο 1450 μ. (ίσως η μεγαλύτερη κτηνοτροφική πολίχνη της Πίνδου, η οποία ακόμα και σήμερα εγκαταλείπεται ολοκληρωτικά το χειμώνα από τους κατοίκους της), διασώζει τη μνήμη του πρώτου οικιστικού της πυρήνα ως ευρισκόμενου χαμηλά σε κοντινή οροκοιλάδα όπου σήμερα υπάρχει το μοναστήρι της αγίας Παρασκευής. Σύμφωνα με καταγραφείσες παραδόσεις οι κάτοικοι του παλιού οικισμού δεν μετοίκιζαν το χειμώνα στην Θεσσαλία, όπως έκαναν αργότερα, επομένως συγκροτούσε γεωργικό ή γεωργοκτηνοτροφικό ίσως και βιοτεχνικό οικισμό και όχι εγκατάσταση μετακινούμενων κτηνοτρόφων. Η εγκατάλειψη του παλιού χωριού συνέβη στις αρχές του 16ου αιώνα και αποδίδεται στο ότι αυτό το μέρος ήταν νοσώδες και γεμάτο φίδια. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, «Ιστορικαί έρευναι εν Σαμαρίνη Δυτικής Μακεδονίας», *Γρηγ. Παλαμάς* 21 (1937), σ. 319, A. Wace – M. Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, μτφ. Π. Καραγιώργος, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 144. Νοτιότερα το Περιβόλι, επίσης αμιγής κτηνοτροφικός οικισμός, με το σύνολο των κατοίκων του να τον εγκαταλείπουν κατά την διάρκεια του χειμώνα, διασώζει την ανάμνηση, ότι πριν συγκροτηθεί το σημερινό χωριό σε υψόμετρο 1350 μ. υπήρχαν διασκορπισμένοι στις βαθιές ορεινές κοιλάδες (Vale) της περιοχής μικροί γεωργικοί οικισμοί, η διάλυση των οποίων συντελέστηκε σταδιακά από τον μεσαίωνα έως τον 18ο αιώνα Η τοπική παράδοση θέλει τη δημιουργία του οικισμού στην σημερινή του θέση ως αποτέλεσμα θεϊκού σημαδιού. Ανάμεσα στους παλαιούς οικισμούς που συνοίκισαν το σημερινό Περιβόλι αναφέρονται: α) το Μπιθούλτσι, πέντε χιλιόμετρα δυτικά του Περιβολίου, όπου βρίσκεται το υστεροβυζαντινό Μοναστήρι Αγίου Νικολάου. Το Μπιθούλτσι υπήρχε ως τον 18ο αιώνα και, κατά τους Wace και Tompson, υπήρξε ο αρχικός πυρήνας του Περιβολίου, ενώ οι κάτοικοί του καλλιεργούσαν καλαμπόκια και αμπέλια. Σε κάποιον χάρτη του 1570 υπάρχει η ένδειξη Voli, όπου πιθανόν να ήταν το Περιβόλι, ενώ σε μεταγενέστερους χάρτες αναφέρεται ο οικισμός Βυθουλκαίοι ή Βυθούλτσι στο S. Nicolo, β) Καρίτσα (βλχ. Căritsă) ανατολικά του μοναστηριού στον δρόμο για Κρανιά και Θεσσαλία, κάπου 15 χιλιόμετρα ανατολικά του σημερινού Περιβολίου στην τοποθεσία Ayińi (Αμπέλια), γεγονός που δείχνει ότι κάποτε εκεί καλλιεργούνταν αμπέλια και σιτηρά. Κατά μία παράδοση η μετακίνηση από την Καρίτσα έγινε γύρω στα 1577, γ) Χράπα περίπου 15 χιλιόμετρα βορειοανατολικά του σημερινού χωριού προς τα Γρεβενά, δ) Μούρα, ε) Μουτσάλες (βλχ. Mutseĺi), ζ) Μετόχι αγίας Τριάδας, στ) Αλμπασάρα (βλχ. Albăsară), Παλαιόκαστρο και Παλιομονάστηρο (βλχ. Paĺiu-Mănastră). Βρίσκονταν όλοι στην κοιλάδα Μπαϊτάνι, περίπου 8 χιλιόμετρα δυτικά του σημερινού οικισμού. Μέρος των κατοίκων αυτών των οικισμών συνοίκησαν και τη Βωβούσα, ί) Καλύβια Βάλιας Κάλντας (βλχ.Căliyi) μέσα στην ομώνυμη κοιλάδα 15 χιλιόμετρα νοτιοδυτικά από τον νυν οικισμό. Αναφέρονται και οι μετακινήσεις κατοίκων από τους οικισμούς Μπανίτσα και Φράγκα. Πιστεύετε ότι η εγκατάλειψη αυτών των οικισμών και η δημιουργία του σημερινού Περιβολίου είχε αρχίσει από τα μεσαιωνικά χρόνια. Βλ. Π. Ποτηρόπουλος.- Ι.Σουκάκου - Ε.Τοπούζη – Κ. Ψαράκη, «Οργάνωση του χώρου», στο Β. Νιτσιάκος-Μ. Αράπογλου-Στ. Λαϊτσος (επιμ.) *Το Περιβόλι της Πίνδου*, εκδ. Εξωραϊστικός Εκπολιτιστικός Σύλλογος Περιβολιού "Βάλια Κάλντα", Περιβόλι 1995, σ. 64 –75, A.J.B. Wace-M.S.

Η αφηγηματική ενότητα των ανωτέρω οικιστικών παραδόσεων και η γνώση της περιβαλλοντικής πραγματικότητας των ορεινών κοιλάδων της Πίνδου επιτρέπουν την διατύπωση της υπόθεσης ότι οι πρώτοι σταθεροί οικισμοί της δημιουργήθηκαν εντός των «vale». Αυτό σημαίνει ότι η οικονομία τους βασίζονταν στη γεωργία και την οικιακή κτηνοτροφία, παρά στη μεγάλη κτηνοτροφία των υψιπέδων, καθώς η τελευταία δραστηριότητα απαιτούσε εποχική μετακίνηση των κατοίκων, κάτι που καθιστούσε αδύνατη την ανάπτυξη καλλιεργειών. Είναι δύσκολο βέβαια να συλλάβουμε την εικόνα των πρώιμων οικισμών, όμως δεν μπορούμε να αμφισβητήσουμε και τη μεσαιωνική ύπαρξή τους. Μεταξύ των τοπωνυμιών που καταγράφονται σε χρυσόβουλο του 1336 σχετικά με τα όρια της επισκοπής Σταγών αναγνωρίζουμε, ήδη από τότε, ορισμένους από τους μεταγενέστερους οικισμούς της Πίνδου[41]. Επίσης, από άλλες πηγές σχετικές με μοναστηριακές κτήσεις γνωρίζουμε την ύπαρξη και άλλων οικισμών της Θεσσαλικής Πίνδου έναν αιώνα, πριν την εμφάνιση των Οθωμανών στην περιοχή[42]. Αν και μας διαφεύγουν πολλά στοιχεία για την κοινοτική και οικονομική συγκρότηση αυτών των μεσαιωνικών οικήσεων, φαίνεται ότι οι δομές τους δεν διέφεραν ριζικά, σε σχέση με αυτές που εντοπίζουμε στους επόμενους αιώνες. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι σε κάθε ορεινή κοιλάδα

Tompson, *ό.π.*, σ. 174-175, Θ. Σαράντης, *Το χωριό Περιβόλι Γρεβενών*, Αθήνα 1977, σ. 47-52, Θ. Σαράντης, «Τα Γρεβενά, συμβολή στην ιστορία τους», *Μακεδονικά* 26 (1988), σ. 255, Γ. Παπαθανασίου, *Ιστορία των Βλάχων*, εκδ. Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη 1994 , σ. 59.

[41] Κατά την περιγραφή του βορειοδυτικού ορίου της επισκοπής γίνεται αναφορά *«..εις το των Χλαπών σύνορον ..»* το οποίο «*..και ανέρχεται εις δυσμάς εις την Μηλέαν και εις τον Ζυγόν και καταβαίνοι προς νότον εις χωρίον το λεγόμενον Χαλίκι και αναβαίνοι εις τα Λευκά Όρη και εις Βουνόν της Μοτζάρας ..*». Βλ. Δ. Σοφιανός, «Acta Stagorum. Τα υπέρ της Θεσσαλικής επισκοπής Σταγών παλαιά βυζαντινά έγγραφα (των ετών 1163, 1336 και 1393) », *Τρικαλινά* 13 (1993), σ. 27-54, Στ. Αριστάρχης, «Έκθεσις επί των διαγωνισμάτων Θεσσαλίας και Ηπείρου», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος* 13-15(1867), σ. 31-34, L. Heuzey – H.Daumet, *Mission arhéologique de Macédoine*, Paris 1876, σ. 452-454, Ι. Κ. Βογιατζίδης, «Το χρονικόν των Μετεώρων», *ΕΕΒΣ* 2 (1925), σ. 149-155. Ακόμη και σήμερα στις ίδιες ακριβώς τοποθεσίες υπάρχουν τα χωριά Μηλιά και Χαλίκι. Εντύπωση προκαλεί η ονομασία Λευκά Όρη, η οποία είναι άγνωστη σήμερα. Με βάση τα περιγραφόμενα αυτό του βουνό ταυτίζεται με το σημερινό Περιστέρι (ο Λάκμος των Λογίων). Μελετώντας τα σχετικά με το προνομιακό καθεστώς του Μετσόβου σουλτανικά φιρμάνια, τα οποία συντάχθηκαν στα μέσα του 17ου αιώνα, ανάμεσα στα τοπωνύμια, που καθόριζαν τα σύνορα της περιοχής αναφέρεται και το « Άσπρο Βουνί », πάλι για το όρος Λάκμος. Τέλος, η αναφορά στο Βουνό της Μοτζάρας δεν είναι παρά μία περιφραστική ονομασία του σημερινού όγκου της Κακαρδίτσας, που αποτελεί την προς νότο φυσιολογική συνέχεια του Περιστερίου, ακριβώς πάνω από το χωριό Μουτσάρα (μεταπολεμικά μετονομάστηκε Αθαμανία).

[42] Συγκεκριμένα, η Μονή Αγίου Γεωργίου των Ζαβλαντίων, ανάμεσα στις κτήσεις της περιλαμβάνει και «μερισμόν», δηλαδή μερίδια φεουδαλικής κτήσης «εκ των χωρίων Κλεινοβίτσης και Γουλήνου», τα οποία βρίσκονταν κοντά μεταξύ τους. Η Κλεινοβίστα, πιθανόν, είναι ο μεταγενέστερος Κλινοβός (νυν Κλεινός) του Ασπροποτάμου. Επίσης, το ίδιο μοναστήρι κατέχει την «Βοτούραν» που είναι «λειβάδιον περί την Βοξίσταν», δηλαδή την Βεντίστα (νυν Αμάραντος), άλλος ένα μεταγενέστερος οικισμός του Ασπροποτάμου. Βλ. Ν. Βέης, «Σερβικά και βυζαντιακά γράμματα του Μετεώρου», *Βυζαντίς* 2 (1910-1911), σ. 55-58.

κοντά στο υδάτινο ρεύμα που τη διέσχιζε, θα υπήρχαν μικρές ή μεγάλες συγκεντρώσεις αγροικιών, ενώ στα σημεία που δέσποζαν επί των οδών επικοινωνίας, ενδεχομένως να υπήρχε και κάποιο μοναστήρι, το οποίο ήταν ο μεγάλος γαιοκτήμονας της περιοχής. Αυτή η πιθανότητα σχετίζεται με την παρουσία μονών στην οροσειρά. Στο ήδη αναφερόμενο χρυσόβουλο των Σταγών από τα τρία μονύδρια-μετόχια της επισκοπής, τα δύο, η μονή της Θεοτόκου στο Λιμπόχοβο και η μονή της Θεοτόκου στον Ασπροπόταμο[43] βρίσκονταν στην ανατολική πλευρά της νότιας Πίνδου. Επίσης, το 1380 ανάμεσα στα πολλά θύματα των αυθαιρεσιών του Θωμά Preljubovic δεσπότη των Ιωαννίνων, συγκαταλέγεται και ο «τιμιώτατος» ή «οσιώτατος» καθηγούμενος του Μετζόβου[44]. Ας σημειωθεί εδώ η έως τις αρχές του 19ου αιώνα διαφοροποιημένη γεωγραφική αντίληψη για την περιφέρεια και το κέντρο του τελευταίου οικισμού, κάτι που σχετίζεται με την οργάνωση του χώρου και το θεσμικό σύστημα εκμετάλλευσης αυτού[45]. Στην ίδια αντίληψη εντάσσεται και η

[43] Έχουμε εδώ, ίσως, για πρώτη φορά, το γεωγραφικό προσδιορισμό Ασπροπόταμος, ονομασία που αφορά την περιοχή της Πίνδου, η οποία περιλαμβάνει το δίκτυο των πηγών του Αχελώου ποταμού και χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη παλιών και αξιόλογων κατά το παρελθόν βλαχικών οικισμών, όπως το Χαλίκι του προαναφερόμενου χρυσόβουλου. Βέβαια, είναι δύσκολο να αναγνωρίσουμε αν η μονή Θεοτόκου αναφέρεται σε κάποια από τα σημερινά μοναστήρια της περιοχής ή σε κάποιο που δεν υπάρχει. Το δεύτερο μοναστήρι της Θεοτόκου στο Λιμπόχοβο σωζόταν ως το 20ο αιώνα στην περιοχή των πηγών του Πηνειού ποταμού σε υψόμετρο 800 μ. Στη θέση όπου βρίσκονταν το μοναστήρι ιδρύθηκε το 1903 η νέα Κουτσούφλιανη (νυν Παναγιά). Από παλιά υπήρχε εκεί μικρός οικισμός κτηνοτρόφων, το Λιμπόχοβο ή Καλυβοχώρι, που ήταν εξαρτημένος από το μοναστήρι. Επίσης, η μονή κατείχε πολλά κτήματα, τα οποία ενοικίαζε προς καλλιέργεια στα γύρω χωριά. Στο σημείο που βρίσκονταν η μονή διασταυρώνονταν παλιά ο δρόμος από τη Θεσσαλία προς Ήπειρο, μέσω της διάβασης του ζυγού και ο δρόμος από τον κοιλάδα του άνω Αχελώου προς τον άνω Αλιάκμονα. Κατά τον N. Hammond η θέση αυτή ήταν τοποθεσία στρατηγικής σπουδαιότητας, γι' αυτό και υπάρχουν εκεί ίχνη αρχαίας εγκατάστασης και ακρόπολης. Το Μοναστήρι καταστράφηκε σταδιακά από το 1940 και μετά. Βλ. Γ. Σιάρος – Α. Δ. Στράτης, *Ιστορία της Κουτσούφλιανης Παναγία Καλαμπάκας*, εκδ. Αδελφότητας Παναγιάς, Αθήνα 1997, σ. 442- 464, N. Hammond , *ό.π.,* τόμ. Β΄, σ. 89.

[44] Βλ. Λ. Βρανούση, «Το Χρονικόν των Ιωαννίνων κατ' ανεκδοτον δημώδην», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 12 (1962), σ. 91-92, Αθήνα 1965..

[45] Δεν είμαστε βέβαιοι αν ο καθηγούμενος του Μετζόβου σχετιζόταν με μία μόνο μονή ή με μία ευρύτερη περιοχή της Πίνδου που είχε ως κέντρο τον ομώνυμο οικισμό. Ο P. Sustal αναφέρει ότι, σύμφωνα με τον Ιωάννη Τζέτζη (βυζαντινό συγγραφέα του 12ου αιώνα), «Μέτζοβον» αποκαλούσαν εκείνη την εποχή την οροσειρά της Πίνδου. Βλ. P. Sustal (με τη συνδρομή του J. Koder), *Nikopolis und Kephallenia* (TIB 3), Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Bonn 1981, σ. 207. Το 1500 σε βενετικά αρχεία έχουμε αναφορά στα «βουνά του Μετσόβου», μία περιγραφική ονομασία που, όπως θα δούμε παρακάτω, χρησιμοποιούνταν στους επόμενους αιώνες για να δηλώσουν την οροσειρά της Πίνδου. Βλ. Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Κρατικόν Αρχείον», *ΗΧ* (1940), σ. 25, 26. Σχεδόν δύο αιώνες μετά, ο Αναστάσιος Γόρδιος παραφράζοντας μεταξύ των ετών 1682/83 και 1689 σε δημώδη γλώσσα το αρχικό εγκώμιο του αγίου Βησσαρίωνος, το οποίο είχε συντάξει στα 1552 ο Παχώμιος Ρουσάνος, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «*Ένα βουνί είναι, οπού ονομάζεται από τους Έλληνες Πίνδος, και τούτο είναι εκείνο, οπού λέγεται βαρβαρικά Μέτζοβον·*» και παρακάτω στο ίδιο κείμενο αναφέρει «*χωρίζει το βουνί τούτο το Μέτζοβον, τα μέρη των Ιωαννίνων και τα μέρη της Θεσσαλονίκης*». Βλ. Δ. Σοφιανού, «Ο άγιος Βησσαρίων μητροπολίτης Λαρίσης (1527-1540) και κτήτορας της μονής Δουσικού», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 4 (1992), σ. 275. Η ίδια άποψη εκφράζεται και σε

διάκριση της φεουδαλικής υπόστασης της περιοχής. Το *Χρονικό των Ιωαννίνων* με αφορμή το ανώτερο περιστατικό της σκληρής κακοποίησης του καθηγούμενου Μετζόβου από τον σερβικής καταγωγής ηγεμόνα των Ιωαννίνων αναφέρεται και στους πάροικους της τοπικής εκκλησίας [46]. Συνεπώς, στην κεντρική ζώνη της Πίνδου κοντά στο σημερινό Μέτσοβο ή και στον ίδιο τον χώρο της σημερινής κωμοπόλεως, υπάρχει εκκλησιαστικό ίδρυμα, το οποίο κατέχει περιουσία και ανθρώπους, ενδεικτικό στοιχείο μιας φεουδαλικής κοινωνίας[47]. Λίγο βορειότερα επί των δυτικών κλιτυών της οροσειράς, εντοπίζουμε τη μονή της Βουτσάς η ίδρυση της οποίας ανάγεται επίσης στα μεσαιωνικά χρόνια[48]. Κτισμένη στην αριστερή κοίτη του ποταμού Βάρδα[49] οφείλει την ονομασία της σε ομώνυμο μεσαιωνικό οικισμό.

πατριαρχικό σιγίλιο του 1818 όπου, μεταξύ άλλων, διαβάζουμε «*Επειδή τοίνυν και το κατ' Ήπειρον κείμενον υπερύψηλον όρος της Πίνδου, όπερ κοινότερον Μέσσοβον εκλήθη…*». Βλ. Μ. Τρίτος, *Η Πατριαρχική εξαρχία Μετσόβου (1659-1924). Η θρησκευτική κ΄ κοινωνική της προσφορά*, εκδ. ΙΒΜΤ, Ιωάννινα 1991, σ. 179. Επίσης, σε γεωγραφικό σύγγραμμα του 1791 στο κεφάλαιο περί των βουνών της Ηπείρου αναφέρεται « *Όρη διάσημα είναι η Πίνδος, το οποίο λαμβάνει διάφορες ονομασίαις κατά τους διάφορους τόπους, ως επί το πλείστον όμως λέγεται του Μετζόβου τα βουνά·*». Βλ Δ. Φιλιππίδης-Γ. Κωσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική* (επιμ. Α. Κουμαριανού), εκδοτική Ερμής Ε.Π.Ε, Αθήνα 1970, σ. 125. Παρομοίως σε γεωγραφική περιγραφή της Ηπείρου που συντάχτηκε στις αρχές του 19ου αναφέρεται «*του Μετζόβου τα Βουνά (ο ποτέ Πίνδος)* ». Βλ. Κοσμάς Θεσπρωτός-Αθανασίος Ψαλίδας, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*, εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1964, σ. 52 αλλά και 55 και 56. Τέλος, ο Αραβαντινός στην χρονογραφία του εκδομένη το 1856 στο λήμμα Πίνδος αναφέρει «*Πίνδος- κοινώς Ζυγός και βουνόν του Μετζόβου καλούμενον*», βλ. Π. Αραβαντινός, *ό.π.*, τόμ. Β΄, σ. 131. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι η λέξη Πίνδος αποτελεί κληρονομιά της λόγιας παράδοσης, ενώ η λαϊκή ονομασία της οροσειράς από τα μεσαιωνικά χρόνια έως και τον 19ο αιώνα ήταν, είτε «Μέτσοβο» «είτε βουνά του Μετσόβου». Αυτή η ονομασία δεν πρέπει να συμπεριλάμβανε όλη την σημερινή οροσειρά, αλλά το κεντρικό της τμήμα μεταξύ του Ασπροποτάμου και των πηγών του Αώου. Είναι αξιοπαρατήρητο ότι αυτό το τμήμα συμπίπτει με αυτό που ο αρχαίος γεωγράφος Στράβωνας (η εκτενέστερη και πληρέστερη αρχαία πηγή σχετικά με την περιοχή) προσδιορίζει ως Πίνδο.

[46] «*Και όσοι των από της εκκλησίας πάροικοι από την κακοπραγίαν αυτού εναπελείφθησαν άνθρωπο, εξέβαλε μεν αυτούς από της προνοίας των Σερβών, ουκ είασε δε αυτούς εν τη εκκλησία, αλλά δι' εαυτού αυτούς επεκράτει* » Βλ. Λ. Βρανούση, *ό.π.*

[47] Από τη βυζαντινή ιστοριογραφία είναι γνωστό ότι το κράτος της Ηπείρου στο οποίο κατά πάσα πιθανότητα υπάγονταν η περιοχή του Μετσόβου συνιστούσε μία φεουδαλικά οργανωμένη κοινωνία. Ακόμη και πριν τον 13ο αιώνα η Ήπειρος και η Θεσσαλία ήταν γνωστές, για τις μεγάλες αγροτικές περιουσίες, οι οποίες ήταν, στην ουσία, οι ιδιωτικές περιουσίες των ηγετικών βυζαντινών οικογενειών. Έργο των εκάστοτε Βυζαντινών, Σέρβων και Ιταλών κυβερνητών αυτού του κράτους ήταν να εξασφαλίζουν την υπακοή των γαιοκτημόνων, οι οποίοι αποτελούσαν την άρχουσα κοινωνική κατηγορία. Βλ. Nicol D., *Το δεσποτάτο της Ηπείρου 1267-1479*, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991, σ. 306.

[48] Από χρονικό που κατείχε αυτή η μονή αντλούμε πληροφορίες όχι μόνο για την κατάσταση των πραγμάτων στην περιοχή κατά την ύστερη μεσαιωνική και πρώτη οθωμανική περίοδο, αλλά και για τους οικισμούς που υπήρχαν, πολλοί εκ των οποίων υφίστανται ακόμη και σήμερα. Βλ. Ι. Λαμπρίδης, «Ζαγοριακά» *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 8 (1888), σ. 22-41 εν Αθήναις 1888 και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993 και Λ. Βρανούσης, *Χρονικά της μεσαιωνικής και Τουρκοκρατούμενης Ηπείρου*, Ιωάννινα 1962, εκδ. ΕΗΜ, σ. 190-201.

[49] Πρόκειται για έναν από τους υδάτινους βραχίονες που σχηματίζουν τον ποταμό Άραχθο. Πηγάζει και ρέει στην περιοχή του ανατολικού Ζαγορίου.

Έχοντας υπόψη τα ανωτέρω μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι γεωργικοί πληθυσμοί των «vale» ήταν εξαρτημένοι κυρίως από τα μοναστήρια της οροσειράς[50]. Ενδεχομένως, η κτηματική περιουσία που κατείχαν, να αποτέλεσε πόλο έλξης λαϊκού πληθυσμού, ο οποίος δημιούργησε στην περιφέρειά τους καταλύματα υπό την μορφή ορεινών αγροικιών. Ασφαλώς, σε κάποια ευνομούμενα σημεία, η συγκέντρωση των αγροικιών ήταν μεγαλύτερη και αποτέλεσε τον αρχικό πυρήνα των κατοπινών οικισμών. Πράγματι, παρατηρώντας την αρχική θέση των γεωργικών οικισμών της οροσειράς, διαπιστώνουμε ότι στην πλειοψηφία τους βρίσκονταν κοντά σε μονές, γεγονός που ενισχύει την υπόθεση ότι κατά την μεσαιωνική περίοδο τα μοναστηριακά ιδρύματα αποτέλεσαν σημεία οικιστικής συγκέντρωσης του αγροτικού της κόσμου[51]. Ανεξάρτητα, όμως, από το μέγεθος και την μορφή των γεωργικών οικισμών της μεσαιωνικής Πίνδου, εκείνο που πρέπει να τονιστεί είναι ότι συνιστούσαν τις αρχαιότερες οικήσεις της οροσειράς και. συγκροτούνταν από πληθυσμούς που δεν μετακινούνταν εποχικά, όπως οι κτηνοτρόφοι. Η επιβεβαιωμένη παρουσία μερικών εξ αυτών από τα μεσαιωνικά χρόνια έως και σήμερα σε μία υψομετρική ζώνη, που κυμαίνεται μεταξύ των 800 και 1100 μέτρων, αποδεικνύει την αδιάλειπτη συνέχεια της γεωργικής οικονομίας της οροσειράς. Σημαντικές πληροφορίες για αυτό το θέμα μας παρέχει η οθωμανική φορολογική απογραφή του Σαντζακιού των Τρικάλων, που διενεργήθηκε το 1453. Μεταξύ άλλων, συμπεριλαμβάνει και τις περιοχές Μετσόβου, Πηγών Πηνειού, Ασπροποτάμου και τμήμα των Γρεβενών, οι οποίες καλύπτουν την κεντρική και μεγάλο τμήμα της νότιας

[50] Μαρτυρίες ύπαρξης φεουδαλικών κτήσεων διαθέτουμε για οικισμούς της ευρύτερης ορεινής ζώνης δυτικά της Πίνδου, για οικισμούς του Ασπροποτάμου καθώς και για οικισμούς που βρίσκονται στις θεσσαλικές υπώρειες της οροσειράς. Βλ. Π. Αραβαντινός, *ό.π*., τόμ. Β΄, σ. 294-315, Ν. Ζιάγκος, *ό.π,* σ.150-155 και 169-171, Λ. Βρανούσης, ό.π. σ. 54 –85, Βλ. Ν. Βέης, *ό.π,* Δ. Σοφιανός, «Acta Stagorum, Τα υπέρ της Θεσσαλικής επισκοπής Σταγών παλαιά βυζαντινά έγγραφα (των ετών 1163, 1336 και 1393)», *Τρικαλινά* 13 (1993), σ. 20-27. Βλ. Ν. Βέης, *ό.π*

[51] Πολλοί σημερινοί οικισμοί της Πίνδου διατηρούν την ανάμνηση ότι ο κεντρικός τους ναός ήταν αρχικά μοναστήρι. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Λιμπόχοβα ή Καλυβοχώρι ένας οικισμός εξαρτημένος από το μεσαιωνικό μοναστήρι της Παναγιάς της Λιμπόχοβας. Επίσης, όπως είδαμε, στην Σαμαρίνα ο αρχικός διαλυμένος πυρήνας του χωριού ,που ήταν γεωργικός, βρίσκονταν στο μοναστήρι της αγίας Παρασκευής. Στο περιφέρεια του μοναστηριού της Βουτσάς σώζονται ακόμα τα ερείπια του οικισμού της Βουτσάς, που διαλύθηκε τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας. Το ίδιο ισχύει και για ένα σημαντικό μέρος των κατοίκων των χωριών Περιβόλι και Βωβούσα, το οποίο κατοικούσε αρχικά στην κοιλάδα Μπαιτάνι, όπου ονομάζονταν και Παλιομονάστηρο. Επίσης, είδαμε ότι ο αρχικός πυρήνας του Περιβολίου βρίσκονταν κοντά στο μοναστήρι του Αγίου Νικολάου. Στο Μέτσοβο ο μητροπολιτικός ναός της αγίας Παρασκευής, που υπάρχει προ του 1511 στο κέντρο της κωμοπόλεως, ήταν αρχικά μοναστήρι. Βλ. Γ. Πλατάρης, *Κώδικας Χώρας Μετζόβου των ετών 1708-1907*, Αθήνα 1982, σ. 163. Μ. Τρίτος, *ό.π*., σ.73,

Πίνδου[52]. Το πρώτο στοιχείο που αποκαλύπτεται εδώ είναι ότι ένα μεγάλο ποσοστό των ιστορικών ονομάτων των σημερινών οικισμών της οροσειράς, καταγράφεται ήδη στην προαναφερόμενη απογραφή.[53] Αυτό σημαίνει ότι το οικιστικό δίκτυο της οροσειράς είναι παλαιότατο και έχει συγκροτηθεί πολύ πριν τον 15ο αιώνα. Ένα δεύτερο σημαντικό στοιχείο, που εντοπίζεται στην προαναφερθείσα απογραφή, είναι ότι μεταξύ των φόρων που αποσπούν οι Οθωμανοί ένα σημαντικό ποσοστό προέρχεται από ποικίλα γεωργικά προϊόντα. Διαθέτουμε έτσι τις πρώτες τεκμηριωμένες μαρτυρίες για ύπαρξη γεωργικών δραστηριοτήτων επί της οροσειράς, οι οποίες ασφαλώς δεν αναπτύχθηκαν στα μέσα του 15ου αιώνα, αλλά υφίσταντο ήδη από την προγενέστερη μεσαιωνική περίοδο. Αξιοπαρατήρητο επίσης, είναι το γεγονός ότι ένα σημαντικό ποσοστό αυτών των φόρων αφορά την προβατοτροφία, αν και δεν γνωρίζουμε κατά πόσο αυτή η εισφορά συμπεριλάμβανε και την μετακινούμενη κτηνοτροφία ή μόνο μία οικιακού τύπου ζωοτροφία. Ωστόσο, η υψηλή του αναλογία επί του συνόλου των εισφορών του κάθε οικισμού μαρτυρεί μία αναπτυγμένη κτηνοτροφική οικονομία, η οποία δικαιολογείται μόνο από την ύπαρξη μεγάλων ποιμνίων. Φυσικά αυτό δεν αποτελεί έκπληξη, εφόσον αναφερόμαστε σε οικισμούς Βλάχων, δηλαδή μία πληθυσμιακή ομάδα με μεγάλη εξειδίκευση σε αυτόν τον τομέα. Αποτελεί ωστόσο ενδεικτικό στοιχείο της οικονομικής, κοινωνικής και κοινοτικής βάσης αυτών οικισμών. Η καταγραφή γεωργικών και κτηνοτροφικών εισφορών ως υποσύνολα κοινών φορολογικών μονάδων, αποδεικνύει ότι οι κτηνοτροφικοί καταυλισμοί και οι γεωργικές οικήσεις ανήκαν σε ενιαίες κοινότητες. Την ίδια περίοδο οι οθωμανικές απογραφές των Βλάχων των βορειοδυτικών

[52] Βλ. M. Delilbaşi – M. Arikan, *Sûret - i Defter-i Sancak-i Tirhala I*, Türk Tarih Kurum, Ankara 2001.

[53] Σύμφωνα πάντα με τη δημοσιευμένη μελέτη της M. Delilbaşi – M. Arikan (*Sûret - i Defter-i Sancak-i Tirhala I*, Türk Tarih Kurum, Ankara 2001), μεταξύ των χωριών που καταγράφονται αναγνωρίζουμε τα εξής: Περιοχή Μετσόβου**:** Miçova (σημ. Μέτσοβο), Tiravatista (σημ. Ανθοχώρι), Mila (σημ. Μηλιά), Vutinos (σημ. Βοτονόσι). Περιοχή πηγών Πηνειού: Malakaş (σημ. Μαλακάσι), Boraviko (σημ. Αμπελοχώρι), Libohova (σημ. Παναγιά), Kuklas (σημ. Ματονέρι), Koçofilani(σημ. Πλατάνιστος), Cenerat (σημ. Κορυδαλός) Osturuje (σημ. Πεύκη), Liziste (σημ. Ελάφι), Kastaniya (σημ. Καστανιά), Vendista (σημ. Αμάραντος), Pirnagos Epano (σημ. Χρυσομηλιά), Pirnagos Kato (σημ. Γλυκοληλιά), Klinova, (σημ. Κλεινός), Yuvan, (σημ. Αηδόνα), Hutino (σημ. Χωτιάνα εγκατελειμένο). Περιοχή Ασπροποτάμου: Halik (σημ. Χαλίκι), lepenica (σημ. Ανθούσα), Kotori (σημ.Κατάφυτο), Mila (σημ Μηλιά) Viliçani (σημ.Καλλιρόη), Drogoviz (σημ. Πολυθέα), Kiranya (σημ. Κρανιά), Dolyana, (σημ.Δολιανά), Gardik (σημ. Γαρδίκι), Muçara, (σημ. Αθαμανία), Pirtuli (σημ. Περτούλι), Vetirniko (σημ. Νεραϊδοχώρι), Pira (σημ. Πύρρα), Kamas (σημ Άγιος Νικόλαος), Tiflosili, (σημ. Δροσοχώρι). Περιοχή Γρεβενών: Baltinos (σημερινή Καλιθέα), Halapos (σημ. Πριόνια), Viloni (σημ.Βελόνι εγκατελειμένο). Επίσης, καταγράφονται ορισμένες ονομασίες, ανύπαρκτων σήμερα οικισμών, οι οποίοι διαλύθηκαν στο παρελθόν και διασώζονται μόνο στην μνήμη των ντόπιων.

Βαλκανίων και αντιστοίχως των Αρβανιτών της ελλαδικής χερσονήσου εκλαμβάνουν τις κτηνοτροφικές τους *κατούνες*[54], ως αυτοτελείς κοινότητες[55]. Η ανυπαρξία τέτοιων διακρίσεων στην Πίνδο δεν πρέπει να εκληφθεί ως άγνοια του θεσμού[56] αλλά ως ένδειξη μεταβολής της λειτουργίας τους. Προφανώς οι *κατούνες* της Πίνδου έχουν χάσει την κοινοτική τους διάσταση ήδη από τα μεσαιωνικά χρόνια, γεγονός που

---

[54] Κατά το Μπίρη οι αρβανίτες με τη λέξη *κατούνα* δήλωναν τις στρατιωτικές εγκαταστάσεις και τα στρατιωτικά χωριά. Στην αλβανική γλώσσα καταγράφεται ως katund και σημαίνει χωριό. Βλ. Ν. Γκίνης (Γ. Καψάλης επιμ.), *Αλβανο-Ελληνικό λεξικό*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1998, σ.37. Στη ρουμανική γλώσσα επειδή εμφανίζεται αργά σε γραπτά κείμενα θεωρήθηκε ως πιθανό λογοτεχνικό δάνειο. Βλ. S. Dragomir, *ό.π.*, σ. 114. Ωστόσο, η σημασιολογική συγγένεια του όρου με τον αντίστοιχο αλβανικό (στα ρουμανικά cătun =αγροτικός οικισμός ή μικρό χωριό με ελάχιστους κατοίκους, χωρίς καμία διοικητική ενότητα, (βλ. *Dicţionarum Explicativ al Limbi Române*, Academia Română, Bucureşti [2]1998, σ. 153) έκανε πολλούς να μιλήσουν για αλβανικό δάνειο ή για προέλευση από ένα κοινό παλαιοβαλκανικό γλωσσικό υπόστρωμα. Βλ. A.Rosetti, *Istoria Limbii Române*, Bucureşti 1968, σ. 267, 268 και G. Ivănescu, *Istoria Limbii Române*, Junimea, Iaşi [2]2000, σ.36, 365. Στην παλαιοσλαβική γλώσσα καταγράφεται ως katunъ και δηλώνει το φρούριο, το στρατόπεδο, στη βουλγάρικη γλώσσα ως katunin με την σημασία του νομάδα, και στην σερβική γλώσσα ως katun με την σημασία του ποιμενικού χωριού. Βλ. F. Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der Slavischen Sprachen*, Wilheim Braümuler, Bonn 1886, σ. 113. Η ελληνική λεξικογραφία ετυμολογεί την κατούνα των μεσαιωνικών ελληνικών κειμένων από την ιταλική λέξη cantone. Εκτός από την έννοια του στρατοπέδου αυτή απαντάται και με τις σημασίες του ενδιαιτήματος, της σκηνής, της κατοικίας, του στρατιωτικού εξοπλισμού των αποσκευών. Βλ. Ε.Κριαρά, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας*, τ. 1-14, 1968-1985, Δ. Δημητράκος, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, Αθήναι 1933–1950, Γ. Χατζηδάκης, *Μεσαιωνικά και νέα Ελληνικά*, τόμ. 2, εκδ. Πελεκάνος, σ. 289..

[55] Βλ., Δ.Ν. Καρύδης-Μ. Kiel,« Σαντζάκι του Ευρίπου 15ος -16ος αιών.(συνθήκες και χαρακτηριστικά αναπτυξιακής διαδικασίας των πόλεων και χωριών),ανάτυπο από τα *Τετράμηνα*18-29(1985), σ. 1880, 1883-1884, I. Beldiceanu - Steinherr - P. Năsturel, *ό.π.*, σ. 168

[56] Ο S. Dragomir (βλ. *ό. π.*, σ. 144) διατείνεται ότι η λέξη *κατούνα* δεν υπάρχει στην Βλαχική γλώσσα και, συνεπώς, ο θεσμός δεν υφίστατο στους Βλάχους της νοτίου Βαλκανικής. Αυτή η άποψη προφανώς βασίστηκε σε ελλιπείς πληροφορίες, επειδή η λέξη όχι μόνο απαντάται σε αυτούς (cătun, cătună και cătunu), αλλά και διατηρεί μία ποικιλία σημασιών όπως κατάλυμα,κτηνοτροφική εγκατάσταση, κτηνοτροφικός εξοπλισμός, μικρό χωριό, καλύβα, περιουσία, ιδιοκτησία , έπιπλα κ.λ.π. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.,* σ. 283, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.*, σ. 210, M. Caragiu Marioţeanu, *Dicţionar Aromân Macedo-Vlah,* Enciclopedică, Bucureşti 1997, σ. 207. Απορρίπτεται δε εντελώς αυτή η άποψη από τις ίδιες τις μεσαιωνικές πηγές, όπου όχι μόνο επιβεβαιώνουν την ύπαρξη του θεσμού της *κατούνας* στον νότιο βαλκανικό χώρο, αλλά και τον εμφανίζουν χρονικά πολύ νωρίτερα από τις πηγές του βορειοδυτικού χώρου της χερσονήσου. Ενδεικτικές, ως προς το ζήτημα αυτό, είναι μία σειρά επιστολών που ανταλλάχθηκαν μεταξύ του αυτοκράτορα Αλεξίου Κομνηνού και του Πατριάρχη Νικηφόρου την πρώτη δεκαετία του 12ου αιώνα. Το περιεχόμενό τους αφορά έναν πληθυσμό Βλάχων που είχε σταθμεύσει με τα κοπάδια του στο Άγιο Όρος. Ο αφηγητής αυτών των επιστολών, μεταξύ άλλων, επισημαίνει ότι : «*Τριακόσιαι γαρ φαμελίαι ήσαν άπαντες οι Βλάχοι, ο δε Βασιλεύς κατούνας έλεγεν είναι τω πατριάρχη, ώστε και δεκατίαν πολλάκις ηβουλήθη εις αυτούς*». Βλ. Ph. Meyer, *ό.π.,* σ. 163-165. Μάλιστα, η βυζαντινή διοίκηση θεωρεί την *κατούνα* φορολογική κοινότητα κατά το πρότυπο των «χωρίων» της βυζαντινής υπαίθρου. Η βούληση του αυτοκράτορα να επιβάλει στους Βλάχους του Αγίου Όρους έναν από τους βασικούς κτηνοτροφικούς φόρους της εποχής, βασισμένος στο σκεπτικό ότι συγκροτούν *κατούνα*, φανερώνει ότι το Βυζαντινό κράτος εκλάμβανε την *κατούνα* ως ενιαία φορολογική μονάδα με συλλογική φοροαποδοτική ευθύνη των μελών της κατά το πρότυπο των χωρικών κοινοτήτων. Από την άλλη πλευρά, όμως, η χρήση του όρου *κατούνα* για την κτηνοτροφική κοινότητα φανερώνει ότι δεν τις ταυτίζει απόλυτα με τις χωρικές κοινότητες. Προφανώς, αυτή η διαφοροποίηση έγκειται στο γεγονός ότι η *κατούνα* δεν συγκροτεί σταθερό οικισμό με μόνιμη κοινοτική έκταση, αλλά προσωρινή εποχική εγκατάσταση, η οποία παραπέμπει περισσότερο σε στρατόπεδο.

αντανακλά μία κινητικότητα στο εσωτερικό των κτηνοτροφικών κοινωνιών της, διόλου άσχετη με το δημογραφικό και οικιστικό υπόβαθρο της οροσειράς. Ωστόσο αυτή η μετεξέλιξη δεν επηρεάζει την κοινωνικοοικονομική λειτουργία της *κατούνας* η οποία διατηρεί τα βασικά χαρακτηριστικά της μεσαιωνικής της μορφής[57]. Η συγκρότηση της μεγάλης διευρυμένης οικογένειας, η εσωτερική πατριαρχική δομή του κτηνοτροφικού κόσμου, και η συνεταιριστική διαχείριση των περιουσιακών στοιχείων, συγκροτούν μια πραγματικότητα μεγάλης διάρκειας. Οι συνθήκες συγκρότησης του κόσμου της κτηνοτροφικής κοινωνίας συνδέονται με την κλίμακα των κοινωνικών αξιών της και των κοινωνικών νοοτροπιών του κόσμου της όπως και του αγροτικού γενικά κόσμου της Πίνδου, στη διάρκεια της ιστορικής του διαδρομής. Συνεπώς, αν η παρουσία των κτηνοτροφικών πληθυσμών στην οροσειρά είναι σχετικά αυτονόητη[58], η συνύπαρξής τους με πληθυσμούς, οι οποίοι διαφοροποιούνται οικονομικά και κοινωνικά, δημιουργεί εύλογους προβληματισμούς.

---

[57] Πιθανή αιτία αυτής της εξέλιξης αποτελεί η από αιώνες συνύπαρξη του κτηνοτροφικού κόσμου με πληθυσμιακές ομάδες της οροσειράς συνηθισμένες σε μία σταθερή διαβίωση γεγονός που μετέβαλε και την αντίληψη για την δίχειρησή του κτηνοτροφικού βίου. Σε αυτό συμφωνεί και η σημασιολογική μεταβολή του όρου *κατούνα* στην βλαχική γλώσσα όπου έχοντας απολέσει την αρχική του έννοια, δηλαδή αυτήν του θεσμού της κτηνοτροφικής κοινότητας παρέμεινε ως όρος που προσδιόριζε την υλικοτεχνική υποδομή μίας εγκατάστασης μετακινούμενων κτηνοτρόφων. Το αποτέλεσμα ήταν η μετακινούμενη κτηνοτροφική ομάδα να δηλώνεται πλέον με τον όρο fălcare, ο οποίος δεν προσδιόριζε μία αυτόνομη κτηνοτροφική κοινότητα αλλά μία κτηνοτροφική πατριά, ανεξάρτητα αν διέμενε σε προσωρινούς καταυλισμούς ή διέθετε μόνιμες κατοικίες. Από δομική άποψη, ωστόσο, το κάθε fălkcare δεν ήταν παρά μία συνέχεια της μεσαιωνικής *κατούνας*.

[58] Στον αγροτικό κόσμο των Βαλκανίων η εκτροφή ζώων, είτε για αυτοκατανάλωση είτε για εμπορευματική παραγωγή, στηρίζονταν σχεδόν αποκλειστικά στην πρακτική της ελεύθερης βόσκησης. Κάθε σκέψη για βελτίωση των παραμέτρων που θα καθιστούσαν εφικτή την τεχνική εκτροφή των ζώων, ώστε να καταργηθεί η διαδικασία της τοπικής ή διατοπικής μετακίνησης των ζώων, ήταν αδιανόητη έως και τον 20ο αιώνα. Αυτό δεν ωφείλετο σε άγνοια μεθόδων τεχνικής εκτροφής, αλλά στο γεγονός ότι τα κλιματολογικά δεδομένα της χερσονήσου σε συνδυασμό με τις υπάρχουσες φυλές των ζώων καθιστούσαν πολύ πιο συμφέρουσα τη φυσική βόσκηση. Για να μιλήσουμε για τεχνική εκτροφή απαιτείται μία καπιταλιστικού τύπου διαχείριση της αγροκτηνοτροφικής οικονομίας, όπου η γεωργική παραγωγή θα ετίθετο στην υπηρεσία της κτηνοτροφίας. Όπως αντιλαμβανόμαστε, κάτι τέτοιο απαιτούσε αλλαγή των υπαρχουσών αγροτικών δομών και κατά συνέπεια μία πλήρη ανατροπή των οικονομικών δομών των κατά βάση αγροτικών κοινωνιών του Βαλκανικού κόσμου. Παρέμεινε, λοιπόν, η απόληψη τροφής από το φυσικό περιβάλλον η κυρίαρχη μέθοδος ζωοτροφίας. Στις γεωγραφικές και κλιματολογικές συνθήκες των Βαλκανίων αυτό ήταν εφικτό μόνο μέσω της εποχικής εναλλαγής των ορεινών, ημιορεινών και πεδινών βοσκοτόπων, κάτι που απαιτούσε και αντίστοιχη μετακίνηση του ανθρωπίνου δυναμικού της κτηνοτροφικής ομάδας. Τέλος, μία ακόμη παράμετρος απαραίτητη για την ανάπτυξη της μετακινούμενης κτηνοτροφίας, συνιστά και η απόσταση μεταξύ χειμερινών και θερινών βοσκοτόπων. Αυτά, πρέπει να είναι σχετικά κοντά μεταξύ τους, διαφορετικά η μετακίνηση των κοπαδιών καθίσταται ασύμφορη. Σε μία περιοχή, λοιπόν, με γεωμορφολογία όπως αυτή των Βαλκανίων όπου υπάρχουν πολλές ορεινές και ημιορεινές εκτάσεις και όπου τα πεδινά τμήματα της χερσονήσου βρίσκονται σχετικά κοντά σε ορεινούς όγκους, οι συνθήκες ευνοούσαν κτηνοτροφικές δραστηριότητες, γι' αυτό και, ίσως, τα λιγότερο εύφορα μέρη εύκολα μετατρέπονταν από τους ιδιοκτήτες τους σε βοσκοτόπια, ώστε να πετύχουν καλύτερες αποδόσεις. Έχοντας υπόψη το παραπάνω πλαίσιο αντιλαμβανόμαστε ότι τα πολυάριθμα υψίπεδα της Πίνδου, όντας ανάμεσα από τις

Μία απάντηση σε αυτό το ζήτημα ενδεχομένως να περιέχεται στην ανάλυση των πολιτικών τους δομών. Κατά τον F. Braudel τα βουνά της Μεσογείου πάντα ανοικτά στους δρόμους αποτελούν κατά κάποιο τρόπο «μία προέκταση της πεδιάδας», της ισχύος της προς τα ψηλά [59]. Για την Πίνδο αυτό ίσχυε απόλυτα. Κάθε ηγεμονία της περιοχής, που «σέβονταν» τον εαυτό της, ήταν υποχρεωμένη να ελέγχει τις διαβάσεις της συνεπώς να κατακτά αυτόν τον χώρο. Αλλά ακόμη και αν έλειπε το στοιχείο της ισχύος, η σχέση της οροσειράς με την πεδιάδα, δηλαδή του ζωτικού χώρου της κτηνοτροφίας και των καλλιεργήσιμων γαιών είχε μία μακρά ιστορία ανάμιξης και επαφών των πληθυσμών τους.

Από την άλλη πλευρά όμως, δεν πρέπει ποτέ να ξεχνάμε την άποψη του ιδίου ιστορικού ότι η ζωή των πεδινών περιοχών και των πόλεων δεν εισδύει εύκολα σε αυτούς τους υψηλούς κόσμους[60]. Έτσι και η Πίνδος του ύστερου μεσαίωνα μπορεί να αποτελούσε τμήμα διαφόρων κρατών της περιοχής ωστόσο δεν γνωρίζουμε κατά πόσο η επικυριαρχία τους και οι φεουδαλικές τους δομές λειτουργούσαν ολοκληρωμένα στον χώρο της. Οι ιστορικές καταβολές των πληθυσμών της, οι περιβαλλοντικές συνθήκες του ορεινού χώρου και οι κοινωνικές του δομές, ιδίως των κτηνοτροφικών ομάδων, αποτελούσαν παράγοντες που ευνοούσαν πάντα μία αυτοοργάνωση των κοινωνιών της οροσειράς.

Ανεξαρτήτως λοιπόν της σχέσης τους με ευρύτερους κρατικούς σχηματισμούς υπάρχουν τρεις σημαντικοί λόγοι που συνηγορούν υπέρ μίας μορφής τοπικής διακυβέρνησης των οικισμών της Πίνδου κατά τη μεσαιωνική και πρώιμη οθωμανική περίοδο: 1) η συντήρηση ένοπλων σωμάτων με συγκεκριμένες υποχρεώσεις[61] 2) η διαχείριση των βοσκοτόπων και εν γένει των γαιών και 3) η διαχείριση των φορολογικών υποχρεώσεων[62].

Πηγές του 14ου και 15ου αιώνα εμφανίζουν τους Βλάχους της Πίνδου αναμιγμένους σε πολεμικές συγκρούσεις. Τα *χρονικά των Ιωαννίνων* αναφέρονται

παράκτιες πεδιάδες του Ιουνίου και τον Θεσσαλικού κάμπο περιοχές κατάλληλες για τη διαχείμαση κοπαδιών, αποτέλεσαν από τα μεσαιωνικά χρόνια ένα από τα ιδανικότερα σημεία της Βαλκανικής χερσονήσου για τη συγκέντρωση των μετακινούμενων Βλάχων κτηνοτρόφων κατά τη θερινή περίοδο.

[59] Βλ. F.Braudel, *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλλίπου Β΄ της* Ισπανίας, μτφ. Κ. Μιτσοτάκη, τόμ. Α΄, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1993, σ. 47-48.

[60] Βλ. F.Braudel, *ό.π.*,σ. 44,47

[61] Βλ. Β. Ρόκου, *Ορεινές κοινωνίες κατά την περίοδο της Οθωμανικής Κυριαρχίας στα Βαλκάνια. Το Μέτσοβο της κτηνοτροφίας από τον 17ο έως τον 20ό αιώνα*, εκδ. Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 2007. σ. 57-62. Επίσης βλ. Β΄ Μέρος, Κεφ. Β΄.

[62] Βλ. Β΄ Μέρος, Κεφ. Ε΄

στους Μαλακασίους ή με σαφήνεια στους Βλάχους[63], που στα τέλη του 14ου αιώνα συμμαχούν με τους Αλβανούς ηγεμόνες της Άρτας και διενεργούν επιθέσεις κατά των Ιωαννίνων. Υπάρχει επίσης, αναφορά για σύγκρουση Μαλακασίων και Τούρκων κοντά στη μονή Βουτσάς, στα όρια των περιοχών Μετσόβου–Ζαγορίου[64]. Ενδεχομένως αυτή η πληροφορία να επαληθεύετε μέσα από την ιστορική αφήγηση. Το 1444 ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος δεσπότης τότε του Μυστρά οργανώνοντας αντεπίθεση εναντίον των Οθωμανών που είχαν εισβάλει στην ελλαδική χερσόνησο, επεκτείνει την κυριαρχία του πάνω στους Βλάχους της Πίνδου, και τους επιβάλλει δικό του αρχηγό, σε μία χρονική στιγμή που αυτοί ήδη πολεμούσαν τους Τούρκους της Θεσσαλίας[65]. Μάλιστα στην οθωμανική απογραφή του 1454, αναγράφεται σε σχετική σελίδα η παρατήρηση ότι η περιοχή Μετσόβου φορολογείται τότε για πρώτη φορά. Γνωρίζοντας ότι η Θεσσαλία βρίσκονταν στα χέρια των Τούρκων από τα τέλη του 14ου αιώνα και τα Γιάννινα από το 1431, υποθέτουμε ότι η Πίνδος έως και τα μέσα του 15ου αιώνα δεν είχε ακόμα ενταχθεί στο Οθωμανικό κράτος.

---

[63] Βλ. Λ. Βρανούση, «Το Χρονικόν των Ιωαννίνων κατ' ανεκδοτον δημώδην», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 12 (1962), σ. 91-92, Αθήνα 1965.σ.84-93.Ο Pouqueville αναφέρει ότι οι κάτοικοι του Μέτσοβου του Συρράκου των Καλαριτών και άλλων 40 χωριών, όλων βλαχικών, καταχωρήθηκαν στα αυτοκρατορικά αρχεία της Κωνσταντινουπόλεως. με το ειδικό όνομα Μαλακάσιοι. Βλ. F. Pouquevi lle, *Ταξίδι στην Ελλάδα, Τα Ηπειρωτικά*, τόμ. Ι, μτφ. Κ. Βλάχος, εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1994, σ. 91), Κατά τους Λαμπρίδη και Αραβαντινό η περιοχή Μαλακασίου αποτελούσε γεωγραφική περιοχή της Ηπείρου και πολύ μικρό τμήμα της Θεσσαλίας η οποία πριν το 1321- 1333 ονομαζόταν Σμόκοβο. Κατά την οθωμανική περίοδο το Μαλακάσι αποτέλεσε μία από τις τέσσερις διοικητικές διαιρέσεις (ναχιγιέ) του καζά Ιωαννίνων και περιελάμβανε την γεωγραφική ζώνη του σημερινού νομού Ιωαννίνων, που συνορεύει στα βορειοδυτικά με την περιοχή των Ζαγοροχωρίων, βορειοανατολικά και ανατολικά με την Μακεδονία και Θεσσαλία, νότια με την περιοχή των Τζουμέρκων και δυτικά έφτανε ως την ανατολική και νότια ζώνη της λίμνης Παμβώτιδας. Το βόρειο τμήμα του Μαλακασίου, που κατοικούνταν αποκλειστικά από Βλάχους, καταλάμβανε τη δυτική πλευρά της κεντρικής και νότιας Πίνδου ενώ έως τα μέσα του ΙΖ΄αιώνα περιελάμβανε και το σημερινό ανατολικό Ζαγόρι. Βλ. Ι. Λαμπρίδης, «Μαλακασιακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 4 (1888), σ. 10-11, εν Αθήναις 1888 και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993, Ι. Λαμπρίδης, «Ζαγοριακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 8 (1888), σ. 39-40) και Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία....ό.π.*, τόμ. Β΄, σ. 55, 102, 231), Η τελευταία άποψη των Ηπειρωτών λογίων διαψεύδεται ωστόσο, από τους οθωμανικούς απογραφικούς καταλόγους του 1564 όπου τα χωριά του ανατολικού Ζαγορίου απογράφονται στο Ζαγόρι και όχι στο Μαλακάσι (τους καταλόγους αυτούς μου έθεσε υπ' όψιν η κ. Delilbaşi καθηγήτρια του Πανεπιστημίου της Άγκυρας).

[64] Βλ. Ι. Λαμπρίδης, «Ζαγοριακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 9 (1888), σ. 5., Ν. Ζιάγκος, *ό.π.*, σ. 198.

[65] Βλ. Λ. Χαλκοκονδύλης, *ό.π.,* σ. 319. Βλ. M. Delilbaşi - M. Arikan, , *ό.π.*, σ 26. Η υποταγή τους στον τελευταίο Παλαιολόγο, στην οποία αναφέρεται ο Χαλκοκονδύλης αποτελεί σαφή ένδειξη ότι αποτελούν μία αυτοδιάθετη ομάδα που ελέγχει το δικό της χώρο. Άλλωστε, ο ίδιος Βυζαντινός συγγραφέας αναφέρει ότι το 1449 «*η δε εκός Χώρα του Βασιλέως (του Βυζαντίου) αυτίκα μετά την του Ισθμού (της Κορίνθου) άλωσιν προσεχώρησε εν τω Βασιλεί (Αμουράτ) το τε Πίνδον και η άλλη Χώρα του Βασιλέως (του Βυζαντίου)*». Η ειδική μνεία της Πίνδου αποτελεί ένδειξη ότι η οροσειρά συγκροτεί μία γεωγραφική ζώνη με ξεχωριστό ρόλο σε εκείνα τα γεγονότα. Βλ. Λ. Χαλκοκονδύλης, *ό.π.* , σ. 349-50.

Οι προαναφερόμενες μαρτυρίες μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι κατά τους ύστερους μεσαιωνικούς αιώνες η οροσειρά κατοικούνταν από πληθυσμούς που συγκροτούσαν πολεμικές ομάδες[66] συνεπώς διέθεταν και κάποια μορφής ηγεσίας[67]. Άλλωστε, η συγκέντρωση των φόρων, η φύλαξη των διαβάσεων και των οικισμών από ληστρικές ομάδες, καθώς και η διευθέτηση των υποθέσεων με τους διαφόρους επικυρίαρχους, προαπαιτεί την ύπαρξη κεντρικών οργάνων. Πολύ πιθανόν ο αρχηγός των ενόπλων σωμάτων να ανήκε στην ομάδα που εξουσίαζε τον τόπο και ενδεχομένως να ήταν ο ανώτατος τοπικός άρχοντας [68]**.** Αυτή η στρατιωτική δομή προϋπόθετε και την άσκηση της στοιχειώδους κτηνοτροφίας αλλά και της στοιχειώδους γεωργίας για την αυτοσυντήρηση της ηγετικής ομάδας και του πληθυσμού, γεγονός που την ενέπλεκε στη διαχείριση και νομή των βοσκοτόπων και γενικά των γαιών. Δεν αποκλείεται οι κτηνοτροφικές πατριές να βρίσκονταν υπό την εξουσία των tšelnitsi[69]. Ενδεικτική είναι επίσης η άποψη του Ι. Λαμπρίδη, όπου

---

[66] Την εξοικείωση των μεσαιωνικών Βλάχων και δη των κτηνοτροφικών ομάδων με τον πόλεμο την ομολογεί ξεκάθαρα ο ιστορικός Παχυμέρης που τους χαρακτηρίζει ως «*έθνος δυσχωρίαις χαίρον και βοσκήμασι προσανέγον, ου μην δε αλλά και μάχαις εθισμένον ανδρών*». Βλ. Γ.Παχυμέρης, *ό.π.*, σ. 106.

[67] Οι περιπτώσεις του Σθλαβωτά Καρμαλάκη «*πρόκριτον- άρχοντα* » των Βλάχων, ο οποίος κατά τον 11ο αιώνα ηγείται εξέγερσης Βλάχων κτηνοτρόφων της κατά του αυτοκράτορα, καθώς και του «*από του Δακικού γένους νομάδα Συρμπάνον*», που αναμιγνύεται ενεργά στον εμφύλιο μεταξύ των δύο Παλαιολόγων και συγκροτεί στην περιοχή της Ροδόπης στρατό από «*νομάδας ψιλούς*», δείχνουν σαφέστατα ότι τουλάχιστον οι κτηνοτροφικοί πληθυσμοί των Βλάχων διαθέτουν ηγέτες που συμμετέχουν δυναμικά στα πολιτικά δρώμενα της μεσαιωνικών Βαλκανίων. Βλ. Κεκαυμένος, *ό.π.,*σ. 216–235, Ι. Καντακουζηνός, *Eximperatoris Historiarum Libri IV*, *cura Ludovici Schopeni*, CSHB, Vol. I, Bonnae, 1828, σ. 146-147

[68] Σε ορισμένους οικισμούς της οροσειράς μέχρι και τον 19ο αιώνα την τοπική εξουσία νέμονταν, εκτός από τους μεγαλοτσελιγκάδες και τους εμπόρους, οι αρματολοί του τόπου. Το σύστημα αυτό επιβίωσε στο Πισοδέρι, ένα βλαχοχώρι της Μακεδονίας και στην περιοχή Ασπροποτάμου της Πίνδου. Επιβιώσεις αυτού του συστήματος επισημαίνονται και στο Μέτσοβο όπου ο καπετάνιος της τοπικής φρουράς, που διαφύλαττε τις διαβάσεις, συμμετείχε στην ομάδα εξουσίας. Βλ. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833,* τόμ. Α΄, Αθήνα 1940-1942, σ. 10, Α. Κουκούδης, *ό.π.*, σ. 68.

[69] Απαντάται και ως čelnic ή celnicu ή tselniku – τσέλνικου. Βλ. I. Dalametra, *Dicţionar Macedo-Romîn*, 1906, σ. 50, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.*, σ. 549, T. Papahagi, *ό.π.,*σ. 352, M. Caragiu Marioţeanu, *ό.π.*, σ. 224. Προέρχεται από την παλαιοσλαβική λέξη čelьnikъ (ρίζα čelo =μέτωπο) η οποία ερμηνεύεται ως «praefectus» δηλαδή αυτός που προΐσταται, ο επικεφαλής ο αρχηγός και πιθανόν σχετίζεται με την στρατιωτική ορολογία του πρώτου μεσαιωνικού βουλγαρικού κράτους. Βλ. F. Miklosich, *ό.π.*, σ.31. Σε βυζαντινό κείμενο του 11ου αιώνα αναφέρεται ότι «ο *γαρ στρατηγός τη των Βουλγάρων διαλέκτω τζελνίκος λέγεται*». Βλ. Κεκαυμένος,, *ό.π.*, σ. 53, 109. Γενικά για την ερμηνεία της λέξης čelьnikъ, βλ. Vasilievskij, *Žurnal Ministerstva Narodnago Prosvěščenija*, 1881, σ. 273, G .Meyer, *Neugriechische Studien*, 4 Teile (Sitzungsberichte der Wiener Akad. d. Wiss., Bd.130 und 132), Stud. II, σ. 61, M. Vasmer, *ό.π.*, 1970, σ. 232. Στη σερβική αυλή του XIVκαι XV αιώνα, όπως και στην Βοσνία, τον τίτλο čelnik έφερε ανώτατος αυλικός αξιωματούχος. Αξιοσημείωτο, ωστόσο, είναι ότι στην Σερβία ο čelnik εμφανίζεται και ως τίτλος που φέρουν οι αρχηγοί βλαχικών κοινοτήτων, ανεξάρτητα αν προΐστανται χωριών ή κτηνοτροφικών *κατούνων*. Βλ. S. Dragomir, *ό. π.*, σ. 117, 118, C. Jireček, *ό.π.,* σ. 27, 40 και C. Jireček, *Geschichte…ό.π.*, τόμ. Β, σ. 32. Σε αγιορείτικο έγγραφο του 1474 η λέξη «τζελνίκου» εμφανίζεται ως τίτλος προσώπου που υπηρετεί άρχοντα. Βλ. N. Oikonomides, *Actes de*

σύμφωνα με το χρονικό της Βουτσάς, ο σλαβικός τίτλος «βοεβόδας», που επικράτησε σε μερικές περιοχές της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, πριν την κατάκτηση τους από τους Οθωμανούς, δήλωνε τον ηγέτη πατριάς ή κοινότητας βλαχικής[70]. Ανεξάρτητα όμως από το αν ο *βοεβόδας* ήταν ηγέτης με χαρακτηριστικά φεουδάρχη ή απλά φύλαρχος, ο οποίος στρατολογούσε τους τοπικούς πληθυσμούς κάθε φορά που προέκυπτε ανάγκη, έχουμε και εδώ να κάνουμε, όπως και στην περίπτωση των tšelnitsi, με έναν τίτλο στρατιωτικής προέλευσης[71]. Το γεγονός άλλωστε ότι οι Οθωμανοί παραχωρούν εκείνη την εποχή στους Μαλακασίους της Πίνδου ορισμένα προνόμια ενισχύει τη μαρτυρία που θέλει τους Βλάχους της οροσειράς, αρχικά να συγκρούονται και τελικά να διαπραγματεύονται με τους Οθωμανούς το καθεστώς που θα διέπει την πολιτική και οικονομική τους θέση στα πλαίσια της νέας οθωμανικής πραγματικότητας[72]. Οι πληθυσμοί αυτοί διέθεταν στρατιωτικές παραδόσεις, γι' αυτό

Dionysiou (Archives de l' Athos IV), Paris 1968, σ. 164-166. Με την κτηνοτροφική της ένοια εμφανίζεται στα καταστατικά των κοινοτήτων της δαλματικής νήσου Κόρτσουλα ακόμα από το 1214: *pastores seu celnicos*. Το ίδιο και στις δαλματικές πόλεις Σπλίτ και Τρογκιρ το 1402 όπου *celnicus* είναι ο πιο μεγάλος βοσκός μεταξύ των ποιμένων. Βλ. S. Dragomir, *ό π*., σ. 127,128 ,130 και S. Dragomir, *Vlahii şi Morlacii, studiu din istoria românismului balcanic Cluj*, 1924, σ.74. Εκτός από τον τίτλο του tšelnicu οι κτηνοτροφικές ομάδες των Βλάχων χρησιμοποιούσαν και τους τίτλους scutel ή scuter και kihaĭe ή Κιχâε – kihâe. Η λέξη scutel απαντάται ως scuter στην αλβανική γλώσσα και ως scutar στην ρουμανική με την ίδια σημασία. Βλ. Σ. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 35, 36 σημ. 46, Gh. Bulgar, *Gh.Costantinescu–Dobritor, Dicţionar de arhaisme şi regionalisme*, Saeculum, Bucureşti 2000, σ.396, T. Papahagi, *ό.π*., σ. 601, 936, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 220. Κατά τον Αραβαντινό ο τίτλος του «σκουτέρη» χρησιμοποιούνταν από τους Αρβανιτόβλαχους δηλαδή τις κτηνοτροφικές ομάδες των βλάχων που προέρχονται από τον Αλβανικό χώρο οι οποίες διατήρησαν έως και τον 20ο αιώνα ένα τύπο οργάνωσης παρόμοιο με εκείνον των μεσαιωνικών *κατούνων*. Βλ. Π. Αραβαντινός, *Μονογραφία περί κουτσοβλάχων*, Αθήνα 1905, σ. 37. Στους Βλάχους των βορειοδυτικών Βαλκανίων συναντάμε επίσης ποικίλους τίτλους όπως sud, knez, kneaz, čelnic, primikjur, catunarius, caput catoni, caporalis, catoni, bravarius, οι οποίοι, πέραν των κτηνοτροφικών ομάδων, αναφέρονταν και στους προκρίτους, βλαχικών οικισμών. Βλ. S. Dragomir, *ό.π.,* σ. 116118, 127, A. and N. Ş. Tanaşoca, *ό.π*., σ. 139, I.Beldiceanu- Steinherr-P. Năsturel, *ό.π.,* P. Năsturel , *Les Valaques…ό.π.*, σ. 62.

[70] Βλ. Ι. Λαμπρίδης, «Μαλακασιακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 5 (1888), σ. 8 εν Αθήναις 1888 και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993. βλ. Παραπ. Αρ.

[71] Η λέξη *βοεβόδας* είναι σλαβικής προέλευσης και προέρχεται από τις λέξεις voje voda, που στα παλαιοσλαβικά ήταν ο belli dux, δηλαδή ο αρχηγός του στρατού, αλλά πάντοτε είχε ευρύτερο περιεχόμενο. Κατά την βυζαντινή περίοδο αποδιδόταν κυρίως σε στρατιωτικούς ηγέτες σλαβικών λαών, ιδιαίτερα της Βαλκανικής χερσονήσου. Βλ. F. Miklosich, *ό.π.*, σ. 393. Στη μεσαιωνική Σερβία σήμαινε υψηλόβαθμο διοικητή και την παραμονή της οθωμανικής κατάκτησης τον κυβερνήτη στρατιωτικής περιοχής. Βλ. C. Jireček, *Staat und…ό.π*, σ. 25, 26. Στην οθωμανική περίοδο ο *βοεβόδας* ήταν τίτλος που έφερε αξιωματούχος της επαρχίας του οποίου οι αρμοδιότητες σχετίζονταν με την διοίκηση την ασφάλεια και την είσπραξη των φόρων περιοχής με ειδικό καθεστώς. Βλ. F.Adanir, WOYWODA, *The Encyclopaedia of Islam,*(XI: 215 a), Μ. Κοκολάκης, «Μία αυτοκρατορία σε κρίση, Κρατική οργάνωση-Παλαιοί Θεσμοί–νέες προσαρμογές», στο *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τόμ. 1ος, εκδ.Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 49.

[72] Κατά τον Pouqueville οι Βλάχοι της Πίνδου βλέποντας ότι ήταν αδύνατον να συνεχίσουν να ζουν ελεύθεροι πάνω στα βουνά τους έχοντας εχθρικούς απέναντι τους τούρκους, οι οποίοι αργά ή γρήγορα θα τους υπότασσαν, είχαν την οξυδέρκεια και την τόλμη να δεχτούν την κυριαρχία του Σουλτάνου και

και οι τούρκοι αντί ενός φθοροποιού πόλεμου σε ορεινές περιοχές, προτίμησαν να τους αξιοποιήσουν στρατιωτικά εντάσσοντάς τους στο δικό τους στρατιωτικό σύστημα, υπό την μορφή παραστρατιωτικών βοηθητικών ομάδων, παραχωρώντας τους ειδικό καθεστώς[73]. Η καλύτερη αξιοποίησή τους ήταν να τους ανατεθεί η διαφύλαξη αυτών των περιοχών, ειδικά σε όσους κατοικούσαν δίπλα από σημαντικές διαβάσεις[74]. Είναι λοιπόν φανερό ότι, όταν στα μέσα του 15ου οι Οθωμανοί

να έρθουν μαζί του σε ένα συμβιβασμό, που θα τους εξασφάλιζε καλύτερη ζωή ανάμεσα στους άλλους υπόδουλους χριστιανούς. Έτσι, για καλή τους τύχη βρέθηκαν κάτω από την προστασία της Βασιλομήτορος του Σουλτάνου και προσέφεραν στο θησαυροφυλάκιο ένα ετήσιο δόσιμο, το οποίο ήταν περισσότερο εισφορά υποτέλειας παρά φόρος δουλείας. Βλ. F. K. H. L. Pouqueville, *Ταξίδι στη Ελλάδα*, μτφ. Π. Γ .Κώτσου, εκδ. Αφων Τολίδη, Αθήνα 1994, σ. 295. Ο Λαμπρίδης αναφέρει ότι οι κάτοικοι 45-50 χωριών του βορείου τμήματος του Μαλακασίου (δηλαδή τα Βλαχοχώρια της κεντρικής Πίνδου) διατήρησαν την ανεξαρτησία τους 48 έτη μετά την πτώση των Ιωαννίνων και το 1480 υποτάχθηκαν αυθορμήτως με το όνομα Μαλακάσιοι υπό την προστασία της τότε Βασιλομήτορος (Βαλιδέ Σουλτάν), επειδή αδυνατούσαν να διατρέφουν τα ζώα τους κατά τη διάρκεια του χειμώνα στα βουνά. Έτσι, διατήρησαν την αυτονομία και αυτοδιοίκησή τους πληρώνοντας μόνο τρία είδη φόρων : το προσωπικόν (τζεζιέ Γκερμπάν), το προβατονόμιο και τον φόρο υποτέλειας. Το καθεστώς αυτό της υπαγωγής στην βασιλομήτορα δόθηκε από τους τούρκους και σε χωριά των περιοχών Ζαγορίου και Κουρέντων Ιωαννίνων. Βλ. Ι. Λαμπρίδης, *ό.π.,* σ. 26-28, Ι. Λαμπρίδης, «Ζαγοριακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 8 (1888), σ. 42-43 εν Αθήναις 1888 και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993, Π. Αραβαντινός, *ό.π.*, τόμ. Α΄, σ. 186-187, Κ. Κρυστάλλης, *ό.π.*, σ. 96-98.

[73] Κατά τον ίδιο τρόπο οι τούρκοι μετά την κατάκτηση των σερβικών εδαφών, προκειμένου να διαφυλάξουν το δρόμο, που από την Κων/πολη οδηγούσε στην Βοσνία, εποικίζουν την περιοχή με Βλάχους, στους οποίους, όπως και στην περίπτωση των Βλάχων της Πίνδου, αναγνωρίστηκε ειδικό καθεστώς, που αντιστοιχούσε στις ημιστρατιωτικές υπηρεσίες τους, δηλαδή απαλλάσσονταν από πολλούς φόρους και είχαν δικαίωμα μεγαλύτερης αυτοδιοίκησης από τους υπολοίπους ραγιάδες. Βλ. Ν. Τοντόρωφ, *ό.π.*, τόμ. Α΄, σ. 67-70. Ο N. Beldiceanu έχοντας μελετήσει οθωμανικά αρχεία αναφέρει ότι χρησιμοποιήθηκαν βλάχοι από τους Τούρκους ως βοηθητικά στρατεύματα σε δύσκολες στιγμές γι αυτούς όπως, για παράδειγμα, από τον Βαγιαζήτ στην μάχη της Άγκυρας το 1402 εναντίον του των Μογγόλων του Ταμερλάνου. Βλ. N. Beldiceanu, *Le Monde Ottoman…ό.π.*, Vol. 2, σ. 113.

[74] Σίγουρα, υπάρχει κάποια σχέση μεταξύ των martolos, που καταγράφονται τον 15ου αιώνα ως χριστιανικά βοηθητικά σώματα των τούρκων και, κυρίως, στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα ως στρατιωτικά σώματα στα σύνορα του Δούναβη, με τους κατοπινούς αρματολούς, δηλαδή τους μόνιμους τοπικούς φρουρούς σε διάφορα ορεινά μέρη. Και στις δύο περιπτώσεις βλέπουμε την παρουσία πολλών Βλάχων, ενώ πολλά από τα κατοπινά αρματολίκια, που καθιέρωσαν οι τούρκοι στον ελλαδικό χώρο βρίσκονταν σε ορεινούς όγκους κατοικούμενους ακόμα και σήμερα από Βλάχους. Πιθανόν η άποψη κάποιων ιστορικών, σύμφωνα με την οποία κάποιο σχετικό θεσμό βρήκαν στα βαλκανικά εδάφη οι Τούρκοι και το αναδιοργάνωσαν, αγγίζει και τα ειδικά καθεστώτα που αναγνωρίσθηκαν στους Βλάχους της Βαλκανικής ήδη από τον μεσαίωνα. Ο Αλέξιος ο Κομνηνός σε μία από τις εκστρατείες του, ευρισκόμενος κοντά στην Αγχίαλο της Βουλγαρίας ειδοποιείται για τη διαπεραίωση των Κουμάνων δια του Δουνάβεως από τον Πουδίλο έναν *«έκκριτο των Βλάχων* », ενώ οι Κομάνοι μαθαίνουν τις διαβάσεις του Αίμου μέσα από τις οποίες θα ξεχύνονταν στην Θρακική πεδιάδα από του Βλάχους. Ήταν άραγε οι παραπάνω Βλάχοι απλοί κτηνοτρόφοι ή μήπως φρουροί των διαβάσεων, όπως αργότερα οι βλαχικοί πληθυσμοί της Πίνδου. Βλ. Α. Κομνηνή, *Αλεξιάδα....ό.π.*, Χ, σ. 193, 194. Για τους αρματολούς, βλ. R. Anhegger, «Martoloslar hakkinda», *Türkiyat Mecmuasi* 7-8 (1942),σ. 283-287, Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Α΄, σ. 212–217, τόμ. Β΄, σ. 364 – 383, Α. Κ. Κεραμόπουλος, *Τι είναι οι κουτσόβλαχοι*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 96, σημ. 3, Σ. Λιάκος, «Μακεδονικός αρματωλισμός» ανάτυπο από *Αριστοτέλης* 3, 4, 5 (1957).

επέκτειναν την εξουσία τους στην Πίνδο[75], αυτή αποτελούσε ήδη μία παλαιά πατρίδα για τους εκεί βλαχικούς πληθυσμούς. Όντας καλά εδραιωμένοι σε αυτά τα βουνά διατηρούν μόνιμους αγροτοκτηνοτροφικούς οικισμούς αλλά και κτηνοτροφικές *κατούνες*, εκμεταλλευόμενοι όση γεωργική γη μπορούσε να τους προσφέρει αυτός ο ορεινός τόπος και φυσικά, τα μεγάλα βοσκοτόπια της οροσειράς. Συνεπώς κατά τους πρώτους οθωμανικούς αιώνες η οροσειρά κατέστη ο χώρος που κληρονόμησε και διέσωσε σε μεγάλο βαθμό τις οικονομικές και πολιτικές δομές των βλαχικών πληθυσμών του μεσαίωνα[76].

---

[75] Ο ορεινός όγκος που προσδιορίζεται σήμερα γεωγραφικά ως Πίνδος δεν ταυτίζεται απόλυτα με την παραδομένη ιστορική αντίληψη για τη μεγάλη οροσειρά, εφόσον οι λόγιοι προγενεστέρων εποχών κάτω από αυτήν την ονομασία περιελάμβαναν την ορεινή ζώνη, που ξεκινάει βορείως των Αγράφων μέχρι τον Γράμμο κοντά στα ελληνοαλβανικά σύνορα υπονοώντας τον ορεινό όγκο, που διαχωρίζει την ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου από τις αντίστοιχες περιοχές της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, αλλά όχι την περιοχή των Αγράφων. Αυτή, λοιπόν, η ιστορική Πίνδος ακόμα και σήμερα κατοικείται σχεδόν αποκλειστικά από βλάχους. Υπάρχουν, όμως, μαρτυρίες ότι τον 15ο αιώνα κατοικούνταν από Βλάχους το σύνολο της οροσειράς, που σήμερα ονομάζουμε Πίνδο, δηλαδή μέχρι και τις νότιες απολήξεις των Αγράφων στην περιοχή του Καρπενησίου, κάτι διόλου απίθανο αν σκεφτούμε ότι βλαχικοί πληθυσμοί καταγράφονται παλιότερα και στην Στερεά Ελλάδα. Ο Βυζαντινός ιστορικός Γ. Φραντζής το 1463 αποκαλεί την Αιτωλία Φλάμπουρο της Μικράς Βλαχίας, μία ονομασία που προφανώς δείχνει την εθνολογική σύσταση της περιοχής. Βλ. Γ. Φραντζή, *Ioannes Canatus, Ioannes Anagmostes*, *ex recensione I. Bekkeri*, CSHB, Bonnae, 1838, σ. 414. Αυτή η ονομασία, προφανώς, είχε δοθεί σε αντιδιαστολή προς τη Μεγάλη Βλαχία, που ήταν η Θεσσαλία των μεσαιωνικών χρόνων, ενώ ο Pouqueville αποκαλεί τη Πίνδο Άνω Βλαχία. Σχετικά με την ύπαρξή βλαχικών πληθυσμών στην οροσειρά της Πίνδου νοτίως του Ασπροποτάμου, βλ. L. Heyzey, *Οδοιπορικό στην Τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία,* μτφ. Χ. Δημητρουλόπουλος, εκδ. Αφοι Κυριακίδη 1991, σ. 133, Σ. Λιάκος, *Η καταγωγή των Αρμονίων*, Θεσσαλονίκη 1965, σ.16 σημ. 68, 69, Αχ. Λαζάρου, «Επίγραμμα Ευγενίου του Αιτωλού και η Λατινοφωνία Ελλήνων», ανάτυπο από *Πρακτικά Συνεδρίου (Καρπενήσι, 12-14 Οκτωβρίου 1984)*, Αθήναι 1986, Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Α΄, σ. 296, Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.,* τόμ. Β΄, σ. 366, 427.

[76] Βασικό γνώρισμα του πολιτικού συστήματος των βλαχικών κοινωνιών του μεσαίωνα είναι η σύναψη ειδικής σχέσης με τους εκάστοτε επικυρίαρχούς τους. Ήδη το 980 η Κωνσταντινούπολη διόρισε κάποιο πρόσωπο ως «*αρχήν των Βλάχων της Ελλάδος*». Τέτοιου είδους καθεστώτα παραχωρούνταν συνήθως από το Βυζαντινό κράτος σε ξένους πληθυσμούς, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί στα εδάφη του και συνεπάγονταν υποχρέωση από μέρος αυτών των πληθυσμών να διατηρούν κάποιο στρατιωτικό σώμα, που θα επιχειρεί μαζί με τον υπόλοιπο Βυζαντινό στρατό ή θα εκτελεί άλλους είδους στρατιωτικές και παραστρατιωτικές υπηρεσίες. Βλ. H. Glykatzi-Ahrweiler, Recherches sur l' administration de l' Empire byzantin aux IXe – XIe siècles, *Bulletin de correspondance hellénique* 84 (1960), σ. 33, 38, 39, Κεκαυμένος, *ό.π.,* σ. 231, 236, 255.Επίσης ο Λέων ο Μοναστηριώτης βυζαντινός «κριτής» μέμφονταν τον αυτοκράτορας Ισαάκιο Άγγελο, επειδή δεν έλαβε υπόψη τα προνόμια, τα οποία είχε παραχωρήσει ο Βασίλειος ο Β΄ στους Βλάχους της Βουλγαρίας, με αποτέλεσμα αυτοί να εξεγερθούν εναντίον των Βυζαντινών. Βλ. Ν. Χωνιάτης, *ό.π.*, σ. 488. Ο Βενιαμίν της Τουδέλης περνώντας περί το 1166 από την ανατολική ακτή της Ελλάδας αναφέρει ότι κανείς δεν σπεύδει να πολεμήσει τους Βλάχους, ούτε κανένας βασιλιάς μπορεί να τους υποτάξει. Όσο υπερβολική και αν είναι αυτή η αναφορά, σίγουρα, απηχεί μία κατάσταση όπου οι Βλάχοι ενεργούσαν με μία σχετική αυτονομία. Βλ. M. Adler, *The Itinerary of Benjamin of Tudela. Critical text, Translation and Commentary*, London 1907, σ. 11. Αυτή η ειδική σχέση στο τέλος του μεσαίωνα έχει καταστεί στοιχείο του πολιτικού συστήματος των εκάστοτε επικυρίαρχων. Η Οθωμανική απογραφή της Βοσνίας το 1477 αναφέρεται στην ύπαρξης ενός «eflaqiyye ʻādeti üzere», δηλαδή ενός εθιμικού δικαιώματος των βλάχων, κάτι αντίστοιχο με το νόμο των βλάχων «zakon vlahom» της μεσαιωνικής Σερβίας. Και στις δύο περιπτώσεις έχουμε την εφαρμογή ειδικής φορολογικής μεταχείρισης των Βλάχων. Την ίδια

γ) Η κτηνοτροφική άνοδος και οι συνέπειές της

Υποθέσαμε ότι κατά την μεσαιωνική περίοδο ο κτηνοτροφικός και γεωργικός κόσμος της οροσειράς δεν συνυπήρχε οικιστικά. Ωστόσο η διαβίωση τους σε απομακρυσμένες αγροικίες και κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις, δεν απέκλειε την μεταξύ τους επικοινωνία. Πέραν των θρησκευτικών αναγκών και των οικονομικών συναλλαγών, η υπαγωγή τους σε ενιαίο φορολογικό πλαίσιο συνιστούσε ενοποιητικό παράγοντα. Στους αιώνες που ακολούθησαν αυτή η εικόνα ανατράπηκε. Οι διεργασίες που σημειώθηκαν στον οικονομικό τομέα και οι αλλαγές που επήλθαν στην κοινωνική διάρθρωση, επηρεάζουν άμεσα την οικιστική δομή της οροσειράς.

Η απαρχή της νέας περιόδου σηματοδοτείται από το φαινόμενο της παρακμής των γεωργικών οικισμών των κοιλάδων και της παράλληλης δημιουργίας νέων σε υψηλότερες ζώνες με μεγαλύτερο πληθυσμό, αλλά και με πιο πολύπλοκη κοινωνική διάρθρωση.

Η ανάμνηση της ανασφάλειας που επικρατούσε τότε πιθανόν να έχει ιστορική βάση και να αποτέλεσε μία από τις κύριες αιτίες της διάλυσής τους. Ενδεχομένως να αντανακλά την κατάργηση της σχετικά προνομιακής μεταχείρισης που απολάμβανε η περιοχή κατά την πρώτη περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης και την υπαγωγή της στους σπαχήδες όμορων περιοχών, μία διαδικασία η οποία ολοκληρώθηκε στα μέσα του 17^{ου} αιώνα. Ιδιαίτερα, η αφαίρεση του δικαιώματος διαφύλαξης των οδών επικοινωνίας από ντόπιους αρματολούς και η εγκατάσταση ξένων φρουρών επιδείνωσε σε μεγάλο βαθμό τη θέση του τοπικού πληθυσμού[77].

ευνοϊκή φορολογική μεταχείριση διαπιστώνουμε και αργότερα στους βλαχικούς οικισμούς της Πίνδου. Φαίνεται, λοιπόν, πως αποτελεί πάγια τακτική των Βλαχικών πληθυσμών να επιδιώκουν ειδική αντιμετώπιση από τις αρχές. Βλ. I. Beldiceanu-Steinherr-P. Năsturel, *Les recensements…ό.π,* σ. 166, 167, S Dragomir, *Vlahii din nordul… ό.π.*, σ.27.

[77] Ορισμένα γεγονότα που λαμβάνουν χώρα στο πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα επιταχύνουν την πλήρη ενσωμάτωση της περιοχής στο Οθωμανικό καθεστώς. Το κίνημα του Σκυλοσόφου το 1612 ωθεί σε μία εντονότερη παρουσία της οθωμανικής διοίκησης επί της Πίνδου η οποία καταγράφεται το 1627 ως προσπάθεια κατάργησης των αρματολικιών και αφαίρεσης από τους ντόπιους της επιστασίας και φρούρησης των διαβάσεων, η οποία δίδεται σε ένοπλα σώματα Οθωμανών. Αυτή η αλλαγή μετατρέπει τους πρώην αρματολούς σε ληστρικές συμμορίες, οι οποίες συγκρούονται συχνά με τους Οθωμανούς, γεγονός που οδηγεί σε δεινή θέση τους οικισμούς της οροσειράς. Μέχρι το 1650 όλα τα χωριά της περιοχής είχαν ταχθεί υπό την δικαιοδοσία Σπαχήδων με εξαίρεση τους Καλαρύτες. Βλ. Ι. Λαμπρίδης, «Πολιτική εξάρτησις και διοίκησις Μαλακασίου», *Παρνασσός* 10 (1886), σ. 376-379, Ι. Λαμπρίδης, «Μαλακασιακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 5 (1888), σ. 28-29, εν Αθήναις 1888 και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993. Ν. Ζιάγκος, *Τουρκοκρατούμενη Ήπειρος, Τιμαριωτισμός, Αστισμός, Νεοελληνική Αναγέννηση (1648-1820),* Αθήνα 1974, σ. 65-66, 131-132, Π. Αραβαντινός, *ό.π.*, τόμ. Α΄, σ. 224, 225.

Μία δεύτερη αιτία διάλυσης των γεωργικών οικισμών θα πρέπει ίσως να αναζητηθεί στα δημογραφικά φαινόμενα εκείνης της περιόδου. Η σχετική αυτονομία που απολάμβανε η περιοχή, πιθανόν να συνέβαλε σε μία δημογραφική μεγένθυση. Αυτή η αύξηση του πληθυσμού οδήγησε σε αδυναμία συντήρησής του, δεδομένου ότι στον ορεινό χώρο η οριακή απόδοση της γης μετά από κάθε δημογραφική άνοδο μειώνεται. Αν σε αυτή την κατάσταση προστεθεί και η αύξηση της γαιοπροσόδου που επέφερε η πλήρης υπαγωγή στους τιμαριούχους, τότε η γεωργική παραγωγή της Πίνδου αδυνατούσε πλέον να καλύψει τις διατροφικές ανάγκες του πληθυσμούς της. Γενικά η ολοκληρωτική διείσδυση της Οθωμανικής εξουσίας στις πιο απόμερες κοιλάδες της οροσειράς δημιούργησε μία ασφυκτική κατάσταση, η οποία οδήγησε τους κατοίκους σε σύγκρουση με τους φορείς του κρατικού μηχανισμού και τη φυγή τους προς αναζήτηση καλύτερης τύχης.

Αυτή η φυγή, η οποία διασώζεται στους αιώνες που ακολουθούν ως μυθοποιημένη ιστορική μνήμη, εμφανίζει μία τοπική και μία υπερτοπική διάσταση. Στην πρώτη περίπτωση αναφερόμαστε σε μετακίνηση πληθυσμών εντός του χώρου της οροσειράς. Στη δεύτερη περίπτωση αναφερόμαστε σε φυγή τους από την Πίνδο και την δημιουργία εγκαταστάσεων σε άλλες περιοχές της ελλαδικής χερσονήσου[78]. Αυτή η κατάσταση, η οποία κορυφώθηκε στο πρώτο μισό του 17ου αιώνα, έπληξε κυρίως τους γεωργικούς οικισμούς των κοιλάδων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν άγγιξε και τμήμα κτηνοτροφικών πληθυσμών δεδομένου ότι σημειώνεται τότε υφαρπαγή ορεινών βοσκοτόπων από διαφόρους σπαχήδες[79].

Υπάρχουν πληροφορίες ότι μέρος των πληθυσμών που εγκατέλειψε τότε την Πίνδο κατέληξε σε αστικά κέντρα[80]. Προφανώς πρόκειται για εμπόρους και τεχνίτες[81]. Η ύπαρξη εμπορικών και βιοτεχνικών στρωμάτων αποτελεί ένδειξη ότι η οροσειρά είχε ήδη εισέλθει σε μία περίοδο οικονομικών διεργασιών, τα

[78] Βλ. Κ. Κρυστάλης, *ό.π.*, σ. 216-217, Α. Κουκούδης, *ό.π.*, σ. 54- 60, 90-93, 96, 97.

[79] Η παράδοση του Μετσόβου θέλει τα βοσκοτόπια της Ντερβεντίστας (σημερινός Ανθοχώρι) να τα αποσπούν οι Οθωμανοί από τη δικαιοδοσία του Μετσόβου και να τα δίδουν προς εκμετάλλευση σε ξένες κτηνοτροφικές ομάδες. Οι διενέξεις που εντοπίζουμε σε τοπικά κείμενα του 18ου αιώνα σχετικά με τα ανωτέρω βοσκοτόπια αποτελούν ένδειξη ότι υπάρχουν κάποια στοιχεία αληθείας σε αυτήν την παράδοση. Επίσης, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο σε σχετικό σουλτανικό φιρμάνι γίνεται σαφής αναφορά στην καταπάτηση των βοσκοτόπων του Μετσόβου από ισχυρούς Οθωμανούς των γύρω περιοχών.

[80] Βλ. Α. Κουκούδης, *ό.π.*, σ. 56-59, Α. Βακαλόπουλος , *ό.π.*, τόμ. Β΄, σ. 101.

[81] Η ίδρυση συνοικισμού μετσοβιτών στην Μοσχόπολη στα μέσα του 17ου αιώνα υποκρύπτει μετακίνηση εμπορικού πληθυσμού. Βλ. Ι. Μαρτινιανού, *Η Μοσχόπολις 1330-1930*, εκδ. ΕΜΣ, Εν Θεσσαλονίκη 1957, σ. 74. Επίσης, βλ. Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 427.

αποτελέσματα των οποίων θα γίνουν εμφανή τον επόμενο αιώνα. Αυτές αποτυπώνονται με μεγαλύτερη σαφήνεια στις εντός της οροσειράς μετακινήσεις των πληθυσμών. Εκ πρώτης όψεως φαίνονται παράδοξες εφόσον έχουμε εγκατάλειψη θέσεων με χαμηλότερο υψόμετρο και μετεγκατάσταση σε ψηλότερα σημεία. Αυτό σήμαινε οξύτερο πρόβλημα διατροφής λόγω της μη ευδοκίμησης των δημητριακών, περισσότερη καύσιμη ύλη λόγω της δριμύτητας του χειμώνα, χρήση πιο ανθεκτικού ρουχισμού, κατασκευή στερεότερων οικοδομών αλλά και αποθήκευση μεγαλύτερων ποσοτήτων ζωοτροφών.

Αυτή η υψομετρική μετατόπιση των γεωργικών οικισμών δεν μπορεί να αποδοθεί εξ' ολοκλήρου στις αυθαιρεσίες των ληστρικών ομάδων και των διερχομένων στρατευμάτων. Ένας ξεκομμένος, από τις διαβάσεις και τις φρουρές που τον προστάτευαν, οικισμός μπορούσε να λεηλατηθεί ευκολότερα. Ούτε μπορεί να αποδοθεί ολοκληρωτικά στις παρενέργειες της επέκτασης του τιμαριωτικού συστήματος στην οροσειρά, εφόσον αρκετοί από τους γεωργικούς οικισμούς των κοιλάδων εξακολούθησαν να υπάρχουν και κατά τους μεταγενέστερους αιώνες. Απομένει λοιπόν η αναζήτηση διαφορετικών αιτιών αναφορικά με την μετακίνηση τμήματος του γεωργικού πληθυσμού σε ψηλότερα σημεία.

Αναφέρθηκε, ήδη, ότι η αύξηση του πληθυσμού μείωσε την οριακή απόδοση της γεωργικής γης, καθηλώνοντας τους οικισμούς των κοιλάδων σε συγκεκριμένα επίπεδα οικονομικής και οικιστικής ανάπτυξης. Αντίθετα, οι κτηνοτροφικές ομάδες οργανωμένες σε «fălcare»[82], διέθεταν μεγαλύτερη οικονομική ευελιξία σε σχέση με τους γεωργικούς πληθυσμούς. Η μετακινούμενη κτηνοτροφία ήταν η μόνη οικονομική δραστηριότητα της οροσειράς, η οποία όχι μόνο μπορούσε να συντηρήσει τους αγροτικούς πληθυσμούς της αλλά και να επιφέρει, λόγω της εμπορευματικής της φύσης, κέρδη. Εξασφαλίζοντας μία σχετικά ευνοϊκή φορολογική μεταχείριση, απρόσκοπτη χρήση των ορεινών και κυρίως των χειμερινών βοσκοτόπων και πρόσβαση σε ένα μεγάλο καταναλωτικό κέντρο, όπως αυτό της Οθωμανικής πρωτεύουσας[83], μπορούσε να αποφέρει αυξημένα εισοδήματα, αρκεί να γινόταν

[82] Η λέξη «fălcare » όπως αποκαλούσαν τα τσελιγκάτα τους οι Βλάχοι πιθανώς παράγεται από τους αμάρτυρους λατινικούς τύπους falcalis falcaria. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.450. Ο Κ. Προκόβας θέλει την λέξη παραγόμενη από το λατ. facultus. Βλ. Κ. Προκόβα, *Λεξικό της Κουτσοβλαχικής του Λιβαδίου Ολύμπου*, Σύλλογος Λιβαδιωτών Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006, σ.646.

[83] Ο Pouqueville αναφέρει ότι στο Ζάρκο της Θεσσαλίας συγκεντρώνονταν κάθε άνοιξη οι Βλάχοι κτηνοτρόφοι και από εκεί μετέβαιναν στην Κων/πολη για να πουλήσουν τα κοπάδια που εκτρέφανε

επέκταση των ποιμνίων, κάτι που δεν απαιτούσε την παραμικρή χρηματική επένδυση αλλά μόνο μία απλή ρύθμιση των μεθόδων αναπαραγωγής. Καθίστανται έτσι οι κτηνοτρόφοι της Πίνδου μία από τις ελάχιστες αγροτικές ομάδες του οθωμανικού κόσμου που δεν εργάζεται μόνο για την αυτοσυντήρησή της και την αποπληρωμή των φόρων, αλλά διαθέτει επιπλέον δυνατότητες συσσώρευσης χρηματικών κεφαλαίων και επέκτασης της οικονομική της δράσης σε άλλους τομείς[84]. Βλέποντάς την λοιπόν υπό ένα καθαρά οικονομολογικό πρίσμα, η μεγάλη μετακινούμενη κτηνοτροφία συγκροτούσε έναν οικονομικό κλάδο χαμηλού κόστους παραγωγής και αυξημένης κερδοφορίας Ωστόσο, απαιτούσε πάντα μία τεράστια δαπάνη ανθρωποωρών. Σε αυτές τις συνθήκες εργασίας μόνο οι πολύ σκληραγωγημένοι και λιτοδίαιτοι κτηνοτροφικοί πληθυσμοί, εξασκημένοι από μικροί σε μία νοοτροπία αλληλεγγύης και αυστηρής πειθαρχίας, μπορούσαν να αντεπεξέλθουν[85].

Η μεταστροφή λοιπόν, προς τη μετακινούμενη κτηνοτροφία ήταν μία ελκυστική, ίσως, και μοναδική διέξοδος για τους γεωργικούς πληθυσμούς της Πίνδου εφόσον, όχι μόνο εξασφάλιζε την συντήρησή τους αλλά αποκτούσαν επιπλέον την δυνατότητα αποταμίευσης χρημάτων, κάτι αδιανόητο για γεωργούς ορεινών τιμαρίων. Στο πλαίσιο των οικονομικών εξελίξεων εκείνης της περιόδου εντάσσεται και η προσπάθεια των κτηνοτροφικών ομάδων να κτίσουν μόνιμες πλέον οικίες στους τόπους των θερινών τους εγκαταστάσεων. Αυτή η κίνηση τους συνετέλεσε στην δημιουργία νέων οικιστικών πυρήνων, στους οποίους σταδιακά προσκολλήθηκαν και οι γεωργικοί πληθυσμοί των κοιλάδων. Χρονικά αυτή η διαδικασία τοποθετείται

στα βοσκοτόπια της Θεσσαλίας και των βουνών της. Βλ. F. C.H.L. Pouquevil, *Ταξίδι στην Ελλάδα Μακεδονία Θεσσαλία*, εκδ. Αφων Τολίδη, Αθήνα 1995, σ. 254.

[84] Βλ. Σ. Λιάκος, *Σύντομη επισκόπηση…ό.π.*, σ. 14-16. Σημαντικές πληροφορίες για τη φύση των κτηνοτροφικών επιχειρήσεων της Πίνδου μας δίνει το ανέκδοτο κατάστιχο της μετσοβίτικης οικογένειας Βενέτη, η οποία στις αρχές του 18ου διαθέτει κατά το κατάστιχο «συντροφία ». Εκτός της προβατοτροφίας, η οποία είναι η κεντρική δραστηριότητα διενεργούμενη όμως χωρίς προσωπική συμμετοχή των ιδιοκτητών αλλά μέσω έμμισθων υπαλλήλων, η δράση της«συντροφίας » επεκτείνεται και σε άλλες μορφές ζωοτροφίας, στο εμπόριο υφαντικών προϊόντων, ακόμα και σε επενδύσεις στην αμπελουργία. Θα πρέπει, λοιπόν, να προβληματιστούμε σχετικά με τη φύση των κτηνοτροφικών επιχειρήσεων των οικισμών της Πίνδου κατά την οθωμανική περίοδο η οποία πολλές φορές δεν ταυτίζεται με το κλασσικό τσελιγκάτο. Ειδικά σε περιοχές, όπως το Μέτσοβο, η κτηνοτροφία υπήρξε κατά κύριο λόγο επένδυση εμπορευματικού τύπου στα πλαίσια των διευρυμένων μεταπρατικών δραστηριοτήτων των κατοίκων του οικισμού.

[85] Εκ των πραγμάτων ο τρόπο ζωής που επέβαλε το τσελιγκάτο στα μέλη του δεν μπορούσε παρά να το καταστήσει μία πλεονασματική επιχείρηση. Παρήγαγε, πωλούσε, αλλά κατανάλωνε πολύ λίγα. Όλος ο ρουχισμός και ένα σημαντικό μέρος της διατροφής προέρχονταν από την παραγωγή των προβάτων. Επίσης, η ομαδική ζωή σε πρόχειρους καταυλισμούς κάτω από ένα κοινό ταμείο και ένα αυστηρό εθιμικό δίκαιο, που κάθε απόπειρα διαφορετικού κρίνονταν, επέβαλε μία αντικαταναλωτική κλειστή νοοτροπία, η οποία θεωρούσε κάθε αγορά περιττή, γι’ αυτό και τα έξοδα ήταν πολύ μικρά .

μεταξύ του 16ου και 17ου αιώνα εφόσον τότε εμφανίζονται για πρώτη φορά τα ονόματα των κατοπινών μεγάλων κτηνοτροφικών οικισμών της οροσειράς. Συνήθως οι παραδόσεις μιλούν για κάποιους τσέλιγκες οικιστές, οι οποίοι στήνουν πλέον μόνιμους οικισμούς εκεί που παλιότερα διατηρούσαν μόνο *κατούνες*[86]. Ως φαινόμενο σχετίζεται με γενικότερες οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις στον χώρο Οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι οποίες ευνοούν την ανάπτυξη της μεγάλης κτηνοτροφίας. Η επέκταση των τσιφλικιών προμηθεύει την κτηνοτροφία με περισσότερα πεδινά βοσκοτόπια, ενώ η ζήτηση για τα κτηνοτροφικά προϊόντα βαίνει αυξανόμενη. Τα κλιματολογικά δεδομένα της εποχής, οι απαιτήσεις της οθωμανικής οικονομίας και ο ανερχόμενος εμπορικός καπιταλισμός της Ευρώπης αποτελούν παράγοντες, που ασφαλώς, συνέβαλαν στην αύξηση της ζήτησης για κτηνοτροφικά προϊόντα.[87]

Για την Πίνδο, μία παλιά χώρα κτηνοτρόφων, αυτό σημαίνει ανάπτυξη μεγάλων κοπαδιών, ανάδειξη της μεταφορικής αρχικά και σταδιακά εμπορευματικής κοινωνίας, γεγονός που θα ανατρέψει την κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα στην οροσειρά[88].

Απαραίτητο στοιχείο για την επίτευξη καλύτερων οικονομικών αποτελεσμάτων εκ μέρους των κτηνοτρόφων ήταν η απόκτηση μόνιμων αποθηκευτικών χώρων και βάσεων επεξεργασίας της κτηνοτροφικής παραγωγής. Αυτό σημαίνει δημιουργία στέρεων εγκαταστάσεων, δηλαδή εγκατάλειψη των *κατούνων* και κτίσιμο οικιών όπου μπορούσαν να αποθηκεύσουν την παραγωγή τους, καθώς και να την επεξεργαστούν βιοτεχνικά[89]. Αυτή η εξέλιξη οδηγεί και στην ανάπτυξη μίας ισχυρής

---

[86] Στα Ν.Α της αγοράς της σημερινής Σαμαρίνας ευρίσκεται κρήνη, η οποία είναι γνωστή στους περιοίκους με την ονομασία Κατούν. Η ονομασία αυτή αποδεικνύει ότι αρχικά εκεί υπήρχε οικισμός κτηνοτρόφων, που αποτέλεσε τον πυρήνα του σημερινού οικισμού. Βλ. Α. Βακαλόπουλου, «Ιστορικαί έρευναι…», *ό.π.*, σ. 365. Αν και οι *κατούνες* έπαιξαν έναν ιδιαίτερο ρόλο στην οικιστική συγκρότηση της βαλκανικής υπαίθρου ως αρχικοί πυρήνες πολλών μεταγενέστερων οικισμών, ιδίως του ορεινού χώρου, η σημασία τους δεν έχει ακόμα διερευνηθεί. Για παράδειγμα, αναφέρω ότι στον καζά της Λειβαδιάς το 1466 υπήρχαν 24 Ελληνικά χωριά με 1096 εστίες (νοικοκυριά), 3 μουσουλμανικά χωριά με 26 εστίες και 28 αρβανίτικες *κατούνες* με 760 εστίες. Ένα αιώνα μετά στα 1570 υπήρχαν στον ίδιο καζά 60 χωριά με 4947 εστίες, αλλά δεν αναφέρονται πλέον *κατούνες*, που σημαίνει ότι είχαν εγκαταλείψει τον νομαδικό βίο και οι παλιές *κατούνες* μετεξελίχθησαν σε εδραίους οικισμούς, δηλαδή σε κανονικά «χωριά». Βλ. Δ.Ν. Καρύδης-Μ. Kiel , *ό.π* , σ. 1883-1884

[87] Β. Ρόκου, *ό.π,*. σ.107-122

[88] Βλ. T.Stoianovich, « Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος Έμπορος », στο *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ιε΄ -ιθ΄ αι.*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ. 309-312.

[89] Οι προσεγγίσεις της παραδοσιακής κοινωνίας της Τουρκοκρατίας, 15ος -20ος αιώνας αποτελούν μια προσπάθεια κατανόησης που θα έρθει με την ανάγνωση των βασικών παραμέτρων της σύστασης και

υφαντικής οικιακής βιοτεχνίας, το βάρος της οποίας επωμίζεται ο γυναικείος πληθυσμός, που κατέχει αυτήν την τέχνη[90]. Το γεγονός αυτό, της απασχόλησης των γυναικών στην υφαντουργία, είχε ως αποτέλεσμα τη σταδιακή τους αποκοπή από τις εργασίες του κτηνοτροφικού κύκλου, τις οποίες αναλαμβάνουν όλο και περισσότερο οι άνδρες. Ο γυναικείος πληθυσμός, είτε εποχικά είτε μόνιμα, διαμένει περισσότερο στις οικίες, αναλαμβάνει τη διαφύλαξη, διαχείριση και επεξεργασία του παραγόμενου κτηνοτροφικού προϊόντος, γεγονός που καθιστά τη συμμετοχή τους στην οικονομία και κοινωνία των κτηνοτροφικών κοινωνιών της Πίνδου ζωτικής σημασίας[91].

της εξέλιξής της σχέσης μεταξύ των δύο κόσμων της υπαίθρου και της πόλης, με την συνακόλουθη διαίρεση της εργασίας, τον καταμερισμό εκείνο που αποτέλεσε και την τομή ανάμεσα στις δύο οικονομίες, την αγροτική και τη βιοτεχνική, αλλά και της δράσης των πληθυσμών, φορέα αυτής της συγκρότησης και αντικείμενο της έρευνας, καθώς επίσης το περιεχόμενο της οικονομικής και κοινωνικής ζωής που οργανώθηκε στα όρια ενός γεωγραφικού χώρου και ενός θεσμικού πλαισίου με οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες. Από την αρχική διάκριση πόλης και υπαίθρου, στο φάσμα της περιοδολόγησης των κοινωνιών, των χρονικών στιγμών δηλαδή της δημιουργίας και της ανάπτυξης των βιοτεχνιών της πόλης, παρατηρούμε ότι η διάκριση των δραστηριοτήτων του αγροτικού κόσμου της υπαίθρου και του αστικού κόσμου της πόλης και η ανάπτυξή τους συνδέεται με ορισμένα αίτια, όπως ήταν κυρίως το εμπόριο, σε όλες τις εποχές, και η αύξηση του πληθυσμού. Ο τρόπος οργάνωσης της οθωμανικής αυτοκρατορίας για την αξιοποίηση των πρώτων υλών και των πληθυσμών τους, για την ανάπτυξη του εμπορίου, για τη βιοτεχνική μορφή της πόλης, την ανάδυση της βιοτεχνικής ζωής και την οργάνωση των εργαστηρίων, ευθύνεται και για την πολεοδομική και αρχιτεκτονική εικόνα αλλά και για την οργάνωση προδιαγραφών για την μορφή της κοινωνίας. Η πόλη και το περιεχόμενό της είναι το πρόσχημα για την ανάγνωση του τρόπου με τον οποίο αυτή αναπτύχθηκε και εξελίχτηκε, η δράση και η παρέμβαση των ανθρώπων, στο πλαίσιο των θεσμικών όρων και ο πολιτισμός που γεννήθηκε και έδωσε ταυτότητα στην πόλη. Ο χαρακτηρισμός των πόλεων σε κάθε ιστορική περίοδο, σε κάθε θεσμικό πλαίσιο, τα δίκτυα των πόλεων, η ιεραρχία των πόλεων και ποικίλα ζητήματα που συνδέονται με τα παραπάνω αποτέλεσαν το μίτο της έρευνας. Η οργάνωση των πόλεων που σχεδιάστηκε στη βάση α) του τρόπου οργάνωσης της παραγωγής την περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης, β) των συγκυριών που έδωσαν ώθηση στην ανάπτυξη και την εξέλιξή της ή την στασιμότητα ενδεχομένως άλλοτε, γ) στη διάρθρωση του αστικού κόσμου, στο περιεχόμενο της αστικής ανάπτυξης από τον 15 αι. μέχρι τον 19 αι και δ) στις μορφές των βαλκανικών πόλεων, όπως μας την έδωσε η εικόνα που απέκτησαν σ' αυτή την περίοδο. Σε μια βιογραφία της πόλης, οι περιπτώσεις ανάπτυξής τους σύμφωνα με την οικονομική τους πραγματικότητα, την κυριαρχία ενός προϊόντος ή μιας καλλιέργειας, ή μιας κυρίαρχης δραστηριότητας που τη χαρακτηρίζει, αποτελεί αιτούμενο μιας ανθρωπολογικής μελέτης της πόλης. Τα ελληνικά διαμερίσματα συνολικά, οι μεγάλες πόλεις, τα κέντρα αλλά και οι βαλκανικές περιοχές, αναδεικνύουν τα μοντέλα των πόλεων στη διάρκεια της παρουσίας τους και στη συμπληρωματικότητα των δραστηριοτήτων, την περίοδο της Τουρκοκρατίας και του Νέου Ελληνισμού, από τον 15^{ο} έως τον 20^{ο} αιώνα. Βλ. Β. Ρόκου, Πανεπιστημιακές σημειώσεις. Αναφορές **:** Κ. Marx, *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, εισαγωγή E.J.Hobsbawm, μτφρ. Θ.Καλοπίσης, εκδ. Κάλβος, 1983, M Godelier., *Μαρξιστικοί ορίζοντες στην κοινωνική ανθρωπολογία*, ,μτφρ. Θ. Παραδέλλης, τόμ. Α΄, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1992, Ν. Τοντόρωφ, *Η Βαλκανική πόλη*, τόμ. Α΄, τόμ. Β΄, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986.

[90] Βλ. Β. Ρόκου, *Υφαντική Οικιακή Βιοτεχνία, Μέτσοβο 18 αι. 20 αι.*, Artigraf, Αθήνα 1994, σ. 69-76.

[91] Αυτό είχε ως αποτέλεσμα σε ένα μεγάλο βαθμό να γίνουν, ειδικά στις οικογένειες των μικρών κτηνοτρόφων, οι απόλυτες κυρίαρχες του οίκου αναλαμβάνοντας το ταμείο και τις σχέσεις της οικογένειας με την κοινότητα, αλλά και τις τεράστιες ευθύνες της αντιμετώπισης των προβλημάτων της οικογένειας. Στο πλαίσιο αυτό και στο πλαίσιο της διευρυμένης οικογένειας, φάνηκε σημαντικός ο ρόλος της ηλικιωμένης γυναίκας και αναδείχτηκε ο κυρίαρχος ρόλος της πεθεράς.

Η δημιουργία αμιγώς κτηνοτροφικών οικισμών στα ορεινά, ασφαλώς συνδέεται με τα παλιά δικαιώματα νομής των βοσκοτόπων, που διατηρούσαν οι κτηνοτρόφοι εκεί. Επίσης, η ευπάθεια, η αποθήκευση και η κατεργασία των κτηνοτροφικών προϊόντων απαιτούσαν χαμηλές θερμοκρασίες και πολλά νερά, κάτι που μπορούσε να εξασφαλιστεί μόνο σε ορεινές περιοχές[92]. Αντίθετα, οι κτηνοτροφικές ομάδες που εξακολούθησαν να διάγουν νομαδικό βίο, όπως οι Σρακατσάνοι και οι Αρβανιτόβλαχοι, μη έχοντας δικούς τους βοσκότοπους και μόνιμους οικισμούς, δεν ανέδειξαν ποτέ εμπορική κοινωνική κατηγορία . Εφόσον δεν διέθεταν αποθηκευτικούς χώρους ήταν αναγκασμένοι να εκποιούν άμεσα τα προϊόντα που παρήγαγαν, και να δαπανούν περισσότερα ποσά, καθώς ενοικίαζαν ακόμη και τους ορεινούς βοσκότοπους[93]. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν, ότι μόνο η δημιουργία μόνιμων οικισμών μπορούσε να μεταβάλει τα μέλη της κτηνοτροφικής ομάδας σε μεταπράτες και εμπόρους.

Οι κτηνοτροφικοί οικισμοί διαθέτοντας μία κοινωνική οργάνωση, κληρονομημένη από τις μεσαιωνικές *κατούνες*, όπου το εθιμικό δίκαιο καθόριζε τον ρόλο του καθενός προς όφελος της κοινότητας, καθώς και μία οικονομική ευελιξία που τους επέτρεπε να αυξήσουν την παραγωγή τους χωρίς κόστος, βρέθηκαν έτοιμοι να ανταποκριθούν στην αύξηση της ζήτησης για τα κτηνοτροφικά προϊόντα. Διαθέτοντας ταυτόχρονα, μεταφορικά ζώα και τη δυνατότητα συγκρότησης μεγάλων καραβανιών, αναμιγνύονται στις μεταφορές του χερσαίου εμπορίου της Βαλκανικής χερσονήσου ξεκινώντας αρχικά με τη δική τους παραγωγή[94]. Σταδιακά αποκτούν τις απαραίτητες οικονομικές δυνάμεις, που τους επιτρέπουν να διεκδικήσουν τα παλιά

[92] Σύμφωνα με τους κατοίκους του Μετσόβου το υψόμετρο του οικισμού είναι το ιδανικό ώστε να μπορούν να διατηρούνται χωρίς κίνδυνο αλλοίωσης τα κεφαλοτύρια, τα οποία αποθήκευαν στα υπόγεια κελάρια, που χρησίμευαν και ως φυσικά ψυγεία. Επίσης, η κατασκευή του βουτύρου απαιτούσε παγωμένο νερό, το οποίο έδιναν μόνο οι ορεινές πηγές, ενώ η επεξεργασία των μαλλιών απαιτούσε διάφορα ορεινά φυτά για την παραγωγή των βαφών, ποτάμια για την κίνηση των μηχανισμών πίλησις, τρεχούμενα νερά για την πλύση αυτών, ξυλεία για την κατασκευή των συστημάτων ύφανσης και, τέλος, δροσερό κλίμα ώστε να μπορούν να εκτελούν τις υφαντικές εργασίες οι γυναίκες. Δεν νομίζω ότι συνδυάζονταν όλα αυτά τα στοιχεία σε πεδινές περιοχές, για αυτό και ο ορεινός χώρος, πέραν της ασφάλειας που προσέφερε, ήταν ο ιδανικότερος για την ανάπτυξη της υφαντικής βιοτεχνίας, η οποία αποτέλεσε την βάση για τη απογείωση της πινδαϊκής οικονομίας κατά την οθωμανική περίοδο.

[93] Παραμένει πάντα το πρόβλημα γιατί αυτές οι δύο ομάδες δεν πέρασαν στη δημιουργία οικισμών και παρέμειναν προσκολλημένες σε έναν τύπο ζωής ανάλογο με τις μεσαιωνικές *κατούνες* των Βλάχων. Προφανώς, σχετίζεται με το γεγονός ότι δεν διέθεταν δική τους ορεινή γη, ωστόσο, παραμένει προς διερεύνηση το γεγονός γιατί δεν απέκτησαν ποτέ,, εκτός αν είχαν, και για κάποιους λόγους την έχασαν.

[94] Βλ. T.Stoianovich, *ό.π.*

τους προνόμια θέτοντας έτσι, τις βάσεις για την ανάδειξη των νέων δυναμικών ορεινών κέντρων της Πίνδου.

Τα αποτελέσματα αυτών των αλλαγών μπορούν να συνοψιστούν ως εξής: α) αρχικά, συρρίκνωση ή εγκατάλειψη των γεωργικών οικισμών, εγκατάλειψη των *κατούνων* και δημιουργία νέων οικισμών με κτηνοτροφικό προσανατολισμό, όπου απορροφούν μέρος του γεωργικού στοιχείου, β) οικονομική ανάπτυξη των νέων οικισμών και δημογραφική άνοδος, μεταξύ 16ου-18ου αιώνα, γ) ανατροπή αρχαϊκών κοινωνικών δομών και ανάδειξη νέων οικονομικών και κοινωνικών δυνάμεων προερχόμενων κυρίως από τον μεταπρατικό χώρο.

Αυτή η διαδικασία μεταβολής των δομών των αγροτικών κοινωνιών της Πίνδου είχε κλείσει τον κύκλο της στο τέλος του 18ου αιώνα, μεταμορφώνοντας έτσι τους μεσαιωνικής καταβολής οικισμούς της οροσειράς σε αναπτυγμένες ορεινές πολίχνες του Οθωμανικού κόσμου. Μία διερεύνηση των αναπτυγμένων βλαχικών κοινωνιών του 18ου και 19ου αιώνα, αναδεικνύει χαρακτηριστικές ομοιότητες στην κοινωνική τους διαστρωμάτωση, τα συστήματα διαχείρισης των κοινών, καθώς και των μορφών πολιτισμικής έκφρασης [95]. Η εξήγηση αυτού φαινομένου μπορεί να αποδοθεί στην πολιτισμική τους κοινότητα, η οποία ενθάρρυνε μία συνεχή επαφή και ανταλλαγή εμπειριών, καθώς και στις πολιτικές διαχείρισης των ορεινών πληθυσμών από την οθωμανική εξουσία γεγονός που οδήγησε στην ένταξής τους σε κοινό θεσμικό πλαίσιο οργάνωσης .

Ωστόσο, παρά τις μεταξύ τους ομοιότητές, οι οικισμοί της Πίνδου αποκλίνουν ως προς ένα σημείο. Αυτό ήταν ο τρόπος διαχείρισης των φυσικών πόρων των ορεινών περιοχών που κατείχαν. Πρόκειται για ένα σημαντικό θέμα, εφόσον άπτεται της οικονομική επιβίωσης και ανάπτυξης κάθε οικισμού και κατ' επέκταση της ιστορικής του πορείας. Ο F. Braudel παρατηρεί ότι ένα από τα πλεονεκτήματα του βουνού είναι ότι διαθέτει ποικιλία πόρων[96]. Στην καίρια αυτή παρατήρηση έρχεται να προστεθεί η διαπίστωση ότι οι πόροι του ορεινού χώρου ωφελούν μόνο όταν οι πληθυσμοί, που τους διαχειρίζονται, επιτυγχάνουν τη σωστή εκμετάλλευση τους. Αυτό προϋποθέτει συνετή και ισόρροπη διαχείρισή τους και αποφυγή κάθε

[95] Σε διαφορετικές χρονικές φάσεις, από τη Μοσχόπολη στα βουνά της νότιας Αλβανίας έως το Συρράκο και τούς Καλαρρύτες στη νότια Πίνδο και από το Μέτσοβο στις δυτικές υπώρειες της Πίνδου έως το Λιβάδι στον Όλυμπο, παρατηρείται η ίδια κοινωνική διαστρωμάτωση και οι ίδιες οικονομικές δομές.

[96] Βλ. F. Broudel, *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, μτφ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, τόμ. Α΄, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα [2]1993, σ. 48.

οικονομικής μονομέρειας. Είναι ζήτημα συλλογικής νοοτροπίας η οποία διαμορφώνεται από τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, καθώς και από την πρόοδο της σκέψης. Η τελευταία συνδέεται με την απομάκρυνση από το θεσμικό πλαίσιο στο οποίο διαβιώνει και αναπτύσσεται η κοινότητα και η δραστηριότητάς της, καθώς και με την νέα αντίληψη της οικονομίας και της ανάπτυξης.

Η βιωσιμότητα λοιπόν των οικισμών της Πίνδου απαιτούσε οικονομική σταθερότητα, κάτι που ήταν εφικτό μόνο μέσω της ισορροπημένης εκμετάλλευσης των διαφόρων τομέων της αγροτικής παραγωγής της οροσειράς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα «μη συνετής» χρήσης των ορεινών πόρων αποτέλεσαν οι οικισμοί της οροσειράς, που μεταστράφηκαν αποκλειστικά στην κτηνοτροφία. Μπορεί να τους παρείχε αυξημένα πλούτη ωστόσο, απορροφώντας τους γεωργικούς πληθυσμούς της περιοχής, η απώλεια του κτηνοτροφικού κεφαλαίου τους σε περιόδους πολιτικών και πολεμικών κρίσεων, οδηγούσε σε οικονομική κατάρρευση ολοκλήρου του οικισμού. Το μοντέλο αυτό εντοπίζεται κυρίως στα βλαχοχώρια της βόρειας Πίνδου (Σαμαρίνα, Αβδέλα, Περιβόλι, Σμίξη κ.λ.π.). Αυτό που τα διέκρινε και, ακόμα τα διακρίνει, σε σχέση με τα υπόλοιπα κτηνοτροφικά χωριά της Πίνδου, είναι η ολοκληρωτική εγκατάλειψή τους από τους κατοίκους τους κατά την περίοδο του χειμώνα, ως άμεσο επακόλουθο της μεταστροφής τους στην κτηνοτροφική οικονομία. Άλλωστε, το γεγονός ότι και τα τέσσερα χωριά είναι κτισμένα σε υψόμετρο μεγαλύτερο των 1200 μέτρων[97], δικαιολογείται από την κτηνοτροφική τους ιδιότητα εφόσον πλησίασαν πιο πολύ τη ζώνη των βοσκοτόπων. Ωστόσο, οι παλαιοί πληθυσμιακοί πυρήνες αυτών των περιοχών εντοπισμένοι σε χαμηλότερα υψόμετρα διέθεταν ένα γεωργικό υπόβαθρο. Παρόμοια οικονομική μετεξέλιξη υπέστησαν και ορισμένοι οικισμοί του Ασπροποτάμου, η οποία όμως, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, δεν είχε πάντα επιτυχία.

Ένα διαφορετικό οικονομικό μοντέλο στον χώρο της Πίνδου καταγράφεται στις άλλοτε εμπορικές πολίχνες Συρράκο και Καλαρρύτες, που βρίσκονται στις νοτιοδυτικές πλαγιές της οροσειράς. Εδώ, κατά το παρελθόν, αναδείχθηκε ένας δραστήριος εμπορικο-βιοτεχνικός κόσμος, του οποίου η δράση ξεπέρασε τα όρια της οθωμανικής αυτοκρατορίας, καθιστώντας για μία περίοδο αυτούς τους οικισμούς

[97] Η πιο ακραία περίπτωση είναι αυτή της Σαμαρίνας η οποία είναι κτισμένη σε υψόμετρο 1450 μ γεγονός που την καθιστά τον πιο υψηλό οικισμό της Ελλάδας.

ισχυρά οικονομικά κέντρα,. Το χειμώνα διέμεινε στις ορεινές του πατρίδες με τις οικογένειες του σε αντίθεση με το κτηνοτροφικό στοιχείο των ίδιων οικισμών που τους εγκατέλειπε. Το αποτέλεσμα ήταν η εποχική μετανάστευση μέρους του οικισμού χωρίς να διασπάται, ωστόσο, ο κοινωνικός ιστός. Όταν όμως, επήλθε παρακμή της εμπορικής-βιοτεχνικής κοινωνίας, τα μεσαία στρώματα της οποίας διατηρούσαν κάποιες γεωργικές εκμεταλλεύσεις, σημειώθηκε όχι μόνο συρρίκνωση του πληθυσμού, αλλά και μετατροπή αυτών των κάποτε ισχυρών οικονομικά εμπορικών-βιοτεχνικών κέντρων σε καθαρά νομαδικούς οικισμούς, λόγω της επιβολής του κτηνοτροφικού στοιχείου. Το αποτέλεσμα ήταν η έως και σήμερα πλήρης ερήμωση των οικισμών κατά την διάρκεια του χειμώνα.

Ένα τρίτο οικονομικό μοντέλο, το οποίο καταγράφεται στο χώρο της οροσειράς, αφορά στους αυτοσυντηρούμενους γεωργικούς οικισμούς. Πρόκειται για χωριά που βρίσκονταν κυρίως στη χαμηλή υψομετρική ζώνη (κάτω των 1000 μέτρων), τα περισσότερα από τα οποία ήταν οικιστικές συνέχειες του μεσαίωνα ή μετοικήσεις στην ίδια γεωγραφική ζώνη, πάντως, όχι νεότερα δημιουργήματα. Αυτά τα αμιγή γεωργικά χωριά συγκρινόμενα με τα αντίστοιχα κτηνοτροφικά, ήταν πάντα μικρές οικήσεις[98]. Η πληθυσμιακή τους καθήλωση προέκυπτε από τη στενότητα της ορεινής γης, η οποία μπορούσε να συντηρήσει μόνο συγκεκριμένο αριθμό ανθρώπων. Τέτοιους οικισμούς εντοπίζουμε στα βλαχοχώρια του Ανατολικού Ζαγορίου, στην κοιλάδα του Πηνειού και του Ασπροποτάμου, καθώς και στην κοιλάδα του Αώου στις υπώρειες του Σμόλικα. Από δημογραφική και οικονομική άποψη τα κτηνοτροφικά – εμποροβιοτεχνικά χωριά υπερείχαν σαφέστατα, πολλά από τα οποία είχαν καταστεί μικρές πολίχνες. Ωστόσο, η διατήρηση μίας σταθερής οικονομικής πορείας υπήρξε δύσκολη. Όσα είχαν στηρίξει την ανάπτυξή τους στο εμπόριο και τη βιοτεχνία, όντας πολύ ευαίσθητοι δέκτες των πολιτικών και οικονομικών αλλαγών, μπορούσαν εύκολα να επιστρέψουν πίσω στο αγροτικό τους παρελθόν.

[98] Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το παλαιοχώρι Συράκου, που υφίσταται και σήμερα σε υψόμετρο 1100 μ. Η προφορική παράδοση του χωριού θέλει η ανάπτυξη της κτηνοτροφίας να φέρνει προστριβές μεταξύ των γεωργών και κτηνοτρόφων, οι οποίοι, προφανώς, επιζητούσαν βοσκότοπους εις βάρος της γεωργικής γης, για αυτό και αποφασίστηκε οι τελευταίοι να εγκατασταθούν ψηλότερα στα 1200 μέτρα, όπου υπήρχαν άφθονα βοσκότοποι αλλά η γη δεν προσφέρονταν για καλλιέργειες. Έτσι, το παλιοχώρι μέχρι και τον 20^{ο} αιώνα παρέμεινε ένας μικρός γεωργικός οικισμός, ενώ η αποικία του το Συρράκο, που κτίστηκε ψηλότερα στα 1200 μέτρα, μετατράπηκε σε μία ακμάζουσα πολίχνη. Βλ. Χ. Μπούζα – Γιάννη, *Βλάχικη ζωή και γλώσσα Παλαιοχώρι Συρράκου*, εκδ. Ευρωπαϊκή Έκφραση, Αθήνα 2002, σ. 20, 21.

Μία τέταρτη ιδιαίτερη περίπτωση, πιθανόν, η πιο πετυχημένη, όσον αφορά την οικονομική διαχείριση γενικά του ορεινού χώρου της Πίνδου κατά το παρελθόν, αποτέλεσε η περιοχή του Μετσόβου. Ιστορικοί, πολιτικοί και γεωγραφικοί λόγοι ευνόησαν την ανάπτυξη της περιοχής, η οποία ωστόσο, δε θα είχε επιτευχθεί, αν οι κάτοικοί της δεν επιδείκνυαν μία μοναδική προνοητικότητα, όσον αφορά στις οικονομικές τους επιλογές. Κύριο χαρακτηριστικό αυτής της προνοητικότητας ήταν η διατήρηση ισορροπίας μεταξύ όλων των μορφών της ορεινής οικονομίας. Ασυνείδητη επιλογή ή αναπτυγμένη οικονομική σκέψη. Συγκεκριμένα, ο τρόπος που αξιοποίησαν τις οικονομικές παραδόσεις της Πίνδου είχε ως αποτέλεσμα ένα μέρος του πληθυσμού να διατηρήσει μία ισχυρή αγροτική βάση, ένα άλλο να περάσει στη βιοτεχνική παραγωγή και το μικρεμπόριο και ένα τρίτο στο μεγάλο χερσαίο εμπόριο, φτάνοντας σε υψηλότατα επίπεδα εμπορικής δράσης ανερχόμενο έτσι στην ελίτ της εμπορικής τάξης του ελληνισμού κατά την οθωμανική περίοδο[99]. Όλες αυτές οι ομάδες διατηρούσαν πάντα κομμάτια γεωργικής γης στην ορεινή τους πατρίδα. Οι μεν φτωχότερες για να καλύπτουν άμεσες διατροφικές ανάγκες, οι δε ευπορότερες για κερδοσκοπικούς λόγους, εκμεταλλευόμενες τις ειδικές καταναλωτικές συνθήκες της περιοχής, η οποία υπήρξε μεγάλη διάβαση με πολλά χάνια. Συνεπώς, υφίσταται πάντα ένα επίπεδο γεωργικής παραγωγής, που λειτουργούσε ως μία δικλείδα ασφαλείας, η οποία απέτρεπε τις φτωχές ομάδες του πληθυσμού από το να μεταστραφούν στην κτηνοτροφία, κάτι που θα είχε ως αποτέλεσμα να λάβει η τοπική οικονομία κτηνοτροφικό χαρακτήρα με επιπτώσεις ανάλογες με αυτές των οικισμών, που εγκαταλείπονταν τον χειμώνα.

Βέβαια, το μικτό γεωργοκτηνοτροφικό μοντέλο που εφαρμόζονταν στην περιοχή του Μετσόβου ήταν το παλαιότερο, καθώς και ευρέως διαδομένο οικονομικό μοντέλο που ακολουθούνταν από τους οικισμούς της υψηλής ζώνης της Πίνδου. Όμως, υπάρχει διαφορά μεταξύ της διατήρησης μίας γεωργοκτηνοτροφικής παραγωγής στο επίπεδο της συντήρησης και της ανάπτυξης τομέων που φέρουν πλούτη χωρίς την κατάργηση άλλων. Η γεωργία, όσο και αν επεκτείνονταν, δεν μπορούσε να συντηρήσει παρά τμήμα του πληθυσμού στα όρια της αυτοκατανάλωσης ή μίας μικρής κερδοφορίας, αντίθετα η κτηνοτροφία ήταν πάντα ο

[99] Ήδη από τα μέσα του 17ου αιώνα γνωρίζουμε την ύπαρξη Μετσοβιτών μεγαλέμπορων στην Κωνσταντινούπολη, οι οποίοι ασχολούνταν με το γουνεμπόριο κατέχοντας μάλιστα σημαντικές θέσεις στην αντίστοιχη συντεχνία. Βλ. Θ. Μέντζος, «Συμβολή εις την των Ηπείρω μονών του Σινά», *ΗΕ* (1956), σ. 660 -661.

πλούτος των βουνών. Ωστόσο, οι μετσοβίτες ανέπτυξαν μεγάλα κοπάδια, χωρίς ποτέ να αρνηθούν τη γεωργική παραγωγή. Αν δε προστεθεί το εμπόριο και η βιοτεχνία, τότε δημιουργείται ένα οικονομικό περιβάλλον εντελώς διαφορετικό από αυτό των αυτοσυντηρούμενων γεωργοκτηνοτροφικών χωριών της Πίνδου. Όπως θα δούμε παρακάτω, αυτή η γεωργική παραγωγή διακρίνεται σε πολλά επίπεδα και συγχρόνως διαπλέκεται στο όλο πλέγμα της εκτροφής των ζώων, που με τη σειρά του στηρίζει το επέγγελμα των μεταφορέων και το μεγάλο εμπόριο. Ωστόσο, η ανάλυση της αγροτικής ταυτότητας της περιοχής δεν μπορεί να γίνει κατανοητή χωρίς να λάβουμε υπόψη το ιστορικογεωγραφικό πλαίσιο εντός του οποίου διαβίωσαν οι αγροτικοί πληθυσμοί της περιοχής. Ιστορικά προσδιορίζεται με την ονομασία «Χώρα Μετζόβου».

Η ιδιαιτερότητα λοιπόν της Χώρας Μετσόβου έγκειται στο γεγονός ότι μπόρεσε να πορευτεί επί αιώνες με το ίδιο οικονομικό πλαίσιο και το ίδιο πολιτικό καθεστώς, δημιουργώντας υποδομές ικανές να διατηρήσουν την κοινωνική και οικονομική συνοχή των οικισμών της, κάτι που σχεδόν σε καμία άλλη περιοχή της Πίνδου δεν κατέστη δυνατό. Το συγκεκριμένο οικονομικό - κοινωνικό μοντέλο είχε ως αποτέλεσμα τη δημογραφική και οικονομική σταθερότητα της Χώρας Μετσόβου για σχεδόν τρεις αιώνες.

Οι αιτίες αυτής της σταθερότητας και ανάπτυξης μπορούν να συνοψιστούν ως εξής: α) το ιστορικό υπόβαθρο της περιοχής, β) οι πολιτικές δομές της Χώρας Μετσόβου που προέκυψαν τόσο από τη διαπραγμάτευση της θέσης της στο οθωμανικό σύστημα, όσο και από τον τρόπο συγκρότησης της τοπικής εξουσίας, γ) οι κοινωνικές δομές που επέβαλαν τη διατήρηση μίας σχετικά επώδυνης για τα φτωχά στρώματα κοινωνικής ισορροπίας, η οποία όμως, βοήθησε να μη διασπαστεί η συνοχή της τοπικής κοινωνίας, κάτι θα που ενέπλεκε τους Οθωμανούς στις κοινοτικές τους υποθέσεις και δ) οι οικονομικές δομές που έτειναν προς μία ισόρροπη, κατά το δυνατόν, εκμετάλλευση των ορεινών πόρων.

Ακριβώς αυτή η εκμετάλλευση των πόρων της Χώρας Μετσόβου, μέσα από τη διάρθρωση του αγροτικού της κόσμου θα απασχολήσει παρακάτω την παρούσα έρευνα. Αυτή άπτεται μίας ελάχιστα γνωστής ως τώρα πτυχής του ορεινού χώρου, την γεωργική βάση των ορεινών κοινοτήτων της Πίνδου κατά την Οθωμανική περίοδο.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

« Η ΧΩΡΑ ΜΕΤΖΟΒΟΥ »

Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ «ΧΩΡΑΣ ΜΕΤΖΟΒΟΥ»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄
Ο ΠΙΝΔΑΪΚΟΣ ΠΕΡΙΓΥΡΟΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ

Η μορφολογία των κοιλάδων που διασχίζουν την πρώην περιοχή της Χώρας Μετσόβου προσφέροντας τις πιο προσπελάσιμες διόδους της Πίνδου αποτέλεσε συχνά αντικείμενο αναφορών περιηγητών και ιστορικών, σε σχέση πάντα με τη λειτουργία τους ως ορεινά περάσματα. Ελάχιστα, όμως, έγινε αντιληπτή αυτή η φυσική παράμετρος ως παράγοντας που επηρέασε την διαδικασία διαμόρφωσης του αγροτικού-οικιστικού μοντέλου της κεντρικής Πίνδου.

Αναλυτικότερα, αυτοί οι ορεινοί δίαυλοι συνδύαζαν δύο στοιχεία τα οποία τους καθιστούσαν χώρους κατάλληλους, για την ανάπτυξη του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος της οροσειράς. Το πρώτο είναι η βιοποικιλότητα που παράγει το πολυειδές εδαφοκλιματικό σύστημα της περιοχής η ύπαρξη του οποίου οφείλεται στις γεωλογικές συμπτύξεις που προκάλεσε η ορογέννηση της Πίνδου. Η φυσική ποικιλομορφία έδινε στους κατοίκους αυτών των κοιλάδων τη δυνατότητα να αναπτύξουν ένα ευρύ φάσμα αγροτικών δράσεων. Το δεύτερο στοιχείο ήταν η λειτουργία της κάθε κοιλάδας ως ένας οικονομικός-οικιστικός μικρόκοσμος. Το πολυσχιδές και δύσβατο ορεινό ανάγλυφο της οροσειράς καθιστούσε, ιδίως το χειμώνα, ιδιαίτερα δύσκολη την μεταξύ τους επικοινωνία. Αντίθετα, η τακτική επαφή μεταξύ πληθυσμών που μοιράζονταν την ίδια κοιλάδα δημιούργησε μία οικονομική και κοινωνική όσμωση, η οποία σταδιακά οδήγησε στην διαμόρφωση των διακριτών υποστάσεων των κοιλάδων της οροσειράς.

Ως αυτόνομες λοιπόν βιογεωγραφικές ζώνες έθεταν τους πληθυσμούς που διαβίωναν εντός αυτών σε μία αέναη διαδικασία αναδιανομής του χώρου η οποία πραγματωνόταν μέσα από δύο βασικές μορφές δράσης. Η πρώτη, έχοντας ως αιτία την κατανομή εδαφών και πόρων μεταξύ ατόμων, αγροτικών ομάδων και οικισμών, εκδηλώνονταν συνήθως υπό τη μορφή συγκρούσεων και διαρπαγών, οι οποίες συχνά καταλήγανε σε πολύχρονες ή και αιώνιες διενέξεις[1]. Η δεύτερη μορφή δράσης αφορά

[1] Όπως θα δούμε παρακάτω η Χώρα Μετσόβου, όσο υπήρχε, είχε εμπλακεί σε ένα διαρκή αγώνα ματαίωσης κινήσεων των όμορων οικισμών να καταλάβουν τα εδάφη της. Το ίδιο φαινόμενο εντοπίζουμε κατά περιόδους και σε άλλα σημεία του πινδαϊκού χώρου, με τραγική πολλές φορές κατάληξη, καθώς οδηγούσε σε φονικές πράξεις.

το πεδίο των συναλλαγών, ένα φαινόμενο πολύ πιο γενικευμένο και, σχετικά άγνωστο. Σε αυτήν την περίπτωση έχουμε να κάνουμε με ένα ευρύτατο φάσμα οικονομικών πράξεων, που άπτονταν τόσο των άμεσων ανταλλαγών μεταξύ των αγροτικών πληθυσμών, όσο και πιο εξελιγμένων οικονομικών δραστηριοτήτων, που αναπτύσσονταν από διάφορους φορείς στα πλαίσια μίας επιχειρηματικότητας, η οποία συχνά ξεπερνούσε τα όρια της Πίνδου.

Κατά την όψιμη πλέον οθωμανική περίοδο οι οικισμοί της περιοχής εμφανίζονται να έχουν επιλέξει συγκεκριμένες παραγωγικές δραστηριότητες, σε σχέση με το σύνολο των δυνατοτήτων που τους προσέφερε ο χώρος, που τους περιέβαλε. Αν και εκ πρώτης όψεως, αυτές οι επιλογές παρουσιάζονται ως συνισταμένη των γεωλογικών και εδαφικών συνθηκών του ορεινού χώρου, στην πραγματικότητα αποτελούν περιφερειακές «εξειδικεύεις» υπαγορευμένες από το οικονομικό σύστημα της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Καταγράφεται έτσι σε επίπεδο κοιλάδων μία συμπληρωματική λειτουργία της οικονομίας, η οποία προσδίδει στο σύνολο της οροσειράς μία σχετική αυτάρκεια, ακόμη και σε τομείς προβληματικούς για τον ορεινό χώρο, όπως η γεωργική παραγωγή. Διαμορφώνεται έτσι, μία οικονομική ζώνη, η οποία εκλαμβάνεται εκτός Πίνδου ως διακριτό οικονομικό μοντέλο. Χαρακτηριστικός μακροοικονομικός δείκτης αυτού του μοντέλου είναι το πλεονασματικό ισοζύγιο συναλλαγών οφειλόμενο όχι μόνο στην εξαγωγή προϊόντων πρωτογενούς παραγωγής, κυρίως κτηνοτροφικών και υλοτομικών, αλλά και στην εξαγωγή ποικίλων βιοτεχνικών προϊόντων, δυνάμεων εργασίας, καθώς και εμπορικού και χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Η ύπαρξη πλεονασματικού ισοζυγίου σήμαινε αυξημένη νομισματική ρευστότητα και διαμόρφωση μίας σχετικά εκχρηματισμένης οικονομίας, η οποία, εκτός των αμιγώς οικονομικών επενδύσεων, γαλούχησε και μία παράδοση επενδύσεων κοινωνικού κεφαλαίου δημιουργώντας, έτσι, ένα φαινόμενο, που ξεπερνούσε την οικονομική σφαίρα και άγγιζε την πολιτικοκοινωνική συγκρότηση των οικισμών της οροσειράς.

Σε αυτό το σημείο κρίνεται απαραίτητο, να γίνει μία διευκρίνηση. Κατά την οθωμανική περίοδο οι κοινωνικοοικονομικές δομές των βλαχικών οικισμών καθώς και οι διεργασίες που συνετέλεσαν στη μετατροπή ορισμένων από αυτούς σε ορεινά αστικά κέντρα, παρουσιάζουν ορισμένες εντυπωσιακές αντιστοιχίες.

Το φαινόμενο δεν μπορεί να εξηγηθεί μέσω της γεωγραφικής εγγύτητας, δεδομένου ότι αναφερόμαστε σε μία εκτεταμένη γεωγραφική ζώνη μεταξύ Ελλάδος,

Αλβανίας και πρώην Γιουγκοσλαβίας, όπου οι βλαχικοί οικισμοί εμφανίζονται αρκετά απομακρυσμένοι μεταξύ τους. Ούτε βέβαια, μπορούμε να ερμηνεύσουμε το παραπάνω φαινόμενο βάση κάποιας κοινής ιστορικής εμπειρίας, εφόσον ποτέ δεν αποτέλεσαν ενιαίες πολιτικές οντότητες ακόμα και σε περιπτώσεις όπου έχουμε γεωγραφική ενότητα, όπως συνέβαινε με τα χωριά που μοιράζονταν τις ορεινοκοιλάδες της Πίνδου.

Συνεπώς, η ομοιότητα θεσμών και δομών στις βλαχικές κοινωνίες της τουρκοκρατίας δεν προήλθε από την βίωση ενός κοινού πολιτικού και ιστορικού πλαισίου, εφόσον ο κάθε οικισμός δρούσε αυτόνομα απέναντι στην οθωμανική εξουσία και βίωνε τη δική του ιδιαίτερη ιστορική εμπειρία. Επίσης, οι οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων τους όχι μόνο δεν συνεπάγονταν κοινότητα δράσης, αλλά ακόμα και εντός του κάθε οικισμού οι φορείς τους ήταν εντελώς ανεξάρτητες μεταξύ τους μονάδες.

Αν θέλουμε λοιπόν, να αναζητήσουμε την αιτία της ομοιότητας των κοινωνικών και οικονομικών δομών των βλαχικών κοινωνιών της οθωμανικής περιόδου, ίσως πρέπει να στρέψουμε την προσοχή μας σε δύο άλλους παράγοντες.

Ο πρώτος αφορά στην κοινή μεσαιωνική κληρονομιά τους όχι μόνο σε πολιτισμικό επίπεδο, αλλά και σε επίπεδο δομών. Αυτή η κληρονομιά αρκεί να εξηγήσει το φαινόμενο μέχρι ενός σημείου, κυρίως σε επίπεδο δομών του αγροτικού κόσμου. Ο δεύτερος παράγοντας, ακόμα πιο σημαντικός, ήταν η λειτουργία ενός πολύπλευρου δικτύου σχέσεων, το οποίο επενεργώντας αμοιβαία συνέβαλε καθοριστικά στη διατήρηση της πολιτισμικής τους ταυτότητας.

Υποκρύβεται εδώ, ένα φαινόμενο «αλληλεγγύης» το οποίο εκδηλώνεται μέσω δύο συνιστωσών. Η πρώτη είναι η ενδογαμία, η οποία στον απλό αγροτικό πληθυσμό αποτελεί απαράβατο κανόνα και αποσκοπεί στη διατήρηση της συγγενικής και οικονομικής συνοχή της ομάδας. Αυτή η πρακτική όμως, ισχύει και στις αστικές τάξεις, οι οποίες συστήνουν οικογενειακούς δεσμούς μόνο με πλούσιους ομοφύλους τους. Πιστεύουν ότι οι μεταξύ τους επιγαμίες εξασφαλίζουν τη συνέχεια των συνηθειών τους, οι οποίες θεωρούνται στυλοβάτης της ευημερίας τους καθώς υπαγορεύουν πολλές από τις μεθόδους οικονομικής διαχείρισης και δράσης[2].

[2] Βλ. Α. Ν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεπέστατων ανδρών,* τόμ. Δ΄, Αθήναι 1871, σ. 141-86. Επίσης βλ. Th. Dasoulas, « Elite vlahe de Pind. Exempul familiilor importante din Metsovo (secolele XVIII-XIX)» ανακοίνωση που εκφωνήθηκε στο *XI-Lea Congres de Geneologie şi Heraldică (Iaşi, 20-23 septembrie 2001)*.

Η δεύτερη συνιστώσα αφορά τις μετακινήσεις και μετεγκαταστάσεις αυτών των πληθυσμών. Καταστροφές ή καταδυναστεύσεις, φυγοδικίες και οικονομικοί λόγοι ανάγκαζαν μεμονωμένα άτομα ή ομάδες να εγκαταλείπουν τις πατρίδες τους. Η πλειοψηφία αυτών προτιμά να καταφύγει σε οικισμούς ομοφύλων[3] ενισχύοντάς τους πληθυσμιακά, αλλά και εμπλουτίζοντάς τους με τις δικές τους εμπειρίες, συμβάλλοντας έτσι, στη διατήρηση της πολιτισμικής τους κοινότητας.

Συνεπώς, μία σημαντική συνισταμένη, όσον αφορά την κατανόηση του οικονομικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος τω κτηνοτροφικών κοινωνιών της Πίνδου, είναι η συνεχής κινητικότητα των πληθυσμών, οι οποίοι ακολουθώντας κυρίως αφανείς δρόμους μεταξύ των οικισμών της οροσειράς, συνέβαλαν με αυτό τον τρόπο στη διατήρηση της κοινής ταυτότητας. Ωστόσο, δύσκολα μπορούμε να διερευνήσουμε αυτήν την πτυχή λόγω έλλειψης στοιχείων, αν και οι προφορικές παραδόσεις σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο διατηρούν έντονες αναμνήσεις αυτών των μετακινήσεων.

Η Χώρα Μετσόβου, όντας όμορη ή ελέγχοντας τμήματα των σημαντικότερων οροκοιλάδων της Πίνδου, κατείχε ένα νευραλγικό σημείο όχι μόνο λόγω της σύγκλησης των σημαντικότερων ενδοπινδαϊκών και εξωπινδαϊκών οδικών αρτηριών, αλλά και λόγω της γειτνίασης με κοινότητες, που αντιπροσώπευαν όλο το φάσμα των οικονομικών και πολιτισμικών προτύπων της οροσειράς.

Οι οικισμοί της Χώρας τοποθετημένοι χωροταξικά σε τρεις διαφορετικές κοιλάδες, εκτός από τις κοινές βιογεωγραφικές ζώνες που μοιράζονταν με τους υπόλοιπους οικισμούς της Πίνδου, αντάλλασσαν με αυτούς διάφορα πολιτισμικά στοιχεία, καθώς διατηρούσαν μεταξύ τους οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις. Από την άλλη πλευρά, όντας «μαχαλάδες» της Χώρας και βιώνοντας μία κοινή ιστορική εμπειρία, υιοθέτησαν συνήθειες, νοοτροπίες και πρότυπα που διαμορφώθηκαν στο εσωτερικό της. Αυτή η διπλή επιρροή είχε ως αποτέλεσμα, ακόμα και σήμερα, να εντοπίζουμε στους πρώην οικισμούς της Χώρας στοιχεία οικονομικού και πολιτισμικού βίου, που αποδεικνύουν ότι ο κάθε ένας υπήρξε αποδέκτης

[3] Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η καταστροφή της Μοσχόπολης στην νότια Αλβανία. Μετά την καταστροφή της ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της κατέφυγε σε οικισμούς ομόφυλων Βλάχων. Βλ. Α. Κουκούδης, *Οι μητροπόλεις και η διασπορά των βλάχων*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 217-237, A. Hâciu , *Aromânii* , Focşani 1936, σ. 91.

διαφορετικών προτύπων[4]. Τέλος, υπενθυμίζουμε ότι το προνομιακό καθεστώς της Χώρας υπήρξε πόλος έλξης για τους κατοίκους της υπόλοιπης Πίνδου και κυρίως, των όμορων οικισμών. Συνεπώς, η κατανόηση των οικονομικών δομών που αναπτύχθηκαν στη Χώρα οι οποίες άγγιζαν ολόκληρο το φάσμα των δραστηριοτήτων του αγροτικού κόσμου της Πίνδου, απαιτεί μία συνοπτική παρουσίαση των οικιστικών-οικονομικών προτύπων των όμορων με τη Χώρα κοινοτήτων. Σχηματίζοντας έτσι, μία γενική εικόνα των αγροτικών δομών της οροσειράς κατά την όψιμη οθωμανική περίοδο, θα μπορέσουμε να κάνουμε τις απαραίτητες συγκρίσεις με το αντίστοιχο μοντέλο της Χώρας και να εξαγάγουμε έτσι συμπεράσματα χρήσιμα για την μελέτη μας .

Ι. Η κοιλάδα του Βάρδα

Παλαιότερα, η περιοχή της κοιλάδας του Βάρδα (βλχ. Uárdă**)**, όπως και η Χώρα Μετσόβου, αποτελούσε τμήμα του Μαλακασίου, αλλά από τα μέσα του ΙΖ΄ αιώνα υπήχθη στο Ζαγόρι[5] όπου, υπό τις ονομασίες «ανατολικό Ζαγόρι» ή «Βλαχοζάγορο»[6], ακολούθησε έκτοτε την ιστορική μοίρα αυτής της περιοχής[7]. Γραπτές μαρτυρίες αναφέρουν την ύπαρξη οικισμών οι οποίοι μετά τη διάλυσή τους πύκνωσαν πληθυσμιακά τα υπάρχοντα έως σήμερα χωριά[8]. Σημαντικό σημείο

[4] Είναι χαρακτηριστική ακόμη και σήμερα η διαφοροποίηση που παρατηρείται στα ιδιώματα της Βλαχικής, τα οποία ομιλούνται στους πρώην οικισμούς της Χώρας.

[5] Βλ. Π. Αραβαντινός *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τόμ. Β΄, εκδ. Κουλτούρα, [χ.χ.], Αθήνα, σ. 55, Κ. Κρυστάλλης, *Οι Βλάχοι της Πίνδου*, εκδ. Δαμιανός, σ. 97.

[6] Η ονομασία αυτή συνδέεται με το γεγονός ότι η πλειοψηφία των οικισμών του ανατολικού Ζαγορίου κατοικείται από βλάχους. Βλ. Κοσμάς Θεσπρωτός-Αθανασίος Ψαλίδας*, Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*, εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1964, σ. 58, F.C.H.L. Pouqueville, F. Pouqueville, *Ταξίδι στην Ελλάδα, Τα Ηπειρωτικά*, τόμ. Ι, μτφ. Κ. Βλάχος, εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1994,σ. 148. Γ. Παπαγεωργίου, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο, Ζαγόρι (μέσα 18ου – αρχές 20ου αι.),* Ιωάννινα 1995, σ. 14, Γ. Σαρηγιάννης, «Η εξέλιξη του οικιστικού δικτύου του Ζαγορίου», στο *Ο λόγος για το Ζαγόρι*, Πρακτικά πρώτου Συμποσίου λόγου (*Ιωάννινα* 25-26 Οκτωβρίου 1986), σ. 70–80, Ι. Λαμπρίδης, «Ζαγοριακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 8 (1888)*,* σ.40, εν Αθήναις 1888 και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993, Π. Αραβαντινός, *ό.π.*, σ. 55.

[7] Για τους ελληνόφωνους γείτονες η κοιλάδα του Βάρδα αποτελούσε την Παλιοβλαχιά. Αυτή η ονομασία μαρτυρεί την παλαιότητα των Βλαχικών εγκαταστάσεων στην περιοχή. Βλ. G. Weigand, *οι Αρωμούνοι (Βλάχοι)*, τόμ. Α΄, μτφ. T.Kahl, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 315, Α.Κουκούδης, *ό.π.,* σ. 49, 83, 91.

[8] Αναφέρονται από το Λαμπρίδη οι διαλυμένοι οικισμοί Δελγίνα, Βέργιανη, Κουτσούκ Καλωτά, Μπότσα, Άγ. Γεώργιος, Μπεστρίστη, Κουκουρούτς, Σλίβο, Περκτούρα,, Μπεϊτάνι. Βλ. Ι. Λαμπρίδης, *ό.π.,* σ. 8, 9, 39, 40. Θα πρέπει να προσθέσουμε και τον οικισμό Βριζάτζηνο ή Βριζατζένω τον οποίο βρίσκουμε σε μετεωρίτικα έγγραφα του 1592/93 και 1613/14. Ο τελευταίος οικισμός αποδεκατισμένος από πανώλη, πουλήθηκε το 1750-51 από τον τιμαριούχο της περιοχής σε κτηνοτρόφους της

αναφοράς της ανωτέρω περιοχής αποτελεί το μοναστήρι της Βουτσάς[9]. Κατείχε μεγάλη κτηματική περιουσία[10]και υπήρξε ένα από τα κύρια προσκυνήματα των κατοίκων της Χώρας Μετσόβου[11], η οποία συνόρευε με την βορειανατολική πλευρά της κοιλάδας, όπου απλώνονται οι κοινοτικές εκτάσεις των χωριών Γρεβινίτι (βλχ.Grebeníţĺi) και Φλαμπουράρι (βλχ. Flóru). Τα κοινοτικά εδάφη του πρώτου οικισμού[12], ο οποίος βρίσκεται σε υψόμετρο 980 μ. εκτείνονται επί του μεγάλου αντερείσματος που κατέρχεται από το οροπέδιο της Πολιτσιάς[13]. Ο δεύτερος οικισμός[14], ο οποίος είναι κτισμένος επί των δυτικών αντερεισμάτων του όρους Tšuca Rošă και σε υψόμετρο 1000 μέτρων κατέχει, σχεδόν, το σύνολο των εκτάσεων αυτού του βουνού.

Αν και οι οικισμοί της κοιλάδας του Βάρδα υστερούσαν πληθυσμιακά σε σχέση με τις κτηνοτροφικές κοινότητες της Πίνδου, συγκρινόμενοι με το υπόλοιπο Ζαγόρι, ανήκαν στα μεγαλύτερα χωριά του[15]. Προφανώς, αυτό οφείλονταν στις καλές

Βωβούσας, ώστε να τον χρησιμοποιήσουν ως χειμερινό χειμαδιό. Βλ. Κ. Σπανός, «Οι οικισμοί της περιοχής Ιωαννίνων και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 421 της μονής Μεταμορφώσεως των Μετεώρων (1592/93-19ος αιώνας)», *ΗΗ* (1999), σ. 362, Κ. Σπανός, «Οι οικισμοί της περιοχής Ιωαννίνων και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 215 της μονής Βαρλαάμ των Μετεώρων (1613/143 – 19ος αιώνας)», *ΗΗ* (1998), σ. 356, Ι. Λαμρίδης, *ό.π.*, σ.3, Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.,* σ. 20 -23, Α. Κουκούδης *, ό.π.*, σ. 91-93.

[9] Βρίσκεται στην ανατολική κοίτη του ποταμού Βάρδα ακριβώς κάτω από χωριό Γρεβενίτι. Ο Ι. Λαμπρίδης εντόπισε εδώ ένα χειρόγραφο κείμενο του 18ου αιώνα, το λεγόμενο «Χρονικό της Βοτσάς», το οποίο αναφέρεται σε ιστορικά γεγονότα που έλαβαν χώρα κατά το χρονικό διάστημα μεταξύ του ύστερου μεσαίωνα και του 17ο αιώνα στην ευρύτερη περιοχή. Βλ. Ι. Λαμπρίδης, *ό,π.,* σ. 5, Λ. Ι. Βρανούσης, *Χρονικά της μεσαιωνικής και τουρκοκρατούμενης Ηπείρου*, Ιωάννινα 1962, σ. 190-201.

[10]Σύμφωνα με απογραφή του 1936 η μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου Βοτσάς κατείχε 5634 στρέμματα γης. Βλ. Φ. Ε. Κ , Διατάγματα «περί διαχωρισμού της Ιεράς Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου Βοτσάς Ιωαννίνων», τεύχ. πρώτον, αριθμ. φύλλ. 20, Αθήνα 1936, σ.111.

[11] Κατά τον Π. Αραβαντινό ο ηγούμενος της Βουτσάς επόπτευε εξαρχικώς τα βλαχοχώρια της περιοχής έως τον ΙΣΤ΄ αιώνα, όπου το πατριαρχείο μεταβίβασε αυτήν την εξαρχική εποπτεία στο Μέτσοβο. Προφανώς, εννοεί τον 1Ζ αιώνα, όταν παράλληλα με την ίδρυση της Χώρας Μετσόβου έχουμε και την ίδρυση της εκκλησιαστικής εξαρχίας του Μετσόβου. Βλ. Π. Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου*, μέρος Γ΄, εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1984, σ. 70.

[12] Η Βουτσά αναφέρεται σε Οθωμανική απογραφή του 1564 ως Voca. Βλ. Yanya Livasi Karye İsimleri (Source: TD350-972AH/1564AD, σ.425). Επίσης, ως Βοτζά καταγράφεται στις προθέσεις των Μετεώρων του 1593/94 και 1613/14 όπου αναφέρεται και το Γρεβενίτι. Βλ. Κ. Σπανός, «Οι οικισμοί της περιοχής Ιωαννίνων και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 421…», *ό.π.,* σ. 362, Κ. Σπανός, «Οι οικισμοί της περιοχής Ιωαννίνων και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 215…», *ό.π.,* 355-356.

[13] Εκτενέστερες αναφορές για το οροπέδιο της Πολιτσιάς, το μεγαλύτερος μέρος του οποίου ανήκε στη Χώρα Μετσόβου, γίνονται σε μεταγενέστερα κεφάλαια.

[14] Καταγράφεται στην οθωμανική απογραφή του 1564.

[15] Δημογραφικά στοιχεία για τους οικισμούς του Ζαγορίου κατά τον 19ο αιώνα μας δίνουν οι F.C. H.L. Pouqueville, *ό.π.*, σ. 147,148, Π. Αραβαντινός, *ό.π,* σ. 332-334, Μ. Κοκολάκης, Το ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι, Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1993, σ. 432-433, G. Weigand, *ό.π.,* σ. 315.

γεωργικές αποδόσεις της περιοχής. Ο Κρυστάλης στα τέλη του 19ου περιγράφει το Γρεβινίτι ως « *κατάφυτον ως εκ του γονίμου εδάφους και των αφθόνων υδάτων άτινα αρδεύουσιν αυτό, έχον προσδοφορωτάτους αγρούς και αμπελώνας εκτενείς* »[16]. Ως τα τέλη του 18ου αιώνα αυτή την εικόνα παρουσίαζε σχεδόν το σύνολο των οικισμών του Βλαχοζάγορου αποτελώντας, έτσι, μία από τις κλασσικότερες περιπτώσεις ορεινών κοιλάδων της Πίνδου, όπου η γεωργία συνιστούσε τη βάση της αγροτικής τους παραγωγής. Είναι φανερό ότι η κεντρική θέση της γεωργίας στην τοπική οικονομία σχετίζεται με την ανυπαρξία κτηνοτροφικού κλάδου, πιθανόν λόγω έλλειψης σημαντικών βοσκοτόπων[17]. Ωστόσο, μετά τον 18ο αιώνα δεν μπορούσε να θρέψει το σύνολο του πληθυσμού[18], γι' αυτό εμφανίστηκε μεταναστευτικό ρεύμα, όχι όμως ανάλογων διαστάσεων με αυτό του υπολοίπου Ζαγορίου[19].

Σημαντικό πόρο για τους δύο οικισμούς συνιστούν τα δάση, που καλύπτουν το σύνολο των κοινοτικών τους εδαφών[20]. Τον 18ο αιώνα οι Γάλλοι, προκειμένου να υλοτομήσουν τα δάση της δυτικής Ελλάδας για ναυπηγικούς σκοπούς, καλούσαν

---

[16] Βλ. Κ. Κρυστάλλης, *ό,π.* , σ.100.

[17] Ο Ι. Λαμπρίδης αναφέρει γενικά ότι οι ζαγορίσιοι έως το 1740 «*εκαλλιέργουν το τραχύν αυτών έδαφος και περιποιούντο δε και την κτηνοτροφίαν*». Πουθενά, όμως, δεν γίνεται λόγος για τσελιγκάτα ζαγορισίων έστω και αν διατηρούσαν κάποιον αριθμό ζώων. Εδώ, ίσως, θα πρέπει να προσθέσουμε και τον παράγοντα νοοτροπία, γιατί στο δυτικό Ζαγόρι υπάρχουν οικισμοί που διαθέτουν βοσκότοπους στην Τύμφη, ωστόσο δεν συνήθιζαν να τους αξιοποιούν οι ίδιοι αλλά προτιμούσαν να τους νοικιάζουν σε ξένους, κάτι το οποίο ήταν αδιανόητο για του Βλαχικούς οικισμούς της Πίνδου. Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 64-65. Άλλωστε, από τα 100.000 πρόβατα που αναφέρει ο Λαμπρίδης ότι φιλοξενούνταν τα οροπέδια των Ζαγοροχωρίων τα μισά ανήκαν σε ξένους ενοικιαστές και ισοδυναμούσαν με την κτηνοτροφική δύναμη ενός ή το πολύ δύο μεγάλων κτηνοτροφικών οικισμών της Πίνδου. Βλ. Ι Λαμπρίδης, *ό.π.*, σ. 15, 72.

[18] Πρόκειται για γεωργία που ήταν πλεονασματική μόνο στον αμπελουργικό και κηπευτικό τομέα, ενώ η δημητριακή παραγωγή μόλις που έφτανε σε επίπεδα αυτάρκειας, ανάλογα βέβαια και με τα συγκριτικά πλεονεκτήματα των εδαφών του κάθε οικισμού. Το 1865 το Γρεβενίτι παρήγαγε 390.000 οκάδες σταφύλια, τη μεγαλύτερη ποσότητα από όλα τα Ζαγοροχώρια. Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 53. Ο Ι. Λαμπρίδης αναφέρει παραγωγή 500.000 οκάδων σταφυλιών, ποσό το οποίο είναι υπερβολικά μεγάλο και οπωσδήποτε υπερκάλυπτε τις ανάγκες των 1500 κατοίκων του οικισμού κατά το 1874. Βλ. Λαμπρίδης, *ό.π*, σ. 7,13 και 17. Έως και τον 20 αιώνα οι κάτοικοι του Γρεβενιτίου κατείχαν μεγάλα αγροκτήματα σε κοντινούς οικισμούς, τα οποία αργότερα πούλησαν. Βλ. Σ. Δαμιανάκος, «Γρεβενίτι 1961. Σκιαγράφηση μίας τοπικής ορεινής κοινωνίας» στο *Ήπειρος Κοινωνία-Οικονομία 15ος–20ος,* Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας , αι΄, (Γιάννινα, 4-7 Σεπτεμβρίου 1985), σ. 217.

[19] Στο Ζαγόρι λόγω της μετανάστευσης του ανδρικού πληθυσμού η γεωργία εξασκούνταν από τις γυναίκες. Η εγκατάλειψη αυτής της ασχολίας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα υπήρξε αιτία παρακμής πολλών χωριών. Βλ. .Ι. Λαμπρίδης, *ό.π.*, σ. 30, 31,33 ,72, Κοσμάς Θεσπρωτός-Αθανασίος Ψαλίδας, *ό.π.*, 58-59, Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τόμ. Β΄, εκδ. Κουλτούρα, [χ.χ.], σ. 56.

[20] Από το σύνολο των 37100 στεμμάτων της κοινοτικής γης του Γεβενιτίου τα 28200 είναι δάση και αντίστοιχα από τα 39400 του Φλαμπουραρίου τα 32600 είναι δάση. Βλ. Ε.Σ.Υ.Ε, Απογραφή γεωργίας και κτηνοτροφίας 1961, σ. 116 και Ε.Σ.Υ.Ε., Κατανομή της εκτάσεως της Ελλαδικής Χώρας κατά βασικές κατηγορίες χρήσεως, (προαπογραφικά στοιχεία της Απογραφής Γεωργίας – Κτηνοτροφίας του έτους 1991), Αθήνα 1995, σ. 100.

ξυλοκόπους, κυρίως, από τη νότια Αλβανία και την Πίνδο, οι οποίοι αναφέρονται ως «Turcs de Valachie – Τούρκοι της Βλαχίας» ή «Γρεβενικιώτες »[21]. Προφανώς, οφείλουν το όνομά τους στο χωριό Γρεβινίτι[22]. Αν και στα τέλη του 19ου αιώνα οι κάτοικοι του Γρεβενιτίου δεν κατέχουν πλέον την τέχνη της υλοτομίας υπάρχουν αποδείξεις ότι την εξασκούσανε παλαιότερα[23]. Τέλος, σε ορισμένα από τα βλαχοχώρια της περιοχής απαντάμε τα επαγγέλματα του μεταφορέα και του αγιογράφου[24].

Σε αντίθεση με το Γρεβενίτι, το οποίο δημογραφικά υπήρξε πάντα ένα από τα μεγαλύτερα χωριά του Ζαγορίου, το Φλαμπουράρι, παρά τη σχετικά μεγάλη κοινοτική έκταση που κατείχε, υπήρξε ένας μεσαίος οικισμός. Αυτό, πιθανόν, οφείλονταν στο γεγονός ότι περιβάλλεται από ένα πυκνό και απέραντο δάσος, το οποίο ωστόσο δεν τον εκμεταλλεύονται οι κάτοικοι του οικισμού αλλά υλοτόμοι από άλλα χωριά της Πίνδου και, κυρίως, οι γειτονικοί βωβουσιώτες[25]. Οι ίδιοι ως τον 20ο αιώνα παρέμειναν κυρίως γεωργοί, όπως συνέβαινε και με τους κατοίκους του Γρεβενιτίου. Για τους κτηνοτροφικούς οικισμούς της βόρειας Πίνδου οι οικισμοί της κοιλάδας του Βάρδα, αν και ομόγλωσσοι, συγκροτούσαν ένα διακριτό από αυτούς οικονομικό και πολιτισμικό σύνολο, το οποίο σε γενικές γραμμές πλησίαζε αυτόν των υπολοίπων ζαγοροχωρίων, χωρίς ωστόσο να είναι και απολύτως όμοιο [26].

---

[21] Ε. Κ. Γιαννακοπούλου, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στην δυτική Ελλάδα (1710 – 1792)*, Ε.Κ.Π.Α-Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 56, Αθήνα 1987 , σ. 193 – 197.

[22] Δεν αποκλείεται ο όρος «Γρεβενικιώτες » να προσδιόριζε όλους του κατοίκους του Βλαχοζάγορου, καθώς το Γρεβινίτι ήταν το κυριότερο χωριό της περιοχής.

[23] Σε επιστολή του 1836 οι τουρκικές αρχές των Ιωαννίνων αιτούν από το διοικητή και τους προεστούς του Μετσόβου να μην πειράξουν οι ένοπλοι φύλακες τους « Γρεβενιτάτους », με τους οποίους έχουν κλείσει συμφωνία να υλοτομήσουν οικοδομική ξυλεία για ορισμένες οθωμανικές οικίες των Ιωαννίνων, από τα δάση που βρίσκονται στο σύνορο μεταξύ του χωριού Γρεβινίτι και του Μετσόβου. Βλ. Γ. Πλατάρης *Κώδικας Χώρας Μετσόβου των ετών 1708-1907*, Αθήνα 1982, σ. 133. Επίσης, κατά τις προφορικές παραδόσεις της γειτονικής Βωβούσας, η υλοτομική τέχνη διαδόθηκε στους κατοίκους της από το Γρεβενίτι. Βλ. Α.Κολτσίδας, *Η ιστορία της Βωβούσας*, Αφοι Κυριακίδη θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 54.

[24] Ι. Λαμπρίδης, *ό.π.* , σ. 76 σημ. 2.

[25] Βλ. Κ. Βακατσάς, "Η γενική διοίκηση Ηπείρου, Η αγροτική ιδιοκτησία (1913- 1918)", διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2001, σ. 176.

[26] Οι κάτοικοι της Βωβούσας τους αποκαλούσαν υποτιμητικά «φούφηδες», επειδή είχαν εγκαταλείψει τη βλαχική ενδυμασία, δεν γνώριζαν από κτηνοτροφία, ούτε από τέχνες και, γενικότερα, είχαν υιοθετήσει τη ζαγορίτικη νοοτροπία. Οι A. Wace – M. Thompson αναφέρουν ότι τα γεωργικά χωριά των βλάχων έχουν την τάση να αρνούνται τη βλαχική τους καταγωγή. Σε αυτό συντέλεσαν θρησκευτικοί και ιστορικοί λόγοι, οι οποίοι σχετίζονται με την υπαγωγή τους στους κατακτητές και την πίεση που δέχθηκαν από τους συμπατριώτες τους, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα να ατονήσει σε μεγάλο βαθμό η εθνοτική τους ταυτότητα. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι εκεί απαντάται η μεγαλύτερη υποχώρηση της βλαχικής γλώσσας. Βλ. A . Wace – M. Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, μτφ. Π. Καραγιώργος, Θεσσαλονίκη 1989, σ .199, Κ. Κρυστάλλης, *ό,π.,* σ.102.

ΙΙ. Η κοιλάδα της Βωβούσας

Ο ποταμός Αώος (βλχ. Bãeasă) κατερχόμενος από την περιοχή των πηγών του εισέρχεται σε μία ανοιχτή κοιλάδα η οποία διαμορφώνεται μεταξύ των βόρειων υπωρειών του όρους Αυγό (βλχ. Ou, υψ. 2177 μ.) και των νότιων κλιτύων των υψωμάτων Μόρφα (υψ. 1700 μ.) και Φλάμπουρο (υψ. 1904 μ.). Καθώς το ποτάμι διασχίζει τα χαμηλότερα σημεία της, λίγο πριν στραφεί βόρεια, εισέρχεται εντός του οικισμού της Βωβούσας όπου και τον διασχίζει κατά μήκος. Το τελευταίο χωριό δημιουργημένο από πληθυσμούς διαλυμένων οικισμών της περιοχής[27], αν και γεωγραφικά ανήκει στην κοιλάδα του Αώου, η ιστορική του μοίρα ταυτίζονταν πάντα με αυτή των υπολοίπων βλαχοχωρίων του Ζαγορίου. Το ευνοϊκό υψόμετρο της κοιλάδας (1000 μ.), όπου είναι κτισμένη η Βωβούσα, και οι γεωργικές παραδόσεις των οικισμών της κοιλάδας του Αώου και του Βάρδα, που την περιέβαλαν από δυτικά και βόρεια, αποτέλεσαν παράγοντες που προέτρεψαν τμήμα των κατοίκων της να ασχοληθούν με τη γεωργία[28]. Οι γεωργικές οικογένειες του οικισμού μαζί με την ομάδα των ενόπλων η οποία φρουρούσε την διάβαση[29], που περνούσε μέσα από την κοιλάδα, συνιστούσαν έναν σταθερά εγκατεστημένο πυρήνα πληθυσμού. Ωστόσο, η

---

[27] Κατά την τοπική παράδοση η σημερινή Βωβούσα δημιουργήθηκε από πληθυσμούς των παλαιοτέρων οικισμών Μπαϊτάνι, Παλιομονάστηρο, Αγία Παρασκευή (βλχ. Stăvińiri), Μπίστριτσι, Πλάκα και Άγιος Δημήτρης (βλχ. Su -Mendru) που σήμερα είναι συνοικία του χωριού. Βλ. A. Wace – M. Thompson , *ό.π* ., σ. 193-194.

[28] Ο Pouqueville το 1806 παρατήρησε ότι κάθε σπίτι της Βωβούσας περιστοιχίζονταν από κήπους με πολλά λαχανικά και μία αξιόλογη παραγωγή τριανταφυλλιών, εικόνα που ασφαλώς παραπέμπει σε μόνιμα εγκατεστημένο πληθυσμό. Βλ. F. Pouqueville, *Ταξίδι στην Ελλάδα, Μακεδονία-Θεσσαλία*, μτφ.Ν. Μολφέτα, εκδ. αφων Τολίδη, Αθήνα 1995, σ. 147. Αν και ο Λαμπρίδης αναφέρει ότι από την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα οι κάτοικοι της Βωβούσας παραιτήθηκαν από τη γεωργία κατείχαν χωράφια. Βλ. Ι Λαμπρίδης, *ό.π.*, σ. 73, Α. Κολτσίδας , *ό.π.*, σ. 51, 53.

[29] Η μεγάλη μονότοξη γέφυρα, η οποία δεσπόζει στο κέντρο του οικισμού, αποτελούσε ειδικά το χειμώνα, το μοναδικό πέρασμα του Αώου για τους ταξιδιώτες, που κατευθύνονταν από την περιοχή του Ζαγορίου στα Γρεβενά και, εν γένει, προς την Μακεδονία και Κωνσταντινούπολη. Επίσης, οι ταξιδιώτες που ήθελαν να μεταβούν από τα Γιάννενα στα Γρεβενά μπορούσαν να ακολουθήσουν μετά την Αρδομίστα μία βορειοανατολική πορεία προς τον Άγιο Σωτήρα στον Δρύσκο-Κρύα βρύση-Χάνι Καμπέραγα, να εισέλθουν στην κοιλάδα του Βάρδα, να τη διασχίσουν και, αφού περάσουν έναν αυχένα στην βόρεια πλευρά του όρους Tšucă Rošă, να κατηφορίσουν προς την κοιλάδα του Αώου μέχρι να φθάσουν στην Βωβούσα. Από εκεί, περνώντας άλλον ένα ορεινό αυχένα κατέληγαν στο Περιβόλι και, μέσω της κοιλάδας του, έβγαιναν στα μακεδονικά εδάφη. Αυτή η αρτηρία ήταν πιο προσπελάσιμη το χειμώνα σε σχέση με την κύρια, που διέσχιζε τη Χώρα Μετσόβου. Το γεγονός ότι η Βωβούσα ανέδειξε τους σημαντικότερους καπεταναίους του Ζαγορίου δείχνει τη σπουδαιότητα της περιοχής ως αρματολίκι. Βλ. Ι. Λαμπρίδης, «Ζαγοριακά» *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 9 (1888), σ. 38-39, 53, εν Αθήναις 1888 και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993, Α. Wace – M. Thompson, *ό.π.,* σ. 194, Α. Κολτσίδας , *ό.π.,*σ. 32-33.

Βωβούσα κατοικούνταν και από εποχικά μετακινούμενους κτηνοτρόφους[30]. Αυτό το στοιχείο τη διαφοροποιούσε από τα υπόλοιπα βλαχοχώρια του Ζαγορίου και του Αώου, τα οποία είχαν αποκλειστικά γεωργική φυσιογνωμία. Τα ελάχιστα βοσκοτόπια της Βωβούσας δεν δικαιολογούν την παρουσία της κτηνοτροφικής ομάδας, οπότε ίσως πρέπει να ερμηνεύσουμε το γεγονός ως αποτέλεσμα επιρροής των μεγάλων κτηνοτροφικών κέντρων της Βορείου Πίνδου, τα οποία την περιέβαλαν από ανατολικά και νότια[31]. Στην περίπτωση της Βωβούσας ο συνδυασμός των δύο βασικών δομών της αγροτικής οικονομίας της Πίνδου, δηλαδή της γεωργίας των ορεινών κοιλάδων και της μετακινούμενη κτηνοτροφίας των τσελιγκάτων, την κατατάσσει στους οικισμούς που ακολουθούσαν το κλασσικότερο αγροτικό μοντέλο της οροσειράς[32]. Πριν συνεχίσουμε, ίσως, είναι απαραίτητο εδώ να διευκρινίσουμε τη σημασία που είχαν για τη δημογραφική ανάπτυξη της Πίνδου οι δύο βασικές μορφές αγροτικής δράσης. Γνωρίζουμε ότι η ορεινή γεωργία λόγω κλίματος και μειωμένης προσφοράς αρόσιμων γαιών συνιστούσε αρνητικό δημογραφικό παράγοντα, εφόσον δεν επέτρεπε την αύξηση του πληθυσμού πέρα από συγκεκριμένα επίπεδα. Αντίθετα, η δυνατότητα της κτηνοτροφίας να επεκτείνεται συνεχώς λόγω της σχετικά μεγάλης προσφοράς βοσκοτόπων λειτουργούσε ως στοιχείο δημογραφικής μεγέθυνσης του πληθυσμού της Πίνδου. Ωστόσο, για κάθε επιμέρους οικισμό της οροσειράς, η αύξηση του κτηνοτροφικού προϊόντος αποτελούσε συνιστάμενη των διαθεσίμων κοινοτικών βοσκοτόπων. Συνεπώς, αν τα τσελιγκάτα προέβαιναν σε επέκταση των

[30] Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση του βουβουσιώτη μεγαλοτσέλιγκα Βασιλάκη, ο οποίος διέθετε μεγάλη οικονομική δύναμη καθώς και επιρροή επί των νόμιμων τουρκικών αρχών της Ηπείρου και Θεσσαλίας, όπως και στους κακοποιούς της περιοχής. Βλ. Α. Κολτσίδας, *ό.π.*, σ. 78–85. Το διασωσμένο «τεφτέρι» του μας παρέχει σημαντικά στοιχεία για τις συμπληρωματικές οικονομικές δραστηριότητες των κτηνοτροφικών πληθυσμών της Πίνδου. Βλ. Σ. Μουζάκης, Τιμές αγαθών και πολιτισμικά στοιχεία για τους κινητούς κτηνοτροφικούς πληθυσμούς του Βελεστίνου. Μαρτυρίες από έγγραφα και δεφτέρια του τέλους του 19ου αι. Αρχείο Βασιλάκη βοβουσιώτου κατοίκου Βελεστίνου», στο *Υπέρεια, Πρακτικά Β΄ συνεδρίου « Φεραί – Βελεστίνο –Ρήγας*», τόμ. Β΄, Αθήνα 1994,σ. 323 – 324.

[31] Μαρτυρείτε μάλιστα ότι τον 18ο αιώνα οι κτηνοτρόφοι της Βωβούσας κατείχαν χειμερινό βοσκοτόπι στο ζαγορίτικο οικισμό Δόλιανη. Έχουμε εδώ την περίπτωση ενός ημιορεινού χειμαδιού μία κτηνοτροφική πρακτική η οποία εφαρμόζονταν παλαιότερα σε αρκετές περιοχές της Πίνδου. Βλ .Ι. Λαμπρίδης, «Κουρεντιακά και Τσαρκοβιστιακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 3 (1888), εν Αθήναις 1888 και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993, σ. 3, 53.

[32] Ποτέ σε κανένα βλαχοχώρι της Πίνδου δεν ήταν οι κάτοικοι αποκλειστικά κτηνοτρόφοι ή γεωργοί. Μαζί με αυτές τις δύο βασικές κατηγορίες του αγροτικού της πληθυσμού συμβίωναν ακόμη οι επαγγελματικές κατηγορίες των μεταφορέων και των βιοτεχνών, που ποίκιλαν ανά οικισμό σε αριθμό και οικονομική σημασία. Τέλος, ένα τμήμα του πληθυσμού μετακινούνταν προς άσκηση εμπορίου. Αυτή η πτυχή της πινδαϊκής οικονομίας σε ορισμένους οικισμούς έλαβε σημαντικές διαστάσεις. Έτσι και η Βωβούσα διέθετε τους αγωγιάτες της αλλά και κατοίκους που μετέρχονταν σε εμπορικές δραστηριότητες σε διάφορα μέρη των Βαλκανίων. Βλ. Α. Κολτσίδας, *ό.π.*, σ. 53-54 .

κοπαδιών τους και τα κοινοτικά εδάφη δεν επαρκούσαν, τότε προέβαιναν στην δημιουργία νέων ή την ενσωμάτωση βοσκοτόπων άλλων γειτονικών περιοχών αυξάνοντας έτσι το συνολικό μέγεθος των εδαφών του οικισμού. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι οι πληθυσμιακά ακμαίοι κτηνοτροφικοί οικισμοί της Πίνδου συγκαταλέγονται στους οικισμούς του ελλαδικού χώρου με τις μεγαλύτερες κοινοτικές γαίες. Αντίθετα, οι κτηνοτροφικοί οικισμοί της Πίνδου που κατείχαν μικρές κοινοτικές εκτάσεις, ποτέ δεν κατοικούνταν από μεγάλο πληθυσμό[33]. Στην τελευταία κατηγορία ανήκε και η Βωβούσα, η οποία έχοντας υποστεί επιπλέον την επίδραση δυσμενών ιστορικών συμβάντων παρέμεινε πάντα μικρός οικισμός για τα δεδομένα της οροσειράς[34]. Ωστόσο, κατά την ύστατη οθωμανική περίοδο βιώνει μία οικονομική μετεξέλιξη, η οποία ανατρέπει, σχεδόν ολοκληρωτικά, τις παραδοσιακές της αγροτικές δομές. Η μεγάλη ανάπτυξη του ξυλεμπορίου μεταστρέφει το μεγαλύτερο μέρος του παραγωγικού πληθυσμού της στην υλοτομική δραστηριότητα καθιστώντας την έτσι ένα μονοτεχνικό οικισμό ξυλουργών. Οι απαρχές αυτής της μεταστροφής παραμένουν άγνωστες. Γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι από τα μέσα του 19ου αιώνα οι βωβουσιώτες εμφανίζονται να εμπλέκονται σχεδόν στο σύνολό τους στην υλοτόμηση των δασών[35] της κεντρικής και νότιας Πίνδου και συγκαταλέγονται στους καλύτερους κατασκευαστές υδροπρίονων του ελλαδικού χώρου. Μέσω αυτής της δραστηριότητας αναπτύσσουν οικονομικές σχέσεις με τους κατοίκους της Χώρας Μετσόβου, η οποία διέθετε παραδοσιακά ένα σημαντικό πληθυσμό βιοτεχνών–ξυλουργών συμβάλλοντας έτσι στην εξέλιξη των τεχνολογικών μέσων που διέθεταν οι ξυλουργοί της περιοχής .

---

[33] Όταν αναφερόμαστε σε οικισμούς της Πίνδου που κατέχουν μικρή κοινοτική έκταση, εννοούμε κοινότητες που κατέχουν κατά μέσο όρο γύρω στα 30.000 στρέμματα γης. Για την πλειοψηφία των πεδινών οικισμών του ελλαδικού χώρου αυτό το μέγεθος είναι τεράστιο. Συγκρίνοντας κοινοτικές εκτάσεις και αριθμό ζώων στα βλαχοχώρια της Πίνδου παρατήρησα ότι το κτηνοτροφικό κεφάλαιο των οικισμών που κατείχαν έως και 30000 στρέμματα γης, ποτέ δεν ξεπέρασε τα 15.000 ζώα.

[34] Αναφέρομαι στα δεδομένα του πινδαϊκού χώρου γιατί δεν θεωρώ ότι ένα οικισμός, όπως η Βωβούσα το 1806, ο οποίος διαθέτει 150 οικογένειες ή κατά άλλες πληροφορίες 200 οικογένειες μπορεί να χαρακτηριστεί μικρό χωριό. Βλ. F.C.H.L. Pouqueville, *Ταξίδι στην Ελλάδα, Τα Ηπειρωτικά*, τόμ. 1, μτφ. Κ. Βλάχος, εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1994, σ. 148, Ι. Λαμπρίδης, «Ζαγοριακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 8 (1888), σ. 73, εν Αθήναις 1888 και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993. Συγκρινόμενη, ωστόσο, με άλλους οικισμούς της οροσειράς της ίδιας περιόδου, όπως το Συράκκο και οι Καλαρρύτες που διέθεταν 500 και 530 οικογένειες αντίστοιχα, τη Σαμαρίνα που είχε 800 σπίτια καθώς και το Μέτσοβο που είχε άνω των 1000 οικογενειών τότε, μάλλον, ανήκε στην κατηγορία των μεσαίων οικισμών της Πίνδου της Οθωμανικής περιόδου. Διάφορα επεισόδια της περιόδου 1817–1824 επέφεραν πλήρη ερήμωση του χωριού έως το 1831, όπου επέστρεψε ένα μικρό μέρος των κατοίκων, γι' αυτό και το 1845 καταγράφονται μόνο 26 σπίτια που αντιστοιχούν σε 46 στεφάνια. Βλ. Α. Κολτσίδας , *ό.π.* σ. 47-50 και Π. Αραβαντινός, *ό.π.,* σ. 333.

[35] Βλ. Ι. Λαμπρίδης , *ό.π.*, σ. 73.

ΙΙΙ. Η Βάλε Κάλντα (Valea Caldă)

Ο γνωστός σήμερα εθνικός δρυμός της Vale Caldă αποτελούσε στο παρελθόν σημείο σύγκλισης των υλοτομικών δραστηριοτήτων των ξυλουργών της Χώρας Μετσόβου και των πριονάδων της Βωβούσας. Παλιότερα μία μικρή εδαφική ζώνη της κοιλάδας ανήκε στη Χώρα, ωστόσο το μεγαλύτερο μέρος της μοιράζονταν, όχι πάντα ειρηνικά, η Βωβούσα, που κατέχει το δυτικό φαραγγώδες τμήμα της, και το Περιβόλι, που ελέγχει το μεγαλύτερο τμήμα της[36]. Αν και πρόκειται για μία εντελώς απομονωμένη κοιλάδα και, κάποτε λημέρι ληστών, ο πλούτος των δασών της[37] υπήρξε κίνητρο για την ανάπτυξη έντονων υλοτομικών δραστηριοτήτων[38]. Επίσης, στα περίκλειστα λιβάδια του πυρήνα της, καθώς και στα μικρά οροπέδια των βουνών που την περικλείουν, στήνονταν πολλές στάνες. Οι δύο οικισμοί που μοιράζονταν την Vale Caldă πλαισίωναν τη Χώρα από τα βόρεια. Αν και τα κοινοτικά τους εδάφη εκτείνονται σε μία περιοχή με κοινά περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά οι οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων τους αποκλίνανε σημαντικά. Η Βωβούσα, όπως είδαμε, έως και τον 19ο αιώνα διατηρούσε μία μικτή αγροτική οικονομία, για να μετεξελιχθεί στο τέλος σε έναν μονοτεχνικό οικισμό υλοτόμων. Αντίθετα, το Περιβόλι έχοντας αποκόψει από πολύ παλιά κάθε σχέση με το γεωργικό του παρελθόν συγκροτούσε μία καθαρά κτηνοτροφική κοινότητα, η οποία το χειμώνα εγκαταλείπονταν από τους κατοίκους της. Κτισμένο στις ανατολικές πλαγιές του βουνού Coleu[39] και σε υψόμετρο 1280 μ. υπήρξε μία από τις πιο ακμάζουσες κτηνοτροφικές πολίχνες της Πίνδου. Η δημιουργία του αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση συνοίκησης πληθυσμών προερχομένων από διαλυμένους γεωργικούς οικισμούς των γύρω κοιλάδων και των κτηνοτροφικών ομάδων, που διατηρούσαν

[36] Οι διενέξεις των δύο οικισμών για την Vale Caldă διήρκησαν όλο τον 19ο αιώνα καταλήγοντας στις αρχές του 20ου αιώνα ακόμη και σε δολοφονίες. Αν και διάφοροι τοπικοί ιστοριοδίφες αποδίδουν αυτά τα εγκλήματα στην αρπακτική νοοτροπία των κατοίκων ενός από τους παραπάνω οικισμούς, δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι τα πραγματικά κίνητρα αυτών των συγκρούσεων ήταν οικονομικά και σχετίζονταν με τις μορφές διαχείρισης των πόρων της κοιλάδας.

[37] Αποτελεί μία σημαντική δασική ζώνη όπου στα χαμηλότερα σημεία της καλύπτεται από πανύψηλα δάση ορεινής πεύκης και μονάδες ερυθρελάτης, ενώ στα ψηλότερα ενδημούν οξιές και ρόμπολα. Παράλληλα, αποτελεί μοναδικό καταφύγιο άγριων θηραμάτων όπως η καφετιά αρκούδα.

[38] Ο Hâciu αναφέρει ότι πριν τους βαλκανικούς πολέμους μόνο το περιβόλι και η Βωβούσα είχαν 50 υδροπρίονα. Βλ. A. Hâciu *ό.π.*, σ. 91.

[39] Το βουνό Coleu αποτελεί τμήμα μίας ενδιάμεσης οροσειράς, η οποία έχει ΒΑ-ΝΔ κατεύθυνση και συνδέει τις κορυφές της Πίνδου Βασιλίτσα και Αυγό.

κατούνες στα υψίπεδα της ευρύτερης περιοχής[40]. Το 1634 το Περιβόλι βρίσκεται στα πρόθυρα διάλυσης. Ληστρικά στοιχεία κατατρόπωσαν την άμυνα του οικισμού, η οποία βασίζονταν σε ομάδα αρματολών, αναγκάζοντας τους κατοίκους να το εγκαταλείψουν. Όμως, την επόμενη χρονιά εκδόθηκε τουρκικό φιρμάνι που επέτρεπε στους περιβολιάτες, να επιστρέψουν στο κατεστραμμένο οικισμό και ανανεώθηκαν ξανά τα παλιά προνόμια του χωριού τους[41]. Σήμερα, το Περιβόλι κατέχει μία τεράστια κοινοτική έκταση, η οποία υπολογίζεται στα 137.200 στρέμματα[42]. Πιθανόν, προέκυψε μέσω της συνένωσης των εδαφών των παλαιοτέρων οικισμών της περιοχής που διαλύθηκαν. Ο Weigand αναφέρει ότι οι περιβολιάτες, προκειμένου να αποκτήσουν νέα εδάφη, κατέστρεψαν ένα σωρό μικρότερα χωριά που βρίσκονταν στα γειτονικά υψώματα και καταδίωξαν τους κατοίκους τους[43]. Η παραπάνω μαρτυρία προσθέτει μία άγνωστη πτυχή στη διαδικασία εξέλιξης του οικιστικού δικτύου της Πίνδου. Σε προγενέστερα κεφάλαια αναφέραμε ως αιτίες διάλυσης των οικισμών της είτε την ανασφάλεια που δημιουργούσαν εξωγενή από το χώρο της οροσειράς στοιχεία είτε, κυρίως, τις επιπτώσεις περιβαλλοντικών παραγόντων. Στους παραπάνω λόγους προστίθενται πλέον και οι εκ μέρους των πληθυσμών της οροσειράς βίαιες ιδιοποιήσεις εδαφών γεγονός που είχε ως συνέπεια την οικονομική και, εν τέλει, φυσική εξόντωση ορισμένων κοινοτήτων. Γενεσιουργός αιτία τέτοιων ληστρικών πρακτικών ήταν η οικονομική δυναμική που ανέπτυσσε το αγροτικό μοντέλο της Πίνδου. Συνεπώς, τα κίνητρα της ιδιότυπης κατάκτησης εδαφών εκ μέρους των περιβολιωτών ήταν οικονομικά και συγκεκριμένα η εξασφάλιση νέων βοσκοτόπων. Μάλιστα, η δυναμική της κτηνοτροφικής οικονομίας του Περιβολίου

---

[40] Σχετικά με τη συνοίκηση του Περιβολίου βλ. Α΄ Μέρος, σ.59, σημ. 40.

[41] Βλ. Θ. Σαράντης, Το χωριό Περιβόλι Γρεβενών, Αθήνα 1977, σ. 77-81. Οι πρωθιερείς του οικισμού πληροφόρησαν τον Pouqueville ότι το Περιβόλι ανήκε στο βακούφι του Κιτάμπ– Χανέ της Κων/πολης και όσον αφορά την φορολογία υπάγονταν στο σαντζάκι του βαλή της Ρούμελης. Αυτή η οργάνωση υπήρχε και πριν την κατάκτηση. Το μόνο που άλλαξε ήταν ο τρόπος εξόφλησης των εισφορών. Πριν, αντί να καταθέτουν την συμβολή τους στο Κιτάμπ–Χανέ, το μεν Περιβόλι ήταν μετόχι της Αγίας Σοφίας ενώ τα άλλα χωριά με την διαμεσολάβηση των διοικητών του θέματος της Μακεδονίας, πλήρωναν την οφειλή τους στον Καίσαρα. Βλ. F. Pouqueville, *ό.π.,* σ.146. Ο Weigand αναφέρεται σε προνομιακό καθεστώς των περιβολιωτών και, φυσικά, στο μύθο περί μουσουλμάνων που έβγαζαν τα πέταλα όταν περνούσαν μέσα από το χωριό, προκειμένου να πάνε διά του καλοκαιρινού δρόμου από την Μακεδονία για Ήπειρο, κάτι που ίσχυε και για το Μέτσοβο Βλ. G. Weigand, *ό.π.*, σ. 176.

[42] Πρόκειται για την μεγαλύτερη κοινοτική έκταση που κατέχει οικισμός της Πίνδου, καθώς και μία από τις μεγαλύτερες του ελλαδικού χώρου. Συμπεριλαμβάνει βαθιές καταδασωμένες ορεινές κοιλάδες, βουνοκορφές και οροπέδια .Βλ. Ε.Σ.Υ.Ε, *ό.π.*, 1961, σ.165, Ε.Σ.Υ.Ε., Κατανομή της εκτάσεως της Ελλαδικής Χώρας κατά βασικές κατηγορίες χρήσεως, (προαπογραφικά στοιχεία της Απογραφής Γεωργίας – Κτηνοτροφίας του έτους 1991), Αθήνα 1995, σ. 1991, σ. 119.

[43] Βλ. G. Weigand , *ό π.,* σ. 176.

ήταν τόσο ισχυρή, ώστε, παρόλη την τεράστια κοινοτική έκταση του οικισμού, τα βοσκοτόπια του δεν επαρκούσαν, γι' αυτό δημιούργησε κτηνοτροφικές αποικήσεις σε άλλες περιοχές των Βαλκανίων[44]. Δε μπορούμε να ισχυριστούμε όμως το ίδιο για τον ξυλοπαραγωγικό τομέα, αν και ο οικισμός κατείχε εκτεταμένα δάση [45]. Οι κάτοικοι του Περιβολίου δεν ασχολήθηκαν με αυτήν την τέχνη, παρόλο που από τα μέσα του 19ου αιώνα στα δάση του ήταν εγκατεστημένα πολλά νεροπρίονα και δραστηριοποιούνταν πολλοί ξυλέμποροι[46]. Η γενική παρακμή των κτηνοτροφικών οικισμών της Πίνδου, η οποία επήλθε με την προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα, άγγιξε, όπως ήταν φυσικό, και το Περιβόλι. Το αποτέλεσμα ήταν τα ¾ του πληθυσμού του να εγκατασταθούν μόνιμα πλέον στο Θεσσαλικό κάμπο [47].

---

[44] Το 1806 το περιβόλι είχε 305 οικογένειες ενώ το 1856 είχε 680 σπίτια. Βλ. F. Pouqueville, *ό.π.,* σ. 145, Π. Αραβαντινός, *ό.π.,* σ. 343. Στις αρχές του 19ου αιώνα μία ομάδα οικογενειών ακολουθώντας τον αρχιτσέλιγκα Έξαρχο, εγκατέλειψαν το χωριό και αναζήτησαν μεγαλύτερη ασφάλεια στα θερινά βοσκοτόπια του όρους Γκαλισίτσα ή Πέτρινο, βορειοδυτικά της Μεγάλης Πρέσπας στη σημερινή Π.Γ.Δ.Μ. Εκεί είχαν εγκατασταθεί παλιότερα και άλλες οικογένειες. Οι Wace και Tomson αναφέρουν ότι ο αριθμός των προβάτων ως το 1877 είχε τόσο αυξηθεί, ώστε τα βοσκοτόπια του οικισμού δεν ήταν πλέον επαρκή. Τότε περίπου 200 οικογένειες από τους κτηνοτρόφους που το χειμώνα ξεχείμαζαν στο Τοΐβασι (νυν Καλοχώρι) ανατολικά της Λάρισας, άρχισαν να δημιουργούν δικό τους καλοκαιρινό χωριό στο Ιστοκ στους λόφους της Ρέσνας και Οχρίδας. Γενικά, βρίσκουμε αποικήσεις Περιβολιοτών σε πολλά μέρη της δυτικής Μακεδονίας, στην Ανατολική Μακεδονία και Θεσσαλία. Βλ. A. Wace – M. Thompson, *ό.π.,* σ. 175, Α. Κουκούδης, *ό.π.,*σ. 151. Αυτή η έλλειψη βοσκοτόπων ίσως δεν ωφείλονταν μόνο στην μεγέθυνση της κτηνοτροφίας, αλλά και στη γεωμορφολογία των εδαφών που κατέχει το Περιβόλι. Αν δούμε τα στατιστικά στοιχεία διαπιστώνουμε ότι από τα 137.200 στέμματα συνολικής κοινοτικής έκτασης μόνο τα 32.500 χαρακτηρίζονται ως βοσκότοποι, έκταση μικρή για μία κτηνοτροφική πολίχνη της Πίνδου. Βέβαια, τα παραπάνω δεδομένα αφορούν στατιστικά στοιχεία του 1991 αλλά δεν νομίζω ότι η κατάσταση διέφερε τον 19ο αιώνα, αν κρίνουμε από τα περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά των εδαφών της κοινότητας όπου κυριαρχούν οι καταδασωμένες φαραγιές. Βλ. Ε.Σ.Υ.Ε, *ό. π.*

[45] Με βάση την καταγραφή του 1961 τα δάση της κοινότητας κάλυπταν 104.700 στρέμματα και με βάση την καταγραφή του 1991 98.500 στρέμματα. Πρόκειται για ένα από τα μεγαλύτερα, αν όχι το μεγαλύτερο, κοινοτικά δάση της Ελλάδας. Βλ. Ε.Σ.Υ.Ε, Απογραφή γεωργίας και κτηνοτροφίας 1961.

[46] Οι Wace και Tomson στις αρχές του 20ου αιώνα αναφέρουν ότι η ξυλεία και η υλοτομία σε συνδυασμό με την κτηνοτροφία ήταν οι κύριες ασχολίες των κατοίκων του Περιβολίου, ωστόσο είχε αρχίσει και η μετανάστευση προς την Αμερική. Χειμαδιά διατηρούσαν στο Τοΐβασι, στον άνω Βόλο και, βέβαια, τα μεγαλύτερα στο Βελεστίνο και τα γειτονικά του χωριά όπου πήγαιναν 400 οικογένειες, εκ των οποίων μερικές ήταν μόνιμα εγκατεστημένες εκεί. Επίσης, στην Κορομηλιά Τρικάλων διαχείμαζαν 200 οικογένειες. Πωλούσαν ζώα, μαλλιά, γαλακτοκομικά και οικοδομική ξυλεία στα κοντινά κέντρα. Επιδόθηκαν στο εμπόριο, κυρίως, αυτοί που εγκαταστάθηκαν στην Θεσσαλία, Θράκη κλπ. Τα καραβάνια τους υπήρξαν από τα πιο μεγάλα και τολμηρά στην Πίνδο και διέσχιζαν όλη την Βαλκανική. Βλ. A. Wace – M. Thompson, *ό.π.,* σ. 175-176, A. Hâciu , *ό.π.,* σ. 91- 92.

[47] Ο Hâciu αναφέρει ότι, πριν την προσάρτηση της Θεσσαλίας, τα πρόβατα έφθαναν τις 100.000, ενώ το 1912 ήταν μόλις 15000, αν όχι και λιγότερα. Βλ. A. Hâciu , *ό.π.,* σ. 92. Ανεξάρτητα από το αν το Περιβόλι κατείχε ή όχι στην περίοδο της ακμής του 100.000 πρόβατα, γεγονός είναι ότι η προσάρτηση της Θεσσαλίας επέφερε κρίση στην κτηνοτροφική οικονομία της Πίνδου για δύο κυρίως λόγους. Ο πρώτος αφορά τη χάραξη των νέων συνόρων μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας το 1878. Αυτά διασχίζοντας πολλά από τα θερινά βοσκοτόπια της Πίνδου μετατρέπουν την οροσειρά σε μία επικίνδυνη μεθοριακή ζώνη, όπου κάθε κακοποιό στοιχείο, ιδίως το καλοκαίρι, διαφεύγει στην τουρκική πλευρά της ζώντας παρασιτικά από τα κοπάδια των κτηνοτρόφων. Επίσης, για ένα μεγάλο

IV. Η κοιλάδα της Κρανιάς

Η κοιλάδα της Κρανιάς, όντας φυσική συνέχεια του μπουγαζιού της Μηλιάς[48], όριζε τα σύνορα της Χώρας Μετσόβου προς την μακεδονική πλευρά της Πίνδου. Τα εδάφη της συγκροτούν την κοινοτική έκταση του οικισμού της Κρανιάς (βλχ. Turia), ο οποίος είναι κτισμένος στα ριζά του υψώματος Γκιώνα (υψ. 1482. μ.) και σε υψόμετρο 960 μ. Πιθανόν, στην ίδια ή διαφορετική θέση να υπήρχε από παλιά κάποιος οικιστικός πυρήνας, όμως η Κρανιά συγκροτήθηκε κυρίως από την συνοίκηση διαλυμένων οικισμών της γύρω περιοχής, μέσα από μία διαδικασία που πρέπει να διήρκησε μέχρι και τα τέλη του 17ου αιώνα ή τουλάχιστον αρχές του 18ου αιώνα[49]. Η παλιότερη οικιστική και οικονομική της φυσιογνωμία παρουσιάζεται κατά γλαφυρό τρόπο σε μία από τις ταξιδιωτικές περιγραφές του Leake, ο οποίος στις αρχές του 19ου αιώνα περιηγήθηκε την Πίνδο. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι: « *στις 7¨:30 φτάσαμε στην Κρανιά ένα βλαχιώτικο χωριό από 50 καθαρές αγροικίες, ευχάριστα τοποθετημένες στο ξέφωτο του δάσους ανάμεσα από καλαμποχώραφα και άλλα δημητριακά φραγμένα με καλοφτιαγμένους πάσσαλους. Το σκηνικό είχε μία εμφάνιση άνεσης και επιτυχημένης φιλοπονίας που σπάνια βλέπεις στα ελληνικά και τουρκικά χωριά, αλλά δυστυχώς για αυτούς τους φτωχούς Βλαχιώτες το χωριό τους έχει γίνει*

διάστημα έως το 1912, οπότε η οροσειρά εντάσσεται ολοκληρωτικά στην ελληνική επικράτεια, αποτελεί το κέντρο συνεχών συγκρούσεων μεταξύ οπλοφόρων, που υποκινούνται από ελληνικά κέντρα, και τουρκικών αποσπασμάτων γεγονός που είχε καταστήσει τη μετακίνηση των κοπαδιών από τα χειμερινά στα θερινά βοσκοτόπια επικίνδυνη και, πολλές φορές, καταστροφική. Τέλος, για πρώτη φορά οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι βρίσκονται ενώπιον δασμών, που σημαίνει αύξηση του κόστους συντήρησης των κοπαδιών, και ενώπιον τελωνειακών ελέγχων, οι οποίοι σε περιόδους ενόπλων κρίσεων γίνονται αρκετά φορτικοί. Όλα αυτά, κυρίως στα τέλη του 19ου αιώνα, αναγκάζουν για πρώτη φορά ένα μέρος του κτηνοτροφικού πληθυσμού να εγκατασταθεί μόνιμα στον Θεσσαλικό κάμπο, εγκαταλείποντας τις ορεινές του πατρίδες. Βλ. G.Weigand, *ό.π.*, σ. 174-175, 333, A. Wace – M. Thompson, *ό.π.,* σ. 18-19,187,194-195. Ο δεύτερος παράγοντας κρίσης της πινδαϊκής κτηνοτροφίας συνδέεται με τη διάλυση των τσιφλικιών και τον αναδασμό της γης σε μικρούς κλήρους κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Για πρώτη φορά παρατηρείται έλλειψη χειμερινών βοσκοτόπων, εφόσον οι νέοι ιδιοκτήτες, πρώην κολίγοι, παρασυρμένοι από μία κοντόφθαλμη αντίληψη των πραγμάτων, προέβησαν σε διάλυση των βοσκότοπων που διατηρούσαν τα τσιφλίκια. Μέχρι να ισορροπήσει η κατάσταση, οι κτηνοτρόφοι αναγκάστηκαν να πληρώσουν μεγάλα ποσά για εξασφάλιση γης προς βόσκηση, γεγονός που οδήγησε πολλούς σε έξοδο από το επάγγελμα. Όταν πλέον τα πράματα ισορρόπησαν η Πίνδος είχε υποστεί σημαντικό κτύπημα σε ένα από τα βασικά στηρίγματα της οικονομίας της. Βλ. Κ.Δ. Καραβίδας, *Αγροτικά*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1978 (φωτογραφική ανατύπωση από την έκδοση του 1931), σ.185.

[48] Το μπουγάζι της Μηλιάς, όπως θα δούμε παρακάτω, αποτελεί τη σημαντικότερη φυσική διάβαση μεταξύ Ηπείρου και Μακεδονίας.

[49] Ο Pouqueville αναφέρει ότι η Κρανιά δημιουργήθηκε το 1507, χωρίς, βέβαια να μας εξηγεί από που αντλεί τα στοιχεία του. Βλ. F. Pouqueville, *ό.π.,* σ. 26. Αναφορικά με τις τοπικές παραδόσεις ίδρυσης του οικισμού βλ. A. Wace – M. Thompson, *ό.π,* σ. 179, Γ. Μούσιος, *Τούργια Κρανιά, Ιστορία – λαογραφία*, Αθήνα 1999, σ. 29-33.

τώρα τελευταία ένα τσιφλίκι του Αλή Πασιά. Τα δημητριακά μετά την κράτηση για φόρους της μερίδας του Βεζίρη αρκούν μόνο για ένα μικρό μέρος της κατανάλωσης των κατοίκων των οποίων τα μέσα συντήρησης προέρχονται κυρίως από τυρί των προβάτων και των γιδιών από την ξυλεία που αυτοί κόβουν στο δάσος και μεταφέρουν στα Ιωάννινα και άλλες πόλεις και από τα κέρδη των αλόγων και μουλαριών τα οποία ενοικίαζαν στους εμπόρους και τους ταξιδιώτες. Ο κύριος του σπιτιού στο οποίο εγώ βρήκα κατάλυμα κατέχει δύο άλογα και δύο βόδια. Άλλοτε διατηρούσε μαγαζί στην Σμύρνη, Κων/πολη και Σαλονίκη και τώρα απασχολεί τον εαυτό του μεταφέροντας ξυλεία στα Ιωάννινα, Γρεβενά, Λάρισα και Τρίκαλα από τα οποία αυτός έχει την δυνατότητα να πληρώνει το 20% των χρημάτων που υποχρεώθηκε να δανειστεί »[50]. Περίπου εκατό χρόνια αργότερα, το 1910, οι Wace και Tompson σημειώνουν ότι η Κρανιά, όντας κτισμένη χαμηλότερα από το Περιβόλι, κατοικείται ολόκληρο το χρόνο, έχει αρκετά χωράφια και αμπέλια, τα βουνά παρέχουν καλή βοσκή στα πρόβατα και στη νότια πλαγιά του όρους Ου (Αυγού) υπάρχουν αρκετές πριονοκορδέλες[51]. Επίσης, οι βλάχοι της Κρανιάς, σε αντίθεση με αυτούς που διαμένουν σε ψηλότερα χτισμένα χωριά, καλλιεργούν οι ίδιοι τα χωράφια τους αντί να απασχολούν Έλληνες, Τούρκους ή Βουλγάρους εργάτες. Σχεδόν, κάθε σπίτι έχει δικό του κήπο που είναι γεμάτος λαχανικά και λουλούδια[52].

Οι ανωτέρω αναφορές επιβεβαιώνουν με σαφήνεια το ρόλο του υψομέτρου στην ανάπτυξη ή μη γεωργικών δομών εκ μέρους των οικισμών της υψηλής ζώνης της Πίνδου. Η Κρανιά ως γεωργικός οικισμός μπορεί να καταταχθεί στο ίδιο οικονομικό μοντέλο με αυτό των βλαχοχωρίων του ανατολικού Ζαγορίου και της κοιλάδας του Πηνειού. Ωστόσο, η ύπαρξη τσελιγκάτων και υλοτομικών δραστηριοτήτων την ταυτίζει περισσότερο με το οικονομικό πρότυπο της Βωβούσας, με τη διαφορά ότι εδώ ο γεωργικός τομέας δεν αποτελούσε περιθωριακή αλλά

[50]W. M. Leake, *Travels in northern Greece*, vol. 1, A.M.Hakkert-Publisher (φωτογραφική ανατύπωση Amsterdam 1967), σ. 300.

[51] Από τα 70900 στρέμματα των κοινοτικών εκτάσεων της Κρανιάς τα 58900 είναι δάση και τα 7700 βοσκότοποι. Βλ. Ε.Σ.Υ.Ε, Κατανομή της εκτάσεως της Ελλαδικής Χώρας κατά βασικές κατηγορίες χρήσεως, (προαπογραφικά στοιχεία της Απογραφής Γεωργίας – Κτηνοτροφίας του έτους 1991), Αθήνα 1995, σ.118. Παρά τη μεγάλη κοινοτική έκταση του χωριού το γεγονός ότι κατέχει τόσους λίγους βοσκοτόπους σημαίνει ότι δεν διέθετε μεγάλα και κατάλληλα οροπέδια προς βόσκηση. Αυτός ο λόγος καθώς και το ευνοϊκό υψόμετρο πιθανόν συνετέλεσαν στην ανάπτυξη της γεωργίας από του κατοίκους του οικισμού. Θα πρέπει εδώ να τονιστεί ότι ο χαρακτηρισμός από τη στατιστική υπηρεσία κάποιων εκτάσεων ως δάσος δεν αντικατοπτρίζει πάντα την πραγματικότητα του παρελθόντος. Συχνά περιλαμβάνονται στα δάση εγκατελειμένες γεωργικές ζώνες, γι' αυτό αποφεύγω να παρουσιάσω τα γεωργικά στοιχεία των απογραφών.

[52] A . Wace – M. Thompson , *ό.π.*,σ. 178-179.

κεντρική οικονομική δομή του οικισμού. Μάλιστα, υπήρξε ένας από τους ελάχιστους οικισμούς της Πίνδου όπου κατά περιόδους είχε πλεονασματική παραγωγή γεωργικών προϊόντων την οποία και εξήγαγε. Δεν είναι τυχαία, άλλωστε, η μόνιμη διαμονή σε αυτόν σιδηρουργών. Στην Πίνδο η συγκεκριμένη τεχνική ομάδα απαντάται πάντα σε οικισμούς με γεωργικό και βιοτεχνικό πληθυσμό.

Το αγροτικό μοντέλο της Κρανιάς, το οποίο χαρακτήριζε η πολυδιάστατη εκμετάλλευση των προσφερομένων ορεινών πόρων, ήταν το καταλληλότερο για τη δημιουργία σταθερών πυρήνων πληθυσμού. Μπορεί να μην προσκόμιζε πλούτη ανάλογα με αυτά των αμιγώς κτηνοτροφικών οικισμών, εν τούτοις, η ευελιξία του να ανατρέπει ανάλογα με τις συγκυρίες την παραγωγική βάση ενός οικισμού από γεωργική σε κτηνοτροφική ή δασοπαραγωγική αντίστοιχα, προσέφερε οικονομική και κατ' επέκταση δημογραφική σταθερότητα. Έτσι, όταν η παρακμή της πινδαϊκής κτηνοτροφίας στις αρχές του 20ου αιώνα επέφερε δημογραφική κάμψη και συρρίκνωση των κτηνοτροφικών χωριών της βορείου Πίνδου, η Κρανιά κατάφερε να διατηρήσει έναν οικονομικά ακμαίο πληθυσμιακό πυρήνα χωρίς ποτέ να εισέλθει σε μία διαδικασία εποχιακής εγκατάλειψης του οικισμού, όπως συνέβαινε με τα κτηνοτροφικά χωριά[53].

V. Οι πηγές του Πηνειού

Η βορειοανατολική και ανατολική μεθόριος της Παλιάς Κουτσιούφλεανης (νυν Πλατάνιστος) καθώς και η ανατολική και νότια μεθόριος του Μαλακασίου συνιστούσαν την εντός της κοιλάδας του Πηνειού οριογραμμή της Χώρας Μετσόβου. Έχοντας ως αφετηρία το ύψωμα Murminte στα όρια Κρανιάς–Χώρας Μετσόβου κατέρχονταν στην περιοχή Părleandză, κατόπιν στο δάσος της Pade Hranu, στο

[53] Στις αρχές του 19ου αιώνα η Σαμαρίνα και το Περιβόλι, δύο αμιγώς κτηνοτροφικοί οικισμοί που εγκαταλείπονταν από τους κατοίκους τους το χειμώνα, είχαν από 800 και 305 οικογένειες αντίστοιχα. Το ίδιο η Σμίξη με την Αβδέλα που είχαν από 300 εστίες αντίστοιχα, ενώ η Κρανιά είχε μόνο 50 σπίτια. Βλ. F.C.H.L.Pouqueville, *Ταξίδι στην Ελλάδα, Μακεδονία-Θεσσαλία*, μτφ.Ν. Μολφέτα εκδ. Αφων Τολίδη, Αθήνα 1995, σ.199, F.C.H.L.Pouqueville, *Ταξίδι στην Ελλάδα, Τα Ηπειρωτικά*, τόμ. 1, μτφ. Κ. Βλάχος, εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1994, σ. 169, Leake, *ό.π.*, σ. 300, Το 1889 η Σαμαρίνα, η Σμίξη, η Αβδέλα και το Περιβόλι είχαν από 3000, 800, 1500 και 2000 κατοίκους αντίστοιχα, ενώ η Κρανιά 1500 κατοίκους. Βλ G.Weigand, *ό.π.*, σ. 314. Το 1928 η Σαμαρίνα, η Σμίξη, η Αβδέλα και το Περιβόλι έχουν από 803, 86, 424 και 364 κατοίκους αντίστοιχα, ενώ η Κρανιά 1135 κατοίκους. Το 1961 η Σαμαρίνα, η Σμίξη, η Αβδέλα και το Περιβόλι είχαν από 5, 1, 2, και 15 κατοίκους αντίστοιχα, ενώ η Κρανιά 775. Βλ. Μ. Χουλιαράκης, *Εξελίξεις του πληθυσμού των Αγροτικών Περιοχών της Ελλάδος, 1920–1981*, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα 1988, σ.228, 231-232.

εξωκλήσι της Αγία Παρασκευής και κατέληγε στην κοίτη της Vale Albă δυτικά του υψώματος Lepurušu (υψ. 1234)[54], το οποίο είναι ένα απώτατο νοτιοδυτικό προβούνι του όρους Κρατσόβου[55]. Μέχρι αυτό το σημείο όριζε το σύνορο μεταξύ της Χώρας και του χωριού Πάλτινο (νυν Καλιθέα). Τα εδάφη του τελευταίου οικισμού, ο οποίος βρίσκεται κτισμένος επί του όρους Κράτσοβο και σε υψόμετρο 1010 μ.[56], συνιστούν μία ενδιάμεση γεωγραφική ζώνη μεταξύ της κοιλάδας της Κρανιάς στα βόρεια που ανήκει στη Μακεδονία και της κοιλάδας Πηνειού στα νότια που αποτελεί Θεσσαλικό έδαφος. Νοτίως του Πάλτινου ακολουθεί η κοινοτική περιοχή του χωριού Τζινιράδες (νυν Κορυδαλός)[57], το οποίο βρίσκεται κτισμένο επί των νοτίων υπωρειών του Lepurušu σε υψόμετρο 720 μ. Η οριογραμμή μεταξύ της Χώρας και του τελευταίου οικισμού περνούσε από την τοποθεσία Συρτό (υψ.1000), η οποία βρίσκεται στις νοτιοδυτικές υπόγειες του Lepurušu και επί της κοίτης του Λιμποχοβίτικου ποταμού

---

[54] Στους χάρτες καταγράφεται με την ονομασία Κατάλυμα.

[55] Το γνωστό στους παλαιούς περιηγητές όρος Κράτσοβο, Κράτζοβα ή Κράτζιοβα που συνδέει την Πίνδο με την οροσειρά των Χασίων, σήμερα καταγράφεται στους χάρτες ως τμήμα των Χασίων. Βλ. W. M. Leake, *ό.π.*, Vol. 4, σ. 265, A. Philippson, *Thessalien und Epirus*, Berlin 1897, σ.175, F.Stählin, *Η αρχαία Θεσσαλία*, μτφ. Γ.Παπασωτηρίου-Α. Θανοπούλου, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 209. Σε οθωμανικό χοτζάτιο του 1674 γίνεται αναφορά στον Οθωμανό ιεροδικαστή του διαμερίσματος Κριατζόβου. Βλ. Β΄ Μέρος, Κεφ. Β΄ σ.136, σημ. 24.

[56] Η κοινοτική έκταση του σημερινού Πάλτινου σχεδόν συμπίπτει με αυτή του μεσαιωνικού οικισμού Χλάπι. Στο προαναφερόμενο χρυσόβουλο της επισκοπής Σταγών, το οποίο χρονολογείται από το 1336, γίνεται αναφορά « *εις το Χλαπών Μπόζοβον* ». Ο οικισμός Μπόζοβο μετονομασθείς σε Πριόνια υφίσταται και σήμερα ως περιφερειακός οικισμός του Πάλτινου. Σύμφωνα με ορισμένους το Χλάπι βρίσκονταν στη θέση παλαιοχώρι, μία τοποθεσία ανάμεσα από το Πάλτινο και το Μπόζοβο όπου υπάρχουν ερείπια παλιού οικισμού. Βλ. Στ. Αριστάρχης Στ., «Έκθεσις επί των διαγωνισμάτων Θεσσαλίας και Ηπείρου», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος* 13-15 (1867), σ. 32-39,σ.33, L.Heuzey, *Οδοιπορικό στην Τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία το 1858*, μτφ. Χ. Δημητρουλόπουλος εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 223, Ν.Χανιώτης, *Η Καλιθέα Γρεβενών*, Αθήνα 1978, σ. 26-27. Καταγράφεται σε οθωμανική απογραφή του 1454 ως Baltinos. Βλ. M. Delilbaşi, *M. Arikan, Sûret - i Defter-i Sancak-i Tirhala I*, Türk Tarih Kurum, Ankara 2001, σ. 1788-179. Απαντάται ως Πάλτενω μετά το 1534 στον Κώδικα της Ζάμπουρδας και ως Μπάλτενω στα μετεωρίτικα χειρόγραφα του 1613/14. Βλ. Κ. Σπανός, «Οι Οικισμοί της Βόρειας Θεσσαλίας στον Κώδικα της Ζάμπουρδας (1534-1692)», *ΘΗ* 7 (1984), σ. 7-10., Κ. Σπανός, «Οι Θεσσαλικοί οικισμοί και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 215 της μονής του Βαρλαάμ των Μετεώρων 1613/143 – 19ος αιώνας», *ΘΗ* 23 (1993), σ. 84, 100, Κ. Σπανός, «Ιστορικά στοιχεία για τους οικισμούς του νοτίου τμήματος του νομού Γρεβενών», *Μακεδονικά* 27 (1990), σ. 294. Σ. Κατσουλέας, «Τρικαλινά βαφτιστικά ονόματα του 16ου αιώνα», *Θεσσαλικά χρονικά*, Τόμος ΙΓ΄ (1980) Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Θεσσαλικών Σπουδών (20-23 Οκτωμβρίου 1978), σ. 335.

[57] Στην οθωμανική απογραφή του 1454 αναφέρεται ως Cenarat. Βλ. M. Delilbaşi, *ό.π.,* σ.116. Μεταγενέστερη μνεία του χωριού έχουμε σε χειρόγραφο των Μετεώρων του 1754. Βλ. Κ. Σπανός, «Τα χωριά της Καλαμπάκας, στα 1754 στο κατάστιχο 225 της μονής Βαρλαάμ» ανάτυπο από *ΘΗ* 1 (1986), σ. 191, 195-196. Σύμφωνα με την προφορική παράδοση των κατοίκων του χωριού, δίπλα από τους Τζινιράδες υπήρχαν δύο παλαιότεροι οικισμοί, το Παλαιοχώρι και το Λιποχώρι. Προφανώς, ο πληθυσμός του πρώτου οικισμού που αποδεκατίστηκε από την ευλογιά να ενσωματώθηκε στους Τζινιράδες. Ο δεύτερος οικισμός, ο οποίος κατά την τοπική παράδοση διαλύθηκε εξ' αιτίας της λέπρας, πρέπει να είναι το Elbohori της Οθωμανικής απογραφής του 1454. Βλ. M. Delilbaşi, *ό.π.,* σ. 115.

που αποτελεί μία από τις πρώτες πηγές του Πηνειού ποταμού (βλχ.Sălămbrie). Στη συνέχεια το σύνορο έστριβε απότομα προς τα νοτιοδυτικά και κατόπιν δυτικά καταλήγοντας στην τοποθεσία Keatră di Mocoșă (υψ. 1182)[58], η οποία όριζε το σύνορο μεταξύ της Χώρας και των εδαφών της Παναγίας του Λιμποχόβου (Stămărie din Libohovă). Το μοναστήρι αυτό, το οποίο, όπως είδαμε, υφίστατο από τα μεσαιωνικά χρόνια[59], δέσποζε στην περιοχή μέσω της αξιόλογης κτηματικής του περιουσίας και της καίριας γεωγραφικής θέσης που κατείχε[60]. Δίπλα από τη μονή βρίσκονταν το Λιμπόχοβο ένας εξαρτημένος από αυτήν μικρός αγροκτηνοτροφικός οικισμός[61]. Η Παναγία του Λιμποχόβου αποτελούσε τόπο προσκυνήματος για τους κατοίκους της Χώρας και σημείο επίλυσης των διαφορών που προέκυπταν με τους Οθωμανούς των Τρικάλων και τους οικισμούς της κοιλάδας του Πηνειού[62]. Μετά την τοποθεσία «Keatră di Mocoșă» το σύνορο της Χώρας κατευθυνόταν νότια επί της ράχης «Musitsă» (υψ. 989 μ.)[63] και στη συνέχεια νοτιοδυτικά όπου, αγγίζοντας τα βορειοδυτικά όρια του εξαφανισμένου σήμερα οικισμού Μοκόσι, κατέληγε στο κεντρικό ρεύμα του Πηνειού ποταμού[64]**.** Η πλειοψηφία των κατοίκων του τελευταίου οικισμού, ο οποίος εμφανίζεται διαλυμένος ήδη από τον 18ο αιώνα[65], μετακινήθηκε

[58] Στους χάρτες καταγράφεται ως Πέτρα Μακώση. Λίγο πριν την Keatră di Mocoșă η Χώρα, σύμφωνα με τα διασωθέντα φιρμάνια της, συνόρευε με έναν αφανισμένο σήμερα οικισμό για την ύπαρξη του οποίου δεν διαθέτουμε πληροφορίες από άλλες πηγές. Ωστόσο, οι διάφορες εκδόσεις των φιρμανιών μας δίνουν και διαφορετική ονομασία του αφανισμένου οικισμού. Έτσι, αναφέρεται ως Νάρδα (βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.*, σ. 101) ή ως Άρτα (βλ. Μ. Τρίτος, «Τα σωζόμενα φιρμάνια των προνομίων του Μετσόβου», *Πρακτικά Α΄ συνεδρίου μετσοβίτικων σπουδών*, Αθήνα 1993, σ. 411) ή ως Μπάρτσι (Β. Σκαφιδάς, «Ιστορία του Μετσόβου», *ΗΕ* 11/117 (1962), σ. 318). Η τελευταία ονομασία διασώζεται και σήμερα ως τοποθεσία στα νότια του οικισμού της παλαιάς Κουτσούφλιανης, στο ίδιο σημείο όπου τα φιρμάνια τοποθετούν τον παραπάνω αφανισμένο οικισμό. Βλ. Γ. Σάρρος-Α. Στρατής, *Ιστορία της Κουτσουφλιανης (Παναγία Καλαμπάκας)*, εκδ. Αδελφότητα Παναγίας, Αθήνα 1997, σ. 485. Στο Φ.Ε.Κ. Α261/1212 της 29-8-1912 στους οικισμούς που καταγράφονται ως απαρτίσαντες την νέα Κουτσούφλιανη είναι και το Μπάρτσι. Βλ. Γ. Σάρρος-Α Στρατής, *ό.π*,. σ. 563.

[59] Βλ. Α΄ Μέρος, σ.61 σημ. 43.

[60] Βλ. Γ. Σάρρος-Α Στρατής**,** *ό.π*,. σ. 442-478.

[61] Καταγράφεται στην οθωμανική απογραφή του 1454 ως Libohova.Βλ. M. Delilbaşi, *ό.π.*, σ. 115, Επίσης αναφέρεται σε μετεωρίτικες προθέσεις του 1613/14 και Κ. Σπανός, «Οι Θεσσαλικοί οικισμοί και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 215 της μονής του Βαρλαάμ των Μετεώρων 1613/143 – 19ος αιώνας», *ΘΗ* 24 (1993), σ. 84, 98.

[62] Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.*, σ. 27, 43.

[63] Στους χάρτες καταγράφεται με την ονομασία Καμίνι.

[64] Το Μοκόσι ήταν κτισμένο σε υψόμετρο 800 μέτρων στη σημερινή θέση του εξωκλησιού του Αγ. Σωτήρα της νέας Κουτσούφλιανης. Βλ. Γ. Σάρρος-Α Στρατής, *ό.π.*, σ. 490.

[65] Μία απογραφή του 1820 καταγράφει ότι ο οικισμός κατοικείτο ακόμα από δύο οικογένειες. Βλ. Ν. Γιαννούλης, *Κώδικας Τρίκκης*, Αθήνα 1980, σ. 103. Ο οικισμός αναφέρεται στις μετεωρίτικες προθέσεις του 1613/14 Βλ. Κ. Σπανός, *ό.π.*, σ. 88, 100.

προς τους οικισμούς της Χώρας και κυρίως προς το Μαλακάσι[66]. Τον 19ο αιώνα τα εδάφη του Μοκοσίου αποτελούν γαιοκτησία των πλουσίων Μετσοβιτών[67]. Νοτίως του οικισμού ρέει το κεντρικό ρεύμα του Πηνειού. Η γέφυρα που υπήρχε σε αυτό το σημείο μετέφερε τα όρια της Χώρας στη δεξιά κοίτη του ποταμού, όπου ακολουθώντας κατά μήκος το Arîu di Šinište[68] μία από τις πρώτες πηγές του Πηνειού ανέρχονταν στις τοποθεσίες Noao Fîndîne[69], Scară alu Ghavoyianaki και έκλειναν στην τοποθεσία Cupăńi. Το σύμπλεγμα των βουνών και των κοιλάδων που άγγιζε αυτή την απώτατη νοτιοδυτική μεθόριο της Χώρας συγκροτεί ένα διαχωριστικό τοίχος μεταξύ της λεκάνης του Πηνειού και του Αχελώου, στέλνοντας τα νερά που πηγάζουν στις ανατολικές πλαγιές αυτών των υψωμάτων στον Πηνειό και αυτά που πηγάζουν στις δυτικές πλαγιές τους στον Αχελώο αντίστοιχα[70]. Εδώ, εντοπίζουμε μία

[66] Ο Λαμπρίδης και ο Αραβαντινός ισχυρίζονται ότι το Μοκόσι αποτελεί επιβίωση της ονομασίας Σμόκοβο, η οποία δινόταν σε μία μεσαιωνική αρχοντεία και περιλάμβανε την ευρύτερη περιοχή της κεντρικής Πίνδου, που μετονομάστηκε μετά το 1321-1333 σε Μαλακάσι. Βλ. Αραβαντινός, *ό.π.,* σ. 102, 154, 231, 309, Ι. Λαμπρίδης, «Μαλακασιακά»*, Ηπειρωτικά Μελετήματα* 4 (1888), σ. 10, εν Αθήναις 1888 και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993. Η πληροφορία αυτή, η οποία υιοθετήθηκε και από άλλους συγγραφείς, δε μπορεί να τεκμηριωθεί ιστορικά. Ανεξάρτητα, όμως, αν η ονομασίες Μοκόσι και Σμόκοβο σχετίζονται ετυμολογικά, δε μπορούμε να μην επισημάνουμε ότι η ονομασία Σμόκοβο καταγράφεται σε χρυσόβουλο που χορήγησε ο Αυτοκράτορας Ανδρόνικος ο Β΄ στη Μητρόπολη Ιωαννίνων το 1321 και αφορά μία από τις τέσσερις εκτός της πόλεως των Ιωαννίνων «ενορίες» της Μητροπόλεως μαζί με το Ζαγόρι, το Τσεμερνίκο και το Σεστρούνι. Από το παραπάνω χρυσόβουλο άντλησαν την πληροφορία και οι προαναφερόμενοι Ηπειρώτες λόγιοι, οι οποίοι ταύτισαν, άγνωστο για ποιο λόγο, την εκκλησιαστική περιοχή Σμοκόβου της Μητροπόλεως Ιωαννίνων με την μετέπειτα πινδαϊκή περιοχή του Μαλακασίου. Πάντως, η συγκεκριμένη εκκλησιαστική περιοχή δεν ήταν δυνατόν να περιλαμβάνει τις θεσσαλικές περιοχές της μετέπειτα Χώρας Μετσόβου όπου βρίσκονταν και ο οικισμός Μοκόσι, εφόσον αυτές υπάγονταν στην δικαιοδοσία της επισκοπής Σταγών, όπως αναφέρεται στο χρυσόβουλο του 1336. Αξίζει, επίσης, να αναφερθεί ότι αρχοντεία Σμοκόβου καθώς και επισκοπή Σμοκόβου καταγράφεται στα μεσαιωνικά χρόνια και στην περιοχή της Καρδίτσας, όπου υφίσταται σήμερα ο οικισμός Σμόκοβο (μετονομάστηκε Λουτροπηγή). Βλ. P. Sustal (με τη συνδρομή του J. Koder), *Nikopolis und Kephallenia* (TIB 3), Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Bonn 1981,σ. 261, Α. Π. Αβραμέα, "Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204", διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1974, ΕΚΠΑ-Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 27, εν Αθήναις 1974, σ. 179.

[67] Βλ. Αραβαντινός, *ό.π.,* σ. 154, Γ. Σάρρος-Α Στρατής, *ό.π.*, σ. 126. Μετά τον ατυχή πόλεμο του 1897 τα εδάφη της Λιμπόχοβας και του Μοκοσίου συγκροτήσαν την κοινοτική γη της νέας Κουτσούφλιανης (νυν Παναγιά). Ο νέος οικισμός δημιουργήθηκε από κατοίκους της παλαιάς Κουτσούφλιανης, οι οποίοι μετακινήθηκαν σε αυτή την περιοχή όταν το παλιό τους χωριό παρέμεινε εντός των τουρκικών συνόρων. Σχετικά βλ. Γ. Σάρρος-Α Στρατής, *ό.π.*, σ. 102-356.

[68]Στους χάρτες καταγράφεται ως ρέμα Μπαλτάς.

[69] Στους χάρτες συναντάται μεταφρασμένο ως Εννέα Βρύσες, ενώ θα ήταν σωστότερο να αποδοθεί ως Εννέα Πηγές.

[70] Μετά τις θέσεις Cupăńi, Scară alu Ghavoyianaki και Cokinu ή Cămpu Analtu, που οριοθετούσαν από τα νότια το τμήμα της κοιλάδας του Πηνειού που ανήκε στη Χώρα Μετσόβου ακολουθούσαν τα υψώματα Cucoşî (υψ. 1246 μ.), Olmu (υψ. 1174μ.) και Curună (υψ.1280μ.). Από τη θέση Cupăńi ξεκινάει και μία δεύτερη σειρά υψωμάτων παράλληλη προς την προαναφερθέντα, η οποία όμως εκτείνεται πολύ πιο ανατολικά. Εδώ, κυριαρχούν τα υψώματα Heoĺi (στους χάρτες Χιόλι ύψ. 1798 μ.), Moravă (στους χάρτες Κυνηγός ύψ. 1845 μ.), Bolitinu (στους χάρτες Τραμπάλα ύψ. 1660 μ.) και νοτιότερα οι κορυφές Pitšîlúšu (στους χάρτες Κορυφή ύψ. 1917 μ.) και Amundzélu (στους χάρτες

άλλη ομάδα οικισμών, οι οποίοι αν και παρουσιάζουν κοινά πολιτισμικά και οικονομικά χαρακτηριστικά με τους υπόλοιπους οικισμούς της κοιλάδας του άνω Πηνειού αποτελούν ταυτόχρονα το συνδετικό κρίκο μεταξύ των βλαχοχωρίων του Πηνειού και αυτών της περιοχής του Ασπροποτάμου. Από αυτά τα χωριά κοινά σύνορα με τη Χώρα διατηρούσαν το Μποροβίκο (νυν Αμπελοχώρι) που βρίσκεται στις ανατολικές υπώρειες του βουνού Κόκινο ή Cămpu analtu σε υψόμετρο 800 μέτρα και η παλιά Γκουντοβάσντια που βρίσκονταν στην νοτιανατολική πλευρά του βουνού Κόκινο σε υψόμετρο 1031 μ. Ο τελευταίος οικισμός άρχισε να διαλύεται σταδιακά, πιθανόν, από τα τέλη του 18ου αιώνα, όταν ομάδες Αρβανιτών και άλλων ληστρικών συμμοριών έπληξαν την ευρύτερη περιοχή [71]. Αν και οι κάτοικοί του μετακινήθηκαν νοτιανατολικά, όπου ίδρυσαν το νέο οικισμό της Γκουντουβάσντια (νυν Καλομοίρα) φαίνεται ότι ένας πληθυσμιακός πυρήνας διατηρήθηκε εκεί μέχρι και τις αρχές του 20ου αιώνα [72].

Έως και τον 20ο αιώνα οι πληθυσμοί της κοιλάδας του άνω Πηνειού επιδίδονταν κυρίως στη γεωργία διατηρώντας ταυτόχρονα μικρά κοπάδια ζώων, τα οποία έβοσκαν περιφερειακά των οικισμών ακόμα και κατά την χειμερινή περίοδο[73]. Για τους κατοίκους αυτών των χωριών η εικόνα των μεγάλων τσελιγκάτων ήταν γνωστή μόνο από τα κοπάδια που διακινούσαν οι κτηνοτρόφοι της Χώρας και ορισμένων οικισμών του Ασπροποτάμου, τα οποία χρησιμοποιούσαν την κοιλάδα του

Αμουτσέλο ύψ. 1526 μ.). Ανάμεσα σε αυτές τις κορυφές και τις βορειότερες που αγγίζουν την ποταμιά του Μαλακασιώτικου ποταμού, ο οποίος αποτελεί την αρχική κοίτη του Πηνειού, σχηματίζεται ο Καστανώτικος ποταμός, που μετά από μία μικρή βορειοδυτική πορεία συναντάει τον Μαλακασιώτικο κοντά στο χωριό Μεγάλη Κερασιά σε υψόμετρο περίπου 400 μέτρων. Πίσω από τα υψώματα Pitšîlúšu και Amundzélu και προς τα νότια κυριαρχεί ο όγκος της Τριγγίας, του Γκιώμναλη, της Κάλτσας, της Νεράιδας και πάμπολλα άλλα υψώματα. Μεταξύ των ανατολικών και βόρειων πλαγιών αυτών των όγκων και των δυτικών πλαγιών του μεγάλου όγκου του Κόζιακα σχηματίζεται ένα τρίτο ποτάμι ο Κλεινοβίτικος, πάλι με βορειοανατολική κατεύθυνση, το οποίο συναντά τον Μαλακασιώτικο στο Μουργκάνι μερικά χιλιόμετρα δυτικά της Καλαμπάκας κλίνοντας έτσι όλη την αρχική πινδαϊκή ζώνη του Πηνειού ποταμού. Αν, τώρα, ανατρέξουμε στις δυτικές και νότιες πλαγίες των προαναφερομένων υψωμάτων, θα συναντήσουμε πλήθος ρευμάτων, που συγκροτούν το δίκτυο των πηγών του Αχελώου ποταμού.

[71] Επί επισκόπου Παρθενίου, το 1779, αναφέρεται ως κατοικημένος τόπος. Βλ. Α. Χατζηγάκη, *Τ' Ασπροπόταμο Πίνδου, Τοπωνυμικά*, εκδ. Χρ. Μπακάλη και Κ. Κωνσταντινίδη, Τρίκαλα 1950, σ. 116. Για τα αίτια και τα γεγονότα αυτών των καταστροφών στη νότια και κεντρική Πίνδο βλ. Α. Κοκούδης, *ό.π.*, 70-81. Ως οικισμός υφίσταται στις μετεωρίτικες προθέσεις του 1613/14 με την ονομασία Κοτοβάστα. Βλ. Κ. Σπανός, *ό.π.*, σ. 84, 97.

[72] Σήμερα, διασώζεται εκεί μόνο η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής, κτίσμα του 1759. Βλ Γ. Σάρρος-Α. Στρατής, *ό.π.*, σ. 567, 569.

[73] Ο Leake περνώντας, πριν το 1810, από το χάνι της Γκουντουβάσντιας μας δίνει μία εικόνα των χωριών της κοιλάδας του Πηνειού αναφέροντας ότι αυτά βρίσκονταν πάνω από κεκλιμένους αμπελώνες και χωράφια με δημητριακά, γεγονός που δείχνει πόσο σημαντικές ήταν για τη γεωργία της Πίνδου οι παραποτάμιες ζώνες των ορεινών κοιλάδων. Βλ. W. M. Leake, *ό.π.*, Vol. 1, σ. 417.

Πηνειού ως δίαυλο καθόδου προς το Θεσσαλικό κάμπο, όπου παραχείμαζαν. Επίσης, η ανυπαρξία υλοτομικών δασών στα εδάφη των περισσοτέρων οικισμών της περιοχής δεν επέτρεψε την ανάπτυξη του ξυλουργικού κλάδου. Ασφαλώς, η έλλειψη βοσκοτόπων και το χαμηλό υψόμετρο υπήρξαν παράγοντες οι οποίοι συνέβαλαν στην ανάπτυξη της γεωργική φυσιογνωμίας των οικισμών του Πηνειού. Το αγροκτηνοτροφικό τους μοντέλο, αρκετά διαδομένο στους οικισμούς της νότιας Πίνδου, απέτρεπε μεγάλες συγκεντρώσεις πληθυσμού, γι' αυτό και δεν παρατηρούμε εδώ τη δημογραφική ανάπτυξη που είχαν οι κτηνοτροφικοί οικισμοί. Βέβαια, δεν πρέπει να ξεφεύγει της προσοχής μας το γεγονός ότι οι περισσότεροι οικισμοί της κοιλάδας του άνω Πηνειού, όντας περιοχές εξαρτημένες από τούρκους γαιοκτήμονες, δεν συμμερίζονταν την ιστορική μοίρα των προνομιακών κοινοτήτων της υψηλής ζώνης της Πίνδου. Αντίθετα, ακολούθησαν την ιστορική μοίρα των πεδινών περιοχών της Θεσσαλίας, γεγονός που συνέβαλε περαιτέρω στη διατήρηση της γεωργική τους φυσιογνωμίας και αντίστοιχα στη δημογραφική τους στασιμότητα[74]. Στο κατάστιχο 225 της Μονής Βαρλαάμ των Μετεώρων, το οποίο συντάχθηκε το 1754, καταγράφονται οι 52 κατοικούμενοι από καλλιεργητές οικισμοί της επισκοπής Σταγών. Μεταξύ αυτών αναφέρεται το Μπάλτινο με 12 οικογένειες καλλιεργητών και οι Τζινιράδες με 18 οικογένειες, γεγονός που επιβεβαιώνει την πληθυσμιακή υστέρηση των γεωργικών οικισμών της κοιλάδας του Πηνειού[75]. Αν και το Πάλτινο ήταν ένας παμπάλαιος οικισμός, που κατείχε σχετικά μεγάλη κοινοτική έκταση με αξιόλογα δάση[76], βλέπουμε ότι παρέμεινε πάντα ένας μικρός γεωργικός οικισμός. Το 1820 ο οικισμός κατοικείται μόνο από 7 οικογένειες, δηλώνοντας έτσι την παρακμή στην οποία είχε περιέλθει[77]. Αντίθετα, οι Τζινιράδες, αν και έχουν μετατραπεί σε τσιφλίκι του Αλή Πασά[78], κατοικούνται το 1820 από 30 οικογένειες[79], σχεδόν διπλάσιες από το 1754. Ωστόσο, η μικρή κοινοτική έκταση που κατέχουν[80] δεν

[74] Η χαμηλή πληθυσμιακή συγκέντρωση των γεωργικών οικισμών δεν αποτελούσε φαινόμενο μόνο των ορεινών περιοχών, αλλά παρατηρούνταν εξίσου και στους οικισμούς του Θεσσαλικού κάμπου.
[75] Έναν αιώνα μετά το 1920, το Πάλτινο έχει πληθυσμό 192 κατοίκων. Βλ. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.,* σ. 229.
[76] Τα 42.300 στρέμματα από τα συνολικά 50.000 στρέμματα που αποτελούν το σύνολο των κοινοτικών εκτάσεων του χωριού καταγράφονται σήμερα ως δάση. Βλ. Ε.Σ.Υ.Ε, *ό.π.*, σ. 118.
[77] Ν. Γιαννούλης, *ό.π.*
[78] Βλ. Κ. Τσοποτός, Γη και γεωργοί της θεσσαλία κατά την τουρκοκρατίαν, Αθήνα^{2}1974, σ. 270.
[79] Ν. Γιαννούλης, *ό.π.*
[80] Σήμερα η κοινότητα κατέχει μόλις 11400 στρέμματα. Βλ. Ε.Σ.Υ.Ε, *ό.π.,* σ. 115

επέτρεψε ποτέ μία σημαντική συγκέντρωση πληθυσμού [81]. Αντίθετα, το Μποροβίκο αν και κατέχει μία εξίσου μικρή έκταση όσο και οι Τζινιράδες, δημογραφικά παρουσιάζεται ως ένας από τους δυναμικότερους οικισμούς της κοιλάδας του Πηνειού[82], παρόλο που και αυτό καταγράφεται το 19ο αιώνα ως τσιφλίκι Οθωμανών[83]. Φαίνεται ότι τα λίγα εδάφη του οικισμού προσφέρονταν για μία μεγαλύτερη και πιο ποικίλη αγροτική παραγωγή. Η Γκουντουβάσντια στις αρχές του 19ου αιώνα αποτελεί έναν από του μεγαλύτερους οικισμούς της κοιλάδας του άνω Πηνειού[84], όμως στα τέλη του 19ου αιώνα έχει μικρότερο πληθυσμό από το Μποροβίκο[85], αν και κατέχει μία σχετικά μεγάλη κοινοτική έκταση[86]. Παρόλο που στα μέσα του 18ου αιώνα κατέβαλε προσπάθεια να αναπτύξει κτηνοτροφία νοικιάζοντας βοσκοτόπους από την Χώρα Μετσόβου κοντά στις τοποθεσίες Δokime, Cupańi και Etu[87], κατά βάση παρέμεινε ένας γεωργικός οικισμός [88].

VI. Ο Ασπροπόταμος

Η ονομασία της περιοχής, γνωστή ήδη από τα μεσαιωνικά χρόνια[89], προέρχεται από το γεγονός ότι εκεί λαμβάνει χώρα η διαμόρφωση της πρώτης κοίτης του Ασπροπόταμου (βλχ. Arîu Albu), γνωστός σήμερα ως Αχελώος ποταμός[90]. Είναι ένας

---

[81] Το 1881 καταγράφονται στους Τζινιράδες 213 άτομα ενώ το 1920 277. Βλ. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.,* σ. 251, Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή Εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, ΕΚΚΕ, Αθήναι 1973, σ. 189.

[82] Το 1820 αποτελείται από 50 σπίτια. Βλ. Ν. Γιαννούλης, *ό.π*. Το 1881 καταγράφονται στο Μποροβίκο 354 άτομα και το 1920 470. Βλ. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική… ό.π.*, σ. 188, Μ. Χουλιαράκης, *Εξελίξεις …ό.π.,* 249.

[83] Βλ. Γ. Σάρρος-Α Στρατής, *ό.π*., σ. 517.

[84] Το 1820 καταγράφονται στην Γκουντουβάσντια 120 σπίτια. Βλ. Ν. Γιαννούλης, *ό.π*.

[85] Το 1881 είχε 238 κατοίκους οι οποίοι το 1920 αυξάνονται σε 398. Βλ. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική…ό.π.*, σ. 188, Μ. Χουλιαράκης, *Εξελίξεις…ό.π.,* 250.

[86] Σήμερα κατέχει 37.000 στρέμματα. Βλ. Ε.Σ.Υ.Ε, *ό.π.*, σ. 115.

[87] Σε συμφωνητικό του 1768, όπου παραχωρείται το δικαίωμα είσπραξης των φόρων της Χώρας σε κάποιο πρόσωπο, μεταξύ άλλων αναφέρονται και βοσκότοποι τα έσοδα των οποίων εισπράττει ο ενοικιαστής των φόρων. Ανάμεσα σε αυτούς τους βοσκότοπους αναφέρεται και η «Γκοντοβάστια». Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.,*σ. 38, 39, 40.

[88] Πριν το 1940 διατηρούσε 986 αιγοπρόβατα και παρήγαγε 35000 οκάδες σιτάρι, 6000 οκάδες κριθάρι, 5000 οκάδες σίκαλη και 120000 οκάδες καλαμπόκι. Βλ Ι. Παπασωτηρίου, «Επαρχία Καλαμπάκας», *Τρικαλινά* 7 (1987), σ. 210.

[89] Βλ. Στ. Αριστάρχης, *ό.π*., σ. 33, 35, L. Heuzey – H.Daumet, *Mission arhéologique de Macédoine* , Paris 1876, σ. 452-454, F. Dölger, *Regesten der kaiserurkunden des oströmischen reiches von 565-1453*, Berlin 1960, αριθμ. 1336, σ. 159, P. Sustal, *Hellas und* Thessalia, (TIB 1),στο λήμμα Achelōos, H. Hunger, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Bonn 1976.

[90] Η περιοχή του Ασπροποτάμου αποτελεί τμήμα της νότιας Πίνδου και ανήκει διοικητικά στο νομό Τρικάλων. Δυτικά και βορειοδυτικά περικλείεται από τους ορεινούς όγκους των Τζουμέρκων

τόπος με πολλούς και παλιούς οικισμούς και αποτελεί σήμερα το νοτιότερο σημείο επέκτασης των βλαχικών πληθυσμών της Πίνδου[91]. Τα βλαχοχώρια του Ασπροποτάμου κατέχοντας τη μεσαία και βόρεια ζώνη των εκεί κοιλάδων υπήρξαν μέχρι και τον 20ο αιώνα οι πιο αναπτυγμένοι, καθώς και οι πιο μεγάλοι οικισμοί της περιοχής, όντας μερικοί από αυτούς πραγματικές ορεινές πολίχνες[92]. Η πολύμορφη

(Αθαμανικά όρη), του Περιστερίου (Λάκμος) και την ορεινή συνέχεια του Ζυγού που οριοθετούν το σύνορο με τον νομό Ιωαννίνων, βόρεια από την οροσειρά που την διαχωρίζει από την κοιλάδα του Πηνειού, ανατολικά από το βουνό Κόζιακας (Κερκέτιον όρος) όπου την διαχωρίζει από τον Θεσσαλικό κάμπο, ενώ νότια έχουμε συνέχεια των ορεινών όγκων προς τα βουνά των Αγράφων. Η ονομασία της περιοχής οφείλεται στο γεγονός ότι εδώ πηγάζει και σχηματίζεται ο Αχελώος ποταμός των λογίων, τον οποίο οι ντόπιοι αποκαλούν Ασπροπόταμο ή Άσπρο ή Arîu Albu στη βλαχική γλώσσα. Η αρχική κοίτη του Αχελώου σχηματίζεται βορειοδυτικά του οικισμού Χαλίκι με την ένωση του Aspru, υδάτινου ρεύματος που πηγάζει στις νότιες κλιτύες της Rona, και του Căprărie υδάτινου ρεύματος που πηγάζει κάτω από την Tšucărelă, που είναι η ψηλότερη κορυφή του όρους Λάκμου. Αυτή η πρώτη κοίτη, μετά από μία ελαφρώς νοτιανατολική πορεία, σμίγει στη θέση Τρία Ποτάμια με έναν παραπόταμο τον Σκληνιασώτικο που ρέει από ανατολικά και, έτσι, ολοκληρώνεται η βορειότερη και βασική ζώνη των πηγών του Αχελώου. Το διαμορφωμένο, πλέον, ποτάμι ρέει σε μία καθαρά νότια πορεία και δέχεται πλήθος άλλων μικρότερων και μεγαλύτερων υδάτινων ρευμάτων, από τα οποία ξεχωρίζουν: δυτικά ο Μουτσιαρίτικος, ανατολικά ο Καμναίτικος ή Περτουλώτικος και νοτιότερα το Βαθύρεμα. Ακολουθεί κατόπιν μία τεράστια πορεία προς τα νότια, αρχικά στα όρια νομών Άρτας, Τρικάλων και Καρδίτσας και στη συνέχεια στα όρια των νομών Αιτωλοακαρνανίας και Ευρυτανίας, ώσπου στρίβει ελαφρώς προς τα νοτιοδυτικά, εντός του νομού Αιτωλοακαρνανίας και τερματίζει στο Ιόνιο.

[91] Στο νοτιότερο τμήμα του Ασπροποτάμου εντοπίζουμε τους οικισμούς των παλιοχωριτών, που είναι αποκλειστικά ελληνόφωνοι και συγκροτούν μία ενδιάμεση εδαφική-πολιτισμική ζώνη, μεταξύ της περιοχής του Ασπροποτάμου και της περιοχής των Αγράφων. Βλ. L. Heuzey, *ό.π.,* σ. 130, Βλ. F.C.H.L. Pouqueville, *Ταξίδι στην Ελλάδα, Ήπειρος*, μτφ. Π. Κώτσου, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα 1994, σ. 335.

[92] Το 1820 έγινε απογραφή των «οσπιτίων» του «Βαρουσίου», των « χωρίων » και των « τζιφλικίων » του Βιλαετίου Τρικκάλων. Καταγράφηκαν 171 οικισμοί από τους οποίους καταλογίζω ως βλαχικούς τους 30 με βάση τη σημερινή γλωσσική τους κατάσταση. Σύμφωνα με τα στοιχεία της παραπάνω απογραφής από 1 μέχρι και 25 «οσπίτια » δήλωσαν 130 οικισμοί, εκ των οποίων οι 12 ήταν βλαχικοί, 5 στην κοιλάδα του Πηνειού και 6 στον Ασπροπόταμο. Από 26 μέχρι 50 «οσπίτια» δήλωσαν 27 οικισμοί εκ των οποίων οι 8 ήταν βλαχικοί, 3 στην κοιλάδα του Πηνειού και 5 στον Ασπροπόταμο. Από 51 μέχρι 75 «οσπίτια » δήλωσαν 7 οικισμοί, εκ των οποίων οι 5 ήταν βλαχικοί, όλοι στον Ασπροπόταμο, ενώ από τους δύο ελληνόφωνους, ο ένας ήταν το Βαρόσι των Τρικκάλων που κατοικούνταν και από πολλούς Βλάχους. Απομένουν οι 7 μεγαλύτεροι οικισμοί του Βιλαετίου, εκ των οποίων οι 6 κατοικούνταν αποκλειστικά από βλάχους και ήταν οι εξής : ο Κλεινοβός (βλχ. Clinova) Ασπροποτάμου με 100 «οσπίτια», η Κοτοβάσδα (βλχ. Guduvažde) στην κοιλάδα του Πηνειού με 120 «οσπίτια», το Χαλίκι Ασπροποτάμου με 130 «οσπίτια», η Κρανιά (βλχ. Cornu) Ασπροποτάμου με 150 «οσπίτια », η Βεντίστα (βλχ. Nuvode) Ασπροποτάμου με 210 «οσπίτια» και, τέλος, ο μεγαλύτερος οικισμός του Βιλαετίου η Καστανιά (βλχ. Custeană) Ασπροποτάμου με 220 «οσπίτια». Εξαίρεση αποτελεί η Καλαμπάκα έδρα επισκοπής με 130 «οσπίτια», την οποία κατατάσσω στους ελληνόφωνους οικισμούς. Βλ. Ν. Γιαννούλης, *ό.π.* Πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν ότι το 1820 που έγινε η παραπάνω καταγραφή οι βλαχικοί οικισμοί της Πίνδου έχουν υποστεί σοβαρά πλήγματα τόσο από τον Αλή Πασιά όσο και από πολεμικά γεγονότα της περιόδου, κάτι που είχε επιπτώσεις στην οικονομία τους και τον πληθυσμό τους. Περιηγητές που πέρασαν από την περιοχή πριν το 1810 αναφέρουν ότι το Χαλίκι είχε 200 σπίτια και 300 οικογένειες, η Κρανιά 300 οικογένειες και το Γαρδίκι αναφέρεται με 120 σπίτια, ενώ στην απογραφή του 1820 δηλώνεται με 70 σπίτια. Βλ. F.C.H.L. Pouqueville, *ό.π.,* σ.326, 329, 331-333, W. M. Leake, *ό.π.*, Vol. 1, σ. 287. Εκείνο που συνάγεται σαφέστατα από την παραπάνω απογραφή είναι η πληθυσμιακή κατά συνέπεια και οικονομική υπεροχή των βλαχικών οικισμών της Πίνδου, κάτι που ίσχυε όχι μόνο για το Βιλαέτι των Τρικκάλων, αλλά και για την Ήπειρο και τη δυτική Μακεδονία.

οικονομική δράση των κατοίκων τους έφερε όλα τα χαρακτηριστικά των οικονομικών παραδόσεων της Πίνδου. Οι περιηγητές, που κατά καιρούς επισκέφθηκαν εκείνα τα μέρη, αναφέρονται σε οικισμούς κτηνοτρόφων οι οποίοι το χειμώνα εγκαταλείπονταν από τους κατοίκους τους, όπως συνέβαινε και στη Βόρεια Πίνδο, σε γεωργικούς οικισμούς παρόμοιους με αυτούς της κοιλάδας του Πηνειού, χωρίς να λείπουν και αναφορές σε εμποροβιοτεχνικούς οικισμούς κατά μίμηση άλλων περιοχών της οροσειράς[93]. Έως και τον 19ο αιώνα στους μεγαλύτερους οικισμούς του Ασπροποτάμου, η άρχουσα κοινωνία συγκροτούνταν από οικογένειες μεγαλοτσελιγκάδων και αρματολών[94]. Πρόκειται για μία επιβίωση κοινοτικών δομών εξουσίας της πρωτο-οθωμανικής Πίνδου, οι οποίες σε άλλους οικισμούς της οροσειράς, μετά την κοινωνική άνοδο της ομάδας των εμποροβιοτεχνών, είχαν μερικώς ή και ολοκληρωτικά ανατραπεί[95]. Βέβαια, εμποροβιοτεχνική ομάδα

Επίσης, είναι εμφανής η υπεροχή των οικισμών του Ασπροποτάμου, οι οποίοι είναι οι μεγαλύτεροι του Βιλαετίου. Την υπεροχή τους αυτή επιβεβαιώνει και ο Heuzey, ο οποίος περνώντας το 1858 από την περιοχή του Ασπροποτάμου αναφέρει ότι « *πολύ πιο σημαντικές σε έκταση είναι οι περιοχές που κατοικούνται από Βλάχους, ρουμανικής καταγωγής, που συναντούμε πιο ψηλά στην άλπεια περιοχή του Ασπροποτάμου τον αρχαίο Αχελώο. Μετράμε 32 από αυτά τα χωριά, από τα οποία μερικά είναι κωμοπόλεις και σχεδόν πόλεις, τα οποία αποκαλούν Βλαχοχώρια* » Βλ. L. Heuzey, *ό.π.,* σ.130. Τέλος, αν μελετήσουμε τον κάθε βλαχικό οικισμό χωριστά θα διαπιστώσουμε ότι οι μικρότεροι από αυτούς ήταν κατά βάση γεωργικοί, ενώ οι μεγαλύτεροι είχαν αναπτύξει ποικίλες οικονομικές δραστηριότητες.

[93] F.C.H.L. Pouqueville, *ό.π.*, σ. 324–335, Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833*, τόμ. Α΄, εκδ. Α Χαρίσης, Αθήνα 1997, σ. 259. Για οικονομικά στοιχεία των οικισμών του Ασπροποτάμου έως και τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Βλ. Ι. Παπασωτηρίου, *ό.π.,* σ. 203-227.

[94] Βλ. Α.Κουκούδης, *ό.π.*, σ. 68.

[95] Στις κτηνοτροφικές κοινωνίες που δεν διέθεταν εμποροβιοτεχνικό πληθυσμό, η άρχουσα κοινωνία εξακολουθούσε ακόμα και τον 19ο αιώνα να συγκροτείται από τσελιγκάδες, οι οποίοι λειτουργούσαν ως κοτζαμπάσηδες. Για παράδειγμα, στην Σαμαρίνα οι μεγαλοτσελιγκάδες όχι μόνο συγκροτούσαν την ηγετική ομάδα, αλλά και ζούσαν χωριστά στην επάνω συνοικία του οικισμού. Τους αποκαλούσαν «Ντομινάντσοι», όρος που μπορεί να αποδοθεί στα ελληνικά ως «κυρίαρχοι, άρχοντες», ενώ οι ασθενέστερες οικονομικά ομάδες ζούσαν στις χαμηλότερες συνοικίες και ήταν γνωστές με την ονμασία «Ντουπλικάτσοι», όρος που μπορεί αποδοθεί στα ελληνικά ως «υποτελείς, υποτακτικοί». Βλ. Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 319. Στο Μέτσοβο τμήμα της άρχουσας κοινωνίας διατηρούσε κοπάδια όχι μόνο προβάτων, αλλά και ιπποειδών, εν τούτοις το έκανε στα πλαίσια των ποικίλων εμπορικών της δραστηριοτήτων, γι' αυτό αν και είχαν εντάξει σχεδόν όλη την κτηνοτροφική ομάδα, καθώς και τα βοσκοτόπια της κωμόπολης στις δικές τους κτηνοτροφικές δραστηριότητες, ποτέ δεν θεωρούνταν τσέλιγκες με την κοινωνική χροιά που είχε ο όρος, παρά μόνο όταν γινόταν αναφορά στο μέγεθος των κοπαδιών που κατείχαν. Αρχικά και εδώ οι τσέλιγκες αποτελούσαν τμήμα των ανώτερων στρωμάτων του πληθυσμού αλλά τον 17ο και 18 αιώνα για λόγους σχετικούς με τις ιδιαίτερες κοινωνικοοικονομικές δομές του οικισμού και τις οικονομικές εξελίξεις της εποχής, μεταστράφηκαν σε μία έντονη εμπορευματοποίηση της παραγωγής τους και στο τέλος ενσωματώθηκαν στην εμπορική ομάδα που είχε καταστεί κυρίαρχη. Αντίθετα, όσοι κτηνοτρόφοι συνέχιζαν το σχηματισμό τσελιγκάτων με βάση τον παραδοσιακό τρόπο, ενδιαφερόμενοι κυρίως για τη συνέχιση της κτηνοτροφικής ομάδας και της εξουσία τους εντός αυτής, δεν διαφοροποιούν τις υλικές βάσεις του βίου τους από αυτόν των υπολοίπων κτηνοτρόφων, γι' αυτό και συνεχίζουν να φέρουν τον τίτλο του τσέλιγκα, ωστόσο όσο σεβασμό και αν έχαιραν μεταξύ του κτηνοτροφικού πληθυσμού δεν ανήκαν

απαντάται και σε οικισμούς του Ασπροποτάμου, ωστόσο, δεν συγκρότησε ποτέ μία κοινωνική ομάδα ικανή να διεκδικήσει την τοπική εξουσία, πλην ορισμένων εξαιρέσεων. Αυτό μπορεί να αποδοθεί είτε στο γεγονός ότι η δράση της δεν επεκτάθηκε πέραν του τομέα της κατεργασίας και εμπορίας υφαντικών προϊόντων, είτε επειδή η τοπική οικονομία παρέμεινε για πολύ μεγαλύτερο διάστημα γεωργοκτηνοτροφική, σε σχέση με άλλους οικισμούς της Πίνδου.

Η Χώρα Μετσόβου έχοντας κοινά σύνορα με τους οικισμούς Σκληνιάσα (νυν Στεφάνι), Λεπενίτσα (βλχ. Lipindză νυν Ανθούσα) και Χαλίκι άγγιζε ολόκληρη τη βορειοδυτική ζώνη του Ασπροποτάμου. Ο πρώτος οικισμός[96] κτισμένος σε υψόμετρο 1400 μ. στην ανατολική πλευρά του υψώματος Gărvojdu (υψ. 1676 μ.)[97] είναι ο ψηλότερος του Ασπροποτάμου, καθώς και από τους ψηλότερους του ελλαδικού χώρου. Το υψόμετρό του μαρτυρεί ενασχόληση με την κτηνοτροφία. Το χειμώνα εγκαταλείπονταν από τους κατοίκους του και την ασφάλειά του φρόντιζαν διορισμένοι από την κοινότητα φύλακες. Φυσικά, δε μπορεί να γίνει λόγος για γεωργία. Ένα τμήμα του πληθυσμού ασχολούνταν και με τις μεταφορές κυρίως σιτηρών από τη Θεσσαλία στην Ήπειρο. Αναφέρεται ότι τον 19ο αιώνα είχε αναπτυχθεί σημαντική βιοτεχνία κατασκευής καποτών τις οποίες εξήγαγαν ακόμα και στην Αυστρία[98], γεγονός που μας κάνει να υποθέσουμε ότι παλιότερα διέμεναν στον οικισμό το χειμώνα κάποιες οικογένειες βιοτεχνών. Η Σκληνιάσα συγκρινόμενη με άλλους κτηνοτροφικούς οικισμούς της Πίνδου δεν συγκέντρωσε ποτέ μεγάλο πληθυσμό[99], ενδεχομένως λόγω της ανεπάρκειας των βοσκοτόπων της[100]. Το σύνολο σχεδόν των κοινοτικών εκτάσεων της Σκλινιάσας καλύπτεται από ένα πυκνότατο δάσος, το οποίο αγγίζει ακόμη και τις παρυφές του οικισμού. Αποτελούμενο από έλατα στα χαμηλότερα σημεία του και πανύψηλες οξιές στα υψηλότερα αποτελεί τη συνέχεια μίας δασώδους ζώνης, που ξεκινά από τα εδάφη της Χώρας Μετσόβου.

στην ηγετική ομάδα του οικισμού ούτε διέθεταν καλύτερη οικονομική θέση από αυτή των υπολοίπων μελών της της τοπικής κοινωνίας. Παρόμοια διαδικασία μετασχηματισμού της κτηνοτροφικής ομάδας πρέπει να συνέβη και στο κυριαρχούμενο από έμπορους Συρράκο, για αυτό δεν απαντάμε και εκεί κοινωνική διάκριση μεταξύ των μεγαλοκτηνοτρόφων και των μικρότερων ιδιοκτητών. Βλ. Ρ. Λ. Καυταντζόγλου, *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου*, εκδ. ΕΚΚΕ, Συρράκο 1898-1930, σ.29, σημ. 24.

[96] Τον βρίσκουμε καταγραμμένο το 1613/14 στην πρόθεση των μετεώρων 215 με το όνομα Σκληνιάσα Βλ. Κ. Σπανός, *ό.π.,* σ. 87, 103.

[97] Στους χάρτες καταγράφεται ως Μύτικας.

[98] Βλ. Ι. Παπασωτηρίου, *ό.π.*, σ. 214.

[99] Το 1820 είχε 60 σπίτια, το 1881 είχε 651 κατοίκους και το 1920 είχε 112 κατοίκους. Βλ. Ν. Γιαννούλης, *ό.π.*, Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική… ό.π.*, σ. 188, Μ. Χουλιαράκης, *Εξελίξεις…ό.π.,* 251.

[100] Σήμερα οι βοσκότοποι της Σκληνιάσας καταλαμβάνουν 12.300 στρέμματα. Βλ. Ε.Σ.Υ.Ε, *ό.π.*, σ. 16.

Όμως, όπως συνέβαινε με πολλούς δασοκτήμονες οικισμούς της Πίνδου, αυτόν τον πολύτιμο πόρο δεν τον εκμεταλλεύονταν οι κάτοικοι της Σκληνιάσας αλλά ξυλουργοί προερχόμενοι, κυρίως, από την Χώρα Μετσόβου. Θα πρέπει να επισημάνουμε εδώ ότι η ξυλουργική βιοτεχνία της Πίνδου αν και προμηθεύονταν την πρώτη ύλη από το σύνολο των παραγωγικών δασών της οροσειράς δεν αποτελούσε, όπως η κτηνοτροφία ή η γεωργία καθολική δραστηριότητα του πληθυσμού της, αλλά ειδικότητα συγκεκριμένων οικισμών, οι οποίοι κατοικούνταν από συγκεκριμένες τεχνικές ομάδες. Ο Κ. Σάμιος που περιηγήθηκε στην περιοχή του Ασπροποτάμου πριν το 1900 αναφέρει ότι οι κάτοικοι της περιοχής « *εις τα αυτόσε δάση δεν έβλεπον ειμή εχθρούς της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, ως ουδεμίαν άμεσον ωφέλειαν εξ αυτών αρυόμενοι, και διά πυρός και σιδήρου κατέστρεφον και εξεχέρχουν τα δάση, προς απόκτησιν αγρών αραβοσίτου και λειβαδίων ... Είναι απίστευτος η ευτέλεια των τιμών, αντί των οποίων παρεχωρούντο κατ' αρχάς υπό των κοινοτήτων τα δάση ταύτα ει τους υλοτόμους .....*»[101]. Αν και η παραπάνω αναφορά είναι ως ένα βαθμό αληθής, οι πραγματικοί λόγοι της μη ενασχόλησης των κατοίκων με την εκμετάλλευση των δασών τους είναι πιο περίπλοκοι. Ασφαλώς, δεν αφορούσαν μόνον την περιοχή του Ασπροποτάμου αλλά το μεγαλύτερο μέρος της κεντρικής και νότιας ορεινής Ελλάδας, όπου δεν συναντάμε καμία περίπτωση ανάπτυξης υλοτομικών τεχνικών, με εξαίρεση συγκεκριμένους οικισμούς του βορειοελλαδικού χώρου, οι οποίοι, προφανώς, δέχθηκαν επιρροές από το Βαλκανικό χώρο.

Η Λεπενίτσα ήταν ο δεύτερος οικισμός του Απροποτάμου που συνόρευε με την Χώρα Μετσόβου. Εντοπίζουμε την ύπαρξή της ήδη τον 15^{ο} αιώνα, καθώς και σε μεταγενέστερες πηγές του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα[102]. Τον 18^{ο} αιώνα ενισχύθηκε δημογραφικά με κατοίκους του διαλυμένου σήμερα οικισμού Negri[103]. Την πρώτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα ο οικισμός κατοικείται από 100 οικογένειες, ωστόσο δέκα μόλις χρόνια μετά καταγράφονται 60 σπίτια. Αυτή η μείωση, πιθανόν, να ωφείλετο

[101] Κ. Σάμιος, *Εικόνες των ελληνικών δασών*, εν Αθήναις 1900, σ. 33.

[102] Καταγράφεται στην οθωμανική απογραφή του 1454 ως Lepenica. Βλ. M. Delilbaşi, *ό.π.,* σ. 178-179. Την εντοπίζουμε τον 16^{ο} αιώνα ως Λεπενίτζα. Βλ. Σ. Κατσουλέας, *ό.π.*, σ. 335 και το 1613/14 στην πρόθεση 215 των Μετεώρων ως Λεπενήτζα. Βλ. Κ. Σπανός, *ό.π.,* σ. 83, 98.

[103] Ο τελευταίος οικισμός βρίσκονταν νοτιοδυτικά της Λεπενίτσας. Πιθανόν, οι κάτοικοί του να μετακινήθηκαν στη γειτονική Λεπενίτσα στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι διαλύθηκε εντελώς εφόσον εμφανίζεται ως υπάρχων μέχρι το 1912. Βλ. Δ. Αλεξίου – Γ. Τρίτας –Δ. Τρίτας, *Ιστορικά και λαογραφικά του χωριού μας*, Πολιτιστικός Σύλλογος Ανθούσης «Η Λιπινίτσα», 1987, σ. 16, 41 και Δ. Αλεξίου, *Η Λίπιντζα Ασπροποτάμου*, Πολιτιστικός Σύλογος Ανθούσης, 1998, σ. 20-21.

στην τσιφλικοποίηση του χωριού από τον Αλή Πασά και τις ταραχές εκείνης της περιόδου [104]. Κτισμένη δυτικά της Σκληνιάσας σε υψόμετρο 1100 μ. μοιράζονταν ως ένα βαθμό τα ίδια περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά, γι' αυτό υπήρξε κατά βάση ένας κτηνοτροφικός οικισμός, ο οποίος εγκαταλείπονταν κατά τη χειμερινή περίοδο από την πλειοψηφία του πληθυσμού. Ωστόσο, σε αντίθεση με την Σκληνιάσα, παρέμεινε το χειμώνα στο χωριό ένας μικρός πυρήνας κατοίκων αποτελούμενος από οικογένειες γεωργών[105]. Η γεωμορφολογία και τα περιβαλλοντικά δεδομένα των εδαφών του οικισμού ευνοούν περισσότερο τις κτηνοτροφικές και υλοτομικές δραστηριότητες[106]. Μάλιστα, στα τέλη του 19ου έως τις αρχές του 20ου αιώνα το δάσος που διασχίζεται από το ποτάμι της Λεπενίτσας[107] υπήρξε το βορειότερο όλων εκείνων, των οποίων η ξυλεία τους μεταφέρονταν πλωτά μέχρι και τις εκβολές του Αχελώου[108]. Και εδώ, όμως, όπως και στην περίπτωση της Σκληνιάσας, η υλοτομία δεν διενεργούνταν από τους κατοίκους του οικισμού.

Βορειοδυτικά της Λεπενίτσας βρίσκεται το Χαλίκι ο τρίτος οικισμός του Ασπροποτάμου που συνόρευε με τη Χώρα Μετσόβου. Για τα δεδομένα του πινδαϊκού χώρου η περίπτωση του Χαλικίου αποτελεί μία δημογραφική παραδοξότητα. Χωρίς να διαθέτει μεγάλη κοινοτική έκταση, μεγάλα βοσκοτόπια και δάση, κατοικούνταν πάντα από έναν αξιόλογο πληθυσμό καθιστώντας το έναν από τους μεγαλύτερους και ισχυρότερους οικονομικά οικισμούς του Ασπροποτάμου[109]. Σύμφωνα με τον Leake στις αρχές του 19ου αιώνα το Χαλίκι βρίσκονταν σε κατάσταση ερήμωσης εξαιτίας των υπερβολικών φόρων και του χρέους. Επίσης, προσθέτει ο Άγγλος περιηγητής ότι, όταν το χωριό ευημερούσε, οι κάτοικοι εγκατέλειψαν την καλλιέργεια των

---

[104] F.C.H.L. Pouqueville, *ό.π.*, σ. 329. Το 1820 είχε 60 σπίτια το 1881 είχε 318 κατοίκους και το 1920 είχε 214 κατοίκους. Βλ. Ν. Γιαννούλης, *ό.π.*, Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική …. ό.π.*, σ. 188, Μ. Χουλιαράκης, *Εξελίξεις …ό.π.,* 249.

[105] Αναφέρεται ότι υπήρξαν παλιότερα οι κάτοικοι της Λεπενίτσας και χρυσοχόοι. Βλ Ι. Παπασωτηρίου *ό.π.*, σ. 213.

[106] Σήμερα η Λεπενίτσα διαθέτει 17.400 στρέμματα βοσκοτόπων. Βλ. Ε.Σ.Υ.Ε, *ό.π.*, 1991, σ. 115.

[107] Μετά το σμίξιμο του Aspru και του Căprăríe, που σχημάτιζαν την πρώτη κοίτη του Αχελώου, το ποτάμι, λίγο πιο κάτω, δεχόταν από αριστερά τα νερά του ποταμού της Λεπνίτσας και από δεξιά τα νερά του ποταμού Negri.

[108] Κ. Σάμιος , *ό.π.*, σ. 37.

[109] Οι τοπικές παραδόσεις θέλουν το Χαλίκι να κατοικείται στα μέσα του 18ου αιώνα από 1000 οικογένειες, αριθμός σίγουρα υπερβολικός. Βλ. Χ. Μπαρμπάλης, το Χαλίκι, Ιστορικά σημειώματα, Τρίκαλα 1953, σ. 13-14. Στην πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα ο Pouqueville αναφέρει ότι το Χαλίκι κατοικούνταν από 300 οικογένειες, ενώ ο Leake μιλάει για 200 σπίτια, γι' αυτό και το 1820 καταγράφονται μόνο 130 οικογένειες. Βλ. F.C.H.L. Pouqueville, *ό.π.*, σ. 326, W. Leake, *ό.π.,* vol. 1, σ. 287, Ν. Γιαννούλης, *ό.π.* Το 1881 καταγράφονται 642 άτομα, Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική …. ό.π.*, σ. 188, αλλά ένα ληστρικό επεισόδιο το 1878 έκαμε τους κατοίκους του να αποδημούν κάθε χειμώνα στην Θεσσαλία. Βλ. Ι.Παπασωτηρίου, *ό.π.*, σ. 211-212.

δημητριακών χάριν της κτηνοτροφίας, με αποτέλεσμα οι δύο κλάδοι να καταστούν αρκετά ελλειμματικοί και έτσι η περιουσία των κατοίκων να αποτελείται μόνον από άλογα και μουλάρια, από τα οποία έβγαζαν τα προς το ζειν ως μεταφορείς. Η παραπάνω αναφορά επιβεβαιώνει την άποψη για την ολοκληρωτική μεταστροφή των πληθυσμών της Πίνδου προς την κτηνοτροφική παραγωγή ως μία οικονομική διεργασία της ύστερης οθωμανικής περιόδου, άμεση επίπτωση της οποίας ήταν η συρρίκνωση ή εξαφάνιση της γεωργικής παραγωγής διαφόρων οικισμών της οροσειράς. Προφανώς, οι κάτοικοι του Χαλικίου, όπως και ολοκλήρου του Ασπροπόταμου, παρασυρμένοι από την εικόνα ευημερίας που παρουσίαζαν άλλα μεγάλα κτηνοτροφικά κέντρα της Πίνδου θέλησαν να πλουτίσουν επενδύοντας στην κτηνοτροφία, χωρίς, ωστόσο να λάβουν υπόψη το γεγονός ότι δεν διέθεταν μεγάλα βοσκοτόπια[110]. Κρίνοντας από τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των εδαφών του Χαλικίου μπορούμε να υποθέσουμε ότι σε παλιότερες εποχές είχαν μετατρέψει το σύνολο των κοινοτικών τους γαιών σε βοσκοτόπια[111]. Αυτή η υπόθεση μπορεί να δικαιολογήσει, εν μέρει, τη συγκέντρωση ενός σχετικά μεγάλου πληθυσμού, αλλά δεν αρκεί ώστε να αιτιολογήσει την πρωτεύουσα θέση του Χαλικίου όχι μόνο πληθυσμιακά, αλλά και πολιτικά σε όλη τη ζώνη των όμορων οικισμών του Ασπροποτάμου. Εδώ, ίσως πρέπει να εστιάσουμε την προσοχή μας στο γεγονός ότι το Χαλίκι ήταν ένας παλαιότατος οικισμός[112], γι' αυτό, όταν τα γύρω χωριά βρίσκονταν ακόμη στην φάση της κοινωνικοοικονομικής τους συγκρότησης, αυτό διέθετε ήδη μία ισχυρή ομάδα αρχόντων με μεγάλη πολιτική δύναμη, ικανή να εξασφαλίζει από τους Οθωμανούς προνομίες υπέρ της περιοχής. Αυτή η «αρχοντική» κοινωνία, η οποία πιθανόν κατείχε το σύνολο των κοπαδιών του οικισμού, διέθετε αρκετά χρήματα ώστε στις αρχές του 19ου αιώνα ο οικισμός Μηλιά, μερικά

[110] Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι τον 18ο και 19ο αιώνα οι χαλικιώτες ενοικίαζαν βοσκότοπους της Χώρας Μετσόβου. Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.*,σ. 38, 39, 40, D. Limona, N. Trandaferescu, Documnte economice din arhiva casei comersiale Ioan St. Stamu (1714-1875), Vol. 1, Bucureşti-1983, αρ. 294, σ. 107.

[111] Σήμερα ο οικισμός έχει σύνολο εκτάσεων 43.500 στρέμματα εκ των οποίων τα 14.800 είναι βοσκότοποι, ενώ δε διαθέτει καθόλου δάση. Τα βοσκοτόπια του Χαλικίου συγκρινόμενα με αυτά της Λεπενίτσας είναι μικρότερα, ωστόσο ο τελευταίος οικισμός ποτέ δεν άγγιξε τον πληθυσμό του Χαλικίου. Πριν το 1940 το Χαλίκι διέθετε 12.000 πρόβατα και παρήγαγε κασέρι και κυρίως φέτα φθάνοντας η ετήσια παραγωγή τις 25000 οκάδες. Βλ. Ι.Παπασωτηρίου, *ό.π.*, σ. 212.

[112] Το Χαλίκι είναι από τους λίγους οικισμούς της Πίνδου με επιβεβαιωμένη την παρουσία του από τα μεσαιωνικά χρόνια. Βλ. Α΄ Μέρος, σ. 60, σημ. 41. Το 1613/14 αναφέρεται στην πρόθεση 215 των Μετεώρων ως Χαλήκη. Βλ. Κ. Σπανός, *ό.π.*, σ. 87, 107.

χιλιόμετρα νοτίως, να καταστεί τσιφλίκι τους[113]. Η ύπαρξη χριστιανικών τσιφλικιών στην Πίνδο καταδεικνύει ότι η γεωργία αναπτύσσονταν συστηματικά από τους κατοίκους της οροσειράς[114]. Στους λόγους αυτής της επίδοσης συγκαταλέγεται και η αδυναμία των φτωχών στρωμάτων να καλύψουν τις ανάγκες τους σε δημητριακά μέσω της αγοράς, μάλιστα υπήρξε μία από τις βασικές αιτίες για την ανάπτυξη καλλιεργειών στα ορεινά. Από την άλλη πλευρά, η δημιουργία γεωργικών εκμεταλλεύσεων εκ μέρους των οικονομικά ισχυρών ομάδων υποδεικνύει και άλλες αιτίες. Μία από αυτές ήταν η εμπορική εκμετάλλευση του γεωργικού τομέα από πλούσιους επενδυτές. Το φαινόμενο αυτό, όπως θα δούμε και παρακάτω, απαντάται σε προνομιούχες κοινότητες που νέμονταν τη γη τους, απαλλαγμένες από τις συνήθεις επιβαρύνσεις του οθωμανικού κράτους. Μία δεύτερη αιτία ήταν η αδυναμία των πεδινών περιοχών να διαθέσουν την παραγωγή τους στον ορεινό χώρο. Κατά την οθωμανική περίοδο ο κάμπος συχνά δε διέθετε πλεόνασμα παραγωγής. Αυτό ωφείλονταν είτε στην πλημμελή εκμετάλλευσή του είτε στην απορρόφηση των αποθεμάτων του από το δημοσιονομικό μηχανισμό του Οθωμανικού κράτους. Ωστόσο, από τα μέσα του 19ου αιώνα, όταν οι Οθωμανοί του Θεσσαλικού κάμπου διαισθανόμενοι τις επερχόμενες πολιτικές αλλαγές άρχισαν να πωλούν τα τσιφλίκια τους σε πλουσίους κατοίκους των ορεινών οικισμών, η γεωργική οικονομία της Πίνδου εισέρχεται σε φάση παρακμής. Το γεγονός αυτό καθώς και η εντατικοποίηση των καλλιεργειών που επέφερε η προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα το 1887, είχε σαν αποτέλεσμα να αυξηθούν τα δημητριακά αποθέματα τα οποία πλέον άρχισαν να διοχετεύονται και προς τους ορεινούς οικισμούς καθιστώντας σταδιακά ανώφελη τη διατήρηση της γεωργικής παραγωγής σε περιοχές όπως η Πίνδος[115].

---

[113] Βλ. F.C.H.L. Pouqueville, *ό.π.*, σ. 329, L. Heuzey, *ό.π.*, σ. 135-136.

[114] Αντίστοιχο φαινόμενο καταγράφεται στις αρχές του 19ου αιώνα στην Σαμαρίνα, που υπήρξε ο μεγαλύτερος κτηνοτροφικός οικισμός της Πίνδου. Στην εποχή του Αλή πασά οι Σαμαριναίοι εκδίωξαν τους κατοίκους του Χελιμοδίου ενός μικρού πιθανόν σλαβόφωνου γεωργοκτηνοτροφικού οικισμού, τον οποίο προσάρτησαν στο χωριό τους εγκαθιστώντας εκεί μία μικρή ομάδα οικογενειών από την Σαμαρίνα, οι οποίες παρήγαγαν γεωργικά προϊόντα και κάλυπταν μέρος των αναγκών της Σαμαρίνας. Αργότερα, όμως, αυτό το τσιφλίκι το εγκατέλειψαν και στη συνέχεια το μετέτρεψαν σε βοσκότοπο. Το προαναφερόμενο παράδειγμα αποδεικνύει ότι ακόμα και οι κτηνοτροφικοί οικισμοί δεν είχαν λησμονήσει εντελώς τις γεωργικές τους παραδόσεις. Βλ. A. Wace – M. Thompson, *ό.π.,* σ.72, Α. Κοκούδης, *ό.π.,* σ. 146-147.

[115] Ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος παρέτεινε για κάποιο χρονικό διάστημα τις παραδοσιακές μορφές γεωργικής οικονομίας στην περιοχή. Αυτό συνέβη επειδή ο πόλεμος καθυστέρησε την ανάπτυξη των νέων μεταφορικών μέσων, με αποτέλεσμα οι δυσκολίες στην προμήθεια γεννημάτων από τις πεδινές περιοχές να αναγκάσει πολλούς κατοίκους να καλλιεργήσουν ξανά τις εγκαταλειμμένες γαίες. Όμως, μετά το 1950 η εγκατάλειψη των καλλιεργειών υπήρξε οριστική Σημαντικό ρόλο σε αυτό έπαιξε η ολοκλήρωση του οδικού δικτύου.

VII. Η κοιλάδα του Αράχθου

Οι προαναφερόμενοι οικισμοί του Ασπροποτάμου αν και έφεραν κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά με τη Χώρα Μετσόβου[116], δύσκολα επικοινωνούσαν με αυτή, εξαιτίας των ορεινών όγκων που παρεμβάλλονται μεταξύ των δύο περιοχών. Επιβλητικότερος όλων είναι το Περιστέρι (πιθανόν ο Λάκμος των αρχαίων Ελλήνων) στα όρια Ηπείρου-Θεσσαλίας. Ανήκει στην δυτική ζώνη της Πίνδου και αποτελεί την απαρχή του νοτίου τμήματος της οροσειράς. Ο τεράστιος ορεινός του όγκος ο οποίος συγκροτούσε τον πυρήνα των εδαφών του διοικητικού διαμερίσματος του Μαλακασίου κυριαρχούσε επί της κεντρικής και νότιας Πίνδου και προσδιόριζε τις κύριες γραμμές επικοινωνίας μεταξύ Ηπείρου και Θεσσαλίας, καθορίζοντας έτσι σε σημαντικό βαθμό την οικονομική και πολιτισμική ταυτότητα των οικιστικών συνόλων που περιβάλλουν την Πίνδο[117]. Η νοτιοανατολική πλαγιά του, όπου εντοπίζεται η πρώτη πηγή του Αχελώου ποταμού[118], ανήκει στο Χαλίκι το οποίο είναι κτισμένο στις υπώρειες του και σε υψόμετρο 1160 μ. Η νοτιοδυτική και νότια πλευρά του η οποία περιστοιχίζεται από την κοιλάδα του Αράχθου αποτελεί στο μεγαλύτερο μέρος της κοινοτικό έδαφος του Συράκου και των Καλαρυτών. Παλαιότερα η Χώρα Μετσόβου και το Συράκο πιθανόν να διατηρούσαν κοινό σύνορο στη Tšucarela την ψηλότερη κορυφή του Περιστερίου (υψ.2395)[119]. Η ύπαρξη του Συράκου, το οποίο είναι κτισμένο σε υψόμετρο 1150 μ., πιθανολογείτε από τις απαρχές της Τουρκοκρατίας[120]. Η μετοίκηση πληθυσμού από το γειτονικό Παλαιοχώρι, το οποίο θεωρείται μητρόπολή του, σταθεροποίησε πληθυσμιακά τον

[116] Οφειλόμενα όχι μόνο στην κοινή βλαχική καταγωγή, αλλά και σε μετοικήσεις κατοίκων αυτών των χωριών στην περιοχή της Χώρας Μετσόβου, καθώς και σε επιγαμίες που συνάπτανε κατά καιρούς. Υπάρχει ένας αριθμός επωνύμων που είναι κοινά μεταξύ των δύο περιοχών και, ιδίως, μεταξύ των ανωτέρων στρωμάτων του πληθυσμού.

[117] Η σύνδεση του με τα βουνά της υπολοίπου Πίνδου γίνεται βόρεια, μέσω της ράχης Mandra Hodža, από όπου περνάει η διάβαση που συνέδεε την περιοχή της Χώρας Μετσόβου με τον Ασπροπόταμο και νότια, μέσω του αυχένα Baru, από όπου περνάει η διάβαση που συνδέει την περιοχή των Τζουμέρκων με τον Ασπροπόταμο.

[118] Βρίσκεται στην τοποθεσία Vărligă ακριβώς κάτω από την κορυφή Tšucaréla, που είναι η υψηλότερη του Περιστερίου.

[119] Όπως θα δούμε παρακάτω η Χώρα προ του 18ου αιώνα κατείχε και την περιοχή της Ντερβεντίστας, η οποία συνορεύει με τα εδάφη του Συρράκου.

[120] Στην οθωμανική απογραφή του 1564 το Συρράκο εμφανίζεται ως χωριό της περιφέρειας Μαλακασίου. Βλ. Yanya Livasi, *ό.π.*, σ. 262. Το 1592/93 απαντάται ως Συρράκου στην πρόθεση 421 της μονής της Μεταμορφώσεως των μετεώρων. Βλ. Κ. Σπανός, «Οι οικισμοί της περιοχής Ιωαννίνων και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 421 της μονής Μεταμορφώσεως των Μετεώρων (1592/93-19ος αιώνας)», *ΗΗ* (1999), σ. 364.

αρχικό οικισμό. Η δημογραφική και οικονομική άνοδος που ακολουθεί σχετίζεται άμεσα με τη δυναμική ανάπτυξη του κτηνοτροφικού κλάδου. Ωστόσο, στην περίπτωση του Συράκου η κτηνοτροφική οικονομία δεν περιορίστηκε στην πρωτογενή παραγωγή αλλά αποτέλεσε την αφετηρία για τη δημιουργία μίας ισχυρής μεταφορικής και εμποροβιοτεχνικής κατηγορίας, η οποία κατόρθωσε να ιδρύσει στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα εμπορικούς οίκους σε διάφορα λιμάνια της Μεσογείου.[121] Στις αρχές του 19ου αιώνα το Συράκο είχε περίπου 500 σπίτια[122] και οι κάτοικοί του διαχωριζόταν με βάση την κλασική «τριταξική» κοινωνικοοικονομική διαστρωμάτωση των ανεπτυγμένων βλαχοχωρίων εκείνης της περιόδου. Το ανώτερο στρώμα απάρτιζαν οι πλούσιοι μεγαλέμποροι, οι οποίοι συναλλάσσονταν με το εξωτερικό και έλλειπαν από τις πατρίδες τους για μεγάλα χρονικά διαστήματα, έχοντας, όμως, εκεί τις οικογένειές τους. Το μεσαίο στρώμα συγκροτούσαν μικρέμποροι και βιοτέχνες, οι οποίοι περιφέρονταν σε μία κοντινότερη γεωγραφική ακτίνα εντός του οθωμανικού χώρου, διαμένοντας έτσι στις πατρίδες τους μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα αποτελούνταν από αγωγιάτες και, κυρίως, από μετακινούμενους κτηνοτρόφους. Ο ανωτέρω διαχωρισμός του πληθυσμού αποτελεί την πιο εξελιγμένη μορφή κοινωνικής διαστρωμάτωσης των βλαχοχωρίων της Πίνδου κατά την οθωμανική περίοδο. Χαρακτηριστικό στοιχείο της η παραγκώνιση της εξουσίας των τσελιγκάδων και ο έλεγχος των οικισμών από την εμποροβιοτεχνική κοινωνία. Το Μέτσοβο, το Συράκο καθώς και ο όμορός του οικισμός Καλαρύτες διαγράφοντας μία πορεία παρόμοιων κοινωνικοοικονομικών διεργασιών εμφανίζουν αρχικά μία δυναμική ανάπτυξη. Οι περιηγητές και συγγραφείς του 18ου και 19ου αιώνα αναφέρουν αυτούς τους οικισμούς ως υποδείγματα της οικονομικής και πληθυσμιακής δυναμικότητας των Βλαχοχωρίων της Πίνδου κατά την οθωμανική περίοδο[123]. Ωστόσο, το Συράκο και οι Καλαρύτες σε

[121] Οι κάτοικοι τους Συρράκου και των Καλαρυτών προκειμένου να προωθήσουν τα προϊόντα που παρήγαγαν άρχισαν να χρησιμοποιούν πλοία μετατρέποντας έτσι την κτηνοτροφική οικονομία της Πίνδου σε ένα από τους στυλοβάτες της τότε ανερχόμενης ελληνικής ναυτιλίας. Σχετικά με τη δυναμικότητα του εμποροβιοτεχνικού κόσμου των δύο οικισμών βλ. F.C.H.L. Pouqueville, *ό.π.,* σ. 308 –309, W. Leake, *ό.π.,* vol. 1, σ. 274, 275, Κ. Κρυστάλλης, *ό.π*., σ. 232, 233, 134, Ι. Λαμπρίδης, «Μαλακασιακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 5 (1888),σ. 50-51, εν Αθήναις 1888 και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993.

[122] Σχετικά με τα πληθυσμιακά δεδομένα των δύο οικισμών στις αρχές του 19ου αιώνα, βλ. F.C.H.L. Pouqueville, *ό.π.,* σ. 315 και W. Leake, *ό.π.,* Vol. 1, σ. 276, 282.

[123] Η δημιουργία εμπορικού και βιοτεχνικού στρώματος, όπως ήταν φυσικό, επέφερε όχι μόνο κοινωνικές μεταβολές, αλλά και σημαντική οικονομική και πολιτισμική πρόοδο, η οποία επισημαίνεται στα κείμενα όλων των περιηγητών και γεωγράφων εκείνης της περιόδου. Ο Ψαλίδας

αντίθεση με το Μέτσοβο εισέρχονται σχετικά νωρίς σε μία διαδικασία παρακμής, από την οποία δεν ανέκαμψαν ποτέ. Από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα η εμποροβιοτεχνική τους κοινωνία εμφάνισε τάσεις αποδιάρθρωσης, η οποία εντάθηκε με τη συμμετοχή των δύο οικισμών στην επανάσταση του 1821[124]. Η ανασυγκρότηση των οικισμών στα τέλη της δεκαετίας του 1820 επιφέρει σχετική ανατροπή των κοινωνικοοικονομικών δεδομένων. Η εξάλειψη των μεγαλεμπόρων και η αποδυνάμωση του ενδιάμεσου κόσμου που, ως τότε, έλεγχε την κοινότητα, δημιούργησε κενό εξουσίας. Οι κτηνοτρόφοι επέκτειναν πλέον ανεξέλεγκτα τους βοσκοτόπους τους εις βάρος της γεωργικής γης, η οποία, όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω, λειτουργώντας συμπληρωματικά στο εισόδημα κυρίως των βιοτεχνών και των εμπόρων, έπαιζε αποφασιστικό ρόλο στη διατήρηση των ημιαστικών πληθυσμών των αναπτυγμένων οικισμών της οροσειράς[125]. Αν και επανέκαμψε αργότερα ένα μέρος των βιοτεχνών κυρίως του Συράκου δεν μπόρεσε να επιβάλει στους κτηνοτρόφους το προγενέστερο καθεστώς στη χρήση της γης. Η ενδυνάμωση των κτηνοτρόφων ωφειλόμενη στην παρακμή της βιοτεχνικής ομάδας δημιούργησε έχθρα μεταξύ των δύο ομάδων, η οποία στα τέλη του 19ου εκδηλώθηκε με ανοιχτή αντιπαράθεση[126]. Το αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων ήταν η σταδιακή μετατροπή

στη Γεωγραφία του στα τέλη του 18ου αιώνα σημειώνει: « *η δεύτερη περιοχή, το Μαλακάσι, και αυτή όλη είναι εις την Πίνδον, κατοικείται δε από Γραικούς και Βλάχους (ήτοι Ρωμάνους αποίκους από καιρούς αρχαιοτάτους). Εδώ, τα χωριά των Γραικών είναι μικρά, των δε Βλάχων μεγάλα. Διότι το μεγαλύτερο από των Γραικών τα χωρία μόλις φθάνει τα 150 σπίτια, καθώς η Χρυσοβίτσα, η Γότσιστα, και καθεξής. Τα βλάχικα δε είναι τόσον μεγάλα όπου ημπορείς να τα ειπής κωμοπόλεις και όχι χωρία, καθώς το Μέσοβον οπού έχει 800 σπίτια, οι Καλαρρύτες 600, το Σαράκου 400, το Μαλακάσι 300, εις τες αρχές του Πηνειού (Σαλαμπριά) και καθεξής. Εις τούτα τα βλαχοχώρια, μάλιστα εις το Μέσοβον* και Καλαρρύτες, οι *Βλάχοι άρχισαν να πολιτεύωνται και να εξελληνίζουν, επειδή εστόλισαν τα χωριά τους με οικοδομές καλές, με σχολεία ελληνικά, με ιατρούς. Ευρίσκεις ανθρώπους από αυτούς έμπειρους της Ιταλικής και Γαλλικής γλώσσης, χρυσικούς ονομαστούς, και τεχνίτας μαλλίνων υφασμάτων όχι ποταπών. Οι έμποροι τούτοι ξενιτεύονται εις Ιταλίαν, Ισπανίαν, Ρουσίαν και Τουρκίαν. Είναι και ποιμένες πολλοί ακόμη και πλούσιοι, καθώς και αγωγιάτες.* ». Βλ. Κοσμάς Θεσπρωτός-Αθανάσιος Ψαλίδας, *ό.π.,* σ. 59. Ανάλογα, οι Pouqueville και Leake αναφέρονται στο εμπόριο και τις τέχνες, την κοινωνική διαστρωμάτωση, την γνώση των ξένων γλωσσών, τις καλές βιβλιοθήκες, το πνεύμα της τάξης και της νοικοκυροσύνης και την εργατικότητα που βασιλεύει στους βλαχικούς οικισμούς. Βλ. F.C.H.L. Pouqueville, *ό.π.,* σ.308-316, W. Leake, *ό.π.,* vol. 1, σ. 275-277, W. Leake, *ό.π.,* Vol. 4, σ. 207. Την ίδια κοινωνική διαστρωμάτωση καταγράφει στα τέλη του 19ου αιώνα και ο Λαμπρίδης. Βλ. Ι. Λαμπρίδη, *ό.π.,* σ. 52 –53.

[124] Για τα γεγονότα αυτά, βλ. Σ. Τρικούπη, Ιστορία Ελλ. Επαναστάσεως τομ. Α΄, σ. 252 , Ι. Λαμπρίδης *ό.π.,* σ. 64 –67, Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Ε΄, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 452, 453.

[125] Στις αρχές του 19ου αιώνα καταγράφεται καλλιέργεια δημητριακών στους παραπάνω οικισμούς. Βλ. W. Leake, *ό.π.,* vol. 1, W. Leake, *ό.π.,* Vol. 4, σ. 278, 275-277 και 207, F.C.H.L. Pouqueville, *ό.π.,* σ. 311.

[126] Η κατάσταση ανάμεσα στα δύο αντίπαλα μέρη οξύνθηκε τόσο το 1887, ώστε τελικά αναγκάστηκε να μεσολαβήσει η Μητρόπολη Ιωαννίνων για να τους επιβάλει ειρήνη. Βλ. Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*

του Συράκου σε κτηνοτροφικό οικισμό κατά τα πρότυπα των χωριών της βορείου Πίνδου, με συνέπεια τον επόμενο αιώνα και στα πλαίσια της γενικής παρακμή του ορεινού χώρου να εγκαταλείπεται το χειμώνα από τους κατοίκους του. Το Συράκο και οι Καλαρύτες αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις μελέτης οικονομικών μοντέλων του ορεινού χώρου της Πίνδου. Η προγενέστερη μεγάλη ανάπτυξή τους η οποία επέτρεψε σε γόνους των δύο οικισμών να αναδειχθούν σε επιφανή μέλη της πολιτικής, οικονομικής και πνευματικής ελίτ του ελληνισμού[127] καθώς και η μεταγενέστερη παρακμή τους, η οποία τα μετέτρεψε σε απλά κτηνοτροφικά χωριά, δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στις ιστορικές συγκυρίες αλλά κυρίως στην παρακμή του εμπορικού και βιοτεχνικού κόσμου των οικισμών της Πίνδου ιδίως από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και μετά. Στην περίπτωση του Συράκου οι βιοτέχνες ασχολούμενοι κυρίως με την επεξεργασία και κατασκευή μάλλινων υφασμάτων υπέστησαν τις επιπτώσεις του ανταγωνισμού από τα εισαγόμενα βιομηχανικά υφάσματα. Μη μπορώντας να μεταστραφούν σε άλλες εισοδηματικές πηγές[128] προσπάθησαν να επιστρέψουν στην γεωργία, γεγονός που, όπως είδαμε, τους έφερε σε σύγκρουση με τους κτηνοτρόφους. Ο σφετερισμός της γεωργικής γης από την κτηνοτροφία λόγω της ανεπάρκειας των καθορισμένων βοσκήσιμων γαιών[129] είχε ως αποτέλεσμα τη μετατροπή σχεδόν του συνόλου της κοινοτικής έκτασης σε βοσκοτόπια. Εν τέλει, το αποτέλεσμα ήταν η αύξηση του πλούτου της κτηνοτροφικής ομάδας, η οποία δεν σκόπευε να θυσιάσει την ευημερία της υπέρ μίας

του Βόρειου Ελληνισμού – Ηπειρος, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 397, 398. Επίσης, βλ. Ρ. Λ. Καυταντζόγλου, *ό.π.,* σ. 21 – 50, όπου έχουμε ανάλυση των αιτίων της παραπάνω κοινωνικής σύγκρουσης στο Συρράκο και, γενικότερα, μία προσέγγιση της κοινωνικής, οικονομικής και δημογραφικής εικόνας του οικισμού από τα τέλη του 18ου έως και τις αρχές του 20ου αιώνα, όπου καταδεικνύεται ο εντονότερος δεσμός του ορεινού χώρου με τη γη και η ανισότητα αυτού του αγαθού σε όλες του τις μορφές.

[127] Περισσότερο γνωστές είναι οι περιπτώσεις του Κωλέτη, του Δουρούτη, του Σπυρίδωνος Λάμπρου, του Ζαλοκώστα και του Κρυστάλη.

[128] Η γεωλογική σύσταση του όρους Λάκμου στις νοτιοδυτικές πλευρές του οποίου είναι κτισμένο το Συρράκο δεν ευνοεί την ανάπτυξη δασών τα οποία θα μπορούσαν να αποτελέσουν εναλλακτικό πόρο για τους βιοτέχνες, όπως συνέβη σε άλλες περιοχές της Πίνδου.

[129] Σήμερα το Συρράκο κατέχει 29.300 στρέμματα γης από τα οποία τα 26.100 καταγράφονται ως βοσκότοποι. Τα στοιχεία αυτά φανερώνουν μία ολοκληρωτική μετατροπή της κοινοτική γης του οικισμού σε βοσκοτόπι. Ο Λαμπρίδης στα τέλη του 19ου αιώνα αναφέρει ότι οι Συρρακιώτες κατείχαν 42.000 προβάτα, 3000 ημίονους και 1000 φοράδες. Αν αληθεύουν αυτοί οι αριθμοί, τότε μιλάμε για υπερφόρτωση και υπερεκμετάλλευση της κοινοτικής γης από του κτηνοτρόφους, γεγονός που δείχνει πλήρη κυριαρχία της κτηνοτροφικής ομάδας. Το ίδιο ισχύει και για τους Καλαρρύτες οι οποίοι κατέχουν 40.000 στρέμματα γης από τα οποία τα 33.100 είναι βοσκότοποι. Βλ. Ε.Σ.Υ.Ε, *ό.π.*, σ. 101, 103.

παρακμάζουσας βιοτεχνικής ομάδας, η οποία μάλιστα εξαρτιόταν άμεσα από την κτηνοτροφική παραγωγή, εφόσον από αυτήν προμηθεύονταν τις πρώτες ύλες [130].

VII. Η κοιλάδα του Μετσοβίτικου ποταμού

Η κοιλάδα την οποία διασχίζει ο Μετσοβίτικος ποταμός ήταν η μόνη από τις περιοχές που πλαισίωναν τη Χώρα Μετσόβου, η οποία δεν κατοικούνταν από βλαχόφωνο πληθυσμό. Το πιο κοντινό προς τη Χώρα χωριό της κοιλάδας ήταν η Δερβεντίστα, η οποία για ιστορικούς και γεωγραφικούς λόγους θα διερευνηθεί ως οικισμός της Χώρας. Συγκεκριμένα, η κοινοτική έκταση της Δερβεντίστας ευρισκόμενη εντός της λεκάνης απορροής των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού, πριν τον 18ο αιώνα ανήκε στην Χώρα συνεπώς τα νοτιοδυτικά σύνορά της προεκτείνονταν πέρα από τα σημερινά κοινοτικά εδάφη της Δερβεντίστας ως τα όρια των συνοικιών που συγκροτούσαν το Προσγκόλι (νυν Μεγάλο και μικρό Περιστέρι) [131].

---

[130] Ο Λαμπρίδης περιγράφοντας το 1895 την κατάσταση των οικονομικών τάξεων του Μετσόβου από την μία πλευρά, του Συρράκου και των Καλαρυτών από την άλλη, επισημαίνει τη διαφοροποίηση που επήλθε μεταξύ των δύο ομοειδών κάποτε οικονομικών μοντέλων. Στο Μέτσοβο η ανώτερη κοινωνία αν και έβαινε τότε προς παρακμή ήταν ακόμα υπαρκτή η μεσαία υφίστατο και προόδευε, ενώ η κατώτερη ελαττώνονταν περιλαμβάνοντας μόνο 100 ποιμενικές οικογένειες, σε ένα σύνολο πληθυσμού 4.400 κατοίκων. Στο Συρράκο την ίδια εποχή το ανώτερο στρώμα είχε εξαλειφθεί ήδη από το 1821 και το μεσαίο, περιελάμβανε μόνο μικρεμπόρους αποικιακών ειδών και, κυρίως, κατασκευαστές μάλλινων ρούχων, που τα πουλούσαν στους χωρικούς της ελεύθερης Ελλάδας. Επισημαίνει, όμως, ο Ηπειρώτης λόγιος ότι η βιοτεχνία των μάλλινων ρούχων είχε ήδη παρακμάσει και σχεδόν 150 οικογένειες της «μεσαίας τάξης» επιδίδονταν στην κατασκευή του μανουριού, έχοντας έτσι εξαρτήσει την επιβίωσή τους από την κτηνοτροφία, η οποία αποτελούσε επάγγελμα της «κατώτερης τάξης» και περιελάμβανε το μισό του πληθυσμού, ο οποίος το 1895 ανέρχονταν μεταξύ 2663 και 3000 ατόμων. Βλ. Ι.Λαμπρίδης, *ό.π.,* σ. 52, 53. Για τα πληθυσμιακά δεδομένα βλ. Μ. Κοκολάκης , *ό.π.,* σ. 384 , 434, 441.

[131] Με βάση το κείμενο μίας εκ των διασωζόμενων μεταφράσεων των φιρμανιών της Χώρας Μετσόβου τα σύνορά της ορίζονταν ως εξής: *« Εκ των σαράντα ράχεων πλησίον της συνοικίας Ματαλάς έως εις την μεγάλην Πέτραν, την εν τη όχθη του ρύακος, εκείθεν άνω τον ανήφορον έως το μέρος καλούμενον Βούργιαννη, όπου είναι τόπος παλαιού χωρίου. Εκείθεν καθ' όλην την ράχην έως την οδόν την άγουσαν εις Πουσζγκόλου. Εκείθεν κατ' ευθείαν κάτω εις τον ποταμόν. Εκείθεν εις τας εξ πέτρας. Εκείθεν καθ' όλην την ράχην κατ' ευθείαν κάτω εις το άλμπου Μούντε (Άσπρο βουνό) και τον μεγάλον ποταμόν, κατ' ευθείαν άνω έως εις τον λάκον Μουστίτσα, εκείθεν κατ'ευθείαν άνω και εκ του συνόρου Πουσζγκόλου έως εις το μέρος το καλούμενο Σιάτσιρα, εκείθεν καθ' όλην την ράχην έως εις το σύνορον Χαλικίου ... ».* Βλ. Γ. Πλατάρη, *ό.π.*, σ. 101. Επίσης, βλ. Μ. Τρίτος, *ό.π.*, σ. 318. Δεν γνωρίζουμε τίποτα σήμερα για την συνοικία Ματαλάς (ή Ματλάς ή Ματωλάς), αλλά η προαναφερόμενη Βούργιαννη, κατά τον Λαμπρίδη, ήταν παρόχθιος οικισμός « *υπό της νυν συνοικίας του Προσγόλη "Παληοχωρίου*"» και διαλύθηκε προ του 1660 «*εκ της διαβάσεως ατάκτου στρατού και καταλυμάτων...*». Βλ. Ι. Λαμπρίδης, «Μαλακασιακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 4 (1888), σ. 48, εν Αθήναις 1888 και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993. Αυτό σημαίνει ότι η Βούργιανη όταν καταγράφηκαν τα όρια της Χώρας ήταν ήδη διαλυμένη, γι' αυτό και αναφέρεται ως τόπος παλαιού χωρίου, γεγονός που

Ο τελευταίος οικισμός, αν και εμφανίζεται ως κοινότητα από πολύ παλιά[132], ως τον 20ο αιώνα παρουσίαζε την ιδιορρυθμία να απαρτίζεται από διασκορπισμένους μικρούς συνοικισμούς. Αυτοί βρίσκονταν πάνω από την αριστερή όχθη του Μετσοβίτικου ποταμού επί των βορειοδυτικών κλιτυών του Λάκμου σε μία υψομετρική κλίμακα μεταξύ των 850 έως και 980 μέτρων[133]. Η δεύτερη κοινότητα της κοιλάδας του Μετσοβίτικου ποταμού με την οποία η Χώρα διατηρούσε κοινά σύνορα ήταν η Χρυσοβίτσα. Μέχρι πρόσφατα συγκροτούνταν από διάσπαρτους μικρούς συνοικισμούς, οι οποίοι καταλαμβάνανε θέσεις επί των αντερεισμάτων που υψώνονται μεταξύ της δεξιάς κοίτης του Μετσοβίτικου ποταμού και της δυτικής παρυφής του οροπεδίου της Πολιτσιάς. Σύμφωνα με την τοπική παράδοση ο κεντρικότερος από αυτούς[134] δημιουργήθηκε από πληθυσμούς που συγκεντρώθηκαν γύρω από το παλαιό μοναστήρι της Παναγιάς της Χρυσοβίτσας[135]σε υψόμετρο 920 μ.

Το γεγονός ότι οι κοινότητες του Μετσοβίτικου ποταμού παρέμειναν προσκολλημένες σε μία πρωτογενή αγροτική παραγωγή, παρά το ότι περιβάλλονταν από τα αναπτυγμένα κέντρα της Πίνδου και του Ζαγορίου, ενδεχομένως να συνέβαλε στη διατήρηση έως πρόσφατα της οικιστικής τους πολυδιάσπασης. Επίσης, η εξάρτησή τους μέχρι και τον 20ο αιώνα από Οθωμανούς γαιοκτήμονες ενδεχομένως

μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η οριοθέτηση της Χώρας Μετσόβου έγινε μετά το 1660 (κάτι άλλωστε φυσικό αφού η ίδρυση της Χώρας ανάγεται στο 1659), όχι όμως μετά το 1750 όπου τα διασωσμένα έγγραφα παρουσιάζουν το νοτιοδυτικό σύνορο της Χώρας να έχει συρρικνωθεί κατά πολύ και η περιοχή αυτή να έχει καταστεί κοινοτικό έδαφος των οικισμών του Προσγκολίου και κυρίως της Δερβεντίστας. Με βάση, λοιπόν, τα ανωτέρω δεδομένα αρχικά τα νοτιοδυτικά όρια της Χώρας Μετσόβου προεκτείνονταν πέραν των νοτιοδυτικών και δυτικών κλιτύων του βορειοδυτικού βραχίονα του Λάκμου, που ξεκινάει από την κορυφή Tšucarélă και καταλήγει στην τοποθεσία Σαράντα ράχες.

[132] Στην οθωμανική απογραφή του 1564 εμφανίζεται ως Bozgul και είναι χωριό της περιφέρειας Μαλακασίου. Βλ. Yanya Livasi, *ό.π.*, σ. 274. Επίσης, το 1592/93 στην πρόθεση 421 της Μονής Μεταμορφώσεως των μετεώρων απαντάται ως Μποσγόλει. Βλ. Κ. Σπανός , *ό.π.*, σ. 363.

[133] Η ενιάια περιοχή του Προσγκολίου ήδη τον 19ο αιώνα είχε διασπαστεί σε δύο χωριστές κοινότητες το Μικρό Προσγκόλι (νυν Μικρό Περιστέρι) στα βορειοανατολικά, που αποτελείται από έξι διασκορπισμένους μεταξύ τους μικρούς συνοικισμούς και κατέχει έκταση 20.200 στεμμάτων και το Μεγάλο Προσγκόλι (νυν Μεγάλο Περιστέρι) στα νοτιοδυτικά, που αποτελείται και αυτό από έξι συνοικισμούς και κατέχει έκταση 28900 στρεμμάτων .

[134] Στην οθωμανική απογραφή του 1564 εμφανίζεται ως Kurşovice και είναι χωριό της περιφέρειας Μαλακασίου. Βλ. Yanya Livasi, *ό.π.*, σ. 254, 255. Ως Κουρσεβήτζα αναφέρεται ο οικισμός το 1592/3 στην πρόθεση 421 της Μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων και ως Κουρσοβήτζα το 1613/1614 στην πρόθεση 215 της Μονής Βαρλαάμ. Βλ. Κ. Σπανός, «Οι οικισμοί της περιοχής Ιωαννίνων και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 215…», *ό.π.,* σ. 363, Κ. Σπανός, «Οι οικισμοί της περιοχής Ιωαννίνων και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 421…», *ό.π.,* σ. 357. Αυτήν την ονομασία χρησιμοποιούσαν και οι κάτοικοι του οικισμού έως πρόσφατα, ενώ τα γειτονικά βλαχοχώρια αποκαλούσαν τον οικισμό Crušuyitsă.

[135] Σήμερα αποτελεί την κεντρική εκκλησία του χωριού. Σχετικά με αυτό το μοναστήρι που ήταν ένα από τα σημαντικότερα προσκυνήματα της Ηπείρου βλ. Δ. Σαλαμάγκα, «Η Κυρά η Κουσιοβίτσα», Ηπειρωτική Εστία, Γιάννινα 1956.

να αποτελεί αιτία καθήλωσης των κατοίκων τους σε αρχαϊκότερες οικονομικές δομές[136]. Το Προσγκόλι, λόγω των βοσκοτόπων που κατείχε στον Λάκμο, δραστηριοποιούνταν και στη μεγάλη μετακινούμενη κτηνοτροφία. Λογικά αυτή η ασχολία έπρεπε να συμβάλει στην ανάπτυξη βιοτεχνικών και εμπορευματικών δραστηριοτήτων, έχοντας πάντα υπόψη το παράδειγμα των όμορων βλαχοχωρίων όπου η κτηνοτροφία αποτέλεσε την βάση για την οικιστική, δημογραφική και, εν τέλει, στη γενική οικονομική τους πρόοδο[137]. Αξιοπαρατήρητο είναι, ωστόσο, το γεγονός ότι όχι μόνο το Προσγκόλι, αλλά και οι υπόλοιποι μη βλαχικοί κτηνοτροφικοί οικισμοί της Ηπείρου δεν επωφελούνται της κτηνοτροφίας για να δημιουργήσουν προωθημένες οικονομικές δομές όπως τα βλαχοχώρια, αλλά αυτή η δραστηριότητά τους παραμένει πάντα σε επίπεδο πρωτογενούς παραγωγής. Οι αιτίες αυτής της οικονομικής διαφοροποίησης ίσως, πρέπει να αναζητηθούν στις πολιτισμικές καταβολές και το χρόνο εγκατάστασης των κτηνοτροφικών πληθυσμών στην κάθε περιοχή[138]. Η γεωργική παραγωγή του Προσγκολίου δεν ήταν αμελητέα

[136] Ο Λαμπρίδης αναφέρει ότι μέχρι και το 1817 το Προσγκόλι απέδιδε στους απογόνους του Μεχμέτ Πασά μόνο φόρο προστασίας, κατόπιν όμως κατέστη κανονικό τσιφλίκι. Βλ. Ι.Λαμπρίδης, «Ο Τεπελενλής Αλή Πασάς» *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 2 (1888), σ. 47-48, σημ. 3., εν Αθήναις 1888 και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993. Το 1918, έξι χρόνια μετά την προσάρτηση της Ηπείρου στην ελληνική επικράτεια, εξακολουθεί να αποτελεί Εθνικό Κτήμα (ιμλιάκι) και από τότε αρχίζει η διαδικασία παραχώρησης της νομής και κατοχής της γης προς τους κατοίκους του οικισμού, η οποία μέχρι και το 1990 δεν είχε ολοκληρωθεί. Σχετικά βλ. Κ. Βακατσάς, *ό.π.,* σ. 165, 166, Χ. Χρηστοβασίλης, *Η ιμπλιακοποίησις των 79 κεφαλοχωρίων της Ηπείρου και αγώνες των κατοίκων των προς ανάκτησιν αυτών επί τουρκοκρατίας και ελληνοκρατίας*, εν Αθήναις 1915, σ. 8. Επίσης βλ. Δ.Γ.Ν.Ι., Τμήμα Εποικισμού, φ. ιμλιακίων, Στατιστική, αρ.54 , 55.

[137] Τα βοσκοτόπια του μικρού και μεγάλου Προσγκολίου σήμερα είναι 27.100 στρέμματα, έκταση η οποία δικαιολογεί τον αριθμό των 20.000 προβάτων που αναφέρει ο Λαμπρίδης ότι είχε η κοινότητα στα τέλη του 19ου αιώνα. Βλ. Ι. Λαμπρίδης, «Μαλακασιακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 4 (1888), σ. 31, εν Αθήναις 1888 και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993. Σε παλαιότερες απογραφές καταγράφεται μεγαλύτερος αριθμός στρεμμάτων ως βοσκοτόπια. Βλ. Κ. Βακατσάς, *ό.π.,* σ. 165-166.

[138] Η παράδοση θέλει τους κατοίκους των οικισμών της κοιλάδας του Μετσοβίτικου ποταμού καταγόμενους από Σαρακατσαναίους, δηλαδή από νομαδοκτηνοτρόφους, που εγκαταστάθηκαν μόνιμα εκεί. Το πιθανότερο είναι αυτή η παράδοση να αφορά την προέλευση των κτηνοτροφικών ομάδων αυτών των χωριών και όχι το σύνολο των κατοίκων. Ο Λαμπρίδης γράφοντας στα τέλη του 19ου αιώνα για τα χωριά Προσγόλη, Γότιστα και Κράψ, όλα επί της κοιλάδας του Μετσοβίτικου ποταμού, αναφέρει ότι προ τριακονταετίας άρχιζαν οι κάτοικοί τους να αποδημούν εις την Μικράν Ασίαν, « *το ποιμενικό όμως ιδίως και εκεί επάγγελμα μετερχόμενοι ελάχιστα προοάγονται* ». Βλ. Ι.Λαμπρίδης, ό.π., σ. 33. Αυτή η μαρτυρία καταδεικνύει ότι η κτηνοτροφία τους δεν είχε ξεφύγει από την πρωτογενή της μορφή και παρέμεινε προσκολλημένη στο πνεύμα των αρχαϊκών τσελιγκάτων και των κατούνων, η οποία ενδιαφέρονταν περισσότερο για τη διατήρηση της φάρας παρά την εκμετάλλευση των επιπλέον οικονομικών ευκαιριών που παρουσιαζόταν. Η αντίθεση με τα διπλανά βλαχοχώρια είναι πασιφανής. Σε αυτά, παλιότερα, τμήμα των κτηνοτροφικών πληθυσμών μετέτρεψε την κτηνοτροφική παραγωγή σε βιοτεχνικό προϊόν και, το κυριότερο το προώθησαν μόνοι τους στις αγορές δημιουργώντας έτσι την κοινωνική κατηγορία των μεταφορέων–μεταπρατών, που αποτέλεσε φορέα πλούτου και κοινωνικών

και ενδεχομένως να άγγιζε τα όρια της αυτάρκειας, πράγμα σπάνιο για ορεινό οικισμό, κάτι που ωφείλονταν στην κατοχή κατάλληλων εκτάσεων στη χαμηλή παραποτάμια ζώνη του οικισμού[139]. Η Χρυσοβίτσα σε αντίθεση με τα χωριά της αριστερής όχθης της κοιλάδας του μετσοβίτικου ποταμού που διατηρούσαν κτηνοτροφικό πληθυσμό υπήρξε ένα απόλυτα γεωργικό χωριό. Ασφαλώς, η γεωμορφολογία των εδαφών της δεν παρείχε δυνατότητες ανάπτυξης μεγάλης κτηνοτροφίας, ωστόσο, τα βοσκοτόπια δεν ήταν εντελώς ανύπαρκτα, μόνο, που οι κτηνοτροφικές πρακτικές της υπολοίπου Πίνδου ήταν άγνωστες στους κατοίκους της Χρυσοβίτσας[140]. Η ανυπαρξία κτηνοτροφικής αλλά και υλοτομικής παράδοσης, παρόλο που στα κοινοτικά εδάφη της Χρυσοβίτσας υπάρχει δάσος οξιάς, καταδεικνύει έναν καθαρά γεωργικό πληθυσμό, ο οποίος αρχικά κατοικούσε χαμηλά στην κοιλάδα του Μετσοβίτικου ποταμού και σταδιακά επέκτεινε τα εδάφη του σε ψηλότερα σημεία, ώσπου άγγιξε την περιοχή των βοσκοτόπων στο οροπέδιο των Πολιτσιών όπου και κατέχει σήμερα έναν μικρό μυχό στην δυτική του πλευρά. Όπως θα δούμε διεξοδικότερα σε μεταγενέστερο κεφάλαιο, διασώζεται έγγραφο του 1781 για διαμάχη που είχε ξεσπάσει ανάμεσα στην Χρυσοβίτσα και τη Χώρα. Η παραπάνω διένεξη πρέπει να ήταν αρκετά σοβαρή αν κρίνουμε από το γεγονός ότι η Χώρα αναζήτησε το δίκαιο της στον Σουλτάνο. Αυτός εξέδωσε «*φερμάνι δια την Χρυσοβίτζαν*», το οποίο προοριζόταν να παρουσιαστεί στον Πασά των Ιωαννίνων,

---

αλλαγών. Η διαφοροποίηση αυτή, ασφαλώς, σχετίζεται και με τις κοινωνικοοικονομικές δομές των δύο ομάδων, κάτι που είχε επιπτώσεις και στον τρόπο οργάνωσης των οικισμών τους.

[139] Κατά τον Λαμπρίδη στα τέλη του 19ου αιώνα στο γεωγραφικό διαμέρισμα του Μαλακασίου περιώνυμος ήταν ο σίτος της Πέτρας και του Προσγκολίου, όπου διατηρούσε 220 αροτήρες βόες. Βλ. Ι. Λαμπρίδης, *ό.π.*, σ. 31. Σύμφωνα με παλαιότερες επίσημες αναφορές στις αρχές του 20ου αιώνα το Μεγάλο και Μικρό Προσγκόλι καλλιεργούσαν από 7000 και 3000 στρέμματα γης αντίστοιχα. Το 1921 ο συνεταιρισμός καλλιεργητών των δύο οικισμών είχε από 77 και 20 μέλη αντίστοιχα. Το 1936 οι δύο οικισμοί είχαν από 162 και 110 μπασταινούχους καλλιεργητές αντίστοιχα. Βλ. Δ.Γ.Ν.Ι., Τμήμα Εποικισμού, φ. ιμλιακίων, Στατιστική, αρ. 29 54, 55. Ο πληθυσμός του Προσγκολίου το 1856 ήταν 38 οίκοι και 126 στεφάνια. Οι δύο αριθμοί μας δείχνουν μία σημαντική απόκλιση η οποία μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο από την συγκατοίκηση πολλών συγγενικών οικογενειακών μονάδων κάτω από τον ίδιο οίκο. Βλ. Π. Αραβαντινός, *ό.π.*, σ. 336. Το 1895 ο πληθυσμός είναι 1056 άτομα και το 1920 οι δύο κοινότητες του Προσγκολίου είχαν συνολικά 1246 άτομα, γεγονός που καταδεικνύει ότι στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα έχουμε σημαντική αύξηση του πληθυσμού ωφειλόμενη προφανώς στην επάρκεια των πόρων. Βλ. Μ. Κοκολάκης, *ό.π.,* σ. 434 , 440 , Μ. Χουλιαράκης, *Εξέλιξεις…ό.π.*, σ. 316.

[140] Κατά καιρούς τμήμα αυτών των εδαφών ενοικιάζονταν από Σαρακατσαναίους ως βοσκότοποι, κυρίως όμως καλλιεργούνταν. Σήμερα, η Χρυσοβίτσα κατέχει συνολικά 35.300 στρέμματα γης εκ των οποίων τα 3.400 δηλώνονται ως καλλιεργήσιμα εδάφη, τα 14.400 ως βοσκότοποι και τα 14.000 ως δάση. Βλ. Ε.Σ.Υ.Ε, *ό.π.*, 1991, σ. 104. Σε έγγραφο του 1920 η κοινότητα εμφανίζεται να κατέχει 41.000 στρέμματα που κατανέμονταν ως εξής : 5.770 στρέμματα καλλιεργούμενα εδάφη, 3.330 στρέμματα ορεινά βοσκήσιμα και τα υπόλοιπα ορεινά ακαλλιέργητα και δασώδη (4.000 στρέμματα δάσος). Το 1921 ο συνεταιρισμός καλλιεργητών ης Χρυσοβίτσας αριθμούσε 169 μέλη. Βλ. Δ.Γ.Ν.Ι., φ. ιμλιακίων , Στατιστική , αρ. 34 και 64.

κάτι που αποτελεί ένδειξη ότι στην υπόθεση αναμειγνύονταν και οι Οθωμανοί του Πασαλικίου[141]. Πιθανόν, με αφετηρία τα εδάφη της Χρυσοβίτσας, τα οποία ήταν ήδη τσιφλίκι, οι Οθωμανοί των Ιωαννίνων προσπάθησαν στα τέλη του 18ου αιώνα να αποσπάσουν περιοχές της Χώρας προκαλώντας την παραπάνω αναστάτωση.

[141] Γ. Πλατάρης , *ό.π.*, σ. 85, 90.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄
Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΜΕΤΣΟΒΟΥ ΣΤΟ ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΟΥ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ.

Ι. Ένα σημαντικό δερβένι

Το 1772 σε μία επιστολή που στέλνουν οι «*εν κοσταντηνοπολι*» μετσοβίτες στους προεστούς της πατρίδας τους, μεταξύ άλλων, αναφέρουν ότι «*δια το ζαπτι ντεμεσουκι δια το βοηβοταλικι το επηραμαν απανου εις την χωραν με πολους κοπους κε μοχθους οπου το αναθεμα να εχουν η κακυ ανθροπι ηταν μουστερίδες κε απο τους αγαδες λαρσηνη κε απο τους Ιωαννητες κε εδιναν το παραπάνου οσο να βαλουν ποδαρι να το καμουν το μετζοβο κατα τες πολιτιες τους*» [1]. Σε μία σειρά ανάλογων επιστολών, οι οποίες συντάχθηκαν κατά το χρονικό διάστημα 1759 –1795, αναπαράγεται συχνά το πνεύμα του ανωτέρου αποσπάσματος, το οποίο εκφράζει με σαφήνεια την τάση των ισχυρών εκείνης της περιόδου να εκμεταλλευτούν με κάθε μέσο τις δυνατότητες πλουτισμού, που τους προσέφερε το δημοσιονομικό σύστημα του οθωμανικού κράτους. Συγκεκριμένα, για τους Οθωμανούς των Ιωαννίνων, των Τρικάλων, των Γρεβενών και της Λάρισας η «Χώρα Μετζόβου» δεν ήταν τίποτε άλλο παρά ένας ακόμα mukata'a[2], ο οποίος θα μπορούσε να συμπεριληφθεί στις πηγές των εισοδημάτων τους. Όμως, αδυνατούν να το πραγματοποιήσουν, επειδή τα ισχυρά «συνέτια», που κατά καιρούς, είχαν παραχωρήσει οι σουλτάνοι στη Χώρα, της

[1] Βλ. Γ. Πλατάρης, *Κώδικας Χώρας Μετζόβου των ετών 1708-1907*, Αθήνα 1982 , σ. 63.

[2] Στην οθωμανική αυτοκρατορία έδιναν το όνομα mukata'a σε φορολογικές ενότητες ή περιοχές, σε τμήματα αγαθών του κράτους, ή άλλες πηγές εσόδων τις οποίες, για να διευκολυνθεί το κράτος στο έργο του, τις παραχωρούσε σε iltizâm, δηλαδή σε ιδιώτες υπό προθεσμία (tahvi). Συνήθως, οι mukata'a συνίστατο σε κρατικούς φόρους (έναν ή περισσότερους), τελωνεία, αλυκές, ορυχεία, νομισματοκοπεία, φεουδαλικές γαίες που ανήκαν στα hâs (βλ. σημ. 28) του Σουλτάνου. Παραχωρούνταν προς ενοικίαση με δημοπρασία (müzayede) σε εκείνον που προσφέρονταν να εξοφλήσει το δημόσιο θησαυρό με το υψηλότερο ποσό. Οι δημοσιονομικές δυσκολίες του κράτους απαιτούσαν να καταβάλουν οι ανάδοχοι κατ' αποκοπή ένα τμήμα του ενοικίου (ber ves i pisim). Οι ανάδοχοι ήταν, επίσης, υποχρεωμένοι να καταβάλουν ως την εκπνοή της προθεσμίας το συνολικό ποσό της εξαγοράς στο δημόσιο θησαυροφυλάκιο. Ακόμη, συμφωνούσαν από την αρχή για τις προθεσμίες στις οποίες ο ανάδοχος όφειλε να εκτελέσει την καθορισμένη πληρωμή. Το κράτος εξασφάλιζε έτσι, βέβαια, έσοδα που το ποσό τους έφθανε όχι μόνο το πραγματικό εισόδημα του αντικειμένου, ορισμένο απ' αυτό το ίδιο, αλλά και τα ποσά που έδιναν κρυφά οι υποψήφιοι ανάδοχοι κατά τις δημοπρασίες. Βλ. H. Inalcik, *The Emergence of big farms, çiftliks: state, landlords and tenants*, Collection Turcica III, Peeters, Leuvain 1983, σ. 111-112, B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος από τα τέλη του ΙΣΤ΄ως τα μέσα του ΙΗ΄ αιώνα», στο *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ιε΄ -ιθ΄ αι.,* εκδ. Μέλισσα, σ. .93 -95, H. Gerbe, MUKĀTA'A, *The Encyclopaedia of Islam*, (VII: 508a).

εξασφάλιζαν πολιτική και φορολογική αυτοδιαχείριση. Στην πραγματικότητα αυτό το οποίο εμπόδιζε, την από μέρους των Οθωμανών, χειραγώγηση της «Χώρας», ήταν το χρήμα που διοχέτευαν οι κάτοικοί της στους εκάστοτε *βοεβόδες*[3], δηλαδή τους υψηλούς αξιωματούχους της Πύλης στους οποίους είχε ανατεθεί η νομή των φόρων της και η πολιτική της εποπτεία. Από τα μέσα του 17ου αιώνα, λοιπόν, η περιοχή του Μετσόβου απολαμβάνει καθεστώς αυτοδιαχείρισης, το οποίο, αν και παραβιάστηκε σε ορισμένες πτυχές του από τον Αλή Πασά, διατηρήθηκε ως προς τη γεωγραφική και διοικητική του υπόσταση έως και το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

Αρκετοί μελετητές της τοπικής ιστορίας εκλαμβάνοντας, κατά καιρούς, τις φορολογικές και πολιτικές ρυθμίσεις υπέρ του Μετσόβου ως μία ένδειξη εύνοιας των σουλτάνων προς αυτό, τις αποκαλούν «προνόμια». Παρόμοιες ρυθμίσεις όμως συνιστούσαν μία από τις συνήθεις πρακτικές του οθωμανικού καθεστώτος, που ήταν ουσιαστικά συγκεκριμένες φοροαπαλλαγές. Ανεξάρτητα όμως, από το ειδικό βάρος αυτών των ρυθμίσεων, αν προσεγγίσουμε το πνεύμα τους, αντιλαμβανόμαστε ότι οι μετσοβίτες εκείνης της περιόδου υπήρξαν καλοί γνώστες του οθωμανικού συστήματος εξουσίας, γι' αυτό και επί ενάμιση αιώνα καταφέρνουν να αποσπούν από τους σουλτάνους φιρμάνια, μέσω των οποίων κατοχύρωναν το δικαίωμα να νέμονται μόνοι την περιοχή τους. Πρόκειται για κείμενα που διευκρίνιζαν με σαφήνεια το λόγο παραχώρησης των προνομίων, το βαθμό πολιτικής αυτονομίας, τις φορολογικές υποχρεώσεις και τα γεωγραφικά και πολιτικά όρια της αυτοδιοίκητης περιοχής, την οποία οι ίδιοι οι κάτοικοί της αποκαλούσαν « Χώρα Μετζόβου »[4].

Η τοπική μνήμη αποδίδει την αρχική παραχώρηση αυτών των προνομίων στην εύνοια κάποιου Τούρκου Βεζίρη προς το μετσοβίτη αρχιτσέλιγκα Κυριάκο Φλόκα[5].

---

[3] Σχετικά με τους βοεβόδες βλ. Α΄ Μέρος, σ. 70, σημ.71.

[4] Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου καταστράφηκαν τα 14 πρωτότυπα οθωμανικά φιρμάνια, τα οποία διασώζονταν ως τότε. Ήδη όμως, είχαν δοθεί το 1938 για μετάφραση και έτσι γνωρίζουμε το περιεχόμενό τους, ενώ μερικά από αυτά είχαν μεταφραστεί και πιο πριν. Αν και σε γενικές γραμμές τα κείμενα των μεταφράσεων δεν διαφοροποιούνται ως προς των περιεχόμενό τους, δεν συμαβίνει το ίδιο και με την απόδοση των τοπωνυμιών, ειδικά στα φιρμάνια που καθορίζουν τα όρια της Χώρας. Σε ορισμένες μεταφράσεις υπάρχουν τοπωνύμια, τα οποία παραλείπονται σε άλλες, ενώ μερικά δίδονται διαφοροποιημένα μεταξύ τους. Μελετώντας μερικά από αυτά τα τοπωνύμια, τα οποία διασώζονται μέχρι σήμερα, διαπίστωσα ότι έχει γίνει προσπάθεια να αποδοθούν από την αρχική βλαχική γλώσσα στην επίσημη οθωμανική και κατόπιν στην ελληνική, με αποτέλεσμα τη διαστρέβλωση του αρχικού τους νοήματος.

[5] Σχετικά με τη «Χώρα Μετζόβου», τη μυθολογία της ίδρυσής της και τα προνόμιά της, βλ. Β. Σκαφιδάς, «Τα προνόμια του Μετσόβου», *ΗΕ* 1 (1952), σ. 657-660, Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Β΄, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 340, Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τόμ. Β΄, εκδ. Κουλτούρα [χ.χ.], Αθήνα, σ. 107-108, Ι Λαμπρίδης, «Μαλακασιακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 5 (1888), σ. 30-36, εν Αθήναις 1888 και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993, Γ. Πλατάρης, *Το*

Ανεξάρτητα από την ιστορικότητα ή όχι του συγκεκριμένου προσώπου, είναι γεγονός ότι το 1659 οι μετσοβίτες εξασφάλισαν το προνομιακό τους καθεστώς πείθοντας τους Οθωμανούς για την αναγκαιότητά του. Οι λόγοι αναφέρονται στα ίδια τα φιρμάνια από τα οποία παραθέτω συγκεκριμένα αποσπάσματα. Το πρώτο, το οποίο προέρχεται από φιρμάνι που εκδόθηκε το 1730, αναφέρει ότι « *Επειδή το υπό το όνομα Μέτσοβον χωρίον, το υπαγόμενον εις το Αυτοκρατορικόν Ταμείον Ματαράγκα, το εκ των εξαρτημάτων του Αυτοκρατορικού Ταμείου Λαγκαδά, ευρίσκεται σε επίφοβον και επικίνδυνον θέσιν, οι ραγιάδες του ειρημένου χωρίου διωρίσθησαν φύλακες των στενών »*[6]. Το δεύτερο απόσπασμα προέρχεται από σχετικό φιρμάνι του 1793 και, μεταξύ άλλων, αναφέρει ότι «… *το χωρίον Μέτσοβον της Υποδιοικήσεως Τρικκάλων, αποτελούν εξάρτημα των κατ' αποκοπήν βακουφίων (Μουκαταᾱ) του Λαγκαδά και της Ματαράγκας, ων τα εισοδήματα είναι παραχωρημένα εις τον ειρημένον αγάν, ευρίσκεται εις άκρως επίφοβον και επικίνδυνον τοποθεσίαν οι δε κάτοικοι αυτού τους εις Ιωάννινα, την Άρταν, την Πρέβεζαν και τον Αυλώνα μεταβαίνοντας οδοιπόρους , όταν κατά τον χειμώνα αποκλείωνται οι δρόμοι, μεταφέρουν επί των ράχεών των και περιβάλλουν με σάκκους τους πόδας των αλόγων τους. Επειδή αυτοί είναι φρουροί (ντερμπεντσήδες) του ειρημένου χωρίου, διά να μη γίνονται κατά το Θέρος ανθρωποκτονίαι και λεηλασίαι παρά των ληστών, εις αντάλαγμα των υπηρεσιών των τοιούτων είναι απηλλαγμένοι από τους συνήθεις φόρους και εισφοράς…*»[7].

Κρίνοντας από τα ανωτέρω κείμενα αντιλαμβανόμαστε ότι οι Οθωμανοί παραχωρούν στο Μέτσοβο ειδικό φορολογικό και πολιτικό καθεστώς, με την αιτιολογία ότι οι κάτοικοί του είναι επιφορτισμένοι με το καθήκον της φρούρησης των στενών και της εξυπηρέτησης των διερχομένων. Εμμέσως, τίθεται το ερώτημα για ποιο λόγο δεν χρησιμοποίησαν για το σκοπό αυτό τα γνωστά σώματα των αρματολών ή τα σώματα Οθωμανών αξιωματούχων γειτονικών περιφερειών, αλλά εμπιστεύτηκαν τη φύλαξή της στους χριστιανούς κατοίκους της περιοχής. Η

σημειωματάρι ενός Μετσοβίτη 1871- 1943, Αθήνα 1972, σ. 26, 29, V. Diamandi, «Meţovi̯eanul Floca şi privilegiile obţinute de el»*, Convorbiri literare* (1910)*,* σ. 480-483, A. Foss, *Epirus*, London 1978, σ. 98-99, Τ. Μπάρτας, *Περί εποίκων Ρωμαίων εν Ελλάδι*, εν Βουκουρεστίω 1878, σ. 13-14, Χ. Λέσιος, «Το Μέτσοβον», *Ελληνικόν χρονολόγιον ο Ηπειρώτης*, εν Κωνσταντινουπόλει 1899, σ. 94, Ν. Τσιγαράς, «Ηπειρωτικά», *Αττικόν Ημερολόγιον*, Ε.Κ. Ασωπίου, εν Αθήναις 1895, σ. 317, 318, Μ. Τρίτος, *Η Πατριαρχική Εξαρχία Μετσόβου (1659-1924)*, Ιωάννινα 1991, σ. 39-42, Μ. Τρίτος, «Τα σωζόμενα φιρμάνια των προνομίων του Μετσόβου», *Πρακτικά Α΄ συνεδρίου μετσοβίτικων σπουδών*, Αθήνα 1993, σ. 397-414, Β. Recatas, «La terminologie chretienne des Aroumains ou Koutzo-Valaques du Pinde», *actes du VI congres international d' etudes byzantines*, Vol. I, Paris 1950, σ. 393-399.

[6] Βλ. Μ. Τρίτος, *ό.π.*, σ. 406.

[7] Βλ. Μ. Τρίτος, *ό.π* , σ. 409**.**

απάντηση περιέχεται στο ανωτέρω φιρμάνι του 1730, το οποίο αναφέρει ότι «... *επειδή το μνησθέν χωρίον είναι μεγάλη στενωπός (διάβασις) οι δι'αυτής διερχόμενοι Βεηλερβέηδες της Ρούμελης, Σαντζάκ Βέηδες και λοποί κατώτεροι διοικηταί καταλύοντες παρ' αυτοίς, ου μόνον τρόφιμα και ζωτροφίας λαμβάνουσι παρ' αυτών δωρεάν, αλλ' υπό το πρόσχημα τυχηρών της ακολουθίας των αφαιρούσι πολλά χρήματά των, και προς ανακούφισιν των ιδικών των υποζυγίων λαμβάνουσιν παρ' αυτών ανά εκατόν πεντήκοντα ίππους και αφού τους μεταφέρωσιν εις απόστασιν σταθμών τινών, αφανίζουσιν πολούς εξ αυτών και διαπράττουν πολλάς καταπιέσεις και υπερβασίαις. Εκτός τούτου οι Βαλήδες της Ρούμελης και οι Μουτεσαρίφαι των Τρικκάλων υπό το όνομα «αξία καφτανίου και είσπραξις δόσεων» οι δε κάτοικοι του Καζά Τρικάλων ισχυριζόμενοι ότι εξηγόρασαν τους εκτάκτους φόρους απαιτούσι και εισπράττουσι απ' αυτούς ανά διακόσια και τριακόσια γρόσια. Επίσης οι κάτοικοι των πόλεων Τρικκάλων, Ιωαννίνων και Γρεβενών, εξ αφορμής της (παρ' αυτοίς) καταλύσεώς των, λαμβάνοντες τους ίππους των (κατοίκων Μετσόβου) παραδίδουσιν αυτούς εις ταχυδρόμους, οι οποίοι τους μεταφέρουν όπου θέλουν και ή τους χάνουν ή τους αφανίζουν. Όταν δε, ό μη γένοιτο, συμβαίνη εις το χωρίον φόνος, αφ' ενός οι Βαλήδες των Σαντζακίων και αφ' ετέρου οι Βοεβέδαι, ως αξίαν αίματος λαμβάνουσιν διά της βίας πολά χρήματα αυτών. Και όταν εις τα πέριξ αυτών γίνωνται πανηγύρεις, οι εις τους Καζάδες Τρικκάλων και Ιωανίνων αρματωλοί, υπό το πρόσχημα να διευκολύνουν την (δια των στενών) διάβασιν των εμπόρων, καταλύουσι εις το μνησθέν χωρίον με τας σημαίας των, ένθα παραμένοντες επί τριάκοντα και τεσσαράκοντα ημέρας καταπιέζουσιν αυτούς δι' αξιώσεων περί αντιμισθίας και άλλων τρόπων. Και όταν αγοράζουν από τους πέριξ Καζάδες και μεταφέρουν με αγωγιάτας δημητριακά, εισπράτουν δι έκαστον φορτίον τρείς, τέσσερας, δέκα και είκοσι παράδες. Και από τα πρόβατα τα οποία μεταβαίνουν εις τα χειμαδιά αρπάζουν ανά δύο και τρία πρόβατά των. Και αυτοί ακόμα οι Καδήδες υπό τον τύπον τυχηρών λαμβάνουν παρ' αυτών κατ' έτος ανά είκοσι και τριάντα γρόσια. Επίσης και οι εισπράκτορες του φόρου αιγοπροβάτων, παρά τους ορισμούς του Υψηλού Βερατίου ζητούν με το επιπλέον χρήματα. Ενώ δε τα όρια του χωρίου των και οι βοσκότοποι και τα θέρετρά των είναι διακεκριμένα και καθωρισμένα, μερικοί δυνάσται εκ των πέριξ Καζάδων καταπατούν αυθαιρέτως τας γαίας αυτών, τας οποίας ούτοι κατέχουν διά νομίμων τίτλων,*

βόσκοντες τα πρόβατα και άλλα ζώα των και παρεμποδίζοντες τα πρόβατα και άλλα ζώα των κατοίκων του ειρημένου χωρίου »[8].

Το ανωτέρω απόσπασμα συντάχθηκε σε μία χρονική περίοδο όπου τα προνόμια του Μετσόβου παραβιάζονταν σοβαρά από τα διερχόμενα κρατικά όργανα, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι να υπόκεινται πολλές καταπιέσεις. Η Πύλη έχοντας σαφή γνώση της διαφθοράς και της αναποτελεσματικότητας του διοικητικού της μηχανισμού, δεν ήθελε να αφήσει τον έλεγχο της συγκεκριμένης διάβασης στα όργανά της και αυτό, γιατί η κατάληξη, όπως είδαμε, θα ήταν η ασυδοσία, η αναρχία και τελικά η φυγή των κατοίκων χωρίς τους οποίους δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει το δίκτυο των υπηρεσιών που προσέφεραν προς τους ταξιδιώτες. Συνεπώς, η λειτουργία της διάβασης χωρίς το ειδικό καθεστώς που θα άφηνε τον έλεγχο της περιοχής στους ντόπιους εξασφαλίζοντάς τους ταυτόχρονα από όλες τις αυθαιρεσίες των διερχομένων και τις καταδυναστεύσεις των γειτόνων Οθωμανών, ήταν αδύνατη και οδηγούσε στη σταδιακή εξαφάνιση του πληθυσμού. Η Πύλη παραχωρώντας δικαίωμα πολιτικής και φορολογικής αυτοδιαχείρισης στους μετσοβίτες θεωρούσε τη συγκεκριμένη διάβαση ζωτικής σημασίας για τη συνοχή του οθωμανικού κράτους σε αυτήν την περιοχή των Βαλκανίων[9]. Αυτό που την ενδιέφερε δεν ήταν μόνο η ασφάλεια των διερχομένων, αλλά και η ύπαρξη ενός πληθυσμού ικανού να προσφέρει σχετικές υπηρεσίες προς τους ταξιδιώτες[10]. Μεταξύ αυτών σημαντική θέση κατείχε η διατήρηση δικτύου χανιών και μεταφορικών υπηρεσιών. Σε αυτό το σύστημα υπηρεσιών που αποτελούσε σημαντικό τμήμα της οθωμανικής οργάνωσης του χώρου και των δρόμων του εμπορίου έχουν αναφερθεί οι ιστορικοί, αλλά και οι περιγραφές των περιηγητών για το πέρασμα στην περιοχή, οι οποίοι αναδεικνύουν τη συμβολή των ντόπιων, χωρίς τους οποίους θα ήταν αδύνατη η

---

[8] Βλ Μ. Τρίτος, *ό.π.*, σ. 406-407.

[9] Ο Urquhart περνώντας το 1830 από το Μέτσοβο μας λέει ότι είναι το πιο σπουδαίο στενό όλης της Ρούμελης. Βλ. D. Urquhart, *The Spirit of the East*, Vol. 2, H. Colbum,London [2]1839, σ. 263-264.

[10] Στα μέσα του 16ου αιώνα το οθωμανικός κράτος έδωσε σε 2.888 οικογένειες χωρικών της Μικρασίας και 1906 των ανατολικών Βαλκανίων την ιδιότητα του δερβεντζή. Τον 17ο έβδομο αιώνα τα κυβερνητικά στρατεύματα ήταν συχνά ανήμπορα να αντιμετωπίσουν πολυμερείς συμμορίες που είχαν εξοπλιστεί με πυροβόλα όπλα και δρούσαν σε ορεινές περιοχές και διαβάσεις, τολμώντας ακόμα να χτυπήσουν και αστικά κέντρα. Συχνά, η ευθύνη για τη δημόσια ασφάλεια και τη συντήρηση κάποιου δρόμου ή γέφυρας βάρυνε ολόκληρο τον πληθυσμό ενός χωριού, που σε αντάλλαγμα έπαιρνε φορολογικές απαλλαγές. Αν οι δερβεντζήδες εγκατέλειπαν τις θέσεις τους έφερναν πίσω με τη βία. Η παραχώρηση των προνομίων στη Χώρα Μετσόβου δεν πρέπει να είναι άσχετη με τα μέτρα που πήραν εκείνη την εποχή οι αρχές τοποθετώντας δερβεντζήδες στα ορεινά περάσματα, τις γέφυρες και τις διαβάσεις των ποταμών. Βλ. Η. Inalcik. *Η οθωμανική αυτοκρατορία, Η κλασσική εποχή, 1300- 1600*, μτφρ. Μ. Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, πρώτη έκδοση 1995, σ. 256-257.

διέλευση[11]. Το χειμώνα οι καιρικές συνθήκες που επικρατούσαν, ειδικά στα ψηλότερα σημεία αυτών των διαβάσεων δεν καθήλωναν μόνο απλούς ταξιδιώτες, με κίνδυνο να πεθάνουν, αλλά και πασάδες με τη συνοδεία τους[12]. Αυτά πρέπει να είχε υπ' όψιν ο Σουλτάνος Αχμέτ ο Δ΄, όταν το 1659 παραχώρησε για πρώτη φορά τα προνόμια του Μετσόβου καταργώντας, μάλιστα, τα εν της περιφέρειας Μετσόβου τιμάρια των Σπαχήδων και αποζημιώνοντας αυτούς με άλλα, δικαιολογώντας την άποψή του ως εξής: « *Επειδή οι Μετσοβίται οικούσι Χώραν, δι' ης πολλοί διέρχονται κατά πάσαν ώραν του έτους και τον μεν χειμώνα διαπερώσιν αυτούς κατακλειομένους υπό πολλών χιόνων και κινδυνεύοντας ν' απολεσθώσιν εκ του ψύχους, στρωννύντες επιβλήματα εις τους πόδας των ίππων και μεταφέροντες τους ανθρώπους επί των ώμων αυτών, το δε θέρος εκτιθεμένους εις την διάκρισιν των ληστών προφυλάττουσι και εξασφαλίζουσιν αυτούς, διά ταύτα ου μόνον τας προνομίας και τα δικαιώματα ταύτα υπέρ αυτών καθιεροί, αλλά και διατάττει, ίνα η περιοχή αύτη πολιτικώς μεν εις τον νομόν Ευβοίας υπάγηται, διακαστικώς δε εις τον Μεχκεμέν Λαιβαδείας καί εκκλησιαστικώς υπό ιδίου Πατριαρχικού εξάρχου κυβερνάται και ταύτα ίνα τας διαδικασίας και διαφοράς αυτών ένεκα της μεγάλης αποστάσεως φροντίζωσι να εξομαλύνωσιν εν Μετσόβω* »[13].

ΙΙ. Διοικητική και οικιστική διάρθρωση.

Ανάλογα προνομιακά καθεστώτα, όπως αυτό του Μετσόβου, έχαιραν κατά καιρούς και άλλοι οικισμοί της Πίνδου καθώς και το γειτονικό Ζαγόρι, ώστε θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για κοινή πολιτική πρακτική των Οθωμανών, έναντι των ορεινών πληθυσμών της περιοχής. Ως προς το μοντέλο διακυβέρνησης, όλες οι περιπτώσεις παρουσιάζουν ομοιότητες, που οφείλονται, κυρίως, στην ανάγκη διαχείρισης των υποχρεώσεων τις οποίες είχαν αναλάβει έναντι της οθωμανικής εξουσίας. Δεν μπορούμε, όμως, να ισχυριστούμε ότι αυτές οι ομοιότητες απαντώνται και στην εσωτερική τους διάρθρωση. Για παράδειγμα, τα Ζαγοροχώρια αποτελούσαν

[11] Βλ. W. M. Leake,*Travels in northern Greece*, Vol. I, A.M.Hakkert-Publisher, (φωτογραφική ανατύπωση Amsterdam 1967), σ. 412, F. S. N. Douglas, *An essay on certain points of resemblance between the ancient and modern Greeks*, London 1813, σ. 11.

[12] Βλ. Λ. Βρανούσης, «Ιστορικά του Μετσόβου και της γύρω περιοχής», *Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδών (Μέτσοβο, 9-11 Σεπτεμβρίου 1994)*, Αθήνα 1997, σ. 26.

[13] Βλ. Ι. Λαμπρίδης , «Πολιτική εξάρτησις και διοίκησις Μαλακασίου», *Παρνασσός* 10 (1886), σ. 384, Ι. Λαμπρίδης, «Μαλακασιακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 5 (1888), σ. 35-36, εν Αθήναις 1888 και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993.

μία ομοσπονδία πολλών οικισμών με ισότιμη συμμετοχή στη διακυβέρνηση της περιοχής τους[14]. Από την άλλη πλευρά, προνομιακοί οικισμοί της Πίνδου, όπως, για παράδειγμα, το Συρράκο και οι Καλαρρύτες, παρά τη γεωγραφική τους εγγύτητα και την πολιτισμική τους συγγένεια, αποτελούσαν μεμονωμένες μεταξύ τους κοινότητες.

Η περίπτωση της «Χώρας Μετζόβου» διαφέρει από τα δύο παραπάνω παραδείγματα. Με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε, τα οποία αφορούν, κυρίως, την περίοδο από τον 18ο αιώνα και μετά, η «Χώρα Μετσόβου» συγκροτούσε μία συνομοσπονδία πέντε οικισμών του Μαλακασίου, της Κουτσούφλεανης (νυν Πλατάνιστος), της Μηλιάς, του Ανηλίου και του Μετσόβου[15]. Οι έγγραφες αποφάσεις της συνέλευσης των οικισμών της Χώρας αρχίζουν πάντα με τις στερεότυπες φράσεις: « *Διά του παρόντος ομολογούν οι υποκάτωθεν βεβαιομένοι Χώρα μετζόβου ομού με μαχαλάδες ανήλιον, μαλακάσι, κουτζούφλιανην, και μηλέαν »* ή *« η μετζοβίταις ομού με μαχαλάδες κ.λ.π.* ». Παρατηρούμε, εδώ, ότι η λέξη Χώρα δεν προσδιορίζει το σύνολο της επικράτειας, αλλά τον οικισμό του Μετσόβου, ο οποίος είναι ο πρωτεύων της περιοχής. Μάλιστα, σε ποιο λόγια μορφή συναντάμε και τη φράση « *η πολιτεία Μεσόβου* ». Το γεγονός, άλλωστε, ότι το σύνολο της περιοχής που αποτελεί τη Χώρα προσδιορίζεται με το όνομα « Μετσόβου » είναι ενδεικτικό ότι υπήρξε ο αρχικός και ίσως ο μόνος οικισμός ο οποίος διεκδίκησε και έλαβε από τους Οθωμανούς το προνομιακό αυτό καθεστώς. Πιθανόν, να απαίτησε την υπαγωγή στο ίδιο καθεστώς και των άλλων δευτερευόντων οικισμών της περιοχής. Αντίθετα, τα υπόλοιπα χωριά χαρακτηρίζονται ως «μαχαλάδες» και οι κάτοικοί τους «μαχαλιώτες». Τυπικά, αυτοί οι οικισμοί συναποφασίζουν για διάφορα ζητήματα που αφορούν τη Χώρα[16]. Στην πραγματικότητα, από μία εποχή και ύστερα, οι μαχαλάδες

---

[14] Βλ. Ι. Λαμπρίδης, *ό.π.,* σ.19-37, Ν. Ζιάγκος, *Τουρκοκρατούμενη Ήπειρος, Τιμαριωτισμός, Αστισμός, Νεοελληνική Αναγέννηση (1648-1820)*, Αθήνα 1974, σ. 126-127.

[15] Υπάρχουν ενδείξεις ότι ο αρχικός αριθμός των οικισμών της Χώρας ήταν επτά. Στις Οθωμανικές απογραφές του 1454 και 1505 υπό την ονομασία Μέτσοβο καταγράφεται ενιαία φορολογική περιοχή αποτελούμενη από 7 οικισμούς. Τρεις αιώνες αργότερα, το 1793, ο Σελήμ ο Γ΄ εκδίδει φιρμάνι σχετικό με τα δικαιώματα της Χώρας, το οποίο βασίζει σε παλιότερα στοιχεία που βρήκε φυλασσόμενα στο αυτοκρατορικό κτηματολόγιο. Μεταξύ άλλων, περιγράφει τα αρχικά σύνορα της Χώρας, τα οποία περιελάμβαναν και τη γεωγραφική ζώνη της Ντερβεντίστας, την οποία απώλεσε αργότερα, καθώς και το γεγονός ότι η Χώρα αποτελούνταν από επτά Μαχαλάδες και 432 υποτελείς. Ασφαλώς, πρόκειται για στοιχεία που αφορούν την αρχική φάση ύπαρξης της Χώρας στα μέσα του 17ου αιώνα, ή μπορεί να έχουν ληφθεί από παλιότερες οθωμανικές απογραφές.

[16] Οι αποφάσεις τους αφορούν σχεδόν πάντα οικονομικά ζητήματα. Κυρίως, αναφέρονται στο «βοϊβοδαλίκι», δηλαδή τη διευθέτηση των φορολογικών υποχρεώσεων της Χώρας, το δανεισμό χρημάτων, προς εξυπηρέτηση των συμφερόντων της Χώρας έναντι των οθωμανικών αρχών, τη

απλά επικύρωναν προειλημμένες αποφάσεις που προέρχονταν από την ηγετική ομάδα του Μετσόβου.

Η τυπική εποπτεία της Χώρας ανήκε στους εκάστοτε «*μαλικιανέ σαημπίδες ή ζαεμπίδες* »[17], οι οποίοι αναφορικά με τη Χώρα φέρουν τον τίτλο του «*βοηβόντα*» ή «*βοηβότα*»[18]. Αν και τα φιρμάνια προβλέπουν ότι ο Οθωμανός *βοεβόδας* θα εποπτεύσει τη τήρηση των προνομίων της Χώρας[19], στην πραγματικότητα το κίνητρο της παρέμβασής του υπέρ αυτής ήταν η νομή των φόρων που ήταν υποχρεωμένη να του αποδίδει κάθε χρόνο. Όντας, λοιπόν, η σχέση του εκάστοτε *βοεβόδα* με τη Χώρα πιστή αντανάκλαση της νοοτροπίας που διακατείχε τους διαχειριστές του οθωμανικού συστήματος, η άσκηση της εξουσίας του γινόταν αισθητή στους κατοίκους της μόνο στο θέμα της καταβολής των φόρων, αφήνοντας το θέμα της διακυβέρνησής της στους ίδιους τους κατοίκους της[20]. Έτσι, ουσιαστικός κυβερνήτης της Χώρας είναι ο «γέροντας». Ωστόσο, μερικές φορές συνόδευε την υπογραφή του και με τον τίτλο «βεκήλης της Χώρας» διατυπώνοντας, έστω και τυπικά, την άποψη ότι αυτός είναι απλά ο αντιπρόσωπος του *βοεβόδα*[21]. Στην πραγματικότητα η διοίκηση της Χώρας αποτελεί υπόθεση της τοπικής αριστοκρατίας, καθώς όλα τα αξιώματα

ρύθμιση ζητημάτων που αφορούσαν τα έξοδα των χανιών και άλλα. Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.*, σ. 2, 6, 11, 25, 34, 38, 56, 68.

[17] Έτσι αποκαλούνται στα έγγραφα της Χώρας οι Οθωμανοί που είχαν την ισόβια νομή των φόρων της. Βλ Γ. Πλατάρης, Κώδικας**,** *ό.π.*, σ. 19-20.

[18] Ο *βοεβόδας* σύμφωνα με το γλωσσικό ιδίωμα των εγγράφων της Χώρας.

[19] Σύμφωνα με τον Λαμπρίδη, η Χώρα υπάγονταν στην εποπτεία του Μποσταντζή. Αυτός ήταν υψηλόβαθμος Οθωμανός υπάλληλος, ο οποίος μεριμνούσε για τη τήρηση των προνομίων αυτής. Βλ. Ι. Λαμπρίδης, *ό.π.,* σ. 31 σημ. 2. Στο φιρμάνι που εξέδωσε ο Σουλτάνος Μαχμούτ Σελήμ ο Γ΄ το 1793 γίνεται αναφορά στον βοεβόδα του Μετσόβου και στους ραγιάδες αυτού. Βλ. Μ.Τρίτος, *ό.π.,* σ. 411. Επίσης, σύμφωνα με τα φιρμάνια η Χώρα Μετσόβου ήταν καταγεγραμμένη στα κτηματολόγια των Βακουφίων. Παρόμοιο καθεστώς με τη Χώρα συναντάμε και στα βακουφικά χωρία του Πηλίου, τα οποία υπόκειντο στην Μακρινίτσα. Σε αυτούς στέλνονταν Μποσταντζής ή Βοεβόδας κατ' ευθείαν από την Κων/πολη, ο οποίος επείχε θέση Ζαμπίτη και τον οποίον κρατούσαν εκεί οι προεστοί, προκειμένου, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, αυτοί να «*ενεργούν τις δουλειαίς τους*», να «*παιδεύουν τους ατάκτους* » και να «*βαστούν την αριστοκρατία τους* ». Βλ. Δ. Φιλιππίδης - Γ.Κωσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική* (επιμ. Α. Κουμαριανού), εκδοτική Ερμής Ε.Π.Ε, Αθήνα 1970, σ. 103-104. Οι παραπάνω παρατηρήσεις των Δημητριέων σχετικά με τον τρόπο που η αριστοκρατία των βακουφικών χωρίων του Πηλίου εκμεταλλεύονταν το προνομιακό καθεστώς που είχαν εξασφαλίσει, όπως θα δούμε παρακάτω, ισχύουν σε πολύ μεγάλο βαθμό και στην περίπτωση της Χώρας Μετσόβου.

[20] Στα έγγραφά της Χώρας η συνολική φορολογική της υποχρέωση προς το Οθωμανικό κράτος αποκαλείται «βοϊβοδαλίκι» ή «βοϊβοδαλίκι της Χώρας». Αυτό σημαίνει ότι ο *βοεβόδας* είναι ο αποκλειστικός νομέας των φόρων της Χώρας, γι' αυτό και οι κάτοικοί της ταυτίζουν τα δικαιώματά του επί αυτής με τις φορολογικές τους υποχρεώσεις προς αυτόν.

[21] Η παράθεση των ονομάτων που υπογράφουν τις διάφορες αποφάσεις της Χώρας, συνήθως γίνεται σε δύο διαφορετικές στήλες. Στη μία υπογράφουν οι ιερείς και στην άλλη οι λαϊκοί. Πρώτος από τους ιερείς υπογράφει ο έξαρχος της Χώρας, ενώ από τους λαϊκούς ο γέροντας, έστω και αν πολλές φορές δεν προσδιορίζουν τον τίτλο τους. Σε έγγραφα, όπου ιερείς και λαϊκοί υπογράφουν μαζί, προηγούνται πάντα οι ιερείς και ακολουθούν οι λαϊκοί με πρώτον το γέροντα.

καταλαμβάνονται αποκλειστικά από μέλη της άρχουσας κοινωνίας[22]. Το μόνο που είναι δυνατόν να διαταράξει την πολιτική τάξη είναι οι συγκρούσεις μεταξύ τους[23].

Υπάρχει όμως και μία ακόμη πτυχή του πολιτικού συστήματος της Χώρας, η οποία, τελικά, αποδείχθηκε ευεργετική για την επιβίωσή της. Ένα πολύ μεγάλο μέρος από τα διασωθέντα ως σήμερα έγγραφα, αφορά την επιστολογραφία που ανταλλάσσει η ηγετική ομάδα της Χώρας με ορισμένους συμπατριώτες της, οι οποίοι διαμένουν στην Κωνσταντινούπολη. Οι τελευταίοι, λειτουργούν ως αντιπρόσωποι της έναντι των ανώτερων πολιτικών και θρησκευτικών αρχών. Βρίσκονται σε μόνιμη επαφή με τους Οθωμανούς επόπτες, στους οποίους προκαταβάλουν τις νόμιμες ετήσιες εισφορές, βολιδοσκοπούν τις προθέσεις τους και κρίνοντας ανάλογα παρεμβαίνουν με χρηματικά ποσά, είτε για να αποτρέψουν κακές αποφάσεις είτε για να τους παρακινήσουν προς έκδοση «φιρμανίων», όπου και θα επιβεβαιώνουν το ειδικό καθεστώς της Χώρας. Δρώντας κατά αυτόν τον τρόπο, τη διασφάλισαν πολλές φορές έναντι επιβουλών τρίτων. Έχοντας, μάλιστα, καλύτερη επίγνωση της εξωτερικής πραγματικότητας και των διαθέσεων των Οθωμανών παρεμβαίνουν δυναμικά προς τη φυσική ηγεσία της Χώρας, όταν διαπιστώνουν ότι πολιτεύεται, κατά τρόπο, που θέτει σε κίνδυνο το καθεστώς της. Με νουθεσίες και επιπλήξεις εγκαλούν τους άρχοντες για τις αυθαιρεσίες τους προς τα κατώτερα στρώματα, επειδή αντιλαμβάνονται ότι αυτές οδηγούν σεαποδυνάμωση του καθεστώτος της Χώρας, καθώς οι φτωχοί αναγκάζονται να καταφύγουν στην Οθωμανική δικαιοσύνη ανοίγοντας, έτσι, διόδους στις επιβουλές των Οθωμανών. Ο νευραλγικός, λοιπόν, ρόλος των αντιπροσώπων της

[22] Η επανάληψη των ιδίων προσώπων ως υπογράφοντες τις αποφάσεις της Χώρας αποτελεί δείγμα ότι η εξουσία ανήκει σε μία μικρή ομάδα. Το γεγονός αυτό το επιβεβαιώνει και ο Λαμπρίδης που αναφέρει ότι, αν και αρχικά ή Χώρα διοικούνταν δημοκρατικά στις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα, το πολίτευμά της είχε μετατραπεί σε αριστοκρατικό, όπου διοικούσαν επτά μέλη από την «πρώτη τάξη» του Μετσόβου και συνίστατο « *εκ του προέδρου ή δημογέροντος ή γέροντος καλουμένου, εις ου την εποπτείαν υπήγοντο καθ΄ όλου οι πάντες οι λοιποί, του εφόρου των Σχολείων, του φροντιστού των υδάτων, του εισπράκτορος των φόρων καθ΄ όλου, του αγορανόμου του επιτρόπου των εκκλησιών και του οπλαρχηγού έχοντος και την ένοπλον φρουράν. Ίδιον δε συμβούλιον εκ των συνετωτέρων γερόντων συγκείμενον και υπό την προεδρείαν του δημογέροντος εκδίκαζεν επί τη βάσει καθιερωμένων συνηθειών και διατυπώσεων τους διαφερομένους. Πάσα δε των αριστοκρατικών πράξις επεβάλλετο εις τας δύο ετέρας των πολιτών τάξεις υποχρεωτικώς και ασυζητητεί παραδεχομένας αυτήν. Εν διαφοραίς και διαδικασίαις μεταξύ αριστοκράτου και πολίτου των δύο ετέρων τάξεων, εκείνος μεν εκάθητο, ούτος δε όρθιος ίστατο ενώπιον των δικαστών το δε δίκαιον συνηθέστατα τω ισχυροτέρω απενέμετο*.» Βλ Λαμπρίδης, *ό.π.,* σ. 36, 37.

[23] Συχνά, στις αποφάσεις της Χώρας ή τις επιστολές που λάμβανε αναφέρεται ο «γιέροντας ή γέροντας της Χώρας» και οι «προεστώτες», ενώ, πιο σπάνια, έχουμε αναφορά σε «προκρίτους γερόντους», σε «μικρούς και μεγάλους προεστούς» ή σε «πατρικάτους». Αντίθετα, οι υπόλοιποι κάτοικοι του Μετσόβου αναφέρονται ως λαϊκοί ή ραήταις ή ακόμα και ως ποταποί, ενώ οι κάτοικοι των υπολοίπων οικισμών της Χώρας αναφέρονται ως «μαχαλιώτες ». Οι ιερείς καταγράφονται πάντα ως χωριστή ομάδα.

Χώρας στην Οθωμανική πρωτεύουσα τους είχε καταστήσει μία δεύτερη ηγετική ομάδα, η οποία έχαιρε μεγάλου σεβασμού από όλα τα κοινωνικά στρώματα.

Μπορεί η οικονομική, εδαφική και δημογραφική πρωτοκαθεδρία του Μετσόβου να ήταν αναμφισβήτητη εντός της Χώρας, ωστόσο, ο κάθε μαχαλάς διατηρούσε την εδαφική του αυτοτέλεια. Μάλιστα, δεν έλειπαν και οι συγκρούσεις μεταξύ τους για αμφισβητούμενα σύνορα[24]. Εκτός του ότι ο κάθε μαχαλάς διέθετε ίδια κοινοτική γη, υπάρχουν ενδείξεις ότι αρχικά τουλάχιστον διέθετε και δική του κοινοτική αρχή[25]. Τα στοιχεία μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η αρχική συγκρότηση της Χώρας έγινε με τη συναίνεση όλων των μαχαλάδων. Ωστόσο, δεν μπορούμε να μην επισημάνουμε το γεγονός ότι από τα μέσα του 18ου αιώνα εμφανίζεται μία περισσότερο ολιγαρχική μορφή διακυβέρνησης της Χώρας, χαρακτηριστικό στοιχείο της οποίας είναι η άσκηση εξουσίας αποκλειστικά από τα μέλη της «αριστοκρατίας» του Μετσόβου και ο περιορισμός του πολιτικού ρόλου των μαχαλάδων.

Η διοικητική συνένωση των οικισμών της κεντρικής Πίνδου με το Μέτσοβο πιθανόν να αποτελεί μία παλιά ιστορική πραγματικότητα της περιοχής. Μερικοί εκ των ερευνητών διατείνονται ότι το 1659 οι μετσοβίτες απλώς ανανέωσαν τα προνόμια, που είχαν ήδη λάβει με την εμφάνιση των Οθωμανών στην Πίνδο, πριν δύο αιώνες. Σχετική μαρτυρία θέλει τους κατοίκους του Μετσόβου να αποκτούν το 1430 από το σουλτάνο Μουράτ τον Β΄ (1421 – 1451) προνομιακό καθεστώς, λόγω ότι ως φρουροί των επικίνδυνων διαβάσεων της περιοχής τους βοήθησαν τα στρατεύματα

[24] Έπ' αυτού σημαντική μαρτυρία μας προσφέρει ένα «χοτζάτιο» του 1674, όπου καταγράφεται η διένεξη μεταξύ δύο οικισμών της Χώρας, του Μαλακασίου και του Ανηλίου για ένα βοσκότοπο. Η διένεξη επιλύεται με τη μεσολάβηση του Οθωμανού ιεροδικαστή του διαμερίσματος Κριατζόβου, όπου, μεταξύ άλλων, καταγράφει με σαφήνεια τα τότε κοινοτικά όρια του Ανηλίου. Η καταφυγή στους δικαστές του Καζά Τρικάλων, όπου ανήκε διοικητικά η Χώρα, ήταν μία τακτική που ακολουθούνταν όταν κάποιος δεν έμενε ικανοποιημένος από την απονομή δικαιοσύνης εντός της Χώρας. Συναντάμε συχνά σε έγγραφα του 18ου αιώνα παραινέσεις να αποφεύγεται αυτή η πρακτική, επειδή έδινε αφορμές στους Οθωμανούς να αναμιγνύονται στο εσωτερικό της Χώρας. Φαίνεται ότι στην προκειμένη περίπτωση δεν μπόρεσε η Χώρα να λύσει μόνη της τις διαφορές. Το παραπάνω έγγραφο, το οποίο εντόπισα στο αρχείο του κοινοτικού γραφείου του Ανηλίου, αποτελεί ακριβές αντίγραφο πρωτότυπης επίσημης ελληνικής μετάφρασης που εκδόθηκε το 1955 από το δασάρχη Μετσόβου για χρήση από την κοινότητα Ανηλίου. Η πρωτότυπη μετάφραση είχε γίνει από τον τούρκο δημόσιο διερμηνέα των Τρικάλων και ήταν καταχωρημένη στο σχετικό ημερολόγιο του Δασονομείου Μετσόβου με αύξοντα αριθμό 102. Δημοσίευση του εγγράφου έγινε το 1980 στο περιοδικό *Ηπειρωτική Εστία*. Βλ. Π. Τζιόβας, «Ένα ανέκδοτο χοτζάτιο του 1674», *ΗΕ* 336-337 (1980) , σ .417- 419.

[25] Στο ανέκδοτο κατάστιχο της οικογένειας Βενέτη στη σ. 2, όπου καταγράφονται τα χρέη της Χώρας του έτους 1709, γίνεται αναφορά σε «ρόγα» του πρωτόγερου της Μηλιάς, του Μαλακασίου και του Ανηλίου.

του Σινάν Πασά, να διασχίσουν τα ορεινά περάσματα[26]. Αυτή η ατεκμηρίωτη, ως τώρα, ιστορική μαρτυρία εντάσσεται κάλλιστα στη λογική των ιστορικών γεγονότων που έλαβαν Χώρα στην Πίνδο κατά τον 15ο αιώνα, όπου, σύμφωνα με ορισμένες αναφορές, το 1480 καταλήγουν στην παραχώρηση ειδικού προνομιακού καθεστώτος εκ μέρους των Οθωμανών στους Βλάχους Μαλακασίους της Πίνδου[27]. Δεν αποκλείεται, όμως, η περιοχή και οι οικισμοί που αργότερα αποτέλεσαν την Χώρα Μετσόβου, να συγκροτούσαν, ήδη από τα τέλη του Μεσαίωνα, ιδιαίτερη διοικητική – γεωγραφική ενότητα. Σημαντική, όσον αφορά το παραπάνω θέμα, είναι η πληροφορία της τουρκικής απογραφής του Σαντζακιού των Τρικάλων του 1454. Μεταξύ των χωρίων (karye), τα οποία καταγράφονται στο hâss[28] του Ömer Bey[29], διοικητή του Σαντζακιού των Τρικάλων (Mîrlivâ –i Tirhala), είναι και το Μέτσοβο(Miçova), στο οποίο απογράφονται συγκεντρωτικά 7 οικισμοί από τους οποίους οι 6 φέρουν τον χαρακτηρισμό «υποκείμενο στο Μέτσοβο» (tâbi'– i Miçova)[30]. Συγκεκριμένα, καταγράφονται οι οικισμοί Nihori,[31] Kato Kitona, Epano Kitona,[32] Tiravatişte, Vitinos και Mila. Αναγνωρίζουμε αμέσως τα χωριά Vitinos (νυν

---

[26] Σχετικά με την ύπαρξη προνομίων στην περιοχή Μετσόβου προ του 1659, βλ. Β. Σκαφιδάς, «Ιστορία του Μετσόβου», *ΗΕ* 10/116 (1961), σ. 1056-1060, Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.,* σ. 340 –341, Α. Κ Κεραμόπουλος, *Τι είναι οι κουτσόβλαχοι*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 96, Φ. Μιχαλόπουλου, «Το Μέτσοβο», Η Καθημερινή, αριθμ. φύλλ. 10812/ 16-11-1947, σ. 1.

[27]Η περιοχή του Μετσόβου εβρισκόμενη στο κέντρο των βλαχοχωρίων της παλιά διοικητικής περιοχής του Μαλακασίου και διασχιζόμενη από τις σημαντικότερες διαβάσεις της Πίνδου, πιθανόν να πρωτοστατούσε στα γεγονότα εκείνης της εποχής. Βλ. Ι. Λαμπρίδης, *ό.π.,* σ. 26 –27-28, Ι. Λαμπρίδης, «Ζαγοριακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 8 (1888), σ. 42-43, εν Αθήναις 1888 και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993, Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τόμ. Α΄, εν Αθήναις 1856, σ. 186-187, Κ. Κρυστάλλης , *Οι βλάχοι της Πίνδου*, εκδ. Δαμιανός , σ. 96-98.

[28] Hâss ή Hâs (Χάσι): ονομασία γαιών ενός σουλτάνου, σουλτανικού πρίγκιπα, μπεηρλέμπεη ή σαντζάκμπεη, από τις οποίες προέκυπτε ετήσιο εισόδημα πάνω από 100.000 άσπρα (akçe). Βλ. H. Inalcik, *ό. π.,* σ. 378 και H. Inalcik, TĪMĀR, *The Encyclopaedia of Islam*, (p.) [X: 502a].

[29] Ο Ömer Bey ήταν υιός του Turhan Bey που το 1423 εδραίωσε οριστικά την τουρκική διείσδυση στην Θεσσαλία, η οποία είχε ξεκινήσει από το 1396. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία…ό.π.,* τόμ. Α΄, σ. 207, 211, 220-222.

[30] Βλ. M. Delilbaşi – M. Arikan, *Sûret - i Defter-i Sancak-i Tirhala I*, Ankara 2001, σ. 26-27.

[31] Έκπληξη προκαλεί η αναφορά σε χωριό Nihori. Καμία τοπική παράδοση αλλά και καμία πηγή της περιοχής δεν αναφέρεται σε τέτοιον οικισμό. Σε μεταγενέστερη απογραφή του 1505 δίδεται τόσο ο τύπος Nihori, όσο και ο τύπος Pethori. Ο δεύτερος τύπος θα μπορούσε να μας παραπέμψει στην ονομασία «περιτόρι», η οποία αποτελεί τη συνήθη εξελληνισμένη απόδοση του βλαχικού τοπωνυμίου împeritoare. Το τελευταίο τοπωνύμιο εντοπίζεται μερικά χιλιόμετρα βορείως του Μετσόβου, σε τοποθεσία όπου υφίστανται ερείπια αρχαίου ή μεσαιωνικού οικισμού. Βλ. W. M. Leake, *ό.π*, Vol. I, σ. 296, 399, N.G.L Hammond, *Ήπειρος*, τόμ. Β΄, μτφρ. Αθανασίου Γιάγκα, εκδ. Ηπειρωτική Βιβλιοθήκη, Αθήναι 1971, σ. 94.

[32] Εντύπωση προκαλεί η αναφορά σε χωριά Kato Kitona και Epano Kitona, που, ασφαλώς, πρόκειται για κακή καταγραφή των φράσεων Κάτω Γειτονιά και Επάνω Γειτονιά. Θεωρώ δύσκολο να πιστέψω ότι οι βλαχόφωνοι κάτοικοι της περιοχής χρησιμοποιούσαν αυτές τις ονομασίες για κάποιους οικισμούς. Αντίθετα, οι δύο ονομασίες εκφράζουν κάλλιστα δύο σωζόμενες μέχρι σήμερα

Βοτονόσι), Tiravatişte (η Ντερβεντίστα νυν Ανθοχώρι) και Μηλιά. Αυτό σημαίνει ότι η κοιλάδα των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού και η κοιλάδα της Μηλιάς, οι δύο από τις τρεις κοιλάδες που συγκρότησαν αργότερα τη Χώρα, το 1454 συγκροτούσαν τουλάχιστον φορολογική κοινότητα. Αντιλαμβανόμαστε ότι μία περιοχή που αποδίδει κοινό φόρο απαιτεί και έναν κοινό μηχανισμό είσπραξης του φόρου, γεγονός το οποίο μας παραπέμπει σε μία κοινή τοπική ηγεσία και κοινή εκπροσώπησή της έναντι των Οθωμανών. Σε μία δεύτερη οθωμανική απογραφή της περιοχής που έγινε το 1505 τα πράγματα εμφανίζονται ελαφρώς διαφοροποιημένα. Αναφέρεται και πάλι το Μέτσοβο ως χωρίο (karye) υποκείμενο στα Τρίκαλα και καταγραμμένο στην προαναφερόμενη περιοχή (tâbi'–i Tirhala, ze'âmet-i mezbûr). Αυτήν τη φορά όμως, οι οικισμοί της περιοχής προσδιορίζονται ως μαχαλάδες (mahalle) του Μετσόβου και όχι ως χωριστά χωριά (karye), όπως το 1454, κάτι που παραπέμπει στον προσδιορισμό «μαχαλάς», όπως αυτός χρησιμοποιούνταν τον 18ο αιώνα για τους οικισμούς της Χώρας. Αυτό το στοιχείο μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ονομασία Μέτσοβο δεν περιλαμβάνει μόνον τον κεντρικότερο οικισμό, αλλά ένα σύνολο οικισμών. Άλλωστε, η καταγραφή που ακολουθεί δεν μας δίνει κάποιον μαχαλά με την ονομασία Μέτσοβο. Συγκεκριμένα, καταγράφονται οι οικισμοί Nihori (αναφέρεται και ως Pethori), Kato Peltonya(η Kato Kitona της απογραφής του 1454), Epano Peltonya (η Epano Kitona της απογραφής του 1454), Tiravatişte, Vitonoş (το Vitinos του 1454) και Milya (αναφέρεται και ως Milina, η Mila του 1454). Έκπληξη αποτελεί ο πρωτοεμφανιζόμενος οικισμός Brostile, ο μεγαλύτερος, μάλιστα, της περιοχής[33]. Εδώ, δεν μπορούμε παρά να αναγνωρίσουμε την ονομασία «Προσήλιο», η οποία εμφανίζεται αργότερα ως ένας δευτερεύον προσδιορισμός της σημερινής κωμοπόλεως του Μετσόβου τον οποίο και θα σχολιάσουμε παρακάτω.

Τα παραπάνω στοιχεία μας δείχνουν ότι η κατοπινή «Χώρα Μετσόβου» δεν συγκροτήθηκε τυχαία, αλλά βασίστηκε σε μία προϋπάρχουσα γεωγραφική και

γεωγραφικές διαιρέσεις του οικισμού του Μετσόβου. Πρόκειται για τη συνοικία των « šušeańi », δηλαδή τη συνοικία των επάνω, και τη συνοικία των «ġióšańi », δηλαδή τη συνοικία των κάτω. Θα δούμε παρακάτω ότι οι δύο αυτές ονομασίες δεν εξέφραζαν απλά μία γεωγραφική διαίρεση, αλλά και δύο διαφορετικές οικονομικές – κοινωνικές ομάδες. Εκείνο που έχει σημασία είναι η παράδοση που διατηρείται μέχρι σήμερα και αναφέρει ότι αρχικά οι δύο αυτές συνοικίες ήταν χωριστοί οικισμοί. Μεταξύ των δύο συνοικισμών σήμερα εκτείνονται οι κεντρικές συνοικίες του Μετσόβου. Στις απογραφές του 15ου και 16ου αιώνα πιθανόν να συγκροτούσαν το χωριστό οικισμό Miçova (Μέτσοβο - βλχ. Mindžu), που ήταν ο σημαντικότερος της περιοχής.

[33] Βλ. Κατάστιχο απογραφής TT 36 (Başvekalet Arsivi Κων/πολη). M. 1506 TARİHLİ MUFASSAL TAHRİR DEFTERİ, 320 Re'âyâ-yı Miçova, der tasarruf-ı Balı Bey bin İskender Bey, an tahvîl-i Hüsam Bey, defterdâr-ı Rumili.

διοικητική πραγματικότητα της περιοχής, η οποία ανάγεται τουλάχιστον στην πρώτη οθωμανική περίοδο. Βέβαια, η καταγραφή της περιοχής ως τιμάριο ανώτατου Οθωμανού αξιωματούχου αποτελεί ένδειξη ότι τα προνόμια που αποσπούν, σύμφωνα με τις αναφορές παλαιοτέρων μελετητών, οι Μαλακάσιοι της Πίνδου τον 15ο αιώνα από τους Οθωμανούς, δεν πρέπει να ήταν και πολύ ισχυρά τουλάχιστον στην περιοχή του Μετσόβου. Αξιοπαρατήρητη, ωστόσο, είναι η φράση που διατυπώνει το οθωμανικό κατάστιχο του 1454 σύμφωνα με την οποίο, οι εκεί Kâfir (μη μουσουλμάνοι – άπιστοι) διέφευγαν το φόρο και καταγράφονται τώρα για πρώτη φορά. Αυτό σημαίνει ότι η περιοχή του Μετσόβου εντάχθηκε στο διοικητικό και φορολογικό σύστημα της Αυτοκρατορίας το 1454, δηλαδή μία εικοσαετία και παραπάνω από την πλήρη υποταγή της Θεσσαλίας και των Ιωαννίνων. Προφανώς, ως τότε, οι Οθωμανοί συναντούσαν κάποιες δυσχέρειες με τους ορεινούς πληθυσμούς της Πίνδου. Πάντως, αν οι κάτοικοι της Πίνδου είχαν αποκτήσει κάποια προνόμια στα πλαίσια του οθωμανικού καθεστώτος, μέχρι τα μέσα του 17ου αιώνα πρέπει να τα απώλεσαν και να είχαν υπαχθεί ξανά στην εξουσία σπαχήδων [34].

Για περισσότερο από ενάμιση αιώνα οι πληροφορίες που διαθέτουμε σχετικά με τους οικισμούς της Χώρας για την προ του 1659 περίοδο είναι πενιχρές έως και ανύπαρκτες, με εξαίρεση κάποια στοιχεία που καταγράφονατι σε μετεωρίτικα έγγραφα του τέλους του 16ου και αρχών του 17ου αιώνα. Εντοπίζουμε εδώ προθέσεις προσκυνητών προερχόμενες από κατοίκους του Μετσόβου, της Μηλιάς, του Μαλακασίου και της Κουτσούφλιανης αλλά όχι από το Ανήλιο και το Βοτονόσι. Μας ενδιαφέρει το γεγονός ότι σε αυτές τις προθέσεις η Μηλιά και η Κουτσούφλεανη καταγράφονται ως «Μηλήα του Μετζόβου»[35] και «Κουτζοιυφλανη του Μετζόβου»[36]. Έχουμε, έτσι, ένα ακόμα στοιχείο που επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι πριν τη δημιουργία της «Χώρας Μετζόβου» οι οικισμοί της περιοχής συνέχισαν να συνδέονται με το Μέτσοβο, όπως και πριν ενάμιση αιώνα[37]. Η μη αναφορά του

[34] Βλ. Ι. Λαμπρίδης, «Πολιτική εξάρτησις …», *ό.π.,* σ. 376-379, Ι. Λαμπρίδης, «Μαλακασιακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 5 (1888),σ. 28-29, Ν. Ζιάγκου, *ό.π.,* σ.65-66, 131-132, Π. Αραβαντινός, *ό.π.,* τόμ. Α΄, σ. 224-225.

[35]Βλ. Κ. Σπανός, «Οι οικισμοί της περιοχής Ιωαννίνων και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 215 της μονής του Βαρλαάμ των Μετεώρων (1613/143 – 19ος αιώνας)», *ΗΗ* (1998), σ. 358.

[36] Βλ. Κ. Σπανός, «Οι Θεσσαλικοί οικισμοί και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 215 της μονής του Βαρλαάμ των Μετεώρων 1613/143 – 19ος αιώνας», *ΘΗ* 23 (1993), σ. 97.

[37] Η άποψη αυτή ενισχύεται από μία επιγραφή του 1633 στην ιερά μονή του Σπηλαίου Γρεβενών, όπου διασώζει το όνομα του «Αρχιερατεύοντος κυρ-Γαβριήλ, εκ χωρίου Μηλιάς Μετσόβου...». Βλ.

Βοτονοσίου μπορεί να είναι τυχαία. Άλλωστε, έως και τον 20ο αιώνα συγκροτούσε ένα απομακρυσμένο γεωργικό συνοικισμό του Μετσόβου και όχι χωριστή κοινότητα, ούτε χωριστό μαχαλά της Χώρας κατά τους προγενέστερους αιώνες[38]. Προβληματίζει όμως η μη αναφορά του Ανηλίου στα μετεωρίτικα έγγραφα, κάτι που συνέβαινε και με τις απογραφές του 1454 και 1505. Το Ανήλιο εντοπίζεται πρώτη φορά στο προαναφερόμενο χοτζάτιο του 1674 ως « *εκ των συνοικιών της κώμης της καλουμένης "Μέτσοβα", κειμένης εν τω διαμερίσματι "Κριατσόβου", υπαγομένη εν τη Υποδιοικήσει Τρικάλων* ». Πάντως, στα έγγραφα του 18ου αιώνα αποτελεί έναν από τους πέντε βασικούς μαχαλάδες που συγκροτούσαν τη Χώρα. Το πρώτο μισό του 19ου αιώνα στις απογραφές της οθωμανικής διοίκησης δεν εντοπίζουμε το Ανήλιο, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μέχρι τότε συμπεριλαμβάνονταν σε κοινή καταγραφή με το Μέτσοβο[39]. Θα ήταν, ωστόσο, παρακινδυνευμένο να κάνουμε οποιοδήποτε σχόλιο σχετικά με τη μη αναφορά του οικισμού σε παλαιότερα έγραφα. Αξίζει μόνο να αναφέρουμε ότι σε περιηγητικά κείμενα των προγενεστέρων αιώνων συχνά παρατηρούμε ότι η ονομασία Μέτσοβο δεν συμπεριλαμβάνει μόνον την νυν ομώνυμη κωμόπολη, αλλά και το Ανήλιο που είναι κτισμένο πολύ κοντά σε αυτή[40]. Μάλιστα, ορισμένες φορές τη σημερινή κωμόπολη του Μετσόβου την ονομάζουν απλά «Προσήλιο»[41] ονομασία που προφανώς σχετίζεται με τον οικισμό Brostile της απογραφής του 1505[42]. Η άποψη ότι το Προσήλιο (νυν Μέτσοβο) και το Ανήλιο

«Τοπωνυμία – Ίδρυσις –Διατελέσαντες Αρχιερείς», *Εκκλησία των Γρεβενών* 15-16 (1-15 Αυγούστου 1985), σ. 448.

[38] Το Βοτονόσι απέκτησε δική του κοινοτική υπόσταση το 1929, που αποσπάστηκε από το δήμο Μετσόβου αν και η χρήση των βοσκοτόπων παρέμεινε κοινή. Γενικά, περί του Βοτονοσίου, βλ. Τ. Σιούλης, «Βοτονόσι, Ιστορία, Θρύλοι και παραδόσεις, πορεία από τα βάθη των αιώνων μέχρι σήμερα, δεσμοί και σχέσεις με το Μέτσοβο», στο *Τεχνολογία, Πολιτισμός και Αποκέντρωση*, ΜΕΚΔΕ-Ε.Μ.Π, Αθήνα 2001.

[39] Η κοινότητα Ανηλίου συστήθηκε για πρώτη φορά το 1850, αφού αποσπάστηκε από την κοινότητα Μετσόβου. Βλ. Μ. Κοκολάκης, «Το ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι, Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο», διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1993, πίνακας Β 5, σ. 213.

[40] Βλ. F.C.H.L . Pouqueville, *Ταξίδι στη Ελλάδα*, μετ. Π.Γ. Κώτσου, εκδ. αφων Τολίδη, Αθήνα 1994, σ. 315, Π. Αραβαντινός , *ό.π.,* τόμ. Β΄, σ. 341.

[41] Βλ. F.C.H.L. Pouqueville, *ό.π.,* σ. 357, W. M. Leake, *ό.π,* Vol. I, σ. 294-295, A. Wace – M.Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, μτφ. Π. Καραγιώργος, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 181, A. Philipson, *Thessalien und Epirus*, Berlin 1897, σ. 185.

[42] Οι ονομασίες Προσήλιο και Ανήλιο αποτελούν μεταφραστική προσέγγιση στην ελληνική γλώσσα των βλαχικών λέξεων surinu και keare, οι οποίες αποτελούν φυσικούς προσδιορισμούς των θέσεων των δύο οικισμών. Σήμερα, η ονομασία Surínu περιορίστηκε σε μία μικρή τοποθεσία νοτιοδυτικά του σημερινού Μετσόβου, η δε ονομασία Keare παραμένει ως η βλαχική ονομασία του Ανηλίου.

συγκροτούσαν την κοινότητα Μετσόβου δεν ήταν αποτέλεσμα της φαντασίας των περιηγητών, αλλά απέδιδε, έστω και μερικώς, μία ιστορική πραγματικότητα[43].

Ένα άλλο θέμα που προκύπτει από τα μετεωρίτικα έγγραφα του 1613 είναι η ύπαρξη χωριού με το όνομα «Τρεβεντήστα». Πρόκειται για την Ντερβεντίστα[44] (νυν Ανθοχώρι, ή Trăptište για τους Βλάχους γείτονές του[45]). Σήμερα, αποκλειστικά ελληνόφωνος οικισμός[46] είναι χωριό όμορο του Μετσόβου του Ανηλίου και του Βοτονοσίου. Στις απογραφές του 1454 και 1505 συναντάται ως Tiravatişte και υπόκειται στο Μέτσοβο, ενώ στα φιρμάνια που καθορίζουν τα όρια της «Χώρας Μετζόβου», τα οποία λογικά συντάχθηκαν τον 17ο αιώνα, εμφανίζεται ως τμήμα της Χώρας. Αντίθετα, στα έγγραφα του 18ου αιώνα η Ντερβεντίστα βρίσκεται εκτός των ορίων της Χώρας και, μάλιστα, σε διαμάχη με αυτήν για τον έλεγχο κάποιων τοποθεσιών. Επί Αλή Πασά, ίσως και νωρίτερα, η Ντερβεντίστα είχε καταστεί τσιφλίκι και παρέμενε ιμλιάκι (εθνική γαία) και μετά τον θάνατό του μέχρι το 1936,

---

[43] Στα διασωσμένα ντοκουμέντα της Χώρας του 18ο αιώνα έχουμε αναφορές στο ναό της Αγίας Παρασκευής του Προσηλίου καθώς και στους προσηλιώτες της Χώρας Μετζόβου. Βλ. Γ. Πλατάρης, *Κώδικας …ό.π.,* σ. 23, 37, 71, 82, 105.

[44] Ντερβεντίστα ή, σε πιο λόγια μορφή, Δερβεντίστα, ήταν το πραγματικό όνομα του χωριού μέχρι το 1924 που μετονομάστηκε Ανθοχώρι, οι δε κάτοικοί του αποκαλούνταν ντερβεντιστινοί ή δερβεντεστινοί. Σχετικά βλ. Χ. Σαμαράς, *Το Ανθοχώρι Μετσόβου Ιωαννίνων*, [χ.τ.] 1979.

[45] Διαφοροποίηση παρουσιάζει, επίσης, η ονομασία του χωριού μεταξύ της βλαχικής γλώσσας και της Ελληνικής. Στην ελληνόφωνη παράδοση απαντάται ως Ντερβεντίστα, ονομασία που θέλουν να την ερμηνεύσουν από το Ντερβέν (δερβένι). Αντίθετα, οι βλάχοι γείτονες αποκαλούν τη Ντερβεντίστα Treptište ή Trăptište ή Triptište. Στις γραπτές πηγές μετά τον 17ο αιώνα βρίσκουμε τους τύπους Τερβεντήστα ή Τριβεντήστα, ενώ στην Οθωμανική απογραφή του 1454 τον τύπο Tiravatişte. Επίσης, σύμφωνα με καταγραμμένες παραδόσεις του χωριού το μεσαιωνικό του όνομα ήταν «Τρεαβοβίδιστα». Πιθανόν, μεταξύ των διαφορετικών γλωσσικών παραδόσεων, σχετικά με την ονομασία του χωριού, καταγράφεται η ανάμνηση διαφορετικών περιόδων της ιστορίας του. Της μεσαιωνικής περιόδου που ήταν βλαχόφωνο (προφανώς μέχρι τη στιγμή που καταστράφηκε από τους Οθωμανούς, και πιθανόν η αρχική βλαχόφωνη «Tiravatişte » διασώθηκε στα βλαχικά ως Treptişte) και αυτής που δημιουργήθηκε από τους μεταγενέστερους ελληνόφωνους κατοίκους, όπου ο αρχικός ελληνόφωνος τύπος Τρεαβοβίδιστα ή Τερβεντήστα παραποιήθηκε σε Ντερβεντίστα. Θεωρώ ότι όλοι οι παραπάνω τύποι αποτελούν μεταγενέστερες γλωσσικές παραφθορές μία αρχικής κοινής ονομασίας.

[46] Σύμφωνα με παραδόσεις που καταγράφηκαν τον 19ο αιώνα από κατοίκους της Ντερβεντίστας, υπήρχε παλιά εκεί βλαχικός οικισμός, ο οποίος καταστράφηκε κατά την πρώιμη περίοδο της τουρκοκρατίας μετά από σύγκρουση με τους Οθωμανούς και οι κάτοικοί του έφυγαν και δημιούργησαν το σημερινό, επίσης, βλαχόφωνο χωριό Κοκκινοπλός, που βρίσκεται στις πλαγιές του Ολύμπου. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν η παραπάνω παράδοση ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, ωστόσο μερικά χιλιόμετρα δυτικά της σημερινής Ντερβεντίστας στην τοποθεσία Γκάβροβα διασώζονται ακόμα τα ερείπια παλιού οικισμού και, σύμφωνα με τους ντόπιους, αυτός ήταν ο αρχικός οικισμός, που διαλύθηκε από τους Τούρκους και μέρος των κατοίκων αργότερα αποσύρθηκε στη σημερινή του θέση. Το γεγονός ότι μέχρι και σήμερα πολλά τοπωνύμια του Ανθοχωρίου είναι βλαχικά δείχνει ότι δεν πρέπει να έφυγαν όλοι οι βλάχοι κάτοικοί του, αλλά, άγνωστο πώς, πρέπει να συγκατοίκησαν με τα νέα ελληνόφωνα στοιχεία. Βλ. Χ. Σαμαράς, *ό.π.,* σ.10, Γ. Αδάμου, «Παραλληλισμοί του πνευματικού και υλικού βίου μεταξύ των βλαχοφώνων του Κοκκινοπλού Ολύμπου και Μετσόβου Πίνδου», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδών*, Αθήνα 1993, σ.427 – 432.

που έγινε και η οριστική διανομή των εκτάσεων στους κατοίκους του χωριού[47]. Έχοντας, λοιπόν, υπόψη το γεγονός ότι η Ντερβεντίστα για ένα μεγάλο διάστημα σχετίζονταν με τη Χώρα, δεν μπορούμε να την εξαιρέσουμε από την παρούσα έρευνα.

Γενικά, από τα στοιχεία που παρατέθηκαν παραπάνω, συνάγεται ότι στις αρχές του 17ου αιώνα το Μέτσοβο όχι μόνο ήταν ο δεσπόζων οικισμός της περιοχής, αλλά και η ονομασία του προσδιόριζε τους οικισμούς που αργότερα συγκρότησαν τη Χώρα[48]. Πολύ πιθανόν, πληθυσμιακά να ήταν ο μεγαλύτερος ή τουλάχιστον από τους μεγαλύτερους οικισμούς της Πίνδου, αν κρίνουμε από την πληθώρα των αφιερωτών στα μετεωρίτικα έγγραφα. Δυστυχώς, όμως, δεν διαθέτουμε περισσότερα στοιχεία για την προ του 18ου αιώνα περίοδο[49]. Πάντως, στα τέλη του 18ου αιώνα ήταν

---

[47] Βλ. Κ. Βλάχος, «Τουρκικά έγγραφα αφορώντα εις το χωρίον Ντερβεντίστα (νυν Ανθοχώριον) Μετσόβου», *ΗΕ* 254-255 (1973), σ. 321-326, Χ. Χρηστοβασίλης, *Η ιμπλιακοποίησις 79 κεφαλαιοχωρίων της Ηπείρου*, εν Αθήναις 1915, σ. 53, Κ. Βακατσάς, «Η Γενική Διοίκηση Ηπείρου η αγροτική ιδιοκτησία (1913-1918) », διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2001, σ. 170.

[48] Στις οθωμανικές καταγραφές του 15ου και 16ου αιώνα στο χώρο της Θεσσαλίας και Ηπείρου διαπιστώνουμε ότι ο κάθε οικισμός ή ομάδα οικισμών, που συγκροτεί στα πλαίσια ενός τιμαρίου ενιαία φορολογική ενότητα, φέρει την ένδειξη karye, η οποία αποδίδεται ως «χωρίον» και μεταγενέστερα ως «κοινότητα». Εξαίρεση αποτελούν οι συνοικίες των αστικών κέντρων που συγκροτούν τους mahale. Αργότερα, με τον όρο karye η Οθωμανική εξουσία εννοούσε αποκλειστικά τα ελευθεροχώρια, των οποίων τα εδάφη αποτελούσαν κοινόχρηστη γη των κατοίκων τους, σε αντιδιαστολή με τα τσιφλίκια, όπου η γη είχε περιέλθει στην κατοχή ενός μόνο ιδιοκτήτη και, επιπλέον, η εσωτερική τους αυτοδιοίκηση, αρχικά τουλάχιστον, ήταν υποτυπώδης ή ανύπαρκτη. Στην απογραφή του 1454 το Μέτσοβο αποτελεί ένα «karye - χωρίον» στο οποίο υπόκεινται, όπως είδαμε, φορολογικά πέντε οικισμοί, οι οποίοι, επίσης, χαρακτηρίζονται ως «karye». Αυτό σημαίνει ότι διατηρούσαν την εδαφική και κοινοτική τους αυτοτέλεια, κάτι το οποίο ίσχυε και στα πλαίσια της «Χώρας Μετσόβου» τουλάχιστον ως τις αρχές του 18ου αιώνα. Ενδεχομένως, ο όρος «karye» να αποδόθηκε ως «Χώρα », ονομασία, που, όπως είδαμε παραπάνω, προσδιόριζε στα τοπικά έγγραφα την πολιτική υπόσταση της περιοχής αν και πρόκειται για μία λέξη που η ερμηνεία της δεν είναι ευχερής. Κατά το Μελέτιο το Γεωγράφο, ο όρος «Χώρα» δηλώνει εκτεταμένο χώρο (regio), επαρχία καθώς πόλη και κώμη, γεγονός που δείχνει ότι αναφέρονταν σε μεγάλους οικισμούς. Έτσι, τον 18ο αιώνα «Χώρα» είναι μόνο το Μέτσοβο, ενώ τα άλλα χωριά αποκαλούνται πλέον «μαχαλέδες», όρος που πιθανόν υποδεικνύει απώλεια της κοινοτική τους αυτοτέλεια. Πρέπει, ωστόσο, να λάβουμε υπόψη και τη βλαχόφωνη γλωσσική παράδοση της περιοχής, όπου καταγράφεται ο τύπος hoară με τις εξής σημασίες 1) σύνολο εδαφικών εκτάσεων οικούμενων και μη, που συγκροτούν διοικητική και πολιτική ενότητα, 2) οι δημόσιες ή κοινοτικές εκτάσεις, 3) η πολιτειακή αρχή ενός τόπου, 4) η πατρίδα, η γενέτειρα, ο τόπος καταγωγής, 5) οικισμός ανεξάρτήτου μεγέθους, γι αυτό και χρησιμοποιούν τους όρους hoară ńică (μικρή χώρα) όταν αναφέρονται σε χωριά και hoară mare (μεγάλη χώρα) όταν αναφέρονται σε πόλεις. Βλ. Μ. Κοκολάκης, *ό.π.*, σ.221-212 , Κ. Κυριακόπουλος, *Μελέτιος (Μήτρος) Αθηνών, ο Γεωγράφος (1661-1714*), τόμ. Β΄, ΕΚΠΑ-Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 73, Αθήνα 1990, σ. 842.

[49] Σύμφωνα με σημείωση που είδε ο Λαμπρίδης σε έναν από τους παλιούς κώδικες του Μετσόβου το 1735, ο οικισμός αριθμούσε 347 οικογένειες, το Ανήλιο και το Μαλακάσι 32 οικογένειες, η Μηλιά 38 οικογένειες, η Κουτσούφλιανη 12 οικογένειες και το Βοτονόσι 5 οικογένειες, το οποίο, όπως προανέφερα δεν ήταν χωριστός μαχαλάς, αλλά συνοικία του Μετσόβου. Βλ. Ι.Λαμπρίδης, *ό.π.,* σ.15, σημ.1.

σίγουρα ένας μεγάλος οικισμός, σχεδόν πολίχνη, όπως θα δούμε σε μεταγενέστερα κεφάλαια.

ΙΙΙ. Η διαφύλαξη της εδαφικής ακεραιότητας. Οι διαμάχες για τα σύνορα

Για τους κατοίκους της «Χώρας Μετσόβου» τα εξωτερικά σύνορα δεν είχαν μόνο γεωγραφική διάσταση, αλλά επιπλέον πολιτική, κοινωνική, ακόμα και ψυχολογική, εφόσον διαφύλατταν τα όρια του τόπου τους από τις καταδυναστεύσεις στις οποίες υπόκειντο οι πληθυσμοί άλλων περιοχών της οθωμανικής επικράτειας. Αυτή η αντίληψη σχετίζεται άμεσα με την αίσθηση «ιδιοκτησίας» των γαιών της περιοχής. Ως βοσκότοποι ή ως αγροί συγκροτούσαν τις παραμέτρους της βιωσιμότητας του πληθυσμού της. Η διατήρηση της κυριότητας επί της γης, συνεπάγονταν διαιώνιση των όρων διαβίωσης της ομάδας και της ευρύτερης κοινωνίας. Συνεπώς, η παραβίαση των συνόρων εκλαμβάνονταν όχι μόνο ως καταπάτηση εδαφών, αλλά και ως αμφισβήτηση του πολιτικοοικονομικού μοντέλου της Χώρας γι αυτό και το θέμα της διαφύλαξης των συνόρων αποτελούσε μία από τις ύψιστες πρωτοβουλίες των τοπικών αρχών, οι οποίες, ανάλογα με την εποχή και τις δυνατότητές τους, κατέφευγαν στη χρήση διαφόρων μέσων για τη διατήρησή τους.

Τυπικά η διαφύλαξή τους είχε ανατεθεί σε ένοπλο σώμα, το οποίο ήταν επίσης υπεύθυνο για τη φρούρηση των διαβάσεων και την εκτέλεση διαφόρων αστυνομικών καθηκόντων. Η συντήρηση αυτού του σώματος ήταν μία σημαντική δαπάνη, η οποία όχι μόνο επιβάρυνε αποκλειστικά τη Χώρα, αλλά και ήταν μία από τις βασικές υποχρεώσεις που είχε αναλάβει έναντι της Πύλης, προκειμένου να κατοχυρώσει το προνομιακό καθεστώς της[50]. Δεν γνωρίζουμε αν αυτό το σώμα προέβη ποτέ σε βίαιες πράξεις κατά των παραβιαζόντων τα όρια της Χώρας, όμως, γενικά οι κάτοικοί της δεν πρέπει να θεωρούσαν τη σύγκρουση ως τον πιο σώφρονα τρόπο για τη διαφύλαξη των συνόρων τους, εφόσον μία σύρραξη με του Οθωμανούς των γειτονικών καζάδων, θα τους ενέπλεκε σίγουρα σε περιπέτειες. Αντίθετα, κατέχοντας καλά τον τρόπο λειτουργίας του οθωμανικού συστήματος εξουσίας, ήξεραν ότι το πιο αποτελεσματικό μέσο, παρά το ότι κόστιζε σε χρήμα, ήταν η εξασφάλιση δικαστικών

[50] Σε έγγραφα του 1748 και του 1759 τα μέλη του ενόπλου σώματος της Χώρας αναφέρονται ως «πεχτζίδες ή μπεκτσήδες». Η μισθοδοσία, τα χρέη και οι φορολογικές τους υποχρεώσεις αποτελούν υποθέσεις τις οποίες διαχειρίζεται προσωπικά ο « γέροντας ». Βλ Γ. Πλατάρης, *Κώδικας… ό.π.,* σ. 7, 12.

ή διοικητικών εγγράφων. Αυτό τουλάχιστον διαφαίνεται από τα στοιχεία που έχουν διασωθεί μέχρι σήμερα, και τα οποία αποδεικνύουν ότι η ευαισθησία για το απαραβίαστο των συνόρων της Χώρας δεν ήταν τυχαία, αλλά αποτέλεσμα οδυνηρών εμπειριών που βίωσαν οι κάτοικοί της, όσο αυτή διατηρούσε τη γεωγραφική και πολιτική της αυτοτέλεια. Στις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα οι παραβιάσεις των συνόρων έχουν τη μορφή αυθαίρετης βόσκησης σε βοσκότοπους της Χώρας ποιμνίων που ανήκαν σε Οθωμανούς αξιωματούχους των Τρικάλων και Γρεβενών [51]. Το 1722 η εξομάλυνση μία τέτοιας διαφοράς έφερε τους αντιπροσώπους της Χώρας ενώπιον των τουρκικών αρχών της Λάρισας, όπου και κατέβαλαν 700 ασουλάνια. Οπωσδήποτε η κατάσταση αυτή πρέπει να είχε λάβει ανησυχητικές διαστάσεις, γι' αυτό και η Χώρα κατέφυγε στον Σουλτάνο για τη σύνταξη νέου εγγράφου που θα κατοχύρωνε εκ νέου τα προνόμια και τα όρια της Χώρας. Πρόκειται για το φιρμάνι του 1730 στο οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω, που, μεταξύ άλλων, ανέφερε ότι: « *Ενώ δε τα όρια του χωρίου των και οι βοσκοτόποι και τα θέρετρά των είναι διακεκριμένα και καθωρισμένα, μερικοί δυνάσται εκ των πέριξ Καζάδων καταπατούν αυθαιρέτως τας γαίας αυτών, τας οποίας ούτοι κατέχουν διά νομίμων τίτλων, βόσκοντες τα πρόβατα και άλλα ζώα των και παρεμποδίζοντες τα πρόβατα και άλλα ζώα των κατοίκων του ειρημένου χωρίου*»[52]. Η κατάσταση μετά την έκδοση του παραπάνω φιρμανιού πρέπει να βελτιώθηκε αισθητά και οι Οθωμανοί επενέβαιναν μάλλον συγκαλυμμένα, εξωθώντας τους όμορους προς τη Χώρα οικισμούς να προβούν σε καταπατήσεις εδαφών .

Μέχρι και το τέλος του 18ου αιώνα, όταν η Χώρα εισήλθε υπό τον έλεγχο του Αλή Πασά, καταγράφονται αρκετές διενέξεις με συγκεκριμένους οικισμούς για τα όρια. Μεταξύ του 1764 και 1767 έχουμε αναφορά σε παραβιάσεις του τόπου από «τζινιριώτες» και «ντριβεντιστινούς». Οι κάτοικοι της Χώρας αντιδρούν απευθυνόμενοι στους «μαλικιανέ Ζαϊμπίδες », δηλαδή τους Οθωμανούς που κατείχαν το «τιμάριο Μετσόβου», του οποίου τους φόρους και νέμονταν, ώστε να παρέμβουν προς την Πύλη. Το αποτέλεσμα ήταν η αποστολή μιας σειράς επιστολών και φιρμανίων προς τις οθωμανικές αρχές των Τρικάλων, όπου υπάγονταν διοικητικά οι παραπάνω οικισμοί καθώς και η Χώρα, για την αποκατάσταση της τάξης[53].

---

[51] Βλ. Ι. Λαμπρίδη, *ό.π.,* σ. 36, Β. Σκαφιδάς, *ό.π.,* σ.1060.

[52] Βλ Μ.Τρίτος , *ό.π,* σ. 406-407.

[53] Είναι χαρακτηριστικό ένα έγγραφο του 1767, όπου οι προεστοί του Μετσόβου δηλώνουν προς τους εν Κων/πόλει συμπατριώτες, που τους αντιπροσωπεύουν ενώπιον των οθωμανικών αρχών, ότι η « *η*

Αρκετά είναι τα έγγραφα ακόμα όπου γίνεται αναφορά στις διαμάχες για τα σύνορα καθώς και την κόπωση και την αγωνία στην οποία είχαν περιέλθει οι κάτοικοί της εξαιτίας αυτής της υπόθεσης[54]. Όμως, φαίνεται ότι ήταν ένα από τα τιμήματα, τα οποία ήταν αναγκασμένη να πληρώνει η Χώρα, προκειμένου να διατηρήσει το καθεστώς της. Ίσως, η πιο χαρακτηριστική περίπτωση του 18ου αιώνα είναι αυτή που περιγράφεται σε έγγραφο, το οποίο συντάχθηκε το 1781 από τους κατοίκους του Μετσόβου και των άλλων μαχαλάδων, και στο οποίο συμφωνείται να αναλάβει η Χώρα την καταβολή αποζημίωσης για πρόβατα, γελάδια, άλογα, χωράφια, αμπέλια, χάνια ή φυλακισμένους και γενικά για κάθε άλλη ζημία που θα προκαλούνταν σε κάτοικο εξαιτίας κάποιας φιλονικίας με τους «*Ιωαννίτας, κ΄ Χρυσοβιτζινούς* »[55]. Η παραπάνω διένεξη ήταν πολύ σοβαρή αν κρίνουμε από το γεγονός ότι η Χώρα αναζήτησε πάλι το δίκαιό της στο Σουλτάνο, ο οποίος εξέδωσε ειδικό « *φερμάνι δια την Χρυσοβίτζαν*», που προορίζονταν να παρουσιαστεί στο Πασά των Ιωαννίνων, κάτι το οποίο αποτελεί ένδειξη ότι στην υπόθεση αναμειγνύονταν οι Οθωμανοί του πασαλικίου[56]. Πιθανόν, με αφετηρία τα εδάφη της Χρυσοβίτσας, που θα τα είχαν ήδη καταστήσει τσιφλίκι οι Οθωμανοί των Ιωαννίνων, προσπάθησαν να αποσπάσουν εδάφη της Χώρας προκαλώντας την παραπάνω αναστάτωση[57].

υπόθεσις των ντρεβεντιστινών δια τον τόπον κανένα τέλος δεν επήρεν » εφόσον παρά την απόφαση του *« μπέγη Βαλή Τρικάλλου διά να χαλάσωμεν το μαντρί και να διώξωμεν τα πρόβατα, δεν το εκάμαμεν, στοχαζόμενοι μήπως και μας ανοιχθή κανένας νιζάς σαν το πάρομεν με το χέρι μας..* ». Βλέπουμε, εδώ, παρά το γεγονός ότι η Χώρα έχει τη συγκατάθεση του γενικού διοικητή των Τρικάλων να επανακαταλάβει κάποιον τόπο που της απόσπασαν οι ντερβεντεστινοί δεν βρίσκει πρόσφορη τη χρήση βίας, αντίθετα, σκέπτονται να δείξουν στον «μπέγην » κάποιο «φερμάνι» που φανερώνει τον «σινεραμέν», καθώς και να εξασφαλίσουν από την Κων/πολη ένα έγγραφο που να αναθέτει στο διοικητή Τρικάλων να τους «κάμη ζάπτι τον τόπον », δηλαδή να τους δώσει την κυριότητα του τόπου σύμφωνα με τα «βασιλικά σινέτια », που τους είχε παραχωρήσει ο Σουλτάνος. Δεν νομίζω ότι η Χώρα, που διατηρούσε και ένοπλη φρουρά, να μην μπορούσε να επιβληθεί σε ένα μικρό οικισμό, όπως η Ντερβεντίστα, γι' αυτό η ανάγκη να εμπλέξει το διοικητή Τρικάλων σημαίνει ότι πίσω από τους ντερβεντεστινούς κρύβονται Οθωμανοί τιμαριούχοι που, προφανώς, νέμονταν τον οικισμό ως τσιφλίκι. Η παράδοση του Ανηλίου, το οποίο κληρονόμησε από τη Χώρα τη διαμάχη με την Ντερβεντίστα θέλει την απαρχή αυτής της υπόθεσης, όταν Οθωμανοί τιμαριούχοι, αφού απέσπασαν την περιοχή της Ντερβεντίστας από τη Χώρα, εγκατέστησαν μόνιμα εκεί ομάδα Σαρακατσαναίων κτηνοτρόφων, τους οποίους εξωθούσαν σε καταπατήσεις εις βάρος της Χώρας. Το παραπάνω έγγραφο πιθανόν να σχετίζεται με αυτήν την παράδοση, η οποία μας δίνει μία λογική εξήγηση τόσο για την απόσπαση της περιοχής από τη Χώρα, όσο και για την κατοπινή ελληνοφωνία της Ντερβεντίστας. Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.,* σ. 20, 29, 30, 35.

[54] Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.,* σ. 43.

[55] Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.,* σ. 81.

[56] Γ. Πλατάρης, *ό.π.,* σ. 85, 90.

[57]Το 1923 το ελληνικό δημόσιο παραχωρεί «*εις τελείαν και πλήρη ιδοκτησίαν της Κοινότητος Χρυσοβίτσης ...τα εν τω Εθνικώ κτήματι (ιμλιακίω) Πολτσές κειμένω εν τη κοινότητι Χρυσοβίτσης της επαρχίας Μετσόβου γαίας εκ στρεμμάτων Χιλίων Τετρακοσίων (1400)...»,* τα οποία καλλιεργούνταν από τους κατοίκους της Χρυσοβίτσας. Δύο χρόνια νωρίτερα, το 1921, το ελληνικό δημόσιο είχε

Η τελευταία μαρτυρία σχετικά με την υπόθεση της παραβίασης των συνόρων της Χώρας κατά τον 18ο αιώνα εντοπίζεται σε έναν ορισμό του 1794 που αποστέλλει ο Αλή Πασάς στους κατοίκους των χωριών Λιμπόχοβο, Τζινιράδες, Μπάλτινο, Φλαμπουράρι, Ντερβεντίστα και Χρυσοβίτσα, που τους διατάζει να σταθούν στα παλιά σύνορα «*..όπου γειτονεύεστε με τους μετζοβίτες κατά το υψηλόν χάτιχούμαγιούν*[58] *όπου έχουν και να μη ζυγώσετε μπιρταχα*[59] *ιστόν τόπον τους ότι αν ματακούσω οπού να ξαναντοπατίσετε σε κλαρί τους ή σε τρίχα τους να ξέρετε ότι έχετε να παιδευθήτε άσπλαχνα και να πισμανευθήτε*[60] *δια πάντα ...»*. Δεν γνωρίζω αν ήταν τα ισχυρά βασιλικά χαρτιά της Χώρας ή τα χρήματά της που έκαναν τον Αλή Πασά να στείλει το παραπάνω μπουγιουρντί, αλλά εκείνο που παραμένει γεγονός είναι ότι η παραβίαση των συνόρων ήταν μία αδιάλειπτη πρακτική των όμορων οικισμών, πίσω από τους οποίους βρίσκονταν οι Οθωμανοί νομείς τους.

Την επόμενη χρονιά, το 1795, ο Αλής μίσθωσε για λογαριασμό του το «μουκατά» Μετσόβου, ένα γεγονός που θεωρείται από τους ιστορικούς ως το τέλος της ύπαρξης της Χώρας. Αν και το παραπάνω γεγονός σήμαινε αύξηση των εισφορών και των υποχρεώσεων καθώς και απεξάρτηση από αξιωματούχους της Κων/πολης, δεν συνεπάγεται κατάργηση του φορολογικού και, κυρίως, του διοικητικού και γεωγραφικού πλαισίου που διείπε τη Χώρα μέχρι τότε[61]. Όμως, και μετά την πτώση του Αλή Πασά το 1820, παρά την γενική αναταραχή που επικρατούσε στην περιοχή λόγω του συνεχούς περάσματος οθωμανικών στρατευμάτων και των βιοπραγιών ληστρικών ομάδων, τα έξι χωριά της Χώρας εξακολουθούν να συγκροτούν ενιαία διοικητική περιφέρεια. Τώρα, αντί του ζαμπίτη, κεφαλή της φρουράς είναι ο

παραχωρήσει τα υπόλοιπα εδάφη της κοινότητας Χρυσοβίτσας, που αποτελούσε χωριστό ιμλιάκι. Η ύπαρξη δύο τσιφλικιών, ένα για το σύνολο των εδαφών της κοινότητας και ένα ειδικά για τα εδάφη του οροπεδίου της Πολιτσάς, ίσως δεν είναι άσχετη με τις διενέξεις που είχε στα τέλη του 18ου αιώνα η Χώρα Μετσόβου με τους « ..Ιωαννίτας , κ΄ Χρυσοβιτζινούς.. » και πολύ πιθανόν αφορούσε τα εδάφη του οροπεδίου που βρίσκονται σε υψόμετρο 1400 μέτρων και άγγιζαν άμεσα τους καλύτερους βοσκοτόπους του Μετσόβου. Βλ. ΔΓΝΙ-Τμήμα Εποικισμού, φ. ιμλιακίων, Στατιστική, αρ. 34 και 64.

[58] Σύνθετος λέξη από την αραβική hat (= γραμμή, γραφή, δρόμος) και από την περσική hümayun, που σήμαινε αρχικά ευδαίμων. Αλλά επειδή η λέξη χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά ως επίθετο των σουλτάνων κατάντησε να σημαίνει βασιλικός, σουλτανικός. Ώστε hatt i hümayun σημαίνει « γραφή του Σουλτάνου ».

[59] Μία φορά ακόμη. Από τις τουρκικές λέξεις bir = εν και daha = ακόμη.

[60] Από το επίθετο της τουρκικής pisman = μετανοιωμένος. όθεν πισμανευθήτε = μετανιώσετε.

[61] Ακόμα και το 1802, επτά χρόνια αφότου ο μουκατά του Μετσόβου περιήλθε στα χέρια του Αλή Πασά, ο Σουλτάνος Σελήμ Γ΄ εξέδωσε φιρμάνι που απευθυνόταν προς το διοικητή του Σαντζακίου Τρικάλων και στον ιεροδίκη της ίδιας πόλεως και τους καθιστούσε γνωστή την ανανέωση των προηγουμένων φιρμανιών, γεγονός που δείχνει ότι ακόμη και ο Αλή Πασάς δεν κατήργησε, τουλάχιστον τυπικά, τα προνόμια της Χώρας. Βλ. Μ.Τρίτος, *ό.π.* , σ. 404.

δερβέναγας ή μουχαφούζης, Οθωμανός αξιωματούχος διοριζόμενος αποκλειστικά από το διοικητή του πασαλικίου των Ιωαννίνων. Αυτός εκτελεί ταυτόχρονα διοικητικά και δικαστικά χρέη σε συνεργασία με τους προεστούς της Χώρας, οι οποίοι παρέμεναν ανεξάρτητοι από εκείνους της υπόλοιπης διοικητικής περιοχής Μαλακασίου[62]. Παράλληλα, διατηρήθηκε κάποια ευνοϊκή φορολογική μεταχείριση της περιοχής, ενώ δεν έλειψαν προσπάθειες να αποκατασταθούν τα προνόμια που είχε η Χώρα στην προ του Αλή Πασά εποχή [63]. Μετά το 1850 και, ίσως λίγο νωρίτερα, ο «ναχιγιές»[64] του Μετσόβου έγινε έδρα μουδίρη, και δύο φορές, μία προσωρινά το 1867 και μία μόνιμα το 1875, προβιβάστηκε σε καζά και γίνεται έδρα καϊμακάμι αλλά και κατή (ιεροδικαστή)[65]. Το 1881 η περιοχή της Χώρας δέχτηκε για πρώτη φορά στην ιστορική της πορεία την πρώτη της διάσπαση, που οφείλεται στο γεγονός ότι οι ανατολικοί της οικισμοί Μαλακάσι και Κουτσούφλιανη προσαρτώνται στην ελληνική επικράτεια μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας σε αυτήν. Αν και το 1897 η Κουτσούφλιανη και ένα σημαντικό τμήμα των κοινοτικών εδαφών του Μαλακασίου επιστράφηκαν στην Τουρκία και προσαρτήθηκαν ξανά στον Καζά του Μετσόβου, τα πράγματα δεν θα είναι ποτέ ξανά όπως πριν. Κι αυτό γιατί ο οικισμός του Μαλακασίου, σημαντικός για τα οικονομικά συμφέροντα του Μετσόβου, παρέμενε εκτός του καζά, ενώ οι κάτοικοι της Κουτσούφλιανης έκαψαν το χωριό τους και προωθήθηκαν εντός των ελληνικών συνόρων στο Λιμπόχοβο, όπου και ίδρυσαν νέο χωριό.

---

[62] Μετά το 1820 καταργήθηκε το καπετανάτο του Μετσόβου, δηλαδή το δικαίωμα οι μετσοβίτες να διατηρούν φρουρά διοριζόμενη από αυτούς. Από το 1831 έως το 1836 οι μετσοβίτες πήραν ξανά άδεια να διορίζουν δικό τους οπλαρχηγό με δύναμη 30-40 ανδρών αλλά, καθώς αυτό το σώμα συχνά παρεκτρέπονταν σε ληστρικές πράξεις εκτός της περιφέρειας Μετσόβου, τους αφαιρέθηκε οριστικά αυτό το δικαίωμα. Βλ. Γ. Πλατάρης, *Κώδικας…ό.π.*, σ. 111, σ. 133, Ι. Λαμπρίδης, *ό.π.*, σ. 26, Βλ. Σκαφιδάς, «Ιστορία …», *ό.π., Η Ε* 11/120 (1962), σ. 385-387.

[63] Το 1845 έχουμε αυτοκρατορικό διάταγμα που χορηγεί ξανά στη Χώρα σχεδόν όλα τα παλιά της προνόμια, αλλά οι τρομερές έριδες που χαρακτήριζαν τις πολιτικές μερίδες του Μετσόβου εκείνη την περίοδο δεν επέτρεψαν την εφαρμογή του διατάγματος. Βλ. Ι. Λαμπρίδης, *ό.π.*, σ.39-40, C. Orhonlu, *Osmanlï imparatorluğunda derbend teşkilâtï*, Istanbul 1990, σ.158.

[64] Αυτός ο διοικητικός χαρακτηρισμός της πρώην περιοχής της Χώρας απαντάται πρώτη φορά σε έγγραφο που στέλνει το 1831 ο ανώτατος διοικητής του πασαλικίου των Ιωαννίνων προς του προεστούς του Μετσόβου, όπου και αναφέρει ότι « *εδιόρισα διά μουχαφούζη όλου του Ναχαγέ σας τον αχμέτ αγά τζέλιον με διακοσίους πενήντα ανθρώπους* ». Βλ Γ.Πλατάρης, *Κώδικας...*, *ό.π.,* σ. 120. Σχετικά με την οθωμανική διοικητική ονοματολογία και τη σχέση της με τις περιοχές του πασαλικίου των Ιωαννίνων, βλ. Μ. Κοκολάκης, *ό.π.,* σ. 100 – 194.

[65] Για τον Καζά Μετσόβου, βλ. Μ. Κοκολάκης, *ό.π.,* σ. 164 –165, 220 και Ι. Λαμπρίδης, *ό.π.,* σ. 26.

IV. Διευκρινίσεις και επιβεβαιώσεις.

Η «Χώρα Μετσόβου», για πολλούς αιώνες αποτέλεσε ενιαία γεωγραφική, διοικητική και εκκλησιαστική περιοχή, ανεξάρτητα από τις μεταβολές που υπέστη το φορολογικό και πολιτικό της καθεστώς ιδίως κατά τον 19ο αιώνα. Σημαντικός ενοποιητικός παράγοντας για τους κατοίκους της Χώρας αποτέλεσε και το γεγονός ότι υπαγόταν σε κοινή εκκλησιαστική αρχή. Συνεπώς η ίδρυση της Χώρας Μετσόβου δεν συνεπάγονταν μόνο πολιτικά και φορολογικά προνόμια αλλά και εκκλησιαστικά[66].

Δεν είναι τυχαίο λοιπόν ότι τα φιρμάνια με τα σύνορα της Χώρας χρησιμοποιήθηκαν ως νομικά τεκμήρια από τους πρώην οικισμούς της μέχρι και τον 20ο αιώνα, προκειμένου να κατοχυρώσουν στα δικαστήρια αμφισβητούμενες από όμορους οικισμούς κοινοτικές τους εκτάσεις [67].

Αυτή η κοινή ιστορική πορεία καταγράφεται στη μνήμη των κατοίκων των οικισμών, οι οποίοι άλλοτε συγκροτούσαν τη Χώρα, ως η δική τους οθωμανική πραγματικότητα, μέσα από πάμπολλες διηγήσεις που αφορούν καλές και άσχημες καταστάσεις εκείνης της περιόδου.

---

[66] Μετά το 1659 η περιοχή της Χώρας, που μέχρι τότε υπάγονταν στην επισκοπή Σταγών, αποτέλεσε ίδια εκκλησιαστική αρχή τελούσα υπό πατριαρχικό έξαρχο. Τυπικά έξαρχος ήταν πρόσωπο που εκλέγονταν από τον Πατριάρχη με τον τίτλο «καθολικός του Μετσόβου έξαρχος» και διέμενε στην Κων/πολη λαμβάνοντας ως επόπτης της περιοχής 15 γρόσια ετησίως. Στην πραγματικότητα, όμως, τα καθήκοντα του εξάρχου εκτελούσε τοπικός ιεράρχης, που εκλέγονταν από τους μετσοβίτες και εγκρινόταν από το Πατριαρχείο, υποχρεούμενος μόνο να μνημονεύει το όνομα του «καθολικού εξάρχου». Από το 1818 η εκλογή του εξάρχου γίνονταν από τους εφόρους των σχολείων της Χώρας και μεταξύ των ιερέων του Μετσόβου και κατόπιν επικυρώνονταν η εκλογή του από τον Πατριάρχη. Βλ. Ι. Λαμπρίδης, «Μαλακασιακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 5 (1888), εν Αθήναις 1888 και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993, σ. 40-42. Στην πνευματική δικαιοδοσία του έξαρχου υπάγονταν εκτός από του οικισμούς της Χώρας και η Ντερβεντίστα. Το 1924 η Πατριαρχική εξαρχία Μετσόβου μετατράπηκε προσωρινά σε μητρόπολη, προκειμένου να τακτοποιηθούν ιεράρχες από τη Μικρά Ασία, που έχασαν τις έδρες τους. Το 1929 καταργήθηκε η μητρόπολη, χωρίς να επανέλθει το καθεστώς της εξαρχίας. Η περιοχή της Χώρας υπάχθηκε στην Μητρόπολη Γρεβενών έως το 1932, οπότε και αποσπάστηκε το Μέτσοβο, το Ανήλιο το Βοτονόσι και η Δερβεντίστα, που προσαρτήθηκαν στη Μητρόπολη Ιωαννίνων. Η Εξαρχία Μετσόβου λειτουργώντας ως τοπικός εκπρόσωπος των ιδεολογικών αντιλήψεων του Πατριαρχείου έπαιξε ουσιαστικό ρόλο στη διαμόρφωση της θρησκευτικής και εθνικής συνείδησης των ανώτερων κοινωνικών στρωμμάτων της Χώρας. Σχετικά βλ. Μ. Τρίτος, *Η Πατριαρχική εξαρχία Μετσόβου (1659-1924). Η θρησκευτική κ΄ κοινωνική της προσφορά*, εκδ. ΙΒΜΤ, Ιωάννινα 1991.

[67] Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της διαμάχης του οικισμού της Μηλιάς με τον όμορο οικισμό της Κρανιάς για μία αμφισβητούμενη συνοριακή περιοχή. Ξεκίνησε το 1845 και κράτησε έως το 1926. Στις αλλεπάλληλες δικαστικές διαμάχες που έγιναν οι κάτοικοι της Μηλιάς χρησιμοποίησαν ως νομικά στηρίγματα τα παλιά φιρμάνια των συνόρων της Χώρας Μετσόβου. Βλ. Σ. Πουρνάρας *Η Βλαχομηλιά της Πίνδου* ‘ΑΜ*ΕΡΟΥ’*, εκδ. Μαίανδρος-Σύλλογος Μηλιάς, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 67-70.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄
Η ΟΡΕΙΝΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ

Ι. Μορφολογικά χαρακτηριστικά του ορεινού συστήματος της Χώρας.

Η περιοχή στην οποία εκτεινόταν η Χώρα Μετσόβου, καλυπτόμενη ολοκληρωτικά από βουνά, συγκροτεί μία από τις ορεινότερες περιοχές του ελλαδικού χώρου. Παρότι το ορεινό περιβάλλον εκλαμβάνεται ως μη ευνοϊκός παράγοντας για την ανάπτυξη αγροτικών και μάλιστα γεωργικών δραστηριοτήτων, αυτό το στοιχείο ελάχιστα αποθάρρυνε τους πληθυσμούς της Χώρας από την επίδοση σε οικονομικές δράσεις αυτού του είδους. Το οικονομοτεχνικό πλαίσιο αυτών των δραστηριοτήτων έφερε τα χαρακτηριστικά του ευρύτερου αγροτικού μοντέλου της Πίνδου, το οποίο προέκυψε από τη μακραίωνη προσαρμογή των οικονομικών δομών των κοινωνιών του μεσαίωνα στα ιστορικά και γεωγραφικά δεδομένα της οροσειράς. Ένα στοιχείο που καθιστά διακριτή ως περίπτωση την αγροτική οικονομία της Χώρας, ήταν η αποφυγή μονομερών οικονομικών δράσεων, σε αντίθεση με την τάση που επικρατούσε στην Πίνδο κατά την οθωμανική περίοδο. Οι κάτοικοί της λοιπόν, παρότι διέθεταν δυνατότητες ανάπτυξης μίας αμιγούς κτηνοτροφικής οικονομίας, προτίμησαν την συνέχιση και περαιτέρω ανάπτυξη του πολύμορφου αγροτικού συστήματος που εντοπίζουμε στην περιοχή ήδη από τα μεσαιωνικά χρόνια. Αυτή η επιλογή δεν αποτελεί προϊόν αποκλειστικά ιστορικών διεργασιών. Καίρια συμβολή είχε και το ανάγλυφο της κεντρικής Πίνδου. Ιδιαίτερα πολυσχιδές, λειτούργησε διαχρονικά ως συντελεστής σταθερότητας και ισορρόπησης του αγροτικού μοντέλου της Χώρας Μετσόβου.

α)Τεκτονική δομή

Αναλυτικότερα, τα εδάφη της Χώρας τοποθετούνται γεωγραφικά στο σημείο μετάβασης από το βόρειο στο νότιο τμήμα της Πίνδου, όπου σήμερα συγκλίνουν τα διοικητικά όρια Ηπείρου, Μακεδονίας και Θεσσαλίας. Εδώ, εντοπίζονται οι πέντε

σημαντικότερες υδρολογικές λεκάνες της ελλαδικής χερσονήσου[1], ο σχηματισμός των οποίων οφείλεται στη σύγκλιση του κεντρικού ορεινού συστήματος της Πίνδου με άλλες μικρότερες οροσειρές, που το πλαισιώνουν εγκαρσίως, διαμορφώνοντας αλλεπάλληλα βαθύπεδα και υψίπεδα, τα οποία αποκλίνουν προς διάφορες γεωγραφικές κατευθύνσεις. Αυτή η πολύπλοκη και πολυποίκιλη τεκτονική διάταξη των βουνών αυτής της περιοχής, πέραν του ότι της προσδίδει έναν απόλυτα ορεινό χαρακτήρα, σφράγισε καίρια την ιστορική της πορεία, εφόσον από τις κοιλάδες και τους αυχένες αυτών των βουνών περνούσαν οι σημαντικότεροι δρόμοι μεταξύ Ηπείρου Θεσσαλίας και Μακεδονίας, καθιστώντας την έτσι το κομβικότερο σημείο των χερσαίων επικοινωνιών του βορείου τμήματος της ελλαδικής χερσονήσου.

Το ορεινό σύστημα της Πίνδου κάνει την εμφάνισή του στα εδάφη της Χώρας μέσω της κορυφογραμμής Urecĺi[2], η οποία αποτελεί ταυτόχρονα το αφετηριακό σημείο του κεντρικού της ορόκυκλου. Τα βορειοδυτικά, βόρεια και ανατολικά πρανή αυτού του βουνού[3] όριζαν τα βόρεια σύνορα της Χώρας, ενώ η επιμήκης

---

[1] Πρόκειται για τις λεκάνες σχηματισμού των ποταμών Άράχθου, Αχελώου, Πηνειού, Αλιάκμονα και Αώου. Βλ. Δ. Κουτσογιάνης, Ν. Μαμάσης, «Μέτσοβο: Η Υδρολογική καρδιά της Ελλάδας», στο συλλογικό *Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο για το Μέτσοβο*, Πρακτικά του 1ου διεπιστημονικού διαπανεπιστημιακού συνεδρίου 1995, πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα 1998, σ. 209-229.

[2] Το όρος Urecĺi στους χάρτες αποδίδεται μεταφρασμένο ως «Αυτιά». Η ψηλότερη κορυφή του έχει ύψος 2081 μ. Θα πρέπει να επισημάνω σε αυτό το σημείο ότι τα τοπογραφικά δεδομένα και οι χαρτογραφικές απεικονίσεις της παρούσας εργασίας βασίστηκαν στους χάρτες της Γεωγραφικής Υπηρεσίας του Στρατού (εκδόσεις Γ.Υ.Σ 1972 και 1985). Αν και οι προαναφερόμενοι χάρτες, όσον αφορά τα τεχνικά στοιχεία των χαρτογραφικών τους απεικονίσεων, κατατάσσονται στις πιο λεπτομερείς και έγκυρες αποτυπώσεις του ελλαδικού χώρου, δεν διακρίνονται από την ίδια επιστημονική ακρίβεια, όσον αφορά τα τοπωνύμια των περιοχών που αναπαριστούν. Συχνά, οι τοπικές ονομασίες, είτε καταγράφονται σε εσφαλμένες θέσεις είτε παραποιούνται είτε παραλείπονται εντελώς. Ιδιαίτερα στην περιοχή της Πίνδου, επειδή ένα μεγάλο μέρος των ονομασιών που χρησιμοποιούν ακόμη οι κάτοικοι ανήκουν στη βλαχική γλώσσα, αποδόθηκαν στους χάρτες κακομεταφρασμένες και φωνητικά παραποιημένες. Αυτό με ανάγκασε να προβώ στην καταγραφή των πραγματικών τοπωνυμιών των περιοχών, που ενδιαφέρουν την παρούσα μελέτη, παραπέμποντας ταυτόχρονα στις αντίστοιχες τις οποίες φέρουν οι χάρτες.

[3] Αυτές οι πλαγιές συγκροτούν τμήμα ενός από τα πιο απομονωμένα και νευραλγικά σημεία της γεωμορφολογίας της Πίνδου. Τρεις ορεινοί όγκοι η Tšucă Rošă (υψ. 1985μ.), το Ou (υψ. 2177μ.) και τα Urecĺi συντελούν στη δημιουργία αυτού του πολύπλοκου ανάγλυφου, που χαρακτηρίζεται από τις αντιτιθέμενες μεταξύ τους ορεινές κοιλάδες, εντός των οποίων απορρέουν τα νερά διαφόρων πηγών, σχηματίζοντας τους ποταμούς Αώο και Βάρδα (βλχ.Uardă), έναν από τους βασικούς παραποτάμους του Αράχθου. Μεταξύ της βορειοδυτικής πλευράς του Urecĺi και της ανατολικής πλαγιάς της Tšucă Rošă σχηματίζεται η κοιλάδα της Văcăreatsă, ενώ μεταξύ της βόρειας πλευράς του Μαυροβουνίου και της νότιας του όρους Ou σχηματίζεται το φαράγγι, το οποίο διασχίζεται από το ποτάμι που κατέρχεται από την περιοχή της Vale Caldă. Οι προαναφερόμενες κοιλάδες, οι οποίες καταλαμβάνουν δύο από τις πιο δασοσκέπαστες, δύσβατες και απομονωμένες περιοχές της Πίνδου, συγκλίνουν στο απώτερο βορινό άκρο του όρους Urecĺi, που αποτελεί αφετηριακό σημείο της κοιλάδας του Αώου, η οποια εκτείνεται βόρεια μεταξύ των βόρειων πλαγιών της Tšucă Rošă και των δυτικών του όρους Ou. Στους χάρτες το ποτάμι της Vale Caldă, για τους ντόπιους, «arîu din Vale Caldă» απαντάται ως Αρκουδόρεμα. Προφανώς, η ονομασία αυτή αποτελεί μετάφραση της Vale de la Ursă, ενός

νοτιοανατολική του προέκταση, η οποία είναι γνωστή με την ονομασία Μαυροβούνι, (βλχ. Mavrovune ή Conde[4]), οριοθετούσε το βορειοανατολικό της όριο. Η νοτιοανατολική πλαγιά του τελευταίου όρους, χαμηλώνοντας απότομα, από τα 1970 μ. στα 1600 μ., καταλήγει στην αυχενοδιάβαση της Džean-Hortara[5]. Η προαναφερθήσα ράχη αποτελεί την απαρχή ενός υποσυστήματος του κεντρικού ορόκυκλου της Χώρας, το οποίο εκτείνεται προς τα νοτιοανατολικά και συγκροτείται διαδοχικά από το ύψωμα Spastră, τις λιβαδοράχες Plătšare και Pade a Kiraole[6], το οροκόρυφο οροπέδιο της Crutse Betîrnă[7] και, τέλος, από τη δύσβατη κορυφογραμμή της Coastă Rao[8]. Σ' αυτό το σημείο η κεντρική οροσειρά της Χώρας αλλάζει το

δευτερεύοντος ποταμού, που πηγάζει από τις «δρακόλιμνες» της Flegă στο όρος Μαυροβούνι και εκβάλει στο κεντρικό ποτάμι της Vale Caldă. Επίσης, το όρος Tšucă Rošă εμφανίζεται ανεπιτυχώς μεταφρασμένο ως Κοκκινοράχη. Το όρος Ou καταγράφεται ως Αυγό, ονομασία που αποτελεί μετάφραση της αντίστοιχης βλάχικής του ονομασίας.

[4] Αν κάποια περιοχή της Χώρας φέρει ευρύτερα γνωστή ονομασία θα αποδίδεται με την ελληνική της εκφορά και σε παρένθεση η αντίστοιχη βλαχική. Η ονομασία Conde δίνεται στο όρος Μαυροβούνι από τους κατοίκους της Μηλιάς. Επίσης, ο Λαμπρίδης μας πληροφορεί ότι όλη η μεσημβρινή πλευρά του όρους ονομαζόταν από τους μετσοβίτες «Μπουνίκου». Βλ. Ι. Λαμπρίδης, «Μαλακασιακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 5 (1888), σ. 2, εν Αθήναις 1888 και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993. Η κορυφή Φλέγκα (Fegă, υψ. 2185) είναι η ψηλότερη του Μαυροβουνίου. Η κορυφογραμμή του ορεινού όγκου Urecĺi – Mavrovune αποτελεί ένα εκτεταμένο οροπέδιο μήκους άνω των 12.000 χιλιομέτρων και πλάτους περίπου ενός χιλιομέτρου, το οποίο στο μεγαλύτερό του μέρος ξεπερνάει τα 2000 μέτρα.

[5] Προφέρεται και Džeanhorta, ενώ είναι γνωστή και ως «Džugu di Ameru», δηλαδή «Ζυγός της Μηλιάς», λόγω της αυχενοδιάβασης που υπήρχε εκεί. Η συγκεκριμένη ράχη αποτελούσε το υψηλότερο σημείο της σημαντικότερης διάβασης μεταξύ Ηπείρου και Μακεδονίας. Λόγω του υψομέτρου για πολλούς μήνες ήταν καλυμμένη με χιόνια, ενώ δυνατές χιονοθύελλες μπορούσαν να επιφέρουν το θάνατο στους οδοιπόρους. Ο Ζώτος Μολοσσός αναφερόμενος στο σημαντικότατο χάνι που υπήρχε στη δυτική πλευρά του αυχένα, γνωστό στους ντόπιους ως hanea din Džean-Hortara, αναφέρει ότι « *..ο ξενών λοιπόν ωνομάσθη ούτως από την όντως ψυχικήν σωτηρίαν, ην δίδει τοις οδοιπόροις εν καιρώ χειμώνος, ότε χάνοντες την οδόν από την χιόνα, φωνάζουν δυνατά διά να φεύγουν από το χάνι να τους οδηγούν*». Βλ. Ζ. Μολοσσός, «Αρχαιολογικόν, ιστορικόν, γεωγραφικόν, στρατιωτικόν, στατιστικόν και εμπορικοί δρόμοι», *ΗΜ.* 4 (1878). Ο Leake, επίσης, αναφέρεται στο μεγάλο χάνι και τη φρουρά που υπήρχε στο «TjanKúrtara dervéni». Βλ. W. M. Leake, *Travels in northern Greece*, Vol. 1, A.M.Hakkert-Publisher, (φωτογραφική ανατύπωση Amsterdam 1967), σ. 297. Ο Pouqueville το αναφέρει ως χάνι της Ian-Catara, συγχέοντας την ονομασία Džean-Hortara με αυτή της περιοχής Κατάρα. Βλ. F.C.H.L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, Vol. 2, shez firmin Didot Père et Fils, Paris 1826, σ. 481. Επίσης, βλ. Γ. Μακρής, Σ. Παπαγεωργίου, *Το Χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή Πασά Τεπελενλή*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1990, σ. 184-185. Στους σύγχρονους χάρτες η ονομασία Džean-Hortara αποδίδεται ως «κορυφή Χορταρά». Η μετάφραση είναι λανθασμένη και οφείλεται σε σύγχυση της λέξεως dzean του παραπάνω τοπωνυμίου, το οποίο προέρχεται από την τουρκική φράση cankurtaran (τζανκουρταραν), όπου, μεταξύ των πολλών της ερμηνειών, επισημαίνουμε το «σωτηρία της ψυχής ή εκεί που σώζεται η ψυχή» και της βλαχικής λέξης dzeană, που σημαίνει ράχη ή κορυφή. Οι μεταφραστές, προφανώς, πίστεψαν ότι πρόκειται για την κορυφή κάποιου που ονομαζόταν Χορταράς.

[6] Στους χάρτες αναφέρεται μόνο η ονομασία «κυρά » και αυτή αποδίδεται λανθασμένα στο ύψωμα Spastră (υψ.1720 μ).

[7] Η Crutse Betîrnă (υψ.1725 μ.) αποδίδεται κακομεταφρασμένη στους χάρτες ως «σταυρωτό», ενώ έπρεπε να αποδοθεί ως «παλαιικός σταυρός » ή «το παλαιό σταυροδρόμι ».

[8] Εντελώς άσχετη με την τοποθεσία Coastă Rao (υψ. 1820μ.) είναι η ονομασία «θανασάκη» που της αποδίδουν οι χάρτες. Προφανώς, το τοπωνύμιο «θανασάκη» οφείλεται στην ονομασία «Tămbúre al

γεωγραφικό της προσανατολισμό και στρέφεται προς τα νότια. Αυτή η μεταβολή γίνεται περισσότερο αισθητή στον αυχένα του Xerahu[9], ο οποίος συνδέει τη νότια πλαγιά της Coasta Rao με τη βόρεια πλευρά του υψώματος Cătšănášu[10]. Το τελευταίο βουνό καθώς και η ράχη Gadelu[11], μία χαμηλότερη φυσική του συνέχεια, η οποία εκτείνεται έως την αυχενοδιάβαση του Ζυγού (Džúgu)[12], συγκροτούν την έσχατη

Θanasaki» (ταμπούρι του Θανασάκη), το οποίο, όμως, αποτελεί δευτερεύουσα τοπωνυμία της τοποθεσίας Crutse Betîrnă και δεν έχει καμία σχέση με την Coastă Rao. Το τελευταίο τοπωνύμιο μπορεί να αποδοθεί ως «κακοπλεύρι », με την έννοια της δύσβατης ορθοπλαγιάς.

[9] Έχει υψόμετρο περίπου 1700 μέτρα.

[10] Οι χάρτες ονομάζουν «βούλγαρης» ολόκληρη τη ράχη Cătšănašu. Προφανώς, η εσφαλμένη ονομασία προήλθε από το τοπωνύμιο Vuryaru, το οποίο οι ντόπιοι αποδίδουν μόνο στο ψηλότερο σημείο της ράχης (υψ. 1828 μ.).

[11] Στους χάρτες αποδίδεται ως «κιτσονάσου». Η ονομασία του αποτελεί φωνητική παραποίηση της ονομασίας Cătšănašu, η οποία, ωστόσο, δεν αφορά τη συγκεκριμένη ράχη αλλά το ύψωμα που προηγείται αυτής.

[12] Πολλές γραπτές πηγές, από το μεσαίωνα έως πρόσφατα, αποδίδουν την ονομασία Ζυγός σε ένα μεγάλο τμήμα του ορεινού τόξου που διασχίζει τα εδάφη της Χώρας, χωρίς, ωστόσο, να προσδιορίζονται με σαφήνεια τα όρια αυτής της οροσειράς. Αντίθετα, για τους κατοίκους της Χώρας Μετσόβου αυτή η ονομασία προσδιορίζει μία πολύ μικρότερη περιοχή της ίδιας κορυφογραμμής. Γι' αυτούς ο Ζυγός ή Džúgu στη βλαχική του απόδοση, είναι το σημείο της ράχης, που παρεμβάλλεται μεταξύ της κοιλάδας των πηγών του Πηνειού και της κοιλάδας των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού, από το οποίο περνούσε η διάβαση που συνέδεε την Ήπειρο με τη Θεσσαλία. Επίσης, εκτός από τη γενική ονομασία Džúgu, χρησιμοποιούν και τις δευτερεύουσες Džúgu máre (μεγάλος Ζυγός) για το ψηλότερο σημείο της διάβασης (υψ. περίπου 1800 μ.) και Džúgu ńicu (μικρός Ζυγός), λίγο πιο χαμηλά στην ανατολική πλευρά της διάβασης. Γνωρίζοντας ότι η βλαχική λέξη džúgu, ανάμεσα στις πολλές σημασίες που κληρονόμησε από τη λατινική, σημαίνει και ορεινή διάβαση, είναι φυσικό να θεωρήσουμε ότι το τοπωνύμιο Ζυγός καθιερώθηκε από τους ντόπιους ως δηλωτικό του ορεινού περάσματος και, εν γένει, της ράχης που αυτό υφίσταται και όχι ως ονομασία της εκτεταμένης κορυφογραμμής στην οποία αναφέρονται οι συγγραφείς. Φαίνεται ότι οι τελευταίοι μη γνωρίζοντας άλλη ονομασία αυτής της περιοχής απέδωσαν το τοπωνύμιο Ζυγός σε μία ευρύτερη ορεινή ζώνη, η οποία καταγράφεται ήδη από τον 12ο αιώνα. Βλ. Δ. Σοφιανός, «Acta Stagorum, Τα υπέρ της Θεσσαλικής επισκοπής Σταγών παλαιά βυζαντινά έγγραφα (των ετών 1163, 1336 και 1393)», *Τρικαλινά* 13 (1993) 27-54. Ο Leake, ο οποίος μας άφησε μία λεπτομερή περιγραφή για το πέρασμα του Ζυγού, το θεωρεί ως το πιο αξιόλογο βουνό στην Ελλάδα και το σημείο όπου πηγάζουν τα μεγαλύτερα ποτάμια της. Βλ. W. M. Leake, *ό.π.*, Vol. 1, σ. 411-416, W. M. Leake, *ό.π.*, Vol. 4, σ. 261. Ο ζωγράφος E. Lear, εκτός του ότι γοητεύτηκε από την ομορφιά του Ζυγού, αναφέρει ότι είναι ο «γονιός» των σπουδαιότερων ποταμών της Ελλάδος, ρυθμίζει την επικοινωνία μεταξύ Ηπείρου και Θεσσαλίας, ενώ είναι εξίσου φημισμένος για τις διασυνδέσεις, τη γεωγραφική και πολιτική θέση, αλλά και για την γραφικότητά του. Βλ. E. Lear, *Journals of a landscape painter in Albania*, R.Bentley, London, 1843, σ. 382. Κατά τον Αραβαντινό ο Ζυγός είναι « *η κορυφή της Πίνδου, δι' ής αποτελείται η συγκοινωνία της Ηπείρου και Θεσσαλίας, εν η και το Μέτσοβον ίδρυται*». Π. Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου*, μέρος Α΄, εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1984, σ. 73. Επίσης, στα «Οδοιπορικά Ηπείρου–Θεσσαλίας», που εξέδωσε το Υπουργείο Στρατιωτικών το 1880, αναφέρεται ότι στο Ζυγό «...διέρχεται η κυριότερα οδός, δι ής συγκοινωνεί η Θεσσαλία μετά της Ηπείρου». Βλ. Υπουργείο Στρατιωτικών, Οδοιπορικά Ηπείρου – Θεσσαλίας, Αθήνα 1880, σ. 24. Για τη διάβαση του Ζυγού, τις δυσκολίες των ταξιδιωτών το χειμώνα, αλλά και γενικά τη σημασία της περιοχής ως συγκοινωνιακού κόμβου μεταξύ των δυτικών και ανατολικών περιοχών της βορείου Ελλάδας, βλ. Κ. Στεργιόπουλος, *Αι δίοδοι της Πίνδου κατά τους προϊστορικούς χρόνους*, στον τόμο αφιέρωμα εις Κ. Άμαντον, Αθήναι 1940, σ. 290, Ν. Κοσμάς, «Οι δίοδοι της Πίνδου», *HE* 4 (1955), σ. 14-20, Δ. Ευαγγελίδης, «Από την παλαιά ιστορία της Ηπείρου», *HZ* 3 (1946), σ. 15-18, A. Philippson, *Thessalien und Epirus, Reisen und forschungen im nördlichen Griechenland*, W.H. Kühl, Berlin 1897, σ. 172-190, N. G .L. Hammond, *Ήπειρος*, τόμ.

προς νότο κορυφογραμμή της βόρειας Πίνδου, δεδομένου ότι εδώ εντοπίζουμε τη νοτιότερη προέκταση των πυριγενών πετρωμάτων, που αποτελούν το κυρίαρχο γεωλογικό συστατικό του βορείου τμήματος της οροσειράς. Η κορυφογραμμή που διαδέχεται άμεσα το Ζυγό δεν μπορεί να καταταχθεί στο νότιο τμήμα της Πίνδου, αλλά συγκροτεί ένα διακριτό γεωλογικό σύνδεσμο μεταξύ του βορείου και του νοτίου τμήματός της. Αυτό οφείλεται στη φλυσχογενή σύσταση των εδαφών της, η οποία της προσδίδει κάποια ίδια μορφολογικά χαρακτηριστικά. Συγκεκριμένα, πρόκειται για ένα οροκόρυφο οροπέδιο γεμάτο καμπυλωτούς λόφους, που παρουσιάζει στοιχεία ψευδοαλπικής ζώνης. Ξεκινώντας από την τοποθεσία Laku, όπου δεσπόζει το ύψωμα Ğiuzel Tepe[13], απλώνεται ομαλά στις τοποθεσίες Vuloagă Largă, Furcă[14], Δokime[15] και καταλήγει νότια στο ύψωμα Etu[16]. Η τελευταία κορυφή σηματοδοτεί την έσχατη προς νότο προέκταση του κεντρικού ορόκυκλου της Χώρας, παράλληλα δε σημείο μίας δεύτερης αλλαγής του γεωγραφικού του προσανατολισμού, η οποία του δίνει ένα πλήρες τοξοειδές σχήμα. Συγκεκριμένα, μέσω των ράχεων της τοποθεσίας Tšutšumitsi ή Stearpă[17], που διαδέχονται τις νότιες πλαγιές του Etu και των διάδοχων υψωμάτων Piryu al Mihalaki[18], Papuli[19] και Tripozvolu[20], η κεντρική οροσειρά στρίβει απότομα προς τα βορειοδυτικά, καταλήγοντας στο υψίπεδο της Mandra

---

Β΄, μτφ. Α. Γιάγκα, Αθήναι 1971, σ. 87- 90, G. Weigand, *Οι Αρωμούνοι (Βλάχοι)*, τόμ. Α΄, μτφ. Τ. Kahl, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 187, F.C.H.L. Pouqueville, *ό.π.,* Vol 4, σ. 320-323. Πολλές είναι ακόμη οι αναφορές περιηγητών και συγγραφέων στο όρος Ζυγός, οι οποίες ξεκινούν ήδη από την αρχαιότητα. Βλ. Σωκράτους, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Migne PG, τόμ. 67, στ. 710, 756. Αυτό καταδεικνείει τη διαχρονική σπουδαιότητα αυτής της ράχης για τις χερσαίες επικοινωνίες του παρελθόντος.

[13] Στους χάρτες αποδίδεται με την ονομασία Ψήλωμα (;) (υψ. 1871 μ.).

[14] Έχει υψόμετρο 1730 μ.

[15] Οι χάρτες αποκαλούν αυτήν την περιοχή Ζυγουροτόπια (;).(υψ. 1811 μ.)

[16] Στους χάρτες η κορυφή Etu (υψ.1974 μ.) αναφέρεται λανθασμένα ως Δοκίμι. Η τοποθεσία Δοκίμι, η οποία, όπως είδαμε παραπάνω, καταγράφεται στους χάρτες με την ονομασία Ζυγουροτόπια, βρίσκεται βορειοανατολικά του υψώματος Etu και αφορά μία πολύ πιο εκτεταμένη περιοχή, που περιλαμβάνει πολλά υψώματα.

[17] Η πρώτη ονομασία χρησιμοποιείται από του κατοίκους του χωριού Ανήλιο για το δυτικό τμήμα της περιοχής, ενώ η δεύτερη από τους κατοίκους του ασπροποταμίτικου χωριού Scĺińeásă, (νυν Στεφάνι). Στους χάρτες αποδίδεται ως Οξυά Δεσπότη, μία ονομασία, η οποία, προφανώς, προέρχεται από μετάφραση του μικροτοπωνυμίου Fagu al Δespóti , που υφίσταται στην ίδια περιοχή.

[18] Κατά μία παράδοση η ονομασία αυτή οφείλεται στον πύργο, που είχε ορθώσει σε αυτό το σημείο ο Μιχαήλ Τριανταφύλλου ή Φύλλου παλιός τσέλιγκας από το ασπροποταμίτικο χωριό Χαλίκι. Ο πύργος αρπάχτηκε από τον Αλή Πασά και το 1822 κάηκε από τον αρματολό Λιακατά μαζί με τους Αρβανίτες φύλακές τους, οι οποίοι και «βρικολακιάσανε». Βλ. Α. Χατζηγάκη, *Τ' Ασπροπόταμο Πίνδου, Τοπωνυμικά*, Τρίκαλα 1950, σ. 76.

[19] Έχει υψόμετρο 1845 μ.

[20] Έχει υψόμετρο 1826 μ.

Hodža[21]. Τα παραπάνω υψώματα, σε αντίθεση με τα απέραντα γυμνά λιβάδια που αντικρίζουμε βόρεια του Etu, καλύπτονται στο μεγαλύτερό τους μέρος με δάση οξιάς. Τον αυχένα της Mandra Hodža, που αποτελεί το τελευταίο τμήμα της φλυσχογενούς ζώνης του κεντρικού ορόκυκλου της Χώρας, φράζει απότομα από τα νοτιοδυτικά ο ασβεστολιθικός όγκο της Spănură máre[22]. Αυτή η κορυφή αποτελεί τυπικά αλλά και ουσιαστικά την πρώτη κορυφή της νοτίου Πίνδου. Μαζί με το σύμπλεγμα των υψωμάτων Cintsi Piryuri[23] που τη διαδέχονται άμεσα, τη ράχη Sitovitsă ή Sutovitsă[24] και την πυραμοειδή έξαρση της Tšucarelă [25] συγκροτούν το βόρειο βραχίονα του όρους Περιστέρι (βλχ. Peristeru) ή Λάκμος, το οποίο αποτελεί την έσχατη προς βορά κορυφογραμμή της νότιας Πίνδου. Μία βορειοδυτική επέκταση αυτού του όρους, η οποία ξεκινάει από την κορυφή της Tšucarelă και καταλήγει στην τοποθεσία Σαράντα Ράχες, ολοκληρώνει το τοξοειδές σχήμα του κεντρικού ορόκυκλου της Χώρας.

Η περιγραφείσα οροσειρά διαγράφοντας μία τοξοειδή πορεία από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά και στη συνέχεια προς τα νοτιοδυτικά, ύψωνε ένα διαχωριστικό τοίχος ανάμεσα στις δυτικές και ανατολικές περιοχές της Χώρας. Μεταξύ των βόρειων και δυτικών κλιτύων αυτού του ορεινού τόξου εκτείνονταν η δυτική ζώνης της Χώρας. Τα δύο στοιχεία που κυριαρχούν στο ανάγλυφο αυτής της περιοχής είναι η κοιλάδα των πηγών του Μετσοβίτκου ποταμού, η οποία καταλάμβανε το νοτιοδυτικό τμήμα της Χώρας και η οροπεδική ζώνη Politšoare–Politsă, που καταλάμβανε τη βορειοδυτική πλευρά της Χώρας. Αντίθετα, με το δυτικό τμήμα της Χώρας, το οποίο αποτελεί μία ενοποιημένη γεωγραφικά περιοχή, τα εδάφη που εκτείνονται πέραν των βορειανατολικών και ανατολικών κλιτυών του κεντρικού ορόκυκλου, συγκροτούν δύο χωριστές και απόλυτα απομονωμένες μεταξύ τους ορεινές κοιλάδες. Αυτό οφείλεται σε μία μικρότερη οροσειρά, η οποία τέμνει εγκάρσια την ανατολική πλευρά του κεντρικού ορόκυκλου της Χώρας. Αυτός ο δευτερεύων ορεινός όγκος εκτεινόμενος προς τα βορειοανατολικά ύψωνε ένα ορεινό φράγμα μεταξύ των βορειοανατολικών εδαφών της Χώρας, όπου και υφίσταται η κοιλάδα της Μηλιάς και των νοτιοανατολικών εδαφών της, όπου απλώνεται η κοιλάδα του άνω Πηνειού. Το αφετηριακό σημείο της ανατολικής εγκάρσιας

[21] Στους χάρτες αναφέρεται με την ονομασία Σκαφίδα (;)
[22] Έχει υψόμετρο 2045 μ.
[23] Η ψηλότερη κορυφή φθάνει τα 2013 μ.
[24] Έχει υψόμετρο 2140 μ.
[25] Έχει υψόμετρο 2295 μ. και αποτελεί την ψηλότερη κορυφή των βουνών της Χώρας.

οροσειράς εντοπίζεται στο οροκόρυφο οροπέδιο της Crucea Betîrnă, το οποίο διαδέχεται προς τα βορειανατολικά η ράχη Tsapuli[26] και το ύψωμα Tšumă a Lupului[27]. Μεταξύ των νότιων πλαγιών των προαναφερομένων υψωμάτων και των ανατολικών κλιτύων της Crutse Betîrnă και της Coastă Rao απλώνεται το περίκλειστο και απομονωμένο οροπέδιο της Dzînă[28], το οποίο κλείνεται στα νοτιοανατολικά από τη ράχη Cucurelu Mare[29]. Η βορειοανατολική άκρη του οροπεδίου, μετασχηματιζόμενη διαδοχικά σε ένα στενό αυχένα, καταλήγει στο ύψωμα Zdriyianu[30]. Την τελευταία ράχη διαδέχεται το ύψωμα Pade a ketrilol[31] και η κορυφή Pade mare ή Murminte[32], η οποία οριοθετούσε το απώτατο βορειανατολικό άκρο της Χώρας Μετσόβου. Σήμερα αυτό το ύψωμα, το οποίο διαδέχεται από ανατολικά η οροσειρά των Χασίων, αποτελεί το σημείο σύγκλισης των πολιτικών συνόρων Θεσσαλίας, Μακεδονίας και Ηπείρου[33].

[26] Στους χάρτες καταγράφεται ως Τσακούλι (υψ.1787 μ.).

[27] Στους χάρτες αναφέρεται ως Τσούμα Λύκου και αποτελεί μισή μετάφραση του τοπωνύμιου Tšúmă a Lupului (λόφος του λύκου).

[28] Το οροπέδιο της Dzînă (υψ. περίπου 1500 μ.), περικυκλωμένο από υψώματα με πυκνά δάση οξιάς και ορεινής πεύκης, επιβάλλεται στον επισκέπτη με την απόκοσμη ομορφιά του. Ιδιαίτερη αίσθηση προκαλούν οι ασβεστολιθικοί βράχοι, που ξεπροβάλουν μέσα στα δάση. Ο κεντρικότερος από αυτούς φέρει την ονομασία Keatra cu Uša (το λιθάρι ή ο βράχος με την θύρα) λόγω της πελεκητής εισόδου που υπήρχε στη νοτιοανατολική πλευρά του βράχου, η οποία οδηγούσε σε σπήλαιο. Πολλοί τοπικοί μύθοι συνδέονται με το συγκεκριμένο βράχο, όπως ότι η σπηλιά ήταν κατοικία κάποιας γριάς, γεγονός στο οποίο χρωστάει τη δεύτερη ονομασία της Keatră a Maiĺe (Λιθάρι ή βράχος της Γριάς). Αξίζει να σημειωθεί ότι το τοπωνύμιο Dzînă του οροπεδίου, όπου βρίσκεται ο παραπάνω βράχος, σημαίνει «νύμφη, νεράιδα» και προέρχεται από την λέξη Diana, που είναι η Λατινική ονομασία της θεάς Άρτεμης. Ωστόσο, τη δεκαετία του 1960 ο τότε δασάρχης του Μετσόβου ανατίναξε με φουρνέλο την είσοδο της σπηλιάς, προκειμένου να χρησιμοποιήσει το υλικό για τη χαλικόστρωση παρακείμενου δασικού δρόμου και έκτοτε καταστράφηκε η είσοδος, ενώ έκλεισε η πρόσβαση προς τη σπηλιά για την οποία οι λίγοι ερασιτέχνες σπηλαιολόγοι, που κατάφεραν να εισέλθουν, μιλούν για ίχνη ανθρώπινης παρουσίας. Σχετικά με τον βράχο βλ. Γ. Πλατάρης, *Κώδικας Χώρας Μετσόβου των ετών 1708-1907*, Αθήνα 1982, σ. 229, Σ. Πουρνάρας, *Η Βλαχομηλιά της Πίνδου* ‘ΑΜ*ΕΡΟΥ’*, εκδ. Μαίανδρος-Σύλλογος Μηλιάς, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 40,41. Στους χάρτες το οροπέδιο αναφέρεται εντελώς λανθασμένα ως Πέτρα Πόρτα ονομασία, η οποία, προφανώς, προήλθε από κακή μετάφραση του τοπωνυμίου Keatr**ă** cu Uša, που, όπως είδαμε, αφορά έναν βράχο και όχι ολόκληρο το οροπέδιο.

[29] Έχει υψόμετρο 1684 μ.

[30] Στους χάρτες καταγράφεται παραποιημένο ως Σδιργιάνι (υψ.1663).

[31] Στους χάρτες αναφέρεται μεταφρασμένο ανεπιτυχώς ως Πετρόκαμπος (υψ. 1683 μ.).

[32] Στους χάρτες αναφέρεται μεταφρασμένο ως Μνήματα (υψ.1467 μ).

[33] Η ονομασία Χάσια προσδιορίζει την οροσειρά που ξεκινάει δυτικά από την Πίνδο στο σημείο όπου συγκλίνουν τα σύνορα των νομών Ιωαννίνων, Τρικάλων και Γρεβενών και εκτείνεται ανατολικά μέχρι τη δυτική κοίτη του ποταμού Μουργκάνι, που είναι παραπόταμος του Πηνειού. Η διευκρίνιση θεωρείται απαραίτητη επειδή οι κάτοικοι της περιοχής στην ονομασία Χάσια συμπεριλαμβάνουν και την οροσειρά των Αντιχασίων, η οποία αρχίζει από την ανατολική πλευρά του ποταμού Μουργκάνι και συνδέεται με τα Καμβούνια όρη και τον Όλυμπο. Το όρος Χάσια χωρίζει την λεκάνη αποστράγγισης του ποταμού Αλιάκμονα από την αντίστοιχη του ποταμού Πηνειού.

β) Γεωλογική δομή

Η υψηλή ζώνη της ανατολικής εγκάρσιας οροσειράς της Χώρας καθώς και η υψηλή ζώνη του κεντρικού της ορόκυκλου, κατά ένα μεγάλο μέρος, φέρουν τα γεωλογικά χαρακτηριστικά του βορείου τμήματος της Πίνδου. Αυτό σημαίνει ότι τα πετρώματά τους ανήκουν στο τεκτονικό κάλυμμα των οφιόλιθων της Υποπελαγονικής ενότητας. Συνολικά, τα εδάφη της Χώρας παρουσιάζουν σημαντικό γεωλογικό ενδιαφέρον λόγω της συνύπαρξης σε αυτά των γεωτεκτονικών ενοτήτων της Πίνδου, που καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της και της Ιονίου, που καλύπτει μία πολύ μικρή περιοχή κοντά στα νοτιοδυτικά όρια της[34]. Τα πετρώματά της ανάλογα με τις συνθήκες γέννησης ταξινομούνται στις εξής δύο λιθολογικές ενότητες: α) ιζηματογενή πετρώματα και β) πυριγενή πετρώματα.

Τα ιζηματογενή πετρώματα εμφανίζονται ως ασβεστόλιθοι, φλύσχης και σύγχρονες αλλουβιακές προσχώσεις. Οι ασβεστόλιθοι συγκροτούν λεπιώσεις πάνω στον Ιόνιο φλύσχη και έχουν πάχος περίπου 500 μ. Τα χαρακτηριστικά τους είναι ο ανοιχτός τόνος, η συνήθως μαλακή τους υφή, το μικρής πυκνότητας υδρογραφικό δίκτυο, οι μέτριες έως μεγάλες μορφολογικές κλίσεις και, τέλος, η αραιή ή η απουσία

[34] Το απωθημένο οφιολιθικό σύμπλεγμα αποτελείται από βασικά και υπερβασικά πετρώματα, που αποτελούν ένα σύνολο, από διάφορα πλουτώνια και ηφαιστειακά πετρώματα. Η γεωτεκτονική ενότητα της Πίνδου αντιπροσωπεύεται από ανθρακικά ιζήματα ασβεστόλιθων και φλύσχη, ενώ η Ιόνιος γεωτεκτονική ενότητα αντιπροσωπεύεται, κυρίως, με ιζήματα του φλύσχη. Τους παραπάνω γεωλογικούς σχηματισμούς συμπληρώνουν και οι τεταρτογενείς αποθέσεις, που είναι ιζήματα πλευρικών κορυμάτων, χειμαρρωδών αποθέσεων και αποσαθρωμένου μανδύα. Η τεκτονική καταπόνηση των ιζημάτων του υπόβαθρού, η λιθολογική τους διάπλαση και οι κλιματολογικές συνθήκες αποτέλεσαν ευνοϊκούς παράγοντες για τη δημιουργία πλούσιου αποσαθρωμένου μανδύα στο φλύσχη και τους οφιόλιθους. Για τη γεωλογική ταυτότητα της περιοχής μέσα από πλούσια χαρτογραφική και φωτογραφική απεικόνιση, βλ. Ν. Φυτρολάκης- Μ. Αντωνίου, «Γεωλογία και τα τεχνικογεωλογικά προβλήματα της ευρύτερης περιοχής του Μετσόβου», στο συλλογικό *Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο για το Μέτσοβο*, Πρακτικά του 1ου διεπιστημονικού διαπανεπιστημιακού συνεδρίου 1995, πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα 1998, σ. 129-132, Ε. Γαλανού-Δ. Ρόκος, «Διερεύνηση των δυνατοτήτων αναγνώρισης και χαρτογράφησης λιθολογικών ορίων της ευρύτερης περιοχής της επαρχίας Μετσόβου με χρήση δορυφορικών εικόνων Landsat», στο συλλογικό *Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο για το Μέτσοβο*, Πρακτικά του 1ου διεπιστημονικού διαπανεπιστημιακού συνεδρίου 1995, πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα 1998, σ. 147,148 και 156-164, Ν. Νικολάου-Π. Πάσχος, «Αξιοποίηση του υδάτινου δυναμικού και των ορυκτών Πόρων στην ευρύτερη περιοχή Μετσόβου», στο συλλογικό *Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο για το Μέτσοβο*, Πρακτικά του 1ου διεπιστημονικού διαπανεπιστημιακού συνεδρίου 1995, πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα 1998, σ. 695-698. Επίσης, βλ. Α. Οικονόμου-Τρ. Δασκαλάκης-Γ. Νάκος, «Ταξινόμηση, χαρτογράφηση και αξιολόγηση των γαιών του Δασαρχείου Μετσόβου», στο συλλογικό *Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο για το Μέτσοβο*, Πρακτικά του 1ου διεπιστημονικού διαπανεπιστημιακού συνεδρίου 1995, πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα 1998, σ.252-264 και Ι. Ζούρος -Ν. Μουντράκης, «Η επώθηση της ζώνης Πίνδου και η σχέση μεταξύ των γεωτεκτονικών ζωνών στην περιοχή Μετσόβου – Ανατολικού Ζαγορίου (ΒΔ. Ελλάδα) », *Δελτίο Γεωλογικής Εταιρίας* ΧΧΩ/1 (1991), σ. 245-262.

βλάστησης. Σε όλη την έκταση της Χώρας η πιο εκτεταμένη εμφάνιση ασβεστόλιθων εντοπίζεται στη νοτιοδυτική πλευρά της και συγκεκριμένα στα βόρεια πρανή του Λάκμου και πάνω από τη ζώνη των 1000 μ., δηλαδή σε μία ζώνη η οποία ξεκινάει από τις κορυφές του Λάκμου και κατέρχεται έως τα όρια του οικισμού της Ντερβεντίστας, του μοναστηριού του Κόκκινου Λιθαριού και στη συνέχεια στην ίδια ευθεία εισέρχεται στα κοινοτικά εδάφη του Ανηλίου έως και τη νότια κοίτη του ποταμού της Ronă. Μικρότερες εμφανίσεις ασβεστόλιθων εντοπίζουμε βορειοδυτικά της Κατάρας στα όρια με το οροπέδιο της Politsă[35] στη νοτιοδυτική πλευρά του Μαυροβουνίου[36], ενώ διάσπαρτες μικρότερες εμφανίσεις εντοπίζουμε και ανατολικά της Κατάρας στα κοινοτικά εδάφη της Μηλιάς και του Μαλακασίου.

Ο φλύσχης αποτελεί ένα από τα βασικά γεωλογικά συστατικά των εδαφών της Χώρας. Ένα πολύ μικρό τμήμα του φλύσχη βρίσκουμε στην περιοχή, που ανήκει στην Ιόνια Ζώνη και εμφανίζεται 500 μ. δυτικά του Βοτονοσίου, σχεδόν πάνω στα νοτιοδυτικά όρια της Χώρας [37]. Ο φλύσχης της Πίνδου καταλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα αυτής της στρωματογραφικής σειράς. Μπορεί να φτάσει σε συνολικό πάχος 1500 μ. περίπου και διακρίνεται σε δύο λιθολογικές φάσεις. Η μία φάση είναι η ψαμμιτική και η άλλη είναι η ψαμμιτομαργαϊκή–αργιλοσχιστολιθική. Η ψαμμιτική φάση αποτελείται από στρώματα ψαμμιτών με λεπτές παρεμβολές αργιλικών σχιστόλιθων. Η σειρά των ψαμμιτικών πετρωμάτων καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της περιοχής και πιο συγκεκριμένα καλύπτει μία ζώνη, η οποία ξεκινάει από τα περιφερειακά εδάφη του Μετσόβου και φτάνει ως το Γρεβινίτι στην κοιλάδα του Βάρδα στο ανατολικό Ζαγόρι. Η άλλη φάση, η ψαμμιτομαργαϊκή – αργιλοσχιστολιθική, αποτελείται στο μεγαλύτερο ποσοστό από μάργες και αργιλικούς σχιστόλιθους και από παρεμβαλλόμενα μεμονωμένα στρώματα. Ο φλύσχης, όσον

[35] Τοποθεσία Džean la Fiu. Στους χάρτες καταγράφεται ως Κορυφή.
[36] Τοποθεσία Ketri Albe. Στους χάρτες αποδίδεται μεταφρασμένη ως Άσπρα Λιθάρια.
[37] Είναι μία συνέχεια των φλυσχικών ιζημάτων του σύγκλινου Ηπείρου – Ακαρνανίας και είναι γνωστός στη βιβλιογραφία ως φλύσχης της λεκάνης του Ζαγορίου. Έχει πάχος του υπερβαίνει τα 3000 μ. και συγκροτείται από εναλλαγές ιλυολίθων και λεπτόκοκκων ψαμμιτών, ενώ συχνά εμφανίζονται ορίζοντες πολύμικτων κροκαλοπαγών στα ανώτερα μέλη της σειράς. Τα χαρακτηριστικά του είναι ο ανοιχτός τόνος (εάν στα επιφανειακά εδάφη αναπτύσσεται ψαμμίτης) ή ο σκούρος τόνος (εάν στα επιφανειακά εδάφη αναπτύσσεται αργιλικός σχιστόλιθος), η τραχιά υφή, το πυκνό υδρογραφικό δίκτυο, οι μέτριες μορφολογικές κλίσεις και η μέσης πυκνότητας βλάστηση. Οι Ζούρος–Μουντράκης ισχυρίζονται πως στην περιοχή εμφανίζεται και ο φλύσχης του Γαβρόβου, τον οποίο αναφέρουν ως ομάδα Μετσόβου. Ο σχηματισμός αυτός παρουσιάζει αναλογίες με τον φλύσχη του Ζαγορίου (Ιόνιος φλύσχης). Βλ. Ι. Ζούρος-Ν. Μουντράκης, *ό.π.*

αφορά τα χαρακτηριστικά του, εμφανίζεται στην περιοχή της Χώρας σε τρεις υποενότητες.

Η πρώτη υποενότητα διακρίνεται για το σχετικά ανοιχτό τόνο, τη μαλακή υφή, το πυκνό υδρογραφικό δίκτυο, τις μέτριες μορφολογικές κλίσεις και την αραιή βλάστηση. Απλώνεται στο μεγαλύτερο μέρος της Χώρας καταλαμβάνοντας σχεδόν όλη την οροπεδική της ζώνη, όλη την υποαλπική ζώνη του Ανηλίου, τα περιφερειακά εδάφη της Μηλιάς, όπου και η καλιεργητική ζώνη του οικισμού, το οροπέδιο της Dzînă, εδαφικές ζώνες της Κατάρας, σχεδόν το σύνολο των εντός της κοιλάδας των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού εδαφών του Μετσόβου και του Ανηλίου[38] και, τέλος, περιφερειακά εδάφη του Μαλακασίου και της Κουτσούφλεανης, όπου και οι καλλιεργητικές ζώνες αυτών των οικισμών.

Η δεύτερη υπο-ενότητα παρουσιάζει σκούρο τόνο, σκληρή υφή, πυκνό υδρογραφικό δίκτυο, μέτριες μορφολογικές κλίσεις και μέσης πυκνότητας βλάστηση. Καταλαμβάνει μία εδαφική ζώνη στη νοτιοδυτική πλευρά της κοιλάδας των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού, η οποία ορίζεται νότια από τον οικισμό της Ντερβεντίστας, βόρεια από το κεντρικό ρεύμα του Μετσοβίτικου ποταμού, ανατολικά από το υδάτινο ρεύμα της Lešîndză και δυτικά από ένα μικρό τμήμα των κοινοτικών εδαφών του Βοτονοσίου μεταξύ του οικισμού και του Μετσοβίτικου ποταμού.

Η τρίτη υπο-ενότητα εμφανίζεται με σκούρο τόνο, τραχιά υφή, πυκνό υδρογραφικό δίκτυο με παράλληλη διάταξη των κλάδων του, μεγάλες μορφολογικές κλίσεις και μέσης πυκνότητας βλάστηση. Καταλαμβάνει όλη τη δυτική ζώνη της κοιλάδας των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού, η οποία συγκροτεί το μεγαλύτερο μέρος των κοινοτικών εδαφών του Βοτονοσίου και τμήμα των κοινοτικών εδαφών του Μετσόβου μεταξύ της Vale din Cornu και της Vale Mare[39].

Οι σύγχρονες αλλουβιακές προσχώσεις χαρακτηρίζονται από το σχετικά ανοιχτό τόνο, τη μαλακή υφή, το μέσης πυκνότητας έως αραιό υδρογραφικό δίκτυο, τις μικρές μορφολογικές κλίσεις και την αραιή έως μέσης πυκνότητας βλάστηση. Εμφανίζονται σε ορισμένες περιοχές της οροπεδικής ζώνης της Χώρας[40].

---

[38] Τοποθεσίες Džuneapine, Vrise, κατά μήκος του ποταμού του Ζυγού, χαμηλή ζώνη του ποταμού της Ronă, κοιλάδα του Bueanu και βόρεια της ρεματιάς Valea din Cornu.

[39] Τοποθεσίες Guvă di Nare, Keatră Scriptă, Stavreto, Kiru.

[40] Συγκεκριμένα, σε τμήμα των πολιτσιών της Χρυσοβίτσας (βλχ. Politsă din Crušuyitsă) καθώς και σε τμήμα του οροπεδίου που ορίζεται από τις περιοχές Politšoare, Făntănă Aratse, Šopotu και Tšume.

Τα Πυριγενή Πετρώματα αφορούν το οφιολογικό σύμπλεγμα της Χώρας το οποίο ανήκει στο τεκτονικό κάλυμμα των οφιόλιθων της υποπελαγονικής ενότητας. Αντιπροσωπεύεται κυρίως από πλουτώνια πετρώματα, περιδοτίτες (συνήθως σερπεντινιωμένοι), γάββρους και λιγότερο από ηφαιστειακά πετρώματα, όπως οι βασάλτες και οι ανδεσίτες. Καταλαμβάνουν την ανώτερη ζώνη του βόρειου και κεντρικού τμήματος του κεντρικού ορόκυκλου της Χώρας, δηλαδή στις περιοχές Μαυροβούνι-Κατάρα έως και τον αυχένα του Ζυγού, καθώς επίσης τα ανώτερα τμήματα των εγκαρσίων οροσειρών που περικλείουν την κοιλάδα της Μηλιάς και την διαχωρίζουν αντίστοιχα από την Vale Caldă και την κοιλάδα του Πηνειού. Οι οφιόλιθοι με κριτήριο την παρουσία ή όχι βλάστησης στις περιοχές που αναπτύσσεται μπορούν να διακριθούν σε δύο υποενότητες.

Η πρώτη υποενότητα καταλαμβάνει σχεδόν όλη την οροκόρυφη οροπεδική ζώνη του Μαυροβουνίου[41], τις μεσημβρινές πλαγιές του[42], τα νοτιοανατολικά του πρανή εντός της κοιλάδας της Μηλιάς[43] και ως φυσική συνέχεια την υψηλή ζώνη του όρους Căniză. Σε αυτές τις περιοχές τα εδάφη παρουσιάζουν αραιή βλάστηση ή και καθόλου βλάστηση, σχετικά σκούρο τόνο, μαλακή υφή, αραιό υδρογραφικό δίκτυο και μέτριες έως μεγάλες μορφολογικές κλίσεις. Οι μονάδες λευκόδερμης πέυκης είναι το κυρίαρχο στοιχείο στην βλάστηση αυτής της υποενότητας.

Η δεύτερη υποενότητα εντοπίζεται στις δυτικές απολήξεις του όρους Urecĺi[44], στην κατώτερη ζώνη των μεσημβρινών πλαγιών του Μαυροβουνίου[45], σε όλη την βόρεια ζώνη της κοιλάδας της Μηλιάς[46], στο μεγαλύτερο μέρος της Κατάρας[47], στη ράχη του Ζυγού και στα ανατολικά πρανή αυτών των περιοχών όπου οι λεκάνες των υδάτινων ρευμάτων σχηματίζουν το Μαλακασιώτικο ποτάμι[48], σε μεγάλο βάθος εντός των κοινοτικών εδαφών του Μαλακασίου, σε όλη τη νότια ζώνη του οροπεδίου της Dzînă[49] και στη βόρεια κοινοτική έκταση της Κουτσούφλεανης επί της ανατολικής εγκάρσιας οροσειράς της Χώρας[50]. Σε αυτήν την υποενότητα έχουμε

[41] Τοποθεσίες Pade Lungă, Făntăne Roše, Lacu, Prunu, Pade a Mulĺerilor, Sudzeată.
[42] Τοποθεσίες Biĺea, Yialoe, Bibecu, Crîki, Ĺiondu .
[43] Περιοχές Lungă, Stîńi.
[44] Τοποθεσίες Irină, Toacă, Šubrešĺi, Pendalonia, Tšumă a Barbeĺi.
[45] Περιοχές Tšumă al Tsimbidi, Prună.
[46] Δάσος Tsileli, κατά μήκος του ρέματος Sudzeată και στις τοποθεσίες Tšută, Turlă Milani, Toacă.
[47] Περιοχές Varico, Palangă, Coastă Rao, Pade a Kiraole, Plătšare, Cătšănašu, Gadelu.
[48] Περιοχές Ketri Albe, Keatră a Tsapuĺi .
[49] Υψώματα Cucurelu Mare και Cucurelu Ńicu .
[50] Ράχες Zdriyianu, Pade a Ketrilol και Pade Mare.

μέση πυκνότητα βλάστησης, σχετικά πολύ σκούρο τόνο, σκληρή υφή, αραιό υδρογραφικό δίκτυο και μέτριες έως μεγάλες μορφολογικές κλίσεις. Κυρίαρχο στοιχείο στη βλάστηση αυτής της υποενότητας είναι η μαύρη ορεινή πεύκη, η οποία συγκροτεί εκτεταμένα δάση.

ΙΙ. Χωροταξική κατανομή και διάρθρωση των αγροτικών ζωνών

Η πλειοψηφία του πληθυσμού της Χώρας είναι φυσικό, ακόμη και σήμερα, να αγνοεί τους προαναφερόμενους επιστημονικούς όρους αναφορικά με τη σύσταση των πετρωμάτων και εδαφών της. Ωστόσο, το γεγονός ότι χρησιμοποιούσε όρους προσδιοριστικούς των βασικών πετρωμάτων, που τη συγκροτούν, σημαίνει ότι είχε επίγνωση των εδαφομορφολικών της ενοτήτων. Αυτοί οι όροι κατά συνέπεια, δεν προέκυψαν από την ανάγκη συγγραφής επιστημονικών πονημάτων αλλά από τον αέναο καθημερινό μόχθο των προγόνων τους να μετατρέψουν τον άγριο ορεινό τόπο, που τους περιέβαλε, σε ωφέλιμη αγροτική γη. Η μακροχρόνια αυτή η προσπάθεια κεφαλαιοποιήθηκε σε εμπειρική γνώση και λειτουργούσε ως βάση πληροφοριών αναφορικά με τις δυνατότητες οικονομικής εκμετάλλευσης των εδαφών της περιοχής. Ο όρος «πυριγενή πετρώματα» για παράδειγμα, μία έννοια της σύγχρονης γεωλογίας, η οποία χαρακτηρίζει το οφιολογικό σύμπλεγμα της Χώρας, μπορεί να ήταν εντελώς άγνωστος στους κατοίκους της, ωστόσο αυτοί γνώριζαν ότι η «keatră vinetă»[51], που εντοπίζεται στα υποαλπικά οροπέδια και σε πλαγιές με μεγάλο υψόμετρο, χαρακτηρίζεται από χαμηλή βλάστηση με σκόρπιες τούφες σκληρού αγριόχορτου και πυκνές συστάδες πυξαριού, ενώ η υψηλή τους βλάστηση κυριαρχείται από σκόρπιες μονάδες λευκόδερμης πεύκης(.municĺu) και πυκνά σύδενδρα μαύρης ορεινής πεύκης (kinu). Κάθε καλοκαίρι σε αυτά τα μέρη σύχναζαν βοσκοί που φύλαγαν τα μη γαλακτοπαραγωγικά τμήματα των κοπαδιών τους (sterpari), υλοτόμοι (pădurari), μεταφορείς ξυλείας (keradžeadzî ti leamne), ομάδες γυναικών που εξόρυσσαν ύλες για την επίχριση των οικιών τους (lutu, tologu)[52]και συμμορίες ληστών (furi). Ωστόσο ήταν εντελώς ακατάλληλα για τις καλλιέργειες και τις βασικές κτηνοτροφικές χρήσεις. Εξίσου άγνωστη τους ήταν και η λέξη ασβεστόλιθος, όμως

[51] Με αυτόν τον περιγραφικό όρο οι κάτοικοι της Χώρας προσδιόριζαν τα οφιολιθικά πετρώματα. Συμβατικά, μπορεί να αποδοθεί στην ελληνική ως «μπλε σκούρο πέτρωμα ».

[52] Πρόκειται για είδη χωμάτων με αποχρώσεις φαιόλευκου ή κοκκινωπής ώχρας. Χρησιμοποιούνταν για ολική επίχριση των τοίχων, καθώς και για την διακόσμηση των αρμών τους.

αυτοί γνώριζαν ότι όπου κυριαρχούσε η «keatră albă»[53] τίποτα δεν παράγονταν, παρά μόνο καλό χορτάρι για τα ποίμνιά τους. Όσον αφορά στις περιοχές που καλύπτει ο φλύσχης και τα αλλούβια, μπορεί να μη γνώριζαν επιστημονικούς προσδιορισμούς αυτών των γεωλογικών ενοτήτων, ωστόσο ήξεραν ότι ήταν περιοχές με έδαφος κατάλληλο (locu bunu) για την ανάπτυξη γεωργικών δραστηριοτήτων.

Η γνώση των χαρακτηριστικών των εδαφολογικών ενοτήτων της Χώρας δεν συνεπαγόταν και απεριόριστη δυνατότητα εκμετάλλευσης αυτών. Ειδικά, η αγροτική τους χρήση απόλυτα συνδεδεμένη με την ορεινή γεωμορφολογία, αποτελούσε συνισταμένη των υψομετρικών, μορφολογικών και εδαφολογικών στοιχείων κάθε συγκεκριμένης γεωλογικής ζώνης. Για παράδειγμα, όλο το σύστημα των δημητριακών καλλιεργειών απαιτούσε εδάφη επίπεδα (locuri state), τα οποία, εκτός του ότι συγκρατούσαν τα χώματά τους, ήταν τα μόνα που προσέφεραν δυνατότητα ελιγμών των αρότρων. Κατά συνέπεια, κάθε «pade», δηλαδή κάθε μικρό οροπέδιο ήταν ένα εν δυνάμει χωράφι**.** Αντίθετα, αν το έδαφος ήταν επικλινές (plaiu) συνήθως έχανε το χώμα του λόγω των βροχών και γινόταν πετρώδες (ketrosu, cožacu), κατά συνέπεια καθίστατο ακατάλληλο για καλλιέργεια δημητριακών. Ωστόσο, και αυτό το πετρώδες επικλινές έδαφος των πρανών και των λόφων δεν βρίσκονταν εκτός αγροτικής χρήσης. Στις χαμηλές τοποθεσίες των κοιλάδων (apusuri) αποτελούσε ιδανικό τόπο για την ανάπτυξη αμπελιών ενώ στα υψίπεδα συνιστούσε ιδανικό πρωινό βοσκοτόπι λόγω του ότι η χλόη του στέγνωνε νωρίτερα από τη δρόσο της νύχτας. Εκτός, όμως, από τις κλίσεις, τις μορφές αγροτικής χρήσης των εδαφών της Χώρας επηρέαζαν και τα επίπεδα υγρασίας. Όσο καταστροφικό ήταν να βόσκεις τα πρόβατα ή να σπείρεις ορισμένα φυτά σε υδαρές έδαφος (locu apătosu, varico, mutšeară), εξίσου παράλογο ήταν να καλλιεργείς ορισμένα είδη ή να στήνεις τη στάνη σου σε άνυνδρη γη. (locu uscatu, strangiu). Τέλος, η καλλιέργεια συγκεκριμένων ειδών αποτελούσε συνισταμένη και των ηλιακών προσανατολισμών των γαιών που χρησιμοποιούνταν. Ένα χωράφι ανήλιο (keare) προσφέρονταν μόνο για ανοιξιάτικες καλλιέργειες, αντίθετα ένα χωράφι προσήλιο (sorinu) μπορούσε να καλλιεργηθεί τόσο την άνοιξη όσο και το φθινόπωρο. Δεν πρέπει, επίσης, να αγνοούμε τα εδαφικά χάσματα (locu frămptu, grupatu), τις εδαφικές ανωμαλίες (groahte), τους όχτους (meanuri), τις αποσαθρωμένες πλαγιές (šărătur**e**) και φυσικά

[53] Με αυτόν τον περιγραφικό όρο οι κάτοικοι της Χώρας προσδιόριζαν τα ασβεστολιθικά πετρώματα. Μπορεί να αποδοθεί στην ελληνική ως «άσπρο πέτρωμα ».

τις πάμπολλες υδάτινες επιφάνειες, όπως οι χείμαρροι (trapuri), οι ρεματιές (văĺiuri), τα γεμάτα καταρράκτες ορμητικά ποτάμια (răuri, arîuri) ή τα ήσυχα βαθυπύθμενα ποτάμια των λιβαδότοπων (poltotsi ή pototsi), που δυσκόλευαν την επικοινωνία των οικισμών με την αγροτική τους ζώνη επιβάλλοντας μία διαρκή μέριμνα, για συντήρηση των μονοπατιών (cărări) και γεφυρών (pundzî), ώστε να λειτουργεί απρόσκοπτα η καθημερινή πρόσβαση ανθρώπων και ζώων προς τα χωράφια τους, τα βοσκοτόπια και τα δάση για εργασία.

Γενικά, η απόλυτα ορεινή δομή της περιοχής εκτός του ότι καθόρισε και, εν πολλοίς, εξακολουθεί να καθορίζει τα κοινοτικά όρια των περισσοτέρων «μαχαλάδων» της Χώρας, επέβαλε και τη χωροταξική κατανομή των ζωνών αγροτικής παραγωγής. Συγκεκριμένα, σε όλο το γεωγραφικό χώρο που καταλάμβανε η Χώρα και σε όλη την υψομετρική κλίμακα των εδαφών της, οι αγροτικές δραστηριότητες των κατοίκων της διατασσόταν ανάλογα με τα υψομετρικά υδρολογικά και γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά των τριών οροκοιλάδων της και των υψιπέδων, που δέσποζαν στα σημεία σύγκλισής τους. Αυτά τα χαρακτηριστικά μπορούμε να τα διακρίνουμε σε γενικά, που ίσχυαν για το σύνολο της αγροτικής παραγωγή της Χώρας και σε ειδικά, τα οποία αποτελούσαν συνισταμένη του ανάγλυφου, που παρουσίαζε η κάθε επιμέρους περιοχή της Χώρας. Στην πρώτη περίπτωση αναφερόμαστε στις ζώνες της γεωργικής, κτηνοτροφικής και δασοκομικής παραγωγής, οι οποίες καθορίστηκαν από την υψομετρική κλίμακα. Στην δεύτερη περίπτωση αναφερόμαστε στα επιμέρους εδαφολογικά και υδρολογικά χαρακτηριστικά της κάθε υψομετρικής ζώνης, όπου ανάλογα και με τους επιδιωκόμενους οικονομικούς σκοπούς του κάθε παραγωγού, επηρέαζαν την επιλογή της αγροτικής δράσης που θα ακολουθούσε.

α) Το δυτικό τμήμα της Χώρας

1) Η κοιλάδα των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού

Μορφολογία: Οι ορεινοί όγκοι, που περιβάλλουν την κοιλάδα των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού, συγκροτούν έναν κλειστό ορόκυκλο, όπου οι κορυφογραμμές του κυμαίνονται μεταξύ των 1400 και 2300 μ. σχηματίζοντας έναν στενόμακρο ορεινό δίαυλο με έντονες κλίσεις εδαφών, παρουσιάζοντας την εικόνα

μίας επιμήκους χαράδρας. Οι κατηφορικές πλαγιές των τοποθεσιών Săltsetu και Džuneapine, οι οποίες συνιστούν τις νότιες και ανατολικές κατηφορικές απολήξεις της οροπεδικής ζώνης της Χώρας, φράσσουν την κοιλάδα από τα βόρεια. Οι τοποθεσίες Butšumu, Cătšănašu, Vrise και Gădelu, που συγκροτούν τις δυτικές πλαγιές του κεντρικού ορόκυκλου της Χώρας μεταξύ του αυχένα της Κατάρας και της αυχενοδιάβασης του Ζυγού, συγκροτούν τα βορειοανατολικά και ανατολικά όρια της κοιλάδας. Η βορειοδυτική της πλευρά ορίζεται από τις τοποθεσίες Alune και Pade Alğiniĺe, οι οποίες συγκροτούν ένα μεγάλο αντέρεισμα, το οποίο με αφετηρία τη νοτιοδυτική πλευρά της οροπεδικής ζώνης της Χώρας, διεισδύει εντός της κοιλάδας. Αυτό το αντέρεισμα χωρίζει τη βόρεια πλευρά της κοιλάδας από την αντίστοιχη δυτική, η οποία συγκροτείται από τα υψώματα, που περικλείουν από νότια και δυτικά την οροπεδική ζώνη της Χώρας. Αυτά ξεκινώντας από την τοποθεσία Scamnu, που είναι ο απότομος δυτικός κρημνός του αντερείσματος Alune–Pade Alğiniĺe, κατευθύνονται προς νότο κλείνοντας την ορокοιλάδα ακριβώς απέναντι από την τοποθεσία Σαράντα Ράχες του Λάκμου, όπου και η έσχατη νοτιοδυτική απόληξη του κεντρικού ορόκυκλου της Χώρας.

Ακριβώς απέναντι από το αντέρεισμα Alune-Pade Alghiniĺe υψώνεται το όρος Fădzetu[54], το οποίο αποτελεί μία προς βορά ορεινή προεξοχή του κεντρικού ορόκυκλου της Χώρας μεταξύ του αυχένα του Ζυγού και του φαραγγιού της Ronă. Ο όγκος του καλύπτει τη νοτιανατολική πλευρά της κοιλάδας διαχωρίζοντας το ανατολικό από το νότιο τμήμα της. Οι βορειοδυτικές πλαγιές το όρους Λάκμος, καθώς απλώνονται στο τμήμα του κεντρικού ορόκυκλου της Χώρας μεταξύ της Ronă και της κορυφής Tšucarelă, κλείνουν την κοιλάδα από τα νοτιοανατολικά και νότια, ενώ η βόρεια προεξοχή της, που τερματίζει στην τοποθεσία Σαράντα Ράχες, την κλείνει από τα νοτιοδυτικά.

Η λεκάνη που σχηματίζεται στα ριζά των προαναφερομένων υψωμάτων αποτελεί σημείο αποστράγγισης όλων των υδάτινων ρευμάτων, που κατηφορίζουν από τις γύρω πλαγιές. Αυτά συγκροτούν το δίκτυο των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού[55], που αποτελεί την πρωταρχική κοίτη του Αράχθου ποταμού[56]. Η κεντρική

[54] Στους χάρτες καταγράφεται ως Οξιά (ύψ. 1634 μ).

[55] Τα νερά της ποταμιάς Μπαρούτε (vale di Bărúte) ρέοντας προς τα ανατολικά συγκροτούν σταδιακά την πρώτη κοίτη του ποταμού. Ο σχηματισμός της οφείλεται σε ένα δίκτυο υδάτινων ρευμάτων, τα οποία κατέρχονται από τις τοποθεσίες Săltsetu, Politšoare, Politsă, Džuneapine και Butšumu. Στη συνέχεια, η κεντρική ροή του ποταμού ακολουθεί νοτιοανατολική πορεία έως το σημείο που βρίσκεται

ροή των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού, η οποία σχηματίζεται από τα νερά που απορρέουν στα χαμηλότερα σημεία της κοιλάδας, ξεκινάει βόρεια του Μετσόβου σε ένα υψομετρικό επίπεδο 1110 περίπου μέτρων και μετά από καθοδική πορεία περίπου είκοσι χιλιομέτρων βρίσκει διέξοδο διαφυγής στο νοτιοδυτικό όριο της Χώρας κάτω από τον οικισμό του Βοτονοσίου, όπου τυγχάνει να είναι το χαμηλότερο υψομετρικά σημείο της κοιλάδας, αγγίζοντας περίπου τα 750 μ.

κτισμένο το μοναστήρι της Παναγιάς. Σε αυτό του το τμήμα, γνωστός, πλέον, στους ντόπιους με την ονομασία Stăeanu, ενισχύεται με τα νερά πολλών μικρότερων υδάτινων ρευμάτων. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει για τον όγκο των υδάτων της η ρεματιά του Κέσαρι (vale din Kesari), η οποία κατέρχεται από ανατολικά συγκεντρώνοντας νερά των τοποθεσιών Cătšănašu, Vulodzi και Vrise. Μετά το μοναστήρι της Παναγιάς το ποτάμι κατευθύνεται νότια μέχρι και το σημείο που αρχίζει η κοιλάδα Bueanu. Αυτό το τμήμα του κεντρικού ρου, που φέρει πλέον και την περιγραφική ονομασία răulu di su hoară (το κάτωθεν της Χώρας ποτάμι), δέχεται εκατέρωθεν σημαντικότατες ενισχύσεις υδάτων. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζουν ανατολικά το ποτάμι του Ζυγού (răulu din Džugu, πηγάζει από τις τοποθεσίες Gadelu, Džugu, Cucuru, Disagu και Χανθα), το οποίο σμίγει με τον Stăeanu κάτω από το τείχος του μοναστηριού της Παναγιάς και νότια το ποτάμι της Ρόνα (răulu de la Rona, πηγάζει από τις θέσεις Δokime, Papuli, Tripozvolu, Keare Mare, Baru και Făntăna Mare), το οποίο σμίγει με τον κεντρικό ρου στην αφετηρία της κοιλάδας Bueanu. Μπαίνοντας, πλέον, το κεντρικό ρεύμα στην κοιλάδα Bueanu (συχνά εδώ αποκαλείται και ο ποταμός του Μπουεάνου - răulu de la Bueanu) αλλάζει πορεία προς τα νοτιοδυτικά, δεχόμενο από τα βόρεια μία σειρά νεροσυρμών σημαντικότερη των οποίων είναι αυτή που διασχίζει την ρεματιά του Κόρνου (Valea din Cornu, πηγάζει στη θέση Kiru). Το τέλος της νοτιοδυτικής πορείας του ποταμού βρίσκεται στην τοποθεσία Léšîndzî, όπου σε αυτό σημείο ενισχύεται από νότια με τα άφθονα νερά του ποταμού της Lešîndzî (răulu di Lešîndzî ή Λέντζα για τους κατοίκους του χωριού Ανθοχώρι), το οποίο πηγάζει στις απότομες πλαγιές της Σιτοβίτσας (τοποθεσίες Γκέβρου ή Κέβρου, Μπουντουβάκα και Πάδη μάρε). Μετά την τοποθεσία Lešîndzî η κεντρική ροή του ποταμού ακολουθεί βορειοδυτική κατεύθυνση και εισέρχεται στο τελευταίο τμήμα του πριν εγκαταλείψει την περιοχή των πηγών του. Το τέρμα αυτού του τελευταίου τμήματος του ποταμού αλλά και της χαράδρας, όπου λαμβάνει χώρα ο σχηματισμός του, βρίσκεται στην τοποθεσία Τρία Χάνια (Treile Hăni). Από το σημείο αυτό και μετά στρίβει πάλι νότια σε μία ευρύτερη, πλέον, κοιλάδα, που αποτελεί νέα γεωγραφική ζώνη, εκτός της περιοχής των πηγών, που μας αφορά. Σε αυτό το τελευταίο τμήμα του το κεντρικό ρεύμα δέχεται και πάλι τα νερά πολλών ρεμάτων, εκ των οποίων, ξεχωρίζουν από νότια οι «γκούρες» της Ντερβεντίστας και από βόρεια η Vale Mare, που πηγάζει στις τοποθεσίες Piryu και Dehule .

[56] Ο Άραχθος σχηματίζεται από τη συνένωση δύο επιμέρους ποταμών του Μετσοβίτικου, που πηγάζει στην περιοχή του Μετσόβου, και ενός βραχίονα, που κατέρχεται από την περιοχή του Ζαγορίου, ο οποίος σχηματίζεται από τους ποταμούς Βάρδα και Ζαγορίτικο οι οποίοι πηγάζουν στο Ανατολικό και Κεντρικό Ζαγόρι αντίστοιχα. Ο Αθανάσιος Ψαλίδας στη γεωγραφική του περιγραφή της Ηπείρου, η οποία συντάχτηκε στις αρχές του 19ου αιώνα, αναφέρει ότι «από τα βουνά του Μετζόβου, πηγάζει ο ποταμός Άραχθος κοινώς Διπόταμος, ένα κλωνάρι από Μέτζοβον .και άλλο από Ζαγόρι..». Κοσμάς Θεσπρωτός-Αθανασίος Ψαλίδας, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*, εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1964,σ. 56. Θα πρέπει να τονιστεί ότι με τον όρο «βουνά του Μετζόβου», όπως το επισημαίνει και ο ίδιος ο Ψαλίδας (βλ. *ό.π.,* σ. 52, 55) εννοεί την Πίνδο, κάτι που επιβεβαιώνεται και από άλλες πηγές της εποχής. Την ίδια άποψη συμμερίζεται και ο Hobhouse, ο οποίος αναφέρει ότι «…τα βουνά, που τώρα είναι γνωστά με το όνομα Μέτσοβο δεν μπορεί να είναι άλλα από την ίδια την Πίνδο…». J.C. Hobhouse, *A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810*, Vol. 1, επανέκδοση Arno Press & New York Times, New York -1971, σ. 68. Σχετικά με αυτό το θέμα, βλ. Α΄ Μέρος, σ. 61, σημ.45.

Οι αγροτικές χρήσεις της κολάδας.

Η χαμηλή καλλιεργητική ζώνη: Παρόλο που η χαμηλή ζώνη προσφέρονταν για την παραγωγή οποιουδήποτε προϊόντος μπορούσε να ευδοκιμήσει στην ορεινή ζώνη της Πίνδου, γνωρίζουμε ότι από τον 18^{ο} αιώνα που διαθέτουμε τα πρώτα στοιχεία έως και τον 20^{ο} αιώνα, που διαλύθηκε το αγροτικό σύστημα της Χώρας καλλιεργούνταν, ως επί το πλείστον, δύο είδη το αμπέλι και ο ποτιστικός αραβόσιτος, που συνιστούσε τον κύριο όγκο της παραγόμενης ποσότητας καλαμποκιού στην περιοχή. Ο προσανατολισμός προς αυτές τις καλλιέργειες δεν ήταν τυχαίος αλλά συνειδητή επιλογή των πληθυσμών της περιοχής υπαγορευμένη από τα κλιματικά, υδρολογικά και εδαφικά δεδομένα της οροκοιλάδας. Συγκεκριμένα, οι καλλιεργητές της Χώρας γνώριζαν ότι το αμπέλι και το καλαμπόκι, για να ευδοκιμήσουν, έπρεπε να καλλιεργηθούν σε θερμές τοποθεσίες (Locuri călduroase) και τέτοιες έβρισκαν μόνο στις χαμηλές και προσήλιες τοποθεσίες της οροκοιλάδας. Συνεπώς, το ανώτερο υψομετρικό όριο της χαμηλής ζώνης της κοιλάδας των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού συνέπιπτε με το ανώτερο σημείο καλλιέργειας του ποτιστικού αραβόσιτου, το οποίο προσδιορίζεται περίπου στα 1100 μ. Το αμπέλι, ακόμα πιο ευαίσθητο στις κλιματικές συνθήκες της Πίνδου, δύσκολα ευδοκιμούσε πάνω από τα 1000 μ., οπότε αποδοτικές αμπελοκαλλιέργειες είχαμε μόνο σε τοποθεσίες χαμηλότερες από αυτό το υψόμετρο, το οποίο συνιστούσε το ανώτερο υψομετρικό όριο της ζώνης συνύπαρξης αμπελοχώραφων και καλαμποκοχώραφων. Πρόκειται, βέβαια, για μία συνύπαρξη που αφορούσε μόνο την υψομετρική διάσταση, διότι οι εδαφικές και υδρολογικές προϋποθέσεις ανάπτυξης των δύο ειδών διαφοροποιούνταν. Συγκεκριμένα, η καλλιέργεια του αραβόσιτου, εκτός από ζεστές τοποθεσίες, προϋπόθετε εδάφη πρόσφορα στους ελιγμούς των αρότρων, οπότε επίπεδα με καλό χώμα δίχως πέτρες και οπωσδήποτε να είναι αρδεύσιμα. Ειδικά, το τελευταίο στοιχείο αποτέλεσε παράγοντα καθοριστικής σημασίας για την εξάπλωση της καλλιέργειας του καλαμποκιού σε συγκεκριμένες τοποθεσίες, δεδομένου ότι στην εύκρατη ζώνη η βλαστική περίοδος του αραβόσιτου συμπίπτει με την περίοδο της ξηρασίας στην οποία το φυτό είναι ιδιαίτερα ευαίσθητο, γι' αυτό και απαιτείται συστηματική άρδευση καθιστώντας το, έτσι, μία από τις λίαν ποτιστικές καλλιέργειες.

Το μεγαλύτερό μέρος της κοίτης της κεντρικής ροής των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού αποτελείται από κατηφορικούς όχτους, οι οποίοι αποτελούν

παραποτάμιες απολήξεις της φαραγγώδους τεκτονικής δομής της κοιλάδας. Ελάχιστες είναι οι ομαλές παραποτάμιες εκτάσεις, οι οποίες μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως αγροί[57]. Ωστόσο, μερικές δεκάδες μέτρα άνωθεν των απότομων όχτων της κοίτης επί των πρανών των βουνών, που περιβάλουν την κοιλάδα, σχηματίζονται πολλά φυσικά πλατώματα, τα οποία ανέρχονται κλιμακωτά ως το όριο των δασών. Αυτά τα μικρά οροπέδια όντας φυσικοί αποθέτες των φερτών υλών, που παρασέρνουν τα όμβρια ύδατα από τα ψηλότερα σημεία των πλαγιών, διαθέτουν ένα βαθύ και γόνιμο επίχωμα. Αυτό το στοιχείο, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι προσέφεραν στα άροτρα δυνατότητα περιστροφών, τα καθιστούσαν κατάλληλα για την καλλιέργεια του αραβόσιτου αρκεί, βέβαια, να έρρεε κοντά τους κάποια εκμεταλλεύσιμη υδάτινη παροχή. Η τελευταία επισήμανση είναι καίρια, δεδομένου ότι η κεντρική ροή των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού, παρόλο που διέθετε ικανό όγκο υδάτων, δεν προσφέρονταν για άρδευση λόγω του ότι έρρεε σε επίπεδο χαμηλότερο από αυτό των αγρών, εκτός αν οι γεωργοί κατέφευγαν στις τεχνικές των μυλωνάδων κατασκευάζοντας αύλακες πολλών χιλιομέτρων σε υψηλότερα επίπεδα της κεντρικής ροής, κάτι που ήταν πολύ κοπιώδες αλλά και πολλές φορές αναποτελεσματικό εφόσον, το καλοκαίρι που γινόταν τα περισσότερα ποτίσματα, ο όγκος του νερού μειωνόταν. Συνεπώς, μόνο τα νερά των υδάτινων ρευμάτων, που κατέρχονταν από τις γύρω πλαγιές μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για άρδευση.

Όλοι οι παραπάνω λόγοι οδήγησαν τους καλλιεργητές να επιλέξουν ως πρόσφορα σημεία για την ανάπτυξη του αραβόσιτου τα πλατώματα της χαμηλής ζώνης, που βρίσκονται κοντά σε εκμεταλλεύσιμα υδάτινα ρεύματα. Συγκεκριμένα, ξεκινώντας από βόρεια και κατά μήκος των 20 περίπου χιλιομέτρων, που υπολογίζεται το άνοιγμα της χαμηλής ζώνης της κοιλάδας, οι σημαντικότερες συγκεντρώσεις καλλιεργειών αραβόσιτου εντοπίζονται διαδοχικά στις παρακάτω περιοχές: 1) βορείως του οικισμού του Μετσόβου[58], 2) ανατολικά του οικισμού του Μετσόβου στην κάτω ζώνη της περιοχής Vrise, 3) κάτω από τα σπίτια του οικισμού του Μετσόβου, τοποθεσία Sărińe, και περιφερειακά των μοναστηριών της Παναγιάς και του Αγίου Νικολάου, 4) βόρεια περιφερειακή ζώνη του οικισμού του Ανηλίου[59], 5) μεταξύ της χαμηλής ζώνης της ποταμιάς της Ronă και των υπωρειών του όρους

[57] Αυτές εντοπίζονται κυρίως στις περιοχές Bueanu και Lešîndzî.
[58] Τοποθεσίες Balta a Broaštilor και Rocu.
[59] Τοποθεσίες Paliohore, Agri Vucufešti.

Piryu[60], 6) επί της πλαγιάς που υψώνεται επί της αριστερής κοίτης της κεντρικής ροής του ποταμού καθώς διασχίζει την κοιλάδα Bueanu[61], 7) επί της πλαγιάς που απλώνεται κάτω από τον οικισμό της Ντερβεντίστας και πάνω από την αριστερή κοίτη του κεντρικού ποταμού[62] και 8) επί των πρανών που υψώνονται πάνω από την δεξιά κοίτη της κεντρικής ροής του ποταμού μεταξύ της κοιλάδας Bueanu και του οικισμού του Βοτονοσίου[63]. Οι προαναφερόμενες εδαφικές ζώνες θα μπορούσαν κάλλιστα να καλύψουν τις ανάγκες του πληθυσμού των οικισμών της κοιλάδας σε αραβόσιτο, αν συγκροτούσαν αποκλειστικά από επίπεδες επιφάνειες. Όμως, στο μεγαλύτερό τους μέρος αποτελούνται από επικλινή εδάφη, τα οποία, εκτός του ότι δεν διευκολύνουν τη χρήση του αλετριού, έχοντας ξεπλυθεί προβάλλουν μόνον αποσαθρωμένους σχίστες και, έτσι, χάνουν εύκολα την υγρασία τους, παρά το μεγάλο τους υψόμετρο. Πρόκειται για εδάφη τα οποία αποκαλούταν από τους κατοίκους της Χώρας reveńi ή lendure. Είναι φανερό ότι αυτές οι κατηφοριές με το ξηρό έδαφος είναι ακατάλληλες για την καλλιέργεια του αραβόσιτου, ωστόσο αποτελούν ιδανικά σημεία για την αμπελοκαλλιέργεια, κάτι που κατέστησε τη χαμηλή ζώνη των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού το μεγαλύτερο και καλύτερο αμπελώνα της Χώρας Μετσόβου. Οι υψηλότεροι αμπελώνες της οροκοιλάδας βρίσκονταν κάτω από τον οικισμό του Μετσόβου περιφερειακά του μοναστηριού της Παναγιάς και του Αγίου Νικολάου. Οι μεγάλοι, όμως, αμπελότοποι ξεκινούσαν από τον λόφο Yińetsî, ένα από τα ιδανικότερα σημεία της κοιλάδας, όσον αφορά την αμπελοκαλλιέργεια[64]. Μία δεύτερη αξιόλογη συγκέντρωση αμπελοχώραφων εντοπίζεται στην ευρύτερη ζώνη του Bueanu[65]. Στη συνέχεια, ορισμένα αμπέλια υπήρχαν στην γεωργική ζώνη της

[60] Τοποθεσίες Gatšu, Tšumagu, Su Tšucă.
[61] Τοποθεσίες Bufă, Keatră Rošă, Lešîndzî.
[62] Αποτελεί την καλλιεργητική ζώνη του οικισμού και περικλείεται μεταξύ των τοποθεσιών Lešîndzî και Γάβροβα.
[63] Τοποθεσίες Surinu, Vale Mare, Beta.
[64] Το τοπωνύμιο Yińetsî, το οποίο μπορεί να αποδοθεί στα ελληνικά με την λέξη «αμπελάκια», δείχνει ότι ο συγκεκριμένος λόφος (υψ. περίπου 950 μ.) υπήρξε μία παλιά αμπελουργική ζώνη. Μετά τον αφανισμό της τοπικής αμπελουργίας η περιοχή μετατράπηκε σε αγκαθότοπο. Με πολύ γλαφυρό τρόπο ο Ε. Αβέρωφ-Τοσίτσας περιγράφει σε σχετικό σύγγραμμά του, ότι η ανάμνηση των ντόπιων για την ύπαρξη αμπελιών στην θέση Yińetsî τον έκανε να μετατρέψει τον άγονο και πετρώδη λόφο ξανά σε αμπελότοπο. Η επιτυχία της προσπάθειάς του είχε σαν αποτέλεσμα να δημιουργήσει τις πρώτες οινοποιητικές εγκαταστάσεις για την παραγωγή του κρασιού «Κατώγι». Βλ.. Ε. Αβέρωφ-Τοσίτσας, *Με λογισμό και μ' όνειρο*, εκδ. Ιδρύματος Ευαγγέλου Αβέρωφ –Τοσίτσα, [χ.τ.], 1991.
[65] Κατελάμβαναν την πλαγιά που υψώνεται αριστερά της κεντρικής ροής του ποταμού μεταξύ του υφιστάμενου ελατόδασους και των παραποτάμιων ισιωμάτων, καθώς επίσης και σημεία των όμορων τοποθεσιών Bufă, Keatra Rošă και Lešîndzî.

Ντερβεντίστας, ανάμεσα σε χωράφια με δημητριακά[66]. Τέλος, καταλήγουμε στην περιοχή του Βοτονοσίου, όπου εντοπίζουμε τον παλιό και μεγάλο αμπελότοπο του Tšîrnu.

Μπορεί ο αραβόσιτος και το αμπέλι να ήταν τα κυρίαρχα είδη που καλλιεργούνταν στην χαμηλή ζώνη της κοιλάδας των πηγών του μετσοβίτικου ποταμού, ωστόσο δεν ήταν τα μόνα παραγόμενα είδη. Ειδικά, στις περιφερειακές ζώνες της Ντερβεντίστας και του Βοτονοσίου επειδή η γεωμορφολογία τους δεν επέτρεπε τη δημιουργία χωραφιών πάνω από το υψομετρικό όριο της χαμηλής ζώνης, είχαμε την καλλιέργεια και ορισμένων άλλων δημητριακών σε μικρές, ωστόσο, ποσότητες. Επίσης, σε κάθε καλαμποκοχώραφο εφαρμοζόταν η πρακτική της συν-καλλιέργειας. Συνήθως, έβαζαν φασολιές επειδή το καλάμι του αραβόσιτου ήταν ιδανική βέργα για τη στήριξη του αναρριχόμενου φυτού. Στα καλαμποκοχώραφα των αγροικιών φιλοξενούνταν και άλλα κηπευτικά εκμεταλλευόμενοι, με αυτό τον τρόπο, οι κάτοχοί τους το αμμοπηλώδες του εδάφους και την τακτική τους άρδευση. Η χαμηλή ζώνη λόγω του υψομέτρου της προσφέρονταν επίσης και για την ανάπτυξη καρποφόρων δέντρων. Δεν αναφερόμαστε, βέβαια, σε συστηματική καλλιέργεια αλλά σε μονάδες εντός των αμπελοχώραφων, με σκοπό την κάλυψη προσωπικών αναγκών. Συνήθως, φυτεύονταν συκιές και σε μικρότερο βαθμό μηλιές και αχλαδιές. Τέλος στα χαμηλά σημεία της ποταμιάς του Ζυγού[67], καθώς και στα χαμηλά σημεία της Ronă[68], εντοπίζουμε και ορισμένα κοφτολείβαδα .

Ένα σημαντικό τμήμα των καλλιεργουμένων εκτάσεων της χαμηλής ζώνης περιέβαλε αγροικίες. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις αυτών εντοπίζονται στην ποταμιά της Ronă, στα πρανή που περιέκλειαν την κοιλάδα του Bueanu στη ρεματιά της Valea Mare και κάτω από το Βοτονόσι. Όπως θα δούμε σε άλλο κεφάλαιο, αυτά τα αγροτόσπιτα συγκροτούσαν οικογενειακές αγροκτηνοτροφικές μονάδες, όπου διαθέτοντας αυτάρκεια δημητριακής παραγωγής εξασφάλιζαν χρηματικό εισόδημα διατηρώντας κοπάδια από αιγοειδή, τα οποία εξέτρεφαν προς πώληση στους ζωέμπορους και δερματεμπόρους της περιοχής. Η ανάπτυξή τους υπήρξε, εν μέρει, απόρροια της γεωμορφολογίας της κοιλάδας.

[66] Σε κτηματολόγιο των ναών της Ντερβεντίστας, που χρονολογείται από τα μέσα του 19ου αιώνα, καταγράφονται αμπέλια, τα οποία είχαν αφιερωθεί από μετσοβίτες. Αυτή η μαρτυρία καταδεικνύει τις κάποτε στενές σχέσεις της Ντερβεντίστας με τη Χώρα Μετσόβου. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Ιωαννίνων, Φάκελος Ντερβεντίστα.

[67] Τοποθεσίες Θanu, Dzimura, Dumnească, ScurarÍi.

[68] Τοποθεσίες Mutšară al Peli ή Vucufescu, Iliă, Vale Mare, Bazdavani.

Μπορεί τα καλυμμένα με χαμηλή βλάστηση απότομα πρανή της περιοχής να ήταν ακατάλληλα για οποιαδήποτε καλλιέργεια προσέφεραν, ωστόσο, ιδανικούς βοσκότοπους για τις γίδες των αγροικιών, οι οποίες μπορούσαν να αναρριχηθούν και στα πιο δύσβατα σημεία τους. Εκτός, όμως, από γίδες οι αγροικίες εξέτρεφαν και ορισμένα βοοειδή, τα οποία, πέραν της κάλυψης των διατροφικών τους αναγκών, τα πουλούσαν και ως αροτρίωνες βόες στους ζευγάδες της περιοχής.

Η υψηλή καλλιεργητική ζώνη: Η κυριαρχία του ποτιστικού αραβόσιτου στα χαμηλότερα σημεία της κοιλάδας των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού και η δυνατότητα ευδοκίμησης των υπόλοιπων δημητριακών σε μεγαλύτερα υψόμετρα συνετέλεσαν, ώστε να συγκροτηθεί στα ψηλότερα σημεία της μία δεύτερη καλλιεργητική περιοχή. Κυμαινόμενη υψομετρικά μεταξύ των 1100 και 1500 μ. θα μπορούσαμε να την αποκαλέσουμε και «ζώνη του σίτου», δεδομένου ότι συγκέντρωνε την πλειοψηφία των σιτοχώραφων της κοιλάδας. Μπορεί ο αραβόσιτος να είναι το δημητριακό με την μεγαλύτερη στρεμματική απόδοση, ωστόσο τα νοικοκυριά της Χώρας δεν τον εκτιμούσαν όσο το σιτάρι, το οποίο, εκτός του ότι έδινε ποιοτικότερο ψωμί, χρησιμοποιούνταν και ως βασικό υλικό για την παρασκευή εδεσμάτων. Ωστόσο, η παραγωγή του σιτάλευρου, σε αντίθεση με την παραγωγή του καλαμποκάλευρου, που άγγιζε τα όρια της αυτάρκειας, παρέμεινε πάντα ελλειμματική. Αυτό οφειλόταν στο γεγονός ότι τα φτωχότερα νοικοκυριά της Χώρας, κυριαρχούμενα από την λογική της δημητριακής αυτάρκειας, προτιμούσαν να διατηρούν κατά σύστημα καλαμποχώραφα, έστω και αν δεν απέδιδαν ποιοτικότερο αλεύρι, παρά να καλλιεργούν σιτάρια, τα οποία, όμως, είχαν μικρότερη απόδοση.

Σε αντίθεση με τη χαμηλή ζώνη, που εκτείνονταν σε όλο το μήκος της κοιλάδας των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού, η υψηλή ζώνη καταλάμβανε κυρίως τη βορειοανατολική της πλευρά. Μόνο σε αυτό το σημείο έχουμε φυσικά πλατώματα σε μεγάλα ύψη. Τα φλυσχογενή εδάφη αυτών των μικρών οροπεδίων, που πολλές φορές περιτριγυρίζονταν από δάση πεύκης, προσφέρονταν για την δημιουργία αγρών. Η περιοχή džuneapine ήταν αυτή που συγκέντρωνε τα περισσότερα σταροχώραφα της κοιλάδας. Εδώ, ξεκινώντας από το υψόμετρο των 1100 μ. δίπλα από τις παραποτάμιες εκτάσεις της κεντρικής ροής του ποταμού[69] ανέρχονταν κλιμακωτά

[69] Τοποθεσίες Bărute και Goĺia.

μέχρι το υψόμετρο των 1400 - 1450 μέτρων, κοντά στον αυχένα της Κατάρας[70]. Η ίδια κατάσταση επικρατούσε σε μικρότερο βαθμό στην όμορη από δυτικά περιοχή Săltsetu[71]. Ανατολικότερα, στην περιοχή της Vrise είχαμε ελάχιστη παραγωγή σιταριού, κυρίως, στα υψηλότερά της σημεία, επειδή ως τοποθεσία αρδευόμενη, προσήλια και ζεστή προσέλκυε περισσότερο τις ποτιστικές καλλιέργειες. Την τελευταία σημαντική συγκέντρωση σταροχώραφων εντός της κοιλάδας την εντοπίζουμε στην ποταμιά του Ζυγού[72]. Στο υπόλοιπο τμήμα της εντοπίζουμε ελάχιστα σταροχώραφα, εντός της χαμηλής ζώνης, κυρίως, στην περιφέρεια του μοναστηριού της Κόκκινης Πέτρας και στις καλλιεργητικές ζώνες της Ντερβεντίστας και του Βοτονοσίου.

Η εφαρμογή από τα νοικοκυριά της Χώρας του καλλιεργητικού συστήματος της αμειψισποράς επέτρεπε την εναλλακτική χρήση των σταροχώραφων, δηλαδή την παραγωγή και άλλων δημητριακών όπως η βρώμη, το κριθάρι και ορισμένη ποσότητα ξερικού καλαμποκιού. Δεν έλειπαν, βέβαια, και οι εκτάσεις οι οποίες παρήγαγαν αποκλειστικά βρώμη και κριθάρι, κυρίως, στις περιοχές Džuneapine και Vrise και εντός χαμηλής ζώνης στις καλλιεργητικές περιφέρειες της Ντερβεντίστας και του Βοτονοσίου[73]. Επίσης, μία μικρή ποσότητα βρίζας παράγονταν σε τοποθεσίες της περιοχής Coaste, η οποία περιλαμβάνει τα κρημνώδη πρανή, που υψώνονται πάνω από τον οικισμό του Βοτονοσίου. Εκτός των δημητριακών στην υψηλή ζώνη της κοιλάδας καλλιεργούνταν συστηματικά διάφορα ψυχανθή, όπως κουκιά, φακές καθώς και ορισμένες ποσότητες ρόβι. Τέλος, εντοπίζουμε συγκεντρώσεις χορτολιβαδικών εκτάσεων στην περιοχή Vrise και στην ποταμιά του Ζυγού[74].

Παράλληλες οικονομικές χρήσεις της κοιλάδας

Στην κοιλάδα των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού καλλιεργούμενη έκταση πάνω από τα 1400 μ., δεν υπήρχε. Γνωρίζοντας ότι στην περιοχή της Χώρας ορισμένα δημητριακά φύονταν σε ακόμη μεγαλύτερα υψόμετρα, αντιλαμβανόμαστε ότι η μη επέκταση των καλλιεργειών πάνω από αυτό το όριο δεν καθορίστηκε από

[70] Τοποθεσίες Tšucă και Strungă cu Ketrile.
[71] Παλαιότερα ένα τμήμα της περιοχής Săltsetu ήταν βοσκότοπος για τα οικόσιτα του Μετσόβου. Κατόπιν απαλλοτριώθηκε και δόθηκε σε ακτήμονες.
[72] Κυρίως στις τοποθεσίες Sulatină, Ušîtsă και Dumnească.
[73] Τοποθεσίες Ovesu και Tšumă a Ordzuĺi.
[74] Τοποθεσίες Vivliu,Gadelu, Ušîtsă, Sulatină, Vastahu.

την υψομετρική παράμετρο, αλλά, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, από τη γεωμορφολογία της κοιλάδας. Συγκεκριμένα, όσο ανερχόμαστε στα ανώτερα σημεία των βουνών, που την περιβάλουν, η κλίση των εδαφών αυξάνει καθιστώντας έτσι αδύνατη τη διαμόρφωση καλλιεργούμενων εκτάσεων. Κατά συνέπεια, το φυσικό περιβάλλον αυτής της ζώνης διατήρησε τον αρχική του πολυμορφία, η οποία προέκυψε από τη σύγκλιση διαφορετικών γεωλογικών ενοτήτων. Χαρακτηριστικά του στοιχεία η ποικιλόμορφη δασική χλωρίδα και τα υποαλπικά υψίπεδα. Συγκεκριμένα, μεταξύ της Κατάρας και των βόρειων πρανών του όρους Fădzetu, δηλαδή σε όλη τη βορειοανατολική και ανατολική πλευρά της κοιλάδας, οι πλαγιές που υψώνονται άνωθεν της καλλιεργητικής ζώνης καλύπτονται έως και τις κορυφές τους, από ένα αιωνόβιο δάσος κωνοφόρων. Η αιτία της παλαιότητάς του είναι οι από αιώνες απαγόρευση της υλοτόμησής του. Οι κάτοικοι της περιοχής γνώριζαν καλά ότι η κοπή του θα επέφερε κατολισθήσεις με τραγικές συνέπειες τόσο για την γεωργία της κοιλάδας, όσο και για τον οικισμό του Ανηλίου[75]. Επιτρεπόταν, μόνο, η προμήθεια καυσόξυλων, ωστόσο γινόταν μικρή απόληψη λόγω του ότι η μαύρη ορεινή πεύκη, που κυριαρχεί σε αυτήν τη ζώνη, δεν είναι κατάλληλη για καύση. Για το κτηνοτροφικό σύστημα της Χώρας η εν λόγω περιοχή συγκροτούσε το στειροτόπι (Locu de stearpe) της Sturžă και του Lacu, δηλαδή βοσκότοπο για τα μη γαλακτοπαραγωγικά τμήματα των κοπαδιών, που νέμονταν τα δύο προαναφερόμενα στανοτόπια του Μετσόβου και του Ανηλίου.

Μεταξύ του σημείου σύγκλισης της νότιας πλαγιάς του Fădzetu και του όρους Λάκμος σχηματίζεται μία από τις χαρακτηριστικές περιοχές της κοιλάδας. Πρόκειται για τη Ronă μία δασοσκέπαστη ορεινή κόλπωση, η οποία διαρρέετε από τον ομώνυμο ποταμό (răulu de la Ronă), που αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους τροφοδότες του κεντρικού ρεύματος των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού. Η ανώτερη ζώνη της ανατολικής πλαγιάς της Ronă καλύπτεται από πανύψηλες οξιές. Αυτές αποτελούν τη δυτικότερη προέκταση ενός από τα παραγωγικότερα και πιο εκτεταμένα δασικά συμπλέγματα αυτού του είδους στον ελλαδικό χώρο. Ξεκινώντας από την κορυφή Etu, που ανήκει στον κεντρικό ορόκυκλο της Χώρας, απλώνεται ανατολικά προς την κοιλάδα του Ασπροποτάμου και δυτικά προς κοιλάδα των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού. Στη βόρεια πλευρά της Ronă τις οξιές διαδέχεται το μοναδικό ελατόδασος

[75] Μάλιστα, ο ιερέας του Ανηλίου επέσειε την ποινή του αφορισμού σε όσους υλοτομούσαν το δάσος που βρίσκεται πάνω από τον οικισμό.

της Χώρας, το οποίο καταλαμβάνει τα κατώτατα σημεία του Λάκμου. Η γεωλογική διμορφία της περιοχής και τα άφθονα νερά της έχουν σαν αποτέλεσμα το δάσος να διεισδύει στη χαμηλή καλλιεργητική ζώνη περιβάλλοντας αγροικίες, κοφτολίβαδα και τους βοσκότοπους των οικόσιτων του Ανηλίου και των γύρω αγροικιών. Όντας επί αιώνες η Ronă τόπος προμήθειας πρώτης ύλης για την ξυλουργική βιοτεχνία του Μετσόβου, ομάδες ξυλουργών υλοτομούσαν τις πανύψηλες οξιές της περιοχής, κάθε καλοκαίρι. Δύο παλαιοί και σημαντικοί βοσκότοποι συμπλήρωναν το πλαίσιο των οικονομικών δραστηριοτήτων, που αναπτύσσονταν στα όρια της Ronă. Ο πρώτος της Mandra Hodžă εκτείνεται επί του αυχένα που οδηγεί στην κοιλάδα του Ασπροποτάμου και ο δεύτερος της Făntănă Mare απλώνεται στη νότια πλευρά της Ronă επί των γυμνών πλαγιών του Λάκμου.

Η νότια πλευρά της Ronă αποτελεί την απαρχή των απότομων ασβεστολιθικών όγκων του Λάκμου, οι οποίοι εκτείνονται πάνω από την περιφέρεια της μονής του Κόκκινου Λιθαρίου. Στο σημείο αυτό στρεφόμενοι απότομα προς τα βόρεια δημιουργούν μία δεύτερη βαθιά ορεινή πτύχωση. Εδώ, εντοπίζονται οι πηγές του ποταμού της Lešîndzî (răulu de Lešîndzî) μία ακόμη σημαντική υδάτινη ροή, η οποία εκβάλει στο κεντρικό ρεύμα του ποταμού. Γενικά, η ζώνη του Λάκμου, η οποία φράζει την κοιλάδα από νότια νοτιοδυτικά, αποτελεί μία εντελώς διακριτή γεωλογικά και περιβαλλοντικά περιοχή της Χώρας. Εδώ, πάνω από το όριο της χαμηλής καλλιεργητικής ζώνης δεν συναντάμε πλέον δάση με κλιμακωτά πρανή και οροκόρυφα οροπέδια αλλά απότομες πλαγιές με έντονες κατακρημνίσεις. Εμφανής είναι στα ψηλότερα σημεία η αποσάθρωση των πετρωμάτων αποτέλεσμα του παγετού, που επικρατεί τον χειμώνα. Η συγκεκριμένη γεωλογική δομή είχε σαν αποτέλεσμα ολόκληρο το βουνό να καλύπτεται από ελάχιστα δάση ελάτης στα κατώτερα σημεία, ενώ τα ανώτερα παραμένουν γυμνά συγκροτώντας ζώνη βόσκησης των μεγάλων και μικρών ζώων του Ανηλίου και, κυρίως, της Ντερβεντίστας. Ακόμη, πιο απρόσφορη για γεωργικές δραστηριότητες είναι η δυτική πλευρά της κοιλάδας, με εξαίρεση μία περιφερειακή ζώνη πάνω από το Βοτονόσι. Εδώ, κυριαρχούν οι πολύ απότομες σχεδόν κρημνώδεις κλίσεις των αλλεπάλληλων αντερεισμάτων, που ξεδιπλώνονται μεταξύ του Βοτονοσίου και του Μετσόβου. Στα ψηλότερα σημεία[76] επικρατούν δάση ανάμικτα από πεύκα και οξιές, ενώ χαμηλότερα επί των απότομων βραχωδών αντερεισμάτων, που κατέρχονται έως την κεντρική ροή του ποταμού,

[76] Τοποθεσίες Kiru, Stoĺină και Coaste.

φύονται κυρίως πρίνοι. Αν εξαιρέσουμε τη χαμηλή ζώνη, όπου υπήρχαν αγροικίες, τα ψηλότερα σημεία προσφέρονταν μόνο για τη βόσκηση των αιγών των αγροικιών. Είναι βέβαια εντυπωσιακό το γεγονός ότι ανάμεσα στα απότομα πρανή, καλλιεργητές από το Βοτονόσι και το Μέτσοβο έσπερναν μέσα σε λακιές βρώμη και, κυρίως, βρίζα.

Οι οικισμοί της κοιλάδας. Αγροτική χρήση των εσωτερικών και περιφερειακών τους εδαφών.

Η συνολική έκταση του δυτικού τμήματος της Χώρας, το οποίο συγκροτείται από τα εδάφη της κοιλάδας των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού και της οροπεδικής ζώνης, υπολογίζεται στα 177.200 στρέμματα. Ο μορφολογικά ενιαίος αυτός χώρος διαμοιράζεται από παλιά μεταξύ του Μετσόβου, Ανηλίου και της Ντερβεντίστας, η οποία ήδη τον 18^{ο} αιώνα εμφανίζεται ως κοινότητα μη ανήκουσα στη Χώρα Μετσόβου.

Οι τρεις προαναφερόμενοι οικισμοί κτισμένοι στα 1156, 1050 και 1040 μ. αντίστοιχα[77] επιβεβαιώνουν τον κλασσικό οικιστικό κανόνα της Πίνδου, ο οποίος ορίζει την υψομετρική κλίμακα μεταξύ των 900 και 1200 μ. ως την ιδανικότερη για τη δημιουργία οικήσεων[78]. Μία μικρή απόκλιση από αυτόν τον κανόνα εντοπίζεται στην περίπτωση του Βοτονοσίου, το οποίο είναι κτισμένο στα 820 μ. Τα κρημνώδη πρανή της περιοχής δεν επέτρεπαν ανάπτυξη οικισμού πάνω από το συγκεκριμένο υψόμετρο. Πρέπει, ωστόσο, να έχουμε υπόψη το γεγονός ότι το Βοτονόσι έως και τον 20^{ο} αιώνα δεν συνιστούσε κοινότητα, αλλά γεωργικό συνοικισμό του Μετσόβου. Συνεπώς, η παρουσία του εντός της χαμηλής γεωργικής ζώνης της κοιλάδας των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού εντάσσεται σε μία λογική αντίστοιχη με αυτή που επέβαλε τη δημιουργία αγροικιών στην ίδια περιοχή.

Η ορεινή γεωμορφολογία της Πίνδου σε συνδυασμό με τις επικρατούσες οικονομικές δομές συνέτειναν ώστε ο δομημένος χώρος της οροσειράς να εμφανίζει μία εικόνα συγκεντρωμένων οικιστικών συνόλων. Ωστόσο, αυτή η τάση

[77] Αναφερόμαστε πάντα στο υψόμετρο των κεντρικών τους σημείων, δεδομένου ότι αυτοί οι οικισμοί όντας κτισμένοι σε πλαγιές βουνών παρουσιάζουν κατά συνοικίες διαφοροποιημένες υψομετρικές κλίμακες. Για παράδειγμα, η χαμηλότερη συνοικία του Μετσόβου βρίσκεται κοντά στα 1050 μ. και η ψηλότερη αγγίζει τα 1200 μέτρα.

[78] Σχετικά με αυτό το θέμα, βλ. Α΄ Μέρος , σ. 44.

συγκέντρωσης αν αναλυθεί με βάση την πυκνότητα δόμησης του κάθε οικισμού, εμφανίζεται διαβαθμισμένη ακόμη και μεταξύ συνοικιών του ιδίου οικισμού. Αυτή η διαφοροποίηση δεν προέκυψε τυχαία, αλλά υπήρξε απόρροια των οικονομικών μεταβολών που έλαβαν χώρα στην οροσειρά κατά την οθωμανική περίοδο. Οι κοινωνικές και δημογραφικές συνέπειές τους έθεσαν σε κίνηση μία διαδικασία ανατροπής των χρήσεων του δομημένου και αδόμητου χώρου του κάθε οικισμού. Πρόκειται για μία από τις λανθάνουσες παραμέτρους της σύγκρουσης που υπόβοσκε τότε μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων της οροσειράς. Ορισμένες πτυχές αυτού του θέματος θα τις προσεγγίσουμε εκτενέστερα αμέσως παρακάτω κατά την ανάλυση της διαδικασίας συγκρότησης των οικισμών της Χώρας Μετσόβου. Πριν όμως εισέλθουμε σε αυτό το θέμα, είναι χρήσιμο να σχηματίσουμε μία γενική εικόνα των χρήσεων των εδαφών, τόσο εντός όσο και περιφερειακά των δομημένων χώρων.

Έως και τα μέσα του 20^{ου} αιώνα οι οικισμοί της οροσειράς περιβάλλονταν από κηπότοπους, οι οποίοι εκτείνονταν τόσο στις παρυφές τους, όσο και στους ακάλυπτους χώρους μεταξύ των οικοδομών. Σε μεταγενέστερο κεφάλαιο θα αναλύσουμε διεξοδικά το σημαντικό ρόλο που κατείχαν οι λαχανόκηποι στο διαιτολόγιο των πληθυσμών της οροσειράς. Αυτό που πρέπει να επισημανθεί προς το παρόν είναι ότι η συστηματική τους φροντίδα και η συχνή λήψη προϊόντων επέβαλε την εγγύτητά τους προς τις κατοικίες. Η ίδια λογική οδήγησε στη μετατροπή ορισμένων εκτάσεων, που περιέβαλαν τους οικημένους χώρους σε ζώνες βόσκησης των οικόσιτων. Και σε αυτήν την περίπτωση απαιτούνταν καθημερινή έξοδος και επάνοδος των ζώων στους χώρους στάβλισης, οι οποίοι βρίσκονταν μεταξύ των οικιών. Σε μία παλαιότερη εποχή οι οικισμοί της οροσειράς, όντας ακόμη αραιά δομημένοι, διέθεταν ακάλυπτους χώρους μεταξύ των οικοδομών, οι οποίοι χρησιμοποιούνταν και ως βοσκότοποι για τα οικόσιτα. Πολύ πιθανόν, σε αυτή την πρώιμη φάση της ύπαρξής τους να έμοιαζαν περισσότερο με συγκεντρώσεις αγροικιών, παρά με τα πυκνοδομημένα χωριά των μεταγενεστέρων αιώνων. Ωστόσο, η οικονομική ανάπτυξη και η συνακόλουθη αύξηση του πληθυσμού επιφέροντας μεγέθυνση των οικιών και οικοδόμηση των ακάλυπτων χώρων είχαν ως συνέπεια τη μετατόπιση των κηποτόπων και των βοσκοτόπων των οικόσιτων στην περιφέρεια των οικισμών. Αυτή η μετάβαση από τις αρχαϊκές συνοικήσεις «αγροτόσπιτων» σε πιο σύνθετα οικιστικά σύνολα συνιστώντας μία από τις σημαντικότερες φάσεις της οικιστικής ιστορίας της Πίνδου, σηματοδοτεί την απαρχή νέων οικονομικοκοινωνικών εξελίξεων, οι οποίες θα καθορίσουν την πολιτισμική

φυσιογνωμία της οροσειράς έως τις μέρες μας. Πρέπει, ωστόσο, να τονιστεί ότι αυτή η διαδικασία δεν ήταν ταυτόχρονη ούτε ίδιας εντάσεως για το σύνολο των οικισμών της οροσειράς. Σε ορισμένους εξ' αυτών έλαβε χώρα πολύ νωρίς, σε άλλους κράτησε αιώνες, ενώ υπήρξαν και περιπτώσεις όπου δεν τελεσφόρησε ποτέ. Ενδεικτική είναι η περίπτωση των οικισμών του δυτικού τμήματος της Χώρας Μετσόβου. Αν και κατά την διάρκεια του 20ου αιώνα οι κηπότοποι και οι βοσκότοποι των οικόσιτων εμφανίζονται εκτοπισμένοι στην περιφέρεια των δομημένων χώρων τους για τους τρεις μικρότερους αυτή η εξέλιξη δεν ξεπερνάει τον χρονικό ορίζοντα του 19ου αιώνα και, μάλιστα, δεν ολοκληρώθηκε εντελώς ποτέ. Εντελώς διαφορετικά, όμως, είναι τα πράγματα για το Μέτσοβο, που υπήρξε όχι μόνο ο μεγαλύτερος οικισμός της Χώρας, αλλά και ο μεγαλύτερος ολόκληρης της Πίνδου. Η ανάλυση της διαδικασίας συγκρότησης των οικισμών της Χώρας που ακολουθεί αμέσως παρακάτω θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε διεξοδικότερα ορισμένες πτυχές αυτού του θέματος.

Το Μέτσοβο (βλχ. A-Mindžu): Ένα μεγάλο τμήμα των βορειοδυτικών πτυχωτών πρανών της κοιλάδας των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού καταλαμβάνεται σήμερα από τον οικισμό του Μετσόβου, ο οποίος απλώνεται σε μία έκταση 35 περίπου εκταρίων. Σύμφωνα με κάποιες ενδείξεις οι τρεις παλαιότερες συνοικίες της σημερινής κωμόπολης έως τις αρχές του 16ου αιώνα συγκροτούσαν χωριστούς οικισμούς[79]. Τον 17ο αιώνα, αν και πρέπει να είχαν ενοποιηθεί διοικητικά, πιθανόν, να παρεμβάλλονταν ακόμη μεταξύ τους αδόμητες εδαφικές εκτάσεις. Μία πρώτη σαφή άποψη σχετικά με το δομημένο χώρο του οικισμού μας δίνουν τα πωλητήρια έγγραφα του 18ο αιώνα. Συνήθως, αναφέρονται σε κατοικίες στο κέντρο οικοπέδων, τα οποία φέρουν καρποφόρα δένδρα και περιβάλλονται από πέτρινους φράχτες. Αυτή η εικόνα επιβεβαιώνεται και από τις περιγραφές των περιηγητών. Ο Holland στα 1813 αναφέρει ότι τα σπίτια του Μετσόβου, σχεδόν όλα μονοκατοικίες, βρίσκονται ανάμεσα από δένδρα[80]. Το ίδιο και ο Άγγλος ζωγράφος Lear, ο οποίος περνώντας στα μέσα του 19ου αιώνα από τον οικισμό παρατηρεί ότι *«τα σπίτια κυρίως μονοκατοικίες βρίσκονται ανάμεσα σε κήπους, βράχια, οξιές και πρίνους,...»*[81]. Η ύπαρξη οικοδομών, που περιβάλλονται από οικόπεδα με καρποφόρα δένδρα, δεν ήταν άγνωστη ούτε και κατά τον 20ου αιώνα, μόνο, που περιορίζονται πλέον στις

[79] Σχετικά με αυτό το θέμα βλ. Β΄ Μέρος, Κεφ. Β΄, σ.137, σημ. 32.
[80] H. Holland, *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία (1812-1813)*, μτφ. Γ. Καραβίτης, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1989, σ. 44 .
[81] E. Lear, *ό.π.,* σ. 390-391.

περιφερειακές συνοικίες του Μετσόβου. Αντίθετα, οι κεντρικές είχαν καταστεί πλέον πυκνοδομημένες και οι μεταξύ τους ακάλυπτοι χώροι ήταν ελάχιστοι και μικρής εκτάσεως. Ορισμένοι ανοιχτοί χώροι μεταξύ των οικιών υφίστατο, εξ αιτίας των μεγάλων κλίσεων, που καθιστούσαν αδύνατη την οικοδόμηση τους. Επρόκειτο για κατηφορικούς όχτους, οι οποίοι συχνά συγκρατούνταν τεχνητά με αναλήμματα.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τις ιστορικές αναφορές αλλά και τα διασωθέντα δείγματα ο οικισμός του Μετσόβου έως και τα μέσα του 20^{ο} αιώνα συγκροτούνταν από οικίες η πλειοψηφία των οποίων περιβάλλονταν από ανοικτούς χώρους. Σε αυτούς, συνήθως, φύονταν καρποφόρα δένδρα και ενδεχομένως να υφίστατο κάποιος μικρός λαχανόκηπος. Συχνά, κατασκευάζονταν ορισμένα δευτερεύοντα κτίσματα, όπως τα «*hăetsî*», τα οποία χρησιμοποιούσαν ως εξωτερικά μαγειρεία και πλυσταριά, και οι «*pleamse*», που χρησίμευαν ως αχυρώνες-στάβλοι. Αν και το τελευταίο στοιχείο παραπέμπει σε οικήσεις αγροτικού χαρακτήρα δεν μπορούμε να θεωρήσουμε τις οικίες του Μετσόβου αγροτικές. Τα οικόσιτα ζώα και υποζύγια που διέθετε το κάθε νοικοκυριό απαιτούσαν χώρους στάβλισης και αποθήκευσης ζωοτροφών, ωστόσο οι κατοικίες δεν κατασκευάζονταν κατά το πρότυπο των αγροικιών, αλλά διέθεταν ένα αστικό τύπο, ο οποίος ποίκιλε ανάλογα με την κοινωνική θέση του κάθε νοικοκυριού. Ο Αραβαντινός στα μέσα του 19^{ου} αιώνα αναφέρει ότι *«οι πρόκριτοι κάτοικοι του Μετσόβου ζώσι καλώς και φιλοκάλως, έχοντες οικήματα υπερβαίνοντα κατά την αξίαν, και τα κοσμήματα τας λαμπροτέρας οικίας των Ιωαννιτών»*[82] και ο Philippson στα τέλη του 19^{ου} αιώνα προσθέτει ότι τα σπίτια του Μετσόβου είναι συνήθως μεγαλοπρεπή και με γερή κατασκευή, κάτι που επιβάλλεται και από το βαρύ κλίμα[83].

Το γεγονός ότι, ήδη τον 18^{ο} αιώνα, οι κηπότοποι και οι βοσκότοποι των οικόσιτων του Μετσόβου είχαν μετατοπιστεί στις παρυφές του οικισμού σε αυστηρά καθορισμένες ζώνες αποτελεί ένδειξη ότι είχε απολέσει τον αρχαϊκό αγροτικό του χαρακτήρα, που, πιθανόν, να διέθετε σε προγενέστερους αιώνες. Μία πρώτη σαφή εικόνα για τις χρήσεις των περιφερειακών εδαφών του οικισμού μας δίδει σχετικό έγγραφο του 1776, στο οποίο αναφέρονται τα εξής: *«φανερώνομεν κ΄ ομολογούμεν εμείς οι υπογραφώμενοι μετζοβίτες ιερείς τε κ΄λαϊκοί ότι απεφασίσαμεν κοινή γνώμη, κ΄ εβάλαμαν τέσσαρους επιτρόπους τον κύρκον ντάσιου, τον ιωάννην φλώκα, τον διαμάντην δίμανου, κ΄ τον παπαζήσην παπαιωάννου, διά να έβγουν να μετρήσουν τους κήπους, οπού εχουν φθιάση τους καινούριους εις τον βακούφηκον τον τόπον τους*

[82] Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, εκδ. Κουλτούρα, Αθήνα, [χ.χ.], σ.109.
[83] A. Philippson, *ό.π.,* σ. 187.

απλέρωτους εκεινούς οπού δεν έχουν ομολογίαν, κ΄ εις όπιον δεν έχει ομολογίαν κ΄ είναι απλέρωτος, να τα πληρώση εις το βακούφη κατά το παλιόν, του πήχα μισό γρόσι: κ΄ όσοι έχουν δύο κήπους να πάρουν το έναν να το δώσουν εκεινού όπου δεν έχει, κ΄ όσοι κήποι ευρίσκονται απάνου από το αυλάκι οπού έρχεται από την πολυτζά να έχουν άδυαν να τους χαλάσουν όλους, ότι είναι μερεά διά τα πράμματα να βόσκουν, κ΄όσον τόπον περορήζει ο άγιος Γεώργιος, από το γεφύρι του γιάννη αλέξη οπού ευρίσκεται εις του βάλεα πίτζα, κ΄τον κατήφωρον, κ΄κρούειν είς την στράταν την μεγάλην οπού περνάγει κατά τό φίνω κ΄γυρίζει την στράταν την μεγάλην, εδώθεν, κ΄ κρούϊ εις τον κήπον της αργύρως του λαμπρέτα κ΄ τον ανύφωρον εις τον κήπον της εκκλησίας,κ΄ νικολέτα, κ΄άλλοι κήποι καθός έιναι φθιασμένοι τήν σήμερον, κ΄κρούϊ εις την βρύσιν του Ιωάννη αλέξη κ΄γυρίζει το αυλάκι οπού έρχεται από την γκούραν κ΄ κλή εις την κάναλην κ΄ γεφύρι του Ιωάννη αλέξη εις αυτόν τον τόπον οπού περικλείη τά άνωθεν σίνορα νά μήν έχει άδειαν κανείς νά φθιάση όχι κήπον αλλά ούτε πιθαμήν τόπου να μήν πάρη επειδή είναι βακούφικος του αγίου γεωργίου,κ΄ πάλιν όσοι κήποι .....από κάτω από το αυλάκη, οπού απερνούν το νερόν οι κατωχωρίτες, έξω από τους διορισμένους κήπους από του βάλεα πίτζα έως την βρύσιν του στάνου να τους χαλάσουν όλους να μένει αυτός ο τόπος άδειος διά τα πράμματα κατά το παλαιόν έθος, προς τούτοις λέγομεν κ΄ όσοι κήποι ευρίσκονται από του σιρήνου έως του πάντε γραμματίκουλουι να τους εξετάσουν κ΄ αυτούς ομού μετά χωράφια, κ΄ όπου ευρίσκουν κανένα άδυκον να έχουν άδυαν να το χαλάσουν, κ΄ εις τα άνωθεν όσα έιπαμεν να τυράξουν οι ειρημένοι επίτροποι εν φόβω θεού αφιλοπροσώπως, ούτως έγεινε το παρόν βεβαιοτικόν, κ΄εδώθη, εις χείρας των άνωθεν επιτρόπων διά νά έχει το κύρος, κ΄ την ισχύν εν παντί κρητηρίω δυκαιοσύνης »[84].

Η ανωτέρω έγγραφη πηγή πέραν των τοπογραφικών πληροφοριών, που μας παρέχει αποκαλύπτει εμμέσως και ορισμένες πτυχές της σύγκρουσης, που υπόβοσκε μεταξύ των κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων της Χώρας. Οι αναφερόμενες περιοχές αφορούν σχεδόν το σύνολο της περιφερειακής ζώνης του οικισμού, η οποία, σύμφωνα, με το ανωτέρω έγγραφο έως το 18ο αιώνα συγκροτεί ένα σύνολο βακούφικων και κοινών γαιών. Η καταπάτησή της φανερώνει ότι το τοπικό σύστημα παραγωγής τροφίμων έχει καταστεί ελλειμματικό. Πράγματι, όπως θα δούμε παρακάτω, η δημογραφική έκρηξη, που βιώνει το Μέτσοβο κατά την διάρκεια του 18ου αιώνα, επιφέρει ανατροπή της διατροφικής αυτάρκειας του οικισμού. Οι αρχές

[84] Βλ. Γ. Πλατάρης, *Κώδικας …*, *ό.π.*, σ. 73.

της Χώρας αντιδρώντας στην αυθαίρετη καταπάτηση των εκκλησιαστικών και κοινοτικών εκτάσεων προβαίνουν σε καταγραφή και αποκατάστασή τους. Ωστόσο, αντιλαμβανόμενες την οξύτητα του διατροφικού προβλήματος των κατωτέρων στρωμάτων δεν απαιτούν την επιστροφή τους αλλά την νομιμοποίησή τους και την ισότιμη κατανομή τους. Ενδεχομένως, πίσω από αυτή την απόφαση να υποκρύπτεται η πρόθεση της διοικητικής αρχής να διατηρήσει τα κτήματα, που και η ίδια διέθετε επί των βακούφικων γαιών, των οποίων ήταν ο φυσικός διαχειριστής, χωρίς ωστόσο να είναι διατεθειμένη να δεχτεί την πλήρη οικειοποίησή τους από τους κατοίκους του οικισμού. Περιορισμοί τίθενται, επίσης, και επί εδαφών που εξυπηρετούν σημαντικές οικονομικές χρήσεις του οικισμού, γι' αυτό και επιβλήθηκε η καταστροφή των κήπων και χωραφιών, που είχαν δημιουργηθεί εντός των κοινών γαιών, που είχαν οριστεί ως βοσκότοποι για τα οικόσιτα. Φαίνεται, όμως, ότι τα παραπάνω μέτρα ελάχιστη τάξη επέφεραν. Γι' αυτό και το 1795 εκδίδεται νέα έγγραφη απόφαση, η οποία λειτουργεί επικυρωτικά και συμπληρωματικά προς την προγενέστερη του 1776. Το περιεχόμενο του νέου εγγράφου έχει ως εξής: «*φανερώνωμεν ημείς η χώρα μετζόβου κοινή γνώμη ότι επειδή πολοί χωριανοί μας επίασαν τόπον βακούφικον της χώρας μας, κ΄έκαμαν κήπους κ΄χωράφια κ΄εχάλασαν τον μεράν των αλόγων σήμερον παρασταθέντες όλη η χώρα ιερείς τε κ΄ λαϊκοί έμπροσθεν του ζαμπήτη μας ισίν αγά εβρέθη εύλογον από όλους, κ΄επικηρώνωμεν την όπισθεν ομολογίαν κ΄ διορίσομεν τέσσαρας εξεταστάς, τον δημήτριον πέγαν, ιωάννην γγαδέλου, νικόλαον τζίκαν κ΄μίχον στανίμερου, των οποίων δίδομεν την άδειαν να εξετάσουν εν φόβω θεού κ΄ψυχής των όσοι κήποι κ΄χωράφια έγιναν ύστερα από το όπισθεν έτος 1776 : ις ταις μεριαίς οπού αναφέρει η όπισθεν ομολογία , κ΄ έτι προς τούτοις εις τον μεράν του γαζελίου επάνω από το αυλάκι, κ΄ εκείθεν έως του γγρίζου, εξερώντας τους κήπους κ΄ χωράφια οπού είναι αγορασμένα από τους προεστούς της χώρας με ομολογίας ή από τους όπισθεν επιτρόπους οπού τότε εδιορίσθησαν ή πατρικάτους με ομολογίας, οι τέτιοι κήποι κ΄χωράφια να χαλασθούν. κ΄ εάν ήθελαν κατατρεχθή τίποτας οι ειρημένοι εξεταχταί να έχη η χώρα να τους διαφεντεύσει κ΄ αν τους ακολουθήση τίποτας ζημίαν από αυτήν την ετίαν της εξετάσεως να τους αποκριθή η χώρα. όθεν έγινε το παρόν υπογεγραμμένον από όλην την χώραν κ΄εβάλθη εις την μπάγγαν εις εκκλησίαν διά βεβαίωσιν κ΄στερέωσιν*»[85] .

Το πιο αξιοπαρατήρητο σημείο του ανωτέρω κειμένου είναι ότι οι «προεστοί, *επίτροποι και πατρικάτου*» του Μετσόβου, δηλαδή τα μέλη της άρχουσας κοινωνικής

[85] Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.,* σ. 104.

ομάδας, εξαιρούν από την καταστροφή τα κτήματά τους, που βρίσκονται εντός του βοσκοτόπου των οικόσιτων. Πέραν του αυθαίρετου χαρακτήρα αυτής της απόφασης, προβλήματα θέτει και το γεγονός της απόκτησης αυτών των κτημάτων. Το έγγραφο αναφέρεται σε αγορασμένους κήπους και χωράφια, που σημαίνει ότι προέρχονταν από πώληση. Μία τέτοια πράξη είναι κατανοητή για τις βακούφικές γαίες εφόσον η εκκλησία, που ήταν ο ιδιοκτήτης τους, είχε το τυπικό δικαίωμα να τις πουλήσει. Ωστόσο, η πώληση εκτάσεων που ανήκαν σε κοινοτικούς βοσκότοπους προβληματίζει, δεδομένου ότι ανήκαν στις κοινές γαίες, συνεπώς, όπως θα δούμε σε μεταγενέστερο κεφάλαιο, δεν υπόκειντο σε αγοροπωλησίες.

Τελικά, οι ανωτέρω διατάξεις ελάχιστα πράγματα κατάφεραν, αν κρίνουμε από τη χρήση που επιφυλάχθηκε σε αυτές τις περιοχές κατά τους μεταγενέστερους αιώνες. Έως και τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα ο δομημένος και περιφερειακός χώρος του Μετσόβου έφερε τη σφραγίδα της οικονομικής και κοινωνικής δυναμικής που αναπτύχθηκε κατά τον 18^{ο} αιώνα, αμυδρή εικόνα της οποίας μας δίδουν τα ανωτέρω έγγραφα. Συγκεκριμένα, ο βοσκότοπος μεταξύ των τοποθεσιών *γαζελίου* και *γγρίζου* συνέχισε να έχει την ίδια χρήση έως και τον 20^{ο} αιώνα, ωστόσο είχε περιοριστεί στα υψηλότερά του σημεία, όπου η γεωμορφολογία και το υψόμετρο δεν ευνοούν την ανάπτυξη κήπων και χωραφιών. Επίσης, το όριο που έθετε « *το αυλάκι οπού έρχεται από την πολυτζά»* ξεπεράστηκε σε πολλά σημεία του, με σκοπό όχι μόνο την δημιουργία κήπων, αλλά και οικοδομών. Τέλος, οι βακούφικες γαίες της ίδιας τοποθεσίας μετατράπηκαν κατά τους μεταγενέστερους αιώνες σε κηπότοπους[86]. Σήμερα, αυτές οι τοποθεσίες συγκροτούν την δυτική και βορειοδυτική πλευρά του Μετσόβου, όπου ο οικισμός παρουσιάζει το ανώτερο υψομετρικό του όριο, αγγίζοντας σχεδόν τα 1280 μ[87]. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά στο «αυλάκι», που έρχεται από την «πολυτζά». Πρόκειται για το παλιό υδραγωγείο της κωμοπόλεως, γνωστό στους ντόπιους ως «ghirize». Ξεκινώντας από τις πηγές της τοποθεσίας Vale di Ĺiošańi εντός της οροπεδικής ζώνης, μετά από πορεία αρκετών χιλιομέτρων διοχέτευε το μεταφερόμενο νερό σε ένα εκτεταμένο δίκτυο σωληνώσεων, το οποίο, αφού εμπλούτιζε ορισμένες από τις δημόσιες κρήνες, στη συνέχεια διαμοιράζονταν σε ένα τεράστιο δίκτυο ανοικτών ή σκεπαστών

[86] Έως και την δεκαετία του 1960 αποτελούσαν τους κηπότοπους των περιοχών Sue acea Veacĺe, Sue acea Noao και Ńitsă .

[87] Σήμερα, στην εν λόγω περιοχή έχουν αναπτυχθεί νέοι συνοικισμοί, αθλητικές και εκπαιδευτικές εγκαταστάσεις, πολλές δημόσιες υπηρεσίες καθώς και οι σημαντικότερες παραγωγικές μονάδες της περιοχής.

αγωγών, που διέτρεχαν όλο τον οικισμό. Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνονταν η ύδρευση του οικισμού και η άρδευση των πολυάριθμων λαχανόκηπων τόσο εντός, όσο και στην περιφέρεια του οικισμού. Πρόκειται για μία υποδομή ζωτικής σημασίας για την ύπαρξη και περαιτέρω ανάπτυξη του Μετσόβου, εφόσον η ύπαρξή του ήδη τον 18ο αιώνα συνέβαλε θετικά στο διατροφικό ισοζύγιο του οικισμού και, κατά συνέπεια, στην πληθυσμιακή του άνοδο. Η δημιουργία κήπων και χωραφιών στις περιοχές που αναφέρονται τα παραπάνω έγγραφα, δεν θα ήταν δυνατή αν δεν αρδεύονταν από αυτόν τον «αύλακα».

Στη βόρεια πλευρά του Μετσόβου στο κέντρο ενός πάρκου δεσπόζει σήμερα ο ναός του Αγίου Γεωργίου. Όντας τον 18ο αιώνα απομεινάρι παλαιού μοναστηριού, σύμφωνα με τα ανωτέρω αποσπάσματα, κατείχε μία εκτεταμένη εδαφική ζώνη. Ούτε εδώ, όμως, τα μέτρα που ελήφθησαν στάθηκαν ικανά να σταματήσουν τη δημιουργία νέων κήπων. Από την αρχική έκταση, που κατείχε ο ναός, σήμερα ελέγχει μόνο εφτά στρέμματα. Επίσης, από τον «μερά» για τα ζώα, που βρίσκονταν κάτω από το ναό του Αγίου Γεωργίου μεταξύ της «βάλεα πίτζα»[88] και της «βρύσης του στάνου»[89], δεν έμεινε ίχνος, αντίθετα αυτή η περιοχή μετατράπηκε στο σπουδαιότερο και μεγαλύτερο κηπότοπο του Μετσόβου. Η ύπαρξη επίπεδων εκτάσεων και η αφθονία ύδατος καθιστούσαν την περιοχή βολικό σημείο για γεωργική εκμετάλλευση, ωστόσο η εγγύτητά της προς τον οικισμό έπαιξε καθοριστικό ρόλο στο να κυριαρχήσουν οι λαχανόκηποι. Η άρδευσή της γινόταν από ανεξάρτητο σύστημα που αξιοποιούσε τα νερά της πηγής Gură, η οποία βρισκόταν βόρεια του Μετσόβου. Τα στοιχεία που διαθέτουμε δείχνουν ότι πρόκειται για το αρχαιότερο δίκτυο άρδευσης του οικισμού και η κατασκευή του ανάγεται πολύ πριν τον 18ο αιώνα. Η τοποθεσία «σιρινι»[90] του κειμένου, η οποία διαδέχεται τη «βρύση του στάνου» προσεγγίζει τα βόρεια όρια του μοναστηριού της Παναγιάς, ενώ η τοποθεσία «παντε γραματίκουλη»[91] βρίσκεται στη δυτική του πλευρά. Τα εδάφη αυτών των περιοχών, ευρισκόμενα ανατολικά του οικισμού, συγκροτούν τη χαμηλότερη υψομετρικά περιφέρειά του, κοντά στο όριο των 1000 μ. Αν και περιλαμβάνεται μεταξύ των πιο πρόσφορων για γεωργική εκμετάλλευση περιφερειακών εδαφών του οικισμού, για τους γνωστούς λόγους, κυριαρχούσαν λαχανόκηποι, οι οποίοι ανήκαν κυρίως στους «ġiošeańi», δηλαδή

[88] Η σημερινή ονομασία της είναι Valea de la Gura.
[89] Η «βρύση του στάνου » ή «fântână de la Stanu », όπως την αποκαλούν στην βλαχική οι μετσοβίτες, υφίσταται ακόμη.
[90] Η τοποθεσία «σιρινι» (βλχ. Serińe) διατηρεί την ίδια ονομασία και σήμερα.
[91] Η τοποθεσία «παντε γραματίκουλη » (βλχ. Pade a Yramaticuĺi) φέρει ακόμη την ίδια ονομασία.

στους «κατωχωρίτες» του ανωτέρω κειμένου, όπου κατά τον 18ο αιώνα είχαν αρχίσει να παραβιάζουν τον «μερά», κάτω από το ναό του Αγίου Γεωργίου.

Μισό αιώνα αργότερα, το 1849, οι κάτοικοι των νότιων και νοτιοδυτικών συνοικιών του Μετσόβου συντάσσουν το παρακάτω έγγραφο, με το οποίο γνωστοποιούν ότι «*σιμερον φανερόνομεν οι ποκάτοθεν γεγραμενη ο μησος μαχαλάς από σκεμπαν κε ο μησός ο μαχαλάς φλοκα μαχαλεν επειδή εχομε αναγκη δια βοσκην δια τα πραματα τα σαμαργιαρικα κε αποφασίσαμεν δια να πατήσομεν εκηνον τον τοπον που ιχαμαν παλεον μεριδι από το ανπελι του κισκα καθος πιγενι ο δρομος ης το γινιετζι κε ισια το δρομο στην ακρι από το χοργιο στο ριπιο το σπητι του γιανι λικου γιφτου από το ένα μερος κε από το αλο μερος απανου από τους δρομους το μερος ολο να το φροντισι ο δραγατις από προβατα τοσον κε από γιδια του χοργιου κε από χασαπικα κε γελαδια κε οπιος να τολμησι να πανι να βοσκησι από το κεφαλι του ναχι την αδια ο δραγατης να του παρη το σφαχτό κε να το πανι στο τιχοντα ζαμπητι κε να του παρη ο ζαμπητις πενται γροσια τζερεμεν ομηος κε από τα γελαδια κε ιμεστε ιμις ι μαχαλιοτες βοϊθη του δραγάτη κε να παρι δια τον μιστον του από ικοσι παραδες από κάθε πραμα τοσον από αλογα κε μουλαρια κε γαϊδούρια ουτος εδοσαμαν τον παρον μας του ανοθεν δραγατη δια ενδιξιν κε ασφαλια : ~ κε τα γιδια του μαχαλε να ινε λεφτερα να περασουν : ~*»[92].

Παρατηρούμε, εδώ, ότι ο «φλόκα μαχαλέν» και ο μαχαλάς «σκέμπα», δύο από τις παλιότερες συνοικίες του Μετσόβου[93], εμφανίζονται να διαθέτουν δικό τους συνοικιακό βοσκότοπο. Δεν αποκλείεται να συνέβαινε κάτι τέτοιο και με τις υπόλοιπες συνοικίες του Μετσόβου. Αν και δεν διαθέτουμε σχετικές μαρτυρίες, που να το τεκμηριώνουν, τα μορφολογικά δεδομένα και το μέγεθος του οικισμού επέβαλε, εκ των πραγμάτων, την ύπαρξη συνοικιακών βοσκοτόπων. Η συγκεκριμένη περιοχή λόγου του κρημνώδους εδάφους ελάχιστα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για χωράφια και λαχανόκηπους. Το πιο αξιοσημείωτο, ωστόσο, είναι ότι οι «κερατζήδες» απαιτούν να χρησιμοποιείται αποκλειστικά από τα υποζύγια τους απειλώντας, μάλιστα, με ποινή όσους θα βόσκουν εκεί άλλα ζώα. Επιβεβαιώνεται έτσι και εγγράφως η τοπική παράδοση, που θέλει αυτούς τους δύο αρχαίους μαχαλάδες

[92] Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.*, σ. 146-147.

[93] Η συνοικία του Φλόκα αποτελεί προέκταση του αρχικού οικιστικού πυρήνα του Μετσόβου. Περιλάμβανε όλο το σημερινό κέντρο της κωμοπόλεως και απλωνόταν νότια μέχρι και την περιοχή όπου σήμερα βρίσκεται ο ναός του Αγίου Χαραλάμπους. Συνέχεια του «φλόκα μαχαλεν» προς τα νοτιοδυτικά ήταν ο «*μαχαλάς από σκεμπα*», που σήμερα είναι γνωστός ως Grižu. Τόσο η παλιά του ονομασία σκέμπα (βλχ. Scîmbă) όσο και η νεώτερή του Grižiu οφείλονται στο κρημνοειδές και βραχώδες των εδαφών του.

κοιτίδα των «καρδανάρηδων» του Μετσόβου. Το 1907 σε μία ακόμη σχετική έγγραφη απόφαση διαβάζουμε ότι «*δια τα γαλάρια γελάδια της Κοινότητας ευρισκόμενα εντός της πόλης*», δηλαδή για τα οικόσιτα, «*ορίζεται ως βοσκή το παλαιόν χασάπικον μέρος*». Ο νέος βοσκότοπος δεν αγγίζει, πλέον, τα σπίτια του οικισμού αλλά βρίσκεται στο απώτατο βορειοανατολικό άκρο της περιφέρειας του οικισμού, στο σημείο, που συγκλίνουν οι πρώτες πηγές του Μετσοβίτικου ποταμού. Το ίδιο και το αλογολίβαδο, το οποίο μετατοπίζεται στα υψηλότερα σημεία της ίδιας περιοχής. Ωστόσο, σε μερικές δεκαετίες και αυτοί οι βοσκότοποι διαλύονται και το μεν αλογολίβαδο στα μέσα του 20ου αιώνα εκτοπίζεται στην οροπεδική ζώνη της Χώρας αρκετά χιλιόμετρα μακριά από τον οικισμό, ο δε βοσκότοπος για τα οικόσιτα παύει να υφίσταται, εφόσον, πλέον, αποσυντίθεται η αγροτική οικονομία της περιοχής και τα οικόσιτα ζώα σταδιακά εκλείπουν.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι καθ' όλη την διάρκεια του 20ου αιώνα η μετατόπιση των βοσκοτόπων των οικόσιτων οφείλεται σε συνεχή διεκδίκηση γης για τη δημιουργία αγρών. Με δεδομένο το γεγονός ότι πληθυσμός του Μετσόβου από την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα έως και την δεκαετία του 1920 έχει υποστεί σημαντική μείωση φαίνεται παράδοξη αυτή η απαίτηση για νέες γεωργικές γαίες. Ενδεχομένως, η εξήγηση να βρίσκεται στο γεγονός ότι η μείωση του πληθυσμού έχει πλήξει κυρίως τα υψηλά και μεσαία στρώματα ενώ τα κατώτερα που συγκροτούνται σχεδόν αποκλειστικά από αγρότες παραμένουν αλώβητα. Μάλιστα, για πρώτη φορά η γεωργική ομάδα αισθάνεται ελεύθερη να διεκδικήσει περισσότερες γαίες, εφόσον το «αρχοντολόι», που δέσμευε πολλές περιοχές υπέρ της εκτροφής ζώων, είχε πλέον αφανιστεί. Απόρροια αυτών των συνθηκών είναι η ίδρυση το 1925 γεωργικού συνεταιρισμού.[94] Επιπλέον, οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι με τους επικείμενους λιμούς που ακολούθησαν, ενίσχυσαν ακόμα περισσότερο την τάση για απόσπαση γαιών προς όφελος των καλλιεργητών, οι οποίοι εισέδυσαν πλέον δυναμικά και στα

[94] Η δυναμική της γεωργικής επέκτασης κατά την περίοδο του μεσοπολέμου οδηγεί του κατοίκους του Μετσόβου στο να αιτήσουν την ίδρυση Αγροτικής Τράπεζας και Γεωργικής Σχολής. Βλ. Γ. Πλατάρης, *Το Σημειωματάρι ενός Μετσοβίτη*, 1871-1943, Αθήναι 1972, σ. 252, 253. Μάλιστα, ιδρύεται και συνεταιρισμός ακτημόνων, ο οποίος διεκδικεί την απόδοση περιφερειακών γαιών του οικισμού στους γεωργούς.

κτηνοτροφικά βοσκοτόπια της οροπεδικής ζώνης, ερχόμενοι σε άμεση σύγκρουση με το κτηνοτροφικό στοιχείο [95].

Η διαδικασία αναδιάταξης του δομημένου και αδόμητου χώρου του Μετσόβου δεν εμφανίζεται με την ίδια ένταση στους υπόλοιπους οικισμούς της κοιλάδας του Μετσοβίτικου ποταμού. Στην περίπτωσή τους η μετατροπή της χρήσης των περιφερειακών εδαφών είναι μία διαδικασία μακροχρόνια και ορισμένες φορές ατελέσφορη, γι' αυτό εμφανίζουν μία αρχαϊκότερη οικιστική διάρθρωση. Συγκεκριμένα, η δόμησή τους είναι αραιή ενώ οι βοσκότοποι για τα οικόσιτα, αν και είχαν μεταφερθεί εκτός των οικισμών, δεν καθορίζονταν επακριβώς, όπως συνέβαινε στο Μέτσοβο. Οποιαδήποτε περιφερειακή τοποθεσία χρησιμοποιούνταν γι' αυτόν τον το σκοπό με την προϋπόθεση ότι δεν θα καταπατούνταν κήποι ή χωράφια. Ωστόσο, ο κάθε οικισμός παρουσιάζει ιδιομορφίες, οι οποίες, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, οφείλονταν στην ίδιες εδαφοκλιματικές συνθήκες του χώρου, που καταλάμβανε. Χαρακτηριστική ως προς αυτό το θέμα είναι η περίπτωση του Βοτονοσίου. Έως τα τέλη του 19ου αιώνα δε συγκέντρωνε περισσότερα από 30 σπίτια και 150 άτομα. Λογικά, με έναν τόσο μικρό πληθυσμό έπρεπε να διαθέτει περιφερειακά του οικισμού αρκετά εδάφη για βόσκηση των οικόσιτων και για κηπότοπους. Όμως, το χαμηλό για τα δεδομένα της Χώρας υψόμετρό του (μόλις 800 μ.) επέτρεπε στους αμπελώνες και τα χωράφια να αγγίζουν τα σπίτια του οικισμού[96]. Συνεπώς, ελάχιστες τοποθεσίες στην περιφέρεια του προσφέρονταν για τη δημιουργία κηπότοπων ή βοσκοτόπων για τα οικόσιτα, αν και αυτό δεν αποτέλεσε τελικά πρόβλημα λόγω του μικρού αριθμού μεταφορικών ζώων, που διατηρούσαν οι κάτοικοί του. Γνωρίζοντας ότι ένα τμήμα των κατοικιών του Βοτονοσίου ειδικά στη νότια και βόρεια περιφερειακή ζώνη ήταν αγροικίες, ο βασικός πυρήνας του οικισμού διαχρονικά ποτέ δεν ξεπέρασε τα 30 σπίτια. Αυτή η ολιγανθρωπία του έρχεται σε αντίθεση με το γεγονός ότι βρίσκεται σε μία από τις ποιο παραγωγικές, από γεωργική άποψη, περιοχές της Χώρας. Γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι το Βοτονόσι δεν συγκροτούσε χωριστό «μαχαλά» της, συνεπώς δεν διέθετε δικά του κοινοτικά εδάφη, ενώ η οικιστική του στασιμότητα δεν είναι άσχετη με τον απόλυτα γεωργικό χαρακτήρα της οικονομίας του. Εφόσον τα

[95] Κατά την διάρκεια του εμφυλίου πολέμου αυτή η διάσταση πήρε και πολιτικό χαρακτήρα, γεγονός που οδήγησε σε κάποιες ακραίες πράξεις, όπως το κάψιμο των σπαρτών και την εξορία μελών του συνεταιρισμού.

[96] Ο Leake τοποθετεί τον οικισμό στο πάνω μέρος μία πλαγιάς γεμάτη με αμπέλια και ο Pouqueville διακρίνει στην ίδια ζώνη, εκτός από αμπελώνες και λίγα καλλιεργημένα χωράφια. Βλ. W. M. Leake, *ό.π.,* Vol. 4, σ. 294, F. C.H.L. Pouqueville, *ό.π.,*Vol.. 2, σ. 409.

χωράφια και τα αμπέλια της περιοχής ανήκαν σε μετσοβίτες ο πληθυσμός που διέμενε εκεί, δεν συγκροτούνταν παρά από ορισμένες γεωργικές οικογένειες, οι οποίες λόγω της μεγάλης απόστασης από το Μέτσοβο[97], διέμεναν μόνιμα στις αγροικίες που διέθεταν στην περιοχή συγκροτώντας έτσι έναν οικιστικό πυρήνα, ο οποίος καταγράφεται πάντα ως χωριστός οικισμός[98].

Η συνολική κοινοτική έκταση του Μετσόβου έως το 1929 που το Βοτονόσι σύστησε χωριστή κοινότητα ήταν 114.800 στρέμματα. Σε αυτή συμπεριλαμβάνονταν το σύνολο της οροπεδικής ζώνης της Χώρας έως τις κορυφογραμμές του Μαυροβουνίου και της Κατάρας καθώς και το τμήμα της κοιλάδας των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού το οποίο ξεκινά δυτικά από το Βοτονόσι και καταλήγει βόρεια και ανατολικά στα υψώματα της Κατάρας. Αν και διαθέτουμε ενδείξεις ότι το Μέτσοβο κατείχε στο παρελθόν μεγαλύτερη κοινοτική έκταση δεν μπορούμε να την προσδιορίσουμε επακριβώς[99].

Το Ανήλιο *(βλχ. Keare):* Το Ανήλιο σε σχέση με τους υπόλοιπους οικισμούς της Χώρας εμφανίζεται πολύ αργά στις πηγές. Η πρώτη γραπτή μαρτυρία που διαθέτουμε για το Ανήλιο προέρχεται από έγγραφο του 1674, όπου καταγράφεται ως

---

[97] Το Βοτονόσι βρίσκεται περίπου 10 χιλιόμετρα νοτιοδυτικά του Μετσόβου .

[98] Κάποια τοπική παράδοση θεωρεί τη θέση του σημερινού Βοτονοσίου ως τον αρχικό οικισμό του Μετσόβου. Ωστόσο, από τον 15ο αιώνα και μετά, που διαθέτουμε πιο συγκεκριμένες πληροφορίες, τίποτα δε συνηγορεί υπέρ αυτής της παράδοσης, εφόσον οι πηγές πιστοποιούν σαφέστατα ότι το σημερινό Μέτσοβο ήδη από τα τέλη του μεσαίωνα, είναι το διοικητικό και πληθυσμιακό κέντρο της περιοχής. Ενδεχομένως, το γεγονός ότι από παλιά είχαν εντοπιστεί στο Βοτονόσι ελληνικές και ρωμαϊκές αρχαιότητες, να ώθησε κάποιους λόγιους της περιοχής στη δημιουργία αυτής της παράδοσης, μη λαμβάνοντας βέβαια υπόψη την τεράστια χρονική απόσταση που υπάρχει μεταξύ των ελληνικών και ρωμαϊκών αρχαιοτήτων και των μεταγενέστερων βλαχικών εγκαταστάσεων. Μπορεί, όμως, αυτή η παράδοση να απηχεί την ύπαρξη κάποιας μεσαιωνικής εγκατάστασης στην παραποτάμια ζώνη μεταξύ Βοτονοσίου και περιοχής Bueanu νότια του Μετσόβου. Άλλωστε, από τους κατοίκους της Ντερβεντίστας παραδίδετε ότι στην τοποθεσία Γκάβροβα, η οποία είναι πολύ κοντά στο Βοτονόσι, υπήρχε σημαντικός οικισμός, που εξαφανίστηκε στα χρόνια της πρώιμης τουρκοκρατίας. Για τις τοπικές παραδόσεις περί χαμένων οικισμών, βλ. Τ. Σιούλης, «Βοτονόσι, ιστορία, θρύλοι και παραδόσεις, πορεία από τα βάθη των αιώνων μέχρι σήμερα, δεσμοί και σχέσεις με το Μέτσοβο», στο *Τεχνολογία, Πολιτισμός και Αποκέντρωση*, ΜΕΚΔΕ, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 2001, σ. 209, Χ. Σαμαράς, *Το Ανθοχώρι Μετσόβου Ιωαννίνων*, 1979, [χ.τ.], σ. 10, Γ. Αδάμου, «Παραλληλισμοί του πνευματικού και υλικού βίου, μεταξύ των βλαχοφώνων του Κοκκινοπλού Ολύμπου και Μετσόβου Πίνδου», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδών*, Αθήνα 1993, σ.427 – 432. Σχετικά με τις αρχαιότητες του Βοτονοσίου, βλ. Α΄ Μέρος, σ.57 σημ. 38.

[99] Γνωρίζουμε ότι κατά το παρελθόν απωλέσθη τμήμα των κοινοτικών εδαφών του Μετσόβου στην περιοχή της Vacăreatsă καθώς και η περιοχή του μοναστηριού της Keatră Roșă (Κόκκινο Λιθάρι). Επίσης, κάποια εδάφη του Μετσόβου στην περιοχή του Ζυγού δόθηκαν από τον άρχοντα Γκαντέλο στο Ανήλιο, ενώ οι διαμάχες με τη Χρυσοβίτσα κατά τον 18ο αιώνα, πιθανόν, να είχαν ως αποτέλεσμα την απώλεια εδαφών επί της οροπεδικής ζώνης.

οικισμός της Χώρας, που περιβάλλεται από μία ευρύτατη κοινοτική έκταση[100]. Ο λόγος σύνταξης του ανωτέρου εγγράφου ήταν η αμφισβήτηση περιοχών του Ανηλίου από το όμορο Μαλακάσι, που, επίσης, ήταν οικισμός της Χώρας. Η διευθέτηση της υπόθεσης εμπλέκει τις οθωμανικές αρχές, οι οποίες συντάσσουν σχετικό χοτζάτιο, όπου και κάνουν εκτενή περιγραφή των κοινοτικών ορίων του Ανηλίου[101]. Η αντιπαραβολή των συνόρων του 1674 με τα σημερινά αποκαλύπτει ότι στην πορεία των αιώνων υπέστησαν κάποιες εμφανείς μεταβολές. Ενώ σήμερα τα νότια όρια της κοινότητας οροθετούνται από τις κορυφές Cintsi Piryuri, Fagu και Piryu του Λάκμου, το 1674 επεκτείνονταν πολύ πιο νότια έως την κοίτη του ποταμού Lešîndză. Αυτό σημαίνει ότι το Ανήλιο το 1674 κατείχε όλα τα εδάφη περιμετρικά του μοναστηριού του Κόκκινου Λιθαριού(Keatră Rošă), τα οποία σήμερα ανήκουν στην Ντερβεντίστα. Επίσης, παρατηρούμε ότι τμήμα των εδαφών της κοιλάδας του Bueanu αριστερά της κοίτης του ποταμού, το οποίο σήμερα ανήκει στο Μέτσοβο, τότε καταγράφεται ως ανηλιώτικο μέρος καθώς και το βοσκοτόπι της Mandra Hodža, που στα τέλη του 19ου αιώνα πουλήθηκε στο χωριό Χαλίκι. Δεν είμαστε, βέβαια, σε θέση να γνωρίζουμε το ακριβές μέγεθος των εδαφών, που έχασε το Ανήλιο στο παρελθόν και, κατά πόσο, αντισταθμίστηκε αυτή η απώλεια από την ενσωμάτωση κάποιων μετσοβίτικων περιοχών στη βόρεια ζώνη της ποταμιάς του Ζυγού, ωστόσο αυτές οι μεταβολές δεν

[100] Το γεγονός ότι το 1674 εμφανίζεται ως οικισμός που κατέχει κοινοτική έκταση συνηγορεί σε προγενέστερη ύπαρξή του. Μία επιπλέον απόδειξη της ύπαρξής του Ανηλίου σε προγενέστερες εποχές μπορούμε να θεωρήσουμε την αναφορά του ως ανεξάρτητου «μαχαλά» της Χώρας στα φιρμάνια του 18ου αιώνα, τα οποία αναπαράγουν αντίστοιχα κείμενα του 17ου αιώνα. Πιθανόν, ο μη εντοπισμός του Ανηλίου σε πηγές παλιότερες του 17ου αιώνα να σχετίζεται με την αντίληψη ότι ήταν απλός συνοικισμός του Μετσόβου και όχι ανεξάρτητος «μαχαλάς» της Χώρας. Σχετικά, βλ. Β΄ Μέρος, Κεφ. Β΄, σ.136, σημ. 24 και σ. 140.

[101] Σε γενικές γραμμές τα κοινοτικά σύνορα του οικισμού κατά το 1674 είχαν ως εξής: ξεκινούσαν από την τοποθεσία «Κοπάνες» (βλχ. Cupăñi ύψ. 1890 μ.), η οποία εντοπίζεται ανατολικά του υψώματος Etu επί του ανατολικού ορεινού βραχίονα, που διαχωρίζει την κοιλάδα του Πηνειού από την κοιλάδα του Ασπροποτάμου. Μία νοητή γραμμή κατευθυνόμενη βορειοανατολικά οδηγούσε το σύνορο στην ανατολική πλευρά της αυχενοδιάβασης του Ζυγού. Έως αυτό το σημείο άγγιζε τις βορειοδυτικές εσχατιές της κοιλάδας του Πηνειού καθορίζοντας τα σύνορα μεταξύ Μαλακασίου και Ανηλίου. Στη συνέχεια, στρεφόμενο βόρεια εισέρχονταν στην ορεινή κοιλάδα των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού. Εδώ, πότε παρεκκλίνοντας και πότε ακολουθώντας την κοίτη του ποταμού του Ζυγού καθώς και την κοίτη του κεντρικού ρεύματος των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού, κατέληγε στο σημείο όπου αυτό σμίγει με το ποτάμι της Lešîndză οριοθετώντας, έτσι, τα σύνορα μεταξύ του Μετσόβου και Ανηλίου. Η κοίτη του ποταμού της Lešîndză ανερχόμενη έως τις πηγές της κάτω από την κορυφογραμμή του Λάκμου, καθόριζε τα σύνορα από τα νότια διαχωρίζοντας τα εδάφη του Ανηλίου από τα αντίστοιχα της Ντερβεντίστας. Ακολουθεί μία απότομη στροφή του ορίου προς τα ανατολικά επί των βορειοανατολικών εσχατιών της κοιλάδας του Ασπροποτάμου έως το αφετηριακό τους σημείο στην θέση «Κοπάνες». Το τελευταίο τμήμα των συνόρων, το οποίο εντάσσεται στα εξωτερικά όρια της Χώρας, εφάπτονταν διαδοχικά με τα κοινοτικά εδάφη του Ασπροποταμίτικων οικισμών Χαλίκι, Lipindză (νυν Ανθούσα), Scĺińeasă (νυν Στεφάνι) και την παλιά Gudovažde, όπου σήμερα δεν υφίσταται.

πρέπει να άλλαξαν δραματικά το συνολικό μέγεθος των κοινοτικών εδαφών που κατείχε, γι' αυτό και θεωρούμε ότι η σημερινή κοινοτική έκταση των 42600 στρεμμάτων δεν διαφέρει πολύ από την πραγματικότητα του παρελθόντος.

Αρχικά, ο οικισμός του Ανηλίου βρίσκονταν βορειότερα, αλλά μία μεγάλη κατολίσθηση τον κατάστρεψε, με αποτέλεσμα να μετακινηθεί στη σημερινή του θέση[102]. Η εγγύτητά του προς το Μέτσοβο είχε ως αποτέλεσμα την ύπαρξη στενών οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των δύο οικισμών, ωστόσο αυτή η γειτνίαση ελάχιστα επηρέασε τις οικονομικές δομές του Ανηλίου. Ως τα μέσα του 20ου αιώνα διατήρησε την παλαιά αγροτική του φυσιογνωμία, στην οποία η κτηνοτροφία και η γεωργία. παρέμειναν οι βασικές οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων του.

Οι βοσκότοποι των μεγάλων κοπαδιών της κοινότητας καταλαμβάνουν ακόμη δύο απόλυτα διακριτές μεταξύ τους ζώνες. Η πρώτη απλώνονταν μεταξύ του αυχένα του Ζυγού και του υψώματος Etu επί του κεντρικού ορόκυκλου της Χώρας και μπορεί να φιλοξενήσει έως και 9.000 κεφάλια ζώων[103]. Από γραπτές πηγές γνωρίζουμε ότι και τον 17ο και 18ο αιώνα η εν λόγω περιοχή συγκροτούσε βοσκοτόπι. Καταδεικνύεται έτσι για μία ακόμη φορά ότι το καθεστώς χρήσης των γαιών της Χώρας είχε προσδιοριστεί σε πολύ παλιότερες εποχές. Η δεύτερη κτηνοτροφική ζώνη του Ανηλίου βρίσκεται επί του Λάκμου, όπου και μπορούσε να φιλοξενήσει έως και 4000 κεφάλια ζώων[104]. Υπήρχε και ένας τρίτος βοσκότοπος αυτός της Mandra Hodja επί του αυχένα, που συνέδεε τη δυτική πλευρά της Ronă με την ανατολική, όπου ξεκινούσε η κοιλάδα του Ασπροποτάμου. Τον 18ο και 19ο αιώνα οι αρχές της Χώρας ενοικίαζαν αυτό το βοσκοτόπι στο χωριό Χαλίκι, στο οποίο και περιήλθε τελικά στα τέλη του 19ου αιώνα. Αυτή η τακτική της ενοικίασης βοσκοτόπων του Ανηλίου από τις αρχές σε εκτός της Χώρας οικισμούς, όπως θα δούμε σε μεταγενέστερο κεφάλαιο ήταν μία συνηθισμένη πρακτική κατά τον 18ο αιώνα. Ενδεχομένως, να οφειλόταν στο γεγονός ότι το Ανήλιο δεν εκμεταλλεύονταν πλήρως αυτούς τους βοσκότοπους, κάτι

[102] Το γεγονός ότι η τοποθεσία, όπου βρίσκονταν παλιότερα ο οικισμός φέρει το τοπωνύμιο «Παλιοχώρι», καθώς επίσης και το γεγονός ότι αυτή η τοποθεσία εμφανίζει ίχνη βίαιων γεωλογικών μεταβολών, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αυτή η μαρτυρία έχει αληθινή βάση, ωστόσο δεν είναι εφικτός ο χρονικός της προσδιορισμός.

[103] Τα στανοτόπια αυτής της περιοχής διαμοιράζονταν μεταξύ των τοποθεσιών**,** Făntănă ale Măruše Dzeană al Capeti, Sifercu, Ğiuzel Tepe, Furcă, Vuloagă Largă, Papacostă, Δokime, Bulbu, Δokimakea, Yastru, Etu, Dumnească, Heole, Staθmo Turtsescu.

[104] Πρόκειται για το βοσκοτόπι της Fănfăna Mare (τοποθεσίες Vurtoape, Crătsălińi, Cindzi Piryuri Fagu,), το οποίο φιλοξενούσε έως και 3000 πρόβατα, καθώς και των περιφερειακών του τοποθεσιών Placopulă, Spănură, Dzean la Căsăretsî, al Veru.

που θα μπορούσε να το καταστήσει έναν αμιγή κτηνοτροφικό οικισμό, όπως ήταν τα όμορα ασπροποταμίτικα χωριά. Το ίδιο συνέβαινε και με το δασικό πλούτο του Ανηλίου. Αν και κατείχε το παραγωγικότατο δάσος της Ronă αυτό έως και τα μέσα του 20ου αιώνα δεν αποτέλεσε αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους κατοίκους του Ανηλίου. Προφανώς, βασική αιτία της πλημμελούς εκμετάλλευσης των βοσκοτόπων και του δασικού πλούτου του οικισμού ήταν η προσκόλληση σημαντικής μερίδας του πληθυσμού στην αρχαϊκή τους ορεινή γεωργία. Από όλους του οικισμούς της κοιλάδας των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού το Ανήλιο διατηρούσε το πιο εκτεταμένο δίκτυο αγροικιών. Άλλωστε, και η θέση όπου είναι κτισμένος ο οικισμός μακριά από τους βοσκότοπους που κατείχε, αλλά δίπλα από τη γεωργική του ζώνη, αποτελεί μία ακόμη ένδειξη ότι η γεωργία κατείχε σημαντικό ρόλο στην οικονομία της κοινότητας. Κρίνοντας από την παλαιά του θέση εύκολα μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι ο αρχικός οικισμός δεν πρέπει να διέφερε από μία συγκέντρωση αγροικιών[105]. Ωστόσο, η εγγύτητά του προς το Μέτσοβο και, κυρίως, το γεγονός ότι άγγιζε το δυτικό άξονα της διάβασης του Ζυγού συνέβαλαν, ώστε να εξελιχτεί σε ολοκληρωμένο οικισμό[106].

Η κύρια γεωργική ζώνη του Ανηλίου αγγίζοντας τις παρυφές των βορειοδυτικών συνοικιών κατέρχονταν προς το κεντρικό ρεύμα των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού και συνέχιζε βόρεια επί της ποταμιάς του Ζυγού, ώσπου άγγιζε τα πρώτα δάση της περιοχής. Μία δεύτερη εξίσου σημαντική γεωργική ζώνη εντοπίζεται στα χαμηλά σημεία της Ronă, μεταξύ της νότιας κοίτης του ποταμού και των υπωρειών του βουνού Piryu. Πολλά από τα χωράφια αυτής της ζώνης ανήκαν σε αγροικίες[107]. Γραπτές πηγές του 18ου αιώνα αναφέρονται και σε μία τρίτη περιοχή,

[105] Στα 1813 ο Holland παρατηρεί ότι τα σπίτια του Ανηλίου *«…είναι στο μεγαλύτερό τους μέρος μικρά και κακής κατασκευής»* μία παρατήρηση, που παραπέμπει, σε οικισμό ο οποίος διατηρεί ακόμη τον αρχαϊκό του αγροτικό χαρακτήρα. Βλ. H. Holland, *ό.π.*, σ. 48.

[106] Από τις αφηγήσεις των περιηγητών αντιλαμβανόμαστε ότι οι περισσότεροι ταξιδιώτες προτιμούσαν να καταλύσουν στο Ανήλιο παρά στο Μέτσοβο, λόγω της εγγύτητας του οικισμού προς τη διάβαση του Ζυγού. Το παλιό χάνι βρίσκονταν στο σημείο όπου σήμερα φιλοξενείται το νεκροταφείο του χωριού.

[107] Ο τρόπος που διατάσσονται αυτές οι αγροικίες στο ορεινό τοπίο μας δίνουν μία εικόνα βγαλμένη από το παρελθόν της Πίνδου, όπου οι μικρές αγροτικές συγκεντρώσεις δεν είχαν ακόμη μετατραπεί σε ολοκληρωμένες κοινότητες. Σήμερα, οι περισσότερες είναι εγκαταλειμμένες, ενώ σε διάφορα σημεία εντοπίζονται ερείπια παλαιοτέρων κτισμάτων. Η ταυτότητα αυτών των κτισμάτων διαφεύγει από την μνήμη των κατοίκων, ωστόσο η δομή τους καταδεικνύει αγροτική χρήση. Δεν είναι μεμονωμένες κατασκευές αλλά συγκεντρώσεις κτισμάτων, που δίνουν την εικόνα μικρών συνοικισμών. Γενικά, η κάτω ζώνη της Ronă με τα άφθονα νερά της, τα πολλά δάση και το ήπιο κλίμα της υπήρξε μία από τις κοιτίδες του γεωργικού πληθυσμού της Χώρας, αλλά και της Πίνδου γενικά. Ο Leake καταλύοντας το 1805 σε μία αγροικία του Ανηλίου εντυπωσιάζεται από το γεγονός ότι είχε σοφατισμένο δάπεδο και

όπου οι κάτοικοι του Ανηλίου συντηρούσαν αγρούς. Πρόκειται για την περιφερειακή ζώνη του μοναστηριού της Κόκκινης Πέτρας, όπου σήμερα αποτελεί ιδιοκτησία της μονής. Μία άποψη για τους λόγους που οι κάτοικοι του Ανηλίου απώλεσαν την συγκριμένη γεωργική ζώνη μας δίδει έγγραφο του 1768, στο οποίο αναφέρεται ότι «*…δια το χωράφι οπού είναι έμπροσθεν της παναγίας της ζωοδόχου πηγής αγροικείται της παναγίας, και οι ανηλιώται να πάρουν από το χωράφι οπού τους έδωσεν η χώρα το ιμορον …*»[108]. Μάλιστα, μερικά χρόνια νωρίτερα, το 1761, το μοναστήρι της Κόκκινης Πέτρας βρίσκεται σε δικαστική διαμάχη για το *ίμορο* κάποιου χωραφιού, που ανήκε στην αγία Παρασκευή Ανηλίου[109]. Προφανώς, η Χώρα θέλοντας να ενισχύσει κτηματικά το νεοϊδρυθέν τότε μοναστήρι του Κόκκινου Λιθαρίου απέσπασε εκκλησιαστικές γαίες του Ανηλίου κάτι που μάλλον δυσαρέστησε του κατοίκους του οικισμού[110]. Ωστόσο, μελετώντας τα εκκλησιαστικά κατάστιχα και τα έγγραφα του της Κόκκιννη Πέτρας και αντίστοιχα της Παναγιάς του Μετσόβου διαπιστώνουμε ότι οι ανηλιώτες είχαν αφιερώσει πολλά χωράφια στα δύο μοναστήρια. Συγκρίνοντας αυτές τις δωρεές με τις αντίστοιχες των Μετσοβιτών, που ήταν οι κτήτορες των δύο μονών, διαπιστώνουμε ότι είναι ισότιμες, ή και πολλές φορές τις ξεπερνούν. Αυτές οι αφιερώσεις φανερώνουν την στενή πνευματική σχέση των κατοίκων του Ανηλίου με τις δύο μονές, τα οποία κυριολεκτικά οριοθετούν τη γεωργική ζώνη του χωριού. Καταδεικνύουν, αντίστοιχα ότι το Ανήλιο διαχρονικά κατοικούνταν από μία σημαντική γεωργική ομάδα.

Οι τοποθεσίες που απλώνονται ανατολικά και νότια του οικισμού επί των πρανών του Fădzetu συγκροτούσαν ζώνη βόσκησης των οικόσιτων. Πρόκειται για μία περιοχή σκεπασμένη με έλατα, η οποία επεκτείνεται έως την κόλπωση της Ronă όπου και αναμιγνύονταν με τους βοσκότοπους των αγροικιών. Συγκροτούνταν, έτσι, ένας εκτεταμένος «μεράς» για τα οικόσιτα, ο οποίος ενοποιούσε τις αγροτικές λειτουργίες του οικισμού με αυτές των αγροικιών[111]. Μικρότεροι βοσκότοποι

τοίχους και παρατηρεί χαρακτηριστικά ότι αυτή η «Βλαχιότικη αγροικία» είχε έναν αέρα άνεσης άγνωστο στα σπίτια των Ελλήνων χωρικών. Βλ. W. M. Leake, *ό.π.,* Vol. 1, σ. 411.

[108] Βλ. Γ. Πλατάρης, *Κώδικας …ό.π.*, σ. 39.

[109] Βλ. Κ. Ι. Μ..Ζ. Π., (Κόκινης Πέτρας), Φ. 19 β.

[110] Η επέμβαση της Χώρας στους βοσκότοπους και τα χωράφια του Ανηλίου κατά τον 18ο αιώνα αντανακλά μία τάση χειραγώγησής τους εκ μέρους της ηγετικής της ομάδας. Παρόμοιες κινήσεις, όπως θα δούμε σε μεταγενέστερο κεφάλαιο, καταγράφονται και στους υπόλοιπους «μαχαλάδες».

[111] Η ζώνη αυτή περιελάβανε τις τοποθεσίες: Perpasi, GretsiÍi, Coastă, Tsumă la meri, Bradzî, Telušu , Cănăkišti, Deaderi, Catšaki, Coduru Mare, Pitselu, Tšumă de la Pitselu, Valea la Dziruni, Coastele din Valea Mare, Gavri, Contogiani, Ilia, Bazdavani, Al Tula, Băltsî, Ğigoru, Ketrile Albe, Varicadzî.

οικόσιτων ζώων εντοπίζονται και εκτός της προαναφερόμενης ζώνης στους λιβαδότοπους του οικισμού, ωστόσο προορίζονταν μόνο για τα μεγάλα ζώα[112].

Οι αμπελουργικές επιδόσεις των κατοίκων του Ανηλίου, σε αντίθεση με το Μέτσοβο και την Ντερβεντίστα, ήταν πολύ περιορισμένες[113]. Προφανώς, η ανυπαρξία εδαφών κατάλληλων για αμπελουργία δεν επέτρεπε την ανάπτυξη αυτού του τομέα. Γενικά όμως, από όλους τους οικισμούς της Χώρας, μόνο ο αμπελώνας του Μετσόβου καταλάμβανε μεγάλες εκτάσεις, κάτι που ωφείλονταν στις διαφοροποιημένες οικονομικές δομές του οικισμού.

Αν και οι ανηλιώτες δεν εκμεταλλευόταν επαγγελματικά το δάσος που κατείχαν η κοινότητά τους αποκόμιζε έσοδα από τις υλοτομίες, που διενεργούσαν σε αυτό οι βιοτέχνες του Μετσόβου, αλλά και διάφοροι ξένοι ξυλέμποροι. Μάλιστα, η οικονομική του χρήση έφερε σε σύγκρουση την κοινότητα με τις οθωμανικές αρχές, γεγονός που, όπως θα δούμε, σε μεταγενέστερο κεφάλαιο έθεσε επί τάπητος το ζήτημα του καθεστώτος κτήσης των δασών της Χώρας .

Η Δερβεντίστα (νυν Ανθοχώρι): Ο οικισμός της Ντερβεντίστας η ύπαρξη του οποίου πιστοποιείται ήδη από τα μεσαιωνικά χρόνια, παρά τις θρυλούμενες μετοικήσεις και πληθυσμιακές ανακατατάξεις του, έχει μία σταθερή διαχρονική παρουσία στις γραπτές πηγές.

Σήμερα, τα 19.800 στρέμματα γης, που αποτελούν την κοινοτική έκταση της Ντερβεντίστας, απλώνονται επί των συγκλινουσών δυτικών και βόρειων πλαγιών του βορειότερου βραχίονα του Λάκμου, σχηματίζοντας μία βαθιά ορεινή πτύχωση στη νοτιοδυτική πλευρά της οροκοιλάδας των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού. Η μορφολογική και γεωλογική σύσταση αυτών των εδαφών καθόρισε απόλυτα τις αγροτικές ζώνες του οικισμού. Μεταξύ των 1100 μ., που είναι το υψομετρικό όριο οικισμού και των κορυφογραμμών του Λάκμου (2295 μ.) που υψώνονται πάνω από αυτόν, τα εδάφη προσφέρονται μόνο για βόσκηση, εφόσον ο ασβεστόλιθος, που είναι το επικρατών πέτρωμα αυτής της περιοχής, διαμορφώνει γυμνές και απότομες πλαγιές. Στα υψηλότερα σημεία παρατηρούνται κατακρημνίσεις, εξ' αιτίας του παγετού που επικρατεί εκεί τον χειμώνα και είναι εμφανής η αποσάθρωση των πετρωμάτων. Χαμηλότερα, έως και το ύψος του οικισμού, τα ελάχιστα πλατώματα, που υπάρχουν είναι γεμάτα από βράχια, που πέφτουν από τα γύρω απότομα πρανή.

[112] Τοποθεσίες Padea de la Maryariti, Caraθanu, Urdzîcă, Skinišoară.
[113] Μικρή αμπελουργική δραστηριότητα εντόπισα στις τοποθεσίες Suzńiri και Vastahu.

Ωστόσο, σε αυτό το απότομο και άδενδρο έδαφος έχουμε την παρουσία ικανοποιητικής χλόης, γεγονός που το κατέστησε έναν καλό θερινό βοσκότοπο, ο οποίος, σε αντίθεση με τους άλλους οικισμούς της Χώρας απλώνεται έως και τις παρυφές του οικισμού.

Εντελώς διαφορετική είναι η σύσταση των εδαφών, που εκτείνονται ανατολικά, δυτικά και κάτω από τον οικισμό. Ανήκοντας γεωλογικά στη δεύτερη υποενότητα της ζώνης του φλύσχη[114], εμφανίζει μέτριες μορφολογικές κλίσεις, ορισμένη βλάστηση και πυκνό υδρογραφικό δίκτυο. Ήταν, λοιπόν, φυσικό να αναπτυχθεί σε αυτή την περιοχή η καλλιεργητική ζώνη του οικισμού, η οποία ορίζεται ανατολικά από το ελατόδασος της Μπαράσα[115] και δυτικά από τη ράχη Guzguna, που συνορεύει με τα εδάφη του Βοτονοσίου. Ο λόφος του Αγίου Ελισαίου νότια και των Αγίων Αποστόλων δυτικά όριζαν το ανώτερο υψομετρικό όριο της καλλιεργητικής ζώνης, η οποία άγγιζε, σχεδόν, τα 1200 μ. Στην πραγματικότητα, ελάχιστα χωράφια και ορισμένα λιβάδια ξεπερνούσαν το υψομετρικό όριο του οικισμού που ήταν τα 1096 μ. Η πλειοψηφία των καλλιεργειών αναπτύσσονταν χαμηλότερα από το όριο των χιλίων μέτρων στην πλαγιά που απλώνεται κάτω από τον οικισμό, έως την αριστερή κοίτη του Μετσοβίτικου ποταμού. Κατά μέσο όρο το παραποτάμιο υψόμετρο της καλλιεργητικής ζώνης ήταν γύρω στα 800 μ. και, μαζί με τις αντίστοιχες εκτάσεις του Βοτονοσίου, καταλάμβανε τα χαμηλότερα σημεία της κοιλάδας των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού. Ο περιορισμός των αγρών σε αυτό το χαμηλό υψόμετρο δεν επέτρεπε την ύπαρξη διαφοροποιημένων ζωνών παραγωγής δημητριακών, όπως συνέβαινε στο Μέτσοβο και το Ανήλιο. Επίσης, εντός της καλλιεργητικής ζώνης, όπου υπήρχαν πετρώδεις και προσηλιακοί όχτοι, είχαμε την παρουσία αμπελιών[116]. Συνήθως, συγκροτούσαν μικρούς αμπελώνες διάσπαρτους σε όλη την περιοχή, ακόμη και δίπλα από τον οικισμό. Ανάμεσα από αυτές τις δύο κυρίαρχες καλλιέργειες

[114] Αυτή η υποενότητα απαντάται μόνο στην κοιλάδα των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού και απλώνεται έως τα νότια όρια των κοινοτικών εδαφών του Βοτονοσίου.

[115] Το δάσος αυτό, που ήταν και το μοναδικό εντός των κοινοτικών εκτάσεων της Δερβεντίστας, διασχίζεται από τον ποταμό της Lešîndză, ο οποίος συγκεντρώνοντας μεταξύ των 2000 και 1700 μ. τα νερά διαφόρων πηγών, σχηματίζει μία αρκετά επικλινή και γεμάτη καταρράκτες πολύβουη ροή, που διασταυρώνεται με τον κεντρικό ρου του Μετσοβίτικου ποταμού στην ομώνυμη τοποθεσία, περίπου σε υψόμετρο 800 μ.

[116] Σχετικά μεγάλες συγκεντρώσεις αμπελιών είχαμε στη νοτιοδυτική άκρα της καλλιεργητικής ζώνης στην περιοχή «Τσιόρο – Γκουζκούνα », δυτικά του οικισμού στην περιοχή του Προφήτη Ηλία και στις όμορες τοποθεσίες Βάλτος, Πρώιμη, Γιανίτσια, Βίνερια, Άσπρα Λιθάρια, Καλογρηά κ.λ.π. και, τέλος, στην ανατολική πλευρά σχετικά μεγάλη συγκέντρωση αμπελώνων εντοπίζεται στην ζώνη της Λέντζας (όπως εκφέρεται από του κατοίκους της Ντερβντίστας το τοπωνύμιο Lešîndză) και στις όμορες περιοχές Ρότσια, Παρασπόρι, Μπλάτσα και δυτικότερα στις παραποτάμιες περιοχές Γιορμήτρου, Πετσάτικα και Σαντ.

ξεπρόβαλαν ορισμένα λιβάδια και οι κήποι του χωριού. Η συγκέντρωση των περισσοτέρων λαχανόκηπων περιφερειακά και εντός του οικισμού δεν ήταν άσχετη με την θέση του. Αν και παρατηρούνται συγκεντρώσεις κήπων σε ορισμένες τοποθεσίες, δεν μπορούμε να αναφερόμαστε στην περίπτωση της Ντερβεντίστας σε αυστηρά καθορισμένους κηπότοπους κατά το πρότυπο του Μετσόβου. Επίσης, μία τάση εγγύτητας προς τον οικισμό παρουσιάζουν και τα κοφτολίβαδα, αλλά όχι στον ίδιο βαθμό με τους λαχανόκηπους[117]. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση λιβαδιών παρατηρείται στην ανατολική πλευρά της καλλιεργητικής ζώνης, χωρίς, ωστόσο να συγκροτούν λιβαδότοπο.

Πάνω από το μισό της κοινοτικής γης της Δερβεντίστας συγκροτούσε βοσκοτόπους. Η άμεση γειτνίασή τους με τον οικισμό είχε σαν αποτέλεσμα ο καθορισμός της χρήσης τους να αποφασίζετε κατ' έτος και πάντα άνοιξη από το κοινοτικό συμβούλιο του χωριού. Συνήθως, η αλπική ζώνη της κορυφογραμμής Σιτοβίτσα-Τσουκαρέλα[118] ορίζονταν ως στειροτόπι. Κάτω από αυτήν την ζώνη και, συγκεκριμένα, στις τοποθεσίες Τσιλογιάννη ή Βοϊδόσταλος ορίζονταν το βοϊδολείβαδο του χωριού περίπου στα 1400μ. Οι παραπάνω περιοχές, πιθανόν, να υπήρξαν σημεία σύγρουσης μεταξύ της Χώρας και της Ντερβεντίστας κατά τον 18ο αιώνα, όταν η τελευταία προσπαθούσε να επεκτείνει την κτηνοτροφική της ζώνη σε εδάφη, που η Χώρα θεωρούσε δικά της[119]. Τέλος, οι πλαγιές που απλώνονται πάνω από τις νότιες παρυφές του οικισμού, όντας οι πιο ομαλές και οι πιο πλούσιες σε χορτονομή, είχαν καθοριστεί ως γαλαροτόπια. Εδώ, μεταξύ των 1400 και 1700 μ. έστηναν κάθε άνοιξη τις στάνες τους τα τσελιγκάτα των ντερβεντιστινών[120]. Πολλά τοπωνύμια στην περιφέρεια του οικισμού μαρτυρούν ότι κατά καιρούς γινόταν χρήση τους ως βοσκότοποι των οικόσιτων[121]. Παρόμοια χρήση επιφυλάσσονταν μετά τις 20 Ιουλίου και στα χορτολίβαδα του χωριού, όπου χρησιμοποιούνταν ως «μεράδες» για τα άλογα. Το κτηνοτροφικό κεφάλαιο του χωριού κατά την τελευταία περίοδο ακμής του αριθμούσε 13.000 πρόβατα και 180 κεφάλια αγγελοειδών. Τα μεγάλα κοπάδια

[117] Αυτό παρατηρείται κυρίως στις τοποθεσίες Κινισιόρα και Μουτσαρολόγκα στη βορειοανατολική πλευρά του οικισμού.
[118] Καταλαμβάνοντας τη νοτιοδυτική πλευρά της κοιλάδας των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού, τη διαχωρίζει από την κοιλάδα του Ασπροποτάμου. Εδώ, σε μία υψομετρική ζώνη, η οποία κυμαίνεται μεταξύ των 1700 μέτρων και των 2295 μέτρων στις τοποθεσίες Αολίνα, Κέβρου, Μνήμα του Χρήστου, Σκαφίδα, Χαϊμαλί, Κόσκινα, διαγράφεται η πιο απόκρημνη ορεινή ζώνη όχι μόνο της Ντερβεντίστας, αλλά και ολόκληρη της Χώρας.
[119] Βλ. Β΄ Μέρος, Κεφ. Β΄, σ.144, σημ. 53.
[120] Τοποθεσίες Μπουντουβάκα, Σικέρι, Λάκα της Εκκλησιάς, Λιντζέτο, Αλωνάκι, Πνάκια, Αουλή.
[121] Τοποθεσίες Βοϊβότα, Ζεργομάντρι, Γελαδομάντρι, Γελαδόγρεκο.

του οικισμού διαχείμαζαν στην Πρέβεζα και το Ξηρόμερο περιοχές όπου ποτέ δεν κατευθύνθηκαν οι κτηνοτρόφοι της Χώρας. Αυτή η πρακτική μπορεί να ερμηνευτεί ως ένδειξη εγκατάστασης στην Ντερβεντίστα ενός ξένου κτηνοτροφικού στοιχείου. Ωστόσο, μπορεί να οφειλόταν και στην από αιώνες εξαίρεση από την υπαγωγή του οικισμού στη Χώρα, γεγονός που ενδεχομένως διαφοροποίησε τις πρακτικές των κτηνοτρόφων της από τις αντίστοιχες των κτηνοτρόφων της Χώρας. Οι τελευταίοι, διαχείμαζαν πάντα σε τοποθεσίες της Θεσσαλίας, όπου από παλιά διατηρούσαν χειμαδιά οι άρχοντες του Μετσόβου, προκειμένου να εξασφαλίζουν την προστασία τους και εκτός των ορίων της Χώρας. Οργανωμένη η κτηνοτροφία της Ντερβεντίστας κατά το σύστημα των τσελιγκάτων δεν εξασφάλιζε παρά την επιβίωση της πλειοψηφίας των ασχολούμενων με αυτή. Από αυτούς αναδείχθηκε μία ομάδα τυροκόμων, η οποία χρησιμοποιούνταν από τσελιγκάτα της Πίνδου στην κατασκευή σκληρών τυριών.

2) Η οροπεδική ζώνη

Ένα από τα χαρακτηριστικότερα στοιχεία του ορεινού ανάγλυφου της Χώρας αποτελούν τα υψίπεδα, τα οποία εντοπίζονται ακόμη και επί των κορυφών των βουνών της. Αν και ορισμένα εξ' αυτών συγκροτούν διακριτές εδαφικές ζώνες, στην πραγματικότητα δεν αποτελούν παρά τμήματα του ευρύτερου οικοσυστήματος των κοιλάδων. Δεν μπορούμε, ωστόσο, να ισχυριστούμε το ίδιο για το εκτεταμένο πλάτωμα της Politsă (Πολιτσιά ή Πολιτσιές στην ελληνική του απόδοση), το οποίο καταλαμβάνει το βορειοδυτικό τμήμα της Χώρας. Η τεράστια έκτασή του συνιστά μία ανεξάρτητη από τις παρακείμενες κοιλάδες γεωγραφική ζώνη, όπου μαζί με τα υψώματα της Κατάρας και τις πλαγιές του Μαυροβουνίου, που το περιβάλουν από ανατολικά και βόρεια, συγκροτεί έναν απόλυτα διακριτό περιβαλλοντικό–οικονομικό χώρο, ο οποίος, εφ' εξής, θα προσδιορίζεται ως οροπεδική ζώνη της Χώρας.

Μορφολογία: Οι δυτικομεσημβρινές κλιτύες των υψωμάτων του κεντρικού ορόκυκλου της Χώρας, που περιλαμβάνονται μεταξύ των κορυφών Spástră και Cătšănášu διαμορφώνουν την έσχατη ανατολική απόληξη της οροπεδικής ζώνης της Χώρας. Αυτή η περιοχή γνωστή με την ονομασία Κατάρα (Cătară)[122] αποτελεί μία

[122] Το νότιο όριο της Κατάρας ορίζεται από έναν εκτεταμένο αυχένα, που φέρει την ονομασία Gušă din Cătară. Πρόκειται για μία χαμηλή προς τα δυτικά προέκταση του υψώματος Cătšănašu, η οποία

μικρογραφία της βόρειας Πίνδου, δεδομένου ότι η γεωμορφολογία της παρουσιάζει την ιδιοτυπία να συμπυκνώνει σε μία σχετικά μικρή έκταση πλήθος υψωμάτων, κορυφών, ραχών, οροπεδίων και δύσβατων καταδασωμένων κοιλαδώσεων. Οι λοφοσειρές, οι οποίες ορίζουν από δυτικά την περιοχή της Κατάρας, αποτελούν ταυτόχρονα το σημείο σύνδεσής της με την Politsă, που αποτελεί τον κύριο κορμό της οροπεδικής ζώνης. Το τεράστιο πλάτωμα της τελευταίας περιοχής, ξεκινώντας από την τοποθεσία Politšoare μία έσχατη νοτιοδυτική της προέκταση, επεκτείνεται προς τα βορειοανατολικά και διευρυμενόμενο συνεχώς για περίπου 30 χιλιόμετρα, καταλήγει στους δυτικομεσημβρινούς πρόποδες του Μαυροβουνίου και του αυχένα της Džeanhorta. Επίσης, με αφετηρία τις ράχες Cacacîńi, Piryu και Stîńe που το διαχωρίζουν από την Κατάρα, το πλάτωμα της Politsă εκτείνεται για περίπου 20 χιλιόμετρα μέχρι την θέση Pendalońe. Η τελευταία τοποθεσία, όντας η μόνη προσπελάσιμη κατά μήκος της βορειοδυτικής μεθορίου της Χώρας, αποτελούσε σημείο διέλευσης από και προς τα Ζαγοροχώρια[123]. Ολόκληρη η δυτική πλευρά της Politsă πλαισιώνεται από μία επιμηκέστατη και καλυμένη με οξιές ράχη, η οποία ξεκινώντας νοτιοδυτικά πάνω από την στενή λωρίδα της Politšoare, καταλήγει βορειοδυτικά στην Πολιτσιά της Χρυσοβίτσας (Politsă din Crušuyítsă)[124]. Η τοποθεσία αυτή αποτελεί μία βαθιά μεγάλη δασική μυχοκόλπωση εντός των απώτατων δυτικών υψωμάτων, που περιβάλουν το οροπέδιο πριν τον αυχένα Pendalońe. Εντελώς αντίθετη εικόνα παρουσιάζει η νότια πλευρά της Politsă. Εδώ, το οροπέδιο βυθίζεται απότομα σχηματίζοντας τα πρανή της περιοχής Džuneapine, που αποτελεί το απώτατο βόρειο άκρο της οροκοιλάδας των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού, καθώς και το συνδετικό κρίκο μεταξύ των δύο γεωγραφικών ζωνών του δυτικού τμήματος της Χώρας. Επίσης, η ανατολική πλευρά της Politšoare κατηφορίζει απότομα σχηματίζοντας τα πρανή της περιοχής Săltsetu, με εξαίρεση ένα

καταλήγει στην θέση Stîńe. Το δυτικό όριο της Κατάρας ορίζεται από τις ράχες Piryu και Cacacîńi, οι οποίες εκτεινόμενες βορείως της θέσης Stîńe, καταλήγουν στον αυχένα της Džean-Hortara.

[123] Στην τοποθεσία Pendalońe υπήρχε χάνι. Οι ταξιδιώτες, που κατευθύνονταν προς τα Ζαγοροχώρια, εγκαταλείποντας αυτό το σημείο ακολουθούσαν ένα κατηφορικό και καταδασωμένο φαράγγι, το οποίο μετά από πορεία πολλών χιλιομέτρων τους οδηγούσε στην κοίτη του ποταμού Βάρδα (βλχ. Uarδă), εισερχόμενοι, έτσι, στην ομώνυμη κοιλάδα, η οποία εκτείνεται νοτίως της Tšucă Rosă στην περιοχή του ανατολικού Ζαγορίου. Στο παρελθόν αυτή κοιλάδα πλαισίωνε τα δυτικά όρια της Χώρας Μετσόβου και αποτελούσε το συνδετικό δίαυλο μεταξύ των εδαφών της και της περιοχής του κεντρικού Ζαγορίου. Βλ. F.C.H.L. Pouqueville, *ό.π.,* Vol. 2, σ. 409, A. Wace – M. Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων,* μτφ. Π. Καραγιώργος, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989, σ .188.

[124] Συγκροτείται διαδοχικά από τα υψώματα Stoĺină, Aryie încăltsată, Dzeană de la Carabelă, Ploatšă, Pade a Δimuĺi, Stefanu και Scară.

νοτιοανατολικό σημείο της, το οποίο φράζεται από το ύψωμα Caracole. Τέλος, μία πολύ μικρή ζώνη στα νότια της Politšoare μεταξύ του υψώματος Caracole και του βουνού Kiru στα νότια βυθίζεται απότομα προς την ρεματιά της Vale din Cornu.

Η επιφάνεια της Politsă κυμαινόμενη υψομετρικά μεταξύ των 1450 και 1700 μέτρων αποτελείται από χαμηλές λοφοσειρές, μεταξύ των οποίων απλώνονται εκτεταμένοι λειμώνες[125]. Συχνά, διασχίζονται από υδάτινες ροές η πλειοψηφία των οποίων συγκροτούν το δίκτυο των πηγών του ποταμού Αώου[126]. Η πρωταρχική του κοίτη σχηματιζόμενη εντός της ζώνης της Κατάρας[127] κατευθύνεται βορειοδυτικά δεχόμενη σημαντικές ενισχύσεις τόσο από τα υδάτινα ρεύματα που πηγάζουν στα υψώματα και περικλείουν το οροπέδιο από δυτικά, όσο και βόρεια από το όρος Μαυροβούνι. Στην τοποθεσία Pendaloṅe το ποτάμι στρίβει απότομα προς τα βόρεια και εισέρχεται στην φαραγγώδη κοιλάδα της Văcăreátsă[128].

Η οικονομική χρήση της οροπεδικής ζώνης .

Οι κλιματικές συνθήκες και τα εδαφικά δεδομένα που επικρατούν στις υψηλές ζώνες της Πίνδου καθιστούν σχεδόν αδύνατη την ανάπτυξη καλλιεργειών πάνω από το υψομετρικό όριο των 1300 μέτρων. Ωστόσο, η υγρασία και η ψυχρότητα, που

[125] Η όμορφη φύση του οροπεδίου υμνήθηκε από πολλούς συγγραφείς και περιηγητές. Σχετικά βλ. Β. Σκαφιδάς, «Ιστορία του Μετσόβου», *ΗΕ* 10/116 (1961),σ. 968, Ν. Πίχτος, *Η αισθητική της Πίνδου*, εκδ. Δήμος Μετσόβου, Ιωάννινα 1988, σ. 20-32, Ι. Λαμπρίδης, *ό.π.,* σ. 49 σημ. 1, F.K.H.L. Pouqueville, *ό.π.,* σ. 405-408, W. M. Leake, *ό.π.,* 296-297, G.Weigand, *ό.π*., σ. 187.

[126] Η ονομασία Αώος με την οποία είναι γνωστό το ποτάμι σήμερα, επιβλήθηκε από τους λογίους και τις σύγχρονες διοικητικές υπηρεσίες. Αντίθετα, σε πολλά κείμενα από το τέλος του Μεσαίωνα έως και τα μέσα του 20ου αιώνα το ποτάμι αναφέρεται με τους τύπους Βοώσα, Βοούσα, Βιώσα ή Βωβούσα κ.λ.π. Η Αλβανική γλώσσα χρησιμοποιεί τους τύπους Vijosë, Vjosë και η Βλαχική τους τύπους Băeasă, Bueasă. Σχετικά με την προέλευση του μεσαιωνικού και νεώτερου ονόματος του Αώου, καθώς και τους τύπους του ονόματος που διασώζουν η ελληνική, η Ιταλική και εν γένει η δυτική, η αλβανική η σερβοκροατική, καθώς και η Βλαχική παράδοση, βλ. Ε. Κίγκα, «Η μεσαιωνική και νεότερη ονοματολογία του ποταμού Αώου», *ΗΧ* 32 (1997).

[127] Από πηγές που βρίσκονται στη βορινή πλαγιά του υψώματος Cătšănašu, καθώς και από πηγές των τοποθεσιών Nană, Yisteare και Coastă Rao διαμορφώνονται οι ποταμίσκοι της Vale de la Prione και της Vale de la Palangă, οι οποίοι σμίγοντας λίγο πριν εξέλθουν από την περιοχή της Κατάρας σχηματίζουν το ποτάμι της Κατάρας (răulu din Cătară), το οποίο αποτελεί την αρχική κοίτη του ποταμού Αώου .

[128] Η κοιλάδα της Văcăreatsă όριζε το σύνορο μεταξύ των εδαφών της Χώρας Μετσόβου και του χωριού Φλαμπουράρι. Σε αυτό το σημείο και, συγκεκριμένα, στα απώτερα βορινά πρανή του όρους Urecĺi τα νερά του Αώου, αφού δεχθούν τα νερά του ποταμού της Vale Caldă (arîulu din Valea Caldă), συνεχίζουν βόρεια προς την κοιλάδα της Βωβούσας και στη συνέχεια πλαισιώνοντας κατά μήκος τις δυτικές υπώρειες της βορείου Πίνδου και αντίστοιχα τις ανατολικές της Τύμφης (Γκαμήλα) καταλήγουν στην πεδιάδα της Κόνιτσας.

επικρατεί σε αυτά τα υψόμετρα ευνοώντας την ανάπτυξη της χλόης και των υψηλών δασών, κατέστησε τα υψηλότερα τμήματα της οροσειράς ιδανικά πεδία για κτηνοτροφικές και υλοτομικές δραστηριότητες.

Η οροπεδική ζώνη της Χώρας, αν και μερικώς δασοκαλυμένη, υπέστη από παλιά συστηματική υλοτόμηση δεδομένου ότι τα δάση που την περιβάλουν διατηρούν άριστη ξυλεία οξιάς, πεύκου, ρόμπολου και ερυθρελάτης. Επίσης, ο κεντρικός πυρήνας του οροπεδίου συγκροτεί από άποψη ποιότητας και μεγέθους ένα από τα καλύτερα, αν όχι το καλύτερο, θερινό βοσκοτόπι της Πίνδου. Εν τούτοις, παρά το ότι αυτή η περιοχή μπορεί να φιλοξενήσει το μεγαλύτερο αριθμό κοπαδιών συγκριτικά με άλλους βοσκοτόπους της Πίνδου, ουδέποτε συνέβη αυτό. Χωρίς να υποτιμούμε το μέγεθος της κτηνοτροφικής παραγωγής των μετσοβιτών, στους οποίους ανήκει η οροπεδική ζώνη, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι εκμεταλλεύτηκαν πλήρως τις κτηνοτροφικές δυνατότητες της εν λόγω περιοχής. Η αιτία πρέπει να αναζητηθεί στη διάρθρωση των κοινωνικοοικονομικών δομών της Χώρας εκτενέστερη ανάλυση των οποίων θα γίνει σε επόμενο κεφάλαιο. Προς το παρόν θα αρκεστούμε σε περιγραφή των οικονομικών δραστηριοτήτων, που αναπτύσσονταν επί της οροπεδικής ζώνης, οι οποίες συνιστούν αντιπροσωπευτικό δείγμα του πολύμορφου αγροτικού μοντέλου της Χώρας.

Μία επιμήκης αλυσίδα γηλόφων[129], η οποία διαγράφεται μεταξύ της νότιας παρυφής του πλατώματος της Politsă και του απώτατου βορείου άκρου του, διαιρώντας το σε δύο διακριτές εδαφικές ζώνες οριοθετεί ταυτόχρονα και τα διαφοροποιημένα πεδία αγροτικών χρήσεων της οροπεδικής ζώνης. Συγκεκριμένα όσες περιοχές βρίσκονταν βόρεια και ανατολικά, μεταξύ των προαναφερομένων λοφοσειρών των μεσημβρινών πρανών του Μαυροβουνίου και της Κατάρας συγκροτούσαν την κτηνοτροφική ζώνη. Αυτή η περιοχή μοιρασμένη εδώ και αιώνες σε δέκα σταθερά στανοτόπια, δέχονταν κάθε καλοκαίρι τις εγκαταστάσεις των τσελιγκάτων του Μετσόβου. Αντίθετα, οι εκτάσεις που απλώνονται νότια και δυτικά της λοφοσειράς αποτελούσαν τη ζώνη των «τσαϊριών», δηλαδή των λιβαδιών που προορίζονταν για την παραγωγή σανού. Η μεγάλη σημασία τους για την οικονομία της Χώρας αποτέλεσε, όπως θα δούμε παρακάτω, έναν από του βασικούς λόγους περιορισμού των βοσκοτόπων, όπισθεν της προαναφερόμενης λοφοσειράς. Κάθε

[129] Ξεκινάει από το ύψωμα της Tšucă, συνεχίζει με τη ράχη Mutšîle και καταλήγει στη ράχη της Tšumă a Barbeĺi.

χρόνο έως τα μέσα του καλοκαιριού, όπου ολοκληρώνονταν η κοπή του χόρτου, απαγορεύονταν αυστηρώς να βοσκήσουν σε αυτήν την περιοχή τα κοπάδια των τσελιγκάτων, όπως και κάθε άλλο ζώο. Αντίθετα, εντός της κτηνοτροφικής ζώνης επιτρέπονταν η ύπαρξη κοφτολίβαδων και γεωργικών εκμεταλλεύσεων. Ενδεχομένως, να δημιουργεί απορίες η ανάπτυξη καλλιεργειών σε αυτό το υψόμετρο και, μάλιστα, ανάμεσα από στάνες, γεγονός που πυροδοτούσε συχνά συγκρούσεις μεταξύ του γεωργικού και κτηνοτροφικού στοιχείου της Χώρας. Όμως, πριν προσεγγίσουμε αναλυτικότερα αυτό το θέμα, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η παραγωγή δημητριακών στην οροπεδική ζώνη αποτελεί ένδειξη ύπαρξης ενός ισχυρού γεωργικού υπόβαθρου, το οποίο συνέβαλε διαχρονικά στην καθήλωση των βοσκοτόπων της Χώρας σε αυστηρά καθορισμένες ζώνες.

Η πιο ενδεικνυόμενη δημητριακή καλλιέργεια των ορεινών περιοχών είναι η βρίζα. Μπορεί να αναπτυχθεί ακόμη και σε φτωχά εδάφη με ξηρά κλίματα, ενώ αντέχει σε όλες τις αντίξοες συνθήκες, εκτός από τις υψηλές θερμοκρασίες. Αυτές οι ιδιότητες κατέστησαν τη βρίζα την ιδανικότερη καλλιέργεια του ορεινού χώρου, δεδομένου ότι μπορεί να παραχθεί σε οποιοδήποτε υψόμετρο ακόμα και αν η θερμοκρασία πέσει έως και τους 40° C υπό το μηδέν. Η καλλιέργειά της στις ανώτερες υψομετρικές ζώνες της Χώρας ήταν πάντα σημαντική, γι' αυτό και ο Pouqueville παρατηρεί ότι « *σ' αυτές τις περιοχές, τις διάσπαρτες με καταυλισμούς βλάχων ποιμένων, εκτρέφονται αναρίθμητα κοπάδια, και σ' αυτές τις ίδιες περιοχές οι νομάδες καλλιεργούν σίκαλη, η συγκομιδή της οποίας καλύπτει τις ανάγκες τους*»[130]. Η μαρτυρία του γάλλου περιηγητή, η οποία παρουσιάζει ως καλλιεργητές βρίζας τους κτηνοτρόφους, αν και ακούγεται κάπως παράδοξη, είναι σωστή. Για να αποφύγουμε, ωστόσο, παρανοήσεις θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι οι κτηνοτρόφοι της Χώρας και, γενικά, της Πίνδου, δεν υπήρξαν ποτέ γεωργοί και ούτε γνώριζαν γεωργικές τεχνικές. Απλώς, με τη βοήθεια των ζευγάδων της περιοχής παρήγαγαν βρίζα εντός των βοσκοτόπων με αποκλειστικό σκοπό την εξασφάλιση υλικού χρήσιμου, για την κατασκευή των κτηνοτροφικών τους εγκαταστάσεων. Όσον αφορά τα υπόλοιπα νοικοκυριά της Χώρας, αυτά προέβαιναν σε συστηματική παραγωγή βρίζας, καθώς και κριθαριού και βρώμης εντός της οροπεδικής ζώνης. Όπως θα δούμε και σε μεταγενέστερο κεφάλαιο, η βρίζα παράγονταν για την αξιοποίηση των καλαμιών της και λιγότερο για την κάλυψη των διατροφικών τους αναγκών. Επίσης, η βρώμη και

[130] F.C.H.L. Pouqueville, *ό.π.*, Vol. 3, σ. 325.

το κριθάρι προορίζονταν για ζωοτροφή, ωστόσο σε περιόδους λιμών η παραγωγή κριθαριού συχνά κάλυπτε το διατροφικό έλλειμμα των κατοίκων της Χώρας.

Η δυνατότητά αυτών των δημητριακών να φύονται σε μεγάλα υψόμετρα οδήγησε σε μία άναρχη εξάπλωση των καλλιεργειών τους, εκτός των καθορισμένων γεωργικών ζωνών της Χώρας. Παράγονταν, ακόμη, και σε υψόμετρα, που άγγιζαν τα 1700 μέτρα, αρκεί να υπήρχε ομαλό έδαφος, ώστε να ελίσσονται τα άροτρα. Η καλλιέργειά τους δεν περιορίζονταν μόνο στο πλάτωμα της Polítsă αλλά επεκτείνονταν στις κοιλαδώσεις και τα δασικά ξέφωτα της Κατάρας, καθώς και στα πλατώματα των πρανών του Μαυροβουνίου[131]. Ιδιαίτερα, προτιμούνταν τα ριζά των λόφων που βρίσκονταν κοντά σε στάνες. Τα αποστραγγισμένα εδάφη τους με την αμμώδη υφή, δεχόμενα τακτική λίπανση από τα κοπάδια των προβάτων, εξασφάλιζαν τις ιδανικότερες εδαφοκλιματικές προϋποθέσεις ανάπτυξης αυτών των δημητριακών. Ωστόσο, το πρόβλημα με αυτές τις τοποθεσίες ήταν η εχθρική στάση των κτηνοτρόφων, οι οποίοι εκλαμβάνανε τις καλλιέργειες εντός των βοσκοτόπων ως καταπάτηση των δικαιωμάτων τους επί αυτών, μία αντίληψή η οποία συχνά τους οδηγούσε σε σύγκρουση με τους γεωργούς.

Φυσικά δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για καλλιέργεια αραβόσιτου στην οροπεδική ζώνη της Χώρας, εφόσον δεν υπήρχε περίπτωση να αναπτυχθεί σε αυτό το υψόμετρο. Επίσης, μπορεί κάποια φτωχά αγροτικά νοικοκυριά να καλλιεργούσαν σιτάρι σε συγκεκριμένες τοποθεσίες του οροπεδίου[132], ωστόσο οι αποδόσεις δεν ήταν ικανοποιητικές.

β) Το ανατολικό τμήμα της Χώρας

1) Η κοιλάδα της Μηλιάς

Μορφολογία: Σχεδόν το σύνολο των ελεγχόμενων από την κοινότητα της Μηλιάς εδαφών σχηματίζουν την ομώνυμη κοιλάδα, η οποία καταλάμβανε την βορειοανατολική πλευρά της Χώρας. Τα υψώματα, που εκτείνονται μεταξύ του

[131] Ο Pouqueville διασχίζοντας την οροπεδική ζώνη κατά μήκος των μεσημβρινών απολήξεων του Μαυροβουνίου, παρατηρεί ότι αυτό το άκρο των βουνών καταλάμβαναν μερικά χωράφια σπαρμένα με σίκαλη το μοναδικό δημητριακό, όπως προσθέτει ο ίδιος, που ευδοκιμεί σ' αυτή την ψηλή περιοχή τη γεμάτη σκόρπια δάση και ψηλά ορύγματα. Βλ. F.C.H.L. Pouqueville,*ό.π.,*Vol. 2, σ. 409.

[132] Τοποθεσίες Tšucă, Strungă cu Ketrile, Tsańiu .

Μαυροβουνίου και της κορυφογραμμής Coastă Rao ορίζοντας τη δυτική πλευρά της κοιλάδας, τη διαχωρίζουν από την οροπεδική ζώνη της Χώρας, συνεπώς και από τα κοινοτικά εδάφη του Μετσόβου. Οι κορυφές Tsapuli και Tšum**ă** a Lupului ορίζοντας τη νότια πλευρά της τη διαχωρίζουν από το περίκλειστο οροπέδιο της Dzînă. Η τελευταία τοποθεσία το μόνο τμήμα των κοινοτικών εδαφών της Μηλιάς, που βρίσκεται εκτός της κοιλάδας, συγκροτεί ένα μεγάλο υψίπεδο στο απώτατο βορειοδυτικό άκρο της κοιλάδας του Πηνειού, το οποίο συνορεύει με τα κοινοτικά εδάφη του Μαλακασίου. Τα υψώματα που εκτείνονται μεταξύ της ράχης Zdriyiánu και της τοποθεσίας Murminte, η οποία αγγίζει τα Χάσια, ορίζουν τη νοτιοανατολική πλευρά της κοιλάδας διαχωρίζοντάς την από τα κοινοτικά εδάφη της Κουτσούφλιανης και, κατ' επέκταση, από την κοιλάδα του Πηνειού. Τα βορειοδυτικά, βόρια και ανατολικά όρια της κοιλάδας σε αντίθεση με τα έως τώρα περιγραφόμενα όρια, που αποτελούσαν εσωτερικά σύνορα της Χώρας, οριοθετούσαν όχι μόνο τα κοινοτικά εδάφη της Μηλιάς, αλλά και ολόκληρης της Χώρας. Κατά μήκος των βόρειων και βορειανατολικών κλιτυών του Μαυροβουνίου εκτείνεται η επιμήκης ανοιχτή και δασωμένη ορεινή κοιλάδα της Vale Caldă. Η επικοινωνία της με την κοιλάδα της Μηλιάς είναι εφικτή μόνο μέσω της τοποθεσίας Šălătură. Πρόκειται για έναν αυχένα, ο οποίος συνδέει την ανατολική πλαγιά του Μαυροβουνίου με τον όγκο Canizã[133], που υψώνεται στα βορειοανατολικά. Τα δύο βουνά, τα οποία περικλείουν από τα νοτιοδυτικά, νότια και ανατολικά την Vale Caldă ορίζοντας το βορειοδυτικό και βόρειο όριο της κοιλάδας της Μηλιάς, οριοθετούσαν στο παρελθόν το σύνορο της Χώρας Μετσόβου με τον οικισμό του Περιβολίου, που βρίσκεται στις Μακεδονική πλευρά της Πίνδου.

Το πλήθος των υδάτινων ρευμάτων που πηγάζουν από τις πλαγιές των βουνών που περικλείουν την κοιλάδα σχηματίζουν τον ποταμό, που εισέρχεται στην στενοπορία της Μηλιάς (buyaze di Ameru) μία σημαντική φυσική διάβαση, η οποία βρίσκονταν σε χρήση ήδη από τα αρχαία χρόνια[134]. Το ποτάμι, που διασχίζει τη

[133] Στους χάρτες καταγράφεται με την ονομασία Λιβάδι (;) (υψ.2071 μ.).

[134] Ο τελευταίος βασιλιάς των Μακεδόνων Περσέας στην προσπάθεια του να αποκόψει τους Ρωμαίους από τις βάσεις ανεφοδιασμού τους στη δυτική Ελλάδα ξεκινάει μία ταχύτατη πορεία, με σκοπό να καταλάβει το Στράτο στο σημερινό νομό Αιτωλοακαρνανίας. Με μία δύναμη 10.000 ανδρών ξεκινάει από την περιοχή της Ελιμμαίας (σημερινή πεδινή περιοχή των Γρεβενών) και την τρίτη ημέρα φθάνει στο βουνό Κίτιον, όπου δυσκολεύτηκε να το περάσει και να στρατοπεδεύσει, λόγω του ύψους του χιονιού. Όλοι οι ειδικοί συμφωνούν ότι το όρος Κίτιο βρίσκεται στην περιοχή του Μετσόβου. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Περσέας, αφού ξεκίνησε από την περιοχή των Γρεβενών, διέσχισε την κοιλάδα της Μηλιάς. Βλ. Livy, 43, κεφ. 21 παρ.4, Harvand University Press 1961. Ο Π. Αραβαντινός

στενοπορία της Μηλιάς (arîu di tu buyaze)[135], εγκαταλείπει τα κοινοτικά της εδάφη μεταξύ των υψωμάτων Toacă και Padea Mare. Οι προαναφερόμενες κορυφές ορίζοντας τη βορειοανατολική και ανατολική πλευρά της κοιλάδας οριοθετούν τα σύνορα της Μηλιάς με τον οικισμό της Κρανιάς, ο οποίος πλαισίωνε τα προς την Μακεδονία βορειανατολικά όρια της Χώρας Μετσόβου.

Ο οικισμός: Στο σημείο όπου σμίγουν οι τρεις πρώτες βασικές πηγές του ποταμού της Μηλιάς και σε υψόμετρο 1260 μέτρων βρίσκεται κτισμένος ο ομώνυμος οικισμός. Παρά τις θρυλούμενες πληθυσμιακές του ανακατατάξεις[136] διαθέτουμε ενδείξεις της παρουσίας του στην περιοχή ήδη από τις αρχές του 14ου αιώνα[137], ενώ

σχολιάζοντας την παραπάνω διαδρομή αναφέρει ότι «*…αι αλλεπάλληλοι επιθέσεις και αντεπιθέσεις των Ηπειρωτών και Μακεδόνων επί της εποχής του Αιακίδα και Πύρρου του μεγάλου, του τε Κασσάνδρου και των διαδόχων του, δίοδον είχον την Πινδίαν θέσιν, καλουμένην τανύν Τσαν Χορταρά…*». Βλ. Π. Αραβαντινός, *ό.π.*, σ. 65.

[135] Στους χάρτες αναφέρεται ως «πέρασμα ρέμα». Πρόκειται για μία από τις δυτικές πηγές του ποταμού Βενέτικου έναν από τους κυριότερους παραποτάμους του Αλιάκμονα. Η πρωταρχική κοίτη του ποταμού του Μπουγαζιού διαμορφώνεται από το σμίξιμο της Sudžeátă (πηγάζει στη βόρεια πλευρά της κοιλάδας από τις τοποθεσίες Tsilili, Šoputsale, Vîcîreatsă, Fîntînă Vinetă), της Vale a Ovreuĺi (πηγάζει στην ανατολική πλευρά της Džean-Hortara) και του Arîu di la Barșă (πηγάζει στη νοτιοδυτική πλευρά της κοιλάδας από τις τοποθεσίες Tsapuli και Lupoańe). Τα συγκεντρωμένα ύδατα αυτών των τριών ρευμάτων ακολουθώντας μία βορειανατολική πορεία εισέρχονται στο Μπουγάζι της Μηλιάς και, λίγο πριν εγκαταλείψουν τα όρια της Χώρας, ενισχύονται με τα νερά τριών ακόμα ρευμάτων. Αυτά είναι το Arîu atselu Mare (συγκεντρώνει νερά από το υψώματα Tšuma a Lupului και Zdriyianu στα νότια της κοιλάδας), η Vale de la Apa Bună (πηγάζει μεταξύ των υψωμάτων Padea Ketrile και Padea Mare ή Murminte επίσης στην νότια πλευρά της κοιλάδας), καθώς και το Aîu de la Buluvaru (πηγάζει στις νοτιοανατολικές πλαγιές της Canizâ από τις τοποθεσίες Tšută, Gură, Toacă).

[136] Υπάρχει μία παράδοση που θέλει τους κατοίκους της Μηλιάς πρόσφυγες, οι οποίοι κατέφθασαν εκεί από τη Φτέρη του Ολύμπου τα πρώτα χρόνια της τουρκοκρατίας και ορισμένοι εξ αυτών μετακινήθηκαν μεταγενέστερα στην παλιά κοιτίδα τους στον Όλυμπο, δημιουργώντας έτσι μία σύγχυση για το αν ο μητροπολιτικός οικισμός υπήρξε η Μηλιά ή η Φτέρη. Βλ. Σ. Πουρνάρας, *ό.π.*, σ. 46-47. Το γεγονός της εγκατάστασης κάποιων από τον Όλυμπο στη Μηλιά ή το αντίθετο, δεν είναι απίθανο, αν σκεφτούμε ότι οι κάτοικοι της Φτέρης ήταν Βλάχοι και ακολούθησαν τη συνηθισμένη πρακτική της καταφυγής σε ομόφυλους οικισμούς, ωστόσο αυτή η μετοίκηση πρέπει να είναι μεταγενέστερη της αρχικής ίδρυσης της Μηλιάς. Βλ. Α. Κουκούδης, *Οι μητροπόλεις και η διασπορά των Βλάχων*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 57, 58.

[137] Αναφερθήκαμε ήδη στο χρυσόβουλο του 1336, όπου περιγράφεται η οριογραμμή της επισκοπής Σταγών. Αυτή μετά το «*εις το των Χλαπών σύνορον*», δηλαδή στα όρια του σημερινού οικισμού Πάλτινο (νυν Καλιθέα) «*ανέρχεται εις δυσμάς εις την Μηλέαν και εις τον Ζυγόν* », δηλαδή μετά τα Χάσια ακολουθούσε προς δυσμάς την κορυφογραμμή Padea Mare-Zdriyianu-Coastă Rao, που διαχωρίζει την κοιλάδα της Μηλιάς από αυτήν του Πηνειού. Δε γνωρίζουμε αν η ονομασία «Μηλέαν» στο παραπάνω χρυσόβουλο λαμβάνονταν από την ύπαρξη ομώνυμου οικισμού ή αποτελούσε ευρύτερη γεωγραφική ονομασία της περιοχής, όμως εκείνο που έχει σημασία είναι ότι προσδιόριζε ακριβώς την ίδια περιοχή, που σήμερα αποτελεί κοινοτική έκταση της Μηλιάς και επομένως η περιοχή έφερε αυτήν την ονομασία ήδη από τα μεσαιωνικά χρόνια. Βλ. Στ. Αριστάρχης, «Εκθεσις επί των διαγωνισμάτων Θεσσαλίας και Ηπείρου», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος* 13-15 (1867), σ. 31-34.

από τα μέσα του 15ου αιώνα όχι μόνο πιστοποιείται η ύπαρξή του, αλλά και η σχέση με το Μέτσοβο, η οποία συνεχίστηκε καθ' όλη την οθωμανική περίοδο[138].

Η ύπαρξη του οικισμού της Μηλιάς εντός της ομώνυμης κοιλάδας σχετίζεται με την επιτήρηση του σημαντικού δερβενιού, που τη διέσχιζε. Αναφερόμαστε σε μία σημαντική για την επικοινωνία μεταξύ Ηπείρου και Μακεδονίας αρτηρία, η οποία ξεκινώντας από τη λεκάνη των Ιωαννίνων και την περιοχή των Ζαγοροχωρίων συνέκλινε στην οροπεδική ζώνη τη Χώρας και από εκεί μέσω της αυχενοδιάβασης της Džean-Hortara και της κοιλάδας της Μηλιάς κατευθύνονταν προς την περιοχή των Γρεβενών. Η φύλαξη αυτών των στενών, ενδεχομένως, από τα μεσαιωνικά ακόμη χρόνια και αργότερα στα πλαίσια της Χώρας Μετσόβου, σήμαινε διαμονή στην περιοχή μόνιμου πληθυσμού[139]. Η μέριμνα για την εξυπηρέτηση των διερχομένων αφορούσε όλη την κοινότητα, γεγονός που αντανακλά την άμεση συνάφεια της διαχείρισης των χανιών της κοιλάδας με τις υποχρεώσεις που είχαν αναλάβει οι κάτοικοι ως φύλακες της διάβασης προκειμένου να χαίρουν προνομίων[140]. Συνεπώς, αν για την Χώρα η κοιλάδα της Μηλιάς συνιστούσε έναν

---

[138] Στην οθωμανική απογραφή του 1453/4 ο οικισμός της Μηλιάς καταγράφεται ως υποκείμενος στο Μέτσοβο και σε αυτή του 1506 ως μαχαλάς του Μετσόβου. Στα μετεωρίτικα έγγραφα του 1613/14 αναφέρεται ως «Μηλήα του Μετζόβου». Βλ. Κ. Σπανός, «Οι οικισμοί της περιοχής Ιωαννίνων και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 215 της μονής του Βαρλαάμ των Μετεώρων (1613/143 – 19ος)», *ΗΗ* (1998), σ. 358. Επίσης, το 1633 στην Ιερά μονή του Σπηλαίου Γρεβενών διασώζεται το όνομα του «Αρχιερατεύοντος κυρ-Γαβριήλ, εκ χωρίου Μηλιάς Μετσόβου.». Βλ., «Τοπωνυμία – Ίδρυσις –Διατελέσαντες Αρχιερείς», *Εκκλησία των Γρεβενών* 15-16 (1-15 Αυγούστου 1985),σ.448.

[139] Φρουρές υπήρχαν στον αυχένα της Džean-Hortara και στην τοποθεσία Cazarmă κοντά στον οικισμό της Μηλιάς. Η δολοφονία Τούρκου Καϊμακάμη το 1766 στο Μπουγκάζι της Μηλιάς έδωσε την ευκαιρία σε Οθωμανούς αξιωματούχους των Ιωαννίνων και των Τρικάλων, που πάντοτε αναζητούσαν αφορμή για να θέσουν υπό τον έλεγχό τους τη Χώρα, να εγείρουν αξιώσεις. Οι αρχές της Χώρας ποιώντας σώφρονα προτίμησαν, αντί της οθωμανικής δικαιοσύνης, να κλείσουν την υπόθεση αθόρυβα πληρώνοντας στην οικογένεια του δολοφονηθέντος 200 ασουλάνια, χρησιμοποιώντας ως μεσολαβητές τους επισκόπους Σταγών και Καστοριάς. Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.,* σ. 27.

[140] Ο Πουκεβίλ και οι Τάταροι, που τον συνόδευαν, καθηλώθηκαν λόγω του χιονιού επί τρεις μέρες στο χάνι της Μηλιάς, όπου έτυχαν κακής εξυπηρέτησης. Όταν, όμως, οι κάτοικοι της Μηλιάς έμαθαν ότι επρόκειτο για ανθρώπους του Αλή Πασά, τότε προσήλθαν 50 άτομα για να τους οδηγήσουν στην άλλη πλευρά του βουνού, προς το Μέτσοβο. Βλ. F.C.H.L. Pouqueville, *Ταξίδι στην Ελλάδα, Μακεδονία-Θεσσαλία*, μτφ. Ν. Μολφέτα, εκδ. Αφων Τολίδη, Αθήνα 1995, σ. 216. Το τοπωνύμιο la Hane (στα Χάνια) στη βόρεια πλευρά του οικισμού μας δείχνει το σημείο, όπου βρίσκονταν τα δύο χάνια της Μηλιάς. Μαζί με το χάνι της Džean-Hortara που προηγούνταν και το χάνι της Κρανιάς που έπονταν εξυπηρετούσαν τους διερχόμενους από την κοιλάδα της Μηλιάς ταξιδιώτες. Ίσως, προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι τα χάνια της Χώρας απείχαν μεταξύ τους μία, δύο ή τρεις το πολύ ώρες. Πρέπει, ωστόσο, να λάβουνε υπόψη το πλήθος των περαστικών και, κυρίως, το γεγονός ότι μία διαδρομή που, υπό φυσιολογικές κλιματολογικές συνθήκες απαιτούσε πορεία δύο ή τριών ωρών, μετατρέπονταν το χειμώνα σε πολύωρη ή και πολυήμερη περιπέτεια. Κατά την τελευταία περίοδο της ύπαρξής τους το ένα χάνι ήταν ιδιόκτητο (η τοπική μνήμη το διασώζει από το όνομα του τελευταίου ιδιόκτητη του ως hanea al Teyu al Nicu ή hanea al Prasuli) και το άλλο ανήκε στην εκκλησία (έμεινε γνωστό ως hanea Vucufească δηλαδή το Βακούφικο Χάνι). Δύο έγγραφα του 1838 υπογεγραμμένα

εδαφικό θύλακα επί της μακεδονικής πλευράς της Πίνδου μέσω του οποίου έλεγχε πλήρως την κύρια διάβαση μεταξύ Ηπείρου και Μακεδονίας, για τον ίδιο τον οικισμό της Μηλιάς η παραπάνω διάβαση υπήρξε ένας από τους παράγοντες, που καθόρισαν σε σημαντικό βαθμό την ιστορική του πορεία[141].

Οι οικονομικές δομές: Ο βορειοανατολικός προσανατολισμός της κοιλάδας της Μηλιάς και τα υψομετρικά της δεδομένα την καθιστούν την πιο ψυχρή περιοχή της Χώρας. Τα χαμηλότερα σημεία της κυμαίνονται μεταξύ των 1100-1200 μέτρων, ενώ υπάρχουν γύρω κορυφές που ξεπερνούν τα 2000 μ. Ο χειμώνας έχει μεγάλη διάρκεια και το ύψος του χιονιού φθάνει συχνά εντός του οικισμού το ενάμιση μέτρο. Κατά την εαρινή και φθινοπωρινή περίοδο οι βροχοπτώσεις είναι άφθονες, ενώ η διάρκεια του καλοκαιριού σύντομη. Τα εδαφικά και κλιματικά δεδομένα της περιοχής ευνόησαν την έντονη δασική βλάστηση καθιστώντας, έτσι, την κοινότητα της Μηλιάς μία από τις πιο δασοσκέπαστες περιοχές του Ελλαδικού χώρου[142]. Ωστόσο, υπό τα

από τους ιερείς και αρκετούς κατοίκους της Μηλιάς μας δίνουν σημαντικές πληροφορίες για τον τρόπο διαχείρισης των χανιών από την κοινότητα. Συγκεκριμένα, το χάνι της εκκλησίας μαζί με τη χορτολειβαδική έκταση που το περιέβαλε (διασώζεται ακόμα ως περιουσία της εκκλησίας του χωριού και είναι 12 στρέμματα) ενοικιάστηκε «*ης το μιζάτι*», δηλαδή κατόπιν δημοπρασίας, για 800 γρόσια το χρόνο. Το πρώτο ενοικιαστήριο είναι διάρκειας τριών ετών από «1838 : μαήου: 20 εός :1841: μαήου: 20» και το δεύτερο δύο ετών από «1841: μαήου: 20 εός :1843: μαήου: 20 ». Οι όροι μίσθωσής τους επαναλαμβάνουν σε ένα μεγάλο βαθμό το καθεστώς που διείπε τη διαχείριση των χανιών της Χώρας κατά τον 18ο αιώνα. Συγκεκριμένα, παραχωρούνταν στους ενοικιαστές τους η μονοπωλιακή εξυπηρέτηση των ταξιδιωτών με ποινή τιμωρίας, για οποιοδήποτε άλλο κάτοικο του χωριού πωλούσε σε αυτούς προϊόντα. Επίσης, δίνονταν στους μισθωτές το δικαίωμα να έχουν την αποκλειστικότητα πώλησης πολλών τροφίμων όχι μόνο στους ταξιδιώτες, αλλά και στους κατοίκους του χωριού, κάτι που καταδεικνύει ότι τα αστικά χάνια της Χώρας ήταν και τα βασικά καταστήματα πώλησης τροφίμων. Τέλος, τα έξοδα εξυπηρέτησης των υψηλόβαθμων Οθωμανών αξιωματούχων επιβάρυναν την κοινότητα. Συχνά, οι ενοικιαστές των χανιών και οι χαντζήδες δεν ταυτίζονταν, απλώς οι δεύτεροι προσλαμβάνονταν από του πρώτους ως υπάλληλοι. Συνεπώς, η ενοικίαση των χανιών αποτελούσε μία επένδυση κεφαλαίου και αφορούσε μόνο τους οικονομικά ισχυρούς, κάτι που το διαπιστώσαμε και σε ντοκουμέντα του 18ου αιώνα σχετικά με το «αμιλίκι της Χώρας». Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.*, σ. 34,35, 68,69, 87.

[141] Ο Leake περνώντας το 1805 από το μπουγάζι της Μηλιάς αναφέρει ότι «*τα πολυάριθμα μικρά καραβάνια που συναντήσαμε δείχνουν ότι ο δρόμος αυτός είναι μία από τις σπουδαιότερες γραμμές συγκοινωνίας μεταξύ Ήπείρου και Μακεδονίας*». W. M. Leake, *ό.π.,* Vol. 1, σ. 297.

[142] Από τα 54.600 στρέμματα του κοινοτικού εδάφους της τα 35.800 στρέμματα είναι καθαρό δάσος. Βλ. Ε.Σ.Υ.Ε., *Κατανομή της εκτάσεως της Ελλαδικής Χώρας κατά βασικές κατηγορίες χρήσεως, (προαπογραφικά στοιχεία της Απογραφής Γεωργίας – Κτηνοτροφίας του έτους 1991)*, Αθήνα 1995, σ.104. Οι κοινοτικές αρχές της Μηλιάς θέλουν το σύνολο των εδαφών τους 56.372 στρέμματα εκ των οποίων τα 38.452 έχει δεσμεύσει το δημόσιο και τα 17.920 ανήκουν στους πόρους της κοινότητας. Στη βόρεια και βορειανατολική πλευρά της κοιλάδας κυριαρχεί η μαύρη ορεινή πεύκη, η οποία αποτελεί μία φυσική συνέχεια των δασών της βορείου Πίνδου. Στη βορειοδυτική δυτική και νότια πλευρά της κοιλάδας κυριαρχούν οι οξιές, ενώ στα νοτιοανατολικά εδάφη έχουμε δάσος ανάμεικτο από οξιές και πεύκα. Στην παραποτάμια ζώνη εντοπίζουμε ιτιές και ορισμένες συστάδες ελάτων, κυρίως, στη νοτιοδυτική ζώνη, ενώ μονάδες από ρόμπολα βρίσκουμε στα ανώτερα σημεία των βορειοδυτικών υψωμάτων. Οι μη δασικές ζώνες της κοινότητας αποτελούν στην πλειοψηφία τους χορτολιβαδικές

ανωτέρω κλιματικά και περιβαλλοντικά δεδομένα η παραγωγή δημητριακών είναι δύσκολη, ενώ κάθε σκέψη για αμπελουργία είναι αδιανόητη. Αντίθετα, η περιοχή διαθέτει όλα τα στοιχεία που ευνοούν την ανάπτυξη της μεγάλης κτηνοτροφίας. Όμως, οι ιστορικοί και γεωγραφικοί λόγοι, που αναπτύχθηκαν παραπάνω, απέτρεψαν τους κατοίκους της Μηλιάς από το να μεταστραφούν αποκλειστικά στην κτηνοτροφική παραγωγή κατά τα πρότυπα του γειτονικού Περιβολίου, αλλά και των μεγάλων κτηνοτροφικών οικισμών της Βορείου Πίνδου.

Μία σαφέστερη εικόνα των οικονομικών δομών της Μηλιάς αντλούμε από μία έγγραφη πηγή του 1913. Πρόκειται για μία καταγραφή των περιουσιών, η οποία έγινε λίγους μήνες μετά την ένταξη του οικισμού στην Ελλαδική επικράτεια. Λόγω, όμως, της καταστροφής που υπέστη το έγγραφο από τις 146 ιδιοκτησίες που καταγράφτηκαν, μπορούμε να αναγνώσουμε στοιχεία μόνο για 61 ιδιοκτησίες και αυτά όχι πλήρη. Ωστόσο, το δείγμα των 61 ιδιοκτησιών αρκεί για να εξαχθούν συμπεράσματα σχετικά με τις αγροτικές δομές του οικισμού. Αυτό που διαπιστώνουμε είναι ότι, παρά τις αντίξοες προς τις καλλιέργειες κλιματικές συνθήκες, οι κάτοικοι δεν είναι αμέτοχοι γεωργικών δραστηριοτήτων. Τουλάχιστον, οι μισοί ιδιοκτήτες εμφανίζονται κάτοχοι χωραφιών εκ των οποίων η πλειοψηφία διατηρεί περισσότερα από ένα τεμάχιο, γεγονός που καταδεικνύει σημαντική διασπορά τους περιφερειακά του οικισμού[143]. Αν και δεν υπάρχουν στοιχεία για το μέγεθός τους από πληροφορίες των κατοίκων γνωρίζουμε ότι ως τα μέσα του 20ου αιώνα υπήρχαν οικογένειες που συντηρούσαν αροτρίωνες βόες και δεν έλειπε ένας μικρός αριθμός νοικοκυριών, για τα οποία η γεωργία ήταν η κύρια απασχόλησή τους. Ο Leake περνώντας από την Μηλιά το 1805 αναφέρει: «*λίγα δημητριακά και καλαμποχώραφα σκορπισμένα στους λόφους τριγύρω και αρκετά μίλια επί της πλευράς του ποταμού είναι όλα περιουσία του χωριού, εκτός από τα βοοειδή τα οποία απασχολούνται ως μεταφορικά*»[144]. Βέβαια, σε αυτό το υψόμετρο η παραγωγή του καλαμποκιού ήταν δύσκολη, ενώ του σιταριού ήταν μεν εφικτή αλλά σε ένα μικρό τμήμα στα χαμηλά σημεία της κοιλάδας. Αν όντως ο Leake είδε μίλια με καλαμποκοχώραφα, τότε θα πρέπει να θαυμάσουμε την επιμονή των κατοίκων της

εκτάσεις, εξαιρουμένων των απογυμνωμένων κορυφών Conde και Canizã, όπου κυριαρχούν τα κοκκινωπά πυριγενή πετρώματα.

[143] Δύο ιδιοκτήτες κατέχουν από 6 τεμάχια, δύο από 5 τεμάχια , τρεις από 4 τεμάχια, τέσσερις από 3 τεμάχια, δέκα από 2 τεμάχια και εννέα από 1 τεμάχιο.

[144] W. M. Leake, *ό.π.,* Vol. 1, σ. 299.

Μηλιάς να εξασφαλίσουν δημητριακή παραγωγή στις αντίξοες κλιματικές συνθήκες της κοιλάδας τους. Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, αυτή η δραστηριότητά τους επιβεβαιώνει για άλλη μία φορά ότι η γεωργία αποτελούσε δομικό στοιχείο της οικονομίας της Χώρας. Δεν αποκλείεται, όμως, ο Leake να υπέστη σύγχυση και να κατέταξε στα καλαμποκοχώραφα εκτάσεις που έφεραν βρίζα μία καλλιέργεια που κυριαρχούσε στην περιφέρεια του οικισμού μέχρι και τον 20ο αιώνα σε αντίθεση με τον αραβόσιτο, που είχε πλέον εγκαταλειφθεί. Η παραγωγή, ωστόσο, της βρίζας δεν κάλυπτε τις ποιοτικές προϋποθέσεις της διατροφής των κατοίκων και αποσκοπούσε, κυρίως, στην εξασφάλιση ζωοτροφής και στη χρήση των καλαμιών. Συνεπώς, σε μία ύστερη φάση το σύνολο των νοικοκυριών του οικισμού εξασφάλιζε τα δημητριακά της χρονιάς από άλλες περιοχές. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι οι κάτοικοι της Μηλιάς, σε αντίθεση με ότι συνήθως συνέβαινε με άλλους ορεινούς οικισμούς, δεν προμηθεύονταν τα γεννήματά τους μέσω των σιτεμπόρων αλλά κατ' ευθείαν οι ίδιοι από τους γεωργούς του κάμπου. Όντας κάτοχοι της ξυλουργικής τέχνης και διαθέτοντας άφθονη πρώτη ύλη από τα δάση της περιοχής τους, είχαν ωθήσει την ξυλουργική τους βιοτεχνία προς την κατασκευή γεωργικών εργαλείων, τα οποία αντάλλασσαν με γεννήματα στον Θεσσαλικό και Μακεδονικό κάμπο. Είναι άγνωστο το πότε άρχισε η ενασχόλησή τους με την ξυλουργική τέχνη. Πάντως, στα τέλη του 19ου αιώνα απασχολούσε την πλειοψηφία των νοικοκυριών του οικισμού, γεγονός που κατέτασσε την Μηλιά στους βιοτεχνικούς οικισμούς της Πίνδου[145]. Δεν αποκλείεται, μάλιστα, αυτή η οικονομική μεταστροφή να επέφερε την οριστική εγκατάλειψη της τοπικής δημητριακής παραγωγής. Ένας μικρότερος αριθμός νοικοκυριών συγκροτούσε την κτηνοτροφική ομάδα του χωριού η μόνη που δεν

[145] Οι βιοτεχνικές δραστηριότητες των κατοίκων της Πίνδου, οι οποίες εξασφάλιζαν στις λαϊκές μάζες των πόλεων και της υπαίθρου χρηστικά αντικείμενα και είδη ένδυσης, ελάχιστα ως τώρα έχουν διερευνηθεί. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των κατοίκων της Μηλιάς, όπου με εξαίρεση μία μικρή ομάδα μετακινούμενων κτηνοτρόφων, η πλειοψηφία των νοικοκυριών κατασκεύαζε γεωργικά εργαλεία και άλλα είδη από ξύλο, τα οποία διοχέτευε σε διάφορα σημεία της ελλαδικής χερσονήσου. Τα κατασκεύαζαν και πολλές φορές τα μετέφεραν οι ίδιοι οι κάτοικοι υπό συνθήκες που αποτελούν μία πραγματική εποποιία της ενεργητικότητας και της θέλησης για επιβίωση, που κατείχε αυτόν τον πληθυσμό. Αρκεί να αναφερθεί ότι έφθαναν με τα φορτωμένα μουλάρια τους έως τη Θράκη και την Πελοπόννησο, ενώ, για να μπορέσουν να μετακινηθούν το χειμώνα από τη Μηλιά προς τα πεδινά επιστρατεύονταν οι κάτοικοι του χωριού για τη διάνοιξη μονοπατιών μέσα στα χιόνια, ώστε να φύγουν τα φορτωμένα με προϊόντα της ξυλουργικής βιοτεχνίας υποζύγια. Τα γεωργικά εργαλεία, που, κυρίως, κατασκεύαζαν ήταν δοκάνες, καρπολόγοι, ξυλόφτυαρα και παράλληλα προμήθευαν του πληθυσμούς αυτούς με ξύλινες σκάφες, πλάστες, βαρελάκια και άλλα. Βλ. παράρτημα έγγραφο 8

αναμιγνύονταν με την ξυλουργία. Αυτή διαθέτοντας, σημαντικά βοσκοτόπια διατηρούσε ένα σημαντικό αριθμό ζώων[146] .

Ο μεγάλος αριθμός αχυρώνων και η κατοχή από κάθε οικογένεια κοσολίβαδου αποτελεί ένδειξη συγκέντρωσης σανών, άρα λοιπόν και συντήρησης ενός μεγάλου αριθμού ζώων. Τα οικόσιτα και τα υποζύγια, που συντηρούσαν οι ξυλουργοί για να μεταφέρουν τα προϊόντα τους, δημιουργούσαν μία σημαντική βάση κατανάλωσης αυτών των ζωοτροφών. Πρέπει, ωστόσο, να έχουμε υπόψη ότι ένα μεγάλο μέρος καταναλώνονταν από τους περαστικούς, που στάθμευαν στα χάνια του οικισμού. Τέλος, όσον αφορά τον δομημένο χώρο του οικισμού, από το σύνολο των 62 ιδιοκτητών οι 49 εμφανίζονται κάτοχοι μίας οικίας και ένας δύο οικιών[147].

2) Η κοιλάδα του άνω Πηνειού

Ο Στράβωνας θέλοντας να προσδιορίσει τη θέση του αρχαίου Αιγινίου, το οποίο οι περισσότεροι αρχαιολόγοι τοποθετούν στο μέρος όπου σήμερα βρίσκεται η

[146] Οι καλύτεροι βοσκότοποι της Μηλιάς βρίσκονταν στις τοποθεσίες, Stîńe και Dzînă και δευτερευόντως στις τοποθεσίες Zdriyianu και Murminte. Το κύριο χειμαδιό των κτηνοτρόφων της Μηλιάς ήταν οι περιοχές Σκοτίνα και Ιάκοβα του νομού Τρικάλων.

[147] Από αυτές τις οικίες 4 καταγράφονται στη θέση «Τζούμα », 4 στη θέση Αγ. Θανάση, 10 στη θέση «Πάρσα», 1 στη θέση «Νούκα », 13 στη θέση Παντίκα, 5 στη θέση Κέτσαρη ή Κότσαρη ή Κιτσάρε, 3 στη θέση Πιστουκάλι, 2 στη θέση Εκλησία και 1 στη θέση Κέδρο. Αρχικά, φαίνεται ανεξήγητο να καταγράφονται 12 ονόματα χωρίς οικία την στιγμή που διαθέτουν άλλα περιουσιακά στοιχεία. Ωστόσο, από την μελέτη προέκυψαν δύο περιπτώσεις γυναικών, που, πιθανόν, κατέχουν προικώα περιουσία αλλά δεν ζουν στη Μηλιά και 3 περιπτώσεις ονομάτων, όπου, πιθανόν, διέμεναν στο γειτονικό Μέτσοβο και απλώς κατείχαν περιουσίες στην Μηλιά. Από τα υπόλοιπα 7 επίθετα πολλά επαναλαμβάνονται στην καταγραφή με διαφορετικά βαφτιστικά, κάτι που μας κάνει να υποθέσουμε ότι έχουμε περιπτώσεις συγκατοίκησης συγγενικών μεταξύ τους οικογενειών μία πρακτική αρκετά διαδομένη στους αγροτικούς πληθυσμούς της Πίνδου, ιδιαίτερα, μεταξύ των κτηνοτροφικών οικογενειών όπου επιβάλλονταν από τη δομή των τσελιγκάτων. Ωστόσο, η καταγραφή των περιουσιακών στοιχείων δε μας δίνει μεγέθη ώστε να έχουμε επίγνωση της χωρητικότητας των οικιών και του μεγέθους των εδαφικών κτήσεων, παρά μόνο την αξία τους σε γρόσια η οποία δεν είναι πάντα διακριτή λόγω της αλλοίωσης των καταγραφέντων στοιχείων, με αποτέλεσμα να γνωρίζουμε την αξία μόνο των 29 εξ αυτών, που κατανέμονται ως εξής: μία οικία αξίας 800 γροσιών, 7 οικίες αξίας 1000 γροσιών, 6 οικίες αξίας 1500 γροσιών, 4 οικίες αξίας 2000 γροσιών, 3 οικίες αξίας 2500 γροσιών, 4 οικίες αξίας 3000 γροσιών, 2 οικίες αξίας 3500 και 3520 γροσιών αντίστοιχα και, τέλος, 2 οικίες αξίας 5000 γροσιών έκαστη. Προφανώς, τα παραπάνω ποσά δεν είναι ακριβή αλλά στρογγυλοποιημένα ποσά, ωστόσο μας δίνουν μία κατά προσέγγιση εικόνα της πραγματικότητας. Από αυτά τα στοιχεία βλέπουμε ότι αν και οι περισσότερες από αυτές τις οικίες κοστίζουν κάτω από 3000 γρόσια η διασπορά της αξίας τους είναι μεγάλη, κάτι που δε βοηθάει στο να τεκμηριώσουμε την ύπαρξη κοινωνικών κατηγοριών, πράγμα, άλλωστε, που δεν είναι εφικτό και εξαιτίας του μεγέθους του δείγματος. Πολλές από αυτές τις οικίες, ενδεχομένως, και να στέγαζαν διευρυμένες οικογένειες. Εκτός από τις οικίες η απογραφή περιλαμβάνει και 15 οικόπεδα, τα οποία έχουν αξία κάτω των 500 γροσιών. Πρόκειται για αρκετά μικρή τιμή συγκρινόμενη με αυτή των κατοικιών, γεγονός που σημαίνει ότι η ζήτησή τους είναι μικρή, κάτι, άλλωστε, φυσικό σε έναν οικισμό με αγροτικές δομές. Βλ. παράρτημα πίνακας 6.

πόλη της Καλαμπάκας, αναφέρει ότι ήταν «...*όμορον Αιθικία και Τρίκκη·πλησίον δ' ήδη της τε Μακεδονίας και της Θετταλίας περί τον Ποίον όρος και την Πίνδον Αίθικες τε και του Πηνειού πηγαί , ..* »[148]. Ο αρχαίος γεωγράφος αναφερόμενος στην περί την Πίνδον και τις πηγές του Πηνειού Χώρα των Αιθίκων φωτογραφίζει με σαφήνεια την περιοχή του άνω ρου του Πηνειού, όπου λαμβάνει χώρα ο σχηματισμός της αρχικής κοίτης του ποταμού[149]. Πρόκειται για μία ορεινή κοιλάδα εντός της οποίας η Χώρα Μετσόβου ελέγχοντας το ανώτερό της τμήμα ολοκλήρωνε τη γεωγραφική και πολιτική της υπόσταση.

Μορφολογία: Οι ράχες Cupăńi[150], Sscară alu Gavoyianaki[151] και Cokinu ή Cămpu Analtu[152] όριζαν από νότια το τμήμα της κοιλάδας του άνω Πηνειού, που ελέγχονταν από τη Χώρα Μετσόβου. Ανήκοντας σε μία πολυδαίδαλη αλυσίδα υψωμάτων, η οποία έχει ως αφετηρία τα ανατολικά πρανή της κορυφής Etu, διαμορφώνουν ένα διαχωριστικό τοίχος μεταξύ της κοιλάδας του Πηνειού και της κοιλάδας του Ασπροποτάμου. Η δυτική πλευρά της κοιλάδας του άνω Πηνειού ορίζεται από το τμήμα του κεντρικού ορόκυκλου της Χώρας, που εκτείνεται μεταξύ υψώματος Etu στα νότια και της ράχη Coastă Rao στα βόρεια. Αυτή η κορυφογραμμή τη διαχωρίζει από την κοιλάδα των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού και την οροπεδική ζώνη της Χώρας. Τέλος, το οροπέδιο της Dzînă ορίζει την βορειοδυτική πλευρά της κοιλάδας, ενώ οι ράχες Zdriyianu, Padea a ketrilol και Padea Mare-Murminte τη βόρεια πλευρά, διαχωρίζοντάς την από την κοιλάδα της Μηλιάς.

Το παρά τον Πηνειό τμήμα της Χώρας είναι από τα πιο ευνοημένα, όσον αφορά την βιοποικιλότητα της πανίδας και της χλωρίδας. Από ψηλά παρουσιάζει την εικόνα ενός πολύπλοκου και λαβυρινθώδους δασικού συμπλέγματος. Όλες οι αντικριστά εγειρόμενες μεταξύ τους και παράλληλες με τη ροή του Πηνειού οροσειρές, λοφοσειρές και πλαγιές είναι κατάφυτες από τη βάση ως την κορφή δημιουργώντας ένα δαιδαλώδη αυλώνα, που διασχίζεται εντός αυτού από αναρίθμητα

---

[148] Στράβωνος Γεωγραφικά, *Άπαντα αρχαίων ελλήνων συγγραφέων*, εκδ. Πάπυρος,,7. Z.9.

[149] Πρέπει να αναφερθεί ότι από τα Μεσαιωνικά χρόνια μέχρι και τον 20ο αιώνα η λέξη Πηνειός εντοπίζεται μόνο στα γραπτά των λογίων, αντίθετα η κοινή ονομασία του ποταμού για τους μεν ελληνόφωνους είναι Σαλαμπριά ή Σαλαμπριάς για τους δε Βλαχόφωνους Sălămbrie. Ως Σαλαβρίας ή Σαλαβρίας καταγράφεται σε μεσαιωνικά κείμενα. Βλ., Φ. Κουκουλές, *Θεσσαλονίκης Ευσταθίου τα Λαογραφικά*, τόμ. Β΄, ΕΜΣ, Αθήνα 1950, σ. 322, Α. Κομνηνή, *Αλεξιάδα*, VII, Vol. II, σ. 31, Société d'édition Les belles lettres, Paris 1943, Τζέτζης, *Χιλιάδες*, IX., Hist. 279,280, σ.350, στ. 706, Georg Olms, Hildesheim 1963.

[150] Στους χάρτες καταγράφεται ως Κοπάνες (ύψ. 1890 μ.).

[151] Στους χάρτες αναφέρεται ως Γκαβογιανάκη Σκάλα (υψ. 1495).

[152] Στους χάρτες καταγράφεται με την ονομασία Κόκκινο (υψ.1576).

υδάτινα ρεύματα, τα οποία καταλήγουν στο χαμηλότερο σημείο της κοιλάδας, όπου και διαμορφώνουν το Μακλακασιώτικο ποτάμι, που αποτελεί και την πρώτη κοίτη του Πηνειού ποταμού[153]. Εδώ, κατά μήκος της κοίτης επικρατεί πυκνή παραποτάμια βλάστηση με κυρίαρχο είδος τα πλατανοειδή, ενώ οι ομαλές όχθες που υψώνονται εκατέρωθεν του κεντρικού ρεύματος καλύπτονταν κάποτε από χορταριασμένα λιβάδια, αγρούς και αμπέλια, τα οποία βρίσκονταν υπό τη σκιάν δασών από δρυς. Οι ανώτερες υψούμενες ζώνες κοσμούνται από απέραντα δάση κέδρων, ελάτων και κυρίως πεύκων και πυξαριών. Τέλος, οι ύψιστες περιοχές καθώς και οι κορυφές των ορέων που περικλείουν την κοιλάδα αν δεν συγκροτούν υποαλπικά λιβάδια στεφανώνονται με πυκνά δάση οξιών.

Οι οικισμοί: Το μεγαλύτερο μέρος των εδαφών, που έλεγχε η Χώρα επί των πηγών του Πηνειού, ανήκε στο Μαλακάσι. Μέσα από τα κοινοτικά του εδάφη περνούσε ο ανατολικός άξονας της διάβασης του Ζυγού, επί της οποίας εντοπίζονται ακόμη τα ερείπια των χανιών, που εξυπηρετούσαν τους ταξιδιώτες[154]. Οι παραδόσεις

[153] Η αρχική κοίτη του Πηνειού, γνωστή στους ντόπιους ως Valea din Cătară (στους χάρτες καταγράφεται ως Μαλακασιώτικο ρέμα), σχηματίζεται από το σμίξιμο της Vale de la Keatra a Tsapuĺi, της Vale de la Bradlu al Simente, της Vale de la Ketrile Albe και της Vale a Ovreuĺi, που πηγάζουν από τις ανατολικές κλιτύες της Κατάρας και του Ζυγού. Από τα νοτιοδυτικά δέχεται μία σημαντική ενίσχυση υδάτων, καθώς σμίγει και με το Arîu di Šinište (στους χάρτες αναφέρεται ως ρέμα Μπαλτά), το οποίο σχηματίζεται από το σμίξιμο του Arîu de la Groki και της Vale de la Ĺeordе (πηγάζουν στην ανατολική πλευρά των τοποθεσιών Cupăńi, Etu, Furcă, Vuloagă Largă και Lacu). Επίσης, η Vale de la Turkulu που διασχίζει τον οικισμό του Μαλακασίου και τα νερά που πηγάζουν στην τοποθεσία Făndăńiori ενισχύουν από τα βόρεια το κεντρικό ρεύμα του ποταμού. Λίγο χαμηλότερα στη θέση Punte di keatră, που βρίσκεται νοτίως του μοναστηριού της Λιμπόχοβας, ενισχύεται με τα νερά του Arîu din Libohovă (Ως Ρέμα Μοκόσι αναφέρεται στους χάρτες). Το τελευταίο ποτάμι πηγάζει από τα υψώματα που περιβάλουν το οροπέδιο της Dzînă και στην πορεία του ενισχύεται με τα νερά της Vale de la Grease (Κριάσσα ρέμα στους χάρτες που πηγάζει στην τοποθεσία Cucurelu Mare) και της Vale Albă (Ασπρόρεμα στους χάρτες που πηγάζει στην τοποθεσία Šapati).

[154] Οι προερχόμενοι από την Ήπειρο ταξιδιώτες, αφού διέσχιζαν την κοιλάδα των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού ανέρχονταν στον αυχένα του Ζυγού, όπου και αντίκριζαν για πρώτη φορά την κοιλάδα του Πηνειού και τον Θεσσαλικό κάμπο. Εδώ, μπορούσαν να καταλύσουν στο χάνι του Ζυγού, το οποίο βρίσκονταν λίγο χαμηλότερα στην ανατολική πλευρά της διάβασης. Στη συνέχεια, κατηφορίζοντας μέσα από ένα πυκνότατο δάσος από οξιές και πεύκα, ακολουθούσαν χαμηλότερα τη ρεματιά της Vale de la Ketrile Albe, η οποία τους οδηγούσε στο Μαλακασιώτικο ποτάμι (βλχ. Vale din Cătară), όπου ακολουθώντας την κοίτη του κατέληγαν στο χάνι του Μαλακασίου. Το γεφύρι του Μοκοσίου κοντά στο μοναστήρι της Λιμπόχοβας όριζε το ανατολικό όριο της Χώρας επί της κοίτης του Πηνειού σηματοδοτώντας, έτσι, και το τέλος της διάβασης του Ζυγού. Από εδώ ο ταξιδιώτης μπορούσε να συνεχίσει την πορεία του ανατολικά και πάντοτε κατά μήκος του Πηνειού, με σκοπό να προσεγγίσει του βράχους των Μετεώρων, οι οποίοι σηματοδοτούσαν την είσοδό του στον πεδινό χώρο της Θεσσαλίας. Αντιλαμβανόμαστε πως αν η Χώρα δεν ήλεγχε την ανατολικό άξονα της διάβασης του Ζυγού, τότε δε θα είχε ρόλο η ύπαρξή της. Η συγκεκριμένη διαδρομή και τα χάνια της περιγράφονται συχνά από διάφορους περιηγητές. Βλ . W. M. Leake, *ό.π.,* vol. I, σ. 415, 416 και vol. I, σ. 261, F.C.H.L. Pouqueville, *Voyage… ,ό.π.,*Vol. 3, σ. 324, H. Holland, *ό.π.*, σ. 65-68, E. Lear, *ό.π.*, 383, R. Curzon, «Ταξίδι στην Ήπειρο το 1834», μτφ. ΙΕΑ, *ΗΕ* 91 (1959), σ. 879, 880, L.Heuzey, *Οδοιπορικό*

του οικισμού θέλουν την αρχική του θέση κοντά σε αυτήν τη διάβαση, ωστόσο οι συνεχείς λεηλασίες που διενεργούσαν τα στρατεύματα που περνούσαν από εκεί ανάγκασαν τους κατοίκους να μετοικήσουν βορειότερα σε απόσταση ασφαλείας από την κεντρική αρτηρία[155].Ακόμη και σήμερα ο οικισμός του Μαλακασίου παρουσιάζει μία εικόνα διάσπαρτων συνοικισμών. Το γεγονός είναι αξιοσημείωτο αν αναλογιστούμε ότι το Μαλακάσι ήταν ο δεύτερος σε μέγεθος πληθυσμού οικισμός της Χώρας και ο μεγαλύτερος της κοιλάδας του Πηνειού. Εκτός της ιδιομορφίας της τοποθεσίας, που βρίσκεται κτισμένος ο οικισμός, η διατήρηση της αρχαϊκής του οικιστικής δομής δεν είναι άσχετη με τον γεωργικό χαρακτήρα της οικονομίας του, ο οποίος απέτρεπε μία πυκνότερη δόμηση[156].

Η κοινοτική έκταση της Κουτσούφλιανης καταλαμβάνοντας την βορειοανατολική πλευρά του τμήματος της κοιλάδας του άνω Πηνειού, που ήλεγχε η Χώρα, άγγιζε τα πρώτα τμήματα των Χασίων και τις Μακεδονικές περιοχές. Μπορεί από τα εδάφη του δεύτερου οικισμού να μην περνούσε κάποιος από του μεγάλους άξονες, που διέσχιζαν την Χώρα, ωστόσο η υπαγωγή τους σε αυτή ήταν απαραίτητη. Καταλαμβάνοντας μία ενδιάμεση εδαφική ζώνη μεταξύ της κοιλάδας της Μηλιάς και της κοιλάδας του Πηνειού αντιλαμβανόμαστε ότι η φύλαξη των δύο μεγάλων ανατολικών αρτηριών της Χώρας θα ήταν δύσκολη, ίσως και ανέφικτη, αν ο θύλακας της Κουτσούφλιανης δεν ελέγχονταν από την Χώρα. Ένας δεύτερος λόγος που επέβαλε την υπαγωγή της Κουτσούφλιανης στη Χώρα ήταν το γεγονός ότι από τα εδάφη της περνούσε μία από τις βασικές διαδρομές των κτηνοτρόφων του Μετσόβου.

Οι οικονομικές δομές: Οι δύο οικισμοί κτισμένοι σε υψόμετρα 950 και 930 αντίστοιχα, όντας κυρίαρχοι της άνω ζώνης των πηγών του Πηνειού, αναπαρήγαγαν σε σημαντικό βαθμό τις αγροτικές παραδόσεις των βλαχοχωρίων, που βρίσκονται κτισμένα κατά μήκος της κοιλάδας. Έως και τον 20^{ο} αιώνα η βάση των αγροτικών

στην Τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία το 1858, μτφ. Χ. Δημητρουλόπουλος, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991, σ.149,224,225, A. Philippson, *ό.π.*, σ. 177-183.

[155] Οι ίδιοι λόγοι πρέπει να οδήγησαν και στη διάλυση του όμορου οικισμού Μοκόσι (βλχ. Mocoşă), οι κάτοικοι του οποίου μετοίκησαν στο Μαλακάσι. Δεν αποκλείεται στους μύθους περί μετακίνησης του οικισμού του Μαλακασίου να απηχούν την εγκατάλειψη του Μοκοσίου, δεδομένου ότι μέρος των εδαφών του ενσωματώθηκαν στο Μαλακάσι. Αξίζει να αναφερθεί ότι στην οθωμανική απογραφή του 1453 το Μαλακάσι αναφέρεται ως κατεστραμμένο χωριό. Βλ. M. Delilbaşi – M. Arikan, *Sûret - i Defter-i Sancak-i Tirhala I*, εκδ. Türk Tarih Kurum, Ankara 2001, σ. 253. Σχετικά βλ. Ι. Παπασωτηρίου, «Επαρχία Καλαμπάκας», *Τρικαλινά* 7 (1987), σ. 199.

[156] Το Μαλακάσι συγκροτούνταν από τους εξής συνοικισμούς: măhălălu de la Tsatšani, măhălălu de la Yiftsî, măhălălu din Keare, măhălălu di tu Vale, măhălălu de la Budecă, măhălălu de la Trayani, măhălălu di la Δimaki, măhălălu de la Caraími, măhălălu de la Paneanĺi.

τους δραστηριοτήτων ήταν η γεωργία ή, καλύτερα, η μικτή γεωργοκτηνοτροφική παραγωγή, σε αντίθεση, ωστόσο, με τους υπόλοιπους οικισμούς της Χώρας δεν εμπλέκονταν στην μετακινούμενη κτηνοτροφία των τσελιγκάτων. Τα ευνοϊκά υψομετρικά και γεωλογικά δεδομένα της περιοχής συνέβαλαν ώστε να διατηρούν οι δύο οικισμοί μία αναπτυγμένη γεωργική οικονομία. Δεν είναι τυχαίο ότι οι μεγαλύτερες γαιοκτησίες των αρχόντων της Χώρας εντοπίζονται σε αυτή την περιοχή[157].Εδώ, σε αντίθεση με ότι συνέβαινε στις πηγές του Μετσοβίτικου ποταμού, τα καλλιεργούμενα είδη δεν διαφοροποιούνταν με βάση το υψόμετρο αλλά συγκροτούσαν ενιαία καλλιεργητική ζώνη κυμαινόμενη υψομετρικά μεταξύ των 650 και 1200 μέτρων. Σε αυτά τα εδάφη σπέρνονταν τα πάντα, ανάλογα με τις ανάγκες του κάθε αγροτικού νοικοκυριού και φυσικά ανάλογα με το είδος των χωμάτων και την διαθεσιμότητα των νερών. Στο Μαλακάσι οι καλλιέργειες ξεκινώντας από τα πλατώματα, που απλώνονται άνω και περιμετρικά του οικισμού ιδίως στην νοτιοδυτική, δυτική και βορειοανατολική περιφέρειά του, κατέρχονταν σταδιακά σε σημεία χαμηλότερα από τον οικισμό. Ακολουθώντας, έτσι, σε κλιμακωτή διάταξη την κλίση των πρανών καταλάμβαναν όλη τη νότια και ανατολική ζώνη των κοινοτικών εκτάσεων του οικισμού[158]. Πολύ λιγότερα σε έκταση τα χωράφια της Κουτσούφλιανης ακολουθούσαν ανάλογη διάταξη περιμετρικά του οικισμού[159].

Το Μαλακάσι αν και διέθετε αξιόλογα βοσκοτόπια οι κάτοικοί του δεν εμπλέκονταν στην μετακινούμενη κτηνοτροφία. Αυτή εξασκούνταν αποκλειστικά από μία ομάδα «αρβανιτοβλάχων», η οποία εμφανίστηκε στην περιοχή στα τέλη του 19ου αιώνα και ενοικίαζε τα θερινά βοσκοτόπια της κοινότητας. Σε μικρότερο βαθμό το ίδιο συνέβαινε και με την Κουτσούφλιανη, μόνο που εκεί η περιπέτεια της μετοίκησης του οικισμού άμβλυνε νωρίτερα τις διακρίσεις μεταξύ των νομαδοκτηνοτρόφων και των ντόπιων[160]. Η σχετική ευμάρεια του Μαλακασίου και ο

[157] Μάλιστα, ορισμένες αρχοντικές οικογένειες του Μετσόβου διατηρούσαν στο Μαλακάσι δεύτερη οικία, ακόμη και μετά την απόσπαση της περιοχής από τη Χώρα και την ενσωμάτωσή της στην ελλαδική επικράτεια.

[158] Η αγροτική ζώνη του Μαλακασίου περιελάμβανε τις τοποθεσίες, Ġeone, Ayi Pistoli, Šînište, Mocoșă, Barnă, Fragă, Keatră a Cătušîĺi, Labană, Persaculi, Prîšîdicu, Selište και Džărnište.

[159] Η αγροτική ζώνη της Κουτσούφλιανης επεκτείνονταν κυρίως στις τοποθεσίες, Tšumă, Keatra al Ỳiota,Biθulcă, Šălătúră, Sakelona, Vavană, Strîmburi, Grease, Pade Mušoru, Tutumi, Šapati και Părleandză

[160] Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι κάτοικοι του Μαλακασίου αν και οι ίδιοι ήταν βλάχοι αποκαλούσαν τους αρβανιτόβαχους, που κατοικούσαν στον οικισμό τους «Βλάχους» και απέφευγαν κάθε κοινωνική επαφή μαζί τους. Η περίπτωση του Μαλακασίου αποτελεί ένα ύστερο παράδειγμα του τρόπου ενσωμάτωσης των «νομαδοκτηνοτροφικών» στοιχείων της οροσειράς στους γεωργικούς

μεγάλος πληθυσμός του ευνόησαν την παρουσία μικρών βιοτεχνικών ομάδων, οι οποίες εξυπηρετούσαν αντίστοιχα και όλα τα χωριά της κοιλάδας[161].

οικισμούς των κοιλάδων. Αυτή η διαδικασία στους περισσότερους οικισμούς της Πίνδου συντελέστηκε ήδη από τα μεσαιωνικά και πρώιμα οθωμανικά χρόνια. Ωστόσο, ως και τον 20ο αιώνα βασικό χαρακτηριστικό της κοινωνικής συγκρότησης των πληθυσμών της οροσειράς παρέμεινε η διάκριση του κοινωνικού ρόλου της κάθε ομάδας συνοδευμένη από εσωστρέφεια και επιφυλακτικότητα στις μεταξύ τους σχέσεις, έστω και αν συμβίωναν σε ενιαίους πλέον οικισμούς. Αυτή η νοοτροπία, πιθανόν, αντανακλά το γεγονός ότι οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι και οι εδραίοι γεωργοί διαβίωναν αρχικά σε χωριστές οικήσεις, χωρίς να συγκροτούν ενιαίες κοινότητες.

[161] Εντοπίζουμε εκεί στις αρχές του 20ου αιώνα ελάχιστους βαρελάδες, όπως και την παρουσία σιδηρουργών. Οι τελευταίοι προέρχονταν από την αντίστοιχη τεχνική ομάδα του Μετσόβου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄
ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΔΑΦΙΚΗΣ ΣΤΕΝΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ
ΜΙΑ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΩΝ ΕΔΑΦΙΚΩΝ ΜΕΓΕΘΩΝ
ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΟΡΕΙΝΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ

Ι. Η έκταση της Χώρας

Χρησιμοποιώντας τα σημερινά εδαφικά μεγέθη των οικισμών, που άλλοτε συγκροτούσαν τη Χώρα Μετσόβου, υπολογίζουμε τη συνολική της έκταση μεταξύ των 318. 000 και 320. 000 χιλιάδων στρεμμάτων γης [1]. Αυτοί οι αριθμοί βέβαια, δεν αποδίδουν την πραγματικότητα ενός στατικού παρελθόντος, δεδομένου ότι κατά τη διάρκεια των αιώνων τα εξωτερικά της σύνορα υπέστησαν μεταβολές. Βασιζόμενοι, ωστόσο, στις ενδείξεις που διαθέτουμε μπορούμε να έχουμε μία κατά προσέγγιση εικόνα του εδαφικού μεγέθους της Χώρας, το οποίο, όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω, δε διέφερε αισθητά από τα δεδομένα των σύγχρονων μετρήσεων.

Προ του 1881, έτος κατά το οποίο οι παρά τον Πηνειό οικισμοί της Χώρας προσαρτήθηκαν στην ελληνική επικράτεια, η έκτασή της ήταν 298.000 στρέμματα, ένας αριθμός ο οποίος προσεγγίζει κατά πολύ τα εδαφικά δεδομένα του 18ου αιώνα. Μετά το 1881 τα εδάφη των οικισμών που παρέμειναν υπό τη δικαιοδοσία της Χώρας συγκροτούσαν συνολικά μία έκταση 221.00 στρεμμάτων, η οποία είναι κατά 8.000 στέμματα μεγαλύτερη από τη σημερινή τους αντίστοιχη κοινοτική έκταση[2]. Η απόκλιση είναι μικρή και ενδεχομένως να οφείλεται σε απογραφικά λάθη και στην απώλεια κάποιων εδαφικών ζωνών. Αν από τα 298.000 στρέμματα που κατείχε η Χώρα έως το 1881 αφαιρέσουμε τα 221000 στρέμματα που της απέμειναν μετά την απόσπαση του Μαλακασίου και της Κουτσούφλιανης απομένουν 77.000 στέμματα,

[1] Βλ. Ε.Σ.Υ.Ε, Απογραφή γεωργίας και κτηνοτροφίας 1961, σ.123,141-142, Ε.Σ.Υ.Ε., Κατανομή της εκτάσεως της Ελλαδικής Χώρας κατά βασικές κατηγορίες χρήσεως, (προαπογραφικά στοιχεία της Απογραφής Γεωργίας – Κτηνοτροφίας του έτους 1991), Αθήνα 1995, σ. 104, 115-116. Το γεγονός ότι στα σημερινά κοινοτικά εδάφη της Κουτσούφλιανης περιλαμβάνονται εκτάσεις της παλιάς Λιμπόχοβας και του διαλυμένου οικισμού Μοκοσίου, μας αναγκάζει να πιθανολογήσουμε ότι η συνολική έκταση της Χώρας με βάση τα σημερινά δεδομένα, δεν ξεπερνούσε τα 320.000 στρέμματα. Πρόκειται για περιοχές που δεν ανήκαν στην Χώρα αλλά στα τέλη του 19ου αιώνα, εξαιτίας κάποιων γεγονότων αποτέλεσαν την έδρα του οικισμού της νέας Κουτσούφλιανης (νυν Παναγιάς), που περιλαμβάνει τόσο τα εδάφη της παλιάς Κουτσούφλιανης, όσο και τις μεταγενέστερες προσθήκες.

[2] Βλ. Μ. Κοκολάκης, "Το ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι, Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο", διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1993, σ. 165.

τα οποία αντιστοιχούν στο σύνολο της έκτασης, που κατείχαν οι δύο οικισμοί. Γνωρίζοντας ότι η σημερινή έκταση του Μαλακασίου είναι 60.500 στρέμματα γης[3] μπορούμε να θεωρήσουμε τα υπόλοιπα 16.500 στρέμματα ως κοινοτική έκταση της παλαιάς Κουτσούφλιανης. Έχοντας, επίσης, ως οδηγό την καταγραφή των εξωτερικών συνόρων της Χώρας που έγινε τον 17ο αιώνα, παρατηρούμε ότι η μεθόριος, που αντιστοιχεί στα κοινοτικά εδάφη της Μηλιάς, παρέμεινε σχεδόν αμετάβλητη. Συνεπώς, το μέγεθος των κοινοτικών εδαφών της Μηλιάς κατά το παρελθόν, παρά την απώλεια της τοποθεσίας Bălțî[4] στις αρχές του 20ου αιώνα, δε διέφερε σημαντικά από τη σημερινής του έκταση, που είναι 54.600 στρέμματα γης. Τα κοινοτικά εδάφη του Μετσόβου και του Ανηλίου, αν και υπέστησαν κάποιες μεταβολές κατά τους προηγούμενους αιώνες, αυτές, όπως διαπιστώσαμε σε προγενέστερα κεφάλαια, δεν ήταν τόσο σημαντικές. Συνεπώς, το μέγεθος των σημερινών κοινοτικών εκτάσεων των δύο οικισμών, που είναι 114.800 και 43.600 στρέμματα αντίστοιχα, δε διαφέρει αισθητά από τα δεδομένα του παρελθόντος. Βέβαια, η κοινοτική έκταση του Μετσόβου περιορίστηκε αργότερα στα 101.700 στρέμματα, εφόσον το Βοτονόσι, που αποτελούσε συνοικισμό του, το 1929 σύστησε χωριστή κοινότητα αποσπώντας από το Μέτσοβο 13.300 στρέμματα γης. Τέλος, με δεδομένο το γεγονός ότι κατά τον 17ο αιώνα τα εδάφη της σημερινής Δερβεντίστας αποτελούσαν τμήμα της Χώρας θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και αυτά στη συνολική της έκταση. Προσθέτοντας, λοιπόν, στα 298.000 στρέμματα, που ήταν η έκταση της Χώρας το 1881, τα 19.800 στρέμματα της Ντερβεντίστας, έχουμε ένα σύνολο 317.800 στεμμάτων. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η συνολική έκταση της Χώρας από τον 17ο αιώνα και μετά κυμαίνονταν μεταξύ των 320.000 στρεμμάτων, σύμφωνα με τις πιο αισιόδοξες μετρήσεις και των 298.000 στρεμμάτων σύμφωνα με τους πιο συντηρητικούς υπολογισμούς.

ΙΙ. Τα επιμέρους εδαφικά μεγέθη

Αν και τα πρώτα ακριβή στοιχεία αναφορικά με την κατανομή των εδαφών της Χώρας προέρχονται μόλις από το δεύτερο μισό του 20ου αιώνα θεωρώ, απαραίτητη

[3] Βλ. Ε.Σ.Υ.Ε., Κατανομή…,*ό.π.,* σ. 115.
[4] Βλ. Σ. Πουρνάρας, *Η Βλαχομηλιά της Πίνδου* ‘ΑΜ*ΕΡΟΥ’*, εκδ. Μαίανδρος-Σύλλογος Μηλιάς, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 67-70.

την παρουσίαση τους, δεδομένου ότι μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως δείκτες κατά την διαπραγμάτευση του θέματος της γεωργικής στενότητας της Χώρας. Με βάση τα στοιχεία των απογραφών του 1961 και του 1991 απεικονίζεται στον παρακάτω πίνακα η κατανομή των εδαφών της Χώρας κατά κατηγορίες χρήσης.

Εκτάσεις σε στρέμματα .

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΓΗΣ	ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1961	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΓΗΣ	ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1991
Γεωργική γη	14.000	Καλλιεργούμενες εκτάσεις και αγραναπαύσεις	13.400
Ζευγαρολίβαδα	3.500		
Βοσκότοποι	142.500	Βοσκότοποι	115.200
Δάση	132.300	Δάση	161500
Εκτάσεις καλυπτόμενες υπό υδάτων	2.600	Εκτάσεις καλυπτόμενες από νερά	10.700
Οικοδομημένη Έκταση κ. λ. π	22.800	Εκτάσεις οικισμών (κτίρια δρόμοι κ. λ. π)	4400
		Άλλες εκτάσεις	14900
Σύνολο εκτάσεων	317.700	Σύνολο εκτάσεων	319.900

Μεταξύ των δύο απογραφών εντοπίζονται ορισμένες αποκλίσεις, οι οποίες, αν δεν οφείλονται σε απογραφικά σφάλματα, πιθανόν, να σχετίζονται, είτε με την αλλαγή χρήσης της γης κατά το διάστημα των τριάντα ετών, που παρεμβάλλεται μεταξύ των δύο απογραφών, είτε με την αλλαγή των προσδιορισμών χρήσεως των εδαφών[5]. Από τις κατηγορίες γης που αναφέρονται στον ανωτέρω πίνακα μας ενδιαφέρουν, κυρίως, όσες προορίζονταν για αγροτική χρήση. Εντύπωση προκαλεί η ελάχιστη μείωση της γεωργικής γης κατά το διάστημα 1961-1991, αν και γνωρίζουμε

[5] Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των μεγεθών που αναφέρονται στις εκτάσεις που καλύπτονται με νερά. Εδώ, εντοπίζουμε μεγάλη απόκλιση, γεγονός που δείχνει ότι μία από τις δύο απογραφές ή και οι δύο είναι λανθασμένες, προφανώς, επειδή στηρίχθηκαν σε πρόχειρους υπολογισμούς. Μπορεί κάποιος να ισχυριστεί ότι αυτό οφείλεται στη δημιουργία της τεχνητής λίμνης των πηγών του Αώου στην δεκαετία 1980-1990, ωστόσο οι εκτάσεις που κατέλαβε η λίμνη αγγίζουν τα 35000 με 45000 στρέμματα, γεγονός που δεν αποδίδεται στην απογραφή του 1991. Επίσης, μεγάλη διαφορά παρατηρείται στα μεγέθη που αφορούν το δομημένο χώρο. Πιθανόν, στην απογραφή του 1961 να είχαν συμπεριληφθεί εδάφη, τα οποία το 1991 φέρουν το χαρακτηρισμό «άλλες εκτάσεις». Άλλωστε, είναι υπερβολή να θεωρήσουμε ως δομημένη μία έκταση 23.000 στρεμμάτων.

ότι σε αυτήν την περίοδο εξαφανίστηκαν ολοκληρωτικά τα υπολείμματα της κάποτε ακμάζουσας ορεινής γεωργίας της Χώρας[6]. Επίσης, παρατηρούμε μία σχετικά σημαντική μείωση των βοσκοτόπων, σε αντίθεση με την κατηγορία δάσος που παρουσιάζει αύξηση. Προφανώς, κάποιες εκτάσεις, που το 1961 χρησιμοποιούνταν ακόμη ως βοσκότοποι, εγκαταλείφθηκαν και καλύφθηκαν από βλάστηση στα επόμενα 30 χρόνια. Το γεγονός αυτό χρονικά συμπίπτει με την παρακμή της κτηνοτροφίας στην περιοχή, η οποία, ως ο πιο δυναμικός κλάδος της αγροτικής οικονομίας της Πίνδου, έχει ακόμη και σήμερα ενεργή συμμετοχή στην τοπική οικονομία .

Ανάγοντας τα παραπάνω στοιχεία σε ποσοστιαίες μονάδες παρατηρούμε ότι μεταξύ των δύο απογραφών οι βοσκότοποι κατέχουν ένα ποσοστό 45% με 36% των εδαφών και τα δάση ένα ποσοστό 42% με 50%. Συνεπώς, τα μισά σχεδόν εδάφη της Χώρας αποτελούνται από δάση και τα υπόλοιπα σε ένα ποσοστό, κοντά στο μισό, από βοσκότοπους. Συνολικά τα δάση και οι βοσκότοποι αποτελούσαν το 86% με 90% των εδαφών της Χώρας. Αντίθετα, η γεωργική γη αγγίζει μόλις τα 14.000 στρέμματα, δηλαδή ένα ποσοστό 4,2 % με 4,4% του συνόλου των εδαφών της Χώρας.

III. Μία προσέγγιση του παρελθόντος

Η απουσία μετρήσιμων μεγεθών καθιστά σχεδόν αδύνατο τον υπολογισμό των εδαφών της Χώρας κατά κατηγορίες χρήσης για την προ του 20ου αιώνα περίοδο. Γνωρίζουμε ωστόσο ότι τα υψομετρικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά της Χώρας επέτρεπαν συγκεκριμένη εξάπλωση της αγροτικής της γης, κάτι που είχε συντελεσθεί αιώνες πριν. Συνεπώς, οι βοσκότοποι και οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις της Χώρας, έχοντας προσεγγίσει εδώ και αιώνες τα ανώτατα όρια της εδαφικής τους επέκτασης, το μέγεθος τους θεωρείται μία διαχρονική σταθερά. Αυτή η διαπίστωση μας επιτρέπει να θεωρήσουμε τα σχετικά με την αγροτική γη στοιχεία των απογραφών του 1961 και 1991 ως σύγχρονες αριθμητικές απεικονίσεις μίας υφιστάμενης, από αιώνες, πραγματικότητας. Κατά συνέπεια μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την εξαγωγή

[6] Κατόπιν έρευνας που διενήργησα στα αρχεία του Γεωργικού Συνεταιρισμού Μετσόβου διαπίστωσα ότι οι δηλωθείσες στην απογραφή του 1991 καλλιεργούμενες εκτάσεις υφίστατο μόνο στα χαρτιά, που προορίζονταν για την απόσπαση ευρωπαϊκών επιδοτήσεων και πολύ λίγες από αυτές καλλιεργούνταν πραγματικά.

διαχρονικών συμπερασμάτων, προς μία συντηρητική ωστόσο κατεύθυνση, δεδομένου ότι αποτελούν στατικές απεικονίσεις μία αγροτικής οικονομίας, αρκετά συρρικνωμένης σε σχέση με το παρελθόν[7].

Σύμφωνα με τα όσα αναπτύχθηκαν παραπάνω, η πρώτη γενική διαπίστωση που εξάγεται από την υιοθέτηση των ανωτέρω εδαφικών μεγεθών είναι ότι τα 14.000 στρέμματα γεωργικής γης, δύσκολα μπορούσαν να καλύψουν τις διατροφικές ανάγκες του συνολικού πληθυσμού της Χώρας, από το τέλος του 18ου και μετά. Πρόκειται για μία διαπίστωση η οποία δε βρίσκεται μακριά από την πραγματικότητα του παρελθόντος της Χώρας, αν κρίνουμε από τα γραφόμενα του Leake, ο οποίος στις αρχές του 19ου αιώνα παρατηρεί ότι «*τα χωράφια των Μετσοβιτών παράγουν μόνο μία μικρή ποσότητα δημητριακών και αυτοί πληρώνουν τώρα δέκα παράδες την οκά για κριθάρια από Γρεβενά ή Τρίκαλα κυρίως για χρήση από τα άλογα των ταξιδιωτών*»[8], ενώ σε άλλη αναφορά του γίνεται πιο συγκεκριμένος λέγοντας ότι οι διπλανές πλαγιές « *παράγουν σιτάρια, κριθάρια και σίκαλη αλλά το σιτάρι δεν αρκεί για κατανάλωση μεγαλύτερη ενός ή δύο μηνών και το κριθάρι είναι ακόμα πιο ανεπαρκές εξ' αιτίας της ζήτησης των ταξιδιωτών για τα βοοειδή».* Πριν σχολιάσουμε τα όσα αναφέρει ο Leake, πρέπει να επισημάνουμε ότι αναφέρεται μόνο στον οικισμό του Μετσόβου και όχι στο σύνολο της Χώρας και φυσικά μεταφέρει πληροφορίες κατοίκων με τους οποίους συνομίλησε. Από τα γραφόμενα του Άγγλου περιηγητή μπορούμε να αντλήσουμε δύο στοιχεία. Πρώτον στις αρχές του 19ου το Μέτσοβο καλλιεργεί αλλά η παραγωγή του είναι ανεπαρκής. Δεύτερον κάνει εισαγωγή ζωοτροφών από άλλες περιοχές, προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι ταξιδιώτες. Συνεπώς, όταν οι μετσοβίτες πληροφορούσαν τον Leake ότι τα δημητριακά τους δεν αρκούσαν, δεν αναφέρονταν μόνο στη διατροφή των ντόπιων αλλά στη συνολική κατανάλωση που γινόταν στην περιοχή τους, η οποία συμπεριλάμβανε και την κάλυψη των ταξιδιωτών (ανθρώπων και ζώων), που διακινούνταν καθημερινά από το δερβένι τους, έχοντας πάντοτε υπόψη την εμπορική πτυχή του θέματος. Εκείνο βέβαια που αγνοούσε ο Leake είναι ότι η Πίνδος εκείνη την περίοδο βιώνει ένα έντονο πρόβλημα γεωργικής στενότητας. Η γενεσιουργός αιτία του προβλήματος

[7] Ανάλογες μελέτες για το δημογραφικό χαρακτήρα και τη σύνθεση των πληθυσμών της Ηπείρου, βλ. σχετικά, Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16ος-18ος αιώνας,*Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1999, Σειρά Δωδώνη: Παράρτημα 58 .

[8] Βλ. W. M. Leake, *Travels in northern Greece*, Vol. 4, A.M.Hakkert-Publisher, (φωτογραφική ανατύπωση Amsterdam 1967), σ. 260.

έγκειται στο γεγονός ότι οι δημογραφικοί δείκτες της οροσειράς καθ' όλη τη διάρκεια του 18ο αιώνα παρουσιάζουν μία έντονα ανοδική τάση. Αυτή η πληθυσμιακή μεγέθυνση, η οποία κορυφώνεται στις αρχές του 19ου αιώνα, επιφέρει ανατροπή του λόγου καλλιεργήσιμης γης–πληθυσμού και δρομολογεί μεταβολές στον οικονομικό βίο της περιοχής. Αυτό μπορούμε να το κατανοήσουμε καλύτερα κάνοντας μία συγκριτική αναγωγή στους δείκτες πληθυσμού–γης του κάθε «μαχαλά» της Χώρας ή των κοιλάδων γενικότερα, οι οποίες συνιστούσαν ενιαίες εδαφοκλιματικές ζώνες.

Αν και διαθέτουμε μεγέθη του πληθυσμού της περιοχής ήδη από τον 15ο και 16ο αιώνα, είναι δύσκολο να εξαχθούν συμπεράσματα για αυτήν την πρώιμη περίοδο, δεδομένου ότι το τότε τιμάριο του Μετσόβου δεν συμπίπτει με την κατοπινή έκταση της Χώρας, ενώ οι οικισμοί που υπάγονταν σε αυτό δεν ταυτίζονται απόλυτα με κατοπινούς «μαχαλάδες» της. Έτσι, είναι προτιμότερο να κάνουμε αναγωγές μόνο για την περίοδο μετά το 1700, όπου και διαθέτουμε μία σαφέστερη εικόνα της εκτάσεως της Χώρας και των οικισμών της. Σύμφωνα με μία μαρτυρία, το 1735 ο πληθυσμός της Χώρας απαριθμούσε 466 οικογένειες, οι οποίες κατανέμονταν ανά «μαχαλά» ως εξής: Μέτσοβο 347 οικογένειες, Μηλιά 38 οικογένειες, Ανήλιο και Μαλακάσι ανά 32 οικογένειες, Κουτσούφλιανη 12 οικογένειες και Βοτονόσι 5 οικογένειες[9]. Θεωρώντας τα σημερινά εδαφικά μεγέθη των προαναφερόμενων οικισμών ως μη απέχοντα πολύ από την πραγματικότητα του παρελθόντος, μπορούμε να υπολογίσουμε το λόγο πληθυσμού-εδάφους του κάθε «μαχαλά» της Χώρας για το

[9] Ο Λαμπρίδης, που διασώζει τη σχετική μαρτυρία, αναφέρει ότι την άντλησε από σημείωση ενός κώδικα, που είδε στο Μέτσοβο. Σήμερα, αυτός ο κώδικας δεν σώζεται, γεγονός που δημιουργεί προβληματισμό για το αν τα ανωτέρω πληθυσμιακά στοιχεία ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Συγκρίνοντας, ωστόσο, άλλες πληροφορίες που μας δίνει ο Ηπειρώτης λόγιος με το διασωσμένο ως σήμερα αρχειακό υλικό διαπιστώνουμε ότι είχε πρόσβαση σε αυτό και άρα μπορούμε να θεωρήσουμε αξιόπιστη την μαρτυρία του. Βλ. Ι. Λαμπρίδης,, «Μαλακασιακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 5 (1888), σ.15, σημ. 1., εν Αθήναις 1888 και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993. Σε ένα άλλο κατάστιχο του Μετσόβου διαβάζουμε την παρακάτω αναφορά: «*1715 φευρουαρίου 28 εις τρίκαλα την αντίκρισι όπου εδώθηκαν εδώσαμε του χαρατζάρι δια χαρτιά 200 προς 630 κάνουν ασουλάνια 1100 άσπρα 132.000 κε διάφορο του χαρατζάρι δια τα άνοθεν χαρτία ασουλάνια 80 άσπρα 141.000*» (Ανέκδοτο Κατάστιχο Οικογένειας Βενέτη, Φ. 1β). Ο κατ' αποκοπή φόρος που είχαν καθορίσει για τη Χώρα τα σουλτανικά φιρμάνια, ανεξάρτητα από τις καταχρηστικές απαιτήσεις των εκάστοτε βοεβοδών, ήταν 108.000 άσπρα και πολύ πιθανόν η παραπάνω σημείωση να αναφέρεται στην ετήσια συνολική καταβολή του. Ασφαλώς, τα 200 χαρτιά που αναφέρει αντιστοιχούν σε 200 φορολογητέες μονάδες-οίκους. Συγκρινόμενος αυτός ο αριθμός με τις 437 οικογένειες του κώδικα που αναφέρει ο Λαμπρίδης, οι οποίες πιθανόν να αντιστοιχούσαν σε φορολογητέες μονάδες, διαπιστώνουμε ότι είναι πολύ μικρότερος. Πρέπει, ωστόσο, να γνωρίζουμε ότι μεταξύ του 1715 και 1735 η Χώρα βρίσκεται σε μεταβατική περίοδο και οι δημογραφικές ανατροπές που βίωνε, πιθανόν να επέφεραν αύξηση των φορολογήσιμων οίκων. Άλλωστε, από μία τυχαία σημείωση σε έναν ιδιωτικό κώδικα δεν μπορούμε να ξέρουμε την ακριβή πραγματικότητα, εφόσον μπορεί να υποκρύπτει κάποια στοιχεία.

έτος 1735. Συγκεκριμένα, στη Μηλιά αντιστοιχούν 1437 στρέμματα κοινοτικής γης ανά οικογένεια, στο Μαλακάσι 1890 στρέμματα, στην Κουτσούφλεανη 1375 στρέμματα, στο Ανήλιο 1331 στρέμματα και στο Μέτσοβο (μαζί με το Βοτονόσι) 326 στρέμματα κοινοτικής γης ανά οικογένεια. Αυτό που παρατηρούμε στους ανωτέρω δείκτες είναι ότι υπάρχει μία σχετική σύγκλιση, όσον αφορά το Ανήλιο, τη Μηλιά και την Κουτσιούφλεανη, ως προς τον λόγο πληθυσμού-εδάφους. Αντίθετα, το Μαλακάσι εμφανίζεται. πιο αραιοκατοικημένο παρά τη μεγάλη και εύφορη κοινοτική γη, που διέθετε. Σε γενικές γραμμές, οι 4 «μαχαλάδες» της Χώρας εμφανίζονται ως μικροί αγροτικοί οικισμοί με πληθυσμούς, που, στην καλύτερη περίπτωση, δεν ξεπερνούν τα 200 ή το πολύ τα 250 άτομα[10].

Σύμφωνα με τη γνώμη των γεωργών της Χώρας, ένα νοικοκυριό μπορούσε να καλύψει τις ετήσιες ανάγκες του σε γεννήματα, αν καλλιεργούσε μία έκταση μεταξύ των 20 και 40 στρεμμάτων γης. Αυτή η απόκλιση οφειλόταν σε ορισμένες φυσικές και τεχνικές παραμέτρους των καλλιεργειών όπως, τα είδη των εδαφών, η άρδευση, η προσηλιακότητα, η λίπανση και τα καλλιεργητικά συστήματα που εφαρμόζονταν. Αν, λοιπόν, διαιρέσω τα 14000 στρέμματα γης, που δηλώθηκαν το 1961 ως καλλιεργημένες εκτάσεις, ή τα 13200, που δηλώθηκαν το 1991, με τις 466 οικογένειες που κατοικούσαν στη Χώρα το 1735, έχουμε μία αντιστοιχία 30 με 28 περίπου στρέμματα ανά νοικοκυριό. Δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι αυτό το μέγεθος παρείχε δημητριακή αυτάρκεια στο σύνολο των κατοίκων της Χώρας εφόσον στις καλλιεργούμενες εκτάσεις, που μας δίδουν οι παραπάνω απογραφές, συμπεριλαμβάνονται και οι αγραναπαύσεις, οι αμπελώνες, οι λαχανόκηποι και σε ορισμένες περιπτώσεις και τα κοφτολίβαδα. Εντελώς διαφορετική εικόνα, ωστόσο, θα λάβουμε αν τον προηγούμενο υπολογισμό τον προσαρμόσουμε στα δεδομένα του κάθε οικισμού. Διαιρώντας, λοιπόν, τα ανά οικισμό δημογραφικά δεδομένα του 1735

[10] Σύμφωνα με σχετικούς υπολογισμούς, ο οικογενειακός συντελεστής στην περιοχή Μετσόβου κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα κυμαίνονταν μεταξύ του 5 και 5, 7. Βλ. Κοκολάκης, *ό.π.*, 353-358. Δεν νομίζω ότι έναν αιώνα νωρίτερα σε μία σαφέστερα πιο αγροτική κοινωνία ο οικογενειακός συντελεστής της περιοχής ήταν μικρότερος, γι' αυτό και στα υποδείγματά μου χρησιμοποιώ τους συντελεστές 5 και 6 ως πιθανές προσεγγίσεις του ανώτερου και του κατώτερου αριθμού μελλών της κάθε οικογένειας κατά τον 18ο αιώνα Είναι, ωστόσο, παράτολμο να χρησιμοποιήσουμε οικογενειακούς δείκτες, προκειμένου να κάνουμε αναγωγές σε γενικά πληθυσμιακά μεγέθη. Πέραν του ότι στους φορολογικούς καταλόγους εξαιρούνται κάποιες κατηγορίες πληθυσμών, η ίδια η έννοια της οικογένειας ως μονάδα καταμέτρησης διαφοροποιείται κατά εποχή και πολιτισμική πραγματικότητα. Συνήθως, οι όροι οικογένεια ή σπίτι–οίκος ή εστία με τους οποίους αποδίδουμε την λέξη «χανές» των οθωμανικών απογραφών δεν αφορούν ούτε μεμονωμένα άτομα ούτε την μονοεστιακή οικογένεια, όπως την κατανοούμε σήμερα, αλλά σύνολο ανθρώπων, πολλές φορές και οικογενειών, που συγκροτούν ένα νοικοκυριό και συνήθως κατοικούν σε ένα σπίτι.

με τα αντίστοιχα μεγέθη γεωργικής γης που κατέχει, σύμφωνα με τις απογραφές του 1961 και του 1991, θα διαπιστώσουμε ότι στο Ανήλιο αναλογούν 50 με 69 στρέμματα καλλιεργήσιμης γης ανά νοικοκυριό, στο Μαλακάσι 46 με 53 στρέμματα, στη Μηλιά 18 με 23 στρέμματα και στο Μέτσοβο (μαζί με το Βοτονόσι) 9 με 16 στρέμματα. Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι το Ανήλιο, το Μαλακάσι και η Κουτσούφλεανη στις αρχές του 18ου αιώνα βρίσκονταν στα όρια της αυτοσυντήρησης και, πιθανόν, να διέθεταν και πλεόνασμα δημητριακής παραγωγής. Έλλειψη αυτάρκειας εμφανίζουν η Μηλιά και το Μέτσοβο. Στην πρώτη περίπτωση η ανεπάρκεια μπορεί να αποδοθεί στα υψομετρικά δεδομένα της κοιλάδας που κατείχε ο οικισμός, τα οποία, όπως προαναφέραμε, δεν επέτρεπαν την ανάπτυξη πολλών καλλιεργειών. Στη δεύτερη περίπτωση ο υψομετρικός ντετερμινισμός αποτελεί έναν παράγοντα ελάσσονος σημασίας, όχι όμως και οι δημογραφικοί δείκτες στους οποίους, κατά κύριο λόγο, ωφείλεται η παρατηρούμενη στενότητα γεωργικής γης. Έχοντας ως οικογενειακό συντελεστή το 5 οι 342 οικογένειες του Μετσόβου–Βοτονοσίου αντιστοιχούν σε 1710 άτομα, ενώ, αν λάβουμε ως οικογενειακό συντελεστή το 6, έχουμε έναν πληθυσμό 2052 ατόμων. Ένας οικισμός του 1735 με περίπου 2000 άτομα είναι, σχεδόν, μία μικρή πολίχνη και η κάλυψη των διατροφικών της αναγκών είναι πιο οξύτερη από αντίστοιχους οικισμούς του κάμπου, λόγω της ορεινής γης, που τον περιβάλει. Μία αναλογία 10 με 15 στρέμματα γεωργικής γης ανά νοικοκυριό, δεν μπορούσε σε καμία περίπτωση να καταστήσει το Μέτσοβο αυτάρκη, ως προς τη δημητριακή του παραγωγή.

Υπάρχουν ωστόσο ορισμένες λανθάνουσες παράμετροι τις οποίες αδυνατούν να συλλάβουν, πολύ περισσότερο δε, να μετατρέψουν σε μετρήσιμα μεγέθη οι παραπάνω δείκτες. Κατ' αρχήν, τα στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν, προκειμένου να υπολογιστούν οι ανωτέρω εδαφικοί δείκτες, προσεγγίζουν την πραγματικότητα του παρελθόντος με πολύ συντηρητικούς όρους[11]. Αυτό σημαίνει ότι οι απογραφές του 1960 και του 1991 δίδοντας τη στατική εικόνα μίας εποχής, όπου οι καλλιέργειες στην περιοχή έχουν συρρικνωθεί ή παρακμάσει οριστικά, καταγράφουν μεγέθη μικρότερα από εκείνα του παρελθόντος. Για παράδειγμα, η έννοια του βοσκοτόπου,

[11] Θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι, παρά το ότι η χρήση των παραπάνω δεικτών αποτελεί μία υποθετική προσέγγιση και όχι κατά ανάγκη πιστή απόδοση της πραγματικότητας του παρελθόντος, είναι, ωστόσο, πάντα χρήσιμοι για τη σύγκριση με ανάλογα μελλοντικά μεγέθη και, κυρίως, για την ανίχνευση κάποιων τάσεων.

όπως δίδεται στις παραπάνω καταγραφές, αποκρύβει το γεγονός ότι στο παρελθόν οι περιοχές αυτές δεν είχαν αμιγή κτηνοτροφικό χαρακτήρα, αλλά εν μέρει και γεωργικό, εφόσον περιλαμβάνει περιοχές που δεν είχαν καλλιεργηθεί για πέντε συνεχή έτη, όπως επίσης και τα κοσολίβαδα των οικισμών, που έδιναν μεγάλα ποσά ζωοτροφής. Άλλο ένα παράδειγμα παραπλανητικής καταγραφής των εδαφικών χρήσεων στις ανωτέρω απογραφές αποτελεί η έννοια τους δάσους. Με το να περιλαμβάνει όλους τους θαμνώδεις χερσότοπους της περιοχής, αποκρύβει το γεγονός ότι πρόκειται για εγκαταλειμμένες γεωργικές εκτάσεις, ενώ γνωρίζουμε περιοχές της Χώρας που σήμερα συνθέτουν αμιγή ορεινά δάση, ωστόσο, παλαιότερα καλλιεργούνταν[12]. Υπάρχει, επίσης, μία πτυχή της γεωργικής οικονομίας της Χώρας, η οποία δεν δίδεται από τις παραπάνω καταγραφές. Αυτή αφορά την καλλιέργεια της βρίζας, η οποία, όπως θα δούμε παρακάτω, συνιστούσε ένα απαραίτητο διατροφικό συμπλήρωμα των πληθυσμών της Χώρας. Η ιδιότητά της να αναπτύσσεται σε μεγάλα υψόμετρα είχε οδηγήσει τους πληθυσμούς της περιοχής να την καλλιεργούν, εκτός της καθορισμένης καλλιεργητικής ζώνης. Εφόσον, λοιπόν, η παραγωγή της γινόταν άναρχα μέσα σε δάση και βοσκότοπους, οι καταγραφές του 1961 και του 1991 δεν μπορούσαν να την κατατάξουν στις καλλιεργούμενες εκτάσεις. Συνεπώς, η περίπτωση της βρίζας αλλά και της πατάτας, η οποία, επίσης, παράγονταν στις ζώνες των βοσκοτόπων[13], εντάσσει στη γεωργική οικονομία των οικισμών εκτάσεις που δεν συνιστούσαν επίσημα αγρούς. Τέλος, μία άλλη πτυχή της ορεινής γεωργίας, που δεν μπορούσε να αποδοθεί στις ανωτέρω απογραφές, είναι η «έκτακτη» γεωργία μία κατάσταση που άπτεται άμεσα του θέματος της ελαστικότητας των εδαφών του ορεινού χώρου. Σε περιόδους κρίσης, όταν η προμήθεια γεννημάτων από άλλες περιοχές καθίστατο δαπανηρή και δυσχερής, ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της Χώρας επανάκαμπτε στην τοπική γεωργία. Αυτό σήμαινε αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων και επανένταξη στην καλλιεργητική ζώνη χερσότοπων, βοσκοτόπων, περιοχών με δυσχέρειες πρόσβασης και εδαφών με μικρή απόδοση λόγω του υψομέτρου. Αυτό το φαινόμενο της γεωργικής επέκτασης καταγράφεται από τους κατοίκους της Χώρας ως μία βιωμένη πραγματικότητα του πρώτου μισού

[12] Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Μαλακασίου όπου στα τέλη του 19ου αιώνα, λόγω της επαναχάραξης των ελληνοτουρκικών συνόρων, έχασε την πρόσβαση σε τμήμα των κοινοτικών του εδαφών, με αποτέλεσμα ένα σημαντικό τμήμα της γεωργικής του γης να μετατραπεί σε δάσος και έκτοτε να παραμείνει σε αυτή την κατάσταση.

[13] Η πατάτα μία καλλιέργεια μεταγενέστερη, ωστόσο, υπαρκτή από τον 19ο αιώνα αναπτύσσονταν κυρίως στη ζώνη των βοσκοτόπων.

του 20ου αιώνα, μία περίοδο όπου η γεωργική οικονομία της είχε εισέλθει σε παρακμή. Πριν από δύο αιώνες, ωστόσο, όταν η προμήθεια γεννημάτων δεν ήταν ακόμη ευχερής και ο πληθυσμός της Χώρας πολύ μεγαλύτερος, δεν αποκλείεται οι γεωργικές εκτάσεις, που χρησιμοποιούνταν εκτάκτως στον 20ο αιώνα, να συγκροτούσαν σταθερές καλλιεργητικές ζώνες. Οι υποψίες μας αυτές επιβεβαιώνονται από τα στοιχεία που μας παρέχει μία διαχειριστική έκθεση του 1938, στην οποία καταγράφονται οι επιφάνειες του κοινοτικού δάσους Μετσόβου–Βοτονοσίου[14]. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτό το έγγραφο οι περιοχές που συγκροτούσαν την καλλιεργητική ζώνη των δύο οικισμών καταλάμβαναν μία έκταση 17.900 στεμμάτων. Από αυτήν την έκταση εξαιρούμε 3900 στρέμματα, που καταγράφονται ως δάσος, 1200 στρέμματα, που αντιστοιχούσαν στον αμπελώνα του Μετσόβου κατά την περίοδο της ακμής του, 1100 στρέμματα, που καταλαμβάνουνε οι δομημένοι χώροι σύμφωνα με την απογραφή του 1991, 1000 στρέμματα ως λαχανόκηποι, πιθανόν υπερβολικό νούμερο, δεδομένου ότι ορισμένοι από αυτούς βρίσκονταν εντός των οικισμών, 1000 στρέμματα ως μη καλλιεργήσιμη γη (δύσβατη ή καλυμμένη με ύδατα), 1000 στρέμματα ως ζευγαρολίβαδα με βάση την απογραφή του 1961 και 700 στέμματα ως λιβαδότοποι, αν και είναι υπερβολικό νούμερο, με δεδομένο ότι σπάνια η ζώνη αυτή περιείχε λιβάδια. Απομένουν, λοιπόν, 8000 στρέμματα καλλιεργήσιμης γης. Αν αυτό το νούμερο το αναγάγω στα πληθυσμιακά δεδομένα του 1735 τότε αντιστοιχούν 23 στρέμματα γης για την καλλιέργεια δημητριακών, δηλαδή 13 στρέμματα περισσότερα από ότι μας δίνουν οι υπολογισμοί που βασίζονται στα δεδομένα της απογραφής του 1991. Επίσης, αν λάβουμε υπόψη τις ακαταμέτρητες εκτάσεις με βρίζα που βρίσκονταν εκτός της καλλιεργητικής ζώνης, το γεγονός ότι οι λαχανόκηποι συμπλήρωναν ένα σημαντικό τμήμα της διατροφής των κατοίκων, καθώς και το γεγονός ότι λιβαδότοποι εντός της καλλιεργούμενης ζώνης μπορούσαν να μετατραπούν εύκολα σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις, τότε η παραγωγή των κοινοτικών εδαφών του Μετσόβου στα 1735, πιθανόν, άγγιζε τα όρια της διατροφικής αυτάρκειας. Μιλάμε, πάντα, με βάση τα δεδομένα της έκθεσης του 1936, όπου, μεταξύ άλλων, αναφέρει ότι «*υπάρχει άλλος τε λόγω της αποδημίας πολλών οικογενειών υπεραρκετή καλλιεργήσιμος έκτασις εις την περιφέρειαν ούτως ώστε οι*

[14] Στοιχεία από αυτήν την έκθεση, η οποία συντάχθηκε από τον Α. Δημητριάδη και έφερε τον τίτλο «Περί προσωρινής διαχειρίσεως του Κοινοτικού δάσους Μετσόβου δια την δεκαετίαν 1936/1937 έως 1945/1946 », άντλησα από αντίγραφό της που εντόπισα στα αρχεία του Δήμου Μετσόβου .

κάτοικοι να μην προβαίνουν εις παρανόμους εκχερσώσεις». Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώνει το γεγονός ότι η γεωργία του Μετσόβου, ήδη από το πρώτο μισό του 20ου αιώνα, είχε εισέλθει σε παρακμή. Συνεπώς, παλιότερα καλλιεργούνταν περισσότερες εκτάσεις, οι οποίες αργότερα καταγράφηκαν ως δασικές εφόσον καλύφθηκαν με βλάστηση, ενώ υπήρχαν και καλλιεργήσιμες ζώνες του οικισμού οι οποίες απωλέσθησαν πριν τον 20ο αιώνα[15]. Έχοντας υπόψη τα τελευταία δεδομένα μπορούμε να ισχυριστούμε βάσιμα ότι το 1735 η κατάσταση ήταν πολύ καλύτερη σε σχέση με την εικόνα που μας παρέχουν οι δείκτες που στηρίζονται στα στοιχεία των απογραφών του 1961 και 1991. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, ακόμη και τα κοινοτικά εδάφη του Μετσόβου να εξασφάλιζαν μία, έστω και οριακή, αυτάρκεια δημητριακής παραγωγής.

Η περίοδος που ακολουθεί μετά το 1735, όσον αφορά τα δημογραφικά δεδομένα της Χώρας υπήρξε ανατρεπτική, εφόσον ως τα τέλη του 18ου αιώνα ο συνολικός πληθυσμός της έχει υπερτριπλασιαστεί. Ωστόσο, η αντιφατικότητα των πληροφοριών που διαθέτουμε δε βοηθούν στον ακριβή προσδιορισμό της δημογραφικής πραγματικότητας εκείνης της περιόδου. Για παράδειγμα, ο Leake αναφέρει ότι το 1805 κατοικούν στη Μηλιά 40 οικογένειες[16], δηλαδή μόλις δύο οικογένειες παραπάνω από το 1735, ενώ ο Pouqueville την ίδια εποχή ή λίγο αργότερα καταγράφει 100 οικογένειες, γεγονός που ασφαλώς συνιστά σημαντική απόκλιση[17].

Το ίδιο αντιφατικές είναι οι πληροφορίες και για το Μέτσοβο, στο συνολικό πληθυσμό του οποίου ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα συνυπολογίζονται και οι κάτοικοι του Ανηλίου. Συγκριμένα, ο Leake αναφέρεται σε 700 οίκους, ενώ ο Pouqueville μας δίνει δύο διαφορετικούς αριθμούς, αναφερόμενος τη μία φορά σε 930 οικογένειες και την άλλη σε 1100 οικογένειες[18]. Μπορούμε, ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη τις

[15] Σύμφωνα με το κατάστιχο της μονής Κόκκινου Λιθαρίου, ένα σημαντικό τμήμα της αγροτικής του περιφέρειας προέρχονταν από δωρεές Μετσοβιτών. Ωστόσο, τον 20^{ο} αιώνα το Μέτσοβο δεν διατηρούσε πλέον δικαιώματα σε αυτήν την περιοχή. Βλ. Κατάστιχο Ιεράς Μονής Ζωοδόχου Πηγής (Κόκινη Πέτρα) Φ. 41β, 42α, 53α, 53β, 57α, 57β και έγγραφα της μονής ευρισκόμενα στο προσωπικό αρχείο του Δ. Ρέκατα.

[16] W. M. Leake, *ό.π.,* vol. 1, σ. 299.

[17] Βλ. F.C.H.L. Pouqueville, *Ταξίδι στην Ελλάδα, Ήπειρος*, μτφ. Π. Κώτσου, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα 1994, σ. 315.

[18] W. M. Leake, *ό.π.,* σ. 295. F.C.H.L. Pouqueville, *ό.π.*, σ. 315, 357.

μαρτυρίες άλλων περιηγητών [19], καθώς και μεταγενέστερες πιο ακριβείς καταγραφές, να θεωρήσουμε ότι ο αριθμός 1000 αποτελεί μία ρεαλιστική προσέγγιση του συνόλου των οικογενειών που κατοικούσαν στο οικιστικό σύνολο Μετσόβου – Ανηλίου κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Επίσης, για το Μαλακάσι ο Pouqueville δίδει σε ένα σημείο των αναφορών του 500 εστίες και σε άλλο 300 οικογένειες[20]. Ωστόσο, για την Κουτσούφλιανη δεν διαθέτουμε πληροφορίες. Έχοντας υπόψη τα παραπάνω στοιχεία μπορούμε να υπολογίσουμε το συνολικό πληθυσμό της Χώρας στις αρχές του 19ου αιώνα σε 1400 με 1500 οικογένειες, δηλαδή σχεδόν τετραπλάσιος από το 1735, κάτι που σημαίνει πλήρη ανατροπή της αγροτικής ισορροπίας, που επικρατούσε στις αρχές του 18ου αιώνα, και πιθανή απώλεια της γεωργικής αυτάρκειας των περισσοτέρων οικισμών[21]. Την πρώτη ακριβή καταμέτρηση του πληθυσμού της Χώρας πριν τα μέσα του 19ου αιώνα μας τη δίνει ο Αραβαντινός, ο οποίος το 1856[22] δημοσιοποιεί στοιχεία, που έχουν ληφθεί από απογραφικούς καταλόγους του 1845[23]. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτούς τους καταλόγους το Μέτσοβο μαζί με το Ανήλιο έχει 894 οίκους και 1300 στεφάνια, η Μηλιά 70 οίκους και 110 στεφάνια, το Μαλακάσι 155 οίκους και 200 στεφάνια, ενώ η Κουτσούφλιανη διαθέτει 55 οίκους και 89 στεφάνια. Αν και μετά το 1820 οι οικισμοί της Χώρας βιώνουν μία άσχημη περίοδο, η οποία, πιθανόν, να επέφερε μία μικρή κάμψη του πληθυσμού[24], τα

---

[19] Ο Holland και ο Hobhouse μνημονεύουν στο Μέτσοβο 1500 σπίτια με 7000-8000 κατοίκους. Βλ. H. Holland, *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία (1812-1813),* μτφ. Γ. Καραβίτης, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1989, σ. 44 και J.C. Hobhouse, *A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810*, Vol. I, επανέκδοση Arno Press & New York Times, New York -1971, σ. 64.

[20] Βλ. F.C.H.L. Pouqueville, *ό.π.*, σ. 315, F.C.H.L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce,* Vol. 3, shez firmin Didot Père et Fils, Paris 1826, σ. 324.

[21] Ο Pouqueville, μας πληροφορεί ότι στις αρχές του 19ου η περιοχή Μετσόβου είχε 9350 κατοίκους είτε 1970 οικογένειες. Ωστόσο, όπως διευκρινίζει και ο ίδιος, περιλαμβάνει σε αυτούς τους αριθμούς και τους κατοίκους της Κρανιάς και τα γειτονικά της χωριά, που ήταν εκτός Χώρας .Βλ. F.K.H.L .Pouqueville, *Ταξίδι….,ό.π.*, σ. 349.

[22] Π. Αραβαντινός *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τόμ. Β΄, εκδ. Κουλτούρα, [χ.χ.], Αθήνα σ. 341.

[23] Μ. Κοκολάκης, *ό.π.,* σ. 324 , 325.

[24] Παραδίδεται ότι το 1820, λόγω της ανασφάλειας που επικρατούσε, πολλές οικογένειες από την Μηλιά έφυγαν και εγκαταστάθηκαν στην Ανδριανούπολη, ενώ κατά μία άλλη εκδοχή αυτή η φυγή έγινε μεταξύ των ετών 1844-1854. Βλ. Ι. Λαμπρίδης, *ό.π.,* σ. 15, Σ. Πουρνάρας, *ό.π.*, σ. 60-62. Ενδεικτική εικόνα της τραγικής κατάστασης που επικρατούσε εκείνη την περίοδο στη Χώρα και την ευρύτερη περιοχή μας δίνει επιστολή του 1831, όπου μεταξύ άλλων, αναφέρεται ότι ληστρικές συμμορίες και ομάδες ατάκτων ενόπλων «*εχάλασαν Πόρτα κόλι, κατέκαυσαν το κλινοβόν, έκαυσαν την κουτζούφλεανη και μηλιάν, καί την εκούρσευσαν, ηφάνισαν τα Γρεβενά .*». Βλ. Γ. Πλατάρης, *Κώδικας Χώρας Μετζόβου των ετών 1708-1907*, Αθήνα, 1982, σ. 118 Όσο υπερβολικές και αν είναι οι αναφορές του γράφοντος, δεν απέχουν και πολύ από την πραγματικότητα, η οποία επιβεβαιώνεται και από άλλες πηγές. Βλ. R. Curzon, «Ταξίδι στην Ήπειρο το 1834», μτφ. ΙΕΑ, *ΗΕ* 90 (1959), σ. 771-774, R. Curzon,, «Ταξίδι…», *ό.π.,* 91 (1959), σ.881.

στοιχεία που παρουσίασε ο Αραβαντινός βρίσκονται κοντά στη δημογραφική πραγματικότητα που δηλώνεται από τους περιηγητές κατά την πρώτη και δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα[25]. Ο κατοπινός καζάς του Μετσόβου, που περιλαμβάνει τα πρώην εδάφη της Χώρας έως και το 1881, που χάνει τους δύο ανατολικούς οικισμούς του, καταγράφεται να διαθέτει από 1164 έως 1300 «χανέδες»[26]. Αν κάνουμε αναγωγή σε δείκτες με βάση το τελευταίο πληθυσμιακό μέγεθος και τα δεδομένα των εδαφικών καταγραφών του 1961 και 1991 θα διαπιστώσουμε ότι η Χώρα ως σύνολο έχει χάσει τη δημητριακή της αυτάρκεια. Ωστόσο, αυτό μπορούμε να το ισχυριστούμε με βεβαιότητα μόνο για το Μέτσοβο, όπου βρίσκονταν στα όρια της αυτάρκειας ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα. Το γεγονός, για παράδειγμα, ότι ο πληθυσμός του Ανηλίου συνυπολογίζεται μαζί με αυτόν του Μετσόβου στις οθωμανικές απογραφές συσκοτίζει την πραγματικότητα. Ο οικισμός το 1889 παρουσιάζεται να έχει 70 σπίτια και ένα πληθυσμό 400 ατόμων. Γνωρίζοντας ότι το Ανήλιο έως και τα μέσα του 20ου ήταν ένας γεωργοκτηνοτροφικός οικισμός με σταθερή την ανωτέρω πληθυσμιακή βάση μπορούμε να υποθέσουμε βάσιμα, λαμβάνοντας πάντα υπόψη τις γενικότερες τάσεις των πληθυσμών της περιοχής και το γεγονός ότι ο οικισμός δεν υπέστη κάποια καταστροφή, ότι και σε παλαιότερες εποχές δεν είχε ποτέ πάνω από 100 σπίτια. Στην απογραφή του 1991 παρουσιάζεται να καλλιεργεί 2200 στρέμματα γης, ενώ είναι πιθανόν, σύμφωνα με τα όσα αναπτύξαμε παραπάνω, στο παρελθόν να καλλιεργούσε ακόμα μεγαλύτερες εκτάσεις. Σε αυτήν την βάση μπορούμε να θεωρήσουμε ότι το Ανήλιο διατήρησε πάντα κάποια οριακή αυτάρκεια δημητριακής παραγωγής, την οποία το Μέτσοβο είχε χάσει από νωρίς. Από την άλλη πλευρά η εικόνα που μας δίνει η απογραφή του 1991 για το Μαλακάσι το αδικεί, εφόσον είναι γνωστό ότι το μεγαλύτερο μέρος των αγρών του εγκαταλείφθηκε για λόγους ανώτερης βίας και σήμερα ένα μεγάλο τμήμα τους είναι δάσος. Τόσο το Μαλακάσι όσο και η Κουτσούφλιανη υπήρξαν καθαρά γεωργικοί οικισμοί και οι κάτοικοί τους αναπαρήγαγαν το οικονομικό μοντέλο της κοιλάδας του Πηνειού. Μπορούμε να έχουμε κατά προσέγγιση το μέγεθος των καλλιεργήσιμων εκτάσεων αυτών των δύο οικισμών της Χώρας, μόνο αν υπολογίσουμε και τις γεωργικές εκτάσεις της νέας Κουτσούφλιανης (νυν Παναγιά), που προήλθαν κατά ένα

[25] Περίπου την ίδια εποχή ο Urquhart και ο Bowen εμφανίζουν το Μέτσοβο να έχει 1000 σπίτια. Βλ. D. Urquhart, *The spirit of the East,* vol. II, H. Colburn, London 1839, σ. 263, G. F Bowen, *Athos*, *Thessaly and Epirus*, F. J. Rivington, London 1852, σ.170.
[26] Μ. Κοκολάκης, *ό.π.,* σ. 426.

μικρό τμήμα από τα χωράφια του μοναστηριού της Λιμπόχοβας και, κυρίως, από την παλιά γεωργική περιοχή του Μοκοσίου[27]. Συνολικά, οι καλλιεργούμενες εκτάσεις Μαλακασίου και της νέας Κουτσούφλιανης στην απογραφή του 1991 είναι 4900 στέμματα και στην αντίστοιχη απογραφή του 1961 7800. στρέμματα. Αν διαιρέσουμε την έκταση των 7800 στεμμάτων με το πληθυσμιακό μέγεθος της απογραφής του Αραβαντινού, τότε έχουμε μία αντιστοιχία 37 στεμμάτων ανά οίκο, γεγονός που σημαίνει ότι η δύο οικισμοί διέθεταν σημαντική αυτάρκεια[28]. Γενικά, η ζώνη της κοιλάδας του Πηνειού υπήρξε ίσως η πιο γεωργική περιοχή ολοκλήρου της Πίνδου. Οι εκεί βλαχικοί οικισμοί δεν ασχολούνταν σχεδόν καθόλου με τη μεγάλη μετακινούμενη κτηνοτροφία, αντίθετα επιδίδονταν στην γεωργία επιτυγχάνοντας, μάλιστα, πλεονασματική παραγωγή[29]. Αυτό το γεγονός καθιστούσε την εν λόγω περιοχή γεωργική ενδοχώρα του Μετσόβου, εφόσον το γεωργικό της πλεόνασμα συχνά μεταφέρονταν σε αυτό[30]. Ορισμένοι από τους οικισμούς της κοιλάδας του Πηνειού εμφανίζονται τον 18ο αιώνα να διεκδικούν εδάφη της Χώρας. Η άποψή μας

---

[27] Αυτή ανήκε στο εγκαταλειμμένο ήδη από το 18ο αιώνα χωριό Μοκόσι (βλχ. Mocošă). Έως τα τέλη του 19ου υπήρχαν εκεί γαιοκτησίες Μετσοβιτών, που καλλιεργούνταν από τους κατοίκους του Μαλακασίου. Μετά τη δημιουργία της νέας Κουτσούφλιανη οι εκτάσεις του Μοκοσίου αγοράστηκαν από το ελληνικό δημόσιο και δόθηκαν στην κοινότητα της νέας Κουτσούφλιανης. Βλ Ι. Παπασωτηρίου, «Επαρχία Καλαμπάκας», *Τρικαλινά* 7 (1987), σ.200, Γ.Ν.Σάρρος-Α.Δ.Στρατής, *Ιστορία της Κουτσουφλιανης (Παναγία Καλαμπάκας)*, Έκδοση Αδελφότητα Παναγίας, Αθήνα 1997, σ.125, 126.

[28] Το 1936 στους δύο οικισμούς Μαλακάσι και Κουτσούφλιανη (παλιά και νέα) παράγονταν συνολικά 18.000 οκάδες κριθής, 40.000 οκάδες σίκαλης, 145.000 οκάδες σίτου και 245.000 οκάδες αραβόσιτου. Βλ Ι. Παπασωτηρίου, *ό.π.*, σ. 201.

[29] Ιδού ορισμένοι δείκτες των όμορων προς τη Χώρα Μετσόβου οικισμών της κοιλάδας του Πηνειού. Το Πάλτινο (νυν Καλιθέα Γρεβενών) στην απογραφή του 1961 εμφανίζεται να έχει γεωργικές εκτάσεις 5600 στρεμμάτων (το 1991 καταγράφονται 2400 στρ.). Ο πληθυσμός του οικισμού το 1820 ήταν μόλις 7 οικογένειες, δηλαδή αντιστοιχούσαν 800 στρέμματα ανά οικογένεια. Το 1920 ο οικισμός αριθμούσε 192 άτομα, δηλαδή περίπου 30 με 40 οικογένειες. Με τα δεδομένα της απογραφής του 1961 αντιστοιχούσαν 187 με 140 στρέμματα γης ανά οικογένεια. Η Στούρζια (νυν Πεύκη) στην απογραφή του 1961 εμφανίζεται να έχει γεωργικές εκτάσεις 4600 στρεμμάτων (η ίδια έκταση καταγράφετεαι και το 1991). Ο πληθυσμός το 1820 ήταν 25 οικογένειες, δηλαδή αντιστοιχούσαν 184 στρέμματα ανά οικογένεια. Το 1881 ο οικισμός αριθμούσε 254 άτομα, δηλαδή περίπου 40 με 50 οικογένειες. Με τα δεδομένα της απογραφής του 1961 αντιστοιχούσαν 115 με 92 στρέμματα γης ανά οικογένεια. Οι Τζινιράδες (νυν Κορυδαλός) στην απογραφή του 1961 εμφανίζεται να έχει γεωργικές εκτάσεις 3100 στρεμμάτων (το 1991 καταγράφονται 1400 στρ). Ο πληθυσμός της το 1820 ήταν 30 οικογένειες, δηλαδή αντιστοιχούσαν 103 στρέμματα ανά οικογένεια. Το 1881 ο οικισμός αριθμούσε 213 άτομα, δηλαδή περίπου 35 με 42 οικογένειες. Με τα δεδομένα της απογραφής του 1961 αντιστοιχούσαν 88 με 73 στρέμματα ανά οικογένεια. Για τα ανωτέρω πληθυσμιακά μεγέθη, βλ. Ν. Κ. Γιαννούλης, *Κώδικας Τρίκκης*, Αθήνα 1980, σ. 103 , Μ. Χουλιαράκης, *Εξελίξεις του πληθυσμού των Αγροτικών Περιοχών της Ελλάδος, 1920–1981*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε, Αθήνα 1988, σ.229. Μ.Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήναι 1973, σ. 189.

[30] Ακόμη και μετά την ενσωμάτωση της περιοχής στην ελληνική επικράτεια υπήρχαν έμποροι, που διοχέτευαν την δεκάτη της γεωργικής παραγωγής των οικισμών του Πηνειού στο Μέτσοβο. Βλ. παράρτημα, έγγραφο 9.

είναι ότι αυτό δεν οφειλόταν σε ανεπάρκεια γης, απλά διάφοροι Οθωμανοί αξιωματούχοι χρησιμοποιούσαν τους οικισμούς αυτούς για να αμφισβητήσουν το καθεστώς της Χώρας, δεδομένου ότι οι περισσότεροι είχαν καταστεί τσιφλίκια τους [31].

Μία πλήρη εικόνα της γεωργικής φυσιογνωμίας των οικισμών της Πίνδου, που τελούσαν υπό καθεστώς γαιοκτητικής εξάρτησης μεταξύ του 19ου και 20ου αιώνα, μας παρέχει η Ντερβεντίστα. Μετά την πτώση του Αλή Πασά, όπως συνέβη και με τα άλλα χωριά που αυτός είχε τσιφλικοποιήσει, παρέμεινε «ιμλιάκι», δηλαδή ιδιοκτησία του οθωμανικού και κατόπιν του ελληνικού κράτους[32]. Σε αυτή την περίοδο η σχέση εξάρτησης των καλλιεργητών του οικισμού έναντι των γαιοκτημόνων τους καθορίζεται από την «μπάσταινα», δηλαδή το εμπράγματο δικαίωμα της κληρονομικής νομής[33]. Πλήρεις κύριοι της γης τους καθίστανται μόλις το 1936 με την παραχώρηση τίτλων ιδιοκτησίας από το ελληνικό κράτος. Οι τίτλοι αυτοί παρέχουν μία αρκετά καλή εικόνα των βασικών κατηγοριών αγροτικής χρήσης των εκτάσεων του χωριού και των μεγεθών τους. Το γεγονός ότι από τον 18ο αιώνα η Ντερβεντίστα δεν υπάγεται στην Χώρα, δεν μειώνει την αξία των ανωτέρων στοιχείων, δεδομένου ότι η καλλιεργητική της ζώνη βρίσκεται εντός της κοιλάδας των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού, συνεπώς μοιράζεται τις ίδιες κλιματικές και εδαφικές συνθήκες με τους οικισμούς της Χώρας, που βρίσκονται σε αυτήν την περιοχή. Μπορούμε, έτσι, να έχουμε ένα δείγμα της διάρθρωσης των καλλιεργειών εντός της κοιλάδας των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού. Το σύνολο της αγροτικής γης που καταγράφεται στους παραπάνω τίτλους της Ντερβεντίστας είναι 1520 στρέμματα. Αυτές οι εκτάσεις αποδίδονται οριστικά σε 127 ιδιοκτήτες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αντιστοιχούν σε 127 οικογένειες, δεδομένου ότι την ίδια περίοδο ο

[31] Βλ. Ο Αλής Πασάς καταγράφει στα κτηματόλογιά του ως τσιφλίκια όλους τους όμορους με τη Χώρα οικισμούς του Πηνειού. Βλ. Σ. Αραβαντινός, *Ιστορία Αλή Πασά του Τεπελενλή* , Αθήναι 1895, σ. 604, Δ. Κ. Τσοποτός, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την τουρκοκρατίαν*, Αθήνα [2]1974, σ. 199-229,269-272.

[32] Βλ Χ. Χρηστοβασίλης, *Η Ιμπλιακοποίησις των 79 Κεφαλαιοχωρίων της Ηπείρου και αγώνες των κατοίκων των προς ανάκτησιν αυτών επί τε τουρκοκρατίας και* ελληνοκρατίας, εν Αθήναις 1915, σ. 8.

[33] Η baştina καθόριζε τις γαιοκτητικές σχέσεις πολλών εξαρτημένων οικισμών της Ηπείρου εκείνη την περίοδο και δήλωνε το δικαίωμα που είχε ο κολίγος στο αγρόκτημα να καλλιεργεί και να καρπώνεται ως πατρική κληρονομιά επάπειρον ορισμένο επιμέρους τμήμα του τσιφλικιού (κλήρο), με όρια καθορισμένα και με την υποχρέωση να αποδίδει κάθε χρόνο στον ιδιοκτήτη ποσοστό σε είδος από τους καρπούς του κτήματος. Βλ. Κ. Βακατσάς, "Η Γενική Διοίκηση Ηπείρου. Η αγροτική Ιδιοκτησία (1913-1918)", διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2001, σ.9. Για την απαρχή του θεσμού στην Οθωμανική αυτοκρατορία, βλ. Β. Μουταφτσίεβα, *Αγροτικές σχέσεις στην οθωμανική αυτοκρατορία (15ος – 16ος),* μτφρ. Ο. Αστρινάκη - Ε. Μπαλτά , εκδ. Πορεία, Αθήνα 1990, σ. 222, 224-256.

πληθυσμός κυμαίνονταν μεταξύ των 150 και 200 ατόμων, αρκετά χαμηλός, για να περιλαμβάνει 127 ιδιοκτήτες γης[34]. Συνολικά, καταγράφονται 1064 στρέμματα γης ως αγροί. Αυτό σημαίνει ότι το 70% της καλλιεργητικής ζώνης το χρησιμοποιούσαν για την παραγωγή δημητριακών. Όπως συνέβαινε και με άλλες ορεινές περιοχές που διέθεταν νερά αλλά έπασχαν από στενότητα διαθέσιμων γαιών, τα νοικοκυριά της Ντερβεντίστας υιοθετούσαν όχι την ποιοτικότερη αλλά την αποδοτικότερη δημητριακή καλλιέργεια, που ήταν ο αραβόσιτος. Σύμφωνα με τους τελευταίους καλλιεργητές του χωριού, η παραγωγή του σταριού δεν ξεπερνούσε το 5% της συνολικής παραγόμενης ποσότητας δημητριακών. Είναι φανερό ότι η έκταση των 1064 στρεμμάτων στα τέλη του 19ου αιώνα, όταν ο πληθυσμός του οικισμού ήταν 487 άτομα, δεν εξασφάλιζε αυτάρκεια και πιθανόν υπήρξε μία από τις αιτίες μετανάστευσης που παρατηρήθηκε τότε[35]. Επίσης, οι οικονομικές δομές του οικισμού δεν ενθάρρυναν καλλιέργειες έξω από τον κύκλο της ανθρώπινης διατροφής, γι' αυτό και η παραγωγή δημητριακών για ζωοτροφές ήταν σχεδόν ανύπαρκτη. Αυτό διαφαίνεται και από την παραγωγή σανού που καταλαμβάνει ένα μικρό ποσοστό του συνολικού αγροτικού προϊόντος, σε αντίθεση με το όμορο Μέτσοβο όπου η αναπτυγμένη μεταφορική οικονομία απαιτούσε μεγάλες ποσότητες ζωοτροφών και σανού. Μόλις 105,50 στρέμματα γης καταγράφονται ως λιβάδια, τα οποία κατέχονται από 59 ιδιοκτήτες. Στο διαιτολόγιο των κατοίκων της Ντερβεντίστας σημαντικό ρόλο έπαιζε η παραγωγή των λαχανόκηπων, όπως ακριβώς συνέβαινε και στη Χώρα. Στα 83,75 στρέμματα γης υπολογίζονται οι λαχανόκηποι του οικισμού τους οποίους μοιράζονται 108 ιδιοκτήτες. Το σύνηθες μέγεθος των λαχανόκηπων της Χώρας, που ήταν γύρω στα 250 τ.μ., αποτελεί κανόνα και για τη Ντερβεντίστα[36]. Μετά τα δημητριακά η δεύτερη σε μέγεθος καλλιέργεια ήταν η

[34] Πολύ πιθανόν οι τίτλοι ιδιοκτησίας να μην αφορούν μόνον τους μόνιμους κατοίκους του χωριού, αλλά και άτομα που είχαν μεταναστεύσει μετά το 1913. Αυτό σημαίνει ότι οι 126 ιδιοκτήτες εκφράζουν το προ του 1913 ανθρώπινο δυναμικό του χωριού, το οποίο σε απογραφές του 1895 και 1913 ανέρχεται στα 487 και 479 άτομα αντίστοιχα. Βλ. Μ. Κοκολάκης, *ό.π.*, σ. 441.

[35] Αν θεωρήσουμε μία έκταση 15 στεμμάτων καλλιεργημένων με αραβόσιτο ως το ελάχιστο όριο διατροφικής αυτάρκειας ενός νοικοκυριού τότε από τους 127 ιδιοκτήτες μόνο οι 20 το ξεπερνούν. Η πλειοψηφία αυτών (συνολικά 79 ιδιοκτήτες) κατέχουν αγρούς μικρότερους των 10 στρεμμάτων. Ωστόσο, αυτή η εικόνα δεν αποτυπώνει την πραγματικότητα. Κάποιοι από τους ιδιοκτήτες είναι μεταξύ τους σύζυγοι ή συγγενείς που συγκροτούν ενιαία οικογενειακή εστία, συνεπώς δεν έχουμε την δυνατότητα να γνωρίζουμε την ακριβή δυναμικότητα της γεωργικής περιουσίας του κάθε νοικοκυριού. Βλ. παράρτημα πίνακας 5 .

[36] Κάτοχοι ενός μόνο λαχανόκηπου εμφανίζονται 20 ιδιοκτήτες. Οι 69 διατηρούν από 2 μέχρι και 4 λαχανόκηπους που ισοδυναμούν με μισό έως και ένα στρέμμα γης, ενώ υπάρχουν και 19 ιδιοκτήτες

αμπελουργία. Συνολικά καταγράφονται 266,75 στρέμματα γης ως αμπέλια τα οποία κατείχαν 115 ιδιοκτήτες. Ο αριθμός αυτός δείχνει ότι όλα σχεδόν τα νοικοκυριά του χωριού, εκτός από αγρό και κήπο, διέθεταν και αμπέλι. Ελάχιστοι από αυτούς, μπορούμε να πούμε, ότι διέθεταν πλεόνασμα οίνου το οποίο θα μπορούσαν να εμπορευτούν[37]. Η πλειοψηφία της παραγόμενης ποσότητας προορίζονταν για αυτοκατανάλωση, ωστόσο, σίγουρα διέθεταν επάρκεια. Έχοντας υπόψη τα παραπάνω στοιχεία καθώς και τα δεδομένα της γεωμορφολογίας της περιοχής μπορούμε με βεβαιότητα, να ισχυριστούμε ότι μετά τον 18ο αιώνα η καλλιεργητική ζώνη της Ντερβεντίστας δεν μπορούσε να ξεπεράσει τα 2000 στρέμματα γης. Το αν εξασφάλιζε γεωργική αυτάρκεια στον οικισμό, ήταν κάτι που εξαρτιόταν από τα πληθυσμιακά και πολιτικά δεδομένα της κάθε εποχής. Πάντως, σε καμία περίπτωση δεν μπορούσε να εξασφαλίσει πλούτο, εφόσον ποτέ δεν θεωρήθηκε και ούτε μπορούσε, εκ των πραγμάτων, να αποτελέσει πλουτοπαραγωγική πηγή.

Η αύξηση του πληθυσμού της Χώρας μετά τον 18^{ο} αιώνα αφορά κυρίως το Μέτσοβο. Σύμφωνα με απογραφικά στοιχεία, ο πληθυσμός του οικιστικού συνόλου Μετσόβου – Ανηλίου άγγιζε το 1850 τους 5100 κατοίκους, έχοντας καταστεί μία ορεινή πόλη η μεγαλύτερη της Πίνδου εκείνης της περιόδου και μία από τις μεγαλύτερες της ευρύτερης περιοχής[38]. Στα τέλη του 19^{ου} ο συνολικός πληθυσμός της Χώρας παρουσιάζει κάμψη και η κατάσταση επιδεινώνεται ακόμη περισσότερο στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Ωστόσο, αυτή η κρίση αφορά τον κεντρικό οικισμό της Χώρας το Μέτσοβο και όχι τους περιφερειακούς μαχαλάδες. Συγκεκριμένα, το Ανήλιο το 1889 διαθέτει 400 ψυχές[39], το 1920 έχει 370 κατοίκους, το 1928 έχει 441 κατοίκους, το 1951 καταγράφονται 510 κάτοικοι και το 1981 καταγράφονται 653 κάτοικοι[40]. Επίσης, το Βοτονόσι το 1889 διαθέτει 150 ψυχές [41], το 1920 έχει 155 κατοίκους, το 1928 καταγράφονται 271 κάτοικοι, το 1951

των οποίων οι λαχανόκηποι ξεπερνούν το στρέμμα, αγγίζοντας σε ορισμένες περιπτώσεις τα δύο, ακόμα και τα τρία στρέμματα

[37] Οι 42 ιδιοκτήτες κατείχαν αμπέλια μεγέθους έως και 1 στρέμμα, οι 23 έως και δύο στρέμματα, οι 18 μέχρι και 3 στρέμματα, οι 15 έως και 4 στρέμματα και οι υπόλοιποι 16 από 5 έως και 11 στρέμματα.

[38] Το 1850 το Μέτσοβο ήταν ο πέμπτος σε μέγεθος οικισμός του Πασαλικίου των Ιωαννίνων Συγκεκριμένα, πρώτος οικισμός ήταν τα Γιάννενα με 20500 κατοίκους, δεύτερος το Αργυρόκαστρο με 14900 κατοίκους, τρίτος το Μπεράτι με 8100 κατοίκους, τέταρτος η Άρτα με 6.000 κατοίκους και πέμπτος το Μέτσοβο με 5100 κατοίκους. Βλ. Μ. Κοκολάκης, *ό.π.* , σ. 384 .

[39] Βλ. G. Weigand, *Οι Αρωμούνοι (Βλάχοι)*, τόμ. Α΄,μτφ. Τ. Kahl, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 316.

[40] Βλ. Μ. Χουλιαράκης, *Εξελίξεις..., ό.π.,* σ. 322, 464.

[41] Βλ. G. Weigand , *ό.π*, σ. 316.

καταγράφονται 307 κάτοικοι και το 1981 καταγράφονται 328 κάτοικοι[42]. Η Ννετρβεντίστα στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα βιώνει μία πραγματική πληθυσμιακή έκρηξη και τα μόλις 23 σπίτια και 51 στεφάνια, που καταγράφονται στη στατιστική του Αραβαντινού το 1845 [43], έχουν γίνει 80 οικογένειες το 1874, οι οποίες αριθμούν συνολικά 400 άτομα[44]. Αυτή η εντυπωσιακή άνοδος διατηρείται ως το 1913 χρονιά όπου η περιοχή περιέρχεται στο ελληνικό κράτος και αρχίζει μία πληθυσμιακή κάμψη, η οποία οδήγησε το 1928 το χωριό να κατοικείται από 146 άτομα, για να ισορροπήσει στα 200 άτομα το 1940. Τέλος, το Μέτσοβο το 1889 διαθέτει 3500 ψυχές[45], το 1920, οχτώ χρόνια μετά την ενσωμάτωσή του στην ελληνική επικράτεια, έχει 1944 κατοίκους, το 1928 καταγράφονται 2156 κάτοικοι, το 1951 καταγράφονται 2798 κάτοικοι και το 1991 καταγράφονται 2921 κάτοικοι[46]. Παρατηρούμε, εδώ, μία σαφή κάμψη του πληθυσμού της κοιλάδας των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού, ωστόσο, αυτή αφορά κυρίως το Μέτσοβο και τη Ντερβεντίστα Αντίθετα, το Ανήλιο και το Βοτονόσι, όπως είδαμε, εμφανίζουν σταθερότητα και αύξηση του πληθυσμού τους. Οι δραματικές διαστάσεις που παίρνει η δημογραφική κάμψη του Μετσόβου στις αρχές του 20ου αγγίζοντας τα δεδομένα των αρχών του 18ου ακολουθείται, βέβαια, από μία σχετική ανάκαμψη, ωστόσο, ποτέ ο οικισμός της κωμοπόλεως δεν θα φτάσει ξανά τις 4500 ή 5000 κατοίκους του 19ου αιώνα. Η κύρια αιτία της μείωσης του πληθυσμού σχετίζεται με το γεγονός ότι το Μέτσοβο βιώνει στις αρχές του 20ου αιώνα τις οριστικές συνέπειες της κατάρρευσης του οικονομικού μοντέλου, πάνω στο οποίο είχε στηριχθεί η ανάπτυξή του κατά τους προηγούμενους αιώνες. Βασισμένο στην εκμετάλλευση της πολιτικής και οικονομικής πραγματικότητας του οθωμανικού κόσμου είχε ως συνέπεια την εμπλοκή τμήματος του πληθυσμού του σε μεταπρατικές δραστηριότητες τόσο στον ευρωπαϊκό χώρο αρχικά, όσο και στον χώρο της Μέσης Ανατολής αργότερα. Οι δραστηριότητες της εμπορικής ομάδας του Μετσόβου καθορίζουν ήδη από τον 17ο αιώνα την οικονομική και κοινωνική φυσιογνωμία της πολίχνης[47]. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα η νέα τεχνολογική και οικονομική πραγματικότητα που δημιουργούσε η εξέλιξη του καπιταλισμού στα

[42] Βλ. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*
[43] Βλ. Π. Αραβαντινός, *ό.π.*, 336.
[44] Βλ. Μ. Κοκολάκης, *ό.π.*
[45] Βλ. G. Weigand , *ό.π* .
[46] Βλ. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*.
[47] Η εισροή στην τοπική οικονομία χρηματικών πόρων υπό τη μορφή ευεργεσιών ή δανείων κατέστησε αυτούς «άρχουσα τάξη», οι επιλογές και τα πρότυπα της οποίας επηρέαζαν σημαντικά τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες του οικισμού.

κράτη της δύσης και η ίδρυση νέων εθνικών κρατών στην βαλκανική χερσόνησο είχαν σημαντικές επιπτώσεις και στις οθωμανικές περιοχές. Η αδυναμία των μετσοβιτών εμπόρων, οι οποίοι είναι δημιούργημα του οθωμανικού οικονομικού περιβάλλοντος, να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα οδηγεί σε αφανισμό τους από το εμπόριο των χωρών, που, μέχρι τότε, δραστηριοποιούνταν. Τα τελευταία κεφάλαία τους τα ξοδεύουν, είτε κάνοντας μη αποδοτικές αγορές γεωργικών εκτάσεων, κυρίως στο θεσσαλικό κάμπο είτε σε έργα ευποιΐας στην πρωτεύουσα του νέου ελληνικού κράτους, δείχνοντας έτσι την ανάγκη τους να ενταχθούν σε μία νέα ελίτ[48]. Οι ανωτέρω εξελίξεις επιφέρουν την οικονομική παρακμή του Μετσόβου, όπου γίνεται ιδιαίτερα αισθητή τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Αυτήν την περίοδο παρατηρείται σημαντική μείωση στις εισροές κεφαλαίων και εισοδημάτων από τα κληροδοτήματα που νέμονταν το Μέτσοβο, λόγω του πληθωρισμού και των κρατικοποιήσεων σε διάφορες χώρες, ενώ, παράλληλα η ενσωμάτωση του οικισμού στην ελληνική επικράτεια το 1912 επέφερε απώλεια του οικονομικού και διοικητικού ρόλου, που κατείχε έως τότε. Όλοι οι ανωτέρω παράγοντες επιφέρουν εγκατάλειψη του οικισμού όχι μόνο από την οικονομικά ισχυρή κοινωνία, που αντιλαμβανόταν ότι ο ρόλος της ως τοπικής ελίτ είχε λήξει, αλλά και από ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού του, κυρίως μέλη του μεσαίου στρώματος, που κατοικούσε μόνιμα πλέον στις γειτονικές πόλεις της Θεσσαλίας και Ηπείρου, όπου από πριν είχε αναπτύξει οικονομικές δραστηριότητες. Έτσι, από τους 4.400 κατοίκους, που ήταν ο πληθυσμός του Μετσόβου, το 1895 έφτασε στους 1944 κατοίκους, το 1920. Μέσα σε 25 χρόνια παρουσιίασε μείωση κατά 2456 κατοίκους, δηλαδή ποσοστό 55%. Λογικά, αυτή η σημαντική μείωση του πληθυσμού έπρεπε να είχε φέρει την οριστική παρακμή του Μετσόβου, όπως συνέβη με το σύνολο σχεδόν των ορεινών οικισμών της Ελλάδας κατά την διάρκεια του 20ου αιώνα. Το γεγονός, όμως, ότι ο οικισμός κατοικούνταν από ένα δυναμικό και ευέλικτο αγροτικό πληθυσμό, ο οποίος, αντί να παρασυρθεί σε φυγή, προτίμησε να αναπροσαρμόσει τις παραδοσιακές του αγροτικές ασχολίες σε νέες βάσεις, βοήθησε όχι μόνο να μην αφανιστεί αλλά, αντίθετα, να αποτελεί μέχρι και σήμερα από τις λίγες εξαιρέσεις πετυχημένης επιβίωσης ορεινού οικισμού στον

[48] Όπως παρατηρεί και ο Λαμπρίδης στα τέλη του 19ου αιώνα « *...του μεν Μετσόβου η πρώτη τάξις βαίνει οσήμεραι αραιούμενη, το μεν ένεκα της επαισθητής ελαττώσεως παρ' αυτοίς του πόθου προς αποδημίαν, το δε ένεκα της αναπτυχθείσης τάσεως παρά τοις ευπόροις προς μετροπήν του χρήματος εις ιδιοκτησίας εν Θεσσαλία μάλιστα* ». Βλ. Ι. Λαμπρίδη, *ό. π.*, σ. 52.

ελλαδικό χώρο, έστω και αν δεν έφτασε ποτέ στα πληθυσμιακά μεγέθη του 18ου και 19ου αιώνα [49].

Αντίθετα με το Μέτσοβο το Βοτονόσι και το Ανήλιο, όχι μόνο διατήρησαν αλώβητη την πληθυσμιακή τους βάση αλλά, επιπλέον, την αύξησαν. Η οικονομία και των δύο οικισμών ως τα μέσα του 20ου παρέμεινε αμιγώς γεωργοκτηνοτροφική. Μετά το 1950, όταν αρχίζει η αποσύνθεση των δομών του αγροτικού κόσμου της Ελλάδας, το Ανήλιο, αντί να εισέλθει σε μία διαδικασία πληθυσμιακής αποψίλωσης, διασώζει, σχεδόν, όλο τον πληθυσμό του, κάτι που ωφείλεται στην μεταστροφή του αγροτικού του πληθυσμού σε μία νέα οικονομική δραστηριότητα. Πολλοί κάτοικοί του υιοθετούν τότε τις προαιώνιες τεχνικές των ξυλουργών του Μετσόβου και μετατρέπονται για πρώτη φορά σε βιοτέχνες, γεγονός που αποτρέπει την μετανάστευσή τους. Σε αντίθεση με τους δύο προηγούμενους οικισμούς η Ντερβεντίστα, όπως και το Μέτσοβο, υπέστη μία μικρή δημογραφική καθίζηση. Το φαινόμενο είναι σχετικά ανεξήγητο, δεδομένου ότι ως αγροκτηνοτροφικός οικισμός έπρεπε να παρουσιάζει μία δημογραφική συμπεριφορά ανάλογη με αυτή του Βοτονοσίου και του Ανηλίου, όπου διατήρησαν τους πληθυσμούς τους. Ένας βασικός λόγος ήταν η ανυπαρξία δασών και η πλήρης άγνοια της ξυλουργικής τέχνης, η οποία, συνιστώντας βιοτεχνικό κλάδο, αποτέλεσε παράγοντα συγκράτησης τμήματος του πληθυσμού της Χώρας. Χαρακτηριστική ως προς αυτό το θέμα είναι η περίπτωση της Μηλιάς**.** Το 1889 διαθέτει 750 ψυχές [50], το 1920, οχτώ χρόνια μετά την ενσωμάτωσή της στην ελληνική επικράτεια, έχει 536 κατοίκους, το 1928 καταγράφονται 704 κάτοικοι, το 1951 καταγράφονται 738 και το 1981 καταγράφονται 566 κάτοικοι[51]. Παρατηρούμε, εδώ, ότι ο οικισμός στα τέλη του 19^{ου} αιώνα έχει διατηρήσει και αυξήσει τον πληθυσμό του και, παρά την κάποια μικρή κάμψη στη δεκαετία του 1920, επανέρχεται και τον διατηρεί και σε όλο τον 20^{ο} αιώνα. Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι τα κλιματικά δεδομένα της κοιλάδας δεν ευνοούσαν την καλλιέργεια βασικών δημητριακών και τη μέχρι πρόσφατα οδική απομόνωση του οικισμού, η συγκράτηση του πληθυσμού της Μηλιάς είναι ένα

[49] Γι' αυτό και το 1940 ο πληθυσμός του Μετσόβου ήταν 2907 κάτοικοι, δηλαδή σε σχέση με το 1920 είχε αυξηθεί κατά 963 κατοίκους ήτοι ποσοστό 49%. Σχετικά με τα πληθυσμιακά δεδομένα του Μετσόβου κατά τα την περίοδο που μας απασχολεί, βλ. Μ. Κοκολάκης, *ό.π.,* σ. 384 και Ν. Τσουτσοπλίδης, «Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Μετσόβου», Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδών (Μέτσοβο, 28-30 Ιουνίου 1991), Εξωραϊστικός Σύλλογος Μετσόβου*,* Αθήνα 1993, σ. 42.

[50] Βλ. G. Weigand , *ό.π* . 314.

[51] Βλ. Βλ**.** Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*

αξιοπρόσεκτο φαινόμενο και αποτελεί εξαίρεση στον κανόνα, που θέλει τον αγροτικό κόσμο της Ελλάδας, να εισέρχεται από τα μέσα του 20ου αιώνα σε μία διαδικασία αποσύνθεσης των δομών του, η οποία οδηγεί στην ερήμωση των οικισμών. Αν και δεν έλειψαν κατά την διάρκεια του 20ου αιώνα μεταναστευτικές τάσεις η Μηλιά είχε κάνει, άγνωστο πότε, μία σημαντική στροφή στο οικονομικό της μοντέλο, γεγονός που υπήρξε σωτήριο για τη διατήρηση του πληθυσμού της. Αυτή η στροφή αφορούσε την παραγωγή μίας σειράς ξυλουργικών προϊόντων, στην οποία εμπλέκονταν σχεδόν το σύνολο των νοικοκυριών του οικισμού .

Η στροφή μέρους των κατοίκων της Χώρας προς τα ξυλουργικά επαγγέλματα δεν βρήκε μιμητές στους δύο οικισμούς της Χώρας επί της κοιλάδας του άνω Πηνειού, παρά το ότι διέθεταν παραγωγικότατα δάση. Το Μαλακάσι, που υπήρξε πάντα ο δεύτερος σε πληθυσμό οικισμός της Χώρας, στα τέλη του 19ου ήταν σχεδόν μία μικρή κωμόπολη με καταγραμμένες 1000 ψυχές το 1889[52]. Η πλήρης εκμετάλλευση της γεωργικής του γης που ήταν από τις προσφορότερες της Χώρας, μαζί με τα έσοδα από το παραγωγικότατο δάσος και τα βοσκοτόπια του, δημιουργούσαν μία οικονομική βάση ικανή να συγκρατεί τον πληθυσμό. Παρόλο που η ελληνοτουρκική μεθόριος διχοτόμησε μετά το 1896, τα κοινοτικά του εδάφη παρέμεινε για αρκετά ακόμα χρόνια ένας ακμαίος οικισμός. Το 1928 καταγράφονται 832 κάτοικοι, δηλαδή ο οικισμός διατηρεί ακόμα τον πληθυσμό του, όμως έχει ήδη εισέλθει σε μία διαδικασία παρακμής, η οποία θα τον αποψιλώσει πληθυσμιακά. Όπως γνωρίζουμε, οι μαλακασιώτες, αν και διέθεταν βοσκοτόπια και δάση, ποτέ δεν απέκτησαν μεγάλα κοπάδια ούτε έγιναν ξυλουργοί, όπως οι κάτοικοι άλλων οικισμών της Χώρας, αλλά παρέμειναν κυρίως γεωργοί. Όταν, όμως, κατά τη μεταπολεμική περίοδο άρχισε να αποσυντίθεται ο γεωργικός ιστός του οικισμού, ο οποίος περιλάμβανε και τις γαιοκτησίες κάποιων ισχυρών οικογενειών του Μετσόβου, οι κάτοικοί του δεν μπόρεσαν να βρουν εναλλακτικό μοντέλο οικονομικής επιβίωσης και αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τη μετανάστευση και τη συνακόλουθη πληθυσμιακή παρακμή του. Έτσι, το 1951 καταγράφονται 591 κάτοικοι και το 1981 καταγράφονται μόλις 376 κάτοικοι[53].

Η Κουτσούφλιανη παρά τις περιπέτειες που βίωσε στο τέλος του 19ου αιώνα με τη μετατόπιση ολοκλήρου του οικισμού από την παλιά του θέση στα εδάφη του

[52] Βλ. G. Weigand , *ό.π.,* 318.
[53] Βλ. Μ. Χουλιαράκης *ό.π.*, σ. 251, 549.

μοναστηριού της Λιμπόχοβας, τελικά βγήκε ευνοημένη. Στα παλιά της κοινοτικά εδάφη, που ήταν σχετικά ορεινά, προστέθηκαν και άλλα με χαμηλότερο υψόμετρο, κάτι που είχε σαν αποτέλεσμα να αυξηθεί σημαντικά η γεωργική της γη. Επίσης, το γεγονός ότι ενσωμάτωσε μετά το 1896 και τον πληθυσμιακό πυρήνα των Καλυβίων του Λιμποχόβου, δηλαδή περίπου 140 άτομα, είχε σαν αποτέλεσμα να δεχθεί μία σημαντική πληθυσμιακή ενίσχυση. Συγκεκριμένα, το 1889 διαθέτει 750 ψυχές [54] και το 1928 καταγράφονται 858 κάτοικοι, δηλαδή έχουμε μία αύξουσα πορεία του πληθυσμού της, ο οποίος το 1951 φθάνει τους 1136 κατοίκους[55]. Τα έσοδα από το κοινοτικό της δάσος, η ενσωμάτωση στον οικισμό κάποιων κτηνοτροφικών πληθυσμών και η εκτεταμένη γεωργική της έκταση ευνόησε τη συγκράτηση του πληθυσμού, ο οποίος παρέμεινε προσκολλημένος στις γεωργικές του παραδόσεις περισσότερο καιρό σε σχέση με τους άλλους οικισμούς της Χώρας. Ωστόσο, και η Κουτσούφλιανη μετά το 1960 αρχίζει να δέχεται τις συνέπειες της αποσύνθεσης της υπαίθρου, εφόσον και αυτή δεν μπόρεσε να αποκτήσει κάποια εναλλακτική οικονομική βάση. Έτσι, το 1991 καταγράφονται μόλις 750 κάτοικοι, μία εικόνα και πάλι πλασματική, δεδομένου ότι οι κάτοικοι που διαμένουν μόνιμα στον οικισμό είναι πολύ λιγότεροι[56].

[54] Βλ. G. Weigand , *ό.π* .
[55] Βλ. Μ. Χουλιαράκης *ό.π*., σ. 251.
[56] Βλ. Μ. Χουλιαράκης *ό.π*., 549.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ

Ι. Μορφές γαιοκτησίας

Οι διενεργηθείσες, κατά τα μέσα του 15ου αιώνα, οθωμανικές καταγραφές εμφανίζουν τον ορεινό χώρο χώρο της Πίνδου να αποδίδει φόρους ενδεικτικούς της ύπαρξης μίας πολύμορφης αγροτικής οικονομίας[1]. Αυτό σημαίνει ότι οι θεμελιακοί παραγωγικοί της άξονες, βασισμένοι πάντα στο δίπολο ζωοτροφία-καλλιέργεια γης, είχαν δομηθεί, πολύ πριν την οθωμανική κατάκτηση. Ωστόσο, οι γνώσεις μας για τα συστήματα γαιοκτησίας της προ-οθωμανικής Πίνδου, όσο δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία, παραμένουν πάντα στο πεδίο των υποθέσεων, οι οποίες, όσον αφορά τουλάχιστον την ύστερη μεσαιωνική περίοδο, συγκλίνουν προς την άποψη ότι δεν απέκλιναν σημαντικά από τα γενικά πρότυπα του ευρύτερου βαλκανικού χώρου. Η οθωμανική κατάκτηση, που ακολουθεί, αν και αφανίζει ένα μεγάλο τμήμα του μεσαιωνικού γαιοκτητικού κόσμου, δεν επιφέρει ουσιαστική ανατροπή των συστημάτων εκμετάλλευσης των αγροτών. Προσαρμόζοντας την κληρονομιά του βυζαντινο-βαλκανικού μεσαίωνα σε ένα νέο θεσμικό πλαίσιο αποσκοπεί εξίσου στην απόσπαση γαιοπροσόδων ικανών, να στηρίξουν την νέα οθωμανική τάξη πραγμάτων. Ωστόσο, δεν μπορούμε να μην επισημάνουμε τις ιδιαιτερότητες του οσμανικού φεουδαλικού συστήματος στο βαθμό που αυτές επηρεάζουν τις αντιλήψεις περί κτήσης και χρήσης των γαιών. Για παράδειγμα, η υπαγωγή των εδαφών της αυτοκρατορίας στην υψηλή κυριότητα του κράτους και η επακόλουθη μετατροπή των υποτελών πληθυσμών σε νομείς των δημοσίων γαιών αμβλύνει τις ιδιοκτησιακές τους αντιλήψεις. Έτσι, η γη που καλλιεργούν, εκλαμβάνεται περισσότερο ως μέσο συντήρησης, παρά ως περιουσιακό στοιχείο[2]. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι η έγγειος ιδιοκτησία δεν συνιστούσε αντικείμενο ιδιωτικών συναλλαγών. Στη βάση μίας εξουσιαστικής λογικής, που επιδιώκει την αποτελεσματικότερη εκμετάλλευση των

[1] Βλ. Α΄ Μέρος, σ. 63-65

[2] Βλ. Β. Μουταφτσίεβα, *Αγροτικές σχέσεις στην οθωμανική αυτοκρατορία(15ος – 16ος)*, μτφρ. Ο. Αστρινάκη - Ε. Μπαλτά, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1990, σ. 19-26, Ν. Σαρρής, *Οσμανική Πραγματικότητα*, μέρος ΙΙ (Η δοσιματική διοίκηση) εκδ. Ι.Αρσενίδης & Σια , Αθήνα [χ.χ.] σ. 55-57.

παραγωγικών γαιών, οι ραγιάδες, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν τη μάζα των εξαρτημένων αγροτικών πληθυσμών της αυτοκρατορίας, διατηρούσαν ορισμένα εμπράγματα δικαιώματα επί των γαιών τους[3]. Άλλωστε, εκείνο που κυρίως ενδιέφερε τους Οθωμανούς, ήταν η λειτουργικότητα και χρησιμότητα του εδάφους και όχι οι σχέσεις ιδιοκτησίας. Σε γενικές γραμμές, το γαιοκτητικό σύστημα της αυτοκρατορίας δομημένο πάνω στις φεουδαλικές παραδόσεις και ανάγκες των κατακτητών φέρει καίρια τη σφραγίδα των αντιλήψεών τους[4].

Αν και το ανωτέρω πλαίσιο διαχείρισης των γαιών ενέτασσε τους υποτελείς πληθυσμούς της αυτοκρατορίας σε ενιαίο κοινωνικοοικονομικό καθεστώς, εν τούτοις η θέση των re'aya δεν ήταν ομοιόμορφη. Σε κάθε χωριό, πόλη ή ολόκληρη διοικητική περιφέρεια παρατηρούνται διαφορές κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ανάπτυξης ωφειλόμενες στις κατά τόπους ιδιαιτερότητες του φορολογικού και έγγειου καθεστώτος. Πρόκειται για αποκλίσεις που, ως ένα βαθμό, αντανακλούν μία λογική άμεσης συναλλαγής μεταξύ των τοπικών πληθυσμών και της κεντρικής διοίκησης επιβαλλόμενη τόσο από ιστορικούς όσο και από πρακτικούς λόγους. Ήδη από τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης καταγράφονται γαίες που χαρακτηρίζονται «ελεύθερες»(baştine çiftlik). Αυτές κατέχονται από πληθυσμούς, οι οποίοι παρακάμπτοντας την ιεραρχία του οθωμανικού φεουδαλικού συστήματος, αποδίδουν φόρους κατευθείαν στην κεντρική διοίκηση, συχνά υπό τη μορφή κάποιας ειδικής υπηρεσίας[5]. Η ίδια αντίληψη επιβάλει το χαρακτηρισμό ορισμένων χωριών της ύστερης οθωμανικής περιόδου ως «κεφαλοχώρια» ή «ελευθεροχώρια», μία έννοια, η οποία συνιστά διάκριση προερχόμενη από τη διαφορά ως προς το γαιοκτητικό καθεστώς. Πρόκειται για οικισμούς με αυτοκαλλιεργούμενες γεωργικές

[3] Βλ. Β. Μουταφτσίεβα, *ό.π.*, σ. 240-255.

[4] Εκτός από τις δημόσιες γαίες (mîri ή mîrîye), εκπροσωπούμενες κυρίως από τα τιμάρια, τα οποία στους πρώτους τουλάχιστον αιώνες της αυτοκρατορίας συνιστούσαν την επίσημη μορφή γαιοκτησίας, απαντώνται και μορφές γαιοκτησίας ανεξάρτητες από την κεντρική διοίκηση. Τις δύο βασικές κατηγορίες αυτών των γαιών συγκροτούσαν: τα κτήματα πλήρους κυριότητας(mülk) και οι αφιερωμένες γαίες (vakif). Τα οικόπεδα στις πόλεις και οι γύρω από τα σπίτια κήποι και περιβόλια μπορούσαν να είναι αντικείμενα ιδιωτικής συναλλαγής. Το ίδιο συνέβαινε και με τα σπίτια σε χωριά με τους κήπους, τα χωράφια και τα περιβόλια τους. Αντίθετα, οι δασώδεις περιοχές ανήκαν είτε στο κράτος είτε σε ιδρύματα. Υπήρχαν ακόμα και λειμώνες, μεράδες και βοσκοτόπια που ανήκαν από κοινού σε όλους τους χωρικούς ή, για την ακρίβεια, στο νομικό πρόσωπο του χωριού. Βλ. Β. Μουταφτσίεβα, *ό.π.*, σ. 111-160. Δ. Κ. Τσοποτός, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την τουρκοκρατίαν*, Αθήνα [2]1974, σ. 87- 89, Ν. Σαρρής, *ό.π.*, 58.

[5] Βλ. Β. Μουταφτσίεβα, *ό.π.*, σ. 222, 224, 255, 256, J. Kabrda, «Ο Τουρκικός κώδικας (Kanuname) της Λαμίας», *Ελληνικά* 17 (1962), σ. 218 σημ.1.

ιδιοκτησίες, κατ' αντιδιαστολή προς τα τσιφλίκια, στο βαθμό που αυτά αντιπροσωπεύουν μορφές φεουδαλική κτήσης της όψιμης οθωμανικής περιόδου[6].

Στην κατηγορία αυτή μπορούμε να εντάξουμε, μετά τα μέσα του 17ου αιώνα, και τους οικισμούς της Χώρας Μετσόβου. Οι κάτοικοί της ευρισκόμενοι εκτός της εμβέλειας των Οθωμανών γαιοκτημόνων διατηρούσαν πλήθος κατά κανόνα μικρών ιδιοκτησιών, οι οποίες αποτελούσαν αντικείμενα ελευθέρων οικονομικών συναλλαγών και συνιστούσαν στοιχεία της προσωπικής τους περιουσίας. Πρέπει, βέβαια, να επισημανθεί ότι τα ιδιάζοντα εδαφοκλιματικά, ιστορικο-πολιτικά και ανθρωπολογικά δεδομένα της περιοχής διαμορφώνουν τοπικές ιδιαιτερότητες, οι οποίες εγγράφονται ως στοιχεία του συνολικού πολιτισμικού εποικοδομήματος της Χώρας. Σε γενικές γραμμές, ωστόσο, το γαιοκτητικό καθεστώς της Χώρας Μετσόβου φέρει τα χαρακτηριστικά του ευρύτερου οθωμανικού πλαισίου, εντός του οποίου, άλλωστε, λειτουργούσε. Μία σειρά λέξεων, που εντοπίζονται, είτε σε γραπτές πηγές είτε στην προφορική γλώσσα των κατοίκων της Χώρας, συνιστούν ενδείξεις, ότι η περιοχή είχε βιώσει παλιότερα κάποια περίοδο αμεσότερης επαφής με το φεουδαλικό σύστημα της οθωμανικής αυτοκρατορίας[7]. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο όρος «μερά, μερεά» ή «mereao»[8], ο οποίος χρησιμοποιούνταν ως γενικός προσδιορισμός του συνόλου των εδαφικών ζωνών, που περιέβαλαν τους οικισμούς της. Ο όρος, με σαφήνεια, αποτελεί λεκτική παραφθορά της λέξης «mezra'a», η οποία προέρχεται από την οθωμανική τιμαριωτική ορολογία[9] και δήλωνε γαίες συνεχείς, συνήθως ακατοίκητες, που βρίσκονται στο έδαφος ενός χωριού[10]. Η τιμαριωτική προέλευσή του εξηγεί και την οικονομική σημασία που διατήρησε στα

[6] Κατά μία άποψη, τα κεφαλοχώρια αποτελούν μία συνέχεια των βυζαντινών μητροκωμιών, οι οποίες ήταν κοινότητες ελευθέρων χωρικών, που είχαν όμως απέναντι στο κράτος κοινή ευθύνη ως προς την καταβολή του έγγειου φόρου. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Οι κοινότητες», *ΙΕΕ,* τόμ. 1΄, έκδοση Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., 1974, σ.151, Μ. Κοκολάκης, "Το ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο", διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών 1993, σ. 211.

[7] Αυτή η περίοδος, όπως θα δούμε παρακάτω, διήρκησε από τα μέσα του 15ου αιώνα έως τα μέσα του 17ου αιώνα.

[8] Αν κάποιος όρος παρουσιάζεται με ελληνική γραφή, προέρχεται από τις γραπτές πηγές της Χώρας, ενώ όσοι παρουσιάζονται με λατινική γραφή από τη βλαχική γλώσσα.

[9] Απαντάται στις φορολογικές καταγραφές του Θεσσαλικού και Ηπειρωτικού χώρου κατά τον 15ο και 16ο αιώνα. Βλ. M. Delilbaşi – M. Arikan, *Sûret - i Defter-i Sancak-i Tirhala I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, M. Delibaşi, *1564 Tarihli Mufassal Yanya Livasi Tahrir Defterine Göre Yanya Kenti ve* Köyleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, σ. 40.

[10] Βλ.Σ. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην τουρκοκρατία (ΙΕ-ΙΣΤ΄αι.)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1978, σ. 23, Β. Μουταφτσίεβα, *ό.π.*, 68, 72.

πλαίσια του γαιοκτητικού συστήματος της Χώρας. Συγκεκριμένα, αν και αναφέρονταν σε εδαφικές εκτάσεις, δεν αποτελούσε γεωγραφικό προσδιορισμό, αλλά εξέφραζε τη χρήση τους στα πλαίσια της αγροτικής οικονομίας του οικισμού. Η οικονομική λειτουργία του όρου εξηγεί και το γεγονός, ότι έπρεπε να συνοδεύεται πάντα από προσδιορισμούς ενδεικτικούς των μορφών χρήσης μίας εδαφικής έκτασης, όπως «mereao a oilor» για τα βοσκοτόπια των προβάτων ή «mereao a agrilor» για τη ζώνη των αγρών κ.ο.κ.[11]. Συχνά, οι «μεράδες» αντιπροσώπευαν χρήσεις επιβεβλημένες από την εδαφοκλιματική πραγματικότητα του ορεινού χώρου. Για παράδειγμα, η ζώνη της αμπελουργίας δεν μπορούσε να υφίσταται παρά μόνο σε συγκεκριμένες τοποθεσίες. Υπήρχαν, ωστόσο, μεράδες, οι οποίοι απόκτησαν συγκεκριμένη χρήση μετά από ανθρώπινη παρέμβαση. Αυτή η δεύτερη περίπτωση μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα στο βαθμό που αντιπροσωπεύει τη συγκρουσιακή δυναμική, πάνω στην οποία δομήθηκε το αγροτικό μοντέλο της Πίνδου. Συγκεκριμένα, η δημογραφική άνοδος επιφέροντας διεύρυνση της οικονομικής δράσης του αγροτικού πληθυσμού τον ωθεί σε αναζήτηση νέων γαιών. Η στενότητα ωστόσο των εδαφών καθιστά τις διάφορες αγροτικές ομάδες διεκδικητές ίδιων εκτάσεων, γεγονός που υπέθαλπε μία συγκρουσιακή δυναμική, η οποία σταδιακά, καθώς εξελίσσονταν οι οικονομικές δομές του κάθε οικισμού, μεταφέρθηκε και εντός ομοειδών ομάδων. Η νομή του δάσους, η κατανομή των βοσκοτόπων, η καταπάτηση των αγρών, η διανομή του νερού κατά το πότισμα των αγρών και των κήπων, η καταστροφή της χορτονομής στα λιβάδια και η παράνομη περίφραξη αποτελούσαν καθημερινή εκδήλωση μίας νοοτροπίας «κατάκτησης» του χώρου, η οποία οδηγούσε σε διενέξεις ακόμη και σε συμπλοκές. Μία λύση για την αποφυγή τους ήταν η μετακίνηση κάποιων ατόμων ή ολόκληρης ομάδας σε άλλη περιοχή και η δημιουργία νέου οικισμού, κάτι που συχνά συνέβη στο χώρο της Πίνδου. Η άλλη λύση ήταν η συγκρότηση ενός μηχανισμού που θα διαχειρίζονταν τις συγκρουσιακές καταστάσεις, δηλαδή η δημιουργία κοινοτικών θεσμών. Όσο απλό και αν περιγράφεται το παραπάνω σχήμα για την Πίνδο, υπήρξε μία διαδικασία αιώνων με ποικίλες συνέπειες στη διαμόρφωση του ανθρωπογενούς περιβάλλοντός της. Σε μία, λοιπόν, ιστορική πορεία μεγάλης διάρκειας, οι αγροτικές ομάδες της οροσειράς προσπαθώντας να ορίσουν και να καθορίσουν το ζωτικό τους

[11] Όταν μία ομοειδής αγροτική δραστηριότητα διασπείρονταν σε διαφορετικές τοποθεσίες, τότε προστίθετο και η τοπωνυμία της περιοχής. Έτσι, για παράδειγμα, είχαμε «mereaoa a gărdinelor de la Sue», δηλαδή «ο κηπότοπος ή η ζώνη των λαχανόκηπων της τοποθεσίας Σούε».

οικονομικό χώρο διαμορφώνουν, σε συνάρτηση πάντα με τις θεσμικές αντιλήψεις της κεντρικής εξουσίας, τις βασικές συνισταμένες του γαιοκτητικού πλαισίου του κάθε οικισμού.

Στη Χώρα Μετσόβου αυτή η διαδικασία οδηγεί στην αποκρυστάλλωση δύο απόλυτα διακριτών μεταξύ τους μορφών γαιοκτησίας, οι οποίες, από τον 18ο αιώνα, όπου διαθέτουμε τα πρώτα στοιχεία έως και τον 20ο αιώνα, διατήρησαν αναλλοίωτα τα χαρακτηριστικά τους. Η πρώτη κατηγορία αφορά τις «κοινές γαίες»[12], δηλαδή τις εδαφικές εκτάσεις που ανήκαν στο νομικό πρόσωπο της Χώρας και υπόκειντο σε κοινή εκμετάλλευση. Η δεύτερη κατηγορία, η οποία μπορεί να ονομαστεί συμβατικά ιδιόκτητες γαίες, συμπεριλάμβανε εκτάσεις γης, που κατέχονταν από ιδιώτες ή φορείς. Αν και το ανωτέρω καθεστώς γαιοκτησίας αποτελεί κοινό τύπο για πολλούς οικισμούς της οθωμανικής περιόδου δεν μπορούμε να παρακάμψουμε μία περαιτέρω ανάλυσή του, στο βαθμό που η παρούσα μελέτη, δεν ενδιαφέρεται για τη γενική του φύση, αλλά για τον τρόπο που διαρθρώνονταν και προσλαμβάνονταν σε τοπικό επίπεδο, κάτι που επηρέαζε το πλέγμα των αγροτικών σχέσεων της Χώρας.

α) Οι κοινές γαίες και η διαχείρισή τους.

Διαπιστώθηκε ήδη ότι η διαφύλαξη του γαιοκτητικού πλαισίου της Χώρας αποτελούσε μία από τις βασικές προτεραιότητες των αρχών[13]. Ιδιαίτερη προσοχή επιδεικνυόταν προς τις κοινές γαίες, οι οποίες συμβόλιζαν τις διαχρονικές ισορροπίες, που είχαν επιτευχθεί μεταξύ των αγροτικών ομάδων της Χώρας. Προείχε πάντα η διαφύλαξη του κοινόχρηστου χαρακτήρα τους και η αποτροπή κάθε προσπάθειας απόκτησης εμπράγματων δικαιωμάτων επ' αυτών, από φυσικά πρόσωπα. Το θεσμικό πλαίσιο πάνω στο οποίο στηρίζονταν οι αρχές, προκειμένου να επιβληθούν στους σφετεριστές, ήταν ένα ισχυρό εθιμικό δίκαιο, το οποίο ρύθμιζε με σαφήνεια τον τρόπο νομής και τις μορφές χρήσης των κοινών γαιών. Οι επιταγές αυτού του δικαίου, έχοντας ισχύ άγραφου νόμου, διατηρήθηκαν έως και τον 20ο αιώνα επηρεάζοντας μάλιστα και ορισμένες πτυχές του δικαίου των ιδιόκτητων γαιών.

Ο κάτοικοι της Χώρας προκειμένου να δηλώσουν αυτό που περιγράφουμε στη μελέτη μας ως «κοινές γαίες» ή, με πιο σύγχρονη ορολογία, «δημόσια έκταση»

[12] Συχνά, στη βλαχική διάλεκτο, αναφέρονται και ως locu a hoarăĺi = έδαφος της χώρας.
[13] Βλ. Β΄ Μέρος, Κεφ. Γ΄, σ. 176-179.

χρησιμοποιούσαν την λέξη «mušeao». Αυτός ο όρος παραπέμπει σε προοθωμανικές δομές του ορεινού χώρου, οι οποίες ενσωματώθηκαν στο οθωμανικό πλαίσιο γαιοκτησίας[14]. Τα περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά και οι κύριες οικονομικές δραστηριότητες, που ασκούνταν επί των κοινών γαιών, τις διαχώριζαν σε δύο απόλυτα διακριτές ζώνες. Η πρώτη αφορούσε τα δάση εντός των οποίων ασκούνταν ξυλουργικές δραστηριότητες, κατά βάση, και η άλλη τους βοσκότοπους, οι οποίοι, κατά κύριο λόγο, συγκέντρωναν κτηνοτροφικές δραστηριότητες.

1) Το δάσος(pădure).

Προ του 19ου αιώνα, η εκμετάλλευση των δασών στο χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας γινόταν χωρίς περιορισμούς. Αυτό σημαίνει ότι τα περιθώρια της κεντρικής διοίκησης ή κάποιας άλλης αρχής για επέμβαση ήταν ανύπαρκτα, διότι δεν υπήρχε κάτι να ρυθμιστεί ή ανάγκη για την τήρηση κάποιων ρυθμίσεων[15]. Όπως και με τη γεωργική γη, η πλήρης κυριότητα των δασών ανήκε στο κράτος[16], το οποίο

[14] Σε κάθε αγρόκτημα της Ηπείρου, εκεί, που συνήθως ίσχυε ο θεσμός της μπάσταινας (στο οσμανικό γαιοκτητικό σύστημα δήλωνε τον πληθυσμό των «ελευθέρων» γαιών), εκτός από τους μπασταινουχικούς κλήρους, υπήρχε και μία ακαλλιέργητη έκταση, ο «μουσιάς», που προοριζόταν για βοσκότοπος. Αυτή η έκταση χωρίζονταν σε δύο τμήματα. Στο ένα έβοσκαν τα μικρά ζώα (προβατολείβαδο) και στο άλλο τα αροτριώντα ζώα (βόδια, άλογα, μουλάρια), οπότε ονομαζόταν ανάλογα βοΐδολείβαδο ή ζευγαρολείβαδο. Ο μουσιάς ήταν κοινός σε όλους και ο μπασταινούχος είχε δικαίωμα να βόσκει δωρεάν δύο μεγάλα και δέκα μικρά ζώα. Βλ. Κ. Βακατσάς, "Η Γενική Διοίκηση Ηπείρου. Η αγροτική Ιδιοκτησία (1913-1918)", διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2001, σ. 9, 2. Στη Χώρα Μετσόβου ο όρος mušeao σήμαινε το σύνολο των κοινών γαιών ενός οικισμού. Δεν αποκελείται αυτή η σημασιολογική μεταβολή να σχετίζεται με το γεγονός ότι από τα μέσα του 17ου αιώνα, και ίσως νωρίτερα, δεν υφίστανται στην περιοχή φεουδαλικές σχέσεις. Ο όρος αυτός, όπως και η λέξη baştina, πιθανόν αποτελούν κληρονομιά της προ-οθωμανικής περιόδου. Στη παλαιοσλαβική γλώσσα η λέξη baština σήμαινε τον κληρονόμο ενώ στην σερβοκροατική και βουλγαρική οι όροι baština ή baštinija αντίστοιχα προσδιόριζαν τις αρώσιμες γαίες που αποτελούσαν οικογενειακή κληρονομία. Βλ F. Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der Slavischen Sprachen*, Wilheim Braümuler, Wien 1886, σ. 8 , P. Stahl, *Triburi şi sate din sud-estul Europei*, Paideia, Bucureşti 2000, σ. 80. Παράβλεπε και τις ρουμανικές λέξεις baştină = καταγωγή, πατρίδα, αυτόχθων, băştinaş = ιθαγενής και moşie = τσιφλίκι, πατρική γη, πατρίδα. Βλ. *Dicţionarum Explicativ al Limbi Române*, Academia Română, Bucureşti 1998, σ. 87, 91, 655. Ο όρος μουσιάς δεν εντοπίζεται στην οθωμανική γαιοκτητική ορολογία.

[15] Υπήρχε στην Κωνσταντινούπολη μία υψηλή αρχή, που ανάμεσα στα άλλα καθήκοντά της, ήταν και επίβλεψη των δασών. Πρόκειται για το Μποτσταντζήμπαση έναν αξιωματούχο με μεγάλη ισχύ και πολλαπλά καθήκοντα, ανάμεσα στα οποία, η επίβλεψη των ανακτόρων, των υδάτων, των δασών, η εποπτεία του σαραγιού, η προμήθεια με τρόφιμα και άλλα. Αν και εκτελούσε ορισμένες φορές επιθεωρήσεις στην επαρχία, όπου απαιτούνταν, δεν μπορούμε σε καμία περίπτωση να τον ταυτίσουμε με κάποια δασική αρχή, όπως την εννοούμε σήμερα, αλλά ήταν ένα είδος αυτόνομου υπάλληλου που ενεργούσε κατά περίπτωση. Βλ Π. Γρίσπος, *Δασική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*,Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας–Τομεύς Γεωργίας Γενική Διεύθυνση Δασών, Αθήναι 1973, σ. 123-125. Υπενθυμίζω ότι και ο *βοεβόδας* της Χώρας Μετσόβου έφερε τον τίτλο του Μποσταντζή.

[16] Επίσης, υπήρχαν εκτεταμένες δασικές εκτάσεις που ανήκαν σε βακούφια.

παραχωρούσε τη νομή τους στα χέρια υψηλών αξιωματούχων της πύλης ή στους κατά τόπους τιμαριώτες. Μόνον από φορολογικής απόψεως ενδιαφέρονταν η κεντρική διοίκηση, ωστόσο αυτό το ενδιαφέρον εξαντλούνταν στο ύψος του ετησίου ποσού που έδινε ο εκάστοτε ενοικιαστής των φόρων. Συνεπώς, η παρακολούθηση των υλοτομιών ενδιέφερε περισσότερο τους κατά τόπους τιμαριώτες και *βοεβόδες*, προκειμένου να εισπράξουν τους επιβεβλημένους επί των δασικών προϊόντων φόρους. Αυτοί ανέθεταν την παρακολούθηση σε ειδικούς αγάδες επί των δασών (κορού αγαλαρή), στους οποίους ανήκε η διοίκηση των δασών[17], πριν το Τανζιμάτ[18]. Πρόκειται για πρόσωπα με ευρύτερες αρμοδιότητες, που, εκτός από την παρακολούθηση των δασών, εκδίδανε και παραχωρητήρια γαιών προς γεωργική καλλιέργεια. Επίσης, οι τοπικοί άρχοντες ή οι βοεδόδες διόριζαν δασοφύλακες (κουριτζήδες), τους οποίους και μισθοδοτούσαν[19]. Συνεπώς, τα όργανα που έλεγχαν τα δάση στην οθωμανική αυτοκρατορία δεν υπάγονταν στο κράτος, αλλά στη δικαιοδοσία της φεουδαλικής αριστοκρατίας από την οποία και συντηρούνταν, όχι βέβαια με σκοπό τη διαχείριση του δασικού πλούτου της κάθε περιοχής, αλλά την επίβλεψη των προσόδων που μπορούσε να αποδώσει. Γενικά, μέχρι και το1869 που τίθεται σε εφαρμογή ο νόμος περί δασών, τα δάση της οθωμανικής επικράτειας, από νομικής απόψεως, υπάγονται στην κατηγορία των λεγομένων «εγκαταλελειμμένων γαιών», δηλαδή των γαιών που δεν εξουσιάζονταν από κάποια άτομα αλλά αφήνονταν στην διάθεση όλων των ανθρώπων ή στους κατοίκους των χωριών, για να τα καρπούνται. Συνεπώς, ούτε παραχωρούνταν ούτε μεταβιβάζονταν ούτε μπορούσε να αποκτήσει κάποιος σε αυτά δικαίωμα εγκατάστασης[20].

Από τα στοιχεία που διαθέτουμε, ιδίως από τον 19ο αιώνα και μετά, τα δάση διακρίνονταν: α) σε «orman», δηλαδή σε δάση του δημοσίου τα οποία ούτε παραχωρήθηκαν σε κατοίκους κώμης ή χωρίου ούτε ανήκουν σε ιδιώτη, αλλά

[17] Βλ. Μ. Κορατζίδης, «Ερμηνεία του νόμου περί γαιών εν Τουρκία», εκδόσεις Υπουργείου Οικονομικών, Αθήναι 1913, σ. 102.

[18] Σχετικά με το Τανζιμάτ βλ. R.H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton N.J 1963, Αθ. Βερέμης, «*Οι Οθωμανικές Μεταρυθμίσεις (Τανζιμάτ)*», *ΙΕΕ*, τόμ. ΙΓ΄, Εκδοτική Αθηνών Α. Ε., Αθήνα 1997, σ. 168-171.

[19] Βλ. Π. Γρίσπος, *ό.π.*, σ.126.

[20]Από αυτήν την άποψη τα δάση υπάγονταν στις διατάξεις, που ίσχυαν για την κοινόχρηστη ή νεκρά γη (mawât),όπου επιτρέπονταν σε όλους η απόληψη υλογενών καρπών, διότι οι γαίες αυτής της κατηγορίας δεν άνηκαν σε κανέναν και ο καθένας είχε το δικαίωμα να αξιοποιεί τους καρπούς αυτούς είτε προς ιδίαν χρήση είτε προς εμπορία. Βλ Π. Γρίσπος, *ό.π.*, σ. 127, H. Inalcik, *The Emergence of big farms, çiftliks: state, landlords and tenants*, Collection Turcica III, Peeters, Leuvain 1983, σ. 108, Α. Οικονομόπουλος, *Η εξέλιξις της δασοπονίας εν τη, νέα, Ελλάδι. Από της απελευθερώσεως αυτής μέχρι του έτους 1940*, Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1942, σ.7.

παραμένουν υπό την φύλαξη, διοίκηση και διαχείριση του δημοσίου, β) σε «baltalik», δηλαδή δάση που παραχωρήθηκαν στους κατοίκους κώμης ή χωρίου προς ξύλευση εξ αυτών και ικανοποίηση των ατομικών τους αναγκών σε καύσιμα ή τεχνικά ξύλα, όχι όμως προς εμπορία και γ) σε «koru», δηλαδή ιδιωτικά δάση τα οποία είναι τμήματα δασών κείμενα εντός των ορίων τσιφλικιού ή μικρά δασύλλια κείμενα πάνω σε γη, που εξουσιάζονταν δια «ταπίου» και των οποίων τα δένδρα είναι ιδιωτικά[21]. Πριν το Τανζιμάτ, όπως είδαμε, αρμόδια όργανα για τα δάση ήταν οι τιμαριούχοι, οι ενοικιαστές διαφόρων τιμαρίων και οι αγάδες των δασών, ωστόσο, μετά την κατάργηση αυτών, ορίστηκαν κρατικά όργανα, τα οποία εξέδιδαν ειδικά ταπία [22].

Κατά πάσα πιθανότητα, το άνωθεν περιγραφόμενο καθεστώς των δασών ίσχυε και για την περιοχή της Πίνδου αν και οι πληροφορίες που διαθέτουμε, ειδικά για την πριν το 19ου αιώνα εποχή, είναι μηδαμινές. Σύμφωνα με μία άποψη, τα δάση της Ηπείρου, εκ των οποίων τα σημαντικότερα βρίσκονται επί της Πίνδου[23], δεν είχαν δημευθεί, κατά την τουρκοκρατία, αλλά αποτελούσαν ιδιοκτησία των κοινοτήτων[24]. Ασφαλώς, για τα κεφαλοχώρια της Πίνδου, των οποίων οι γαίες κοινόχρηστες και ιδιωτικές ανήκαν στους κατοίκους, δεν μπορούμε να φανταστούμε ένα διαφορετικό καθεστώς για τα δάση τους. Αλλά ακόμη και σε εκείνους του οικισμούς της οροσειράς, που είχαν υπαχθεί σε καθεστώς φεουδαλικής εξάρτησης, δεν υπήρχε λόγος οι Οθωμανοί νομείς των δασών τους να επιδοθούν στην απόσπαση προσόδων, όσο δεν μπορούσαν να τα εκμεταλλευτούν εμπορικά. Μπορεί να ήταν σχετικά εύκολο να ελεγχθούν οι υλοτομίες κάποιων μικρών δασών ή των δασών που περιέβαλαν περιφερειακά τα χωριά, ωστόσο θεωρώ ότι ήταν αδύνατον να πραγματοποιηθεί παρόμοιος έλεγχος από τα όργανα των τιμαριούχων στα ενδότερα των απέραντων δασών της Πίνδου.

Το δασικό καθεστώς της Χώρας Μετσόβου, όπως θα δούμε παρακάτω, δεν διέφερε από τα γενικώς ισχύοντα στον οθωμανικό χώρο. Ωστόσο, το σημείο που διαφοροποιούσε τη Χώρα από τις υπόλοιπες περιοχές της Πίνδου και γενικά του ελλαδικού χώρου είναι η αντίληψη που είχε περί της χρήσης των δασών. Υπήρξε από

[21] Σ' αυτά τα δάση πρέπει να είχαν αρμοδιότητα φύλαξης και διοίκησης οι αγάδες των δασών. Στα μπαλταλίκια δεν επιτρέπονταν να παραχωρηθούν διά ταπίου δάση koru σε ιδιώτη.
[22] Βλ. Π. Γρίσπος, *ό.π.*, σ. 128.
[23] Βλ. Αν. Στεφάνου, «Η ανασυγκρότησις της Ηπείρου. Γεωγραφική εξάπλωσις και Οικονομική σημασία των δασών της », *ΗΕ* 69 (1958), σ. 142-153.
[24] Ν. Ζιάγκος, *Τουρκοκρατούμενη Ήπειρος. Τιμαριωτισμός, αστισμός, Νεοελληνική Αναγέννηση (1648-1820)*, Αθήνα 1974, σ. 120.

τις λίγες δασοκτήμονες περιοχές που απέδιδε στα δάση σημαντικό οικονομικό ρόλο. Για να γίνει αυτό κατανοητό, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η πλειοψηφία των πληθυσμών του ελλαδικού χώρου δεν εκλάμβανε τα δάση ως πλουτοπαραγωγική πηγή, αλλά ως άχρηστους και επικίνδυνους λόγγους, εντός των οποίων κυκλοφορούσαν μόνο άγρια θηρία και ληστές. Μία τέτοιου είδους θεώρηση ήταν φυσικό να καθιστά τα δάση στην αντίληψή τους εκτάσεις παθητικές για τις γεωργοκτηνοτροφικές δραστηριότητες, που μόνο με τον αφανισμό τους θα μπορούσαν να αποβούν χρήσιμες[25]. Όμως, ακόμη και σε περιοχές που γινόταν ξύλευση των δασών δεν υπήρχε κάποια διαχειριστική μέριμνα και η κοπή τους ήταν ανεξέλεγκτη[26]. Μόνο όταν κινδύνευαν να παρασυρθούν οι οικισμοί και τα χωράφια από τον όγκο των φερτών υλών που κατέβαζαν οι βροχές, επιβάλλονταν κάποια μέτρα προστασίας των δασών[27].

Σχεδόν τίποτα δεν γνωρίζουμε για το καθεστώς που ρύθμιζε την διαχείριση των δασών της Χώρας, κατά τους πρώτους Οθωμανικούς αιώνες. Από τα φορολογικά κατάστιχα του 1454 και του 1506 λείπει κάθε αναφορά σε φόρους σχετικούς με τα δάση ή την υλοτομία, γεγονός που θα μπορούσε να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα, ότι δεν ενδιέφεραν φορολογικά τους Οθωμανούς και, προφανώς, τα είχαν αφήσει στη διάθεση των κατοίκων τους. Με βάση τα τεχνολογικά μέσα της εποχής και την

[25] Ο Pouqueville περιγράφοντας τα βουνά γύρω από τους Καλαρύτες αναφέρει ότι κάποτε ήταν κατάφυτα από δέντρα, ενώ στην εποχή του είχαν απογυμνωθεί. Ως αιτία γυμνότητας αυτών των βουνών θεωρεί την τακτική των Βλάχων να τα πυρπολούν κάθε χρόνο, κοντά στο φθινόπωρο, προκειμένου το χιόνι να σκεπάσει τη στάχτη τους, και σαν έρθει η άνοιξη να σπείρουν μερικά χωράφια με σίκαλη. Βλ. F. C. H. L. Pouqueville**,** *Ταξίδι στην Ελλάδα, Ήπειρος*, μτφ. Π. Κώτσου, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα 1994, σ. 322. Επίσης, ο Κ. Σάμιος σε ένα από τα πρώτα δασολογικά πονήματα για την Πίνδο, περνώντας κοντά στα 1900 από την περιοχή του Ασπροποτάμου, αναφέρει ότι τα δάση της περιοχής « *….τα πλείστα κοινοτικά και τινά εθνικά, υπέστησαν απαράλλακτα, όπως όλα τα δάση της Ελλάδας, την επιροήν δύο κακών. Καθ' όσον, εφ' όσον μεν αι χώραι αύται διετέλουν υπό τον Τουρκικόν ζυγόν, οι κάτοικοι των μερών τούτων, εις τα αυτόσε δάση δεν απέβλεπον ειμή εχθρούς της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, ως ουδεμίαν άμεσον ωφέλειαν εξ αυτών αρυόμενοι, και διά πυρός και σιδήρου κατέστεψον και εξεχέρσουν τα δάση, προς απόκτησιν αγρών αραβόσιτου και λειβαδίων* ». Βλ. Κ. Σάμιος, *Εικόνες των ελληνικών δασών*, εν Αθήναις 1900, σ. 32-37. Υπάρχουν τοποθεσίες της Πίνδου που φέρουν το τοπωνύμιο « părleandză », το οποίο ερμηνεύεται ως τόπος που το δάσος του κάηκε και χρησιμοποιήθηκε για βοσκοτόπι ή χωράφια. Συνεπώς, οι αναφορές των προγενεστέρων περιηγητών έχουν κάποια πραγματική βάση.

[26] Αναφερόμαστε κυρίως στα μπαλταλίκια, δηλαδή τα δάση που δινόταν στην ελεύθερη ξύλευση των χωριών και όχι στα ιδιωτικά ή διάφορα άλλα, που οι Οθωμανοί τιμαριούχοι είχαν κάθε λόγο να τα προφυλάξουν, εφόσον προσκόμιζαν από αυτά εισοδήματα. Βλ. Ε. Κ. Γιαννακοπούλου, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στην δυτική Ελλάδα (1710 – 1792)*, Ε.Κ.Π.Α-Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 56, Αθήνα 1897, σ.14-17.

[27] Ο ποιο συνήθης τρόπος προστασίας των δασών από την αλόγιστη χρήση ήταν η επίκληση της θείας προστασίας. Στο Ανήλιο η εκκλησία μέχρι και τον 20 αιώνα επίσειε την ποινή του αφορισμού για όποιον θα υλοτομούσε στο δάσος, που επικρέμεται στη δυτική πλαγιά του όρους Fădzetu, ακριβώς πάνω από τον οικισμό. Σχετικά με αυτό το θέμα, βλ. Π. Γρίσπος, ό.π., σ. 129-130.

νοοτροπία απαξίωσης των δασών από την γεωργοκτηνοτροφική ομάδα της Πίνδου, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι και στην περιοχή της Χώρας η υλοτόμηση των δασών αφορούσε μόνον την κάλυψη ατομικών αναγκών. Ωστόσο, αυτή η εικόνα ανατρέπεται από μία μαρτυρία του 1500, η οποία αναφέρεται σε ανθρώπους από «τα βουνά του Μετσόβου», που μετέφεραν ανά δύο τα κουπιά, με τα οποία εξόπλιζαν οι Οθωμανοί τις γαλέρες που καθέλκυαν στην Πρέβεζα[28]. Αυτό σημαίνει ότι μεταξύ του 15ου και 16ου αιώνα στα δάση της κεντρικής Πίνδου δρούσαν τεχνικές ομάδες, που υλοτομούσαν και επεξεργάζονταν ξυλουργικά προϊόντα. Πολύ πιθανόν αυτές οι ομάδες να αποτελούνταν από ντόπιους[29]. Η επόμενη μαρτυρία για ξυλουργικές ομάδες προερχόμενες από το χώρο της Πίνδου χρονολογείται μόλις τον 18ο αιώνα. Συγκεκριμένα, στις ναυπηγικές εργασίες που εκτελούσαν οι Γάλλοι στην περιοχή της Πρέβεζας χρησιμοποιούσαν ξυλοκόπους, οι οποίοι καταγράφονται στις πηγές ως «Turcs de Valachie-Τούρκοι της Βλαχίας» ή «Γρεβενικιώτες»[30]. Η δεύτερη ονομασία, κατά πάσα πιθανότητα, προσδιόριζε άτομα προερχόμενα από το Γρεβινίτι οικισμό όμορο προς το Μέτσοβο[31]. Την ίδια περίοδο, ωστόσο, σε γραπτές πηγές της Χώρας Μετσόβου αναφέρονται άτομα που ασκούν εξειδικευμένες ξυλουργικές εργασίες, γεγονός που παραπέμπει στην ύπαρξη αναπτυγμένης ξυλοβιοτεχνικής ομάδας[32]. Κυρίως, διακρίνονταν σε «ταλιαδόρους»[33], «νταβαντζήδες»[34], «βαενάδες»[35] και, φυσικά, σε παραγωγούς οικοδομικής ξυλείας [36].

---

[28] Βλ. Κ. Δ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία κρατικόν αρχείον», *ΗΧ* (1936), σ. 25, 26.

[29] Αναλογιζόμενοι ότι έχουμε να κάνουμε με την παραγωγή χιλιάδων κουπιών, τότε μιλάμε για μία επιχείρηση που απαιτούσε πολλούς και έμπειρους υλοτόμους και ξυλουργούς. Αν αναλογιστούμε ότι έως πρόσφατα υπήρχαν μεταξύ των πληθυσμών της Πίνδου τεχνικές ομάδες με παράδοση αιώνων στην υλοτόμηση και την επεξεργασία του ξύλου, δεν αποκλείεται και οι τεχνίτες που συμμετείχαν στην κατασκευή των κουπιών το 1500, να ήταν ντόπιοι.

[30] Ε. Κ. Γιαννακοπούλου, *ό.π.*, σ. 193-197.

[31] Οι προφορικές μαρτυρίες των υλοτόμων της Βωβούσας, οι οποίοι στα τέλη του 19ου και αρχές του 20ου αιώνα αποτελούσαν μία από τις ικανότερες τεχνικές ομάδες της Πίνδου, αναφέρουν ότι την τέχνη τους τη διδάχθηκα από το Γρεβενίτι. Βλ. Α. Κολτσίδας, *Η ιστορία της Βωβούσας*, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, θεσσαλονίκη 1997, σ. 54.

[32] Μπορεί ο χειρισμός των υλοτομικών εργαλείων να ήταν μία τεχνική οικεία στους περισσότερους κατοίκους της Πίνδου, ωστόσο αυτή η πρωτογενής μορφή επεξεργασίας του ξύλου δεν συγκροτεί βιοτεχνία. Η ανάπτυξη ξυλουργικής βιοτεχνίας απαιτεί το συνδυασμό δύο βασικών προϋποθέσεων. Πρώτον, εγγύτητα παραγωγικών δασών, δηλαδή εύκολη πρόσβαση στην πρώτη ύλη και, δεύτερον, ύπαρξη τοπικής αγοράς, δηλαδή άμεση κατανάλωση των προϊόντων που παράγεις στο εργαστήριο, στοιχεία που συνυπήρχαν στην περίπτωση του Μετσόβου. Όντας κτισμένο εν μέσω δασών και κατοικούμενο από σχετικά μεγάλο πληθυσμό όχι μόνο αγροτών, αλλά και εμπόρων, ήταν φυσικό να έχει αναπτυγμένες καταναλωτικές συνήθειες. κάτι που οδήγησε στην ανάπτυξη της ξυλοβιοτεχνίας και την ανάδειξη της επαγγελματικής-κοινωνικής ομάδας των ξυλουργών.

[33] Πρόκειται για τους σκαλιστές εκκλησιαστικών ειδών και όχι μόνο. Η δράση τους ξεπερνούσε κατά πολύ τα τοπικά όρια, εφόσον έχουν αφήσει τεχνουργήματα σε πολλά μέρη του ελλαδικού και

Την πρώτη ύλη την εξασφάλιζαν από τα δάση της περιοχής, ενώ οι δραστηριότητές τους συχνά ξεπερνούσαν τα όρια της Χώρας[37]. Εκτός, όμως, από

βαλκανικού χώρου. Ως περιπλανώμενοι τεχνίτες τον περισσότερο καιρό έλειπαν από τον τόπο τους, ωστόσο δεν παραλείπουν να αφήσουν σημάδια της καλλιτεχνικής τους δράσης στα αρχοντικά και τις εκκλησίες της πατρίδας τους. Βλ. Δ. Σοφιανός, «Τα ξυλόγλυπτα τέμπλα των Μετεωρίτικων μονών Μεγάλου Μετεώρου (1791) και Αγίου Στεφάνου (1814), έργα Μετσοβιτών μαστόρων», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδών (Μέτσοβο 28-30 Σεπτεμβρίου 1991)*, Αθήνα 1993, σ. 173- 215, Δ. Καλούσιος, «Μετσοβίτες ξυλογλύπτες στο νομό Τρικάλων (18ος, 19ος και 20ος αιώνες)», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδών (Μέτσοβο 28-30 Σεπτεμβρίου 1991)*, Αθήνα 1993, σ. 217- 289, Τρ. Παπαζήσης, «Μετσοβίτες ταλιαδόρου», *Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδών (Μέτσοβο 9-11 Σεπτεμβρίου 1994)*, Αθήνα 1997, σ. 49-154, Τ.Σιούλης, «Ηπειρώτες ξυλογλύπτες και Μακεδονική ξυλογλυπτική σχολή» ανάτυπο από *ΗΧ* 35 (2001), σ. 225-227, Δ. Σταματέλος, *Το τέμπλο του Άη-Νικόλα στο Γαλαξείδι κι ο τεχνίτης του*, Αθήνα 1973, σ 12-15.

[34] Οι davandžandzî ήταν τεχνίτες που ασχολούνταν με όλο το φάσμα των σχετικών με τις οικοδομές ξυλοκατασκευών. Μπορούσαν να κατασκευάσουν, από περίτεχνα ταβάνια στα σαλόνια μέχρι ξύλινες δεξαμενές στα υπόγεια για αποθήκευση αλεύρων. Επίσης, δική τους τέχνη ήταν και η κατασκευή ξύλινων εργαλείων, όπως τα σύνεργα της υφαντικής. Δηλαδή, με πιο σύγχρονες έννοιες ήταν ταυτόχρονα μαραγκοί, επιπλοποιοί, κατασκευαστές ξύλινων εργαλείων, αλλά και διακοσμητές σπιτιών αφού η βάση της διακόσμησης των σπιτιών της Χώρας ήταν το ξύλο. Ως «νταβαντζήδες» αναφέρονται τον 18ο αιώνα και στο κατάστιχο της Κόκινης Πέτρας, όπου κατασκευάζουν τα κελιά, τις πόρτες, τις ξύλινες σκάλες και τις αλευροθήκες του μοναστηριού. Βλ.. Κ. Ι. Μ..Ζ. Π., (Κόκινου Λιθαρίου), Φ. 18α, 21 β.

[35] Οι Vaenadzî μπορούν να αποδοθούν με το σύγχρονο όρο βαρελοποιοί, ωστόσο αυτή η ερμηνεία είναι συμβατική, δεδομένου ότι η συγκριμένη κατηγορία τεχνιτών δεν ασκούνταν μόνο στην κατασκευή βαρελιών αλλά και σε κάθε μορφής ξύλινο δοχείο που χρησιμοποιούσαν τα νοικοκυριά, όπως δοχεία νερού, διαφόρων ειδών κουβάδες, ακόμα και ξύλινες βρύσες. Το μεγάλο τους μυστικό ήταν η χρήση ξύλου από ρόμπολο (municĺiu), του οποίου η υφή εξασφάλιζε απόλυτη στεγανότητα στα δοχεία που κατασκεύασαν. Η απόληψή του γινόταν στα δάση του όρους Μαυροβούνι.

[36] Στο φύλο 18α του κατάστιχου της μονής του Κόκινου Λιθαρίου υπάρχει η εξής κατχώρηση: «*1759 : ιουλίου : 15 : επήρα από τους βλάχους οπού εύγαζαν σανήδια εις την Τζούκαν κομάτια : 400 : πρός : 8 : ας 3150*». Εντύπωση προκαλεί η αναφορά σε βλάχους υλοτόμους σε μία βλαχόφωνη περιοχή. Το πιθανότερο είναι με τον όρο βλάχοι να προσδιορίζονται μέλη της κτηνοτροφικής ομάδας, τα οποία είχαν ως συμπληρωματική δραστηριότητα την υλοτομία, Ωστόσο, προβληματίζει η ενασχόλησή τους με την υλοτομία, δεδομένου ότι επικρατεί η εντύπωση ότι οι δραστηριότητες των κτηνοτροφικών ομάδων της Πίνδου ήταν αποκλειστικά κτηνοτροφικές. Επιπλέον, τίθενται ζητήματα αναφορικά με την οργάνωση, μεταφορά και πώληση των σανίδων που παρήγαγαν οι κτηνοτρόφοι. Αποτελούσε άραγε μία υπόθεση που διεκπεραίωναν οι τσελιγκάδες, ή μήπως διάφοροι ξυλέμποροι, οι οποίοι μίσθωναν την εργασία των κτηνοτρόφων. Σήμερα, οι μεμονωμένες μονάδες ρόμπολου που υπάρχουν στην «Τσούκα» φανερώνουν ότι στο παρελθόν η συγκεκριμένη τοποθεσία υπέστη έντονη υλοτομική δραστηριότητα.

[37] Στις 5 Μαρτίου του 1799 η δημογεροντία του Μετσόβου διατάζει εγγράφως τον επίτροπον της Αγίας Παρασκευής, που ήταν ο ταμίας των φορολογικών εσόδων της Χώρας, να δώσει *« των μαστόρων οπού δουλεύουν εις τον υψηλώτατον γρόσια εκατόν πενήντα : 150: »* και ακόμη να δώσει *« του ντάσιου παπαφύλου οπού να απεράση ταις γρενταίς οπού έχουμε εις αρδομίστα γρόσια εκατόν».* Στην προκειμένη περίπτωση ο υψηλότατος είναι ο Αλή Πασάς, κάτι που επιβεβαιώνει την μαρτυρία του Pouqueville για πολλά μπουλούκια μαστόρων μετσοβιτών που έκτιζαν τα ανάκτορα του Βεζύρη, με τη διαφορά ότι δεν απασχολούνται μόνο κτίστες αλλά, όπως βλέπουμε στο παραπάνω απόσπασμα, και ξυλουργοί, γεγονός που δείχνει ότι οι μετσοβίτες αναγνωρίζονταν ως ικανοί τεχνίτες του ξύλου. Όμως, κατά την συνήθη τακτική του Αλή Πασά τόσο τα έξοδα για τα μεροκάματα των μαστόρων, όσο και η ξυλεία που χρησιμοποιείται στην κατασκευή των ανακτόρων, επιβαρύνει το ίδιο το Μέτσοβο, που, επιπλέον, πρέπει να πληρώσει και τα έξοδα μεταφοράς της στην Αρδομίστα (νυν Λουγκάδες) στην ανατολική πλευρά της λίμνης των Ιωαννίνων. Προφανώς, εκεί αποθήκευαν τη μεταφερόμενη από το Μέτσοβο ξυλεία, η οποία στη συνέχεια μεταφέρονταν με καΐκια στα Ιωάννινα. Επίσης, το 1831 οι τουρκικές αρχές των Ιωαννίνων ζητούν από τους μετσοβίτες να στείλουν σανίδες με συγκεκριμένες

τους ξυλουργούς, το δάσος νέμονταν και οι υπόλοιποι κάτοικοι της Χώρας, με σκοπό την προμήθεια καυσόξυλων αλλά και γενικά ξυλείας για οποιαδήποτε άλλη χρήση[38].

Πιθανόν, όσο η περιοχή της Χώρας αποτελούσε τιμάριο, ο έλεγχος των δασών της ανήκε στους τοπικούς σπαχήδες, αν και η πλήρης κυριότητα ανήκε πάντα στην κεντρική διοίκηση, η οποία, όπως είδαμε, το 1500 προέβη σε εκτεταμένη υλοτόμησή τους. Τυπικά, και μετά την παραχώρηση των προνομίων στα μέσα του 17ου αιώνα, το δάσος της Χώρας ανήκε στο κράτος, ωστόσο ο έλεγχος και η διαχείρισή του αποτελούσε πλέον καθήκον των κοινοτικών αρχών. Μαρτυρίες για το νομικό καθεστώς των δασών της, κατά τη διάρκεια του 18ου, δεν διαθέτουμε, εν τούτοις, όπως θα δούμε παρακάτω, το διαχειρίζονταν ως «μπαλταλίκι». Αυτό σημαίνει ότι οι κάτοικοί του νέμονταν ακώλυτα και αφορολόγητα τα προϊόντα του και κατά συνέπεια ανήκε στην κατηγορία των «κοινών γαιών»[39]. Μία σαφέστερη εικόνα για το διαχειριστικό και ιδιοκτησιακό καθεστώς των δασών της Χώρας σχηματίζουμε μέσα από μία σειρά εγγράφων, που συντάχθηκαν προς το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας. Η έκδοσή τους αποτελεί απόρροια της αναστάτωσης που προκάλεσαν στην περιοχή οι μεταβολές που δρομολόγησε το Τανζιμάτ και, ειδικά, ο δασικός νόμος του 1869, ο οποίος οδήγησε την τοπική κοινωνία σε σύγκρουση με τις οθωμανικές αρχές[40]. Αυτές οι συγκρούσεις υποδαυλίζονταν, κατά κύριο λόγο, από

διαστάσεις, ώστε να χρησιμοποιηθούν στο κτίσιμο του πύργου του ωρολογίου του. Βλ. F.C.H.L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, Vol. 2, Shez firmin Didot Père et Fils, Paris ^{2}1826, σ. 405, Γ. Πλατάρης, *Κώδικας Χώρας Μετσόβου των ετών 1708-1907*, Αθήνα 1982, σ. 105, 120.

[38] Σε έγγραφο του 1830 γίνεται αναφορά σε μετσοβίτες «ξυλοφόρους», οι οποίοι έκοβαν παρανόμως δένδρα στο τσιφλήκι της Ντερβεντίστας. Βλ. Κ. Βλάχος, «Τουρκικά έγγραφα αφορώντα εις το χωρίον Ντερβεντίστα (νυν Ανθοχώριον) Μετσόβου», *HE* 254-255 (1973), σ. 325.

[39] Μία πρώτη ένδειξη επ' αυτού μας παρέχει μία επιστολή του 1836. Συντάχθηκε από την τουρκική διοίκηση των Ιωαννίνων και απευθυνόταν στους διοικητές και προεστούς του Μετσόβου, από τους οποίους αιτείται να διατάξουν τους ένοπλους φύλακες της Χώρας να μην πειράξουν τους «γρεβενιτάτους» που υλοτομούν οικοδομική ξυλεία για τις οθωμανικές οικίες των Ιωαννίνων στα δάση που βρίσκονται στο σύνορο μεταξύ Γρεβινιτίου και Μετσόβου. Αυτό σημαίνει ότι η ένοπλη φρουρά της Χώρας εκτελούσε και χρέη δασοφυλάκων, συνεπώς η διαχείριση των δασών της Χώρας ακόμα και το 1836, που αποκτά για πρώτη φορά Οθωμανό διοικητή, ανήκε στις κοινοτικές αρχές. Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.*, σ. 133.

[40] Με το δασικό νόμο του 1869 εγκαινιάζεται για πρώτη φορά η λελογισμένη ξύλευση των δασών. Σύμφωνα με αυτόν το νόμο τα δάση διακρίνονται: α) στα κυρίως δημόσια δάση, β) τα βακούφικα, γ) τα «μπαλταλίκια», τα οποία αντιστοιχούσαν κατά κάποιο τρόπο με τα μετέπειτα κοινοτικά και δ) τα κορού ή ιδιωτικά δάση. Αυτές οι διακρίσεις υπήρχαν, όπως είδαμε, και πριν τη σύνταξη του νόμου, αλλά τώρα αλλάζει ο τρόπος διαχείρισης τους. Έτσι, στις πρώτες κατηγορίες παύει η ελεύθερη, χωρίς άδεια και καταβολή φόρου ή μισθώματος, απόληψη δασικών προϊόντων, ενώ τίθενται και ορισμένοι περιορισμοί διαχειριστικής φύσεως. Δηλαδή, τίθεται για πρώτη φορά το καθεστώς των λημμάτων, που σημαίνει ότι η υλοτομία γίνεται καθ' υπόδειξη και όχι ανεξέλεγκτα. Ως προς την φορολογία, για κάθε κάρπωση εντός του δημοσίου δάσους που ενεργείται προς εμπορία καταβάλλεται δεκάτη, που στην ουσία δεν πρόκειται για φόρο αλλά για μίσθωμα. Οι υλοτομίες που ενεργούνταν για ατομικές ανάγκες

την ξυλοβιοτεχνική ομάδα, η οποία πλήττονταν άμεσα από αυτές τις μεταρρυθμίσεις, που αποσκοπούσαν να μπει για πρώτη φορά τάξη στην αλόγιστη διαχείριση των δασών. Συγκεκριμένα, οι Οθωμανοί παρατηρώντας ότι γινόταν επαγγελματική εκμετάλλευση των δασών της Χώρας, έσπευσαν να τα αποχαρακτηρίσουν από «μπαλταλίκια» και να τα χαρακτηρίσουν δημόσια. Πίσω από τις τουρκικές αποφάσεις, προφανώς να υποκρύπτεται η πρόθεση του τουρκικού δημοσίου, να επωφεληθεί από την ανερχόμενη υλοτομική δραστηριότητα, ωστόσο, δεν μπορούμε να απορρίψουμε την πρόνοιά του να βάλει και κάποιο φραγμό στην ανεξέλεγκτη υλοτόμηση. Για πρώτη φορά οι ξυλοβιοτέχνες βρίσκονταν υπό την άμεση εποπτεία των υπηρεσιών του τουρκικού κράτους, ενώ οι κοινότητες από την άλλη πλευρά έχαναν μεγάλα τμήματα της «κοινής γης» αλλά και σημαντικά έσοδα[41]. Όλη αυτή η υπόθεση αποτέλεσε αιτία αναταραχών, οι οποίες καταγράφηκαν στις τοπικές πηγές, ως το λεγόμενο, «δασικόν ζήτημα»[42]. Υπάρχει μία σειρά τηλεγραφημάτων και

του υλοτομούντος (είτε οικοδομική ξυλεία είτε καυσόξυλα) παρέμειναν ατελείς. Επίσης, επισέρχεται για πρώτη φορά η έννοια της προσήμανσης των δένδρων που πρόκειται να υλοτομηθούν με την δασική σφύρα. Προκειμένου περί δένδρων προοριζομένων για υλοτομία για την παραγωγή τεχνικής ξυλείας, απαιτούνταν η έκδοση άδειας χορηγούμενη εγγράφως από δασικούς υπαλλήλους. Χωρίς άδεια δεν επιτρέπονταν η υλοτομία και η μεταφορά της ξυλείας. Η νομίμως υλοτομηθήσα ξυλεία εντός των δημοσίων δασών και μεταφερόμενη προς πώληση σφραγίζονταν με ειδικό σημάδι. Προκειμένου περί υλοτομίας καύσιμου ξύλου ή ξυλάνθρακες προς εμπορία, οι δασικοί υπάλληλοι όριζαν κατ' έτος τις υλοτομικές θέσεις, δηλαδή έχουμε τους γνωστούς πίνακες υλοτομίας. Εδώ, δεν γίνεται λόγος για άδειες και μέσα ελέγχου. Επίσης τίθεται πρώτη φορά χρόνος υλοτομίας, όπου των μεν φυλλοβόλων διαρκούσε από 15 Οκτωβρίου έως 15 Απριλίου, ενώ στα άλλα καθ' όλο το έτος. Βλ Π. Γρίσπος, *ό.π.*, σ. 251-253.

[41] Πέραν της επιβολής διαχειριστικού πλαισίου στην κάρπωση των δασών, αύξαινε και το κόστος παραγωγής. Ιδιαίτερο πρόβλημα δημιουργήθηκε από το γεγονός ότι γινόταν διάκριση μεταξύ της καρπούμενης ξυλείας για την κάλυψη των ατομικών αναγκών και της εμπορικής εκμετάλλευσης των δασών, που πλέον απαιτούνταν ειδική άδεια από τις υπεύθυνες οθωμανικές αρχές.

[42] Σε μία σειρά δικαστικών εγγράφων που διασώζονται στα αρχεία της κοινότητας Ανηλίου διαπιστώνουμε ότι η ξυλεμπορική εκμετάλλευση των δασών αποτέλεσε τον πυρήνα του «δασικού ζητήματος». Ο λόγος σύνταξης αυτών των εγγράφων ήταν η εκδίκαση του καθεστώς εκμετάλλευσης του δάσους της Ronă. Συγκεκριμένα, οι υπεύθυνες για τα δάση οθωμανικές αρχές του Μετσόβου υποστήριζαν ότι το δάσος ήταν δημόσιο, συνεπώς η κοινότητα δεν μπορούσε να το μισθώνει για λογαριασμό της σε ιδιώτες, γι' αυτό και προέβησαν σε παρεμπόδιση των εργασιών και καταστροφή των εργαλείων και εγκαταστάσεων ενός επιχειρηματία. Αντίθετα, η κοινότητα Ανηλίου θεωρούσε το δάσος « μπαλταλίκι », δηλαδή δάσος της κοινότητας όπου μπορούσε ο καθένας να ξυλεύσει ελεύθερα για τις ατομικές του ανάγκες, χωρίς την άδεια των αρχών. Το αποτέλεσμα ήταν αυτή η αντιδικία να οδηγήσει σε μία σειρά δικών που διεξήχθησαν το 1905 στο Οθωμανικό πρωτοδικείο του Μετσόβου. Στην δίκη παρέστησαν ως μάρτυρες αρκετοί ξυλουργοί του Μετσόβου, οι οποίοι ισχυρίστηκαν ότι από παιδιά, αλλά και οι πατεράδες τους, που εργάζονταν εκεί, γνώριζαν ότι από πεντηκονταετίας ήταν κτήμα των κατοίκων του Ανηλίου. Επιπλέον, οι κάτοικοι του Ανηλίου προσκομίσανε στο δικαστήριο «ταπίον» με ημερομηνία 16 Οκτωβρίου 1300 (1882), στο οποίο περιγράφονταν τα όρια από το « Το μέγα και μικρόν θερινόν βοσκοτόπιν» του χωριού, δηλαδή ολόκληρη η κοινοτική έκταση του οικισμού στην οποία ανήκε και το ειρημένο δάσος. Με βάση αυτό το έγγραφο οι ανηλιώτες διατείνονται ότι από την στιγμή που το «ταπίον» τους δίδει το δικαίωμα να εκμεταλλεύονται τους βοσκοτόπους της κοινότητας, χωρίς να καταβάλουν φόρους, η ίδια αντιμετώπιση έπρεπε να υπάρχει και για το δάσος,

εγγράφων του 1912, που δείχνουν ότι αυτό το θέμα είχε λάβει εκρηκτικές διαστάσεις οδηγώντας μέχρι και στην απόπειρα δολοφονίας προκρίτου της περιοχής[43]. Τελικά, το ζήτημα λύθηκε με μία απόφαση που εκδόθηκε το 1912 από το τουρκικό υπουργείο δασών στην οποία αποσαφηνίζεται οριστικά το νομικό καθεστώς, που διείπε τα δάση της περιοχής. Το περιεχόμενο αυτή της απόφασης έχει ως εξής: « *Λαβόντες υπ' όψει τα υπό της Γεν. Διοικήσεως σταλέντα έγγραφα δηλαδή την υπό της κοινότητας Μετσόβου υπό ημερομηνίαν 15ης Μαΐου 1910 προς το Υπουργείον Δασών επιδοθείσαν αναφοράν και τα περί ων εν τη αναφορά γίνεται μνεία φιρμάνια και εξετάσαντες καλώς το ζήτημα επείσθημεν και εβεβαιώθημεν ότι πράγματι η Κοινότης Μετσόβου προ αμνημονεύτων χρόνων κατέχει και νέμεται τα δάση της ακωλύτως και αδιαφειλονεικήτως πληρώνουσα μόνον δεκάτην επί της δι' εμπορίαν εξαγομένης ξυλείας. Η πολυετής αύτη κατοχή και νομή των δασών ενισχύεται έτι περισσότερον. 1) δυνάμει των ισχυροτάτων τίτλων, δι' ων τα όρη της Κοινότητος Μετσόβου (όσον εκτεταμένα και αν ώσι) δεν υπάγονται εις την κατηγορίαν των κοινών ορέων, αλλά συμπεριλαμβάνονται εις τα όρια της κωμοπόλεως Μετσόβου τα ορισμένα και καταχωρισμένα εν τω Αυτοκρατορικώ Δεφτερχανέ[44] και ανεγνωρισμένα δι' αλλεπαλλήλων Αυτοκρατορικών φιρμανίων υπό χρονολογίαν 1143, 1137, 1205 και 1209[45], εν οις ρητώς ορίζονται τα όρια, αφ' ότου και πάσα εξωτερική επέμβασις επί των ωρισμένων ορίων ρητώς απηγορεύθη και έπαυσε.*

2) Συμφώνως τω περί δασών νόμω της 11ης Σεββάλ 1286 ή 1ης Ιανουαρίου 1285, όστις νόμος διαιρεί τα δάση εις τέσσαρας κατηγορίας, εις την τρίτην των οποίων κατατάσσει τα δάση, άτινα ανέκαθεν είνε ωρισμένα εις κωμόπολιν τινά, ή χωρίο, όπως εξ' αυτών ξυλέυονται ή άλλως πως ωφελώνται οι κάτοικοι αυτών, και ρητώς διαλαμβάνει το άρθρο 21ον του αυτού νόμου. Επί των τοιούτων δε δασών, μπαλταλικίων καλουμένων εφαρμόζονται αι διατάξεις 91 και 92 του περί δασών νόμου, καθ' ας ταύτα ανήκουσιν εις την ολομέλειαν των κατοίκων ενός ή πολλών χωρίων ή

δεδομένου ότι βρίσκονταν εντός των ορίων των βοσκοτόπων τους. Η τελική γνωμοδότηση του δικαστηρίου κατέληγε ότι « *το δάσος είναι μέρος ξυλεύσιμον, ανήκον εις τους κατοίκους του χωρίου Ανήλιον, εκ των τοιούτων δασών το δικαίωμα του ξυλεύεσθαι ανήκει εις τους κατοίκους του χωρίου καθό άλλωστε, το ειρημένον δάσος είναι επί γαιών εγκαταλελειμμένων τοις κατοίκοις του ρηθέντος χωρίου, αλλ' επειδή, καίτοι έδει οι κάτοικοι του ρηθέντος χωρίου, κατά τας διατάξεις του περί δασών Νόμου, να λάβωσι άδειαν, ίνα κατασκευάσωσι ξυλείαν, απεδείχθη ότι δεν έλαβον τοιάυτην ..* »

[43] Βλ. Γ. Πλατάρης, *Το Σημειωματάρι ενός Μετσοβίτη 1871-1943*, Αθήναι 1972, σ. 112-119.

[44] Δεφτερχανέ = Αρχειοφυλάκιο.

[45] Οι αντιστοιχίες των παραπάνω μωαμεθανικών χρονολογιών προς τις χριστιανικές είναι οι εξής: 1143 = 1731, 1137 = 1725, 1205 =1793, 1209 =1797, 1286 = 1874 , 1285 = 1873.

κωμοπόλεων, ως ανέκαθεν ωρίσθησαν και δεν κατέχονται διά ταπίου, αλλ΄ωφελείται εκ του εις την κωμόπολιν ή χωρίον ανέκαθεν ωρισμένον μπαλταλίκιον μόνον η ολομέλεια των κατοίκων τούτων εταιρικώς ή μονομέρώς, άνευ ουδενός τέλους και μόνον όταν κόπτηται ξυλεία χάριν εμπορίου πληρώνεται δεκάτην.

Όθεν ερειδόμενοι εις τα άνω εκτεθέντα αποφαινόμεθα ότι δικαιωματικώς δυνάμει της επί τόσους αιώνας κατοχής της Κοινότητας επί των δασών, ανήκουσι ταύτα εις την Κοινότητα και συμφώνως τω περί δασών νόμω ως μπαλταλίκια κέκτηται το Μετσοβον νομίμως το δικαίωμα να νέμηται αυτά χωρίς να πληρώνη ουδένα φόρον, εκτός της δεκάτης δια την εξαγωγήν της εμπορευομένης ξυλείας. Και όλως αδίκως και παρανόμως προ τριών ετών η Γεν. Διοίκησις υπείκουσα και ενδούσα εις όλως παρεμορφωμένας και επιπολαίας εκθέσεις υπαλλήλων τινών εντεύθεν προθυμοποιηθέντων ίνα δείξωσιν εκδουλεύσεις εις την Κυβέρνησιν, επενέβη φροντίσασα ίνα εγκαταστήση ενταύθα δασικούς υπαλλήλους και ούτως αυθαιρέτως αφαιρέση τα προ τόσων ετών δικαιώματα της Κοινότητος Μετσόβου »[46].

Ενδεχομένως, να εκπλήσσει η απόρριψη της γνωμοδότησης των υπαλλήλων του τουρκικού κράτους και η αποδοχή των αιτιάσεων των κατοίκων του Μετσόβου, ωστόσο η προσπάθεια των ανώτερων αρχών να φανούν δίκαιες ή και ευνοϊκές σε πολλά τοπικά θέματα εκείνης την περιόδου, είναι διαπιστωμένη και από άλλα ντοκουμέντα. Προφανώς, η στρατηγική μεθοριακή θέση του Μετσόβου έκανε τους Οθωμανούς να είναι προσεκτικοί, ως προς την συμπεριφορά τους προς τους κατοίκους. Αξιοσημείωτο, επίσης, είναι το γεγονός ότι το οθωμανικό δημόσιο, προκειμένου να δικαιολογήσει την απόφασή του, αποδίδει νομική ισχύ στα παλιά φιρμάνια που κατέχει η Χώρα. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτήν την απόφαση το δάσος του Μετσόβου εμπίπτει στην κατηγορία των «*καλουμένων μπαλταλικίων»*, συνεπώς η κοινότητα του Μετσόβου «“ *προ αμνημονεύτων χρόνων κατέχει και νέμεται τα δάση της ακωλύτως και αδιαφειλονεικήτως πληρώνουσα μόνον δεκάτην επί της δι’ εμπορίαν εξαγομένης ξυλεία»*. Δεν γνωρίζουμε αν κάποιος αντίστοιχος φόρος, δασμός ή αντιμισθία δινόταν από τους επαγγελματίες υλοτόμους και παλιότερα προς τις αρχές της Χώρας, ή αν υλοτομούσαν ατελώς τα δάση της. Ωστόσο, όσο μικρή και αν ήταν η παραγωγή τους είναι δύσκολο να διανοηθούμε ότι γινόταν, χωρίς να καρπώνεται η Χώρα κάποιο τέλος αντίστοιχο με αυτό των βοσκοτόπων. Το βέβαιο είναι ότι μετά το 1830, όπου έχουμε για πρώτη φορά εγκατάσταση οθωμανικής διοίκησης στην

[46] Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.*, σ. 118-119.

περιοχή, οι ξυλέμποροι καταβάλουν στο οθωμανικό δημόσιο τη «δεκάτη», που αναφέρεται στην ανωτέρω απόφαση. Η είσπραξή της, γνωστή στις τοπικές πηγές και ως « ξυλοδέκατο » ή « ονταλίκι » ή « ξυλικόν », γινόταν από ντόπιους ενοικιαστές των φόρων[47]. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι το οθωμανικό κράτος, παρά την προσπάθειά του να διαμορφώσει σύγχρονη δασική πολιτική στο θέμα της διαχείρισης των εσόδων, συνέχιζε να εφαρμόζει τις παλιές πρακτικές της ενοικίασης των προσόδων. Το γεγονός μάλιστα ότι η απόδοση του ξυλοδέκατου γινόταν εις είδος δυσκόλευε τη διαχείρισή του από την οθωμανική διοίκηση, η οποία κατέφευγε τελικά στις υπηρεσίες ντόπιων ξυλεμπόρων, στους οποίους ανέθετε τόσο την είσπραξή του όσο και τη διάθεσή του. Επίσης, παρατηρούμε ότι βασικά καθήκοντα των σημερινών δασικών υπηρεσιών, αναφορικά με τον έλεγχο και την ορθολογική εκμετάλλευση των δασών, όπως το σφράγισμα και η χορήγηση άδειας υλοτόμησης, είχαν αφεθεί στους τοπικούς διαχειριστές του φόρου. Αυτή η τακτική καθιστούσε αναποτελεσματική τη διαχείριση των δασών από τις κατά τόπους οθωμανικές διοικήσεις, οι οποίες αδυνατούσαν να ελέγξουν το σύνολο της υλοτομικής παραγωγής, που πραγματοποιούνταν και διακινούνταν στα απέραντα δάση της Πίνδου. Συνεπώς, ένα μέρος της ξυλείας κόβονταν και διακινούνταν πάντα παράνομα, κάτι που συνεχίστηκε και αργότερα στο ελληνικό κράτος[48].

---

[47] Το 1860 ο Μουδίρης του Μετσόβου στέλνει επιστολή στους κατοίκους της Μηλιάς, όπου αναφέρονται τα εξής : « *Μουχμίρη από μηλιά κ΄ λοιποί κάτοικοι σας ιδοποιώ ότι κατά την αφεντικήν προσταγήν οπού προστάζη δια το ξυλικόν δηλ: το ονταλίκι το επήρεν ο Νικόλαος Τριανταφύλου μπελετάνι μέτζοβον κ΄περίχωρα κ΄από μέρος του εδιόρισεν τον ντάφον μασίκου ο οποίος έρχεται κ΄ εις το χωρίον, κ΄ φθάνοντας αυτού ο καθείς να του δόσει το ονταλίκι του εις τα δέκα ένα από α΄μαρτίου απερασμένου μέχρι τέλη φευρουαρίου του ερχομένου από το ξυλικόν οπού έχη βγάλη κ΄θα βγάλη χωρίς να του κάμουν μουχαλαφάτες ούτως ακολουθάτε κ΄όχι αλέως .~* ». Βλ. Γ. Πλατάρης, *Κώδικας Χώρας Μετσόβου των ετών 1708-1907*, *ό.π.*, σ. 165.

[48] Κατατοπιστικά πάνω σε αυτό το ζήτημα είναι τα έγγραφα που περιέχονται στο αρχείο του μετσοβίτη εμπόρου Βασιλείου Ζουρμπά, ο οποίος στο διάστημα 1900-1910 έχει αναλάβει την είσπραξη του «ξυλοδέκατου» της Μηλιάς της Βωβούσας και εν μέρει και του Μετσόβου. Ερευνώντας το εν λόγω αρχείο παρατήρησα ότι ο ίδιος ο δεκατιστής ήταν εκδότης αδειών υλοτόμησης και μεταφοράς της ξυλείας καθώς και λήπτης αναφορών από τους κοινοτικούς άρχοντες, που είχε επιφορτίσει με το καθήκον να «βουλώνουν», δηλαδή να σφραγίζουν τα υλοτομημένα ξύλα. Αυτές οι άδειες αποκαλούνται «τεστίκια ». Βλ. προσωπικό αρχείο Θ. Δασούλα. Επίσης, ο Π. Γρίσπος στη *Δασική του Ιστορία* αναφέρει ότι, σύμφωνα με μαρτυρία συναδέλφου του στη Μηλιά Μετσόβου, η άδεια υλοτομίας και μεταφοράς ξυλείας λέγονταν «τιστίκι» και για κάθε μεταφορά γίνονταν εγγραφή επ' αυτής και θεώρηση της εγγραφής από τον Τούρκο τσαούση(λοχία), τον επιφορτισμένο με δασικά καθήκοντα, διότι η άδεια υλοτομίας περιελάμβανε μεγαλύτερο ποσό ξυλείας από τον εκάστοτε μεταφερόμενο. Αντίστοιχο σύστημα ίσχυσε και στο ελληνικό κράτος, με τμηματική μεταφορά βάση «προτοκόλου ελέγξεως », αναγράφοντας ολόκληρο το ελεγχόμενο ποσό, επί του οποίου γίνονταν θεωρήσεις δια μερικά ποσά , που μεταφέρονταν κάθε φορά, από τον ίδιο τον υλοτόμο –μεταφορέα. Τις θεωρήσεις αργότερα αντικατέστησε η «πιστοποίηση της μεταφοράς», αλλά, όπως αναφέρει

Μία σαφή εικόνα του τρόπου διαχείρισης των δασών της Χώρας, όσο αυτά υπάγονταν στην κατηγορία των μπαλταλικίων, αλλά και των σοβαρών περιβαλλοντικών επιπτώσεων που είχε η αλόγιστη υλοτόμησή τους μας δίδει μεταγενέστερη διαχειριστική έκθεση, στην οποία αναφέρεται ότι: « *Η κατά το απότερον παρελθόν επί Τουρκοκρατίας διαχείρησις του περιγραφομένου δάσους της κοινότητος Μετσόβου ευκόλως εικάζεται εκ της ειδικής περιγραφής της σημερινής καταστάσεως του δάσους. Ο συνήθης τρόπος εκμεταλλεύσεως του εκ πεύκης δάσους ήτο η κατ' αποκοπήν ενοικίασις τμημάτων του δάσους, δηλαδή η αντί ορισμένου χρηματικού ποσού απόληψις παντός είδους δασικού προιόντος εκ του ενοικιασθέντος τμήματος, κατ΄αρέσκειαν του ενοικιαστού άνευ ουδενός περιορισμού. Αι υλοτομίαι, διεξαγόμεναι κατ' απόλυτον ελευθερίαν του ενοικιαστού, είναι φανερόν ότι απέβαινον προς καταστροφήν του δάσους. Ούτως ολόκληρον το ορεινόν συγκρότημα Μαυροβούνι, όπερ προ πολλού ετών ήτο κατάφυτον από πλουσιότατον δάσος λευκοδέρμου πεύκης, μετεβλήθη κατά την μεγαλυτέραν αυτού έκτασιν εις βραχώδεις και αγόνους εκτάσεις. Η άνευ μέτρου υλοτομία και συχναί πυρκαϊαί, αίτινες κατέστρεφον ό,τι είχεν απομείνει από την υλοτομίαν, και ιδίως την νεαράν βλάστησιν, είχεν ως συνέπειαν την εξαφάνισιν του πλουσιωτάτου δάσους, εξ ου διεσώθησαν ελάχιστα μεγάλης ηλικίας δένδρα διεσπαρμένα εις ολόκληρον την έκτασιν του όρους Μαυροβούνι ....*[49]*. Εκ του δάσους της οξυάς υλοτομούντο κατά τρόπον ληστρικόν τα αναγακαιούντα εις τους μικροεπαγγελματίας ποσά ξυλείας, πολύ μεγαλύτερα των σήμερον αναγκαιούντων, ως και δια τας ατομικάς ανάγκας των κατοίκων αναγκαιούντα ποσά ξυλείας και καυσοξύλων. Τα ποσά ταύτα δεδομένου ότι ο αριθμός των κατοίκων του Μετσόβου ήτο διπλάσιος του σημερινού, ήταν τεράστια και υπερέβαινον κατά πολύ την παραγωγικότητα του δάσους της οξυάς. Επειδή δε τα καυσόξυλα υλοτομούντο κατά προτίμησιν εκ των πλησιεστέρων προς την κωμόπολιν δασικών θέσεων, πολλαί τούτων*

χαρακτηριστικά ο Π. Γρίσπος, πάντοτε ο έλεγχος των μεταφορών υπήρξε η αχίλλειος πτέρνα των υλοτομιών και, εν γένει, των απολήψεων των δασικών προϊόντων. Βλ. Π. Γρίσπος, *ό.π.,* σ.252, σημ. 1.

[49] Στην κορυφή και τις πλαγιές του Μαυροβουνίου ακόμα και σήμερα εντοπίζονται εκατοντάδες κατακείμενοι κορμοί ρόμπολου, απομεινάρια της παλιά πυρκαγιάς, που κατέστρεψε το τεράστιο δάσος του βουνού. Πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι τα ρόμπολα του Μαυροβουνίου, λόγω της ιδότητας του ξύλου τους να εξασφαλίζουν στεγανότητα, υπέστησαν συστηματική υλοτόμηση από τους βαρελάδες του Μετσόβου έως και τα μέσα του 20ου αιώνα. Ο Λαμπρίδης περιγράφοντας τα δάση του Μετσόβου μαρτυρεί ότι «*..το Μπουνίκου εις την μεσημβρινήν πλευράν του Μαυροβουνίου, ένια των πευκών έχουσιν ύψος 60-80 ποδών, περίμετρον δε περι τον κορμόν 15 ποδών. Σημειωτέον δε ότι εις το δάσος τούτο υλοτομούνται αι προσφορώτεραι σανίδες και δόγαι. Πωλείται δ' εκάστη οκά ξύλων αντί 3) 40*». Βλ. Ι. Λαμπρίδης, «Μαλακασιακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 5 (1888), σ. 17, σημ 1. και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993.

μετεβλήθησαν εις καθαρούς βοσκοτόπους, ούτως ώστε προ 50ετίας να μην δύνανται οι κάτοικοι να υλοτομήσουν την αναγκαιούσαν εις αυτούς δι' οικοδομικάς ανάγκας ξυλείας παρά εις τα πλέον απομεμακρυσμένα τμήματα του δάσους .Το γεγονός τούτο ηνάγκασε την κοινότητα να λάβη προστατευτικά τινά μέτρα υπέρ του δάσους.....»[50].

Το συμπέρασμα που εξάγεται από την ανωτέρω αναφορά είναι ότι η άνευ περιορισμών απολήψεις τόσο της ξυλουργικής βιοτεχνίας[51] όσο και των κατοίκων της Χώρας, κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, οδηγούσε σταδιακά σε καταστροφή των δασών. Βέβαια, σε παλιότερους αιώνες η χαμηλής εντάσεως παραγωγικότητα ωφειλόμενη στη μη αναπτυγμένη τεχνολογία αποτελούσε παράγοντα που, ως ένα βαθμό, επέτρεπε τη διατήρηση κάποιας βλαστικής ισορροπίας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν έπρεπε να παρθούν μέτρα προστασίας, ειδικά, όταν λόγω της υλοτόμησης, υπήρχαν κίνδυνοι κατολισθήσεων[52]. Ωστόσο, στα τέλη του 19ου αιώνα πολλά τμήματα του δάσους φαίνεται ότι κινδύνευαν με αφανισμό. Αυτή η κατάσταση σχετίζεται με την απότομη μεγέθυνση της υλοτομικής παραγωγής, που παρατηρείται, κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, σε ολόκληρη την Πίνδο. Πρόκειται για μία εξέλιξη η οποία αντανακλά ευρύτερες οικονομικές διεργασίες εκείνης της περιόδου σχετιζόμενες άμεσα με τις πρώτες απόπειρες εκβιομηχάνισης του ελλαδικού χώρου. Για την οροσειρά, αυτό σήμαινε πέρασμα από τη μικρής εντάσεως κάρπωση δασικών προϊόντων, που κάλυπταν τις ατομικές ανάγκες των κατοίκων, ή τη χαμηλής

[50] Βλ. « Έκθεσις περί προσωρινής διαχειρίσεως του Κοινοτικού δάσους Μετσόβου δια την δεκαετίαν 1936/1937 έως 1945/1946 », σ. 48, 49. Συντάχθηκε το 1938 από τον Δασολόγο Αλ. Δημητριάδη. Πηγή, Αρχείο Δήμου Μετσόβου.

[51] Σε μία περιοχή, όπως η Χώρα, όπου το ξύλο κατείχε πρωταρχική θέση στην κατασκευή των οικοδομών και άλλων χρηστικών αντικειμένων, ήταν φυσικό η υλοτόμηση των γύρω δασών να παρουσιάζει μεγάλες διαστάσεις. Επίσης, το κτίσιμο κάποιων αξιόλογων οικοδομών και η επιδιόρθωση των εκκλησιών, που έγινε με χρήματα των ευεργετών κατά το τέλος του 19ου αιώνα, συνετέλεσε στη αύξηση της ζήτησης για ξυλεία. Δεν πρέπει, όμως, να ξεχνάμε και το μόνιμο τουρκικό τάγμα που διέμενε από το 1854 στο φρούριο του Μετσόβου και διατηρούσε στη γύρω περιοχή πολλά ξύλινα φυλάκια. Επιπλέον, ένα μέρος της οικοδομικής ξυλείας, που υλοτομούνταν στο Μέτσοβο, κάλυπτε από παλιά, όπως ήδη αναφέραμε, τις ανάγκες γειτονικών πόλεων.

[52] Σε προσταγή, που στάλθηκε από τον Αλή Πασάς πριν το 1803 στους κατοίκους της Ντερβεντίστας, μεταξύ άλλων, αναφέρεται: « *στεσας τερβεντηστινή μηκρή μεγάλη βλέποντες το πουγιουρτή μου να μην αποκοτήσετε να κόψετε μηκρόν ή μεγάλον ξήλον στο ορμάνη οπού ναι απάνω στο χωρίον, μήτε στα ελάτηα οπού φηλάγονται δηά σπήτητα μουτλάκ και ο λόγγος και τα ελάτητα να είανι απαντημένα με τεληότητα ή δε κ(αι) τολμήση κανένας ναπάγη κ(αι) κόψη το παραμηκρόν ξηλον ή στο ένα ή στο άλο μερος να ηξέρη ότι έχη να πεδεφθή άσπλαχνα και να τζερεμετησθή έξω της δυναμεώς του ...* ». Βλ. Κ. Βλάχος, *ό.π.*, σ. 323. Σήμερα, γνωρίζοντας ότι το δάσος πάνω από το χωριό δεν προσφέρεται για εκμετάλλευση μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Αλή Πασάς ήθελε να σταματήσει την υλοτόμησή του, επειδή υπήρχε πρόβλημα κατολισθήσεων. Αντίθετα, η διαφύλαξη του ελατόδασους, που βρίσκεται στην περιοχή της Lešîndză, πρέπει να οφείλεται σε οικονομικούς λόγους. Γνωρίζοντας ότι η Ντερβεντίστα είχε καταστεί τσιφλίκι του, προφανώς, το παρέδιδε προς εκμετάλλευση σε επαγγελματίες υλοτόμους, με σκοπό την αποκόμιση εσόδων.

παραγωγικότητας τοπική βιοτεχνία, στο μεγάλο δασικό εμπόριο[53]. Σημαντικό ρόλο στην ένταξη της Πίνδου, ως ξυλοπαραγωγικό κέντρο στο εμπορικό κύκλωμα της Ελλάδας, έπαιξε η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας το 1878, εφόσον η νέα συνοριακή γραμμή μεταξύ του Ελληνικού και Τουρκικού κράτους περνούσε πλέον πάνω από τις κορυφογραμμές της οροσειράς διχοτομώντας τα πρώην εδάφη της Χώρας[54]. Η ανάπτυξη των θεσσαλικών τραίνων συντέλεσε ακόμα περισσότερο στην ανάπτυξη του δασικού εμπορίου και ενίσχυσε την ξυλοβιομηχανία, διότι έδινε νέες δυνατότητες μεταφοράς των προϊόντων προς τα κέντρα κατανάλωσης.[55] Ωστόσο, δεν πρέπει να αγνοούμε και τις τεχνολογικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα τότε στον τομέα της ξυλοπαραγωγής, οι οποίες επέτρεψαν την μαζική παραγωγή ξυλείας[56]. Οι

[53] Η αυξημένη ζήτηση για ξυλεία προήλθε όχι μόνο από τις περιοχές που παραδοσιακά προμήθευαν οι τεχνίτες της Πίνδου, αλλά και από τα αναπτυσσόμενα αστικά κέντρα της ελληνική επικράτειας, τα οποία διέρχονταν τότε την πρώτη φάση της εκβιομηχάνισής τους. Αυτή η απότομη αύξηση της ζήτησης για υλοτομικά προϊόντα προσανατολίζει τις παραδοσιακές υλοτομικές δραστηριότητες των κατοίκων της οροσειράς προς την κατεύθυνση της ικανοποίησης των νέων κέντρων κατανάλωσης.

[54] Για πρώτη φορά, ένα τμήμα της Πίνδου εντάσσεται στην ελληνική επικράτεια και μάλιστα εκείνο το τμήμα που, εκτός από παραγωγικά δάση, περιλαμβάνει και τους μοναδικούς ποταμούς της οροσειράς, όπου η ξυλεία μπορούσε να μεταφερθεί πλωτά. Αυτό το τμήμα, σε ένα μεγάλο βαθμό, ανήκε ή συνόρευε με την πρώην Χώρα Μετζόβου. Πρόκειται για τις περιοχές Ασπροποτάμου και Μαλακασίου όπου πριν την κατασκευή των αυτοκινητοδρόμων σημαντικό ρόλο στη μεταφορά της ξυλείας, προς τις ξυλοβιομηχανίες της Πάτρας και τα ξυλουργεία της Θεσσαλίας, είχαν οι ποταμοί Πηνειός και Αχελώος, που πηγάζουν σε αυτές τις περιοχές. Βλ. Π. Καμηλάκης, «Η χρησιμοποίηση του νερού των ποταμών από τους παραδοσιακούς υλοτόμους στη μεταφορά χρήσιμης ξυλείας κυρίως από την Πίνδο (19ος-20ος αιώνας)», στο *«Το Νερό πηγή Ζωής Κίνησης Καθαρμού», Πρακτικά Επιστημονικής συνάντησης,* Αθήνα 1999, σ. 201-215, Λ. Αρσενίου, «Η μεταφορά ξυλείας με τα νερά του Πηνειού», *Τρικαλινά* 14 (1994), σ.185-191, Μ. Ράπτης, *Τα μαρτυρικά γραμμοχώρια της Καστοριάς (Σλιμνίτσα, Μονόπυλο, Γιαννοχώρι, Λειβαδοτόπι, Καλή βρύση)*, Αθήνα 1997, σ. 97, Κ. Σάμιος , *ό.π*, σ. 37.

[55] Το 1886 λειτούργησαν για πρώτη φορά οι Σιδηρόδρομοι της Θεσσαλίας. Σημαντικός διαμετακομιστικός κόμβος των δασικών προϊόντων της Πίνδου, προς την ελληνική επικράτεια, υπήρξε ο σταθμός της Καλαμπάκας. Βρίσκονταν κοντά σε παραγωγικά δάση και δίπλα από τον Πηνειό ποταμό που μετέφερε τους υλοτομημένους κορμούς των δασών της περιοχής Μαλακασίου. Παράλληλα, δέχονταν φορτία πριστής ξυλείας που παράγονταν στα δασικά νεροπρίονα της Πίνδου και μεταφέρονταν ως εκεί με τα καραβάνια των αγωγιατών. Βλ. Κ. Φαλτάϊτς, «Η εκμετάλευσις των Θεσσαλικών δασών και αι σιδηροδρομικαί τραβέρσαι», Εφημ. Η Εθνική Αθηνών, ετ. Γ΄(1937-38) τευχ. φύλλ. 949, 9-6-1938, σ. 3, Α. Οικονομόπουλος, *ό.π.,* σ. 46, Λ. Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 188- 190.

[56] Αναφερόμαστε κυρίως στο δασικό υδροπρίονο μία μηχανή σχετικά πρωτόγονη συγκρινόμενη με τα σημερινά δεδομένα, η οποία, ωστόσο, είχε καίρια συμβολή στη μεγιστοποίηση της παραγωγής και την ανάπτυξη του ξυλεμπορίου. Αυτή η μηχανή υπήρξε ο τελευταίος και πιο πολύπλοκος μηχανισμός που κατασκευάστηκε από τους κατοίκους της Πίνδου, πριν η περιοχή εισέλθει στο σύγχρονο βιομηχανικό κόσμο. Στην περιοχή της Χώρας Μετσόβου, και ιδίως στην κοιλάδα των πηγών του μετσοβίτικου ποταμού, παρατηρούμε την ίδια περίοδο μία ενδιαφέρουσα εξέλιξη στον τομέα της κατεργασίας του ξύλου. Εδώ, το νεροπρίονο ξέφυγε από τη δασική του χρήση και αποτέλεσε τη βάση μίας επιτόπιας τεχνολογικής εξέλιξης, η οποία σταδιακά οδήγησε στη δημιουργία υδροκίνητων ξυλουργικών μονάδων. Λόγω του ότι αυτά τα υδροκίνητα ξυλουργεία του Μετσόβου διέφεραν ως προς την οργάνωση της παραγωγής, τον εξοπλισμό και τα συστήματα υδροκίνησης, σε σχέση με το δασικό νεροπρίονο, απαιτείται διαχωρισμός αυτών των δύο μορφών υδροκίνησης, οι οποίες εκφράζουν και

ανωτέρω διεργασίες επιδρούν ευρύτερα επί των οικονομικών δομών της οροσειράς, εφόσον στρέφουν μέρος του παραγωγικού πληθυσμού, προερχόμενο κυρίως από το κτηνοτροφικό επάγγελμα, που τότε άρχιζε να παρακμάζει, προς τις υλοτομικές δραστηριότητες[57].

Συμβαίνει, ωστόσο, αυτή η απότομη άνοδος της δασικής παραγωγής στην Πίνδο να συμπέσει με την υπό το πνεύμα του Τανζιμάτ προσπάθεια του Οθωμανικού κράτους να σταματήσει, για πρώτη φορά, την ασύδοτη και ανεξέλεγκτη υλοτόμηση των δασών. Το γεγονός αυτό πυροδοτεί, όπως είδαμε παραπάνω, συγκρούσεις μεταξύ των δασοπαραγωγικών οικισμών και των Οθωμανικών αρχών, οι οποίες έθεταν περιορισμούς στην ασύδοτη υλοτόμηση των δασών, που άρχισε να λαμβάνει τότε καταστροφικές διαστάσεις [58].

Η ένταξη της περιοχής στην ελληνική επικράτεια το 1912 δημιούργησε νέες εντάσεις στις δασοκτήμονες κοινότητες της Πίνδου[59]. Ιδιαίτερο πρόβλημα δημιουργήθηκε με τη διάταξη Ν. 699 του 1915, σύμφωνα με την οποία, όσα δάση δεν χαρακτηρίστηκαν δημόσια, δεν αναγνωρίστηκαν ως κοινοτικά ή ιδιωτικά, αλλά ως αμφισβητούμενα και ως διεκδικούμενα από το ελληνικό δημόσιο, με δικαστικά και διοικητικά μέτρα. Αυτή η κατάσταση έπληξε κυρίως τα « μπαλταλίκια », τα «κουριά» και τα συνιδιόκτητα δάση[60]. Το γεγονός αυτό, αντί να επιλύσει το δασικό ζήτημα,

---

δύο διαφορετικές οικονομικές αντιλήψεις, σχετικά με τη χρήση αυτών των μηχανών. Βλ. Φ. Δασούλας, «Η υδροκίνηση στην ξυλουργική βιοτεχνία της Πίνδου», *ΗΧ* 41 (2007), σ. 295-346.

[57] Η άνοδος της υλοτομικής παραγωγής κατά τα τέλη του 19ου και αρχές του 20ου αιώνα καθόρισε σε ένα σημαντικό βαθμό την οικονομική πορεία της Πίνδου έως και σήμερα, ωστόσο, εξ όσων γνωρίζω, δεν έχουν ερευνηθεί έως τώρα οι επιπτώσεις αυτής της εξέλιξης στις τοπικές κοινωνίες. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του χωριού Βωβούσα, όπου σχεδόν το σύνολο του πληθυσμού του μεταστράφηκε προς την υλοτόμηση των δασών, αναδεικνύοντας μερικούς από τους καλύτερους κατασκευαστές νεροπρίονων. Επίσης, από τους ντόπιους υλοτόμους, προήλθε το σύνολο των ξυλέμπορων και ξυλουργών, που κυριάρχησαν στις αγορές των γειτονικών πόλεων. Παρράλληλα, η αύξηση της υλοτόμησης δημιούργησε προστριβές μεταξύ των οικισμών της Πίνδου. Οι δασικές ζώνες των κοινοτήτων έγιναν αντικείμενο διαμάχης, η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις οδήγησε σε σφοδρές συγκρούσεις ή ακόμα και σε φόνους. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η σύγκρουση κατοίκων των χωριών Μηλέα και Κρανιά για τον έλεγχο του δάσους της περιοχής Bắltsî και η δολοφονία, το 1904, βωβουσιωτών πριονάδων από κατοίκους του χωριού Περιβόλι. Γ.Μούσιος, *Τούργια Κρανιά, Ιστορία – λαογραφία*, Αθήνα 1999, σ. 81-83 και Θ. Σαράντης, *Το χωριό Περιβόλι Γρεβενών*, Αθήνα 1977, σ. 43.

[58] Βλ. N.G. L Hammond., *Ήπειρος*, τόμ. Β΄, μτφρ. Αθανασίου Γιάγκα, εκδ. Ηπειρωτική Βιβλιοθήκη, Αθήναι 1971, σ. 85, A. Wace – M. Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, μτφ. Π. Καραγιώργος, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 47.

[59] Η νέα ελληνική διοίκηση με νόμο του 1915 προσπάθησε να εφαρμόσει στις νέες χώρες, που ενέταξε στην επικράτειά της, το 1912-1913, τις διατάξεις που ίσχυαν στην παλιά Ελλάδα, εκτός από τις φορολογικές.

[60] Αυτή η διάταξη οδήγησε σε διαμάχη τους οικισμούς της Πίνδου με το ελληνικό δημόσιο, διότι ήταν πλέον αναγκασμένοι να πληρώνουν διπλό φόρο, ίσο με ένα μίσθωμα, για προϊόντα που παράγονταν σε δημόσια δάση δίχως δημοπρασία.

έγινε αφορμή να προκληθεί σάλος και σύγχυση, από άποψη ιδιοκτησιακή και αστικών δικαιωμάτων, και χρειάστηκαν να περάσουν 15 χρόνια με εκδικάσεις και έξοδα για να μπει κάποια σειρά και τάξη στη διαχείριση των δασών των νέων χωρών[61]. Η ίδια σύγχυση επικρατούσε και για τα δάση της Θεσσαλίας και Άρτας, που είχαν ενσωματωθεί στην ελλαδική επικράτεια ήδη από το 1881[62]. Το ανώμαλο αυτό καθεστώς κράτησε ως το 1929 όπου με τα άρθρα 62, 63, 65 και 66 του νόμου 4173 δινόταν οριστική λύση στο ζήτημα της ιδιοκτησίας των δασών. Τέλος, το δημόσιο, για να μην αποξενωθεί τελείως από την κληρονομιά που του άφησε η φεουδαλικής αρχής ιδιοκτησία των οθωμανικών νόμων, κράτησε πάνω στα δημόσια δάση το δικαίωμα συνιδιοκτησίας αδιαίρετης, ίσης με το 1/5 του όλου δάσους[63].

Για τους πρώην οικισμούς της Χώρας Μετσόβου τα αποτελέσματα της νέας ελληνικής νομοθεσίας υπήρξαν ποικίλα. Όσοι είχαν εμπλακεί, πριν το 1912, σε δικαστικές διαμάχες με το Οθωμανικό δημόσιο για το ιδιοκτησιακό καθεστώς των δασών, αξιοποιώντας κατάλληλα τα αποδεικτικά έγγραφα που κατείχαν, κατάφεραν μετά από αγωγές κατά του ελληνικού δημοσίου να χαρακτηρίσουν το σύνολο των

---

[61] Το 1914 έχουμε στο Μέτσοβο « πανμετσοβίτικο συλλαλητήριο » δια το «Δασικόν ζήτημα » και σύνταξη ψηφίσματος, που επιδόθηκε τηλεγραφικώς στο αντίστοιχο υπουργείο και τη Γενική Διοίκηση Ιωαννίνων. Βλ Γ. Πλατάρης, *Το Σημειωματάρι ενός Μετσοβίτη 1871-1943*, *ό.π.,* σ. 193.

[62] Ευρισκόμενα επί της Πίνδου κάλυπταν μία έκταση 120.000 στεμμάτων, η οποία, ωστόσο μοιράζονταν μεταξύ των διοικήσεων Άρτας, Ασπροποτάμου και Μετσόβου. Στην τελευταία περίπτωση αναφερόμαστε στα δάση του Μαλακασίου και Κουτσούφλιανης, των δύο επί του Πηνειού ανατολικών οικισμών της Χώρας, που αποσπάστηκαν το 1881 από τον καζά Μετσόβου και εντάχθηκαν στην Ελλαδική Επικράτεια.

[63] Συγκεκριμένα, το άρθρο 62 όριζε ότι τα δάση της Θεσσαλίας, της Άρτας και των νέων χωρών που «*όσα έκπαλαι ετέλουν υπό την νομήν της ολότητος των κατοίκων χωρίων ή συνοικισμών, χρησιμοποιούμενα ή εκμεταλλευόμενα υπ' αυτών και των οποίων τα αποδεικτικά εξουσιάσεως, ή ιδοκτησίας έγγραφα είτε δεν σώζοντα, είτε δεν δύνανται κατά τας διατάξεις της νομοθεσίας , υπό το κράτος της οποίας εξεδόθησαν, να αποτελέσουν πλήρη απόδειξιν υπάρξεως δασικής ιδιοκτησίας ... δύνανται να αναγνωρισθώσιν ως ιδιόκτητα της ολότητας των κατοίκων των χωρίων ή συνοικισμών, των κατά τα ανωτέρω χρησιμοποιησάντων ταύτα, αναγνωριζομένων και ως νομικών προσώπω». Το άρθρο 63αφορούσε τα μπαλταλίκια και όριζε τα εξής: « Δάση υπαγόμενα επί τουρκοκρατίας εις την κατηγορίαν μπαλταλίκι, περί ων τα άρθρα 91 και εφεξής του τουρκικού περί γαιών νόμου της 7 Ραμαζάν 1274 (1858) παραχωρούνται κατά κυριότητα εις τας Κοινότητας κλπ...* » Ωστόσο, το άρθρο 65 § 3 του ίδιου νόμου έβαζε τον παρακάτω περιορισμό: η αναγνώριση ενός δάσους σαν ιδιοκτησία της ολότητας των κατοίκων ή της κοινότητας δεν μπορούσε να ξεπεράσει τα 15000 στρέμματα, εκτός αν πρόκειται για κοινοτική ιδιοκτησία και υπάρχουν έγγραφα του τούρκικου κτηματολογίου, που ν' αποδείχνουν τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα. Αλλά και σε αυτήν την περίπτωση η αναγνώριση δεν μπορεί να ξεπεράσει τα 30.000 στρέμματα εκμεταλλεύσιμου δάσους. Άλλος περιορισμός, που έμπαινε με το άρθρο 66 του Ν. 4173, αφορούσε τη διάθεση των εσόδων που έδιναν τα δάση αυτά. Τα χωριά ή οι κοινότητες είχαν την υποχρέωση να διαθέσουν τις προσόδους από την εκμετάλλευση των δασών: α) για φύλαξη, συντήρηση και καλή διαχείριση, β) δασική εκπαίδευση και ανέγερση σχολικών κτηρίων και γ) για έργα οδοποιίας ή υδραυλικά. Για το ζήτημα της ιδιοκτησίας των δασών και τα προβλήματα που προέκυψαν με την ένταξη των νέων χωρών στην Ελληνική επικράτεια, βλ. Π. Γρίσπος, «Τα Δάση της Ηπείρου», *ΗΕ* 2 (1953), σ. 197-202.

δασών τους ως κοινοτική ιδιοκτησία. Αντίθετα, όσοι οικισμοί δεν διέθεταν αποδεικτικά στοιχεία δεν μπόρεσαν να τα κρατήσουν. Συγκεκριμένα, το δάσος του Μετσόβου, εκτάσεως 26.500 στεμμάτων[64], στο οποίο συμπεριλαμβάνεται και αυτό του Βοτονοσίου, αφού το εκμεταλλεύτηκε το ελληνικό δημόσιο, από το 1912 έως το 1929, χαρακτηρίσθηκε με βάση τα άρθρα 62 και 63 του νόμου 4173 του 1929 κοινοτικό [65]. Το ίδιο συνέβη και με το Ανήλιο που, όπως είδαμε, είχε και εκεί προηγηθεί δίκη με την οθωμανική διοίκηση και, προφανώς, τα σχετικά έγγραφα της δίκης βοήθησαν να διατηρήσει ως κοινοτική το σύνολο της δασική του ζώνης, που αγγίζει τα 23600 στρέμματα[66]. Στην Κουτσούφλιανη το 1881 οι Οθωμανοί είχαν παραχωρήσει στους κατοίκους της, τη δωρεάν εκμετάλλευση του δάσους[67], προφανώς ως μία πράξη δελεασμού, ώστε να παραμείνει η περιοχή εντός των Οθωμανικών συνόρων, κάτι που τελικά δεν συνέβη, εφόσον την ίδια χρονιά η περιοχή περιήλθε στην ελληνική επικράτεια. Ωστόσο, το 1897 με την επαναχάραξη των συνόρων, η κοινότητα της Κουτσούφλιανης επανεντάχθηκε στην τουρκική επικράτεια και ακολούθησε η έξοδος των κατοίκων της προς τα ελληνικά εδάφη, όπου δημιούργησαν νέο οικισμό στα εδάφη του μοναστηριού της Λιμπόχοβας. Το 1912, με την ένταξη της περιοχής στην ελληνική επικράτεια, ξεκινούν δικαστικοί αγώνες των κατοίκων με το ελληνικό δημόσιο, προκειμένου να διατηρήσουν το καθεστώς της συνιδιοκτησίας, που είχαν από την οθωμανική περίοδο, όπου τα έσοδα από την εκμετάλλευση του δάσους μοιράζονταν μεταξύ των κατοίκων[68]. Διαθέτοντας ισχυρά οθωμανικά έγγραφα κατάφεραν τελικά, με τελική απόφαση που εκδόθηκε από

[64] Ε.Σ.Υ.Ε., Κατανομή της εκτάσεως της Ελλαδικής Χώρας κατά βασικές κατηγορίες χρήσεως (προαπογραφικά στοιχεία της Απογραφής Γεωργίας – Κτηνοτροφίας του έτους 1991), Αθήνα 1995, σ. 104.

[65] Βλ. «Έκθεσις περί προσωρινής διαχειρίσεως του Κοινοτικού δάσους Μετσόβου δια την δεκαετίαν 1936/1937 έως 1945/1946», *ό.π.*, σ. 3-4.

[66] Ε.Σ.Υ.Ε., ό.*π.*

[67] Γ.Ν.Σάρρος-Α.Δ.Στρατής, *Ιστορία της Κουτσουφλιανης(Παναγία Καλαμπάκας)*, έκδοση Αδελφότητα Παναγίας, Αθήνα 1997, σ. 12.

[68] Σήμερα, τα έσοδα από το συνιδιόκτητο δάσος της Κουτσούφλιανης διανέμονται μεταξύ των κατοίκων της παλιάς Κουτσούφλιανης (νυν Πλατάνιστος) και των κατοίκων της νέας Κουτσούφλιανης (νυν Παναγιά), η οποία δημιουργήθηκε μετά το 1897 από κατοίκους της παλιάς Κουτσούφλιανης, πάνω στα εδάφη του μοναστηριού της Λιμπόχοβας, ενσωματώνοντας και τον προϋπάρχοντα οικισμό Λιμπόχοβα ή Καλυβοχώρι. Ωστόσο, ως το 1957 οι κουτσουφλινιώτες και οι «caliviani » (όπως αποκαλούνταν από τους κουτσουφλινιώτες οι παλιοί κάτοικοι της Λιμπόχοβας), παρόλο που μοιράζονταν τον ίδιο οικισμό, διατηρούσαν χωριστά δικαιώματα επί των κοινοτικών εδαφών της περιοχής. Οι μεν caliviani δεν είχαν δικαιώματα στο συνιδιόκτητο δάσος της παλιάς Κοτσιούφλεανης, οι δε κουτσουφλινιώτες δεν μπορούσαν να βοσκήσουν στα εδάφη των caliviani, που περιέβαλαν τον οικισμό της νέας Κουτσούφλιανης. Μετά το 1957, λόγω των επιγαμιών που συνήφθησαν και των συγγενειών που δημιουργήθηκαν μεταξύ των δύο πληθυσμιακών ομάδων, αποφασίστηκε και η ενοποίηση των κοινοτικών δικαιωμάτων.

τις δικαστικές αρχές του Βόλου, το 1925[69], να κατοχυρώσουν το καθεστώς της συνιδιοκτησίας στο δάσος της παλιά Κουτσούφλιανης, που καταλαμβάνει σήμερα, μαζί με τα εδάφη της νέας Κουτσούφλιανης (νυν Παναγιά), 29.100 στρέμματα γης[70].

Εντελώς διαφορετικά εξελίχθηκαν τα πράγματα στο Μαλακάσι και την Μηλιά. Ο πρώτος οικισμός το 1881 περιήλθε στην ελληνική επικράτεια, ωστόσο είχε την ατυχία, μετά το 1897, που έγινε η επαναχάραξη της ελληνοτουρκικής μεθορίου, να αποκοπεί από το μεγαλύτερο μέρος της τεράστιας και λίαν παραγωγικής δασικής ζώνης του, η οποία περιήλθε στην τουρκική επικράτεια. Το αποτέλεσμα ήταν η κοινότητα να χάσει τον πιο σημαντικό πόρο της, με τον οποίο χρηματοδοτούσε πλήθος έργων. Το 1912, με την απελευθέρωση της Ηπείρου, ο οικισμός επανενώθηκε με τη χαμένη, από το 1897, δασική του ζώνη, η οποία, ωστόσο θεωρήθηκε από το ελληνικό κράτος περιουσία του ελληνικού δημοσίου[71]. Το αποτέλεσμα ήταν η άλλοτε πλουσιότερη κοινότητα της επαρχίας Καλαμπάκας, να απολέσει την εκ των δασών κολοσσιαία περιουσία της και να καταδικαστεί σε οικονομικό μαρασμό, εφόσον εκτός από το δάσος οι κάτοικοί της απώλεσαν και την εξ αγρών και λιβαδιών ατομική περιουσία τους, διότι αυτά μένοντας ακαλλιέργητα, από το 1897 έως το 1912, καλύφθηκαν από δάση, με αποτέλεσμα μετά το 1912 κανείς να μην τολμήσει να τα καλλιεργήσει φοβούμενος τους δασικούς νόμους[72]. Η δασική έκταση του Μαλακασίου, που σήμερα ανήκει στο σύνολό της στο κράτος, είναι 36.000 στρέμματα σε ένα σύνολο 60.500 στρεμμάτων συνολικής κοινοτικής έκτασης. Τέλος, από τα κοινοτικά εδάφη της Μηλιάς, συνολικής έκτασης 56.372 στρεμμάτων, η κοινότητα κατέχει μόνο τα 17.920 χιλιάδες στρέμματα, ενώ τα υπόλοιπα 35800

[69] Γ.Ν.Σάρρος-Α.Δ.Στρατής, *ό.π.*, σ. 403.
[70] Ε.Σ.Υ.Ε., .*ό.π*, σ. 116.
[71] Το 1914 η κοινότητα Μαλακασίου βασιζόμενη στα σουλτανικά φιρμάνια της Χώρας Μετσόβου προσπάθησε να διεκδικήσει τα παλιά της κοινοτικά εδάφη. Ωστόσο, η ελληνική διοίκηση έκρινε ότι τα όρια που καταγράφονταν στα φιρμάνια είναι ακαθόριστα και τελείως άγνωστα στους περισσοτέρους, γι' αυτό και ανεπαρκή ως αποδεικτικά στοιχεία, σε αντίθεση με τα οθωμανικά δικαστήρια, λίγα χρόνια πριν, που είχαν λάβει υπόψη τα ίδια φιρμάνια, για να αναγνωρίσουν τα κοινοτικά δάση του Μετσόβου και του Ανηλίου. Στη συνέχεια η κοινότητα ισχυρίστηκε ότι εκμίσθωνε τη διαφιλονικούμενη περιοχή, μέχρι προ ολίγων ετών. Η έρευνα που έγινε στα αρχεία του κτηματολογίου της τουρκικής κυβέρνησης στα Ιωάννινα, δεν αποκόμισε κάποιο έγγραφο, ενώ το οθωμανικό αρχείο του Μετσόβου, που, πιθανόν να διατηρούσε τα σχετικά έγγραφα, καταστράφηκε κατά τον πόλεμο του 1912-1913, με αποτέλεσμα να χαθούν πολύτιμα στοιχεία για την τοπική ιστορία. Έτσι, το ελληνικό δημόσιο θεώρησε όλα τα δάση του καζά Μετσόβου, τα οποία, μετά τον πόλεμο του 1897, περιήλθαν στην τουρκική επικράτεια ως δική του περιουσία. Βλ. Αρχείο Γενικής Διοίκησης Ηπείρου, φ. 26, υποφ. Ι, 180, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλου 15602 και φ. 26 , υποφ. ΙΙΙ, 30-45, έγγραφα με αριθμό πρωτοκόλου 11828 και 17305.
[72] Βλ. Ι. Παπασωτηρίου, «Επαρχία Καλαμπάκας», *Τρικαλινά* 7 (1987), σ. 199-201.

στρέμματα, που περιλαμβάνουν όλη την ζώνη της οξιάς και το βοσκοτόπι της Dzînă, ανήκουν στο ελληνικό δημόσιο[73].

Τελικά, οι περιπτώσεις που οι οικισμοί της Πίνδου διατήρησαν ως κοινοτική τους περιουσία το σύνολο της δασικής ζώνης που κατείχαν κατά την οθωμανική περίοδο, υπήρξαν σπάνιες. Το ελληνικό δημόσιο μετέτρεψε το μεγαλύτερο μέρος των δασών της Πίνδου σε δημόσια περιουσία. Φαίνεται ότι τόσο για το Οθωμανικό κράτος, όσο και για το Ελληνικό δημόσιο, ήταν αδιανόητο ολόκληρα βουνά να ανήκουν σε κοινότητες, γι' αυτό, με το πρόσχημα της δασικής νομοθεσίας και του εξορθολογισμού της διαχείρισης των δασών, μετέτρεψαν τις περιοχές αυτές σε κρατική κτήση. Πουθενά δεν διαφαίνεται στην παραπάνω πράξη κάποια λογική οικονομικής ανάπτυξης, αλλά μάλλον μία προσπάθεια να μεταφερθούν τοπικοί πόροι στο εθνικό ταμείο. Οι οικισμοί της Πίνδου πέραν του ότι δέχθηκαν ένα ακόμα πλήγμα στη μακραίωνη παράδοση κοινοτικής αυτοδιαχείρισης, στο όνομα ενός υπερσυγκεντρωτικού κράτους, απώλεσαν ζωτικούς πόρους σε μία εποχή που η ξυλοπαραγωγή στην οροσειρά έπαιρνε σημαντικές διαστάσεις και θα μπορούσε να αποφέρει στις κοινότητες πόρους ικανούς, να διατηρήσουν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού τους[74].

2) Οι βοσκότοποι (Locuri ti păšteare)

Η μεγάλη μετακινούμενη κτηνοτροφία, όντας ένας οικονομικός κλάδος χαμηλών κεφαλαιουχικών απαιτήσεων και αυξημένης επιχειρηματικής ευελιξίας, αποτελούσε έναν από τους ελάχιστους οικονομικούς τομείς της Πίνδου που μπορούσε να ανταποκριθεί άμεσα στις καταναλωτικές απαιτήσεις ευρύτερων αγορών. Αυτό σήμαινε ότι τα κτηνοτροφικά νοικοκυριά της οροσειράς χρησιμοποιώντας φυσικές μεθόδους αναπαραγωγής και εφαρμόζοντας κατάλληλη διαχείριση του ζωικού αποθέματος πετύχαιναν με ελάχιστο κόστος αύξηση του ζωικού τους κεφαλαίου, συνεπώς και αύξηση των προσόδων τους. Ωστόσο, υπήρχε ένας παραγωγικός συντελεστής, ο οποίος συχνά έθετε εμπόδια στην φυσική δυναμικότητα του

[73] Οι πληροφορίες που έλαβα από τις κοινοτικές αρχές της Μηλιάς για τα μεγέθη των κοινοτικών εκτάσεων δεν ταυτίζονται απόλυτα με τα δεδομένα των επίσημων απογραφών.

[74] Ακόμη και σήμερα είναι διάχυτη στους δασοκτήμονες οικισμούς της Πίνδου κάποια πικρία για την κρατικοποίηση των δασών τους, τα οποία μπόρεσαν να διατηρήσουν κοινοτικά σε όλη την οθωμανική περίοδο, συχνά δε αποκαλούν αυτήν την ενέργεια του ελληνικού δημοσίου « ληστρική » πράξη. Βλ. Ν. Ζιάγκος, *ό.π.*, σ. 120.

κτηνοτροφικού κλάδου. Πρόκειται για την επάρκεια των προσφερομένων προς βόσκηση γαιών. Όσον αφορά τους χειμερινούς βοσκότοπους του κάμπου, αυτό το πρόβλημα ελάχιστα απασχολούσε τους κτηνοτρόφους της Πίνδου, τουλάχιστον, κατά την περίοδο, που στην οθωμανική αυτοκρατορία έχουμε την εμφάνιση των μεγάλων γαιοκτησιών. Οι τσιφλικάδες προτιμούσαν τα σίγουρα και σταθερά έσοδα που τους εξασφάλιζαν τα τσελιγκάτα που ενοικίαζαν την γη τους, παρά την επέκταση των αμφίβολης αποδοτικότητας καλλιεργειών τους[75]. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο το γεγονός ότι η Θεσσαλία, όπου ξεχείμαζαν τα περισσότερα κοπάδια της Πίνδου, στο παρελθόν παρουσίαζε περισσότερο κτηνοτροφικό παρά γεωργικό χαρακτήρα[76].

Διαφορετικά ήταν, ωστόσο, τα πράγματα με τα θερινά βοσκοτόπια, τα οποία στη συντριπτική τους πλειοψηφία, δεν αποτελούσαν ιδιοκτησίες, αλλά γαίες ανήκουσες στο νομικό πρόσωπο των ορεινών κοινοτήτων. Η εδαφική τους στενότητα και η κοινή τους χρήση αποτελούσαν παράγοντες που αναδείκνυαν, κατά καιρούς, δύο ειδών προβλήματα. Το πρώτο άπτεται της αναλογίας γης και ζώων, δηλαδή της δυνατότητας να δεχτεί ο κοινοτικός βοσκότοπος το σύνολο των κοπαδιών που κατείχαν οι κάτοικοι αλλά και οι ξένοι κτηνοτρόφοι που τον χρησιμοποιούσαν. Η μεγέθυνση των ποιμνίων καθιστώντας τους βοσκότοπους ανεπαρκείς, οδηγούσε σε επέκταση των κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων εκτός των καθορισμένων ορίων, συνεπώς σε σύγκρουση με τους υπολοίπους κατοίκους αλλά και με όμορους οικισμούς. Αυτή η κίνηση διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της οικιστικής και περιβαλλοντικής φυσιογνωμίας της Πίνδου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα μεγάλα κτηνοτροφικά κέντρα της οροσειράς. Η κτηνοτροφική τους επέκταση οδηγεί σε επισκίαση ή και διάλυση των ανεμικών γεωργικών εγκαταστάσεων της περιοχής, ωθώντας τους σταδιακά σε ψηλότερες τοποθεσίες, κοντά στην υποαλπική ζώνη των βουνών, όπου υπάρχει μεγαλύτερη διαθεσιμότητα βοσκοτόπων. Ωστόσο, η δημογραφική μεγέθυνσή τους, η οποία αποτελεί απόρροια της κτηνοτροφικής τους δυναμικής, επιφέρει νέα αύξηση του κτηνοτροφικού κεφαλαίου καθιστώντας, έτσι, τη γη που κατέχουν ανεπαρκή.

---

[75] Βλ. Κ. Καραβίδας, *Αγροτικά*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1978 (φωτογραφική ανατύπωση από την έκδοση του 1931), σ. 112,118,120,122. Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα* , εκδ.Εξάντας , 1975, σ.113.

[76] Βλ. Δ. Κ. Τσοποτός, *ό.π.*, σ. 149, Π. Γρίσπος, *Δασική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, *ό.π.*, σ. 35-36, M. Sivicnon, *Θεσσαλία, γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, μτφρ. Γιούλη Αναστοπούλου, έκδοση Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τραπέζης, Αθηνα 1992, σ. 224.

Καταφεύγουν τότε, είτε στην αρπαγή γαιών από γειτονικούς οικισμούς είτε στο κάψιμο των δασών, γεγονός που είχε αρνητικές επιπτώσεις στο περιβάλλον της οροσειράς.

Το δεύτερο πρόβλημα, που ενέκυπτε συχνά με τους ορεινούς βοσκότοπους, σχετίζονταν με την νομή τους. Οι κτηνοτρόφοι επιδιώκοντας πάντα τη μεγαλύτερη απόδοση των ποιμνίων τους, φρόντιζαν να εγκαθίστανται σε τοποθεσίες που διέθεταν ποιοτικότερη τροφή. Ωστόσο, σε ένα βοσκότοπο αυτά τα σημεία ήταν συγκεκριμένα, συνεπώς, αν η κατ' έτος νομή τους αποτελούσε προνόμιο των ίδιων τσελιγκάτων, ήταν φυσικό να δημιουργηθούν δυσαρέσκειες στην υπόλοιπη κτηνοτροφική ομάδα. Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, ότι ο χαρακτηρισμός μίας ορεινής περιοχής ως βοσκότοπου και η νομή της από την κτηνοτροφική ομάδα, αν αφήνονταν στην τύχη, νομοτελειακά οδηγούσε σε συγκρούσεις. Η αποφυγή αυτών των καταστάσεων απαιτούσε την ύπαρξη ενός μηχανισμού κατανομής και επιτήρησης των βοσκοτόπων. Απαιτούνταν, λοιπόν, η ύπαρξη ενός κανονιστικού πλαισίου, το οποίο θα απέτρεπε τους ιδιοκτήτες των κοπαδιών από το να αυθαιρετούν τόσο μεταξύ τους όσο και εις βάρος της υπόλοιπης κοινοτικής γης. Κυρίως, όμως, απαιτούνταν η σύσταση ενός οργάνου που θα ρύθμιζε, αλλά και θα επιτηρούσε την εφαρμογή αυτού του πλαισίου. Γνωρίζουμε ότι, κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο, την ευθύνη για τη διαχείριση των βοσκοτόπων την είχαν οι θεσμοθετημένες κοινοτικές αρχές. Πιθανολογούμε όμως ότι, κατά τη μεσαιωνική και πρώιμη οθωμανική περίοδο, αποτελούσε υπόθεση της σύναξης των προσώπων που ηγούνταν των τσελιγκάτων του τόπου. Αυτές οι συνελεύσεις των κεφαλών της κτηνοτροφικής ομάδας αποτέλεσαν μία πρώιμη μορφή κοινοτικής οργάνωσης, εφόσον η θεματολογία τους δεν περιοριζόταν στη διαχείριση των βοσκοτόπων, αλλά επεκτείνονταν και σε άλλα κοινοτικά ζητήματα. Συνεπώς, η σύναξη των τσελιγκάδων αποτέλεσε την αφετηρία της κοινοτικής οργάνωσης πολλών οικισμών της οροσειράς και παρέμεινε, ως μοντέλο διαχείρισης των κοινών, σε κοινότητες όπου κυριαρχούσε η κτηνοτροφική οικονομία[77]. Αλλά και σε εκείνους τους οικισμούς, που οι κοινωνικοοικονομικές αλλαγές μείωσαν την επιρροή τους, όσες αποφάσεις της κοινότητας σχετίζονταν με ζητήματα βοσκοτόπων απαιτούσαν τη

[77] Α. Βακαλόπουλος, «Ιστορικαί έρευναι εν Σαμαρίνη Δυτικής Μακεδονίας», *Γρηγ. Παλαμάς* 21 (1937), σ. 66., Β.Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1995, σ.. 49-50.

συναίνεση των επικεφαλείς της κτηνοτροφικής ομάδας, διαφορετικά επέκειτο σύγκρουση με το πιο μαχητικό τμήμα του πληθυσμού της περιοχής τους.

Έχοντας υπόψη τα όσα αναπτύξαμε παραπάνω αντιλαμβανόμαστε ότι η ζωοτροφία, και ειδικότερα η μεγάλη κτηνοτροφία, κατέχουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση και διατήρηση του εθιμικού δικαίου που εφαρμόζονταν στις κοινότητες της Πίνδου, αναφορικά με τις κοινές γαίες. Η λέξη nomie, η οποία προσδιόριζε νομικά το πλαίσιο χρήσης της κοινής γης, ταυτίζονταν πρωτίστως με την κατανομή των κτηνοτροφικών ζωνών[78]. Κατά παρόμοιο τρόπο και στη Χώρα Μετσόβου η πιο ολοκληρωμένη μορφή διαχείρισης κοινών γαιών εφαρμόζονταν στους βοσκότοπους της μεγάλης κτηνοτροφίας, οι οποίοι εδώ και αιώνες εντοπίζονται σε συγκεκριμένες περιοχές. Ωστόσο, αυτή η σταθεροποίησή τους έρχεται σε αντίθεση με τα ισχύοντα πρότυπα άλλων κοινοτήτων της Πίνδου, όπου οι ζώνες της κτηνοτροφικής δράσης επεκτάθηκαν σταδιακά στο μεγαλύτερο τμήμα των εδαφών τους. Ως ένα βαθμό, αυτή η διαφοροποίηση μπορεί να αποδοθεί στον πλούτο των φυσικών υψιπέδων που διέθετε η Χώρα. Κυρίως, όμως, αποτελεί αντανάκλαση του πολύμορφου αγροτικού μοντέλου της Χώρας, το οποίο απαιτούσε μία ισορροπημένη χρήση των γαιών, συνεπώς περιορισμό της κτηνοτροφικής δράσης σε αυστηρά καθορισμένες εδαφικές ζώνες. Αυτές καταλαμβάνοντας μία δόλου ευκαταφρόνητη έκταση[79] συγκροτούσαν το κτηνοτροφικό δίκτυο της Χώρας, το οποίο αποτελούνταν από τους εξής βοσκότοπους.

Δυτικό τμήμα της Χώρας.

Ο βοσκότοπος της οροπεδική ζώνης της Χώρας: Περιελάμβανε το βόρειο τμήμα του οροπεδίου της Politsă και τις μεσημβρινές και δυτικές πλαγιές του Μαυροβουνίου και της Κατάρας, όπου χρησιμοποιούνταν κυρίως ως στειροτόπια

[78] Ένας από τους βασικούς κτηνοτροφικούς φόρους του Βυζαντινού κράτους ήταν το « εννόμιον ». Εισπράττονταν ως δικαίωμα βοσκής από όσους έκαναν χρήση κοινής ή κρατικής γης. Ήταν χρηματικός φόρος και επιβάρυνε σημαντικά τις αγροτικές ομάδες, πολύ περισσότερο δε τους κατόχους κοπαδιών που είχαν ανάγκη από μεγάλα βοσκοτόπια. Α. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1997, σ. 173, 175, 247.

[79] Οι βοσκότοποι της Χώρας, όπως και τα δάση της, καταλάμβαναν μία τεράστια έκταση γης. Στην απογραφή του 1961 υπολογίζονται σε 142.500 στρέμματα γης σε σύνολο εκτάσεων 317.500 στρέμματα και αντίστοιχα στην απογραφή του 1991 σε 115.200 χιλιάδες στρέμματα σε σύνολο εκτάσεων 319.900 στρέμματα. Δηλαδή, αναφερόμαστε σε ποσοστό 36% με 45 % της συνολικής εδαφικής έκτασης της Χώρας. Βλ. Ε.Σ.Υ.Ε, Απογραφή γεωργίας και κτηνοτροφίας 1961, σ.123,142, Ε.Σ.Υ.Ε., Κατανομή της εκτάσεως της Ελλαδικής Χώρας κατά βασικές κατηγορίες χρήσεως (προαπογραφικά στοιχεία της Απογραφής Γεωργίας – Κτηνοτροφίας του έτους 1991), *ό.π.*, σ. 104, 116.

(Locu te stearpe). Ανήκει στο Μέτσοβο και το υψόμετρό του κυμαίνεται μεταξύ των 1300 και 2000 μέτρων.

Ο βοσκότοπος του κεντρικού ορόκυκλου της Χώρας.: Αποτελεί ένα υψικόρυφο οροπέδιο, το οποίο ξεκινώντας από τον αυχένα του Ζυγού εκτείνεται σταδιακά μέσω των τοποθεσιών Lacu, Vuloagă largă, Furkă, Δokime, Cupăńie έως το ύψωμα Etu. Τα στειροτόπια του εντοπίζονται στις τοποθεσίες Cătară, Džugu, Mirădzî, Papacosta, Dumă. Ανήκει κυρίως στο Ανήλιο και εν μέρει στο Μαλακάσι. Το υψόμετρό του κυμαίνεται μεταξύ των 1700 – 1900 μ. Από τον 17ο έως και τον 20ο αιώνα ο έλεγχος διαφόρων τμημάτων του προκαλούσε φιλονικίες μεταξύ του Μαλακασίου και του Ανηλίου. Όπως θα δούμε παρακάτω, τον 18^{ου} και τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα ανήκε σε εδάφη της Χώρας που υπάγονταν σε ειδικό φορολογικό καθεστώς.

Ο βοσκότοπος της Mandra Hodža : Ευρισκόμενος στη βορειότερη άκρα του Λάκμου αποτελεί έναν εκτεταμένο αυχένα, που ενοποιεί τη δυτική και ανατολική πλευρά της Ronă. Ως τα τέλη του 19ου αιώνα ανήκε στο Ανήλιο και μετά πουλήθηκε στο ασπροποταμίτικο χωριό Χαλίκι. Και αυτός υπάγονταν στο ειδικό φορολογικό καθεστώς της Χώρας. Το υψόμετρό του κυμαίνεται μεταξύ των 1600 - 1700 μ.

Ο βοσκότοπος της Făntăna mare: Βρίσκεται επί των δυτικών πλαγιών του Λάκμου στη νότια πλευρά του φαραγγιού της Ronă. Ανήκει στο Ανήλιο και το υψόμετρό του κυμαίνεται μεταξύ των 1600 – 1700 μ.. Και αυτός ο βοσκότοπος υπάγονταν στο ειδικό φορολογικό καθεστώς της Χώρας.

Ο βοσκότοπος του Περιστερίου: Καταλαμβάνει τις βορειοδυτικές πλαγιές του Λάκμου, πάνω από το μοναστήρι του Κόκκινου Λιθαρίου, έως και την υψηλή κοινοτική ζώνη της Ντερβεντίστας. Τον 18ο αιώνα υπήρξε αιτία φιλονικιών μεταξύ της Χώρας και της Ντερβεντίστας. Σήμερα, ανήκει στη Ντερβεντίστα. Το υψόμετρό του κυμαίνεται μεταξύ των 1400 – 2200 μ.

Ανατολικό τμήμα της Χώρας:

Ο βοσκότοπος της Dzînă: Καταλαμβάνει την απώτατη βορειοδυτική άκρα της κοιλάδας του άνω Πηνειού. Ανήκει στην Μηλιά και ένα μικρό τμήμα του στο Μαλακάσι. Το υψόμετρό του κυμαίνεται μεταξύ των 1500-1600 μ.

Ο βοσκότοπος της ανατολικής εγκάρσιας οροσειράς της Χώρας:. Συγκροτείται από τα υψικόρυφα οροπέδια των υψωμάτων Zdiryianu και Padea Mare –Murmintu,

τα οποία διαχωρίζουν την κοιλάδα της Μηλιάς από την κοιλάδα του άνω Πηνειού. Ανήκει στην Μηλιά και το υψόμετρό του κυμαίνεται μεταξύ των 1600 – 1700 μ.

Ο βοσκότοπος μεταξύ Μαυροβουνίου και όρους Căniză. Βρίσκεται στα όρια της Vale Caldă και περιλαμβάνει τις τοποθεσίες Padea Lungă, Šălătură, Stîńie, Fîntînă Vinită. Ανήκει στη Μηλιά και το υψόμετρό του κυμαίνεται μεταξύ των 1600 – 1700 μ.

Ο βοσκότοπος της Κουτσούφλιανης. Περιλαμβάνει τις τοποθεσίες Părleandză και Šălătură και το υψόμετρό του κυμαίνεται μεταξύ των 1300-1400 μ.

Η υψομετρική κλίμακα των περισσοτέρων από τους προαναφερμένους βοσκότοπους καθιστούσε απαγορευτική κάθε γεωργική δράση, με εξαίρεση τις θέσεις Stîńie της Μηλιάς, όπου τελευταία είχε αναπτυχθεί καλλιέργεια πατάτας και Părleandză της Κουτσιούφλενης, όπου είχαμε καλλιέργειες δημητριακών. Εντελώς ιδιόμορφη περίπτωση αποτελεί ο βοσκότοπος του Μετσόβου. Η τεράστια έκτασή του[80] και το ευνοϊκό του υψόμετρο αποτέλεσαν παράγοντες προσέλκυσης διαφοροποιημένων αγροτικών δραστηριοτήτων, γεγονός που καθιστούσε περίπλοκη τη διαχείρισή του. Μία σαφή εικόνα του καθεστώτος που διείπε την κτηνοτροφική ζώνη του Μετσόβου μας δίδει σχετικό έγγραφο του 1907 [81]. Αποτελεί ένα από τα τελευταία δείγματα μίας μακροχρόνιας παράδοσης κοινοτικής διοίκησης, η οποία τερματίστηκε το 1912, μετά την ένταξη της περιοχής στην ελληνική επικράτεια. Ας δούμε, λοιπόν, ορισμένα σημεία αυτού του εγγράφου:

« Σήμερον την δεκάτην ογδόη του μηνός Νοεμβρίου του έτους χιλιοστού εννέακοσιοστού εβδόμου (1907) ημέρα της εβδομάδας Κυριακήν εμείς οι υποφενόμενοι κάτοικοι Μετσόβου τσελνικάδες μικροί τε και μεγάλοι και χασάπηδες[82] προσκληθέντες υπό της Εφοροεπιτροπής[83] Μετσόβου εν τω Γραφείω αυτής, εν εκτάτω συνεδριάσει της ολομέλειας αυτής υπό την προεδρίαν του Πατριαρχικού Εξάρχου Μετσόβου κ. Δημητρίου, επειδή τας βοσκησίμους γαίας τας ανήκουσας τη Κοινότητα Μετσόβου προς κοινήν χρήσιν και ωφέλειαν των κατοίκων νεμόμεθα σήμερον διά την βοσκήν των ποιμνίων μας από κοινού, παρά τας παλαιάς συνήθειας

[80] Η συνολική του έκταση ξεπερνά τα 60.000 χιλιάδες στρέμματα, τα οποία είναι ίσα ή και περισσότερα από το άθροισμα των υπολοίπων βοσκοτόπων της Χώρας. Επίσης, αποτελεί έναν από τους μεγαλύτερους, αν όχι το μεγαλύτερο βοσκότοπο της Πίνδου.

[81] Πηγή Αρχείο Δήμου Μετσόβου.

[82] Η λέξη « χασάπηδες » του εγγράφου δεν αναφέρεται στους κρεοπώλες, αλλά σε όλο το ζωεμπορικό κύκλωμα της περιοχής.

[83] Ο όρος « Εφοροεπιτροπή » δήλωνε τις κοινοτικές αρχές του Μετσόβου, οι οποίες στην τοπική παράδοση έμειναν περισσότερο γνωστές ως « έφοροι ».

περί τάξεως και διαιρέσεως αυτών προτάσεως γενομένης υπό της Εφοροεπιτροπής ίνα επιτευχθή διά το εξής η παλαιά αυτή συνήθεια και ίνα εφαρμοσθή το τοιούτον αμέσως από το ερχόμενον έτος 1908 χιλιοστόν εννεακοστόν όγδοον, κατά τας σχετικάς διατάξεις του Κανονισμού της Κοινότητας του τοιούτου μη εκτελεστού όντος εφέτος δηλούμαι ευχαρίστως ότι συνάδομεν να συμμορφωθώμεν προς τα διατάξεις ταύτας και παλαιάς συνηθείας και υποσχόμεθα προς την κοινότητα Μετσόβου την αντιπροσωπευουμένην υπό την ως είρηται εφοροεπιτροπής, ότι απροφασίστως και αναντιρρήτως θα εφαρμόσωμεν από το αμέσως ελευσόμενον έτος 1908 την παλαιάν συνήθειαν περί της τάξεως και διαιρέσεως των βοσκησίμων γαιών υποχρεούμεθα επομένως, ίνα διαιρέσωμεν τας γαίας τοιάυτας δι ανάλογον μέρος των ποιμνίων α κατέχομεν εις ανάλογας στάνας όσας [...] *αρκέση δια τα εκ γιδοπροβάτων ποίμνια μας συμφώνως με το αρχαίον σχετικόν έγγραφον της διαιρέσεως και μοιρασιάς των στανών μεταξύ μας διά κλήρου συμφώνως μετά τα εν τω αρχαίω τοιούτω εγγράφω σύνορα δι εκάστην στάνην κ΄κοπάδι ως διαφαίνονται αι στάναι αύται και τα συνορά των συμφώνως τω ειρημένω αρχαίω εγγράφω από ημερομ*[...] *1807 ευρισκομένω εν τοις Αρχείοις της Εφορείας θα διαιρεθώσι δηλαδή ανάλογας στάνας εκ τω εν τω εγγράφω τούτων αναφερομένων και κατωτέρω διαγγραμένων δι' ανάλογον και το απαιτούμενον δι εκάστην στάνην αριθμόν των γιδοπροβάτων, θα αλλάζωμεν δε στάνη κατ' έτος αναμεταξύ μας ερχόμενοι γύρω των μοιρασθεισών διά λαχνού αρχήθεν εις ένα έκαστον στανών μέχρι συμπληρώσεως* [...]

- Το διάλεγμα της ανοίξεως και κούρεμα στείρων και ζυγουρίων να γείνουν εις το μερίδιον εκάστου κ΄εις τον κοινόν τόπον και ουχί εις ξένον μερίδιο .Έκαστος το μερίδιόν του θέλει φυλάξει μέχρι και της εορτής του αγίου Δημητρίου κατά Οκτώμβριον και είνε υπό ατομικήν ευθύνη ενός εκάστου η ζημία επροξενιθησομένη από τα κοπάδια εις ιδιοκτησίας κατοίκων , λειβάδια , χωράφια και λοιπά.

Απαγορεύεται αυστηρώς να έχωμεν πρόβατα ή άλλα ζώα ξένων και μη Μετσοβιτών εις τα κοπάδια μας καθ' [...] *εν τοιάυτη περιπτώσει και αποδείξη, κυρυττόμεθα έκπτωτοι παντός δικαιώματος διά του σχετικού δια τα σύνορα της περιφέρειας Μετσόβου φύλακος ή δραγάτου δικαιουμένου να κτασχέσει αυτά μέσον της Σεβαστής Κυβερνήσεως.*

- Προσέτι υποχρεώμεθα ίνα αποσύρωμεν αμέσως από σήμερον τα τυχόν ποίμνιά μας άτινα ευρίσκονται εις τας αμπέλους και το αλογολείβαδον της Κοινότητας τούθ' άπερ ρητώς απαγορεύεται του λοιπού.

-*Τα σύνορα δε των ώς είρηται στανών διαφαίνονται ως εξής .*

α!) Η τζούμα Μπάρμπουρη, έχει τα ακόλουθα σύνορα, συμφώνως με το ρηθέν αρχαίον έγγραφον όπερ ανεγγέλθη σήμερον εις υπηκοόν μας…(ακολουθεί η περιγραφή των συνόρων).

β!) Η ντομνιάσκα, έχει τα ακόλουθα σύνορα διά τρία κοπάδια…(ακολουθεί η περιγραφή των συνόρων).

γ!) Το λιάγκουνου, έχει τα ακόλουθα σύνορα διά τρία κοπάδια…(ακολουθεί η περιγραφή των συνόρων).

δ!) Το προύνου, έχει τα ακόλουθα σύνορα διά τρία κοπάδια…(ακολουθεί η περιγραφή των συνόρων).

ε!) Η μπίμπα, έχει τα ακόλουθα σύνορα διά τρία κοπάδια… (ακολουθεί η περιγραφή των συνόρων).

στ!) Το γιαλόγια, έχει τα ακόλουθα σύνορα διά τρία κοπάδια…(ακολουθεί η περιγραφή των συνόρων).

ζ!) Το κακιγκίνα, έχει τα ακόλουθα σύνορα διά τρία κοπάδια…(ακολουθεί η περιγραφή των συνόρων).

η!) Το στρούζινου, έχει τα ακόλουθα σύνορα διά τρία κοπάδια…(ακολουθεί η περιγραφή των συνόρων).

θ!)Η στήνα, έχει τα ακόλουθα σύνορα διά τρία κοπάδια…(ακολουθεί η περιγραφή των συνόρων).

ι!) Η τζούκα, έχει τα ακόλουθα σύνορα διά τα γαλάρια…(ακολουθεί η περιγραφή των συνόρων).

Εκ των άνω (10) στανών η μεν στάνη τζουκα ορίζεται και καθιερούται διά τους χασάπηδες Μετσόβου. Η δε στάνη τζούμα α Μπάρμπαλιε ορίζεται και καθιερούται διά πάντοτε διά τα χονδρά ζώα τας αγέλας, φοράδας, εργελέδες, γελάδια ωστόσο μετά το κόσσωμα των λιβαδίων οι βόσκονταις εις τα δύο ταύτας στάνας δύνανται να μπαίνουσι προς βοσκήν εις τα λειβάδια. Κληρώσεως δε γενομένης ενώπιον ημών…

(Ακολουθεί η περιγραφή των αποτελεσμάτων της κλήρωσης και η περιγραφή της εκ περιτροπής ανάληψη των στανών από τους τσελιγκάδες στα επόμενα χρόνια).

…Όστις εξ ημών, δυστροπίσει εις το εξής υποχρεούται αλληλεγγύως μεθ' ημών να πληρώνει εις το Κοινοτικόν Ταμείον ποινικήν ρήτραν εκ λιρών Οθωμανικών(Αρ. 50). Εκάστην των άνω δέκα (10) στανών οφείλει να δώσει εις την εκκλησίαν της αγίας Παρασκευής ανά δέκα (10) οκάδες ελαίου είτη εν όλω εκατόν (100) οκάδες ελαίου

ετησίως την 29 Ιουνίου εκάστου έτους. Έκαστος εξ ημών ερχόμενος την άνοιξην οφείλει να τραβήξη κατ' ευθείαν εις την επιλεγμένην στάνην του αναντιρρήτως και απροφασίστως. Διά τα γαλάρια γελάδια της Κοινότητας ευρισκόμενα εντός της πόλης ορίζεται βοσκή το παλαιόν χασάπικον μέρος(Ακολουθεί η περιγραφή των συνόρων). *Το αλογολείβαδον ορίζεται δια των κερατζήδων τα φορτηγά ζώα και δεν έχουν το δικαίωμα να υπάγουν εις την στάνην Τζούκαν καθώς και οι της στάνης Τζούκας να υπάγουν εις το αλογολείβαδον επί τη άνω ποινική ρήτρα.* (ακολουθούν οι υπογραφές των τσελιγκάδων).

Το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει από τη μελέτη αυτού του εγγράφου είναι ότι το εθιμικό δίκαιο που διείπε το βοσκότοπο του Μετσόβου είχε λάβει από παλιά έγγραφη μορφή. Έτσι, τα στανοτόπια που αναφέρονται στο ανωτέρω κείμενο, δεν ορίστηκαν τυχαία, αλλά με βάση τα όσα όριζε σχετικό έγγραφο του 1807, το οποίο δεν αποκλείεται να αποτελούσε ανατύπωση ενός ακόμη παλαιοτέρου σχετικού κειμένου. Αξιοσημείωτο, επίσης, είναι ότι ως σημεία οριοθέτησης αυτών των στανοτοπίων ορίζονταν διάφορα χωράφια. Αυτό σημαίνει ότι ο βοσκότοπος του Μετσόβου, δεν αποτελούσε μία αμιγώς κτηνοτροφική έκταση, αλλά χώρο πολλαπλής αγροτικής χρήσης. Συγκεκριμένα, το νοτιοδυτικό τμήμα του οροπεδίου περιλάμβανε το συμπαγέστερο και ποιοτικότερο τμήμα των ιδιόκτητων χορτολιβαδικών εκτάσεων του οικισμού (livădzî din Politsă), ενώ το βόρειο και μεγαλύτερο τμήμα του είχε οριστεί ως περιοχή των στανοτοπίων (turîšte). Και εδώ, όμως, τα τσελιγκάτα δεν νέμονταν τα πάντα. Περιοριζόταν κυρίως στις λοφοσειρές και τα δασοσκέπαστα σημεία, ενώ τα επίπεδα σημεία περιλάμβαναν ιδιόκτητες εκτάσεις που χρησιμοποιούνταν, είτε ως κοφτολίβαδα είτε καλλιεργούνταν για την παραγωγή σίκαλης, κριθαριού ή βρόμης. Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, ότι το μικτό ιδιοκτησιακό καθεστώς που διείπε την συγκεκριμένη περιοχή αποτελούσε θρυαλλίδα συγκρούσεων, συνεπώς απαιτούνταν η ύπαρξη κανονιστικού πλαισίου. Όπως είδαμε παραπάνω, μία από τις βασικές αρχές αυτού του πλαισίου ήταν η υποχρέωση των κτηνοτρόφων να μεριμνούν ώστε τα κοπάδια τους να μην εισέρχονται στις ιδιόκτητες εκτάσεις. Από την άλλη πλευρά, μετά την απόληψη των χόρτων ή αντίστοιχα τη συγκομιδή της βρίζας ή του κριθαριού, οι ιδιοκτήτες των αγρών και των λιβαδιών ήταν υποχρεωμένοι να τους παραδίδουν σε κτηνοτροφική χρήση.

Μία άλλη ρήτρα που επιβλήθηκε στους ντόπιους κτηνοτρόφους, σύμφωνα με το ανωτέρω κείμενο, είναι να μη εντάσσουν στα κοπάδια τους πρόβατα ή ζώα ξένων

κτηνοτρόφων. Μάλιστα η κοινότητα έδινε στους « δραγάτες » το δικαίωμα όχι μόνο να κατασχέσουν τα ξένα ζώα, αλλά και να κηρύξουν τον κτηνοτρόφο, που παραβίασε αυτόν τον όρο, έκπτωτο παντός δικαιώματος επί του βοσκοτόπου. Ανεξάρτητα από τις αιτίες που οδήγησαν στην επιβολή αυτού του όρου[84], παρατηρούμε εδώ μία διαφοροποίηση των κανόνων σε σχέση με τον 18ο αιώνα, όπου σε σχετικά έγγραφα αναφέρεται η φορολόγηση ξένων ζώων, συνεπώς επιτρέπονταν να *παραθερίζουν* στους βοσκοτόπους της Χώρας [85].

Η ετήσια παλινδρομική κίνηση των μεγάλων κοπαδιών της Πίνδου με το σχεδόν τελετουργικό της χαρακτήρα, ο οποίος εντυπωσίαζε του ξένους περιηγητές, συνέβαλε στο να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι η οροσειρά κατοικούνταν από ένα νομαδικό λαό, που κινούνταν διαρκώς πίσω από τα κοπάδια του[86]. Πρόκειται, ωστόσο, για ένα ανακριβές στερεότυπο, εφόσον, όπως ήδη επισημάναμε και σε προγενέστερο κεφάλαιο[87], η τακτή εποχική μετακίνηση των κοπαδιών δεν οφειλόταν σε κάποια νομαδικού τύπου κοινωνική οργάνωση των Βλάχων, αλλά ήταν μία υποχρεωτική κίνηση επιβεβλημένη από τα γεωμορφολογικά και περιβαλλοντικά δεδομένα του βαλκανικού ανάγλυφου[88]. Στην πραγματικότητα η εκτροφή ζώων από

---

[84] Στο βοσκοτόπι του Μετσόβου, σε αντίθεση με άλλους ορεινούς οικισμούς της Πίνδου, κατέλυαν πολύ λίγα κοπάδια Σαρακατσαναίων ή Αρβανιτόβλαχων και, όποτε γινόταν αυτό, έπρεπε να υπάρχει η σύμφωνη γνώμη όλων των κτηνοτρόφων. Το ίδιο συνέβαινε και με τους βοσκότοπους του Ανηλίου και της Μηλιάς. Αντίθετα, στην Κουτσούφλιανη και, κυρίως, στο Μαλακάσι από τα τέλη του 19ου αιώνα τους βοσκότοπους νέμονται αποκλειστικά τα τσελιγκάτα των αρβανιτοβλάχων, οι οποίοι τους νοίκιαζαν από την κοινότητα. Ωστόσο, ορισμένοι κτηνοτρόφοι του Μετσόβου προκειμένου να εξυπηρετήσουν γνωστούς τους ή να εισπράξουν χρηματικά ποσά ενέτασσαν λαθραία στο δυναμικό των κοπαδιών τους ξένα πρόβατα, γεγονός που προκαλούσε αντιδράσεις και καταγγελίες προς τις κοινοτικές αρχές. Η απαγόρευση αυτής της πρακτικής προφανώς να αποσκοπούσε στη μη επιβάρυνση των αυστηρά καθορισμένων βοσκότοπων της περιοχής με επιπλέον αριθμό ζώων. Όμως, υφίστατο και θέμα είσπραξης κτηνοτροφικών τελών, δεδομένου ότι ένα σημαντικό ποσοστό των κοινοτικών εσόδων προέρχονταν από την είσπραξη του δικαιώματος βόσκησης. Αυτός ο φόρος υπολογίζονταν με βάση τον αριθμό των ζώων και, προφανώς, τα ξένα πρόβατα δε δηλώνονταν στις αρχές, όπως συνέβαινε συχνά και με τα ντόπια, γεγονός που προκαλούσε την αντίδραση των αρχών. Βλ. Γ.Δ.Η. Φ 308, Υπφ. IV 1928Β/5Μ Μετσόβου, τεύχ. πρωτ. 17856, Πράξις 99.

[85] Βλ. Γ. Πλατάρης, *Κώδικας Χώρας Μετσόβου των ετών 1708-1907*, *ό.π.,* σ. 38.

[86] Βλ. F. C. H. L. Pouqueville, *Ταξίδι στην Ελλάδα, Ήπειρος*, *ό.π.*, σ. 339-349, W. M. Leake, *Travels in northern Greece*, Vol. 1, σ. A.M.Hakkert-Publisher (φωτογραφική ανατύπωση Amsterdam 1967), σ. 425, 426, W. M. Leake, *Travels in northern Greece*, *ό.π.*, Vol. 4, σ. 301.

[87] Βλ Α΄ Μέρος, σ. 48, σημ. 13 .

[88] Στον ελληνικό χώρο οι διάφορες μορφές μετακινούμενης κτηνοτροφίας προσδιορίστηκαν και προσδιορίζονται ακόμη με τους όρους νομαδική, ημινομαδική, μεταβατική, transhumance, transhumance inverse όταν ο τόπος κατοικίας των οικογενειών των κτηνοτρόφων κατά διάρκεια του χειμώνα παρέμειναν τα βουνά και transhumance directe όταν βρίσκονταν στον κάμπο ένα φαινόμενο που αναπτύχθηκε κυρίως στον 20ο αιώνα. Ως γνωστόν οι ανωτέρω διαφοροποιήσεις σχετίζονται με τους τρόπους και τις πρακτικές που ακολουθούν οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι. Βλ. Δ.Ψυχογιός –Γ. Παπαπέτρου, «Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων», στο συλλογικό Δ. Ψυχογιός, Ρ. Καυταντζόγλου, Ευδ. Μανωλόγλου, Αρ. Μιχαλακοπούλου, Ματίνα Ναούμη και Γεωργ. Παπαπέτρου,

τους κατοίκους της Πίνδου άγγιζε ένα πολύ μεγάλο τμήμα του πληθυσμού και θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε τις ζωοτροφικές δραστηριότητες των κατοίκων της Χώρας μία υπόθεση που αφορούσε αποκλειστικά την προβατοτροφία της κτηνοτροφικής ομάδας. Τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα υπό το πρίσμα των ευρύτερων εμπορικών τους δραστηριοτήτων εμπλέκονταν ενεργά με τη μεγάλη κτηνοτροφία. Η ίδια λογική διείπε και την από μέρους τους εκτροφή μεγάλων ζώων, ιδίως ιπποειδών, εφόσον η ζωοτροφία συνιστούσε μία απαραίτητη υποδομή του σημαντικότατου για την οικονομία της Χώρας μεταφορικού κλάδου. Εκτός, όμως, από τα τσελιγκάτα, η ζωοτροφία ήταν υπόθεση και των αγροικιών. Με αιχμή την αιγοτροφία στήριζαν διατροφικά τη Χώρα και προμήθευαν με δέρματα την, κάποτε σημαντική, βυρσοδεψία της περιοχής. Δεν πρέπει, επίσης, να ξεχνάμε ότι η βάση της υφαντουργίας ενός ζωτικού κλάδου της πινδαϊκής οικονομίας ήταν το μαλλί, ένα ακόμη κτηνοτροφικό προϊόν. Τέλος, το κάθε νοικοκυριό ανεξάρτητα από τη σχέση του με αγροτικές δραστηριότητες ήταν, εκ των πραγμάτων, υποχρεωμένο να διατηρεί ζώα μεταφοράς αλλά και ζώα για την διατροφή του. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η ζωοτροφία της Χώρας, δεν ήταν μία αγροτική δραστηριότητα που αποσκοπούσε στην αυτοκατανάλωση, αλλά κυρίως μία δραστηριότητα συνδεδεμένη με τη μεταπρατική φύση της οικονομίας της. Η ανάγκη λοιπόν για βοσκότοπους δεν περιορίζονταν μόνο στα στανοτόπια των προβατοτρόφων, αλλά ήταν διευρυμένη πολύ περισσότερο, εφόσον έπρεπε να εξυπηρετηθεί όλο το ζωικό κεφάλαιο που εκμεταλλευόταν ο πληθυσμός της Χώρας. Στο ανωτέρω έγγραφο, εκτός από τα 8

Οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός αγροτικών κοινοτήτων, σ. 94, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1987). Υπάρχει, επίσης, ο μικτός ημινομαδισμός, όταν το χωριό βρίσκεται στους πρόποδες του βουνού, οπότε τα ζώα μετακινούνται και προς τις δύο κατευθύνσεις (βλ. χαρακτηριστικό παράδειγμα για τους Αρβανιτόβλαχους του Πωγωνίου σε Ε. Αλεξάκης, «Τα τσελιγκάτα και οι μετασχηματισμοί των Αρβανιτόβλαχων κτηνοτρόφων της Ηπείρου», *Γεωγραφίες* 5 (2003), σ. 116 και υποσ. 4. Άλλοι τρόποι μετακίνησης σε άλλες περιοχές του κόσμου είναι: α) ο παλμικός, β) ο ελλειπτικός, γ) της περιορισμένης έκτασης, δ) ο ακτινοειδής. Για περισσότερα βλ. Δ. Ψυχογιός-Γ. Παπαπέτρου, *ό.π.,* σ. 93-112, D.R. Blanks, «Transhumance in the Middle Ages. The Eastern Pyrenees», *The Journal of Peasant Studies* 23 (1995), σ. 64-87. Ωστόσο, θα πρέπει πάντα να είμαστε προσεκτικοί στη χρήση αυτών των όρων, ειδικά όταν αναφερόμαστε σε νομάδες ή ημινομάδες κτηνοτρόφους. Υπάρχουν στοιχεία που τους διακρίνουν σαφώς τους νομαδικούς λαούς από τους κατόχους κτηνών που μετακινούνται εποχικά, όπως οι Βλάχοι του ελλαδικού χώρου. Οι πρώτοι μετακινούνταν ομαδικά υπό την ηγεσία αρχηγών, χωρίς να έχουν σταθερό σημείο αναφοράς. Ξεκινώντας από την Ασία και ερχόμενοι προς την Ευρώπη δέχονται επιρροές, οι οποίες σταδιακά τους οδηγούν σε εγκατάλειψη αυτού του βίου και στη μόνιμη εγκατάστασή τους, κάτι που είχε επίπτωση στον τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας τους. Αντίθετα, οι εποχικά μετακινούμενοι Βλάχοι κτηνοτρόφοι, δεν ήταν παρά επαγγελματικές ομάδες που για αιώνες μετακινούνταν μεταξύ δύο σταθερών περιοχών, προκειμένου να εξασφαλίσουν τις καλύτερες διατροφικές και κλιματικές συνθήκες για το ζωικό τους κεφάλαιο. Συνεπώς, οι Βλάχοι δεν συνιστούν κατά το πρότυπο των νομαδικών λαών έθνος με ίδια πολιτική και στρατιωτική οργάνωση, αλλά είναι πολίτες οργανωμένων κρατών, όπου διατηρούν τη δική τους γη και δεν εγκαταβιούσαν σε κινητούς καταυλισμούς από συνήθεια αλλά από επαγγελματική ανάγκη**.**

στανοτόπια που προορίζονται για τα κοπάδια των τσελιγγάτων, καταγράφονται και δύο κτηνοτροφικές ζώνες για χρήση από τους « χασάπηδες » του Μετσόβου και τα «χονδρά ζώα». Η προμήθεια της αγοράς με κρέας, σε μία εποχή όπου δεν υπήρχαν μέσα συντήρησης, εξαρτιόταν από τη δυνατότητα των χασάπηδων, να έχουν ζώα έτοιμα προς σφαγή. Ωστόσο, δεν μπορούσαν να στηριχθούν μόνο στην διαθεσιμότητα των κτηνοτρόφων, γι' αυτό συντηρούσαν και δικά τους κοπάδια. Το καλοκαίρι, που ήταν πολυπληθέστερα, τα εξέτρεφαν μισθωμένοι βοσκοί στο βοσκοτόπι που τους διέθετε η κοινότητα, το οποίο ήταν το πιο κοντινό προς τον οικισμό. Το χειμώνα φρόντιζαν να μειώνουν τον αριθμό των ζώων, ώστε να μπορούν να τα εκτρέφουν σε στάβλους[89]. Επίσης, ο καθορισμός βοσκοτόπου για τις αγέλες των μεγάλων ζώων μας δείχνει ότι και στις αρχές του 20ου αιώνα γινόταν ακόμη εμπορική εκμετάλλευση των μεγάλων ζώων. Και τα δέκα στανοτόπια του ανώτερου εγγράφου καταλάμβαναν περιοχές της οροπεδικής ζώνης της Χώρας. Δεν συνέβαινε, όμως, το ίδιο με τους βοσκότοπους « *για τα γαλάρια της κοινότητας*», αλλά και με το « *αλογολείβαδο δια των κερατζήδων τα φορτηγά ζώα*», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο ανωτέρω κείμενο. Εδώ, έχουμε να κάνουμε πλέον με περιοχές, οι οποίες, όπως ήδη είδαμε σε κείμενα του 18ου αιώνα, αναφέρονται ως «*μερεά δια τα πράμματα*»[90] ή, εξειδικεύοντας πιο πολύ, ως «*μεράς των αλόγων* »[91]. Η διαφορά των μεράδων από τους βοσκοτόπους της μεγάλης κτηνοτροφίας είναι ότι οι πρώτοι απαντώνται σε κάθε αγροτικό οικισμό του παρελθόντος, ανεξάρτητα αν διέθετε κτηνοτροφικό πληθυσμό ή όχι. Συνήθως, επρόκειτο για εδαφικές ζώνες στην

[89] Το 1886 ο Λαμπρίδης καταγράφει τη λειτουργία εφτά σφαγείων στο Μέτσοβο και εν ώρα χειμώνος. Επίσης, παρατηρώντας τις διατροφικές συνήθειες του Συράκου χαρακτήρισε τους Βλάχους «κρεωφάγους». Βλ. Ι. Λαμπρίδης, *ό.π.*, σ. 18. Αν και ως ένα βαθμό η κρεατοφαγία των Βλάχων μπορεί να αποδοθεί στις κλιματολογικές συνθήκες των βουνών, οι οποίες απαιτούσαν λήψη τροφής πλούσιας σε θερμίδες, ο βασικός λόγος αυτής της συνήθειας ήταν οι ίδιες οι κτηνοτροφικές δομές των οικισμών της Πίνδου. Μπορεί ο κτηνοτροφικός κύκλος να είχε δομηθεί στη λογική της εκμετάλλευσης των παραγωγικών ζώων, γεγονός που απέτρεπε τους κτηνοτρόφους από κάθε πράξη αυτοκατανάλωσης, ωστόσο, η εκτροφή ενός τόσο μεγάλου αριθμού ζώων δημιουργούσε, εκ των πραγμάτων, διατροφικά πλεονάσματα, δεδομένου ότι κατ' έτος ένας σημαντικός αριθμός ζώων έκλεινε τον παραγωγικό του κύκλο, συνεπώς παραδίδονταν στην αγορά προς σφαγή. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, πως η κρεατοφαγία των Βλάχων σχετίζονταν κυρίως με την κατανάλωση πρόβιου κρέατος, ενώ αντίθετα άλλοι τύποι καταναλωνόταν σπάνια. Ήταν φυσικό, λοιπόν, το διατροφικό πλεόνασμα της κτηνοτροφικής παραγωγής και οι συγκεκριμένες καταναλωτικές συνήθειες να οδηγήσουν στην ανάπτυξη ενός εμπορικού κυκλώματος, που θα διαχειρίζεται τα αποθέματα κρέατος και δέρματος. Η ύπαρξή αυτού του κυκλώματος απαντάται από πολύ παλιά στις πηγές της Χώρας.

[90] Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.*, σ. 73. Προφανώς, αποτελεί ελληνική απόδοση της φράσης «mereao a prăvdzilor», που χρησιμοποιούνταν από τους κατοίκους του Μετσόβου.

[91] Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.*, σ. 104. Προφανώς, αποτελεί ελληνική απόδοση της φράσης « mereao a caĺilor », που χρησιμοποιούνταν από τους κατοίκους του Μετσόβου.

περιφέρεια των χωριών, οι οποίες δεν μπορούσαν να αξιοποιηθούν γεωργικά. Φυσικά, επρόκειτο για εδάφη που ήταν κοντά στον οικισμό, ώστε να μπορούν οι κάτοικοι να απολύουν ή να μαζεύουν καθημερινά τα ζωντανά τους. Στην περίπτωση, όμως, της Χώρας και ειδικά του Μετσόβου τα πράγματα ήταν πιο περίπλοκα. Σε έναν πληθυσμό 4000 με 5000 ατόμων, που, κατά τον 18ο και 19ο αιώνα, ακόμη και η πιο άπορη οικογένεια διατηρούσε τουλάχιστον ένα μεταφορικό και αντίστοιχα γαλακτοφόρο ζώο, η ανάγκη για μεράδες ήταν πολύ πιο αυξημένη. Από την άλλη πλευρά, όπως ήδη αναλύσαμε σε προγενέστερο κεφάλαιο, η αύξηση του πληθυσμού επέφερε μία επέκταση των καλλιεργειών και των λαχανόκηπων. Οι περιοχές που πλήττονταν άμεσα ήταν πάντα οι «μεράδες των ζώων », γεγονός που δημιουργούσε εντάσεις μεταξύ των κατοίκων. Συνεπώς, οι αρχές βρίσκονταν πάντα στην ανάγκη ή να διαφυλάτουν τους υπάρχοντες βοσκοτόπους των οικόσιτων ή να οριοθετούν νέους.

β) Οι ιδιόκτητες γαίες

Σε γενικές γραμμές οι αντιλήψεις των κατοίκων της Χώρας σχετικά με τη διαχείριση και το νομικό καθεστώς των γαιών της αποτελούσε απόρροια των οικονομικών χρήσεων που αναπτύσσονταν επί αυτών. Για παράδειγμα, οι φορείς των κτηνοτροφικών και δασοκομικών δραστηριοτήτων θεωρούσαν τη διατήρηση του κοινόχρηστου χαρακτήρα τους ζωτικής σημασίας για την οικονομική τους επιβίωση. Όντας υποχρεωμένοι να προβαίνουν σε απόληψη τροφής ή πρώτης ύλης απ' ευθείας από το περιβάλλον, ήταν φυσικό να απαιτούν τη διατήρηση της φυσικής του κατάστασης, κάτι που ήταν εφικτό μόνο υπό καθεστώς κοινής χρήσης. Αντίθετα, για τις γαίες που απέδιδαν κατόπιν τεχνικής επέμβασης όπως, για παράδειγμα, οι αγροί, προείχε η διαφύλαξη του κόπου και των δαπανών που πραγματοποιούνταν, προκειμένου να αναδειχθούν, γεγονός που καθιστούσε αναγκαία την κατοχή τους από τα πρόσωπα που τις εκμεταλλεύονταν. Συνεπώς, κάθε αναφορά στις κοινές γαίες της Χώρας ταυτίζεται με τους βοσκότοπους και τα δάση, ενώ κάθε αναφορά σε ιδιόκτητες γαίες αφορά τις καλλιεργούμενες εκτάσεις. Ωστόσο, δεν μπορούμε να μην επισημάνουμε μία ιδιομορφία αναφορικά με το καθεστώς χρήσης των αγροτικών ιδιοκτησιών της Χώρας. Σύμφωνα με το ισχύον εθιμικό δίκαιο, μετά τη συγκομιδή των καρπών οι αγροί μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως κοινόχρηστοι βοσκότοποι. Δηλαδή, η ιδιόκτητη φύση τους τύγχανε κοινοτικής προστασίας μόνον κατά τη

χρονική περίοδο που διαρκούσε ο καλλιεργητικός κύκλος. Θα μπορούσε κανείς να ερμηνεύει αυτήν την πρακτική ως κληρονομιά μίας παλιότερης εποχής, όπου τα εδάφη των κοινοτήτων ήταν στο σύνολό τους κοινόχρηστα. Θα πρέπει, ωστόσο, να έχουμε υπόψη ότι η ελεύθερη κυκλοφορία των ζώων στους αγρούς, κατά τη νεκρά γεωργική περίοδο ή κατά τη διάρκεια της αγρανάπαυσης, ήταν επιθυμητή και από τους καλλιεργητές, εφόσον έτσι εξασφάλιζαν καλύτερη λίπανσή τους. Ενδεχομένως, οι ανωτέρω πρακτικοί και εθιμικοί λόγοι να συνετέλεσαν στο να μην περιφράσσονται οι ιδιόκτητες αγροτικές γαίες της Χώρας. Σε καμία περίπτωση, ωστόσο, η μετατροπή τους, κατά την νεκρά γεωργική περίοδο, σε κοινόχρηστους βοσκότοπους δεν συνιστούσε αναίρεση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων. Ο κάθε ιδιοκτήτης μπορούσε ελεύθερα και ακώλυτα να χρησιμοποιήσει την γη του ως αντικείμενο συναλλαγής ή εκμετάλλευσης. Θα πρέπει, άλλωστε, να επισημανθεί ότι η εποχική μετατροπή των ιδιόκτητων αγροτικών γαιών σε κοινόχρηστους βοσκότοπους, δεν αφορούσε το σύνολο τους, αλλά ποίκιλε ανάλογα με το είδος της εκμετάλλευσης που ασκούνταν επί αυτών και τη γεωγραφική ζώνη που υφίστατο. Όταν, λοιπόν, αναφερόμαστε στις ιδιόκτητες γαίες της Χώρας, εννοούμε εδαφικές κτήσεις, όπου οι κάτοχοί τους είχαν το εμπράγματο δικαίωμα να τις χρησιμοποιήσουν ως αντικείμενα οικονομικής συναλλαγής, δηλαδή να τις πουλήσουν ή να τις κληρονομήσουν, εφόσον συναπάρτιζαν τμήμα της ακίνητης περιουσίας τους. Σε αυτήν την κατηγορία γαιών συμπεριλαμβάνονταν τόσο οι αγροτικές ιδιοκτησίες των νοικοκυριών όσο και οι ιδιοκτησίες θεσμικών φορέων, όπως η εκκλησία και η Χώρα.

Η δυνατότητα των νοικοκυριών της Χώρας, να διαχειρίζονται τις εκτάσεις που καλλιεργούσαν ελεύθερα, τα κατέτασσε σε καλύτερη μοίρα από τα εξαρτημένα νοικοκυριά των τιμαρίων, ιδίως σε μία εποχή, που η εντεινόμενη τσιφλικοποίησή τους χειροτέρευε τη θέση των αγροτικών πληθυσμών της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι η εδαφική στενότητα του ορεινού χώρου εξ' αντικειμένου δεν επέτρεπε τη δημιουργία εκτεταμένων καλλιεργειών, κάτι που καθιστούσε τη συνολική γεωργική παραγωγή της Χώρας ελλειμματική ή, στην καλύτερη περίπτωση, οριακή. Συνεπώς, η εικόνα που διαμορφώνεται για τους ιδιοκτήτες αγροτικών γαιών στην περιοχή της Χώρας παραπέμπει σε μικροκαλλιεργητές, οι οποίοι αδυνατούσαν να συντηρηθούν εξ' ολοκλήρου από τις μικρές και, ορισμένες φορές, άγονες εκτάσεις γης που κατείχαν. Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα γιατί τα νοικοκυριά της Χώρας δεν ακολούθησαν το παράδειγμα ορισμένων οικισμών της Πίνδου, όπου οι κάτοικοί τους

εγκατέλειψαν τους μικρούς κλήρους, για χάρη της πολύ πιο προσοδοφόρας κτηνοτροφίας. Αναλογιζόμενοι δε ότι η Χώρα διέθετε μεγάλους και καλούς βοσκότοπους τότε το παραπάνω ερώτημα καθίσταται ακόμη πιο επιτακτικό.

Στην προσπάθειά μου να κατανοήσω αυτό το φαινόμενο διαπίστωσα ότι η επιβίωση της γεωργικής οικονομίας τόσο στη Χώρα όσο και σε άλλους οικισμούς της οροσειράς, δεν μπορεί να κατανοηθεί μέσω μίας απλής ανάλυσης ποσοτικών κριτηρίων, αλλά απαιτεί προσέγγιση ευρύτερων πεδίων. Μόνο, μέσω της διερεύνησης του όλου πλέγματος των κοινωνικοοικονομικών δομών της Χώρας, γίνεται αντιληπτό ότι η γεωργία δεν αποτελούσε μία δευτερεύουσα οικονομική δομή, αλλά μία από τις βασικές συνιστώσες του αγροτικού και, εν γένει, συνολικού οικονομικού της μοντέλου.

1) Οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις

Η μακραίωνη παρουσία στην ορεινή γη της Χώρας Μετσόβου ενός μόνιμα διαβιούντος πληθυσμού συνέβαλε στην ανάπτυξη ποικίλων αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Η ύπαρξή τους σχετίζεται με την κάλυψη άμεσων διατροφικών αναγκών των νοικοκυριών της περιοχής. Ωστόσο, το γεγονός ότι οι κάτοχοί τους ανήκαν σε όλες τις κοινωνικοοικονομικές κατηγορίες δημιουργεί αμφιβολίες για το κατά πόσο η δημιουργία τους αποσκοπούσε αποκλειστικά στην αυτοσυντήρηση των ιδιοκτητών τους. Πρόκειται για ένα συλλογισμό που θέτει άμεσα ζητήματα που άπτονται της συνολικής φυσιογνωμίας του αγροτικού μοντέλου της Χώρας. Η αποσαφήνισή τους απαιτεί πρωτίστως διερεύνηση της σχέσης των κοινωνικοοικονομικών της στρωμάτων με την αγροτική οικονομίας της περιοχής.

Αρχικά, έχοντας ως κριτήριο την ενασχόληση του πληθυσμού της Χώρας με τη γεωργία μπορούμε να τον κατατάξουμε σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη αφορά εκείνο το τμήμα του πληθυσμού που απείχε παντελώς από κάθε γεωργική δραστηριότητα. Αναφερόμαστε, βέβαια, στην «κτηνοτροφική ομάδα», η οποία, παρά το ότι κατείχε κάποιες αγροτικές εκτάσεις, δεν είχε καμία σχέση με τη γεωργική οικονομία της περιοχής[92]. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει τον υπόλοιπο πληθυσμό της Χώρας, ο οποίος, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, προέβαινε σε παραγωγή δημητριακών

[92] Η κατοχή εκ μέρους των κτηνοτροφικών νοικοκυριών λιβαδιών και ελάχιστων αμπελιών δεν αποτελεί στοιχείο ένταξής τους στην «καλλιεργητική ομάδα» της Χώρας.

προϊόντων. Συμβατικά, μπορούμε να αποκαλέσουμε την τελευταία κατηγορία και «καλλιεργητική ομάδα της Χώρας». Ωστόσο, προς αποφυγή συγχύσεων σχετικά με τον κοινωνικό χαρακτήρα των προαναφερόμενων ομάδων, θα πρέπει να επισημάνουμε μία σημαντική διαφορά που υπήρχε μεταξύ τους. Οι κτηνοτροφικοί πληθυσμοί, ήδη από τα μεσαιωνικά χρόνια, συγκροτούσαν ένα σύνολο ανθρώπων με χαρακτηριστικά κλειστής ομάδας. Ο κοινός βίος και ο ενστερνισμός κοινών αξιών συνιστούσαν στοιχεία που τους καθιστούσαν ένα διακριτό κοινωνικοοικονομικό στρώμα. Αναφερόμαστε, βέβαια, στους μετακινούμενους κτηνοτρόφους και όχι γενικά σε εκτροφείς ή ιδιοκτήτες ζώων, οι οποίοι αποτελούν μία διαφορετική περίπτωση. Δεν μπορούμε, ωστόσο, να αποδώσουμε και στην «καλλιεργητική ομάδα της Χώρας» χαρακτηριστικά κοινωνικής κατηγορίας. Η τελευταία συγκροτούσε ένα σύνολο νοικοκυριών, τα οποία διέφεραν μεταξύ τους τόσο ως προς την οικονομική τους θέση όσο και ως προς την κοινωνική τους διαστρωμάτωση. Ο ανομοιογενής κοινωνικοοικονομικός χαρακτήρας των νοικοκυριών της «καλλιεργητικής ομάδας» συνέβαλε ώστε η σχέση των μελών της με τη γεωργική οικονομία της Χώρας να εμφανίζει αποκλίσεις. Συνεπώς, ο όρος «καλλιεργητική ομάδα της Χώρας», δεν δηλώνει κάποια συγκεκριμένη κοινωνικοοικονομική κατηγορία, αλλά το σύνολο του μη κτηνοτροφικού της πληθυσμού. Αν, λοιπόν, θέλουμε να καταγράψουμε το προφίλ και το ρόλο της « καλλιεργητικής ομάδας» στην αγροτική οικονομία της περιοχής, είμαστε υποχρεωμένοι να κάνουμε μία ανίχνευση των κοινωνικοοικονομικών της στρωμάτων. Σύμφωνα, λοιπόν, με τα πρότυπα των κατοίκων της Χώρας ο πληθυσμός της συγκροτούσε τις κοινωνικές κατηγορίες των arhondzî[93], των vinitsî[94] και των alġi ή ġizari[95]. Θα ήταν υπερβολή να ισχυριστούμε ότι οι ανωτέρω διακρίσεις αφορούσαν κλειστές κοινωνικές τάξεις. Κυρίως, αποτελούσαν μία διαστρωμάτωση του πληθυσμού βασισμένη, κατά κύριο λόγο, σε οικονομικά κριτήρια. Βέβαια, μεταξύ των arhondzî και των υπολοίπων κοινωνικών στρωμάτων διαπιστώνουμε τάσεις

[93] Σε τοποθεσίες, όπου μέλη των arhondzî διατηρούσαν κτήσεις, απαντάμε σήμερα το τοπωνύμιο domnească (αρχοντική). Αυτό το στοιχείο συνιστά σοβαρή ένδειξη ότι σε παλιότερες εποχές η συγκεριμένη κοινωνική κατηγορία έφερε την ονομασία domni, η οποία αντικαταστάθηκε αργότερα από τον ελληνογενή τύπο arhondzî(άρχοντες).

[94] Η ονομασία τους ωφείλονταν στο σκούρο μπλε χρώμα (vinitu) της ενδυμασίας τους.

[95] Η ονομασία τους οφείλονταν στο λευκό (albu) χρώμα της ενδυμασίας τους. Επίσης, αποκαλούνταν σκωπτικά ġizari, εξ' αιτίας του γεγονότος ότι αφθονούσε στα σπίτια τους η ġiză ένα υποπροϊόν του γάλατος, το οποίο και κατανάλωναν περισσότερο από τον υπόλοιπο πληθυσμό. Σχετικά με τα κοινωνικά στρώματα του Μετσόβου και την ενδυματολογική τους διάκριση βλ. Ι. Λαμπρίδης, *ό.π.*, σ. 52 -56.

ταξικής διάκρισης. Κυρίως, εκδηλώνονται με τον έλεγχο της κοινωνικής συμπεριφοράς των κατωτέρων στρωμάτων και τον αποκλεισμό τους από την άσκηση εξουσίας. Ουσιαστικά, οι arhondzî συγκροτούσαν την κοινωνία του πλούτου της Χώρας, η οποία αντλούσε τα εισοδήματά της μέσα από διάφορες μεταπρατικές και επενδυτικές δραστηριότητες. Ωστόσο, ακόμη και σε αυτή την περίπτωση δεν μπορούμε να αναφερόμαστε σε «κλειστή κοινωνία» που δεν επιδέχεται κοινωνική κινητικότητα. Ο πλούτος έδινε το δικαίωμα σε οποιονδήποτε να εξελιχθεί κοινωνικά και να ενταχθεί στο ανώτερο στρώμα, αν και συχνά αυτή η άνοδος προκαλούσε σφοδρές συγκρούσεις. Αντίθετα, η κοινωνική διάκριση μεταξύ των δύο κατωτέρων στρωμάτων της Χώρας, δε βασιζόταν σε εισοδηματικά κριτήρια, αλλά στο γεγονός ότι τα μέλη τους ήταν φορείς διαφοροποιημένων οικονομικών δομών. Συγκεκριμένα, οι alḑi συγκροτούσαν το κοινωνικοοικονομικό στρώμα των μετακινούμενων κτηνοτρόφων.Όπως έχει ήδη αναφερθεί ήταν μία συμπαγής ομάδα, η οποία, εκτός του ότι ασχολούνταν αποκλειστικά με την μεγάλη κτηνοτροφία, διακατέχονταν και από συγκεκριμένες αντιλήψεις σχετικά με τον κοινωνικό ρόλο των μελών τους, ο οποίος καθορίζονταν από τις αυστηρές πατριαρχικές δομές, που διείπαν την ομάδα τους. Από την άλλη πλευρά, η κοινωνία των vinitsî συγκροτούνταν από τα μη κτηνοτροφικά μεσαία και κατώτερα στρώματα της Χώρας. Κυρίως, περιελάβανε τα νοικοκυριά των γεωργών, των βιοτεχνών, των τεχνιτών, των αγωγιατών και των μικρεμπόρων. Παρά την οικονομική και επαγγελματική διαφοροποίηση που υπήρχε μεταξύ των μελών των vinitsî, αυτοί εκλαμβάνανε τον εαυτό τους ως ενιαία κοινωνική κατηγορία. Αυτή η αντίληψη ήταν έκδηλη και στις κοινωνικές τους σχέσεις. Για παράδειγμα, συνάπτουν γάμους μεταξύ τους και ποτέ με ανθρώπους των alḑi. Αυτός ο διαχωρισμός μεταξύ κτηνοτρόφων και μη κτηνοτρόφων υφίστατο παλιότερα σε όλους τους αναπτυγμένους βλαχικούς οικισμούς της Πίνδου και, ενδεχομένως, να υποκρύπτει, σε μία λανθάνουσα μορφή, την κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα μίας παρελθούσας εποχής. Δεν πρόκειται για «ταξική» διαφορά στη βάση του πλούτου, εφόσον στις περισσότερες περιπτώσεις οι κάτοικοι και των δύο ομάδων ανήκαν στα φτωχά στρώματα του πληθυσμού, αλλά για μία διαφοροποίηση σχετική με τις διεργασίες συγκρότησης των οικισμών της οροσειράς, κατά την οθωμανική περίοδο, οι οποίες επέφεραν τη συνοίκηση πληθυσμών ιδίας μεν γλωσσικής βάσης, αλλά με διακριτές οικονομικές και κοινωνικές δομές.

Όσον αφορά το κοινωνικό στρώμα των arhondzî, υπάρχουν ενδείξεις ότι η αρχική του προέλευση ανάγεται στα ένοπλα σώματα της περιοχής και στους μεγάλους ιδιοκτήτες κοπαδιών. Ωστόσο, στην περιοχή της Χώρας από τον 17^{ο} αιώνα και μετά, μόνο η μεταπρατική δραστηριότητα μπορούσε να φέρει πλούτο ικανό να καταστήσει κάποιον μέλος της τοπικής αριστοκρατίας.

Οι αγροτικές ιδιοκτησίες των «vinitsî»: Η επιβίωση της κοινωνικής κατηγορίας των vinitsî ήταν άμεσα συνυφασμένη με την καλλιέργεια των ορεινών εδαφών της Χώρας. Στο σύνολό τους ήταν κάτοχοι αγροτικών εκτάσεων τιςοποίες αξιοποιούσαν προσωπικά, γεγονός που καθιστούσε την ομάδα τους στυλοβάτη της γεωργικής οικονομίας της Χώρας και κύριο γνώστη των καλλιεργητικών τεχνικών και μεθόδων της περιοχής. Οπωσδήποτε, η επαγγελματική και οικονομική ανομοιογένεια των νοικοκυριών, που απάρτιζαν το συγκεκριμένο κοινωνικό στρώμα, διαφοροποιούσε και τους επιδιωκόμενους οικονομικούς σκοπούς, αναφορικά με την αγροτική οικονομία της περιοχής. Για παράδειγμα, όσοι ασκούσανε μεταφορικά επαγγέλματα ενδιαφέρονταν περισσότερο για την παραγωγή ζωοτροφών και την εξασφάλιση χορτονομής και λιγότερο για την παραγωγή δημητριακών, τα οποία εξασφάλιζαν ευκολότερα, λόγω των μετακινήσεων τους και των συναλλαγών που διατηρούσαν με γεωργικές περιοχές του κάμπου. Αντίθετα, επειδή οι τεχνίτες και οι βιοτέχνες μετακινούνταν ελάχιστα εκτός Χώρας, στήριζαν πολύ περισσότερο την επιβίωσή τους στην τοπική δημητριακή παραγωγή, απ' ότι οι υπόλοιπες επαγγελματικές ομάδες.

Τα γεωργικά νοικοκυριά των vinitsî: Το γεγονός ότι οι vinitsî κατείχαν αγροτικές εκτάσεις, οι οποίες τους εξασφάλιζαν μερική ή ολική δημητριακή αυτάρκεια δεν σημαίνει ότι στο σύνολό τους συγκροτούσαν μία πληθυσμιακή κατηγορία γεωργών. Απαραίτητο στοιχείο για να θεωρηθεί κάποιο νοικοκυριό ως γεωργικό ήταν η ύπαρξη επαγγελματικής σχέσης με την καλλιέργεια της γης, κάτι το οποίο στοιχειοθετούνταν από την κατοχή, εκ μέρους του, αροτριώνων βοών. Σε μία περιοχή με εκτεταμένο χειμώνα ο εγκλεισμός των βοδιών σε στάβλο ήταν μία δαπανηρή υπόθεση, εφόσον απαιτούσε πολύμηνη συντήρηση μέσω τεχνητής

διατροφής. Συνεπώς, το κόστος εκτροφής των αροτριώνων βοών μπορούσαν να το επωμιστούν μόνο οι επαγγελματίες γεωργοί, γι' αυτό και αποκαλούνταν boeari[96].

Συνήθως, τα αμιγώς γεωργικά νοικοκυριά διέθεταν δική τους κτηματική βάση, μέσω της οποίας κάλυπταν τις ετήσιες διατροφικές τους ανάγκες. Αυτό συνεπάγεται ότι κατείχαν γεωργική έκταση τουλάχιστον 15-20 στρεμμάτων, που αντιστοιχούσε με το όριο της ετήσιας δημητριακής αυτάρκειας στην περιοχή της Χώρας Μετσόβου. Υπήρχαν, βέβαια, γεωργικά νοικοκυριά που κατείχαν και μεγαλύτερες εκτάσεις, συνεπώς διέθεταν πλεόνασμα παραγωγής[97]. Σπάνια, όμως, εκμεταλλεύονταν εμπορικά το πλεονάζον προϊόν. Συνήθως, το χρησιμοποιούσαν ως μέσο ανταλλαγής, προκειμένου να καλύψουν τα ελλείμματά τους σε κτηνοτροφικά προϊόντα. Τέλος, υπήρχε και μία κατηγορία γεωργικών νοικοκυριών που δεν κατείχε γη ικανή να του εξασφαλίσει αυτάρκεια. Ανεξάρτητα, όμως, από την αγροτική περιουσία, που διέθετε το κάθε γεωργικό νοικοκυριό, το στοιχείο που τους προσέδιδε τη γεωργική τους ιδιότητα, δεν ήταν το μέγεθος και η επάρκεια των αγρών που κατείχαν, αλλά η προσφορά επ'αμοιβή γεωργικών εργασιών σε νοικοκυριά που δεν διέθεταν τα μέσα για την αξιοποίηση της γης τους. Δηλαδή, μίσθωναν τα βόδια και την προσωπική τους εργασία για την άροση ξένων χωραφιών και κατόπιν το αλώνισμα των σιτηρών τους. Ενδεχομένως, η αμοιβή τους να μην ήταν πάντα χρηματική, αλλά να περιλάμβανε απλά τη λήψη άχυρων, τα οποία ήταν απαραίτητα για τη συντήρηση των καματερών. Γι' αυτό συχνά συμπλήρωναν τα εισοδήματά τους ασκώντας παράλληλες οικονομικές δραστηριότητες. Μία από αυτές ήταν η χρήση των βοδιών ως μέσο έλξης κορμοτεμαχίων από τα δάση στις οικοδομές και τα ξυλουργία της περιοχής. Επίσης, δεν αποκλείεται να εξασφάλιζαν και κάποιο επιπρόσθετο εισόδημα μέσω της προσφοράς δευτερευόντων αγροτικών υπηρεσιών, όπως το κόσεμα των λιβαδιών, ή μέσω περιστασιακής άσκησης κάποιας τέχνης[98]. Η στενότητα και ο κατακερματισμός

[96] Η λέξη boearu (πλθ. boeari), παράγεται από το ουσιαστικό bou=βόδι και σημασιολογικά αντιστοιχεί στον ελληνικό όρο ζευγάς. Η λέξη διατηρήθηκε στο Μέτσοβο ενώ οι άλλοι «μαχαλάδες» χρησιμοποιούσαν αργότερα και τον ελληνογενή όρο «zevyără ».

[97] Υπήρχαν νοικοκυριά που κατείχαν από 40 έως 60 στρέμματα γης και σε ορισμένες σπάνιες, βέβαια, περιπτώσεις έως και 100 στρέμματα γης.

[98] Ενδεικτικό είναι το καταγραφέν παράδειγμα ενόςγεωργικού νοικοκυριού του Μετσόβου που έδρασε κατά το πρώτο μισό του 20ου αιώνα. Ο αρχηγός της οικογένειας ασκούσε περιστασιακά την τέχνη του οικοδόμου συμπληρώνοντας σε αυτήν την εργασία το πολύ 40 μεροκάματα ετησίως, όπως και 20 μεροκάματα ως χειριστής της κόσας (cošădjî) κατά την περίοδο όπου γινόταν η απόληψη της χορτονομής στα λιβάδια. Με αυτόν τον τρόπο εξασφάλιζε ένα ελάχιστο χρηματικό εισόδημα. Ωστόσο, η δημητριακή του αυτάρκεια εξασφαλίζονταν μέσα από γεωργικές εργασίες. Συγκεκριμένα, ως κάτοχος αρωτριόνων βοών, κάλυπτε τις ανάγκες μισού έτους καλλιεργώντας τα δικά του χωράφια και

της γεωργικής γης συνετέλεσαν στο να αναπτύξουν οι γεωργοί παράλληλες δεξιότητες προκειμένου να επιβιώσουν γεγονός που, κατά κάποιο τρόπο, αντανακλά και μία οικονομική ευελιξία των νοικοκυριών της Χώρας, άγνωστη σε αγροτικές μάζες πολλών περιοχών.

Στα τοπικά μοναστηριακά και εκκλησιαστικά κατάστιχα συναντώνται συχνά αναφορές σε πρόσωπα που εκτελούν γεωργικές εργασίες, είτε επ' αμοιβή είτε ως ενοικιαστές κτημάτων, αποδίδοντας στους ιδιοκτήτες τους «ίμορο», δηλαδή μέρος του παραγόμενου προϊόντος. Μελετώντας αυτά τα στοιχεία διαπιστώνουμε ότι η γεωργική οικονομία της Χώρας βασίζονταν επί αιώνες σε συγκεκριμένες οικογένειες, γεγονός που μας κάνει να αποδεχθούμε την ύπαρξη ενός παλιού και συμπαγούς πυρήνα γεωργικού πληθυσμού. Αυτή η ομάδα δεν εξασφάλιζε δημητριακή αυτάρκεια μόνο για τα μέλη της αλλά με τα μέσα που διέθετε στήριζε όλο το γεωργικό κύκλωμα της περιοχής. Αν δούμε το θέμα κατά οικισμό, τότε θα διαπιστώσουμε ότι στο πιο αστικοποιημένο Μέτσοβο τα γεωργικά νοικοκυριά, σε αναλογία με τον συνολικό πληθυσμό, είναι ολιγάριθμα. Αντίθετα, στους υπολοίπους οικισμούς αντιπροσωπεύουν ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού τους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Βοτονοσίου όπου το σύνολο των νοικοκυριών του χωριού εμπλέκεται σε γεωργικές δραστηριότητες. Γνωρίζοντας, ωστόσο, ότι το Βοτονόσι αποτελούσε συνοικισμό του Μετσόβου, τότε μπορούμε να μιλάμε για μία απομακρυσμένη γεωργική του συνοικία, γεγονός που αυξάνει το συνολικό γεωργικό πληθυσμό της ορεινής πολίχνης. Το Ανήλιο, αν και βρίσκεται δίπλα από το Μέτσοβο, διατήρησε πολύ πιο έντονα τα αγροτικά του χαρακτηριστικά. Αν εξαιρέσουμε μία σημαντική κτηνοτροφική ομάδα, ο υπόλοιπος πληθυσμός μπορεί να θεωρηθεί γεωργικός ή καλύτερα γεωργοκτηνοτροφικός, εφόσον πάντα διατηρούσε και έναν αριθμό ζώων προς εκμετάλλευση. Η τελευταία περίπτωση αποτελεί κανόνα και για του δύο οικισμούς της Χώρας επί των πηγών του Πηνειού, δηλαδή το Μαλακάσι και την Κουτσούφλιανη. Εδώ, η κτηνοτροφική ομάδα συγκροτούνταν σχεδόν αποκλειστικά από ημινομάδες Αρβανιτόβλαχους που νοίκιαζαν τους βοσκότοπους της περιοχής, ενώ οι ντόπιοι επιδίδονταν στην πλειοψηφία τους σε μία μικτή γεωργοκτηνοτροφική δραστηριότητα. Μόνο στη Μηλιά δεν υπήρχαν οικογένειες που

τον άλλο μισό ενοικιάζοντας μισιακά χωράφια ξένων παίρνοντας έτσι τμήμα της παραγωγής. Μπορεί, λοιπόν, ο αρχηγός της οικογένειας να ασκούσε περιστασιακά άλλες τέχνες, ωστόσο, το νοικοκυριό παραμένει γεωργικό, δεδομένου ότι η κτήση και συντήρηση αρωτριόνων βοών του εξασφάλιζε, στη χειρότερη περίπτωση, αυτάρκεια σε δημητριακά προϊόντα χωρίς να απευθύνεται στην αγορά.

επιβίωναν αποκλειστικά από την γεωργία, γεγονός που οφείλονταν στα υψομετρικά δεδομένα της κοιλάδας, χωρίς αυτό να σημαίνει ανυπαρξία καλλιεργειών

Εκτός, όμως, από τους boeari, η γεωργική ομάδα της Χώρας περιελάμβανε και μία δεύτερη κατηγορία νοικοκυριών. Η διάκρισή της από τους boeari έγκειται στο γεγονός ότι, σε αντίθεση από αυτούς, κατοικούσαν εκτός των οικισμών και τα γεωργικά μέσα που διέθεταν προορίζονταν αποκλειστικά για δική τους χρήση. Πρόκειται για τους κατόχους των măndzrî (μάντρες) ή των căliyi (καλύβες), όπως αποκαλούνται στην τοπικό βλαχικό ιδίωμα οι αγροικίες. Ακόμα, εντοπίζονται στα παραποτάμια λιβάδια ή στα κλιμακωτά πλατώματα πάνω από τις κοίτες των ποταμών της Χώρας ερείπια παλαιών αγροτόσπιτων. Αυτές οι κατασκευές άλλοτε ήταν μονόχωρα κτίσματα και άλλοτε πολύχωρες οικοδομές δομημένες ως ενιαία σύνολα. Η κατασκευή τους, διόλου πρόχειρη, γινόταν με βάση τα αρχιτεκτονικά πρότυπα και τα υλικά που χρησιμοποιούνταν στις οικοδομές της περιοχής. Συγκεκριμένα, διέθεταν πέτρινους τοίχους μεγάλου πλάτους, οι οποίοι έφεραν ενδιάμεσα ξυλοδεσιές και στέγες με ξύλινα ζευκτά και επικάλυψη από σχιστόπλακες. Ωστόσο, η μορφή των αγροτόσπιτων ήταν προσαρμοσμένη στις ανάγκες των ασχολιών των ιδιοκτητών τους. Ο συνήθης τύπος ήταν αυτός της διώροφης οικοδομής όπου ο επάνω όροφος προορίζονταν για κατάλυμα ανθρώπων και ο κάτω για αγροτική χρήση, όπως και οι προσκολλημένοι σε αυτήν παράπλευροι χώροι. Γύρω από τα κτίρια υπήρχαν λαχανόκηποι και καλλιεργούμενες εκτάσεις. Παράλληλα, συντηρούνταν ένας ικανός αριθμός μικρών και μεγάλων ζώων, τα οποία έβοσκαν καθημερινά στη γύρω περιοχή. Φυσικά, η κτηματική περιουσία των αγροικιών, δεν περιορίζονταν μόνο στους αγρούς που περιέβαλαν τα κτίσματά τους, αλλά περιελάμβανε χωράφια, αμπέλια και λιβάδια σε όλη την περιφέρειας της κοιλάδας που βρίσκονταν η κάθε αγροικία, αλλά και εκτός αυτής στα γύρω οροπέδια και τις πλαγιές των βουνών. Πέραν, όμως, από τη γεωργική παραγωγή, η οποία εξασφάλιζε διατροφική αυτάρκεια στα νοικοκυριά που κατείχαν τις αγροικίες, αυτά διέθεταν και ένα ικανό ζωικό κεφάλαιο από πρόβατα, και κυρίως από αίγες, η πώληση των οποίων τους απέδιδε χρηματικά έσοδα. Οι βοσκότοποι των αιγών ήταν τα απότομα και τραχιά πρανή των βουνών, που δεν προσφέρονταν για γεωργική εκμετάλλευση ή βόσκηση προβάτων, τα οποία ήταν καλυμμένα συνήθως με χαμηλή και πυκνή βλάστηση. Ανάμεσα στα άλλα ζώα που διέθεταν οι αγροικίες περιλαμβάνονται οι αροτρίωνες βόες και ορισμένες γελάδες, οι οποίες προορίζονταν για αναπαραγωγή.

Κάθε ποταμιά διέθετε πληθώρα τέτοιων κτισμάτων, είτε μεμονωμένων είτε σε μεγαλύτερες συγκεντρώσεις, δίνοντας την εικόνα μικρών οικισμών. Κατά μήκος της κοίτης των ποταμών, μεταξύ των αγροτόσπιτων και σε επίκαιρα σημεία, υπήρχαν, όπως θα δούμε παρακάτω, και μοναστηριακά ιδρύματα, τα οποία, πέραν των καθαρά λατρευτικών κτισμάτων, διατηρούσαν μία κτηριακή υποδομή παρόμοια με αυτήν των αγροτόσπιτων της περιοχής. Ο κτηματικός πλούτος των μονών, δεν συντηρούσε μόνον τους ενοίκους τους, αλλά έδινε συμπληρωματική εργασία σε ένα μέρος του γεωργικού πληθυσμού της περιοχής.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα όσα αναπτύχθηκαν παραπάνω, η αμιγής γεωργική ομάδα της Χώρας συγκροτούνταν από τους boeari και τους κατόχους των αγροικιών, εφόσον αποτελούσαν τις μόνες περιπτώσεις νοικοκυριών που διέθεταν εκτάσεις και μέσα ικανά να καλύψουν τις δημητριακές τους ανάγκες, χωρίς να απευθυνθούν στην αγορά. Βέβαια, οι δυνατότητες του κάθε γεωργικού νοικοκυριού ποίκιλαν. Πηγαίνοντας από το Μέτσοβο προς τους άλλους οικισμούς της Χώρας και τις εξωτερικές αγροικίες καταγράφεται μία αγροτική παραγωγή, που ξεπερνά τα όρια της αυτοσυντήρησης και, ορισμένες φορές, διοχετεύει προϊόντα προς την αγορά. Ωστόσο, το συνολικό πλεόνασμα, πάντα χαμηλό και περιστασιακό, δεν μπορούσε να αποτελέσει τη βάση μία κερδοφόρας δημητριακής οικονομίας. Άλλωστε, όπως διαπιστώσαμε σε προγενέστερο κεφάλαιο, η αύξηση του πληθυσμού μετά τον 18^{ο} αιώνα μειώνει κατά πολύ την οριακή απόδοση της γεωργική γης, συνεπώς η συνολική παραγωγή των σιτηρών δεν μπορούσε παρά να ήταν ελλειμματική. Επίσης, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η έννοια της αγροικίας εμφανίζεται πιο δυσδιάκριτη στους οικισμούς της Χώρας που βρίσκονταν επί των πηγών του άνω Πηνειού. Οι κάτοικοί τους αναπτύσσουν δραστηριότητες πανομοιότυπες με των αγροικιών, χωρίς ωστόσο, να κατοικούν σε εξωτερικά κτίσματα. Αντίθετα, εντός της κοιλάδας των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού έχουν αναπτυχθεί σε μία ζώνη αρκετών χιλιομέτρων αυτόνομες γεωργοκτηνοτροφικές μονάδες οι ιδιοκτήτες των οποίων ενκαταβιούν σε αυτές, σε αντίθεση με την ομάδα των boeari που κατοικεί εντός των οικισμών και δεν εμπλέκεται στην εκτροφή ζώων. Φυσικά, στην κοιλάδα της Μηλιάς αγροικίες δεν μπορούσαν να υφίστανται .

Τα μη γεωργικά νοικοκυριά των vinitsî: Αν η γεωργική γης της Χώρας κατέχονταν αποκλειστικά από τα γεωργικά νοικοκυριά της, τότε κάλλιστα θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για μία γεωργία που αποδίδει πλεονασματικό προϊόν ή

ακόμα και πλούτη στους φορείς της με την προϋπόθεση, βέβαια, ότι θα ίσχυε το προνομιακό καθεστώς που απολάμβανε η Χώρα. Στην πραγματικότητα, όμως, η καλλιεργούμενη γη ήταν κατακερματισμένη σε μικρές ιδιοκτησίες η πλειοψηφία των οποίων ανήκε στα μη γεωργικά νοικοκυριά των vinitsî. Κρίνοντας αυτή τη διασπορά με καθαρά οικονομολογικά κριτήρια παρατηρούμε ότι συνιστά ένα αντιοικονομικό μοντέλο παραγωγής, εφόσον καταναλώνονταν ανθρωποώρες για την ανάπτυξη καλλιεργειών, οι οποίες όχι μόνο δεν απέφεραν εισοδήματα, αλλά συχνά δεν εξασφάλιζαν και την απαραίτητη δημητριακή αυτάρκεια. Ωστόσο, παρά το ότι υφίστατο κάποιο σιτεμπόριο, μεταξύ των πεδινών πλεονασματικών περιοχών της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας και των ελλειμματικών ορεινών περιοχών της Ηπείρου, οι καλλιεργητές της Χώρας προτιμούσαν να καλύπτουν έστω και τμήμα των δημητριακών τους αναγκών μέσω των δικών τους αγρών, παρά να στραφούν ολοκληρωτικά στην αγορά. Για να γίνει κατανοητή αυτή η επιλογή τους απαιτείται η προσέγγιση του συγκεκριμένου αγροτικού μοντέλου να μην βασίζεται σε κεφαλαιοκρατικού τύπου κριτήρια. Δεν μπορούμε να αναφερόμαστε σε δείκτες αποδοτικότητας, αναφορικά με την αγροτική οικονομία του παρελθόντος, τη στιγμή που οι χειρονακτικές μέθοδοι εργασίας και τα φεουδαλικά συστήματα γαιοκτησίας καθήλωναν την παραγωγικότητα των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων σε επίπεδα αυτοσυντήρησης. Έχοντας τα αγροτικά στρώματα ως βασικό οικονομικό στόχο την επίτευξη διατροφικής αυτάρκειας, μέσω ιδίων πόρων, διέθεταν ελάχιστα πλεονάσματα προς εμπορική εκμετάλλευση, γεγονός που απέτρεπε τη δημιουργία αναπτυγμένων εμπορικών δικτύων, διατηρούσε τη νομισματική κυκλοφορία και τα νομισματικά αποθέματα σε χαμηλά επίπεδα και ευνοούσε την ανάπτυξη μίας ανταλλακτικής οικονομίας. Συνεπώς, για τους κατοίκους των ορεινών περιοχών, όπως η Χώρα Μετσόβου, το ανώτερο οικονομικό πλαίσιο καθιστούσε τη διατροφική τους εξάρτηση από την αγορά γειτονικών σιτοπαραγωγών περιοχών, λίαν προβληματική για τη μόνιμη διαβίωση τους, εφόσον η ροή των όποιων δημητριακών αποθεμάτων του κάμπου προς τα ορεινά ήταν ασταθής πολλές φορές και ανύπαρκτη[99]. Αλλά και μετά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, όπου οι πληθυσμοί της

[99] Ζητώντας από κατοίκους της περιοχής να μου αιτιολογήσουν την τακτική τους να καλλιεργούν τους ανεπαρκείς τους κλήρους, η συνήθης απάντηση ήταν ότι η προμήθεια γεννημάτων από άλλες περιοχές εκτός του ότι ήταν προβληματική και δαπανηρή δεν επαρκούσε για να συντηρήσει το σύνολο των κατοίκων, γι' αυτό, όπως δήλωναν χαρακτηριστικά « ήμασταν αναγκασμένοι να ζήσουμε με αυτά που παρήγαγε η γη μας (di tse fătsea loclu anostru) και έτσι αγωνιζόμασταν με ότι έβγαζε ο τόπος μας. (nă

Πίνδου αποκτούν μεγαλύτερη πρόσβαση στα σταροχώραφα της Θεσσαλίας, το κόστος προμήθειας των δημητριακών παραμένει υψηλό, εφόσον η εξασφάλισή τους, μέσω της αγοράς, οδηγούσε σε αφαίμαξη του ελάχιστου χρηματικού αποθέματός που διέθεταν. Μόνο οι ομάδες που μετακινούνται και διέθεταν δικά τους μέσα μεταφοράς, όπως οι κτηνοτρόφοι, εξαρτούν τη δημητριακή τους επάρκεια από τους σιταρότοπους του κάμπου. Ανεξάρτητα, ωστόσο, από τις πηγές προέλευσης των διατροφικών πόρων η δυσκολία εξασφάλισής τους, η στενότητα των νομισματικών αποθεμάτων και η εκτεταμένη χειμερινή περίοδος, η οποία επέβαλε στο σύνολο των νοικοκυριών της Χώρας τη συγκέντρωση αυξημένων ποσοτήτων προμηθειών, συνέβαλαν στην ανάπτυξη οικονομικών αντιλήψεων, που εκθείαζαν το αποταμιευτικό πνεύμα και λοιδορούσαν τις περιττές δαπάνες[100]. Κάθε νοικοκυριό ένιωθε ικανοποιημένο μόνο αν γέμιζε το κελάρι του με păne[101], γι' αυτό η εξασφάλιση ενός ελαχίστου ποσού δημητριακής παραγωγής από τα δικά του χωράφια θεωρούνταν σημαντική.

Σύμφωνα με τα όσα αναπτύχθηκαν παραπάνω, η αγροτική οικονομία της Χώρας ήταν μία υπόθεση που αφορούσε όλους τους vinitsî και όχι αποκλειστικά τα γεωργικά νοικοκυριά του συγκεκριμένου κοινωνικοοικονομικού στρώματος. Ο Leake περιγράφοντας με αδρές γραμμές τις δραστηριότητες των κατοίκων του Μετσόβου στις αρχές του 19ου αιώνα, αφού κάνει αναφορά στη «μικρή» γεωργική παραγωγή, η οποία κάλυπτε και τους ταξιδιώτες που περνούσαν από εκεί, συνεχίζει: « *Αυτοί έχουν μερικά μεγάλα κοπάδια από πρόβατα και γίδια αλλά το μεγαλύτερο μέρος των ανδρών όπως συμβαίνει και σε άλλα ορεινά χωριά στα σύνορα Ηπείρου και Θεσσαλίας αναζητούν την τύχη τους ως εργάτες,* τεχνίτες και μαγαζάτορες σε άλλα μέρη της *Τουρκίας ή ως έμποροι στην Γερμανία, Ουγγαρία, Ρωσία ή την Μεσόγειο. Αυτοί που*

---

alumtamu cu ce scotea loclu anostru)». Η εμπλοκή όλων σχεδόν των κοινωνικών στρωμάτων της Χώρας σε γεωργικές εργασίες συνετέλεσε, ώστε, με εξαίρεση τους boeari, να μην υφίσταται όρος που να προσδιορίζει την « καλλιεργητική ομάδα» ως μίας διακριτή κατηγορία πληθυσμού. Η ενασχόληση, λοιπόν, ενός νοικοκυριού με τη γεωργία προσδιορίζονταν μέσω σχετικών φράσεων, όπως facu agri= καλλιεργώ χωράφια ή tsînu agri = διατηρώ χωράφια ή amu vragu = κατέχω καλλιεργήσιμο αγρό.

[100] Είναι αξιοπαρατήρητο το γεγονός ότι ακόμη και απλά νοικοκυριά της Χώρας διατηρούσαν κατάστιχα, όπου κατέγραφαν τον ετήσιο κύκλο των οικονομικών τους πράξεων. Σε αυτά όχι μόνο καταγράφονταν και η πιο μικρή δαπάνη, αλλά ακόμα και εξωοικονομικές πράξεις, όπως δωρεές, φιλοδωρήματα και κεράσματα, υπολογίζονταν χρηματικά. Είναι, λοιπόν, φυσικό σε έναν πληθυσμό που κυριαρχούνταν από μία λογική αυτοσυντήρησης και στήριζε την επιβίωσή του στη χειρωνακτική εργασία να εκθειάζεται η εργατικότητα ως μία σημαντική αρετή. Εφόσον, λοιπόν, δεν φείδονταν κόπων, αλλά φείδονταν χρημάτων, θεωρούνταν σκανδαλώδες να δώσουν τα λιγοστά νομισματικά αποθέματα που διέθεταν τα νοικοκυριά για την αγορά γεννημάτων, τη στιγμή που μπορούσαν να καλύψουν έστω και τμήμα των διατροφικών τους αναγκών, μέσω των δικών τους αγρών.

[101] Ο όρος păne (ψωμί), με την ευρεία έννοια, εξέφραζε το δημητριακό απόθεμα ενός νοικοκυριού.

δεν είναι τόσο μακριά επισκέπτονται τις οικογένειές τους για λίγο το καλοκαίρι »[102]. Πρόκειται για μία ακόμη επιβεβαίωση του γεγονότος ότι το μεγαλύτερος μέρος του πληθυσμού, δεν ανήκει στην κτηνοτροφική ομάδα, αλλά ασκεί εμπορικές, βιοτεχνικές και τεχνικές δραστηριότητες. Φυσικά, αυτοί που επισκέπτονταν τις οικογένειές τους μόνον το καλοκαίρι, όπως αναφέρει ο Leake, ήταν ή κτηνοτρόφοι ή κάτοχοι εμπορικών καταστημάτων σε κοντινές πόλεις. Αντίθετα, οι εγκατεστημένοι σε μακρινές πόλεις, εντός και εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, σπάνια επισκεπτόταν την πατρίδα τους. Ωστόσο, ο Άγγλος περιηγητής δεν είναι υποχρεωμένος να γνωρίζει ότι η πλειοψηφία των vinitsî, αν δεν ήταν μόνιμα εγκατεστημένοι στη Χώρα διατηρώντας μικρομάγαζα, χάνια και εργαστήρια, επέστρεφαν εκεί κυρίως, κατά τη διάρκεια του χειμώνα, όπου καταπιάνονταν με την προετοιμασία των χωραφιών και των αμπελιών που διέθεταν αφήνοντας την ευθύνη για τις υπόλοιπες εργασίες, κατά το διάστημα που αυτοί έλειπαν, στην οικογένεια τους που διέμεινε μόνιμα στις ορεινές τους πατρίδες. Όλες σχεδόν οι οικογένειες των μικρεμπόρων, των τεχνιτών, των βιοτεχνών, των αγωγιατών και γενικά όσων ασκούσανε κάποιο βιοποριστικό επάγγελμα ήταν κάτοχοι ενός, δύο, μέχρι και δέκα στεμμάτων γεωργικής γης, την οποία αξιοποιούσαν στο έπακρο. Μπορεί να εργάζονται το καλοκαίρι στα δάση για την προμήθεια πρώτης ύλης για τα εργαστήριά τους, να διαμετακόμιζαν προϊόντα σε διάφορες περιοχές της ελλαδικής χερσονήσου ή, ως μπουλούκια τεχνιτών, να οικοδομούσαν σπίτια ή να κατασκεύαζαν εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα σε διάφορες περιοχές, ωστόσο, κατά τη χειμερινή περίοδο, βρίσκονταν πάντα στις πατρίδες τους και ξεκινούσαν τις εργασίες του γεωργικού κύκλου. Μη διαθέτοντας δικά τους άροτρα έκλειναν συμφωνίες με τους boeari, προκειμένου να τους οργώσουν τα λιγοστά χωράφια τους και να αλωνίσουν την παραγωγή τους. Εντοπίζονται και περιπτώσεις άπορων οικογενειών, οι οποίες κατέχοντας μόλις δύο ή τρία στρέμματα γης, αδυνατούσαν να πληρώσουν τους boeari και έτσι πραγματοποιούσαν τις σχετικές γεωργικές εργασίες μόνες τους, χρησιμοποιώντας απλά σκαπτικά μέσα. Παρόλο που για τους περισσότερους vinitsî η δημητριακή καλλιέργεια ήταν μία υπόθεση που τη διεκπεραίωναν κυρίως οι boeari, αυτοί δεν ήταν άσχετοι με διάφορες αγροτικές τεχνικές. Εκτός του ότι εκτελούσαν μόνοι τους τις υπόλοιπες εργασίες του γεωργικού κύκλου, επιπλέον περιποιούνταν

[102] Βλ. W. M. Leake, *ό.π.*, Vol. 1, σ. 296.

τους κήπους και τα αμπέλια που κατείχαν. Μόνο για την κοπή του χόρτου στα χορτολίβαδά τους χρησιμοποιούσαν ειδικευμένους εργάτες.

Η διάσπαση της ορεινής γης της Χώρας σε μικρούς κλήρους και η αξιοποίησή της από την «καλλιεργητική ομάδα» είναι μία πραγματικότητα καταγραμμένη ήδη από τον 18ο αιώνα, όπου διαθέτουμε τα πρώτα στοιχεία. Ως φαινόμενο, δεν εντοπίζεται αποκλειστικά στην περιοχή της Χώρας Μετσόβου, αλλά αφορούσε όλον τον πινδαϊκό χώρο καθώς και όμορες ορεινές περιοχές, όπως τα Ζαγόρια και τα Τζουμέρκα. Ωστόσο, πολλοί από τους οικισμούς των προαναφερόμενων περιοχών οδηγήθηκαν σταδιακά στην εγκατάλειψη των γεωργικών τους ασχολιών, ένα φαινόμενο που αποδίδεται συνήθως στη μικρή αποδοτικότητα ορεινών εδαφών τους[103]. Στην πραγματικότητα η εγκατάλειψη των ορεινών καλλιεργειών, δεν σχετίζεται με το βαθμό γονιμότητας της ορεινής γης[104], αλλά με τη στενότητά της, δηλαδή με το γεγονός ότι η αύξηση του πληθυσμού κατέστησε τη δημητριακή παραγωγή των βουνών ελλειμματική. Ειδικά στην Πίνδο υπήρξε μία από τις κύριες αιτίες μεταστροφής μεγάλου τμήματος του πληθυσμού προς την κτηνοτροφική οικονομία[105]. Οι περισσότεροι «μαχαλάδες» της Χώρας Μετσόβου, όπως διαπιστώσαμε σε προγενέστερο κεφάλαιο, διέθεταν και μετά τον 18ο αιώνα δυνατότητα συντήρησης του πληθυσμού τους, γεγονός που συνέβαλε στην περαιτέρω διατήρηση του αγροτικού τους χαρακτήρα. Αντίθετα, στον κεντρικό οικισμό της Χώρας, το Μέτσοβο, παρουσιάστηκε έντονο πρόβλημα στενότητας, λόγω του υπερδιπλασιασμού του πληθυσμού, κατά τη διάρκεια του 18ο αιώνα. Μία από τις συνέπειες αυτής της εξέλιξης ήταν η κατάτμηση της γεωργικής γης σε μικρά και ανεπαρκή για τη συντήρηση του κάθε νοικοκυριού αγροτεμάχια. Από κληρονομικά έγγραφα εκείνης της περιόδου, διαπιστώνουμε ότι η διατροφική αυτοδυναμία που διέθεταν τα νοικοκυριά θρυμματίζονταν, μόλις η γη τους μοιράζονταν στους κληρονόμους. Αυτοί, προκειμένου να επιβιώσουν, καταφεύγουν σε μη γεωργικές

[103] Βλ. Ι. Λαμπρίδης, «Ζαγοριακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 8 (1888), σ. 30, 31, 33 και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993, 72. 73 σημ 1.

[104] Ένα ορεινό χωράφι με καλό χώμα και με επάρκεια νερού δεν υστερούσε σε απόδοση από ένα αντίστοιχο πεδινό.

[105] Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του ασπροποταμίτικου οικισμού Χαλίκι. Η αύξηση του πληθυσμού οδηγεί το σύνολο των κατοίκων σε εγκατάλειψη της γεωργίας και μεταστροφή τους προς την κτηνοτροφία. W. M. Leake, *ό.π.,* Vol. 4, σ. 210. Το φαινόμενο αυτό καταγράφεται και σε άλλους οικισμούς της Πίνδου, γεγονός που οδηγεί ορισμένα μεγάλα βλαχοχώρια να μετατραπούν σε αποκλειστικά κτηνοτροφικούς οικισμούς. Βλ. Κ. Κρυστάλλης, *Οι Βλάχοι της Πίνδου*, εκδ. Δαμιανός, Αθήνα 1986 (φωτογραφική ανατύπωση από την έκδοση του 1915), σ. 232.

δραστηριότητες, εφόσον δεν υπήρχε πλέον διαθέσιμη γη προς αγορά ή αξιοποίηση. Συνεπώς, η δημογραφική άνοδος του 18ου αιώνα επέφερε πολυδιάσπαση της γεωργικής γης και ώθησε τον πληθυσμό σε άλλους οικονομικούς τομείς. Ωστόσο, οι κάτοικοι του Μετσόβου, σε αντίθεση με την ακολουθούμενη πρακτική άλλων οικισμών της Πίνδου, δεν στρέφονται ολοκληρωτικά προς την κτηνοτροφική οικονομία, παρόλο που διέθεταν ένα από τα καλύτερα και μεγαλύτερα θερινά βοσκοτόπια της οροσειράς. Η ερμηνεία αυτού του φαινομένου πρέπει να αναζητηθεί στις κοινωνικοοικονομικές δομές του οικισμού, οι οποίες ώθησαν το δημογραφικό του πλεόνασμα σε άλλου τύπου οικονομικές δραστηριότητες, όπως η βιοτεχνία, το εμπόριο και οι μεταφορές. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού να συνεχίσει την καλλιέργεια της ορεινής του γης, ως μία αναγκαία προϋπόθεση για την παρουσία του στην περιοχή. Για να γίνει αυτό πιο κατανοητό πρέπει να δούμε αναλυτικότερα κάποιες όψεις των οικονομικών δομών του Μετσόβου εκείνης της περιόδου.

Κατά τον Pouqueville, από την εποχή του Λουδοβίκου του 14ου, οι Γάλλοι προμηθεύονταν μαλλί και δέρματα από τους Βλάχους, γι' αυτό και στις αρχές του 18ου δημιουργούν στο Μέτσοβο αποθήκη, όπου συγκέντρωναν τα εξαγώμενα προϊόντα της Πίνδου[106]. Αντιλαμβανόμαστε ότι για να λειτουργήσει το Μέτσοβο ως διαμετακομιστικό κέντρο απαιτούνταν η ύπαρξη μεταφορικών μέσων ικανών να διασχίζουν και το πιο δύσβατο μονοπάτι της οροσειράς, προκειμένου να μεταφέρουν τα προϊόντα στην προαναφερόμενη αποθήκη. Επίσης, από το κατάστιχο του μοναστηριού της Κόκκινης Πέτρας (Keatra Rošă), πληροφορούμαστε ότι το έτος 1707 το « *ρουφετι των αγογιατον* » του Μετσόβου προσφέρει δωρεά 36.500 ασουλανίων, προκειμένου να κτιστεί το καθολικό του Μοναστηριού[107]. Ο συνολικός αριθμός των δωρητών ανέρχεται σε 65 άτομα, δηλαδή τουλάχιστον 65 νοικοκυριά του Μετσόβου ζούσαν από το μεταφορικό επάγγελμα[108]. Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι

[106] Βλ. F. C. H. L. Pouqueville, *ό.π.*, σ 307 και 370.

[107] Εκτός του ανώτερου χρηματικού ποσού, αφιερώνουν στη μονή και διάφορα αντικείμενα, όπως πολυέλαιο, ασημένια λαβίδα, φελόνια ακόμα και μουλάρια. Βλ. Κ. Ι. Μ..Ζ. Π., (*Κόκκινου Λιθαρίου*), Φ3β - Φ 8β.

[108] Θα ήταν εσφαλμένο να θεωρήσουμε ότι η λέξη « αγογιατον » του κατάστιχου αναφέρεται σε κερατζήδες, δηλαδή όσους έκαναν τοπικές ή διατοπικές μεταφορές επί μισθώσει, μία επαγγελματική κατηγορία που υπήρχε πάντα στην περιοχή, ωστόσο, με εισοδήματα στα όρια της επιβίωσης. Αντίθετα, όσοι κάνουν δωρεές και συντηρούν συντεχνία δεν μπορεί παρά να είναι «καρβανάροι», δηλαδή μεταφορείς μεγάλων αποστάσεων, οι οποίοι κινούνται εντός και εκτός της οθωμανικής αυτοκρατορίας, εξυπηρετώντας το μεγάλο χερσαίο εμπόριο, μέσω του οποίου αναδείχθηκαν οι ίδιοι σε μεταπράτες.

Γάλλοι δεν επέλεξαν τυχαία το Μέτσοβο, ως κέντρο διαμετακόμισης και συγκέντρωσης των προϊόντων της Πίνδου, αλλά εξ' αιτίας του γεγονότος ότι διέθετε οργανωμένη ομάδα μεταφορέων. Από τη μελέτη των ονομάτων της συντεχνίας προκύπτει ότι οι απόγονοι ορισμένων από τις 65 οικογένειες έχουν εγκατασταθεί στο εξωτερικό ως μεγαλέμποροι ή αποτελούν τμήμα της αρχοντικής κοινωνίας της Χώρας επιβεβαιώνοντας την άποψη, σύμφωνα με την οποία, η εμπορική ομάδα της περιοχής προέρχεται από παλιούς μεταφορείς. Όσες, όμως, από τις οικογένειες των αγωγιατών του ανώτερου κατάστιχου δεν ανήλθαν κοινωνικά, καμία τους δεν επέλεξε να ασχοληθεί με την κτηνοτροφία, αντίθετα συναντάμε τόσο τους ιδίους, όσο και τους απογόνους τους, ως τοπικούς εμπόρους ή βιοτέχνες. Ωστόσο, το στοιχείο, που κυρίως ενδιαφέρει την παρούσα μελέτη, είναι ότι τα νοικοκυριά των αγωγιατών είναι και κάτοχοι αγροτικής γης. Τεκμηριώνεται, έτσι, η ύπαρξη των vinitsî ως μία παγιωμένη κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα της Χώρας Μετσόβου, ήδη, από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Το στοιχείο που σκιαγραφεί την ταυτότητα αυτής της ομάδας είναι η εμπλοκή της σε διάφορα μεταφορικά, βιοτεχνικά και μεταπρατικά επαγγέλματα και η παράλληλη αξιοποίηση της αγροτική γης που διέθετε. Προφανώς, τα χωράφια που κατείχαν τα νοικοκυριά των vinitsî αποτελούσαν κληρονομική τους κτήση δεν διαθέτουμε, όμως, στοιχεία που να τεκμηριώνουν μία παλιότερη μεταστροφή τους από τη γεωργική ομάδα προς τις μεταφορικές και μεταπρατικές δραστηριότητες. Εκείνο που μπορούμε να παρατηρήσουμε, ωστόσο, είναι ότι τον 18^{ο} αιώνα το μεταπρατικό και μεταφορικό δίκτυο της Χώρας είναι τόσο αναπτυγμένο, ώστε απορροφά τα πληθυσμιακά αποθέματα που δημιουργεί η απότομη δημογραφική μεγέθυνση εκείνη της περιόδου. Για τους φιλόδοξους άνεργους νέους φαντάζει ελκυστική η ενασχόλησή τους με μία δραστηριότητα που είχε προοπτική πλουτισμού, παρά η ενασχόληση με την κτηνοτροφία, η οποία θα τους καθιστούσε έρμαιο στις διαθέσεις της αρχοντικής κοινωνίας, που έλεγχε εκείνη την εποχή το κτηνοτροφικό κεφάλαιο της Χώρας. Συνεπώς, το γεγονός ότι στις αρχές του 18^{ο} αιώνα η Χώρα διέθετε μία αναπτυγμένη μεταφορική–εμπορική ομάδα, σημαίνει ότι αυτή υφίστατο

Εκατό χρόνια μετά την προσφορά της συντεχνίας των αγωγιατών του Μετσόβου στο μοναστήρι της Κόκκινης Πέτρας ο Pouqueville παρατηρεί ότι στην ευρωπαϊκή αγορά της Τουρκίας οι πιο δραστήριοι «κερατζήδες» ήταν οι κάτοικοι τους Μετσόβου και του Ζαγορίου. Βλ. F.C.H.L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, *ό.π.*,Vol. 2, σ. 405.

στην περιοχή από παλαιότερες εποχές[109]. Τα μέλη της οπουδήποτε και αν ταξίδευαν είχαν ως έδρα τη Χώρα, όπου διέμεναν μόνιμα οι οικογένειές τους, και μπορούσαν με ασφάλεια να έχουν υπό την κατοχή τους κάποια περιουσιακά στοιχεία, ανάμεσα στα οποία και γεωργική γη.

Όσο για τη βιοτεχνική ομάδα, χωρίς να αποκλείω μία παλαιότερη παρουσία της στην περιοχή, είναι εύλογο να αναπτύσσεται εκεί όπου έχουμε συγκέντρωση ενός πληθυσμού που διαθέτει χρηματικά κεφάλαια και αναπτυγμένες καταναλωτικές απαιτήσεις. Συνεπώς το βιοτεχνικό στρώμα του πληθυσμού αναπτύχθηκε στο Μέτσοβο την περίοδο του εμπορικού πλούτου. Δεν αφορά την παρούσα μελέτη μία λεπτομερή ανάλυση των τεχνικών ομάδων που διέθετε η Χώρα. Ωστόσο, πρέπει να αναφερθεί ότι, με εξαίρεση κάποια υφάσματα και αντικείμενα πολυτελείας που εισάγονταν από εξωτερικές αγορές, η κατασκευή των οικοδομών, ο εξοπλισμός και η διακόσμηση σπιτιών και ναών, η κατασκευή εργαλείων, ρούχων, κοσμημάτων και πολλών άλλων αντικειμένων ήταν υπόθεση ντόπιων τεχνιτών, οι οποίοι δραστηριοποιούνταν στα τοπικά εργαστήρια[110], εξάγοντας παράλληλα την τέχνη τους

---

[109] Το 1533 εντοπίζεται στην Βενετία ο Chostantti Mezovitti. Βλ. Φ. Μαυροειδή, *Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής αδελφότητας Βενετίας στο ιστ΄ αιώνα,* ΒΙΜ 103, Αθήναι MCMLXXVI, σ. 197. Μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε για πιθανή εμπορική ιδιότητα αυτού του προσώπου, όχι όμως για τους συμπατριώτες του, οι οποίοι στα μέσα του 17^{ου} αιώνα κυριαρχούν στο εμπόριο της γούνας στην Κων/πολη. Βλ. Θ. Μέντζος, «Συμβολή εις την των Ηπείρω μονών του Σινά», *ΗΕ* 45 (1956), σ. 660-661. Μεταπρατικές δραστηριότητες υποκρύπτει και η ίδρυση συνοικισμού μετσοβιτών στη Μοσχόπολη στα μέσα του 17ου αιώνα. Βλ. Ι. Μαρτινιανός, *Η Μοσχόπολις 1330-1930*, εκδ. ΕΜΣ, εν Θεσσαλονίκη 1957, σ. 74.

[110] Η χρυσοχοΐα και η αργυροχόΐα, η ξυλογλυπτική, η αγιογραφία, η ραπτική, η βαρελοποιία, η σαγματοποιία, η ξυλουργία, η μαστορική, η υφαντική, η βυρσοδεψία, η κατασκευή σκευών από χαλκό ή κασσίτερο, η κατασκευή μαχαιριών, ήταν μερικές από τις τέχνες που εξασκούσαν οι μετσοβίτες στα εργαστήριά τους. Βλ. Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βορείου Ελληνισμού, Ήπειρος,* εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 394, Β. Σκαφιδάς, «Ιστορία του Μετσόβου», *ΗΕ* 11/117 (1962), σ.16-21. Εντύπωση προκαλεί σε διάφορους ερευνητές η λειτουργία στο Μέτσοβο 22 καμινιών από τα τέλη του 19ου αιώνα έως και τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Βλ Ε. Τσενόγλου, «Οι τεχνικές του μετάλλου στον προβιομηχανικό ελληνικό χώρο», στο «*Ιστορία της νεοελληνικής τεχνολογίας*», *Πρακτικά Α΄ τριημέρου Εργασίας (Πάτρα 21-23 Οκτωβρίου 1988)*, εκδ. ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991, σ. 65, Σ. Παπαδόπουλος, «Οι προβιομηχανικές μεταποιητικές τεχνικές στον ελληνικό αγροτικό χώρο», στο «*Ο αγροτικός κόσμος στον μεσογειακό χώρο*», *Πρακτικά Ελληνογαλλικού συνεδρίου (Αθήνα 4-7 Δεκεμβρίου 1984)*, Αθήνα 1988, σ.352. Φυσικά, αν γνώριζαν την πολυπλοκότητα της ορεινής οικονομίας και τις ανάγκες της ντόπιας βιοτεχνίας, και κυρίως της ξυλουργικής, σε πάσης φύσεως εργαλεία, δεν θα τους προκαλούσε εντύπωση ο αριθμός των σιδηρουργείων του Μετσόβου που εξυπηρετούσαν όχι μόνο τους κατοίκους του Μετσόβου, αλλά και ένα μεγάλο αριθμό χωριών της κεντρικής Πίνδου. Σχετικά με τα καμίνια του Μετσόβου, βλ. Χ. Καπιολδάση–Σωτηροπούλου, «Οι σιδηρουργοί και η αγροτική πελατεία τους», στο «*Ο αγροτικός κόσμος στον μεσογειακό χώρο», Πρακτικά Ελληνογαλλικού συνεδρίου (Αθήνα 4-7 Δεκεμβρίου 1984)*, Αθήνα 1988, σ. 398-401, Β. Ρόκου, «Τεχνικές και εργαστήρια της Ηπείρου. Το καμίνι της σιδηρουργίας στο Μέτσοβο», ανάτυπο από *Δωδώνη* ΑΒ΄ (2003),σ. 399-492.

και σε άλλες περιοχές[111]. Σε καμία περίπτωση, όμως, η ομάδα των τεχνιτών και των βιοτεχνών δεν μπορούσε να αποκτήσει εισοδήματα ισάξια των μεγάλων μεταφορέων και μεταπρατών, γι' αυτό και η επιβίωσή της είναι πολύ περισσότερο εξαρτημένη από τη γεωργική γη που κατέχει.

Έχοντας υπόψη τα όσα αναφέραμε παραπάνω καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι μία από τις βασικές προϋποθέσεις για τη μόνιμη διαβίωση πληθυσμού στην περιοχή της Χώρας υπήρξε η κάλυψη, έστω και ενός ποσοστού των διατροφικών αναγκών, μέσω των αγρών που διέθετε η δική τους ορεινή γη. Λαμβάνοντας ως βάση την κοινωνική διαίρεση που χρησιμοποιούσαν οι ίδιοι οι κάτοικοι, αναλύσαμε τη σχέση των κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων με την τοπική αγροτική οικονομία. Διαπιστώσαμε ότι οι alghi, δηλαδή η κτηνοτροφική ομάδα της Χώρας, δεν είχε καμία σχέση με τη γεωργία αν και δεν αποκλείεται να διατηρούσε κάποιο αμπέλι ή λιβάδι ή να παρήγαγε ελάχιστη βρίζα για την κατασκευή των κτηνοτροφικών καλυβών. Επίσης, διαπιστώσαμε ότι το κοινωνικό στρώμα των vinitsî, δηλαδή ο μη κτηνοτροφικός πληθυσμός, που ανήκε στα μεσαία και κατώτερα στρώματα της Χώρας, ήταν ο στυλοβάτης της τοπικής δημητριακής παραγωγής. Σε αυτήν την κατηγορία πληθυσμού συμπεριλαμβάνονταν τόσο οι καθ' αυτό γεωργικές οικογένειες, δηλαδή αυτές που ζούσαν αποκλειστικά από τη γεωργία, όσο και η μεγάλη μάζα των υπολοίπων νοικοκυριών που ασκούσε διάφορες δραστηριότητες, ενώ παράλληλα καλλιεργούσε τα χωράφια που διέθετε, χωρίς, ωστόσο, να καλύπτει πλήρως τις ανάγκες της σε δημητριακά. Τέλος, καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι η διατήρηση των αγρών από τον πληθυσμό της Χώρας στις περισσότερες των περιπτώσεων κάλυπτε πραγματικές ανάγκες επιβίωσης, γι' αυτό και συνέχισε ανελλιπώς την καλλιέργειά τους έως και τον 20^{ο} αιώνα, όταν πλέον οι αγροτικές δομές του ορεινού χώρου άρχισαν να αποσυντίθενται. Βασική προϋπόθεση, λοιπόν, για τη διατήρηση ενός πυρήνα μόνιμου πληθυσμού καθ' όλη τη διάρκεια του έτους στην Πίνδο ήταν οι κάτοικοί της να συνδυάζουν την ελλειμματική τους γεωργία με την άσκηση μίας τέχνης.

[111] Στα μέσα του 17^{ου} εντοπίζουμε στην Κων/πολη μετσοβίτες χρυσοχόους. Βλ. Θ. Μέντζος, *ό.π.,* σ. 661. Επίσης, όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω, μετσοβίτες σκαλιστές εκκλησιαστικών ξυλόγλυπτων δραστηριοποιούνταν σε μία ευρύτατη περιοχή. Εντελώς άγνωστη, ωστόσο, παραμένει στους μελετητές η οικοδομική ομάδα των Μετσόβου, η οποία δραστηριοποιούνταν σε πολλές περιοχές της βορείου Ελλάδος. Βλ. Β. Σκαφιδάς, *ό.π.*, σ. 19-18, Γ.Έξαρχος,,*Πούντεα ντι Άρτα*, έκδοση Βιβλιοπωλείου Σκάλα, Λάρισα 2002, σ. 38-42, Ι. Λαμπρίδης, «Μαλακασιακά», *ό.π.*, σ. 52, Κ. Λαζαρίδης, *Το χωριό μου το κουκούλι. Γ΄Οι κουκουλιώτικοι μύλοι στη χαράδρα του Βίκου*, MZB, αριθ. 24, Γιάννινα 1977, σ. 25.

Αγροτικές ιδιοκτησίες της άρχουσας κοινωνίας. Δύο ενδιαφέροντα παραδείγματα

Ενδεχομένως, να φαντάζει παράδοξη η προσπάθειά μας να διερευνήσουμε τη σχέση των ισχυρών νοικυριών της Χώρας με την αγροτική παραγωγή μίας ορεινής περιοχής, τη στιγμή, μάλιστα, που διέθεταν τη δυνατότητα να προμηθευτούν οτιδήποτε από την αγορά. Ωστόσο, τόσο οι πηγές, όσο και οι πληροφορίες που διασώζονται εμφανίζουν το «αρχοντολόι» της κάτοχο σημαντικής κτηματικής περιουσίας, γεγονός που τεκμηριώνει συμμετοχή του στην αγροτική οικονομία της Χώρας. Για να γίνει αντιληπτή αυτή η σχέση θα αναλύσουμε τις περιπτώσεις δύο αντιπροσωπευτικών οικογενειών του ανώτερου κοινωνικού στρώματος της Χώρας.

Το πρώτο παράδειγμα αφορά την οικογένεια Φλόκα το επώνυμο της οποίας στην τοπική προφορική παράδοση έχει λάβει μυθικές διαστάσεις, καθώς κάποιο προγονικό της πρόσωπο συνδέεται με το θρύλο της δημιουργίας της Χώρας Μετσόβου[112]. Τα ελάχιστα στοιχεία που μας παρέχουν οι πηγές μάς οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τον 17ο και 18ο αιώνα η εν λόγω οικογένεια υπήρξε μία από τις ισχυρότερες και πλουσιότερες της περιοχής [113]. Η κτηνοτροφία αποτελούσε την κύρια πηγή άντλησης των εσόδων της, ωστόσο είναι απαραίτητο να γίνει μία διευκρίνιση σχετικά με την κτηνοτροφική ιδιότητα της άρχουσας κοινωνίας. Σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να ταυτίσουμε τους άρχοντες–ιδιοκτήτες ποιμνίων της Χώρας με τις παραδοσιακές ηγεσίες των κτηνοτροφικών ομάδων. Αν και συχνά τους αποδίδανε τον τίτλο του «τσέλιγκα» αυτοί δεν ήταν εκπρόσωποι κάποιας κτηνοτροφικής πατριάς, κατά το παράδειγμα των παραδοσιακών τσελιγκάτων της Πίνδου, αλλά επιχειρηματίες–ζωοτρόφοι, γι' αυτό και δεν ακολουθούσαν τα κοπάδια τους στις ετήσιες μετακινήσεις τους. Συνήθως, συνεταιρίζονταν με άτομα στα οποία παρέδιδαν την ευθύνη του κτηνοτροφικού τους κεφαλαίου ή διόριζαν υπεύθυνους διαχειριστές,

[112] Βλ. Β΄ Μέρος, Κεφ. Β΄, σ. 128 σημ. 5

[113] Σε έγγραφο του 1709, σχετικό με τη χρηματοοικονομική κατάσταση της Χώρας, καταγράφεται ως πιστωτής ο Στέργιος Φλόκας με το ποσό των 7.500 άς. Βλ. Κατάστιχο οικογένειας Βενέτη, σ. 2. Επίσης, το 1722 κάποιος Κίργος Φλόκας συμμετέχει σε τετραμελή αντιπροσωπεία που μεταβαίνει στη Λάρισα για να εξομαλυνθεί μία διαφορά που είχε η Χώρα με κάποιον Αγά των Γρεβενών. Βλ. Κατάστιχο οικογένειας Βενέτη, σ. 40. Μεταξύ των ετών 1748 και 1794 εμφανίζονται σε διάφορα έγγραφα της Χώρας τα ονόματα ή οι υπογραφές των Στέργιου, Γιάννη ή Ιωάννη, Κύργου, Βασίλη και Δημήτρη Φλόκα όλοι συγγενείς μεταξύ τους και απόγονοι της ιδίας οικογένειας. Μάλιστα, ο Ιωάννης ή Γιάννης Φλόκας το 1773 υπογράφει και ως «Βεκίλης της Χώρας». Τέλος, η κεντρικότερη συνοικία του Μετσόβου, όπου και η σημερινή πλατεία διασώζεται στα παλιά έγγραφα ως « Μαχαλάς του Φλόκα». Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.*, σ. 7, 11, 34, 40, 64, 66, 68, 72-73, 78, 81, 84, 92- 93, 103, 119, 155.

οι οποίοι κάθε έτος τους κατέθεταν έγγραφο οικονομικό απολογισμό. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που στις τοπικές πηγές όταν γίνεται αναφορά στις κτηνοτροφικές επιχειρήσεις των αρχόντων, δεν συναντάμε την λέξη τσελιγκάτο, αλλά «συντροφία» όρος που παραπέμπει περισσότερο σε μεταπρατικές μορφές οικονομίας[114]. Ως το τέλος του 19ου αιώνα το μεγαλύτερο μέρος της κτηνοτροφίας της Χώρας είχε αυτή τη μορφή, δηλαδή αποτελούνταν από κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις που ανήκαν στην αρχοντική κοινωνία[115]. Μάλιστα, τα μέλη του καθ' αυτό κτηνοτροφικού στρώματος απασχολούνταν περισσότερο ως έμμισθο προσωπικό στα κοπάδια των αρχόντων και λιγότερο ανέπτυσσαν το δικό τους ζωικό κεφάλαιο. Ο κύριος οικονομικός στόχος των κτηνοτροφικών επιχειρήσεων της άρχουσας κτηνοτροφικής ομάδας, δεν ήταν η παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων, αλλά η πώληση ζώων στις αγορές του Οθωμανικού κόσμου, και κυρίως στην Κωνσταντινούπολη. Έχοντας επίγνωση των αναγκών αλλά και των κυκλωμάτων που χειρίζονταν το ζωεμπόριο της πρωτεύουσας είχαν, από παλιά, μετατραπεί σε διακινητές των προϊόντων τους προς αυτήν αποκτώντας, έτσι, σημαντικά έσοδα. Δεν είναι τυχαίο ότι τα ίδια πρόσωπα κατείχαν και την ιδιότητα του «τζελεπή», δηλαδή του εισπράκτορα του κτηνοτροφικού φόρου[116]. Συνεπώς, κάθε αναφορά στο κτηνοτροφικό κεφάλαιο των αρχόντων, αφορά κυρίως επενδύσεις επί των συστημάτων διαχείρισης του κτηνοτροφικού φόρου, που εισέπραττε το οθωμανικό κράτος[117]. Για παράδειγμα, ο αναφερόμενος και ως ιδρυτής της Χώρας Μετσόβου Κύργος Φλόκας, ο οποίος ζει στο δεύτερο μισό του 17ου, παρά το ότι η τοπική μνήμη τον αναφέρει ως μεγαλοτσέλιγκα, το γεγονός ότι κάθε φθινόπωρο μεταβαίνει στην Κωνσταντινούπολη για εργασίες αποτελεί ένδειξη ότι, είτε ως *τζελεπής* είτε ως έμπορος, οδηγεί προς την πρωτεύουσα του οθωμανικού κράτους κοπάδια με ζώα προς εκποίηση[118]. Βρισκόμαστε σε μία εποχή όπου οι

[114] Δείγματα του τρόπου λειτουργίας των κτηνοτροφικών «συντροφιών» του Μετσόβου περιέχονται στο κατάστιχο της οικογένειας Βενέτη, το οποίο σήμερα φυλάσσεται στο αρχείο του Δήμου Μετσόβου.

[115] Βλ. Β. Σκαφιδάς , «Ιστορία του Μετσόβου», *ό.π.*, 106.

[116] Βλ. Β. Ρόκου, *Ορεινές κοινωνίες κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια*, εκδ. Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 81-106. Βλ. F. C. H. L. Pouqueville, *Ταξίδι στην Ελλάδα, Ήπειρος*, *ό.π.*, σ 351, σημ. 2.

[117] Όπως θα δούμε παρακάτω, οι διαχειριστές αυτού του συστήματος δεν άργησαν να το μετρέψουν σε ένα κερδοφόρο μεταπρατικό κύκλωμα. Δεν είναι τυχαίο που στο βλάχικο ιδίωμα του Μετσόβου η λέξη dželepiu ταυτίζεται με την έννοια του επιχειρηματία.

[118] Ο ιδρυτής της Χώρας Κύργος Φλόκας ή κάποιος απόγονός του με το ίδιο όνομα δολοφονήθηκε στο Ξηρολείβαδο, κατά τη διάρκεια ενός επαγγελματικού ταξιδιού προς Κωνσταντινούπολη, από Οθωμανούς που είχαν πληρώσει οι αντίπαλες πολιτικές φατρίες του Μετσόβου. Η τοπική δημοτική

άρχοντες–ιδιοκτήτες ποιμνίων διατηρούν ακόμα τους δεσμούς τους με τους κτηνοτρόφους, το στρώμα από το οποίο και προήλθαν, ωστόσο υφίστανται, ήδη, οι λόγοι που θα τους μετατρέψουν σε επιχειρηματίες ζωέμπορους και μαζί με την ανερχόμενη ομάδα των μεταφορέων-μεταπρατών θα συγκροτήσουν τη νέα οικονομική και πολιτική ανώτερη κοινωνία της Χώρας. Τον 18ο αιώνα οι απόγονοι της οικογένειας Φλόκα διατηρούν ακέραια την κτηνοτροφική τους περιουσία και ως *τζελεπήδες* ή ζωέμποροι εξακολουθούν να εφοδιάζουν την Κωνσταντινούπολη με ζώα. Παράλληλα, κατά τη συνήθεια των μελών της τοπικής αριστοκρατίας, προβαίνουν σε πράξεις ευεργεσίας, οι οποίες σηματοδοτούν την κοινωνική τους καταξίωση[119]. Μεταξύ των δωρεών τους καταγράφονται παραχωρήσεις αγροτεμαχίων σε μοναστήρια και εκκλησίες της Χώρας, γεγονός που αποδεικνύει ότι η οικογένειας Φλόκα κατείχε και αγροτικές εκτάσεις[120]. Αν και οι κατοπινές γραπτές πηγές δίδουν ελάχιστες πληροφορίες για την εν λόγω οικογένεια, η αδιάλειπτη παρουσία της στη Χώρα επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι ως τις αρχές του 20ο αιώνα ζούσαν απόγονοί της, οι οποίοι ήταν κάτοχοι σημαντικής κτηματικής περιουσίας. Ενδεικτική είναι η περίπτωση ενός αμπελώνα 100 περίπου στεμμάτων που υπήρχε στην περιοχή Boeanu[121] καθώς και η μεγάλη για τα δεδομένα της περιοχής γαιοκτησία, που διατηρούσαν οι τελευταίοι γόνοι της οικογένειας στην περιοχή Labană του Μαλακασίου, η οποία άγγιζε τα 1200 στρέμματα[122]. Αυτό το κτήμα βρίσκονταν σε μία περιοχή όπου στο παρελθόν καταγράφονται οι μεγαλύτερες γαιοκτησίες της Χώρας, οι οποίες, ωστόσο, δεν αποτελούσαν κτήσεις των κατοίκων

μούσα μετατρέποντας αυτό το γεγονός σε τραγούδι αποδίδει στον Κύργο Φλόκα την ιδιότητα του *τζελεπή*. Βλ Ι. Λαμπρίδη, *ό.π.*, σ. 38.

[119] Το 1742 ο Ιωάννης Φλόκας δίδει χρήματα για την κατασκευή της βρύσης Ντράϊ. Βλ. Γ. Πλατάρης-Τζίμας, *Κώδικας Διαθηκών, Μείζονες και ελάσσονες ευεργέτες του Μετσόβου*, τόμ. Β΄, εκδ. Νομαρχιακής αυτοδιοίκησης Ιωανίννων και Δήμου Μετσόβου, Μέτσοβο/Αθήνα 2004, σ. 286- 287. Το 1743 η σύζυγός του Αρχόντα δίνει 62 δράμια ασήμι στον ναό του Αγίου Δημητρίου. Βλ. Κατάστιχο Αγίου Δημητρίου Μετσόβου,σ. 12. Το 1787 τα αδέλφια Δημήτριος και Κυριάκος Φλόκας επισκεύασαν την κεντρικότερη βρύση του Μετσόβου. Βλ. Φ. Μπαλαμώτη, *Οι βρύσες του Μετσόβου (από τον 18ο αιώνα μέχρι σήμερα)*, εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 25-27. Παράλληλα, δαπάνησαν ποσά για την κατασκευή υδραγωγείου μήκους περίπου 15 χιλ., ενισχύοντας έτσι το δίκτυο ύδρευσης και άρδευσης του Μετσόβου με τα άφθονα νερά της οροπεδική ζώνης της Χώρας. Βλ. Γ. Πλατάρης-Τζίμας, *ό.π.*, τόμ Γ΄, σ. 39-40.

[120] Το 1767 η οικογένεια Φλόκα αφιερώνει έναν αγρό στο μοναστήρι της Κόκκινης Πέτρας. Βλ. Κ.Ι.Μ.Ζ.Π., Φ 27. Επίσης, μεταξύ των αγρών, που κατείχε η Αγία Παρασκευή Ανηλίου, εμφανίζονται 15 στρέμματα ως δωρεές της οικογένειας Φλόκα. Βλ. Γ. Πλατάρης, *Κώδικας Χώρας Μετσόβου των ετών 1708-1907*, σ. 184.

[121] Στους ντόπιους ήταν γνωστός ως yinea al Floka (το αμπέλι του Φλόκα). Εκποιήθηκε τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα.

[122] Απαλλοτριώθηκε από το ελληνικό δημόσιο στα μέσα του 20ου αιώνα.

του Μαλακασίου, αλλά αγροκτήματα που ανήκαν σε ισχυρές οικογένειες του Μετσόβου[123]. Όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω, μέσα από το φορολογικό σύστημα της Χώρας η αρχοντική κοινωνία ιδιοποιείται σταδιακά τη γεωργική ζώνη του Μαλακασίου, η οποία ήταν η πιο αποδοτική της περιοχής. Ωστόσο, θα ήταν λάθος να αποδώσουμε την κατοχή γαιοκτησιών στους «μαχαλάδες» αποκλειστικά στην εκμετάλλευση του φορολογικού μηχανισμού της Χώρας. Αντίθετα, υπάρχουν ενδείξεις αγοράς αγροκτημάτων αλλά και μαρτυρίες που δείχνουν διαφορετικούς τρόπους διείσδυσης των ισχυρών οικογενειών της Χώρας στις γαίες των μαχαλάδων της, οι οποίες εκλαμβάνονταν ως ενιαίος οικονομικός και επενδυτικός χώρος[124].

Το δεύτερο παράδειγμα που θα παραθέσουμε αναφορικά με τη σχέση μεταξύ των πλουσίων νοικοκυριών και της αγροτικής οικονομίας της Χώρας, αφορά την οικογένεια Στάμου. Σε αντίθεση με την οικογένεια Φλόκα, η οποία αντλούσε τα εισοδήματά της κυρίως από τη φορολογική και εμπορική εκμετάλλευση του κτηνοτροφικού δυναμικού της περιοχής η οικογένεια Στάμου ή Πούτσιαρη αποτελεί μία από τις κλασσικότερες περιπτώσεις κοινωνικής και οικονομικής ανέλιξης μελών της επαγγελματικής κατηγορίας των μεταφορέων[125]. Με αρχική έδρα το Μέτσοβο,

---

[123] Βλ. Γ. Σάρρος-Α Στρατής, *ό.π*., σ. 126.

[124] Χαρακτηριστική είναι μία ιστορία που διασώζει η τοπική μνήμη της Κουτσούφλιανης. Κοντά στον οικισμό υπάρχει μία έκταση 80- 90 στρεμμάτων γης, η οποία είχε δοθεί ως δώρο στο μετσοβίτη άρχοντα Γιάννη Φλόκα ή αλλιώς καπετάν Γιάννη, χάριν του ότι κατάφερε να βγάλει από τη φυλακή των Ιωαννίνων τους προκρίτους του χωριού που τους είχε κλείσει Οθωμανός τσιφλικούχος, επειδή αντιδρούσαν στην τσιφλικοποίηση του χωριού τους. Αν και δεν είμαστε σίγουροι για τη χρονολογία του επεισοδίου (η τοπική παράδοση το τοποθετεί στα χρόνια του Αλή Πασιά), το γεγονός ότι έως το 1938 αυτή η έκταση ανήκε σε κάποια μετσοβίτισσα που έφερε την επωνυμία «κυρά», δείχνει ότι η παραπάνω ιστορία περιέχει ίχνη αληθείας. Δεν αποκλείεται η « κυρά » να ήταν η τελευταία γόνος της οικογένειας Φλόκα, η οποία αποκαλούσε τον εαυτό της απόγονο του καπετάν Γιάννη. Ανεξάρτητα, ωστόσο, από την ιστορική ακρίβεια αυτού του επεισοδίου, γεγονός είναι ότι η τοπική μνήμη διασώζει με σαφήνεια τον προστατευτικό ρόλο των ισχυρών οικογενειών της Χώρας. Βέβαια, η διάσωση της εδαφικής ακεραιότητας της Χώρας, δεν συνιστούσε πράξη αλτρουισμού εκ μέρους της «άρχουσας τάξης», αλλά ενέργεια, η οποία αποσκοπούσε πρωτίστως στη διάσωση της δικής της οικονομικής και κοινωνικής υπόστασης. Από την άλλη πλευρά, η προστατευτική της λειτουργία, όπως διαπιστώσαμε στο ανωτέρω παράδειγμα, της έδινε τη δυνατότητα να διεισδύσει στη γη των μαχαλάδων.

[125] Ο Νίτζος Δημητρίου Στάμου (απεβίωσε το 1793) είναι ο πιο μακρινός πρόγονος του οποίου η δράση καταγράφεται στο αρχείο της οικογένειας. Στα προσωπικά του έγγραφα εμφανίζεται πότε με το διπλό επώνυμο Στάμου ή Πούτσιαρη και πότε μόνο με το επώνυμο Στάμου. Το επίθετο « Πούντζαρη » εντοπίζεται το 1706 στον κατάλογο της συντεχνίας των αγωγιατών του Μετσόβου, που δωρίζει ποσά για το κτίσιμο του καθολικού του Μοναστηριού της Κόκκινης Πέτρας. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για προγονικό πρόσωπο της ίδιας οικογένειας, δεδομένου ότι και ο Νίτζος Στάμος δραστηριοποιείται στο χώρο των χερσαίων μεταφορών στα Βαλκάνια, όπου τις συνδυάζει με διάφορες μεταπρατικές δοσοληψίες. Θεωρώ ότι το πραγματικό επίθετο της οικογένειας ήταν το Πούτσιαρης ή Πούτζαρης των εγγράφων, δεδομένου ότι σε άλλες πηγές της Χώρας ο Νίτζος Στάμου καταγράφεται αποκλειστικά ως Πούτζαρης (βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π,* σ. 32, 61), κάτι που δεν συμβαίνει με τα παιδιά του, τα οποία εμφανίζονται μόνο με το επίθετο Στάμου. Το φαινόμενο της αλλαγής επιθέτων από τα μέλη του

τα μέλη της για πάνω από 150 χρόνια ασκούν μεταπρατικές δραστηριότητες[126] τόσο στον ελλαδικό χώρο, όσο και στην Κωνσταντινούπολη, Μικρά Ασία, Βουλγαρία, Ρωσία και Ρουμανία όπου τον 19ο δημιουργούν μόνιμο εμπορικό οίκο[127]. Αυτές οι δραστηριότητες τούς καθιστούν κατόχους σημαντικών χρηματικών κεφαλαίων, τα οποία, πέραν των εμπορικών πράξεων, αξιοποιούν και με επενδύσεις τραπεζικού τύπου, μεταξύ των οποίων ιδιαίτερη θέση κατέχουν οι δανειοδοτήσεις. Μεταξύ των δανειοδοτούμενων προσώπων συχνά απαντάμε αγροτικά νοικοκυριά της Χώρας, στα οποία τίθεται ως εγγυητικός όρος για τη λήψη δανείου ο ενεχυριασμός των κτημάτων τους. Με αυτόν τον τρόπο η οικογένεια Στάμου αποκτά ορισμένες αγροτικές εκτάσεις στην περιοχή της Χώρας. Παράλληλα, όμως, προβαίνει και σε απ' ευθείας αγορές αγροτεμαχίων, γεγονός που την καθιστά ένα « αγροτικό

ανερχόμενου οικονομικά και κοινωνικά στρώματος της Χώρας ήταν συνηθισμένο. Αντανακλά την τάση της να ενταχθεί στην τότε διαμορφούμενη νεοελληνική ελίτ, γι' αυτό και προσπαθεί να αποβάλει οτιδήποτε το συνδέει με τη λαϊκή του καταβολή, κάτι που για τους κατοίκους της Χώρας σήμαινε πολιτισμικά χαρακτηριστικά βλαχικής προέλευσης.

[126] Είναι πολύ δύσκολο να καταγραφεί όλο το φάσμα των οικονομικών δραστηριοτήτων της οικογένειας, οι οποίες αλλάζουν ανάλογα με τις συγκυρίες και τις εποχές. Για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα μία από τις βασικές τους δραστηριότητες ήταν η εισαγωγή δερμάτων από βόρειες περιοχές των Βαλκανίων. Παραθέτω ενδεικτικά τα αποτελέσματα ενός ετήσιου ισολογισμού όπου μας δίδεται μία εικόνα των επιχειρήσεων τους, χωρίς, ωστόσο, αυτή η στατική οικονομική απεικόνιση να δίνει το εύρος των οικονομικών δραστηριοτήτων, που ανέπτυξε κατά καιρούς η οικογένεια Στάμου. Συγκεκριμένα, στις 25 Σεπτεμβρίου του 1801 τα αδέλφια Δημήτριος Νίτσου Στάμου και Στέριος Νίτσου Στάμου συντάσσουν ετήσιο ισολογισμό των επιχειρήσεών τους, όπου εγγράφουν στην πίστωση το ποσό των 115.434 γροσιών και στη χρέωση το ποσό των 35.581 γροσιών. Έχουν να εισπράξουν από δάνεια 33.714 γρόσια, από τους κατασκευαστές σελλών ή γενικά τους κατασκευαστές του δερμάτινου εξοπλισμού των αλόγων 28.098 γρόσια, από την Άρτα 9.300 γρόσια και από κάποιο πρόσωπο άλλα 250 γρόσια. Διατηρούν σε στοκ σε αποθήκη στο Μέτσοβο 1366 τεμάχια « κεσελέδες » (είδος δέρματος) αξίας 19.144 γροσιών, 68 τεμάχια δέρματος από βουβάλια αξίας 1.428 γροσιων, 75 τεμάχια σολόδερμα αξίας 2.000 γροσίων και 43 κιλίμια αξίας 130 γροσίων. Οφείλουν να πληρώσουν ποσό 16.569 γροσίων στις πόλεις Σιστόβ, Λοβίτσα, Νικόπολη, Βουκουρέστι καθώς και 13.400 γρόσια στα Ιωάννινα.

[127] Εκεί διασώζεται το οικογενειακό τους αρχείο στο οποίο περιλαμβάνονται περίπου 8000 έγγραφα συνταχθέντα κατά το χρονικό διάστημα 1714-1875. Σε αυτά καταγράφονται σημαντικές πτυχές της οικογενειακή τους ιστορίας και σε όλη τους την πολυπλοκότητα και ποικιλία οι οικονομικές τους δραστηριότητες κατά τη χρονική διαδρομή τριών γενεών. Η γεωγραφική ζώνη στην οποία αναφέρονται τα ανωτέρω ντοκουμέντα εξαπλώνεται από την Αίγυπτο και την Κρήτη νότια, μέχρι τη Μόσχα βόρεια και από τη σημερινή Τουρκία μέχρι τη Βιέννη, Μασσαλία ή τις πόλεις της Αγγλίας, σποραδικά δε γίνεται αναφορά και στην Αμερική. Αν και κατά καιρούς έχουν δημοσιευτεί κάποια στοιχεία από το εν λόγω αρχείο παραμένει κατά το μεγαλύτερό του μέρος ανέκδοτο. Είναι, ωστόσο, σημαντικό για την έρευνα το γεγονός ότι η γενική διεύθυνση των αρχείων του Ρουμανικού κράτους εξέδωσε σε ένα δίτομο έργο τα ντοκουμέντα της οικογένειας Στάμου υπό την μορφή εκτεταμένων περιλήψεων, οι οποίες κατατοπίζουν πλήρως τον αναγνώστη για το περιεχόμενο του κάθε εγγράφου. Στο ίδιο έργο υπάρχει εκτενέστατη εισαγωγή για τη δράση της οικογένειας, όπως αυτή εμφανίζεται μέσα από τη μελέτη των αρχείων, καθώς και ευρετήριο ονομάτων, γεωγραφικών περιοχών και γλωσσάριο με διάφορους όρους της εποχής. Βλ. D. Limona, N. Trandaferescu, *Documnte economice din arhiva casei comersiale Ioan St. Stamu (1714-1875)*, Direcția Generală a Arhivelor Statului din Republica Socialistă România,Vol. 1, Bucureşti 1983.

νοικοκυριό» αν και τα μέλη της βίωναν ως αστοί. Συγκεκριμένα, ο Νίτσος Στάμου μεταξύ των ετών 1773 και 1792 αποκτάει την κτηματική περιουσία που εμφανίζεται στον παρακάτω πίνακα.

Αρ.	*Έτος*	*Είδος αγοράς*	*Δαπάνη*	*Τοποθεσία*
1	1773	Μερίδιο χωραφιού	6 ασλ .	------
2	1774	Μερίδιο χωραφιού	4 ασλ .	Σκάμνου – Ντρούια
3	1774	Μερίδιο από τσαΐρι	1000 ασλ .	-------
4	1776	Καλλιεργήσιμος τόπος	300 ασλ .	Βουτουνόσι
5	1781	Λειβαδότοπος	25 ασλ .	Σιόποτου
6	1783	Χωράφι	240 ασλ.	Λέσhιντσα
7	1787	Τσαΐρι	160 ασλ.	Σιόποτου
8	1792	Χωράφι	80 ασλ.	Βοτονόσι
Σύνολο			1815 ασλ.	

Στις δύο πρώτες περιπτώσεις του ανωτέρω πίνακα ο Ν. Στάμος αγοράζει τα μερίδια αγρών που κατέχει μαζί με άλλα πρόσωπα και τα καθιστά εξ' ολοκλήρου δικά του[128]. Στην τρίτη περίπτωση αγοράζει συνεταιρικά με άλλο πρόσωπο το μερίδιο που κατέχει σε ένα «τσαΐρι», το οποίο είναι όμορο με τσαΐρι που ήδη κατέχουν οι δύο αγοραστές. Εντύπωση προκαλεί το μεγάλο ποσό που διαθέτουν για την απόκτηση αυτού του τσαϊριού. Το στοιχείο αυτό αποτελεί ένδειξη αγοράς τεράστιας εκτάσεως, ωστόσο δεν είναι ο μόνος λόγος για τον οποίο καταβάλουν ένα τόσο μεγάλο ποσό, για να αποκτήσουν ένα λιβάδι. Όπως θα φανεί στη συνέχεια, οι χορτολιβαδικές

[128] Τα ποσά που διαθέτει για την αγορά αυτών των αγρών συγκρινόμενα με αντίστοιχα που εντοπίζονται σε πηγές της εποχής είναι πολύ μικρά, γεγονός που μας κάνει να υποθέσουμε ότι τα μερίδια των συνιδιοκτητών είναι πολύ μικρά ή, το πιθανότερο, αυτές οι τιμές να μην είναι πραγματικές αλλά ενδεικτικές. Δυστυχώς, ποτέ δεν καταγράφεται στα συμφωνητικά πώλησης τεμαχίων γης κάποια ένδειξη του μεγέθους τους. Αν και εντοπίζεται σποραδικά ή λέξη στρέμμα σε φορολογικά κυρίως έγγραφα της Χώρας δεν είμαστε σίγουροι ότι ταυτίζεται με την αντίστοιχη σημερινή μονάδα μέτρησης επιφανειών. Ειδικά, στις αγοροπωλησίες γεωργικών εκτάσεων ποτέ δεν καταγράφονται εδαφικά μεγέθη, παρά μόνο η λέξη «κομμάτι», η οποία εξέφραζε την ενότητα μίας έκτασης, δηλαδή το αγροτεμάχιο. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν τρόποι υπολογισμού του μεγέθους των καλλιεργούμενων επιφανειών, όμως, όπως θα δούμε παρακάτω, ήταν διαφορετικοί. Πρέπει, επίσης, να λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι στην τελική τιμολόγηση των αγροτεμαχίων συνεκτιμούνταν και άλλοι παράγοντες, όπως η περιοχή που βρισκόταν το συγκεκριμένο χωράφι, τα ποιοτικά του στοιχεία, η ευκολία πρόσβασης και η απόσταση. Επομένως, σε ένα πλαίσιο αγοροπωλησιών που λειτουργούσε κατά αυτόν τον τρόπο ενδιέφερε μόνον η τελική αξία και όχι το μέγεθος του αγρού, γι' αυτό και δεν έχουμε εκτίμηση επιφανειών στα παλιά συμφωνητικά.

εκτάσεις έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην οικονομία της Χώρας, γι' αυτό η κτηματική τους αξία εμφανίζεται αυξημένη σε σχέση με άλλα είδη αγροτικών εκτάσεων. Άνθρωποι όπως ο Στάμος είχαν ουσιαστικούς οικονομικούς λόγους να επενδύσουν τα χρήματά τους σε γαίες αυτού του είδους, γι' αυτό, όπως φαίνεται από τις περιπτώσεις 5 και 7 του ανωτέρω πίνακα, αγοράζει και άλλες όμορες με το δικό του κτήμα χορτολιβαδικές εκτάσεις. Στις προαναφερόμενες αγορές παρατηρούμε το φαινόμενο της παρουσίας συνιδιόκτητων αγροτικών εκτάσεων. Σε μία περιοχή με μικρές ιδιοκτησίες η συγκατοχή της γης φαντάζει ως πολυτέλεια. Πιθανόν, να προήλθε μέσω κληρονομικών δικαιωμάτων, όμως δεν διαθέτουμε αρκετά στοιχεία που να τεκμηριώνουν αυτήν την άποψη. Επιβεβαιώνεται, ωστόσο, για μία ακόμη φορά η πολυδιάσπαση της αγροτικής γης της Χώρας κατά τον 18ου αιώνα. Η αγορά καλλιεργήσιμης γης στο Βοτονόσι, όπως αναφέρεται στην τέταρτη και όγδοη περίπτωση του ανωτέρω πίνακα, αποτελούσε για κάθε νοικοκυριό που ήθελε να επιδοθεί σε καλλιέργειες μία συνετή ενέργεια, δεδομένου ότι το υψόμετρο της περιοχής, από τα πιο χαμηλά της Χώρας, και η σύσταση των εδαφών ευνοούσαν την αποδοτικότητα των εκεί αγρών. Γνωρίζουμε ήδη ότι το Βοτονόσι υπήρξε γεωργικός χώρος των οικογενειών του Μετσόβου, ειδικά των κατωτέρων και μεσαίων στρωμάτων, που δεν μπορούσαν να επεκταθούν στην περιοχή του Μαλακασίου. Αξιοσημείωτη ως προς τη διερεύνηση των κανόνων που ρύθμιζαν τις οικονομικές συναλλαγές της περιοχής είναι η έκτη περίπτωση του ανωτέρω πίνακα. Το σχετικό πωλητήριο έγγραφο αναφέρει ότι «*…η Αφέντο σύζυγος του μακαρίτη Αυγέρι Ντούζι και ο υιός της Γεώργιος έχοντας να πληρώσουν κάποιες οφειλές του Αυγέρι πωλούν μέσω δημοπρασίας που έλαβε χώρα στην εκκλησία έναν αγρό από την Λεσιντζα στον Νίτσο Πούτσιαρι για 240 ασλάνια ή γρόσια. Οι συγγενείς της έχουν παραιτηθεί από την αγορά του αγρού παρόλο που υπήρξαν προτιμητέοι. Το χωράφι γειτονεύει με το αμπέλι του …*». Έχουμε, λοιπόν, δημοπρατήσεις χωραφιών σε δημόσιους χώρους αλλά και «δικαίωμα προτίμησης», δηλαδή εθιμικό δικαίωμα των συγγενών να προηγούνται σε περιπτώσεις πώλησης κτημάτων συγγενικών τους προσώπων και μόνο, αν δεν εκδήλωναν ενδιαφέρον, να πωλούνται σε ένα μη συγγενικό πρόσωπο. Παρόμοιες πρακτικές μας είναι γνωστές ήδη από το μεσαίωνα[129]. Βέβαια, στο μεσαιωνικό κόσμο

[129] Οι συγγενείς ή οι γείτονες προηγούνταν ως αγοραστές κατά την πώληση όμορου κτήματος. Βλ. Κ. Αρμενοπούλος, *Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, (επιμ.) Κ.Πιτσάκης , εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1971, σ. 175-178, P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachrysanthou, *Actes de Lavra Premier partie des origines a 1204* (Archives de l' Athos I), Paris 1970, σ. 99-100, He. Antoniadis-Bibicu-A.Guillou,

αποσκοπούσαν στην αποτροπή διείσδυσης των ισχυρών γαιοκτημόνων στη γη των χωρικών κοινοτήτων, ενώ στη Χώρα απέβλεπαν κυρίως στη μη διάσπαση της συγγενικής περιουσίας. Πάντως, και στις δύο περιπτώσεις σκοπός ήταν η διατήρηση της ενότητας των περιουσιών, βασική προϋπόθεση για τη σταθερότητα και σύνδεση της ομάδας, η οποία μέσα από μία κουλτούρα αλληλεγγύης εξασφάλιζε καλύτερα τον υλικό βίο των μελών της.

Σύμφωνα με τη διαθήκη του, ο Ν. Στάμου άφηνε όλη την κινητή και ακίνητη περιουσία του στους δύο υιούς του Στέργιο και Δημήτριο, υποχρεώνοντάς τους να έχουν τη φροντίδα της μητέρας του Αργύρως ως το θάνατό της, ορίζοντάς τους να της διαθέσουν δύο δωμάτια να κατοικήσει, ορισμένα στρέμματα αμπελιού στο «Μποιάνο» και από 1000 γρόσια ο κάθε ένας[130]. Το 1795 τα αδέλφια Στάμου επιβεβαιώνουν εγγράφως το μοίρασμα της πατρικής περιουσίας μέσω κλήρου. Ο Δημήτρης αποκτά το παλιό σπίτι, έναν κήπο και το αμπέλι στο Βοτονόσι μαζί με την «καλύβα» και ένα κάρο καθώς και μερίδιο από την κινητή περιουσία. Ο Στέργιος αποκτά το καινούργιο σπίτι, το αμπέλι από το «Μποιάνο», «καλύβες», ένα κάρο καθώς και μερίδιο από την κινητή περιουσία. Ο κήπος από τον «Άγιο Γεώργιο» θα μοιραστεί μεταξύ των δύο αδελφών, αλλά τα τσαΐρια και τα χωράφια, δεν έχουν μοιραστεί, επειδή δεν έχουν βρει τα πατρικά έγγραφα. Εκτός, λοιπόν, από αγρούς και λιβάδια ο Ν. Στάμου διέθετε επίσης κήπους και δύο αμπελώνες. Σε σχετικό λογαριασμό του 1784 ξοδεύει για τη δημιουργία ενός αμπελώνα ποσό 62.894 άσπρων (δηλαδή 524 γρόσια), στον οποίο εμφυτεύει 11.500 κλήματα. Γνωρίζοντας ότι οι αμπελουργοί της περιοχής φύτευαν σε κάθε στρέμμα 600 με 700 κλήματα αντιλαμβανόμαστε ότι η συνολική έκταση του εν λόγω αμπελώνα δεν πρέπει να ήταν κατώτερη των 16 στρεμμάτων. Ασφαλώς, οι 13 με 15 τόνοι κρασί που παράγονταν από αυτά τα κλήματα δεν αποσκοπούσαν μόνο στην κάλυψη των οικογενειακών αναγκών, αλλά διοχετεύονταν και στο εμπόριο. Συνεπώς, ο Νίτσος Στάμου ένας μεταφορέας–μεταπράτης που διέσχιζε με το καραβάνι του διάφορες περιοχές του βαλκανικού χώρου, πεθαίνοντας κατείχε στο Μέτσοβο μία περιουσία, που, εκτός από χρηματικά κεφάλαια, συμπεριελάμβανε ζώα, σπίτια, λιβαδότοπους,

---

«Problemes d' histoire de la communaute vilageoise byzantine et post–byzantine», στο «*Ο αγροτικός κόσμος στον μεσογειακό χώρο», Πρακτικά Ελληνογαλλικού συνεδρίου (Αθήνα 4 -7 Δεκ. 1984),* Αθήνα 1988, σ. 48-49.

[130] Αντίθετα, στις κόρες του Αρχόντω και Στάμω δεν δίνει παρά μικρά χρηματικά ποσά, διότι θεωρεί ότι αυτές καλύφτηκαν με την προίκα τους.

αγρούς, κήπους, αμπέλια, αγροτικές καλύβες ακόμα και κάρα. Η κοινωνική και οικονομική του λοιπόν θέση, συγκρινόμενη με αυτή των ραγιάδων όμορων περιοχών που νέμονται οι Οθωμανοί γαιοκτήμονες, είναι αξιοζήλευτη. Ανάλογη θέση κατέχουν και τα υπόλοιπα μέλη της τοπικής αριστοκρατίας, τα οποία αν και δρουν συχνά εκτός Χώρας, φροντίζουν πάντα να διατηρούν εκεί κτηματική περιουσία. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Στέργιου Στάμου υιού του Νίτσου, που αν και έχει καταστεί πλέον επιχειρηματίας με οικονομικές δραστηριότητες σε μία ευρύτατη γεωγραφική ζώνη εντός και εκτός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, εξακολουθεί να αγοράζει κτήματα στη Χώρα. Στον παρακάτω πίνακα εμφανίζονται οι αγορές που πραγματοποιεί μεταξύ των ετών 1802 και 1811.

Αρ.	*Έτος*	*Είδος αγοράς*	*Δαπάνη*	*Τοποθεσία*
1.	1802	Αγορά κήπου	270 γρόσια	-------
2.	1802	Τρία τσιαίρια	400 γρόσια γερά ή ασλάνια	Μπαρτολομεου; Περιτοάρε
3.	1804	Δύο χωράφια	500 γρόσια	Μαλακάσι
4.	1804	Δύο χωράφια	150 γρόσια	Μαλακάσι
5.	1811	Αγορά κήπου	60 ασλάνια	-------

Παρατηρούμε εδώ, μία προσπάθεια του Σ. Στάμου να αποκτήσει γεωργικές εκμεταλλεύσεις στο Μαλακάσι, εκεί, όπου αργότερα, συναντούμε τις μεγάλες γαιοκτησίες της κοινωνίας των πλουσίων της Χώρας. Προφανώς, αυτά τα χωράφια δεν καλλιεργούνταν από τον πλούσιο ιδιοκτήτη τους. Αυτός έχαιρε ενός αστικού τρόπου ζωής με συνεχή επαγγελματικά ταξίδια σε διάφορες περιοχές του βορειοελλαδικού χώρου, τα οποία διέκοπταν μακροχρόνιες παραμονές στα Ιωάννινα, Μέτσοβο και Τρίκαλα, όπου διέθετε οικίες και υπηρετικό προσωπικό. Κατατοπιστικό για τον τρόπο που αξιοποιούσε την αγροτική της γη η άρχουσα κοινωνία της Χώρας είναι το συμφωνητικό, που κλείνει ο Σ. Στάμου και οι πωλητές των χωραφιών, στην τρίτη περίπτωση του ανωτέρω πίνακα. Συγκεκριμένα, ο Γεώργιος Σούρδου και ο αδελφός του Νικόλαος πιστοποιούν εγγράφως ότι έχουν συνεννοηθεί με τον Σ. Ν. Στάμου, να λάβουν από αυτόν δύο χωράφια και να τα καλλιεργήσουν με στάρι και καλαμπόκι. Οι σπόροι θα είναι δικοί τους, ενώ η τελική συγκομιδή θα μοιράζεται σε τρία μέρη εκ των οποίων το ένα μέρος θα ανήκει στον

Σ. Στάμου. Η παραπάνω περίπτωση εμπίπτει με σαφήνεια στο τριτάρικο σύστημα διανομής του προϊόντος, που ο σπόρος και τα έξοδα βάραιναν τον αγρολήπτη. Παρόμοιες μορφές επίμορτης εκμετάλλευσης της αγροτικής γης είναι συνηθισμένες στον Οθωμανικό κόσμο[131], ωστόσο, οι γεωργοί της Χώρας βρίσκονται σε καλύτερη θέση από αυτή των αγροτών που καλλιεργούν τα τσιφλίκια του κάμπου, εφόσον είναι απαλγμένοι από την καταβολή της δεκάτης. Όμως, διάφοροι παράγοντες που αγνοούμε, όπως η αποδοτικότητα των χωραφιών και ο επιμερισμός των υπολοίπων εξόδων, δεν μας βοηθούν στο να σχηματίσουμε μία ακριβή εικόνα για το αν ήταν συμφέρουσες αυτές οι συμφωνίες. Ειδικά για το Μαλακάσι, όπου βρισκόταν τα παραπάνω χωράφια, είναι ακόμα πιο δύσκολο να εκτιμήσουμε τις καθαρές αποδόσεις. Γνωρίζουμε ότι η γεωργική του ζώνη είχε υπαχθεί σε καθεστώς καταβολής γαιοπροσόδου προς τον εκάστοτε ενοικιαστή των φόρων της Χώρας. Αναρωτιέται κανείς, αν ο Σ. Στάμος, ο οποίος υπήρξε πολλές φορές ενοικιαστής των φόρων της Χώρας, εισέπραττε γαιοπρόσοδο από τα κτήματά του στο Μαλακάσι ή μετακύλιε την απόδοσή του στους επίμορτους καλλιεργητές του. Σε γενικές γραμμές, η εκμετάλλευση της γεωργικής γης της Χώρας, όπως προκύπτει και από άλλες πηγές, γινόταν με τριτάρικα ή μισιακά συστήματα, αν και δεν έλειπαν περιπτώσεις ενοικίασής της με χρηματικά ποσά. Αναφερόμαστε πάντα σε χωράφια που παρήγαγαν δημητριακά και όχι σε χορτολιβαδικές εκτάσεις και αμπέλια. Εδώ, σπάνια υπάρχει διανομή του τελικού προϊόντος, γι' αυτό στις περισσότερες περιπτώσεις οι εργασίες γινόταν με πληρωμή. Αξιοπαρατήρητο είναι το γεγονός ότι τα δύο αδέλφια Σούρδου του ανωτέρω παραδείγματος, αφού πρώτα πούλησαν τα πατρικά τους χωράφια στον Στάμο, παρέμειναν καλλιεργητές τους. Υποψιαζόμαστε ότι κάποια οικονομική δυσχέρεια τους ανάγκασε να τα πουλήσουν ή ίσως χρωστούσαν χρήματα στον ίδιο τον Στάμο. Αλλά και στην πρώτη περίπτωση του παραπάνω πίνακα ο Σ. Στάμος αγοράζει έναν κήπο προκειμένου ο ιδιοκτήτης του να εξοφλήσει χρέος του σε τρίτο πρόσωπο. Οι περιπτώσεις αυτές εισαγάγουν το θέμα του ρόλου των δανειακών κεφαλαίων στη λειτουργία της αγροτικής οικονομίας της Χώρας. Από έγγραφα που διασώζονται στο αρχείο της οικογένειας Στάμου

[131] Βλ. Σ. Ασδραχάς, «Προβλήματα οικονομικής ιστορίας της τουρκοκρατίας», στο *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ιε΄ -ιθ΄ αι*., εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ. 24-25. Δ.Τσοποτός, *ό.π.,* σ. 147-148, Δ. Λουκόπουλος, *Γεωργικά της Ρούμελης*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1983, σ. 154-159.

προκύπτει ότι τα κτήματα της Χώρας, και ιδίως τα τσαΐρια και η επικαρπίας τους, υποθηκεύονταν προκειμένου οι ιδιοκτήτες τους να δανειστούν χρήματα ή να εξοφλήσουν χρέη συγγενών τους. Ενδεικτικές είναι οι περιπτώσεις που παρατίθενται στον παρακάτω πίνακα.

Δανειοδοτήσεις με εγγυήσεις κτημάτων
1779 Απριλίου 10: Ο Κ. Τζάτου δανείζεται από τον Ν. Πούτσεαρι 177 ½ ασλάνια με τόκο 1% μηνιαίως βάζοντας ως εγγύηση ένα τσαΐρι
1781 Απριλίου 23: Ο Γ. Πάσχου δανείζεται από τον μπασιά Πάλα 330 ασλάνια με τον όρο να τα πληρώσει των Αγίων Αποστόλων και βάζει ως εγγύηση ένα λιβάδι . Σε περίπτωση που δεν θα έχει πληρωθεί η οφειλή στην προθεσμία της ο πιστωτής έχει το δικαίωμα να πάρει την επικαρπία του λιβαδιού .
1798. Φεβρουαρίου 1: Η Πανούργιο σύζυγος του Α. Σ. Μουστάκι αναγνωρίζει ότι είναι οφειλέτης του Ν.Σ. Γκίκα για 22½ ασλάνια για τα οποίο βάζει ως ενέχυρο ένα τσαΐρι με το δικαίωμα να παίρνει την επικαρπία μέχρι την εξόφληση της οφειλής .
1806. Νοεμβρίου 15: Ο Μ. Καρανίκου πιστοποιεί ότι δανείστηκε από τον Σ.Ν. Στάμου 30 γρόσια με τόκο 1 γρόσι και όριο πληρωμής το ένα έτος . Ως εγγύηση ενεχυριάζει ένα κομμάτι τιμίου ξύλου, στο μέγεθος ενός κόκου σταριού , καθώς και το τσαΐρι από το Πετουτσέλου.
1808 Νοεμβρίου 3: Η Χ. Δ. Τερεκόμου όντας υποχρεωμένη να πληρώσει μία οφειλή του μακαρίτη αδελφού της Κώστα, δανείζεται 150 γρόσια από τον Μ. Δ. Πίχτου με προθεσμία πληρωμής μέχρι το κόσεμα των τσαϊριών της στο Περετοάρε, με τόκο 15% το χρόνο. Για το συναπτόμενο δάνειο ενεχυριάζει ένα τσαΐρι όπου ο πιστωτής έχει το δικαίωμα να χρησιμοποιήσει την επικαρπία για ένα τμήμα των δανεισμένων χρημάτων.
Πηγή αρχείο οικογένειας Στάμου

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι οι αγροτικές ιδιοκτησίες της Χώρας εκτός του ότι συμμετείχαν στην τοπική αγροτική παραγωγή χρησιμοποιούνταν και ως ενέχυρα, προκειμένου να εξασφαλιστούν δανειακά κεφάλαια. Όπως είδαμε, η εξόφλησή τους δεν ήταν πάντα εφικτή, γεγονός που είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση της

κτηματικής περιουσίας των δανειοδοτών, οι οποίοι ανήκαν πάντα στην κοινωνία του πλούτου της Χώρας.

Από τα παραδείγματα των οικογενειών Φλόκα και Στάμου που αναπτύχθηκαν παραπάνω, διαπιστώνεται ότι η εμπλοκή της κοινωνίας του πλούτου της Χώρας στην τοπική αγροτική οικονομία είναι μεγάλη και ποικίλη. Αναλογικά, η κτηματική περιουσία των αρχοντικών νοικοκυριών είναι μεγαλύτερη από την αντίστοιχη των κατωτέρων στρωμάτων και χρησιμοποιείται, για να παραχθεί οτιδήποτε μπορεί να παραχθεί σε αυτήν την ορεινή ζώνη. Με δεδομένη τη χρηματική τους διαθεσιμότητα, η οποία τους έδινε τη δυνατότητά να προμηθευτούν τα πάντα από την αγορά, αναρωτιόμαστε για ποιο λόγο διατηρούσαν αγροτική περιουσία. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι μία σημαντική μερίδα των ανθρώπων του πλούτου είχε αγροτική προέλευση, συνεπώς είχε κληρονομήσει κάποια υποστατικά από τους προγόνους της. Για παράδειγμα, όσα μέλη της επαγγελματικής κατηγορίας των μεταφορέων εξελίχθηκαν σε μεγαλέμπορους, όπως οι Στάμου, όσο ζούσαν στη Χώρα, δεν απέρριψαν παντελώς την προγονική τους αγροτική ιδιότητα. Δηλαδή, η κτήση και ανάπτυξη της αγροτικής γης της Χώρας από πλούσιες οικογένειες της περιοχής μπορεί να παρέμεινε ως στοιχείο συνέχισης μίας οικογενειακή αγροτικής παράδοσης. Ωστόσο, αυτή η τάση δεν δικαιολογεί την απόκτηση κτημάτων από νοικοκυριά κτηνοτροφικής προέλευσης, όπως στην περίπτωση της οικογένειας Φλόκα ή τη μεταγενέστερη επένδυση σε αγροτικές εκμεταλλεύσεις, γι' αυτό η αιτία πρέπει να αναζητηθεί σε άλλους παράγοντες .

Έγινε αναφορά παραπάνω στην ύπαρξη σιτεμπορικού κυκλώματος που προμήθευε τις ορεινές περιοχές της Ηπείρου με γεννήματα προερχόμενα από τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία. Αυτό το κύκλωμα αποδεδειγμένα λειτουργούσε στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, όμως δεν είμαστε καθόλου σίγουροι ότι υπήρχε ή ότι κάλυπτε ικανοποιητικά τις ελλειμματικές ορεινές περιοχές σε παλιότερες εποχές. Τους Οθωμανούς γαιοκτήμονες ενδιέφερε περισσότερο η απόκτηση άμεσων σίγουρων εσόδων και λιγότερο η δημιουργία υποδομών, που θα βοηθούσαν στην αύξηση της παραγωγής, γι' αυτό προτιμούσαν να δίδουν τα εδάφη τους για βοσκοτόπια, παρά να τα καλλιεργούν[132]. Η κατά αυτόν τον τρόπο εκμετάλλευση των μεγάλων γαιοκτησιών καθήλωνε τη δημητριακή παραγωγή σε χαμηλά επίπεδα. Επίσης, το γεγονός ότι τα περισσότερα δημητριακά προορίζονταν για την κάλυψη

[132] Βλ. παραπάνω σημ. 75,76

των αναγκών της πρωτεύουσας ή άλλων μεγάλων κέντρων του Οθωμανικού κράτους καθιστά αμφίβολη την ύπαρξη επαρκούς περισσεύματος δημητριακής παραγωγής για την κάλυψη των ορεινών περιοχών[133]. Υπάρχουν μαρτυρίες για οικισμούς της Πίνδου, που, λόγω της ολοκληρωτικής μεταστροφή τους στην κτηνοτροφική οικονομία, αντιμετώπισαν έντονο διατροφικό πρόβλημα, γεγονός που τους οδήγησε στη χειραγώγηση ορισμένων χαμηλότερων υψομετρικά γεωργικών οικισμών της οροσειράς[134]. Συνεπώς, ακόμα και οι κτηνοτροφικοί πληθυσμοί, οι οποίοι διαβίωναν για μεγάλα χρονικά διαστήματα κοντά στα μεγάλα σταροχώραφα του κάμπου, δεν εξασφάλιζαν εύκολα γεννήματα, πόσο, μάλλον, οι μόνιμα διαβιούντες στις ορεινές περιοχές, μεταξύ των οποίων και τα πλούσια νοικοκυριά της Χώρας.

Από την άλλη πλευρά πρέπει να λάβουμε υπόψη την ανάγκη των κεφαλαιούχων της Χώρας να προχωρήσουν σε επενδύσεις του αποκτηθέντος χρηματικού πλούτου. Ο οθωμανικός κόσμος δεν ήταν καθόλου πρόσφορος για καπιταλιστικού τύπου επενδύσεις, γι' αυτό η αγορά γης παρέμεινε μία συνετή επένδυση για όσους αποκόμιζαν χρηματικά κεφάλαια από διάφορες εμπορικές δραστηριότητες ή την εκμετάλλευση των οθωμανικών φορολογικών συστημάτων. Όμως, διαθέσιμη γη προς αγορά υπήρχε μόνο εντός των ορίων της Χώρας, δεδομένου ότι ο περίγυρός της συγκροτούταν από τσιφλίκια Οθωμανών, οι οποίοι όχι μόνο δεν υπήρχε περίπτωση να πουλήσουν σπιθαμή γης στους χριστιανούς κατοίκους της Χώρας, αντίθετα, όπως γνωρίζουμε, επιδίωκαν να θέσουν την ίδια τη Χώρα υπό τον έλεγχό τους. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στα μέσα του 19ου αιώνα, όταν οι Οθωμανοί της Θεσσαλίας αντιλαμβανόμενοι την επικείμενη πολιτική αλλαγή άρχισαν να εκποιούν τη γη τους, τα πλούσια νοικοκυριά της Χώρας εγκατέλειψαν την τακτική αγοράς αγρών στην ορεινή τους πατρίδα και έσπευσαν να αποκτήσουν τσιφλίκια στο θεσσαλικό κάμπο[135].

---

[133] Βλ. Βλ. T.Stoianovich, « Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος Έμπορος», στο *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ιε΄ -ιθ΄ αι.*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ.292-293. Δ. Κ. Τσοποτός, *ό.π.*, σ. 147.

[134] Βλ. F.C.H.L. Pouqueville, *ό.π.,* σ. 329, L. Heuzey, *Οδοιπορικό στην Τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία το 1858*, μτφρ. Χ. Δημητρουλόπουλος, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 135-136, A. Wace – M. Thompson, *ό.π.,* σ. 72,

[135] Οι επενδύσεις κεφαλαίων σε γεωργικές περιοχές του κάμπου επιφέρουν το πρώτο ουσιαστικό πλήγμα στην ορεινή γεωργία. Έχοντας ως αποτέλεσμα την πτώση της αγοραστικής αξίας των ορεινών χωραφιών και τη διοχέτευση αυξημένων ποσοτήτων δημητριακών προς τα βουνά, οδηγούν σε σταδιακή εγκατάλειψη της ορεινής γεωργίας.

Παρατηρήσαμε, ήδη, ότι η γη που κατείχε η κοινωνία των πλουσίων στην περιοχή της Χώρας ξεπερνούσε κατά πολύ την ανάγκη εξασφάλισης διατροφικής αυτάρκειας. Άλλωστε, η κατοχή εκτεταμένων αμπελώνων και τσαϊριών αποδεικνύει ότι δεν απέβλεπαν αποκλειστικά στην κάλυψη των διατροφικών τους αναγκών. Το να υποθέσουμε ότι αποσκοπούσαν απλά στην επίδειξη πλούτου, δεν έχει λογική βάση. Ένα κοινωνικό στρώμα σαν αυτό των αρχόντων της Χώρας, που είχε τον μεταπρατισμό στο αίμα του, απέβλεπε σίγουρα σε οικονομικά οφέλη. Η Χώρα Μετσόβου με το πολιτικό, φορολογικό και εδαφικό καθεστώς που τη διείπε, τους προσέφερε τη δυνατότητα να αξιοποιήσουν τα κεφαλαία τους εντός των ορίων της, κατά τρόπο, που άγγιζε ακόμη και την την γεωργική οικονομία της περιοχής. Ας δούμε, για παράδειγμα, κάποιες άλλες πτυχές των οικονομικών δραστηριοτήτων των οικογενειών Φλόκα και Στάμου. Το 1767 ο Γιάννης φλόκας μαζί με τον Στάσι Γκαντέλο μισθώνουν το «αμιλίκι» της Χώρας για δύο έτη καταβάλλοντας ποσό 80.000 άσπρων. Αυτό σημαίνει ότι επί δύο έτη παίρνουν υπό τον έλεγχο τους όλα τα χάνια της Χώρας, με εξαίρεση αυτά του Βοτονοσίου, καθώς και το μονοπώλιο παροχής υπηρεσιών προς τους διερχόμενους ταξιδιώτες. Είναι κατανοητό ότι ένα ποσό 80.000 άσπρων ήτοι 660 περίπου γροσιών δεν μπορούσαν να διαθέσουν παρά μόνο πλούσιοι κεφαλαιούχοι. Από την άλλη πλευρά, είχαν στη διαχείρισή τους 10 με 15 χάνια, τα οποία έπρεπε να τα εφοδιάζουν συνεχώς με τρόφιμα και ζωοτροφές. Όπως αντιλαμβανόμαστε οι ποσότητες είναι μεγάλες, αλλά και τα κέρδη των διαχειριστών τους ακόμα μεγαλύτερα, αν οι προμήθειες αυτές δεν γινόταν μέσω του εμπορίου, αλλά από δικά τους κτήματα. Ήταν πολύ πιο επικερδές να προμηθευτούν το αλεύρι, το κριθάρι, τα σανό και το κρασί που πουλούσαν στα χάνια τους από δικά τους κτήματα, παρά να το εξασφαλίσουν αγοράζοντας από άλλους παραγωγούς ή από άλλες περιοχές, όπου το κόστος της μεταφοράς τους ήταν μεγάλο. Από την άλλη πλευρά, η οικογένεια Στάμου μπορεί να μη εμπλέκεται με το *αμιλίκι* της Χώρας, αλλά αγοράζει μερίδιο χανιού και μύλο. Χωρίς να ξέρουμε το ακριβές μέγεθος των χωραφιών και των χορτολιβαδικών εκτάσεων του Ν. Στάμου, ώστε να γνωρίζουμε και το μέγεθος της παραγωγής τους, σίγουρα δεν κατείχε 15 στρέμματα αμπέλι, για να καλύψει μόνο τις οικογενειακές του ανάγκες. Ένας μέρος από το κρασί που παρήγαγε το πουλούσε στα χάνια, τα ταβερνεία και τα νοικοκυριά της Χώρας. Επίσης ως μεταπράτης που διέσχιζε με το δικό του καραβάνι τα Βαλκάνια, όταν στάθμευε στο Μέτσοβο για μεγάλα χρονικά διαστήματα, είχε ανάγκη

σημαντικών ποσοτήτων ζωοτροφών. Μόνο αν διέθετε δικές του χορτολιβαδικές εκτάσεις μπορούσε να διαθέτει τις αναγκαίες ποσότητες σανών. Εκτός, όμως, από τη συντήρηση των ζώων, η αγορά χορτολιβαδικών εκτάσεων από τους πλουσίους του Μετσόβου μπορεί να σχετίζονταν και με πιο φιλόδοξους επενδυτικούς στόχους[136].

2) Η αγροτική γη της εκκλησίας

Η χρήση της εκκλησιαστικής γης[137], ως αντικείμενο οικονομικής συναλλαγής, μας επέβαλε την υπαγωγή της στην κατηγορία των ιδιόκτητων γαιών της Χώρας. Ωστόσο, η άσκηση της εκκλησιαστικής και πολιτικής εξουσίας από κοινά πρόσωπα είχε επιφέρει κάποια σύγχυση, σχετικά με το καθεστώς γαιοκτησίας, που διείπε τις εκτάσεις τις οποίες κατείχαν ή έλεγχαν οι δύο αυτοί θεσμικοί φορείς. Αυτή η σύγχυση είναι εμφανής ακόμα και σε γραπτά κείμενα της Χώρας. Για παράδειγμα, στο παρακάτω έγγραφο, το οποίο συντάχθηκε με αφορμή μία υπόθεση καταπάτησης βακούφικων εκτάσεων, αναφέρονται τα εξής: *«Επειδή εις τον άγιον αθανάσιον από το βοτουνόσι από πάνου ευρίσκετε μερικό μπαΐρη του βακουφίου κ΄ της κινότητος, το αυτό μπαΐρι επίγαν μερικοί να το κάμουν χωράφι ο μαβρογιώργος, ο φάφαλης κ΄άλλοι, -κ΄μανθάνοντας οι κινότητος της πολιτίας μας έκαμαν αγωγήν κ΄απεφασίσαμαν όλοι με κοινή γνώμοι, πως το αυτώ μπαΐρι να μενι πάλιν ως το πρότον, κ΄να μιν τον ανίξουν τόσον οι πρότοι οσάν κ΄άλοι, κ΄η μεν κ΄θέλη πιγένη τινάς λιστρικός να το ανίξι εις το εξίς το αυτώ μπαΐρι να τον πεδεύση η Χώρα με δεκανίκια διακόσια, κ΄ πεινήν εις το βακούφι αγίου αθανασίου γρόσια πενήντα : ούτος εγραύθη το παρόν κ΄εβάλθη εις το παγγάρι της αγίας παρασκευής δια το βέβεον της αλυθείας :~* ». Η ανωτέρω έγγραφη απόφαση εκδόθηκε το 1773 και υπογράφεται από τον «επίτροπο του έξαρχου», δηλαδή την κεφαλή της

[136] Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του μετσοβίτη άρχοντα Αναστάση Τέγου Τζήμα του οποίου η δράση διασώζεται στην προφορική παράδοση της Μηλιάς (βλ. Σ. Πουρνάρας, *Η Βλαχομηλιά της Πίνδου* 'ΑΜ*ΕΡΟΥ'*, εκδ. Μαίανδρος-Σύλλογος Μηλιάς, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 62-63). Το τελευταίο πρόσωπο, γνωστό και ως Τζημάκης ή Τζιαμάκης, έζησε τον 18ο αιώνα στη Μηλιά όπου είχε κτίσει πυργόσπιτο (Κούλια). Εκτός από ιδιοκτήτης πολυάριθμων κοπαδιών από πρόβατα, βοοειδή και ιπποειδή (το ποιμνιοστάσιό του βρίσκονταν στην τοποθεσία biθulca, βορείως του οικισμού της Κουτσούφλιανης) διατηρούσε χωράφια και ενοικίαζε τα τρία χάνια της Μηλιάς, μέσω των οποίων κατείχε το μονοπώλιο πώλησης τροφίμων στους περαστικούς και τους ντόπιους. Αυτές οι δραστηριότητες τον είχαν καταστήσει βαθύπλουτο, ωστόσο η εκμετάλλευση των ντόπιων ανάγκασε τον Κοσμά τον Αιτωλό, που τον φιλοξένησε στην κούλια του, να τον επιπλήξει. Αυτή η διήγηση αν και δεν τεκμηριώνεται ιστορικά βρίσκεται κοντά στην πραγματικότητα του 18ου αιώνα, όπου η αρχοντική ομάδα του Μετσόβου συγκροτώντας την τοπική ελίτ εκλάμβανε τα εδάφη της Χώρας ως ενιαίο οικονομικό χώρο, γι' αυτό και εκμεταλλεύονταν ό,τι καλύτερο διέθετε ο κάθε μαχαλάς, χωρίς να περιορίζεται από τα εσωτερικά σύνορα, τα οποία ίσχυαν μόνο για τις φτωχές μάζες.

[137] Βλχ. Loclu a băseareacĺi ή Locu Vucufescu.

τοπικής εκκλησίας, τον «βεκίλη της Χώρας», δηλαδή την κεφαλή της πολιτικής ηγεσίας και τέσσερις ακόμα προεστούς. Επομένως, η αναφορά σε «κοινή γνώμη της πολιτείας» είναι μάλλον τυπική και όχι ουσιαστική. Η φράση του κειμένου «*μπαΐρη του βακουφίου κ΄ της κινότητος*» αναπαράγει μία αντίληψη ταύτισης της εκκλησιαστικής και κοινοτική γης ή τουλάχιστον απηχεί τη νοοτροπία της άρχουσας κοινωνίας, να αντιμετωπίζει ζητήματα που αφορούσαν την εκκλησιαστική γη ως δικά της. Είναι, λοιπόν, εύλογο τέτοιες συμπεριφορές εκ μέρους της πολιτικής εξουσίας να προκαλούν σύγχυση σχετικά με το νομικό καθεστώς των εκκλησιαστικών και κοινόχρηστων γαιών της Χώρας**.** Δεν αποκλείεται αυτή η αντίληψη να προωθούνταν εσκεμμένα από την κοινωνία του πλούτου, η οποία συχνά χρησιμοποιούσε την εκκλησιαστική περιουσία, προς εξυπηρέτηση των οικονομικών και πολιτικών επιλογών της. Συνεπώς, κάθε πράξη που ζημίωνε την εκκλησιαστική περιουσία αποτελούσε, κατά την αντίληψη των αρχόντων της Χώρας, αμφισβήτηση της δικής τους πολιτικής ισχύος. Έτσι, εξηγείται στο ανωτέρω κείμενο η επιβολή τόσο αυστηρών ποινών, όπως 200 ραβδισμοί, και πληρωμή προστίμου 50 γροσίων για την καταπάτηση ενός απλού χερσότοπου. Ανεξάρτητα, όμως, από τη σύγχυση που επικρατούσε σχετικά με το ιδιοκτησιακό καθεστώς της εκκλησιαστικής γης, αυτή σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να ταυτιστεί με το νομικό πρόσωπο της Χώρας. Οι έγγραφες «ομολογίες»[138] που κατέχουν οι ναοί και οι μονές επιβεβαιώνουν με σαφήνεια τα ιδιοκτησιακά τους δικαιώματα, επί της κτηματικής τους περιουσίας.

Από τα κτηματολόγια που διασώζονται, διαπιστώνουμε ότι η εκκλησία αποτελούσε έναν από τους μεγαλύτερους γαιοκτήμονες της Χώρας. Η απώλεια των πηγών και η συνήθεια του παρελθόντος να μην αναφέρεται σε σχετικά έγγραφα η κτηματική έκταση, δεν μας επιτρέπει να γνωρίζουμε το μέγεθος αυτής της γαιοκτησίας[139]. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το μεγαλύτερο μέρος της προήλθε από αφιερώσεις πιστών. Αυτό επιβεβαιώνεται και από σχετικές πηγές, οι οποίες παράλληλα μας δίνουν πληροφορίες για τον τρόπο εκμετάλλευσή της. Η γη των μονών αξιοποιούνταν πληρέστερα, δεδομένου ότι οι μοναχοί επιζητούσαν την

[138] Οι «ομολογίες» ήταν συμφωνητικά έγγραφα, τα οποία συντάσσονταν κατά την αγοροπωλησία ενός τεμαχίου γης. Μεταξύ άλλων, κατέγραφαν τα όρια ενός κτήματος, τα οποία επιβεβαιώνονταν ενυπογράφως από μάρτυρες. Με αυτόν τον τρόπο εξασφαλίζονταν η νομιμότητα κατοχής ενός τεμαχίου γης από τους ιδιοκτήτες τους, συνεπώς συνιστούσαν και τίτλους ιδιοκτησίας.

[139] Πληρέστερα στοιχεία μας δίδουν οι απογραφές του 20ου αιώνα, οι οποίες ωστόσο δεν αποδίδουν την πραγματικότητα του παρελθόντος, δεδομένου ότι το μεγαλύτερο μέρος της εκκλησιαστικής περιουσίας, όπως θα δούμε παρακάτω, είχε απωλεσθεί.

κάρπωση της συνολικής παραγωγής των κτημάτων τους, γι' αυτό και οι εργασίες του αγροτικού κύκλου πραγματοποιούνταν από αμειβόμενους εργάτες. Αντίθετα, η κτηματική περιουσία των ενοριακών ναών συνηθίζονταν να δίδεται σε γεωργούς, έναντι καταβολής γαιοπροσόδου. Στην αξιοποίηση της εκκλησιαστικής γης σημαντική εμπλοκή είχαν και κοσμικά πρόσωπα, ιδίως τα μέλη της άρχουσας κοινωνίας. Ωστόσο, ο πλούτος που είχε συσσωρεύσει χωριστά το κάθε εκκλησιαστικό ίδρυμα διαφοροποιούσε και το ρόλο του στην τοπική κοινωνία. Μέσα από τις ελάχιστες πηγές που διασώζονται, θα επιχειρήσουμε μία καταγραφή της κτηματικής περιουσίας ναών και μονών της περιοχής ανιχνεύοντας παράλληλα και ορισμένα στοιχεία του ρόλου τους στο πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό γίγνεσθαι της Χώρας.

Ναός Αγίας Παρασκευής Μετσόβου: Το σύνολο των κτισμάτων και των αύλιων χώρων της Αγίας Παρασκευής Προσήλιου[140] καταλάμβανε και εξακολουθεί να καταλαμβάνει μία σημαντική έκταση στο κέντρο του Μετσόβου. Στην τοπική ιστορία αυτός ο χώρος κατέχει πρωτεύουσα θέση, δεδομένου ότι συγκέντρωνε τις βασικότερες εκκλησιαστικές πολιτικές και εκπαιδευτικές λειτουργίες της Χώρας. Συγκεκριμένα, στέγαζε την έδρα του έξαρχου, δηλαδή του αρχηγού της τοπικής εκκλησίας[141] και τη σχολή του Μετσόβου μαζί με την πολύτιμη βιβλιοθήκη της [142]. Παράλληλα, συνιστούσε πολιτική έδρα της περιοχής, δεδομένου ότι εδώ πραγματοποιούνταν οι συνελεύσεις της διοικούσας αρχής και φυλάσσονταν η «μπάγκα», δηλαδή η κάσα όπου συγκεντρώνονταν τα έσοδα και έγραφα της Χώρας [143]. Αυτή η κτιριακή συνύπαρξη των δύο βασικών θεσμών της Χώρας, δηλαδή της εκκλησίας και της πολιτικής διοίκησης, στο χώρο της Αγίας Παρασκευής, δεν προέκυψε τυχαία, αλλά εξέφραζε συγκεκριμένη αντίληψη σχετικά με το ρόλο της τοπικής εκκλησίας στο πολιτικό σύστημα της Χώρας. Είναι χαρακτηριστικό το

[140] Αυτή η προσωνυμία σήμερα είναι άγνωστη, ωστόσο, στα έγγραφα της Χώρας αναφέρεται συχνά είτε μόνη της είτε ως στοιχείο διάκρισης από την αγία Παρασκευή του Ανηλίου.

[141] Σε παλιές διαθήκες αναφέρεται και ως «Αγία Παρασκευή Μητροπόλα» ή «Stă -Vinere Mitropola» στη βλαχική της εκφορά. Βλ. Γ. Πλατάρης–Τζίμας, *Κώδικας Διαθηκών*, *Μείζονες και ελάσσονες ευεργέτες του Μετσόβου*, *ό.π.,* τόμ. Γ΄, σ. 238, 241 σημ. 4.

[142] Βλ. Α. Χατζημιχάλη, *Οι εν τω Ελληνοσχολείω Μετσόβου διδάξαντες και διδαχθέντες*, εν Ιωαννίνοις 1940, σ. 4-8, Μ. Τρίτος, *Η Πατριαρχική εξαρχία Μετσόβου (1659-1924) Η θρησκευτική κ΄ κοινωνική της προσφορά*, Ιωάννινα 1991, σ. 91-100.

[143] Τα έσοδα προέρχονταν από τα χάνια, τα κρασιά, τους μύλους, την «πόστα» δηλαδή το ταχυδρομείο, και φυσικά από τη φορολογία. Στα φυλασσόμενα έγγραφα συμπεριλαμβάνονταν τα φορολογικά κατάστιχα, τα πρακτικά των αποφάσεων, η επιστολογραφία με την οθωμανική διοίκηση και το Πατριαρχείο και γενικά οι κόπιες όλων των δημοσίων εγγράφων της Χώρας.

γεγονός ότι όλες οι πολιτικές αποφάσεις έπρεπε να υπογράφονται πρώτα από τους ιερείς, ενώ οι πολιτικές και εκκλησιαστικές λειτουργίες καταλαμβάνονταν από κοινά πρόσωπα, η πλειοψηφία των οποίων ανήκε στην άρχουσα κοινωνία. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που η περιουσία της Αγίας Παρασκευής συνιστούσε για την ηγετική ομάδα αποθεματικό κεφάλαιο προς κάλυψη οικονομικών, φορολογικών και κοινωνικών αναγκών της Χώρας.

Αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι ο ναός ανακαινίστηκε το 1511, τότε σίγουρα η ίδρυσή του ανάγετε στο μεσαίωνα[144], ενώ, σύμφωνα με ορισμένες ενδείξεις, παλιότερα λειτουργούσε ως καθολικό μοναστηρίου[145]. Ωστόσο, παρά το ότι υπήρξε ο θεματοφύλακας της τοπικής μνήμης, εφόσον στο χώρο του διαφυλάχτηκαν πολύτιμα έγγραφα, αναφορικά με την ιστορία της Χώρας, δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτε για την κτηματική του περιουσία κατά το παρελθόν. Το μόνο στοιχείο που διαθέτουμε είναι ένα κτηματολόγιο του 1939, στο οποίο ο ναός εμφανίζεται κάτοχος διαφόρων αστικών ακινήτων, 86 ½ στρεμμάτων αγροτικής γης εκ των οποίων τα 76 ½ στρέμματα αποτελούν χορτολιβαδικές εκτάσεις και τα 8 καλλιεργήσιμους αγρούς καθώς και τεσσάρων λαχανόκηπων. Αν συγκρίνουμε την αγροτική έκταση της Αγίας Παρασκευής με την αντίστοιχη κάποιων μοναστηριών της περιοχής, προξενεί εντύπωση το μικρό της μέγεθος, δεδομένου ότι υπήρξε ο κεντρικότερος και σημαντικότερος ναός της Χώρας. Ασφαλώς, το κτηματολόγιο του 1939 δεν αποτελεί ασφαλή βάση για την εξαγωγή συμπερασμάτων. Ωστόσο, παρά το ότι αποτελεί μία σχετικά πρόσφατη καταγραφή της κτηματικής περιουσίας του ναού, αφήνει να διαφανούν ορισμένες πτυχές, σχετικά με τη διάρθρωσή του σε προγενέστερους αιώνες[146].

---

[144] Βλ. Η Αγία Παρασκευή Μετσόβου, έκδοση Εκκλησιαστική Επιτροπή Ιερού Ναού Αγίας Παρασκευής Μετσόβου 1972, σ. 5. Μ. Τρίτος , *ό.π.*, σ. 73.

[145] Ένας απλός ενοριακός ναός δεν μπορούσε να κατέχει στο κέντρο του Μετσόβου τόσο μεγάλες εκτάσεις, όσο η αγία Παρασκευή. Παλιές παραστάσεις του ναού δείχνουν να περιβάλλεται από τείχη, τα οποία επισκευάστηκαν το 1759, ενώ ως και τον 19ο αιώνα αναφέρονται μοναχές που υπηρετούσαν το ναό. Επίσης, έως και το 1970 διασώζονταν στον περίβολο του ναού κελιά.Βλ. Γ. Πλατάρης, *Κώδικας Χώρας Μετσόβου των ετών 1708-1907*, *σ*. 15, 44, 170. Επίσης, έως και το 1970 διασώζονταν στον περίβολο του ναού κελιά.

[146] Η Αγία Παρασκευή συγκρινόμενη με άλλους ναούς της Χώρας κατείχε σημαντική αστική περιουσία. Αποτελούνταν από οικόπεδα και κτίσματα (μαγαζιά, χάνια, νερόμυλους), τα οποία καταλάμβαναν σημαντικό τμήμα του σημερινού κέντρου του Μετσόβου. Έχοντας υπόψη την εξέλιξη των κοινωνικών και οικιστικών δομών του οικισμού και τις παραδόσεις για την ίδρυσή του μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι εκτάσεις, που περιέβαλαν τον ναό, αποτελούσαν σημείο συνεύρεσης των γεωργικών και κτηνοτροφικών πληθυσμών της περιοχής προς πραγματοποίηση εμπορικών συναλλαγών, πριν ακόμα συνενωθούν οικιστικά. Η εμπορική λειτουργία αυτού του χώρου σταδιακά τον κατέστησε κέντρο του οικισμού μετατρέποντας ταυτόχρονα τα χωράφια, που περιέβαλαν το τότε

Οι ευρισκόμενες στην οροπεδική ζώνη της Χώρας χορτολιβαδικές εκτάσεις της Αγίας Παρασκευής[147], δεν χρησιμοποιούνταν για την απόληψη χορτονομής, αλλά δημοπρατούνταν ως βοσκότοποι στα τσελιγκάτα της περιοχής[148]. Σύμφωνα με μία έγγραφη συμφωνία του 1767, σχετική με τη μίσθωση των δημόσιων χανιών της Χώρας *« το τζαΐρι της αγίας παρασκευής από το μουρίκι»* παραχωρούνταν προς εκμετάλλευση στον «αμίλη», δηλαδή στον εκμισθωτή των χανιών. Συνεπώς, το μεγέθους 14 ½ στεμμάτων λιβάδι της τοποθεσίας muricĺe, που καταγράφεται στο κτηματολόγιο του 1939, αποτελούσε ήδη τον 18ο αιώνα κτήση του ναού, χωρίς, βέβαια, να είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε το τότε ακριβές μέγεθός του. Από την άλλη πλευρά, διαπιστώνουμε ότι η κτηματική περιουσία της Αγίας Παρασκευής, όπως συνέβαινε και με την αντίστοιχη χρηματική, είχε καταστεί εργαλείο εξυπηρέτησης των οικονομικών επιλογών των αρχών της Χώρας επιβεβαιώνοντας, έτσι, για άλλη μία φορά, την ταύτιση εκκλησιαστικής και πολιτικής εξουσίας[149].

Πιθανόν, ο ναός να είχε και άλλη κτηματική περιουσία, την οποία εκποίησε ή εγκατέλειψε. Αναφερθήκαμε σε προγενέστερα κεφάλαια σε έγραφα του 18ου αιώνα, στα οποία καταγράφονται υποθέσεις καταπάτησης βακούφικης γης στα βορειοδυτικά όρια του οικισμού[150]. Υπάρχουν βάσιμες ενδείξεις ότι, αυτή η αρκετά μεγάλη έκταση, κάποτε ανήκε στην Αγία Παρασκευή. Εκτός, όμως, από αγροτική περιουσία, ο ναός εμφανίζεται, κατά καιρούς, να διαθέτει και ζωικό κεφάλαιό[151].

μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής, σε οικόπεδα επί των οποίων δημιουργήθηκαν κτίρια για την κάλυψη των αναγκών της αγοράς. Η αρχαιότητα, λοιπόν, του ναού, το μοναστηριακό του παρελθόν καθώς και η κατοχή πολλών εκτάσεων στον άμεσο περίγυρό του, αποτελούν ενδείξεις για μία προγενέστερη αγροτική τους χρήση.

[147] Βρίσκονται στις περιοχές Mutsîle, Muricĺe και Mutšară .

[148] Η πρακτική της εκμίσθωσης λιβαδιών στα τσελιγκάτα σπάνια ακολουθούνταν από τους υπόλοιπους ιδιοκτήτες, δεδομένου ότι το κάθε νοικοκυριό, λόγω των πολλών ζώων που συντηρούσε, είχε αυξημένες ανάγκες ζωοτροφών. Συνέβαινε, ωστόσο, μερικά λιβάδια που βρίσκονταν σε σημεία ζωτικά για τη βόσκηση των κοπαδιών να καταπατούνται συστηματικά, οπότε οι ιδιοκτήτες τους προτιμούσαν, αντί των συνεχών δικαστικών διενέξεων, την εκμίσθωσή τους στους κτηνοτρόφους ως βοσκοτόπους.

[149] Χαρακτηριστική περίπτωση συνταύτισης των δύο θεσμών εντοπίζεται σε φορολογικό έγγραφο του 1759, όπου ο εισπράκτορας των φόρων της Χώρας, προκειμένου να του αποδοθεί η γαοπρόσοδος των αγρών του Μαλακασίου, βάζει τον Έξαρχο να απειλήσει τους κατοίκους του οικισμού με αφορισμό. Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.*, σ. 16. Σε άλλες πηγές της εποχής διαπιστώνουμε ότι τα χρηματικά αποθέματα των ναών χρησιμοποιούνται για την αποπληρωμή φόρων ή τη δανειοδότηση εμπόρων.

[150] Βλ. Β΄ Μέρος, Κεφ. Γ΄, σ. 176-179.

[151] Σε σχετικό έγγραφο του 1708 αναφέρεται πρόσωπο, το οποίο αναλαμβάνει με «*ομολογία κ΄ καθολική απόδειξη*» την εκμετάλλευσή 55 προβάτων αφιερωμένων στην Αγία Παρασκευή, καταβάλλοντας ως αντιστάθμισμα 6 άσπρα για κάθε πρόβατο, ήτοι 330 άσπρα ανά έτος. Αυτό το συμφωνητικό αποτελεί ένδειξη ότι η ζωοτροφία, δεν ασκούνταν αποκλειστικά από την κτηνοτροφική ομάδα, αλλά αναμιγνύονταν σε αυτή και άλλοι φορείς. Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.,* σ. 6.

Ανακεφαλαιώνοντας, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο αρχαιότερος και σημαντικότερος ενοριακός ναός του Μετσόβου ήταν κάτοχος σημαντικών εκτάσεων στο κέντρο του Μετσόβου και στη βορειοδυτική πλευρά του οικισμού, δηλαδή σε μία περιοχή όπου κατοικήθηκε κατεξοχήν από κτηνοτρόφους. Ίσως δεν είναι τυχαίο που οι κτηνοτρόφοι του Μετσόβου τιμούσαν ιδιαίτερα την Stă Vínere[152], η οποία θεωρούνταν και προστάτιδα των ποιμνίων. Το γεγονός ότι ο ναός εμφανίζεται στο κτηματολόγιο να κατέχει εκτάσεις στην οροπεδική ζώνη της Χώρας (στην πραγματικότητα ήταν ένας από τους μεγαλύτερους ιδιοκτήτες χορτολειβαδικών εκτάσεων), δείχνει ότι είχε κάποια σχέση με τα κτηνοτροφικά στοιχεία της περιοχής. Στο συνυποσχετικό των τσελιγκάδων του Μετσόβου του 1907 βλέπουμε ότι τα 10 στανοτόπια του Μετσόβου ήταν υποχρεωμένα να δίδουν στο ναό 10 οκάδες λάδι το κάθενα, ήτοι συνολικά 100 οκάδες ελαίου ετησίως, στις 29 Ιουνίου έκαστου έτους. Τέτοιου είδους εισφορές, οι οποίες απηχούν σχέσεις φεουδαλικής εξάρτησης, παρατηρούνται και σε παλαιότερα έγραφα της Χώρας. Σύμφωνα με φορολογικό έγγραφο του 1821, μία από τις ρήτρες που πρέπει να εκπληρώσει ο «ελτιματζής», δηλαδή ο ενοικιαστής των φόρων της Χώρας, είναι η καταβολή στον επίτροπο της εκκλησίας « προσηλίου » 200 οκάδων βουτύρου και 200 οκάδων τυριού. Μία τέτοια ποσότητα βέβαια, μόνο οι τσελιγκάδες μπορούσαν να προσφέρουν. Το ερώτημα που τίθεται είναι πώς αξιοποιούσε η τοπική εκκλησία μία ποσότητα γαλακτοκομικών που άγγιζε σχεδόν τον μισό τόνο.

Ναός Αγίου Γεωργίου Μετσόβου: Η περιοχή που βρίσκεται ο ναός παλιότερα συγκροτούσε μία σημαντική αγροτική ζώνη, η οποία άγγιζε τις βορειανατολικές παρυφές του Μετσόβου. Η μορφολογία των εδαφών και η εγγύτητά της προς τον οικισμό συνέβαλαν, ώστε να αναπτυχθούν εκεί αγροί, και κυρίως λαχανόκηποι,

[152] Πρόκειται για τη βλαχική ονομασία της Αγίας Παρασκευής, η οποία προέρχεται από το λατινικό τύπο Sancta Venere. Εκτός από την «Stă-Mărie», δηλαδή την Παναγία, η Αγία Παρασκευή είναι το μόνο θηλυκό πρόσωπο της χριστιανικής θρησκείας του οποίου η βλαχική γλώσσα διατήρησε τη λατινική του ονομασία, γεγονός που συνιστά ένδειξη, ότι οι Βλάχοι την περιέβαλαν με ιδιαίτερη τιμή. Δεν αποκλείεται να ενσάρκωνε τη συνέχεια κάποιας προχριστιανικής λατρείας, δεδομένου ότι η λέξη Vinere ετυμολογείται από το λατινικόVenus-Veneris, που ήταν το όνομα της θεάς Αφροδίτης. Ίσως ο μύθος περί του ελαφιού της Αγίας Παρασκευής (tserbulu ale Stă-Vínere), που έχει καταγραφεί στην περιοχή του Μετσόβου, να απηχεί κάτι από αυτές τις δοξασίες (βλ. B. Récatas, *L' état actuel du bilinguisme chez les Macedo-roumains du Pinde et le rôle de la femme dans le langage*, Paris 1934, σ. 47-49). Η πλειοψηφία των βλαχοχωρίων έχει ως πολιούχο την Αγία Παρασκευή. Ακόμη, όμως, και στους οικισμούς που δεν είναι πλέον η Αγία Παρασκευή πολιούχος υπήρξε σε παλαιότερες φάσεις της ιστορίας του.

καθιστώντας την έτσι το μεγαλύτερο κηπότοπο του Μετσόβου[153]. Σημαντική συμβολή στην ανάπτυξη αγροτικών δραστηριοτήτων στην εν λόγω περιοχή είχε το διασωζόμενο ως σήμερα σύστημα άρδευσης, το οποίο ήταν ανεξάρτητο από το υπόλοιπο δίκτυο του Μετσόβου. Τροφοδοτούμενο από την πηγή της Gură, η οποία βρίσκεται 2 με 3 χιλιόμετρα βόρεια του ναού, παροχέτευε το άφθονο νερό της σε 4 βρύσες, οι οποίες, ως ενδιάμεσοι διανομείς, το διοχέτευαν διαδοχικά στους αρδευτικούς αύλακες, που πότιζαν τους κήπους και τα χωράφια. Όπως αποκαλύπτεται από κείμενο του 1776, το αρδευτικό δίκτυο της Gură όχι μόνο υφίστατο από τότε, αλλά το τελευταίο του τμήμα άγγιζε από τα δυτικά τον περίβολο του Αγίου Γεωργίου[154]. Αυτή η μαρτυρία μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο ναός κατείχε εκτάσεις πολύ μεγαλύτερες από το πάρκο που τον περιβάλει σήμερα[155]. Σύμφωνα με μαρτυρία της εποχής, ο Άγιος Γεώργιος κτίστηκε το 1741 και υπήρξε καθολικό μονής [156]. Εν τούτοις, δύσκολα εξηγείται το γεγονός ότι τριάντα χρόνια μετά το 1776 η μονή κατέχει μία τεράστια έκταση στο μέσον μίας καθαρά αγροτικής ζώνης. Οι εκτάσεις της αποτελούσαν πρόκληση για το ραγδαία αυξανόμενο πληθυσμό του Μετσόβου, γι' αυτό, όπως είδαμε σε προγενέστερο κεφάλαιο, προέβη σε καταπατήσεις[157]. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι επρόκειτο για ιδιωτική έκταση κάποιου προσώπου, την οποία δώρισε για τη δημιουργία του μοναστηριού, αλλά η μαρτυρία ότι ο ναός ανεγέρθηκε από κάποιον Τοπάλη από το χωριό Μηλιά, δεν συνηγορεί σε αυτήν την υπόθεση. Άλλωστε, υπάρχει πάντα η πιθανότητα ο Τοπάλης να έκτισε το καθολικό επί των ερειπίων παλαιοτέρου κτίσματος, γι' αυτό και η σχετική επιγραφή αναφέρεται σε ανέγερση και όχι ίδρυση της μονής. Ενδεχομένως, κάποια σχέση με τις εκτάσεις της μονής είχε ο μετσοβίτης προύχοντας

[153] Βρίσκονταν σε ακτίνα όπου μπορούσε να δραστηριοποιηθεί άφοβα ο γυναικείος πληθυσμός, που ήταν σχεδόν αποκλειστικά υπεύθυνος για την κηπευτική παραγωγή.

[154] Οι δαπάνες για την κατασκευή συστημάτων άρδευσης καταδεικνύουν τον σημαντικό ρόλο της γεωργικής οικονομίας στην επιβίωση των πληθυσμών της Χώρας.

[155] Τον 18ο αιώνα η βρύση του Αγίου Γεωργίου όριζε το νοτιοδυτικό άκρο των εκτάσεων που περιέβαλαν τον ναό. Σήμερα απέχει τουλάχιστον 100 μέτρα από τον νυν περίβολο του ναού.

[156] Σε παλαιά εικόνα του ναού υπάρχει η εξής επιγραφή: « *ανηγέρθη η Ι. Μονή Αγίου Γεωργίου υπό του εκ Μηλέας Τοπάλη μετά το έτος 1741 εις μνήμην θανόντος υιού του* ». Επίσης σε μία σημείωση καταγραμμένη σε πρφλ. π. β. αναφέρεται ότι το « *1872 σίκοσαν το νικουρταφίο από αγιγιόργι κέ τό πίγαν στί Γκούρα κέ τον άλο άνου γκρέμισαν τους ουντάδες από αγιγιόργι ότι τό κάνι κίπο ό αβέρουφος* » Δηλαδή μεταξύ των ετών 1872-1873 με χρήματα που έστειλε ο Γ. Αβέρωφ από την Αλεξάνδρεια ανακαινίστηκε ο ναός και ο χώρος που τον περιβάλει μετατράπηκε σε πάρκο αφού πρώτα κατεδαφίστηκαν τα κελιά του παλιού μοναστηριού και καταργήθηκε το νεκροταφείο που υπήρχε εκεί. Βλ. Γ. Πλατάρη, *Το Σημειωματάρι ενός Μετσοβίτη 1871*, *ό.π.*,σ. 5.

[157] Βλ. σημ 150.

Ιωάννης Αλέξης. Το γεγονός ότι η βρύση του Αγίου Γεωργίου και το γεφύρι της Gura, δύο σημεία που όριζαν παλιότερα το νοτιοδυτικό και βορειοανατολικό όριο των εκτάσεών της μονής έφεραν τον 18ο αιώνα το όνομά του, αποτελεί ένδειξη ότι ήταν δημιουργήματά του, προφανώς αφιερωμένα στη μονή.

Συμπερασματικά, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο ναός της Αγίας Παρασκευής και ο ναός του Αγίου Γεωργίου, ως παλιές μονές και κάτοχοι σημαντικών αγροτικών εκτάσεων, δεν αποκλείεται να υπήρξαν κατά το απώτατο παρελθόν πόλοι έλξης αγροτικών πληθυσμών, οι οποίοι συνοίκησαν το Μέτσοβο.

Ναός Αγίου Δημητρίου Μετσόβου: Πρόκειται για έναν ενοριακό ναό χωρίς ενδείξεις μοναστικής προϊστορίας, όπως στις περιπτώσεις που αναλύθηκαν παραπάνω. Το πιο αξιοσημείωτο, ωστόσο, στοιχείο στην περίπτωση του Αγίου Δημητρίου είναι ότι η διαχείρισή του διέφευγε από τον έλεγχο των αρχόντων της Χώρας. Αυτό οφείλονταν στη βαθιά ριζωμένη αντίληψη των ġiošańi, όπως αποκαλούνταν οι κάτοικοι των κάτω συνοικιών του Μετσόβου, ότι η περιουσία, η φροντίδα και η προστασία του ναού ήταν αποκλειστικά δική τους υπόθεση, γι' αυτό και τον είχαν καταστήσει κέντρο της εκκλησιαστικής και κοινωνικής τους ζωής. Αυτή η αντίληψη δεν είναι άσχετη με το γεγονός ότι συγκροτούσαν ένα διακριτό κοινωνικο-οικονομικό στρώμα, το οποίο, σύμφωνα με την τοπική προφορική παράδοση, κατοικούσε σε έναν από τους αρχικούς οικιστικούς πυρήνες του Μετσόβου[158].

Το διασωθέν ως σήμερα κατάστιχο του ναού μας δίνει αρκετές πληροφορίες για την περιουσία του, τη διαχείρισή της καθώς και ορισμένες πτυχές των αντιλήψεων που διακατείχαν τους πληθυσμούς της Χώρας εκείνης της περιόδου[159]. Η θεμελίωσή του πρέπει να τοποθετηθεί γύρω στο 1738[160] και ως το 1750, που ολοκληρώθηκε ο

[158] Κατά συνέπεια και οι ναοί τους ήταν οι παλαιότεροι ενοριακοί ναοί του Μετσόβου, δεδομένου ότι η Αγία Παρασκευή και Άγιος Γεώργιος ήταν αρχικά μονές. Υπάρχει, ωστόσο, η πιθανότητα οι συνοικίες των ġiošańi να συνιστούσανε παλιότερα χωριστό οικισμό. Βλ. Β΄Μέρος, Κεφ. Β΄ σ.137, σημ. 32 .

[159] Το κατάστιχο παραμένει ανέκδοτο. Μία συνοπτική παρουσία του έχει γίνει από τον Κ. Βλάχο, βλ. Κ. Π. Βλάχος, «Κατάστιχο του ιερού ναού Αγίου Δημητρίου Μετσόβου», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδών*, Αθήνα 1993, σ. 387–395. Από τα αναγραφόμενα σε αυτό διαπιστώνουμε την ανάγκη των ġiošańi να αναπτύξουν ένα νέο πυρήνα–σημείο αναφοράς των συνοικιών τους, ισάξιο με αυτόν της Αγίας Παρασκευής που κυριαρχούσε τότε στην κοινωνική και πολιτική ζωή της Χώρας. Διακρίνουμε εδώ έναν υπολανθάνον ανταγωνισμό μεταξύ αυτών των συνοικιών και των κατοίκων των επάνω συνοικιών του Μετσόβου, τους λεγόμενους šušeańi, ο οποίος διατηρήθηκε έως και σήμερα στις κοινές θρησκευτικές εκδηλώσεις.

[160] Η ημερομηνία ίδρυσης του ναού καταρρίπτει την παράδοση που θέλει τον πρώτο οικιστικό πυρήνα του Μετσόβου να υφίσταται γύρω από τον Άγιο Δημήτριο. Πριν, ωστόσο, καταλήξουμε σε οριστικά συμπεράσματα, ίσως πρέπει να εστιάσουμε την προσοχή μας σε ένα άλλο εκκλησιαστικό κτίσμα της

εσωτερικός του διάκοσμος, ξοδεύτηκε από τους ενορίτες ένα ποσό περίπου 150.000 άσπρων. Παράλληλα, γύρω από το ναό δημιουργούνται βοηθητικά κτίσματα[161], ενώ οι πιστοί τον προικίζουν με οικόπεδα, κήπους και αγρούς[162]. Αναλυτικότερα, από το 1738 που ιδρύθηκε έως και το 1812, όπου συντάσσεται το πρώτο κτηματολόγιο, καταγράφονται 14 δωρητές αγροτικής γης, οι οποίοι αφιερώνουν πάνω από 17 αγροτεμάχια[163]. Επίσης, παραχωρούνται 9 οικόπεδα[164] και 6 λαχανόκηποι. Την ίδια περίοδο ο ναός εμφανίζεται να κατέχει έναν αγρό από κοινού με το μοναστήρι της Παναγιάς [165] καθώς και δύο χωράφια, τα οποία αγοράστηκαν με δικά του χρήματα[166]. Πέραν του γεγονότος ότι αυτές οι δωρεές πιστοποιούν τον αγροτικό χαρακτήρα της τοπικής οικονομίας, παράλληλα συνιστούν δείγματα μίας νοοτροπίας η οποία αναγνώριζε σημαντικό κοινωνικό ρόλο στην εκκλησία[167]. Μία ξεκάθαρη εικόνα των

περιοχής. Πρόκειται για το παρεκκλήσι του Αγίου Αθανασίου, το οποίο βρίσκεται στα ανατολικά όρια των κάτω συνοικιών. Αν και ενεγέρθη πριν τον Άγιο Δημήτριο, στα μέσα του 18ου αιώνα, υπάγονταν στις εκκλησιαστικές αρχές του τελευταίου ναού. Ωστόσο, διέθετε δική του περιουσία και επιτροπή και λειτουργούσε κάθε σαββατοκύριακο, συνεπώς μία μερίδα των κατοίκων των κάτω συνοικιών εκκλησιάζονταν εκεί. Βλ. Κ.Ι.Ν.Α.Δ. Μ., σ. 70, 386, 376. Έχοντας υπόψη αυτά τα στοιχεία μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Άγιος Αθανάσιος ήταν ένας προγενέστερος ενοριακός ναός των κάτω συνοικιών. Το σημείο όπου είναι κτισμένος, αποτελεί μία νευραλγική θέση για την ανάπτυξη ενός κλασσικού οικισμού των vale. Συνυπάρχουν εκεί τα άφθονα νερά των υδάτινων ρευμάτων των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού, η διαθεσιμότητα εκτάσεων για γεωργική χρήση και ένα ιδανικό για ορεινό τόπο υψόμετρο. Επιπλέον, προσέγγιζε το δυτικό άξονα της διάβασης του Ζυγού, γεγονός που καθιστούσε τον εκεί οικισμό δερβενοχώρι. Αν, λοιπόν, γύρω από τον Άγιο Αθανάσιο υφίστατο ο πρώτος ή ένας από τους πρώτους συνοικισμούς του Μετσόβου, σίγουρα είχε περισσότερη σχέση με τη γεωργική παραγωγή και τη βιοτεχνία, παρά με τη μετακινούμενη κτηνοτροφία. Πρόκειται για οικονομικές δομές, οι οποίες διατηρήθηκαν ακέραιες κατά τους επόμενους αιώνες, γι' αυτό και οι κάτω συνοικίες του Μετσόβου αποτελούσαν το «μαχαλά» των μεταφορέων των γεωργών και των τεχνιτών, όμως σε καμία περίπτωση των κτηνοτρόφων. Επιπλέον, όλοι οι ġiόšańi, ανεξαρτήτου της βασικής τους ασχολίας, εμπλέκονταν με τη γεωργική παραγωγή, η οποία συνιστούσε απαραίτητο στοιχείο της επιβίωσής τους. Σχετικά με τον ναό του Αγίου Αθανασίου βλ. Μ. Τρίτος, *ό.π.*, σ. 79.

[161]Αναφέρονται με τη λέξη «κελιά». Στον ίδιο χώρο κτίζεται και ένα «αργαστήρι», δηλαδή κατάστημα το οποίο ενοικίαζαν σε ιδιώτες.

[162] Το σύνολο των αφιερωθέντων αγρών βρίσκεται εντός της γεωργικής ζώνη της κοιλάδας των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού και μόνο σε μία περίπτωση στην οροπεδική ζώνη της Χώρας. Οι δωρητές τους προέρχονται από το Μέτσοβο, το Βοτονόσι και το Ανήλιο.

[163] Αναφέρονται γενικά ως «κομάτια», χωρίς να προσδιορίζεται το μέγεθός τους, ωστόσο, όταν έχουμε δωρεά τμήματος συνιδιόκτητου αγρού, γίνεται αναφορά σε «μεράδι».

[164] Καταχωρούνται με τον όρο «τόποι» και συγκροτούν το έδαφος επί του οποίου ανεγέρθηκε ο ναός και οι βοηθητικοί του χώροι. Αυτό το στοιχείο μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στο σημείο που κτίστηκε ο ναός δεν προϋπήρξε κάποιο εκκλησιαστικό κτίσμα ή μονή, διαφορετικά δεν θα απαιτούνταν η δωρεά αυτών των οικοπέδων.

[165] Καταγράφεται με την λέξη «ανταμικό».

[166] Κόστισαν 28 και 30 ασουλάνια αντίστοιχα.

[167] Σε μία από τις αφιερώσεις του κατάστιχου αναφέρεται ότι στις «*1744: μαιου 30 έβαλεν η τούλιο γηνή του δίμου τρίμίντετα έβαλεν το χοράφι όπου αγρικέται στου βουτουνούσι στου σατου αποδόθε όπου το ήχε δόσι ο άνδρας της πρίκιο κατα την όμόλογια οπού ήχε η τούλιο κ΄ το αφιέροσεν στον άγιον δκμιτριον κ΄ πλέον κάνης νά μι έχη να ζητησι τιποτες κ΄ η τούλιο θέλη νά έρθη στον άγιον δίμίτριον εδο να καθησι να φθιάσουν το κελη της το βακούφι να καθίσι εός νά δόσι το κινόν χρέο* ». Βλ. παράρτημα,

αγροτικών εκτάσεων που κατείχε ο ναός μας δίνει η συγκεντρωτική καταγραφή του 1812, η οποία καταχωρήθηκε στο κατάστιχο με την παρακάτω μορφή.

1812 : απρι': 26 : μεσοβον σιμερον οσι εβριςκομενη νοριτες του αγι δημητριου ηερις κε λαυκι σημαδεβομε δια οσα χοραφια βρισκουντε ος δεν ηνε σιμαδεμενα ης τουτον τον καταστηχο κε σιμερον τα φερομε

1: αργαστηρι του αγιου δημητριου εχη οπου ηνε κοντα ης την εκλησι[..]
1: χοραφι ης βουτουνοσι ης την επι[..] εβρίσκετε
1: χοράφι : ης κατζα[..] εβρίσκετε
1: χοράφι απάνου ης μηλο του φιλου μεζικαρη
1: χοράφι : ης σερινι οπου σινορεβι ο καρανηκος
1: χοράφι ης καβρουνοσα οπου σινορεβη με την παναγιά ο το εφιεροσε η κοστενα
1: χοράφι ης ταρονη σινορεβη ο κρικις
1: χοράφι ης πατεα βενηκουλα σινορεβη το ανπελη του καραμιχου
1: χοράφι ης βρισι : απανου απο το χοραφι του νηκολετα
2: κοματηα μεσα ης ταπηκα απανου απο του γιαμαντη[..] το χωράφι
1: χοράφι ης βρισι : κ απανου από του κυργου κεπιση τα χοραφια
1: χοράφι ης βρισι ταπηκα οπου το εφιεροσε ο παρσουκις [168]

Βλ. παράρτημα, έγγραφο 2

Συνήθως, οι πράξεις που καταχωρούνται στο κατάστιχο του ναού περιλαμβάνουν κείμενα παραλαβής και παράδοσης μεταξύ των επιτρόπων, οικονομικές απεικονίσεις του ετήσιου «μπηλάντζου», δηλαδή του ισολογισμού του

έγγραφο 1. Τόσο από πηγές όσο και από προφορικές διηγήσεις, γνωρίζουμε περιπτώσεις γυναικών εγατεστημένων στα κτίρια των ναών και των μονών της Χώρας, όπου διαβίωναν μία σχεδόν μοναστική ζωή, χωρίς ωστόσο να είναι μοναχές. Υπήρχαν ακόμα και περιπτώσεις οικογενειών που αφιερώνονταν οικογενειακά στην εκκλησία. Η έντονη θρησκευτικότητα των κατοίκων της Χώρας πιστοποιείται από το μεγάλο αριθμό μετσοβιτών ιερέων και μοναχών που καταγράφονται στις προθέσεις των μετεώρων στις αρχές του 17ου αιώνα. Βλ. Κ. Σπανός, «Οι Θεσσαλικοί οικισμοί και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 215 της μονής του Βαρλαάμ των Μετεώρων 1613/143 – 19ος αιώνας», *ΘΗ* 24 (1993), σ.174-175.

[168] Παρατηρούμε ότι καταγράφονται μόνο 12 αγροτεμάχια από τα 17 που είχε αποκτήσει ο ναός κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα. Προφανώς είχε προβεί σε εκποίηση μερικών εξ' αυτών. Μετά το 1812 και έως τα τέλη του 19ου αιώνα έχουμε λιγότερες αφιερώσεις γης. Βλ. Κ.Ι.Ν.Α.Δ. Μ. , *ό.π.,* σ. 32.

ναού και καταγραφή «ομολογιών», όπως χρεογράφων, συμβολαίων και διαφόρων συμφωνητικών[169]. Από την μελέτη αυτών των στοιχείων, διαπιστώνεται ότι η πλειοψηφία των εσόδων προέρχονταν από τις εισφορές των πιστών, την είσπραξη του «διάφορου», δηλαδή του τόκου από διάφορα χρηματικά κεφάλαια που δάνειζε σε ιδιώτες, τα ενοίκια ενός καταστήματος και την οικονομική εκμετάλλευση της αγροτικής του περιουσίας. Αυτή γινόταν με βάση τα συστήματα που εφάρμοζε η αρχοντική κοινωνία της Χώρας, τα οποία, όπως ήδη αναφέραμε παραπάνω, συνίστατο στην λήψη προσόδων από γεωργούς που αναλάμβαναν την αξιοποίησή αγρών. Παρουσιάζω στον παρακάτω πίνακα ορισμένες ενδεικτικές περιπτώσεις αγροτικών προσόδων κατά τον τρόπο που είναι καταχωρημένες στο κατάστιχο του ναού .

σελ.	Καταχωρήσεις
358	1782 μαηου : 5 : 7 : κουβελια βρομι ο φαφαλης τα χραιωσταει να τα πάρω : : αλλ : 2:75
44	1805 : δικενβρίου : 4 : δι οσα από μελη θάνου δια χρόνους : 2 : από τζαίρι ης βρισι ης :· · 8 : · · / από σταρι διά -- - - :· · 6 : /.από χοράφι · ης βρισι ημορο : · · 14 :· 1806 : δικενβρίου : 4 : από χοράφι · ης βρισι : ημορο · από κύργο : · · 7 : από σταρι διά …… : · · 6 :
46	1807: δικενβριου : 4 : χοράφι ης ταρονου ημορο από ταμπεκι :· 15 :· 1808: δικενβριου : 4 : απο γενημα απο χοραφι βουτονοσι :· 10 :·
48	1809 : δικενβριου : 4 :από καριδια :· 5 :·
42	1812 απρίλη : 4 :από 1809 δεκενβρίου 4 εος οπίσω φέμνουντε : δηά όσα από μέλη θάνου από λιβάδι ης βρίση :· 10 :· / δηά όσα από χοράφι από βοτονοσι ιμορο :· 8 :·
76	1822 : δικενβριου : 1 : από βρομι , κ΄σηταρι : · · 8 : · · 1824 : δικενβριου : 1 : ος 1825 : δικενβριου : 1: από βρόμι :· 4 : 15 :· /από γιανι βαρνα δια ημορο ανπελι βουτουνοσι 29 : 20 1825 : δικενβριου : 1 : ος 1826 : δικενβριου : 1 :απο βριζα 9
35	1837 οκτονβριο 10 έμένα ο σαρής από ήμορο ανπελι γρ. 12 1838 από ήμορο γρ. 06 1839 από ήμορο γρ. 06 1841 απρίλι 25 έλαβα από σαρί γιανη δηα ήμορο ανπελι . --- γρ. .12.20 δίνει ακόμα εος την σιμερον οκάδες σταφύλια 1838 έλαβα 100 οκάδες σταφύλια κε γροσια από ημορον του ανπελιου. 1839 200 οκάδες

[169] Κατά την διάρκεια του 18ου αιώνα, οι καταχωρήσεις ισολογισμών είναι σπάνιες, σε αντίθεση με τον 19ο αιώνα, όπου παρατηρείται τακτική ενημέρωση του κατάστιχου.

Αν και οι γεωργικοί πρόσοδοι του ανωτέρω πίνακα καταγράφονται με τον όρο «ήμορο», ο οποίος παραπέμπει σε αγροληπτικά συστήματα, στην πραγματικότητα οι γεωργοί δεν απέδιδαν γαιοπρόσοδο, αλλά μίσθωναν τα χωράφια του ναού. Η δυνατότητα της γεωργικής ομάδας να επενδύει χρηματικά ποσά σε αγροτικές δραστηριότητες δείχνει ασφαλώς μία διαθεσιμότητα χρηματικών αποθεμάτων εκ μέρους της. Η μη εξάρτηση του αγροτικού κόσμου της Χώρας από τα φεουδαλικού τύπου οθωμανικά συστήματα γαιοκτησίας και ο μεταπρατικός χαρακτήρας της τοπικής οικονομίας, αποτέλεσαν παράγοντες που ευνόησαν ένα σχετικό εκχρηματισμό της αγροτικής οικονομίας της περιοχής. Από την άλλη πλευρά, η προσπάθεια των γεωργών της Χώρας να αξιοποιήσουν τους εκκλησιαστικούς αγρούς αποτελεί ένδειξη ότι η γεωργία συνιστούσε μία σημαντική οικονομική δομή της Χώρας. Δεν μπορούμε, ωστόσο, να ισχυριστούμε ότι οι εφαρμοζόμενες μέθοδοι αξιοποίησης της αγροτικής γης του ναού απέδιδαν σημαντικά εισοδήματα. Μία άμεση εκμετάλλευσή της, κατά το παράδειγμα των τοπικών μονών, θα απέφερε σίγουρα καλύτερα οικονομικά αποτελέσματα. Ωστόσο, οι φορείς του ναού δεν διέθεταν τη διαχειριστική ευελιξία, και κυρίως την οικονομική ανάγκη, να προβούν σε τέτοιες κοπιαστικές δραστηριότητες, δεδομένου ότι εξασφάλιζαν ικανά έσοδα από την πιστωτική εκμετάλλευση των χρηματικών τους αποθεμάτων. Το 1874 και το 1892 ο ναός εμφανίζεται να πουλάει ακόμη και σανίδες. Επειδή είναι δύσκολο να υποθέσουμε ότι διατηρούσε ξυλουργική βιοτεχνία, πιθανόν να επένδυε χρήματα σε βιοτεχνίες της ενορίας του, η οποία αποτελούσε το κέντρο της ξυλουργικής δραστηριότητας της Χώρας.

Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου Μετσόβου: Μερικές δεκάδες μέτρα χαμηλότερα από το ναό του Αγίου Δημητρίου, σχεδόν δίπλα από το παρεκκλήσι του Αγίου Αθανασίου του Ζυγού, υφίσταται ένα ακόμη εκκλησιαστικό ίδρυμα της Χώρας. Πρόκειται για το μοναστήρι της Παναγιάς η ίδρυση του οποίου ανάγεται στα μέσα του 18^{ου} αιώνα[170].

[170]Αν και οι επιγραφές του καθολικού παρουσιάζουν τη μονή ως κτίσμα του 1754 υπάρχουν ενδείξεις για ύπαρξη εκκλησίας στην ίδια θέση τον 17^{ο} αιώνα. Στα εκκλησιαστικά έγγραφα της περιοχής αναφέρεται ως: μοναστήρι της Παναγίας της κάτωθεν χώρας, μοναστήρι της Κάτω Πολιτείας, μοναστήρι του Κάτω Ποταμού και μοναστήρι της Κοιμήσεως της Υπεραγίας Θεοτόκου. Οι μετσοβίτες στη βλαχική γλώσσα την αποκαλούν Stămăria di su hoară (η κάτωθεν της χώρας Παναγιά). Βλ. Θέκλα Μοναχή, *Η Παναγία του Μετσόβου*, έκδοση Ιεράς Μονής Παναγίας, 1985, Δ. Καμαρούλιας, *Τα Μοναστήρια της Ηπείρου*, εκδ. Μπαστάς –Πλέσσας, τόμ. Α΄, χ.τ., χ.χ., σ. 641-645, Μ. Τρίτος, ό.π., σ 72-73.

Το 1953 η Μητρόπολη Ιωαννίνων στην προσπάθειά της να καταγράψει την κτηματική περιουσία της μονής ανακάλυψε ότι κατείχε μόλις 30 με 40 στρέμματα γης[171]. Στην ουσία αυτή η έκταση δεν αποτελούσε παρά το εναπομένων τμήμα μίας πολύ μεγαλύτερης περιουσίας, η οποία αφανίστηκε σταδιακά σε προγενέστερη περίοδο. Γενικά, κατά το πρώτο μισό του 20ου αιώνα, παρατηρείται μία ραγδαία απώλεια των μοναστικών γαιών της Χώρας, ένα φαινόμενο, το οποίο σχετίζεται άμεσα με την κατάρρευση της γεωργικής οικονομίας του ορεινού χώρου. Η μη αξιοποίηση και η επακόλουθη εγκατάλειψη των γαιών οδηγεί τις μονές σε σημαντική απώλεια εισοδημάτων, κάτι που έχει ως συνέπεια την ερήμωσή τους και την καταπάτηση των περιουσιών τους. Η οριστική κατάρρευσή τους συντελείται κατά την περίοδο 1936-1937, όταν ο Οργανισμός Διαχείρισης Εκκλησιαστικής Περιουσίας (Ο.Δ.Ε.Π) προέβη σε υποχρεωτική εκποίηση των γαιών τους. Για το μοναστήρι της Παναγιάς αυτή η εκποίηση σήμαινε απώλεια 156,621 στρεμμάτων γης, από το σύνολο των 171, 891 στρεμμάτων, που κατείχε έως τότε[172]. Ακόμη, όμως, και η κτηματική περιουσία του 1936 δεν αποτελούσε παρά το εναπομένων τμήμα μίας ακόμη μεγαλύτερης περιουσίας, όπως διαπιστώνεται από διασωθείσα γραπτή πηγή της μονής. Συγκεκριμένα, σε κείμενο του 19ου αιώνα βρίσκουμε καταγραμμένες 98 περιπτώσεις εγγράφων, τα οποία αφορούν αφιερώσεις, ομολογίες, συμφωνητικά ανταλλαγής, πωλητήρια, ενοικιαστήρια και άλλες πράξεις σχετικές με την κτηματική περιουσία του μοναστηριού[173]. Από τη μελέτη τους προκύπτει ότι ή μονή κατείχε συνολικά 102 αγροτεμάχια εκ των οποίων τα 65 ήταν χωράφια, τα 17 λιβαδότοποι, τα 7 αμπέλια και τα 13 λαχανόκηποι. Συνεπώς, συγκροτούσαν μία πολύ μεγαλύτερη κτηματική περιουσία, σε σχέση με τα 46 τεμάχια γης που εμφανιζόταν να κατέχει η μονή το 1936, όπου πραγματοποιήθηκε η αναγκαστική εκποίηση της περιουσίας της.

[171] Το μεγαλύτερο μέρος αυτής της έκτασης είχε ήδη καταπατηθεί. Βλ. Αρχείο Ι. Μ. Ι., έγγραφα Ι. Μ. Βουτσάς, τεύχ. πρωτ. 3149/28-12-1953 και 2966/10-12-1953. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι από το 1930 τα μοναστήρια του Μετσόβου αποτελούν μετόχια της μονής Βουτσάς.

[172] Αυτά διακρίνονταν σε 117,266 στρέμματα αγρούς, 41,075 στρέμματα κοσολίβαδα, 4 στρέμματα χερσότοπους, 100 τ.μ. οικόπεδα και 9,450 στρέμματα εκτάσεις που περιέβαλαν το μοναστήρι. Βλ. Φ.Ε.Κ., «Περί διαχωρισμού της Ιεράς Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου Βοτσάς Ιωαννίνων», τεύχ. πρώτον, αριθμ. φύλλ. 20, Αθήνα 1936, σ.119. Πέραν του ότι αποδέκτες των εσόδων από την εκποίηση αυτών των κτημάτων, δεν ήταν οι ίδιες οι μονές, αλλά ο Ο.Δ.Ε.Π, εγείρονται πολλά ερωτήματα για το χειρισμό αυτής της υπόθεσης από τον εν λόγω οργανισμό.

[173] Το ανωτέρω έγγραφο δεν φέρει ημερομηνία, ωστόσο, τα ανθρωπονύμια που συμπεριλαμβάνει μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αναφέρεται στην προ των μέσων του 19ο αιώνα εποχή. Βλ. προσωπικό αρχείο Δ. Ρέκατα.

Οι τοποθεσίες όπου εντοπίζονται αυτά τα κτήματα και το είδος των προϊόντων που παρήγαγαν βοηθούν στην εξαγωγή κάποιων συμπερασμάτων, σχετικά με το χαρακτήρα της αγροτικής οικονομίας της περιοχής. Συγκεκριμένα, από τα 65 χωράφια του μοναστηριού τα 36 εντοπίζονται στην αγροτική ζώνη του Ανηλίου, ιδίως στην περιοχή της κοιλάδας του Ζυγού, η οποία βρίσκεται κοντά στο μοναστήρι. Πέραν του γεγονότος ότι αυτές οι αφιερώσεις αναδεικνύουν τον ιδιαίτερο σεβασμό που έτρεφαν οι ανηλιώτες για τη μονή, παράλληλα διαπιστώνουμε ότι η δημητριακή γεωργία συνιστούσε τη βασικότερη αγροτική τους επίδοση. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι το Μέτσοβο τιμούσε λιγότερο το μοναστήρι της Παναγιάς, όμως όντας περισσότερο αστικοποιημένο, οι δωρεές των κατοίκων του έχουν συνήθως χρηματική μορφή. Άλλωστε, οι μετσοβίτες παραχωρούν στη μονή, σε απόλυτους αριθμούς, το μεγαλύτερο μερίδιο των κατεχομένων από αυτό εκτάσεων. Συγκεκριμένα, στα κοινοτικά εδάφη του Μετσόβου εντοπίζεται το σύνολο των λιβαδιών και η πλειοψηφία των αμπελιών και των κήπων της μονής. Οι δωρεές των νοικοκυριών του Μετσόβου αντανακλούν μία διάρθρωση της αγροτικής του οικονομίας λιγότερο προσανατολισμένη προς τη δημητριακή παραγωγή, σε σχέση με τους άλλους μαχαλάδες της Χώρας. Γι' αυτό και τα 26 χωράφια που έχουν αφιερωθεί από τους μετσοβίτες προέρχονται κυρίως από τα γεωργικά νοικοκυριά του οικισμού[174].

Η ανυπαρξία επαρκών στοιχείων δεν επιτρέπει μία εκτίμηση του μεγέθους της κτηματικής περιουσίας της μονής, ούτε και μία πλήρη γνώση των τρόπων αξιοποίησή της. Ωστόσο, η ύπαρξη στα υπόγεια του μοναστηριού σιταποθηκών, κρασοβάρελων και η κατοχή νερόμυλων αποδεικνύει ότι αξιοποιούσε άμεσα την αγροτική του περιουσία. Αυτό επιβεβαιώνεται και από διασωθέν έγγραφο, που αναφέρεται σε αγωγιάτες και εργάτες τους οποίους μίσθωνε η μονή για την καλλιέργεια των κτημάτων και τις μεταφορές των γεννημάτων[175]. Το εύρος της κτηματικής περιουσίας που διέθετε, κατά το παρελθόν, την κατέτασσε σε έναν από τους σημαντικότερους γαιοκτήμονες της Χώρας. Από την άλλη πλευρά, η άμεση αξιοποίηση αυτής της περιουσίας καθιστούσε το μοναστήρι της Παναγιάς μία σημαντική ορεινή αγροικία.

Μονή Αγίου Νικολάου Μετσόβου: Η παρακμή των μοναστηριακών ιδρυμάτων της Χώρας κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα αποτυπώνεται με τον

[174] Θα πρέπει, επίσης, να αναφερθεί και ένας σχετικά μικρός αριθμός χωραφιών και αμπελιών που έχουν αφιερωθεί από κατοίκους του Μαλακασίου και του Μποροβίκου (σημ. Αμπελοχώρι), οικισμοί που βρίσκονται στην κοιλάδα του άνω Πηνειού.
[175] Βλ. Θέκλα Μοναχή, *ό.π.*, σ. 12-13, 63-65.

καλύτερο τρόπο στην περίπτωση του Αγίου Νικολάου. Η διαφθορά των ιθυνόντων και η αδιαφορία τους για την τύχη της περιουσίας του μοναστηριού επιφέρουν μέσα σε ελάχιστες δεκαετίες τον πλήρη αφανισμό των πόρων του μοναστηριού[176]. Αφού πρώτα χάνει το μερίδιο που κατείχε σε γαιοκτησία του θεσσαλικού κάμπου [177], ακολουθεί η εκποίηση από τον Ο.Δ.Ε.Π της κτηματική περιουσίας που διατηρούσε στην περιοχή της Χώρας, γεγονός που οδηγεί στα μέσα της δεκαετίας του 1930 σε οριστική ερήμωση της αρχαιότερης, ίσως μονής, της περιοχής[178]. Από τους πίνακες, που δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα της κυβερνήσεως το 1936 [179], διαπιστώνουμε ότι ο Άγιος Νικόλαος κατείχε έως τότε περίπου 375 στρέμματα γης, εκ των οποίων τα 329,413 στέμματα εκποιήθηκαν από τον Ο.Δ.Ε.Π, παραμένοντας στην κατοχή του μόνο τα 45,960 στρέμματα του αγροκτήματος που περιβάλει το κτίσμα του μοναστηριού. Στη σύνθεση των κτημάτων που κατείχε κυριαρχούν τα χωράφια (178,15 στρ.), οι λιβαδότοποι (60,300 στρ.), οι δασικές εκτάσεις (117 στρ.) και οι χερσότοποι (15,830 στρ.). Κοντά σε αυτά καταγράφονται 2,5 στρέμματα ως αμπέλια, 650 τ. μ. κήποι, 643 τ. μ. ως περιοχή που ήταν εγκατεστημένος υδρόμυλος και ένα μικρό οικόπεδο 80 τ.μ. Έχοντας υπόψη το παράδειγμα του μοναστηριού της Παναγιάς, το οποίο διατηρούσε κατά το παρελθόν πολύ μεγαλύτερη περιουσία από αυτή που εμφανίζεται στις απογραφές του 20ου αιώνα, δεν αποκλείεται να συνέβαινε το ίδιο και με τον Άγιο Νικόλαο. Αν και δεν διασώζεται κάποιο έγγραφο που να αποδεικνύει την ανωτέρω υπόθεση, υπάρχουν ορισμένες ενδείξεις γι' αυτό. Για παράδειγμα, στο κατώγι της μονής διασώζεται ακόμη η cărută[180], όπου αποθήκευαν τα στέμφυλα και το μούστο μετά το πάτημα των σταφυλιών, προκειμένου να υποστούν τη διαδικασία της βράσης. Πρόκειται για μία τεράστια ξύλινη κατασκευή

[176] Μία υπόθεση παραποίησης διαθήκης που αφορούσε τη μονή και μία υπόθεσης κλοπή πολύτιμων κειμηλίων του μοναστηριού δείχνουν την ηθική κατάπτωση των διαχειριστών αυτής της περιουσίας. Βλ. Αρχείο Ι. Μ.Ι., έγγραφα Ι. Μ. Βουτσάς με τεύχ. πρωτ. 3042 /25-2-1932, 3074/ 31-2-1932, 3042/25-8-1932, 3105/2-9-1932, Γ. Πλατάρης-Τζίμας *Κώδικας Διαθηκών, Μείζονες και ελάσσονες ευεργέτες του Μετσόβου*, τόμ. Β΄,σ. 18-26.

[177] Σε πρωτόκολλο απογραφής της κινητής και ακίνητης περιουσίας του ναού με ημερομηνία 17-12-1930 γίνεται αναφορά « *σε εν κτήμα εν τη επαρχία Τρικάλων ονομαζόμενον Λουσιανή κ΄ το οποίον απαλοτριώθη υπέρ του Γεωργικού συνεταιρισμού του χωρίου Λυσιανά περί τας 70 χιλ δρχ*». Βλ. Αρχείο Ι. Μ .Ι, έγγραφα Ι. Μ. Βουτσάς, Γ. Πλατάρης- Τζίμας, *ό.π*, σ. 22-225.

[178] Σχετικά με το μοναστήρι βλ. Ε. Αβέρωφ-Τοσίτσας, *Στο μοναστήρι του Αη Νικόλα*, έκδοση Βιβλιοπωλείο της Εστίας, [χ.τ.], 1973, Μ. Τρίτος , *ό.π.,* σ. 68. Ε. Κοκόλης, «Το μοναστήρι του αγίου Νικολάου στο Μέτσοβο», *Αρχαιολογία* 17 (1985), σ. 36.

[179] Βλ. Φ.Ε.Κ., «Περί διαχωρισμού της Ιεράς Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου Βοτσάς Ιωαννίνων», *ό.π.,* σ. 118-119.

[180] Στη βλαχική γλώσσα cărută αποκαλείται ο κάδος, όπου γίνεται η βράση του μούστου, αλλά και ο υδραγωγός των νερόμυλων.

σχήματος καρίνας παλιού καραβιού η χωρητικότητα της οποίας ξεπερνάει τους 15 τόνους[181]. Η πλήρωση αυτού του τεράστιου κάδου, ο οποίος καταλαμβάνει όλο το χώρο στον οποίο έχει τοποθετηθεί, απαιτεί την παραγωγή ενός αμπελώνα, τουλάχιστον 20 στρεμμάτων. Αυτό σημαίνει ότι κάποτε η μονή κατείχε πολύ περισσότερα αμπέλια από τα 2,5 στρέμματα που καταγράφονται το 1936, κάτι που την καθιστούσε οινοπαραγωγικό κέντρο. Δεν ήταν, όμως, η αμπελουργία η μόνη αγροτική δραστηριότητα που ανέπτυσσε η μονή, αλλά εμπλέκονταν σε όλο το φάσμα των αγροτικών δραστηριοτήτων που μπορούσαν να αναπτυχθούν εντός του ορεινού τόπου της Χώρας. Γενικά, η έκταση των γαιών που κατείχε την καθιστούσαν μία υπολογίσιμη αγροτοκτηνοτροφική μονάδα που συντηρούσε και πρόσφερε εργασία σε πολλούς κατοίκους της περιοχής, γι' αυτό και στην τοπική μνήμη διασώζεται ως το κάποτε πλουσιότερο μοναστήρι της Χώρας. Αυτή η άποψη των μεταγενεστέρων δεν βρίσκεται μακριά από την πραγματικότητα του παρελθόντος, όπως αφήνει να διαφανεί ένα έγγραφο του 1792, το οποίο, μεταξύ άλλων, αναφέρει ότι «*διά του παρόντος ημών κοινού γράμματος γίνεται δήλον, ότι έστωντας κ΄ να χρεωστούσε προ πολλού η κοινότης ημών εις την μονήν του αγίου νικολάου με ομολογίαν άσπρα χιλιάδες είκοσι = η οποία ομολογία εχάθη , κ΄ επειδή ευρέθη εύλογον με κοινήν γνώμην των κάτωθεν υπογεγραμμένων, απεφάσισαν να δώσουν αυτά τα άσπρα, όθεν ο ηγούμενος της αυτής μονής κύρ διονύσιος επαρακάλεσε την κοινότητα διά να δώσουν εις την μονήν του αγίου νικολάου το μύλον της Αγίας Παρασκευής δίδωντας ακόμη εις την αγίαν παρασκευή ο ρηθείς ηγούμενος τριάντα χιλιάδες……..,κ΄ επαρακινήθη μάλιστα η κοινότης διά να πωλήση τον μύλον αυτόν εις την μονήν του αγίου νικολάου , ότι εκινδύνευε να χαλασθή με την ολότη....., όθεν εις το εξής μένει ο μύλος εις την εξουσίαν της μονής του αγίου νικολάου,….*»[182]. Τρία χρόνια αργότερα, όπως διαφαίνεται από ένα δεύτερο έγγραφο, το οποίο συντάχθηκε το 1795, το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου αποκτά και δεύτερο μύλο, πάλι με δικά του λεφτά [183]. Δεν χρειάζεται να προβούμε σε σχολιασμό αυτών των ντοκουμέντων, προκειμένου να διαπιστώσουμε ότι η μονή κατείχε πλούτο. Το γεγονός ότι βρίσκεται κτισμένη στο σημείο, όπου κάποτε περνούσαν οι οδοί επικοινωνίας μεταξύ Μετσόβου και Ανηλίου καθώς και Μετσόβου -κοιλάδας Bueanu, που οδηγούσε προς τα Ιωάννινα, έφερνε

[181] Βλ. παράρτημα , φωτογραφία 8
[182] Γ. Πλατάρης, *Κώδικας Χώρας Μετσόβου των ετών 1708-1907*, σ. 91.
[183] Γ. Πλατάρης, *ό.π.,* σ. 71.

πολλούς περαστικούς στο παγκάρι της. Όμως, εκτός από τις διάφορες χρηματικές εισφορές, η μονή εξασφάλιζε σημαντικές προσόδους και από την εκμετάλλευση της κτηματική περιουσίας που κατείχε. Δεν γνωρίζουμε τις μεθόδους που ακολουθούσε, προκειμένου να αξιοποιήσει τις αγροτικές της εκτάσεις. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι μίσθωνε τα κτήματά της σε γεωργούς ή κτηνοτρόφους, ωστόσο η συντήρηση αροτριώνων βοών, όπως επιβεβαιώνεται από μία καταγραφή του 1930, αποτελεί ένδειξη ότι κάποιες από τις γαίες της μονής αξιοποιούνταν άμεσα από τους μοναχούς. Το γεγονός ότι στην ανωτέρω απογραφή, η οποία, σημειωτέον, έγινε σε μία εποχή πλήρους παρακμής του μοναστηριού, καταγράφεται και ένας αριθμός ζώων, αποτελεί ένδειξη ότι, εκτός της μεγάλης κτηματικής περιουσίας που κατείχε, συνιστούσε και μία μεγάλη αγροικία [184].

Μονή Ζωοδόχου Πηγής (Κόκκινο Λιθάρι-Keatră Roșă): Αναφέρθηκε ήδη παραπάνω ότι το 1707 το «ρουφέτι» των αγωγιατών του Μετσόβου προσφέρει ένα σημαντικό ποσό, με σκοπό το κτίσιμο και τον εξοπλισμό του καθολικού του μοναστηριού της Κόκκινης Πέτρας[185]. Αν και μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα το μοναστήρι βρίσκονταν υπό την προστασία αυτής της ισχυρής συντεχνίας, η τοποθεσία που ήταν κτισμένο, σχετικά μακριά από τους οικισμούς του Μετσόβου και του Ανηλίου, το καθιστούσε αποδέκτη ελάχιστων χρηματικών εισφορών, γεγονός που σταδιακά δυσχέρανε την οικονομική του θέση [186]. Η νομισματική του στενότητα υπήρξε μία από τις αιτίες που ώθησε τους μοναχούς σε άμεση εκμετάλλευση της αγροκτηνοτροφικής περιουσίας της μονής. Σε αντίθεση, λοιπόν, με την πρακτική άλλων εκκλησιαστικών ιδρυμάτων της Χώρας, το μοναστήρι της Κόκκινης Πέτρας δεν εκμεταλλεύεται τα κτήματά του μέσω των συνηθισμένων αγροληπτικών σχέσεων, αλλά προβαίνει σε προσωπική αξιοποίησή τους καταφέρνοντας όχι μόνο να αυτοσυντηρηθεί, αλλά και να διοχετεύσει, ορισμένες φορές, κάποια ελάχιστα πλεονάσματα της παραγωγής του στην τοπική αγορά. Οι οικονομικές πράξεις που καταγράφονται στο διασωζόμενο έως σήμερα κατάστιχο της μονής μας δίνουν μία

[184] Βλ. παραπάνω σημ. 176.

[185] Αυτή η πράξη αντανακλά την οικονομική και κοινωνική ανέλιξη της επαγγελματικής ομάδας των μεταφορέων του Μετσόβου, οι οποίοι εισέρχονται εκείνη την περίοδο σε μία διαδικασία επέκτασης των μεταφορικών τους δραστηριοτήτων, γεγονός που τους επιτρέπει να διεισδύσουν ως μεταπράτες πλέον στο μεγάλο χερσαίο εμπόριο του βαλκανικού και όχι μόνο χώρου.

[186] Αυτό επιβεβαιώνεται από το κατάστιχο της μονής όπου οι καταγραμμένες προθέσεις, σε σύγκριση με άλλους ναούς της περιοχής, είναι ελάχιστες, γι' αυτό και το μοναστήρι κατέφευγε σε «επαιτείες», δηλαδή τοποθετούσε δίσκο υπέρ της μονής σε διάφορους ναούς της Χώρας.

αρκετά καλή εικόνα των αγροτικών δραστηριοτήτων, των μεθόδων και των τεχνικών των αγροτών της Χώρας, από τα μέσα του 18ου αιώνα έως και τις αρχές του 19ου αιώνα[187]. Η σύγκρισή τους με τις διασωθείσες έως πρόσφατα πρακτικές μας αποκαλύπτει ότι η αγροτική οικονομία της Χώρας, ως προς την υλικοτεχνική της υποδομή και τον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής, μεταξύ του 18ου και του 20ου αιώνα, δεν εξελίχτηκε σχεδόν καθόλου[188].

Στην απογραφή του 1936 η μονή εμφανίζεται να κατέχει 1095,396 στρέμματα γης, δηλαδή τη μεγαλύτερη κτηματική περιουσία από όλες τις μονές της περιοχής. Ωστόσο, αυτός ο αριθμός δεν την καθιστά το μεγαλύτερο γαιοκτήμονα της Χώρας, δεδομένου ότι τα 938 στρέμματα συγκροτούν δασική έκταση. Συνεπώς, απομένουν 157,36 στρέμματα αγροτικής γης εκ των οποίων τα 108,346 αναφέρονται ως αγροί, τα 36 ως λιβαδότοποι, 1 στρέμμα ως αμπέλι και 12 στρέμματα ως χερσότοποι[189]. Τα στοιχεία της απογραφής του 1936 προκαλούν προβληματισμό, δεδομένου ότι αν και η μονή βρίσκονταν εκείνη την περίοδο σε απόλυτη παρακμή, εμφανίζεται να κατέχει εκτάσεις πολύ μεγαλύτερες από αυτές που κατείχε τον 19ο αιώνα, που το μοναστήρι άκμαζε[190]. Συγκεκριμένα, σε κτηματολόγιο του 1865 συνταγμένο από τους κατοίκους της Ντερβεντίστας, η μονή εμφανίζεται να κατέχει μόνο 66,200 στρέμματα γης, εκ των οποίων τα 49,200 στρέμματα ήταν αγροί, τα 6 τσαΐρια και τα 11 αμπέλια[191]. Συνολικά, η απογραφή του 1865 καταγράφει 15 τεμάχια γης, έναν κήπο και 3

[187] Το κατάστιχο έχει δημοσιευτεί από τον κ. Κ. Σπανό. Βλ. Κ. Σπανός, «Τα ονόματα των Μετσοβιτών στο κατάστιχο της μονής του Κόκκινου Λιθαρίου 1700-1769 (έκδοση του κατάστιχου, 1700-1863)», *Πρακτικά Γ΄ Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδών (Μέτσοβο, 29-31 Αυγούστου 1997)*, Αθήνα 2000, σ. 504-556.

[188] Βλ. παράρτημα , πίνακες 2, 3.

[189] Βλ. Φ.Ε.Κ, «Περί διαχωρισμού της Ιεράς Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου Βοτσάς Ιωαννίνων», *ό.π.,*σ.120.

[190] Η δασική έκταση, περίπου 1000 στρεμμάτων, της μονής καταγράφεται για πρώτη φορά το 1936. Το γεγονός αυτό προκάλεσε την έντονη αντίδραση του γειτονικού Ανηλίου, το οποίο διμαρτυρήθηκε στη Μητρόπολη Ιωαννίνων για την υπαγωγή των εδαφών της μονής στην κοινότητα της Ντερβεντίστας. Βάσει ιστορικών αποδείξεων, που κατέθεσαν οι ανηλιώτες στη Μητρόπολη Ιωαννίνων, η περιοχή αποτελούσε αρχικά έδαφος του Ανηλίου, το οποίο πέρασε στον έλεγχο της μονής, χωρίς, ωστόσο να αποτελεί ποτέ τμήμα της Ντερβεντίστας. Βλ. Αρχείο Ι. Μ .Ι., έγγραφα Ι. Μ. Βουτσάς, τεύχ. πρωτ. 23/9-1-1960, 98/3-21-1983 και 327/29-3-1983.

[191] Βλ. Αρχείο Ι.Μ.Ι., Φάκελος Ντερβεντίστα. Το κτηματολόγιο αυτό συντάχθηκε για όλους του ναούς της Ντερβεντίστας. Στο τέλος της σελίδας, που αφορά τα κτήματα του Κόκκινου Λιθαρίου, διαβάζουμε το εξής υπόμνημα. « *Τα ανωτέρω δεκαπέντε κομμάτια χωράφια, αμπέλια και τζαΐρια ποτιστικά και ξερικά εξήντα επτά, και τρία αυλάκια και πίχες διακόσας ηνε τμήματα του Μοναστηρίου της ζωοδόχου πηγής κ΄Σοτήρος, επιλεγόμενου κόκκινο λιθάρι εξ αμνημονεύτων χρόνων το οποίο κανένα μπέρδεμα με το ιμπλιάκι δεν έχη, και ποτέ ήμορον δεν έχει δώση ήτον και μπουγιουρδί: του αλή πασά και άλλα κ΄ άλλα, εις τον κερόν της το έτος 1854 ελυμουργιάσθη από τα ασκέρια δεν άφεσαν τίποτε μήτε εις το μοναστήριον μήτε εις το χωρίον μας, κε τοιαύτα τα γνωρίζομεν από παππούδες μας κ΄μαρτυρούμε με φοβον θεού και της ψυχής μας και υπο..1865 σεπτεμβρίου 24* ».

αυλάκια, κάτι που βρίσκεται κοντά προς την περιουσιακή πραγματικότητα της μονής, όπως αυτή παραδίδεται από το κατάστιχο του μοναστηριού, όπου σε ανάλογο κτηματολόγιο του 1863 αναφέρεται στα 13 χωράφια της μονής, όλα στην περιφέρειά του, καθώς και σε «λειμώνες» στην οροπεδική ζώνη της Χώρας [192].

Ναός Αγίας Παρασκευής Ανηλίου: Οι προφορικές παραδόσεις των κατοίκων του Ανηλίου αναφέρουν ότι ο ναός κατείχε μεγάλες εκτάσεις, μεταξύ των οποίων και το δάσος της Ρόνας. Στην πραγματικότητα όταν η μητρόπολη Ιωαννίνων θέλησε το 1953 να καταγράψει την περιουσία του ναού, δεν βρήκε παρά ελάχιστα στρέμματα γης, για τα οποία δεν υπήρχαν καν τίτλοι κατοχής[193]. Όμως, μισό αιώνα πριν, όπως διαπιστώνουμε σε διασωθέν κτηματολόγιο του 1907, ο ναός κατείχε 58 στρέμματα αγρούς, 3 λιβάδια και δύο κήπους[194], που αποτελούσαν μία σημαντική έκταση για ενοριακό ναό της Χώρας[195]. Μεταξύ των διασωθέντων εγγράφων του ναού εντοπίζουμε ένα κείμενο του 1906, το οποίο αποτελεί μία από τις ελάχιστες μαρτυρίες που διαθέτουμε, αναφορικά με τους τρόπους διαχείρισης της εκκλησιαστικής περιουσίας της Χώρας[196]. Συνταχθέν με αφορμή την εκλογή νέου επιτρόπου αναφέρει ότι μεταξύ των καθηκόντων του είναι *« .. να ενοικιάζη τ ακίνητα κτήματα της οίον: λειβάδια κ΄χωράφια δια δημοπρασίας καθ΄ όλον το διετές τούτο διάστημα να συνάπτη μετά των ενοικιαστών εγγράφους συμφωνίας να εισπράττη παρά τούτων τα εισοδήματα …»* [197].

---

[192] Βλ Κ.Ι.Μ.Ζ.Π, Φ 53α , Φ53β , Φ57α , Φ57β. Υπάρχει, όμως, μία αξιοσημείωτη αντίφαση μεταξύ της απογραφής που πραγματοποιούν το 1865 οι κάτοικοι της Νετρβεντίστας και των στοιχείων που περιέχει το ίδιο το κατάστιχο του μοναστηριού. Οι πρώτοι σημειώνουν αρχικά «*όσα κτήματα υπάρχουν του Μοναστηριού της ζωοδόχου πηγής, επιλεγόμενου κόκκινο λιθάρι, το οποίον υπάγεται εις το χωρίον μας Δερβεντίστα*» και μετά παραθέτουν μόνο αριθμούς στεμμάτων καθώς και τα τοπωνύμια τοποθεσιών, όπου υπήρχαν αυτά τα κτήματα. Αντίθετα, στο κατάστιχο, αν και δεν έχουμε στρεμματική καταγραφή, δίνονται λεπτομερέστατα στοιχεία για τους αφιερωτές, η πλειοψηφία των οποίων είναι μετσοβίτες και ανηλιώτες που κατείχαν από παλιά κτήματα στην περιφέρεια της μονής. Μάλιστα, οι μετσοβίτες συνέχιζαν να δωρίζουν κτήματα στην μονή και μετά το 1865. Βλ. Κ.Ι.Μ.Ζ.Π, Φ42α. Προσωπικό αρχείο Δ. Ρέκατα.

[193] Υπήρχαν, μάλιστα, υποψίες ότι μπορεί να ανήκαν στα γειτονικά μοναστήρια..Βλ. Αρχείο Ι. Μ .Ι , έγγραφα Ι. Μ Βουτσάς με τευχ. πρωτ. 1705/10-10-1953, 713/19-10-1953, 60/ 14-8-1953, 66/14-12-1953, 65, 4-11-1953.

[194] Βλ. Προσωπικό Αρχείο Δ. Ρέκατα και Γ. Πλατάρης, *ό.π.*, σ. 184.

[195] Μεταξύ των ονομάτων των αφιερωτών, που αναγράφονται στο κτηματολόγιο, υπάρχουν και πρόσωπα μέλη παλιών αρχοντικών οικογενειών του Μετσόβου, γεγονός που δείχνει τις στενότατες σχέσεις μεταξύ του Ανηλίου και του Μετσόβου, αφού και οι ανηλιώτες αντίστοιχα αφιερώνουν συχνά κτήματα στις μονές και τους ναούς του Μετσόβου, όπως διαπιστώσαμε παραπάνω.

[196] Κατά περίεργη σύμπτωση το 1913 στη μάχη που διεξήχθη για την απελευθέρωση του Μετσόβου, αλλά και κατά τη διάρκεια του Β΄Παγκοσμίου πολέμου, καταστράφηκαν τα κτηματολόγια του Μετσόβου.

[197] Γ. Πλατάρης, *ό.π.*, σ. 182.

3) Η Ιδιόκτητη γη της Χώρας

Όπως ήδη γνωρίζουμε, τα εδάφη της Χώρας που υπάγονταν σε καθεστώς κοινής χρήσης ταυτίζονταν απόλυτα με το νομικό της πρόσωπο. Εντοπίζουμε ωστόσο στις πηγές μία κατηγορία γαιών, οι οποίες ελέγχονταν μεν από τη Χώρα, εντούτοις δεν ενέπιπταν στην κατηγορία των «κοινών γαιών». Πρόκειται για τους αγρούς του Μαλακασίου, οι οποίοι στα πλαίσια του φορολογικού συστήματος της Χώρας υποβάλλονταν σε καταβολή γεώμορου προς τον εκάστοτε ενοικιαστή των φόρων. Τυπικά αυτή η σχέση ενέπιπτε στις συνηθισμένες μορφές αγροληψίας που εφαρμόζονταν στα ιδιόκτητα χωράφια της περιοχής. Ωστόσο, στη συγκεκριμένη περίπτωση το πρόσωπο που λαμβάνει τις γαιοπροσόδους δεν είναι ο αγροδότης, αλλά ενεργεί στο όνομα της Χώρας, κάτι που ασφαλώς προκαλεί προβληματισμούς, σχετικά με το καθεστώς γαιοκτησίας, που διείπε αυτές τις γαίες. Προφανώς, η απάντηση βρίσκεται σε έγγραφο του 1821, όπου οι αρχές δίδουν στον ενοικιαστή των φόρων το δικαίωμα να διαθέσει όπως θέλει τους αγρούς του Μαλακασίου, σε περίπτωση που οι καλλιεργητές δεν συμμορφωθούν με τους όρους που θέτει η Χώρα. Σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να φανταστούμε τις αρχές να ενεργούν κατά αυτόν τον τρόπο, επί ιδιόκτητων γαιών. Κατά συνέπεια, κάτοχος αυτών των αγρών είναι η ίδια η Χώρα, η οποία χρησιμοποιεί τη ληφθείσα γαιοπρόσοδο ως αμοιβή του ενοικιαστή των φόρων. Τίποτε δεν συνηγορεί υπέρ μίας άποψης περί αγοράς αυτών των αγρών από τις αρχές, αντίθετα όλες οι ενδείξεις κλίνουν προς μία σταδιακή ιδιοποίησή τους, μέσω του φορολογικού καθεστώτος, η οποία μάλιστα κατέστησε τους κατοίκους του Μαλακασίου επίμορτους καλλιεργητές στην ίδια τους τη γη[198]. Γενικά, το φορολογικό σύστημα της Χώρας χρησιμοποιήθηκε συχνά ως μέσο οικειοποίησης ή εκμετάλλευσης της τοπικής αγροτικής παραγωγής από την άρχουσα κοινωνία. Στην ενότητα που ακολουθεί, θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε όχι μόνο τις διαστρεβλώσεις που αναπαρήγαγε η εφαρμογή του, αλλά και γενικότερα τη συμβολή του στη διαμόρφωση του αγροτικού χαρακτήρα της Χώρας, δεδομένου ότι η μελέτη του φορολογικού συστήματος ενός τόπου μας δείχνει εκτός από το

[198] Σε γενικές γραμμές, ο τρόπος ιδιοποίησης αυτών των αγρών παραπέμπει σε διαδικασίες ανάλογες με την τσιφλικοποίηση των τιμαριωτικών γαιών, δηλαδή οι αρχικοί διαχειριστές του φόρου μετατράπηκαν σε ιδιοκτήτες της γης της οποίας το φόρο είχαν αναλάβει να νέμουν. Στα τέλη του 19ου αιώνα αυτά τα χωράφια αποτελούν πλέον γαιοκτησίες αρχοντικών οικογενειών του Μετσόβου.

βαθμό εκμετάλλευσης του αγροτικού κόσμου και την επίπτωση που έχει στις ενδεχόμενες δυνατότητες διαφοροποίησης στο εσωτερικό των αγροτικών κοινωνιών.

ΙΙ. Το φορολογικό πλαίσιο

Οι καλλιεργητές της Χώρας όντας απαλλαγμένοι από τις τακτικές φορολογικές εισφορές στις οποίες υποβάλλονταν οι αγροτικοί πληθυσμοί της οθωμανικής αυτοκρατορίας είχαν τυπικά, τουλάχιστον, τη δυνατότητα να καρπώνονται το σύνολο της παραγωγής τους εξασφαλίζοντας, έτσι, μία κατ' αναλογία μεγαλύτερη σοδειά από τους εξαρτημένους αγρότες των τσιφλικιών. Βέβαια, η μεγέθυνση του πληθυσμού, ιδιαίτερα αισθητή κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, καθιστά ελλειμματική την πάντοτε οριακά πλεονασματική αγροτική παραγωγή της Χώρας, γεγονός που ωθεί τα περισσότερα νοικοκυριά στην ανάπτυξη παράλληλων οικονομικών δραστηριοτήτων. Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, η εξασφάλιση ενός ελάχιστου φυσικού εισοδήματος, λειτουργώντας παραπληρωματικά προς το βασικό, που ήταν πλέον χρηματικό, τα απαλλάσσει από διατροφικές δαπάνες και συντελεί στη συσσώρευση νομισματικών αποθεμάτων. Σημαντική συμβολή στην εκχρημάτιση της τοπικής οικονομίας έχει και η κτηνοτροφία, η οποία συγκροτεί το δεύτερο πόλο της αγροτικής οικονομίας της Χώρας. Λειτουργώντας ως εμπορευματική δραστηριότητα[199] αποσκοπεί κυρίως στην απόκτηση χρηματικών εσόδων, παρά στην αυτοκατανάλωση, όπως συνέβαινε με τις οικογενειακού μεγέθους αγροτικές εκμεταλλεύσεις της Χώρας. Βέβαια, δεν μπορούμε να εκλάβουμε τα τσελιγκάτα ως επιχειρήσεις καπιταλιστικού τύπου, εφόσον οι παραγωγικές τους τεχνικές, δομημένες πάνω στη φυσική εκτροφή των ζώων, αναιρούν κάθε λογική επένδυσης κεφαλαίων προς βελτίωση της παραγωγικότητας. Ωστόσο, η μεταπρατική λειτουργία της κτηνοτροφίας την καθιστά όχι μόνο φορέα εκχρηματισμού, αλλά και αφετηριακή υποδομή για την ανάπτυξη των βιοτεχνικών και εμπορικών δικτύων της πινδαϊκής οικονομίας [200].

[199] Βλ. M. Godelier, *Μαρξιστικοί ορίζοντες στην κοινωνική ανθρωπολογία*, μτφρ. Θ. Παραδέλλης , τόμ. Α΄, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1992, σ. 62, 63.

[200] Ο Pouqueville περιγράφοντας το ρόλο της κτηνοτροφίας στην ανάπτυξη των οικισμών της Πίνδου μας δίδει ένα συνοπτικό, αλλά ουσιαστικό, περίγραμμα των οικονομικών διεργασιών που έλαβαν χώρα στην ορεσειρά, μέσα στα πλαίσια των ειδικών πολιτικών και γεωγραφικών συνθηκών του ορεινού χώρου. Ο Γάλλος περιηγητής παίρνοντας ως αφορμή την περιγραφή της γεωγραφικής θέσης των

Έχοντας υπόψη την ανωτέρω προσέγγιση, η εικόνα που σχηματίζουμε για τους αγρότες της Χώρας παραπέμπει σε ένα πληθυσμό ο οποίος παράγει τα προϊόντα του απαλλαγμένος από τους τακτικούς φόρους και τους εισπρακτικούς μηχανισμούς του οθωμανικού κράτους, οι οποίοι είχαν καταδικάσει σε διαρκή υπανάπτυξη ένα μεγάλο τμήμα του αγροτικού κόσμου της αυτοκρατορίας[201]. Αυτή η σχετικά καλύτερη θέση τους ωφείλονταν εν μέρει στο ευνοϊκό φορολογικό καθεστώς, που είχαν αποσπάσει από το οθωμανικό κράτος. Απομένει, ωστόσο, να προσδιορίσουμε κατά πόσο αυτό το καθεστώς λειτούργησε και ως συντελεστής διαφοροποιήσεων στο εσωτερικό του αγροτικού της κόσμου. Δηλαδή, κατά πόσο οι κοινωνικοοικονομικές ισορροπίες, που έχουν επιτευχθεί μετά τον 18ο αιώνα, ήταν απότοκος του προνομιακού καθεστώτος ή είχαν διαμορφωθεί ήδη σε προγενέστερους αιώνες. Η διασάφηση αυτού του

Καλαρυτών αναφέρει : *« Η ησυχία που τους εξασφάλιζε η τοποθεσία σ' όσους έμειναν εκεί και η ανεξαρτησία τους που απολάμβαναν, τράβηξε , σιγά - σιγά, και άλλους κατοίκους οι οποίοι μια και δεν είχαν γη να καλλιεργήσουν, επιδόθηκαν στην κτηνοτροφία. Ο πληθυσμός, αφού ανέπτυξε την οικιακή βιοτεχνία, δημιούργησε σχέσεις με τον περίγυρό του, πουλώντας στην αρχή βούτυρο και τυριά στις γειτονικές πόλεις και μερικά άλλα προϊόντα στους εμπόρους των παραλίων κέντρων του Αμβρακικού κόλπου, γιατί είχαν εμπορικούς πράκτορες σκορπισμένους μέχρι μέσα βαθιά στην Πίνδο. Από το δίκτυο αυτών των πρακτόρων αγόραζαν οι Γάλλοι έμποροι γιδόμαλλο και δέρματα από τα κοπάδια των Βλάχων ακόμα από την εποχή του Λουδοβίκου 14ου. Μία αποθήκη αυτού του μονοπωλίου υπήρχε στο Μέτσοβο. Το ενδιαφέρον που δημιουργείται από την αύξηση του κέρδους, δεν άργησε να παροτρύνει σιγά – σιγά τους εργατικούς και δημιουργικούς Βλάχους να υφαίνουν τα μαλλιά των κοπαδιών τους. Και επειδή η βιοτεχνία τους είχε χαμηλή τιμή, άρχισαν να υφαίνουν χοντρά μάλλινα υφάσματα , που χρησιμοποιούνταν από τους Αλβανούς για να φτιάχνουν τις κάπες του δικού τους τύπου. Αφού αυτό το είδος της παραγωγής αναπτύχθηκε σε είδος τέχνης, σε είδος επαγγελματικής σταδιοδρομίας τότε χρησιμοποίησαν το Γαλλικό Περίπτερο για να εξάγουν στο εξωτερικό υφάσματα που παρήγαγαν. Αργότερα θέλησαν να ακολουθήσουν τις μπάλες των εμπορευμάτων τους στο εξωτερικό, να παρακολουθήσουν την πώλησή τους στις ξένες αγορές και να αγοράζουν από εκεί άλλα εμπορεύματα για τις δικές τους ανάγκες. Έτσι άρχισαν σιγά – σιγά να γίνονται και έμποροι και καθώς άρχισαν να συσσωρεύονται στα χέρια τόσο οικονόμων ανθρώπων τα πλούτη, οι Μεγαλοβλαχίτες από τους Καλαρίτες, το Συράκο, το Μέτσοβο, τον Ασπροπόταμο και το Ζαγόρι άρχισαν πια να διασκορπίζονται σε διάφορα ναυτικά και εμπορικά κέντρα της Μεσογείου και χρησιμοποιώντας τώρα τα ελληνικά εμπορικά πλοία, αντί των ξένων, που χρησιμοποιούσαν προηγούμενα, άρχισαν να μεταφέρουν οι ίδιοι τα εμπορεύματά τους στην Ευρώπη και να μεταφέρουν άλλα από εκεί ... ».* Βλ. F. C. H. L. Pouqueville, *Ταξίδι στην Ελλάδα, Ήπειρος*, *ό.π.,* σ. 307-308.

[201] Ο συνεχής εκφεουδαλισμός της αγροτικής οικονομίας και τα διάφορα συστήματα ενοικίασης των προσόδων, που εφαρμόστηκαν από το οθωμανικό δημοσιονομικό σύστημα, κατέληξαν σε αυξανόμενη εκμετάλλευση των αγροτών και κάρπωση του μεγαλύτερου τμήματος των φορολογικών και εν μέρει των έγγειων προσόδων από τους φορείς του γραφειοκρατικού, στρατιωτικού μηχανισμού του Οθωμανικού κράτους. Ο ελάχιστος εκχρηματισμός της αγροτικής οικονομίας σε επίπεδο άμεσης οικογενειακή εκμετάλλευσης προέρχεται από εξω-οικονομικές ανάγκες και είναι αποτέλεσμα του φορολογικού καταναγκασμού, δηλαδή είναι απότοκος της εμπορευματοποίησης μέρους του πλεονάσματος, προκειμένου να εξυπηρετηθεί ο υποχρεωτικός χρηματικός τομέας της οικονομίας. Επομένως, τα χρηματικά εισοδήματα που αποκτά ο αγρότης από την επαφή με την αγορά, δεν οδηγούν σε μία οικονομία μικτών εισοδημάτων, που με την σειρά της θα επέτρεπε τη δημιουργία χρηματικών ανταλλαγών στο εσωτερικό των αγροτικών οικονομιών, αλλά προορίζονται γαι την εξυπηρέτηση του φόρου και έτσι μηδενίζονται τα πιθανά κίνητρα για την επέκταση ή για τη βελτίωση της παραγωγικότητας. Βλ Σ. Ασδραχάς, *ό.π.,* σ. 19-29.

ζητήματος επιζητεί πρωτίστως μία σχετική γνώση του κοινωνικοοικονομικού status που διείπε τον αγροτικό κόσμο της Χώρας στην προ των προνομίων περίοδο.

α) Οι πρώιμοι οθωμανικοί αιώνες

Σύμφωνα με σχετική μαρτυρία, τη Χώρα νέμονταν διάφοροι σπαχήδες, έως τα μέσα του 17ου αιώνα, τα τιμάρια των οποίων κατήργησε ο Σουλτάνος Αχμέτ ο Δ΄, μετά την παραχώρηση των προνομίων[202]. Γνωρίζοντας ότι η νομή της περιοχής από Οθωμανούς τιμαριούχους αποτελεί επιβεβαιωμένη ιστορική πραγματικότητα για τη χρονική περίοδο ως τις αρχές του 16 ου αιώνα, δεν υφίσταται λόγος να εκλάβουμε ως μη αληθινή την ανωτέρω πληροφορία. Με βάση τα στοιχεία που προσκομίζουμε από την οθωμανική απογραφή του 1454/55, το μεγαλύτερο τμήμα της κατοπινής Χώρας Μετσόβου εμφανίζεται ως μία φορολογικά ενιαία περιοχή, η οποία, υπό την ονομασία Karye-i Miçova, συμπεριελάμβανε 7 οικισμούς και υπάγονταν στο Hâss του Ömer Bey, διοικητή του Σαντζακιού των Τρικάλων (Mîrlivâ –i Tirhala.)[203]. Με εξαίρεση το χωριό Nihori, η θέση του οποίου παραμένει άγνωστη, οι υπόλοιποι οικισμοί καταλάμβαναν την κοιλάδα των πηγών του Μετσοβίτικου ποταμού καθώς και την κοιλάδα της Μηλιάς. Συνολικά, καταγράφονται 700 πλήρως φορολογήσιμες οικογενειακές εστίες (hâne), 41 χήρες (bîve) και 52 αγάμοι (mücerred). Τα νούμερα δείχνουν ότι η περιοχή συγκροτεί μία ισχυρή δημογραφική ζώνη, η οποία υπερέχει πληθυσμιακά των μεγαλύτερων πόλεων του σαντζακιού των Τρικάλων[204]. Ο συνολικός φόρος(hâsil) των 41981 akçe, που αποδίδει στους Οθωμανούς το Μέτσοβο

[202] Μάλιστα, τους αποζημίωσε δίνοντάς τους τιμάρια σε άλλες περιοχές**.** Βλ Ι. Λαμπρίδης , *ό.π.,* σ. 32.
[203] Βλ. M. Delilbaşi – M. Arikan, *Sûret - i Defter-i Sancak-i Tirhala I*, Ankara 2001, σ. 26-27.
[204] Το σαντζάκι των Τρικάλων κατά την απογραφή του 1454/1455 περιελάβανε σχεδόν όλη τη σημερινή Θεσσαλία και τμήμα των κεντρικών περιοχών της Στερεάς Ελλάδας. Οι μεγαλύτερες πόλεις του σαντζακιού ήταν τα Τρίκαλα που αριθμούσαν 251 μουσουλμανικές οικογένειες, 212 χριστιανικές και 82 χήρες˙ η Λάρισα που κατοικούνταν από 335 μουσουλμανικές οικογένειες, 66 χριστιανικές και 29 χήρες˙ το Φανάρι με 146 μουσουλμανικές οικογένειες, 321 χριστιανικές και 101 χήρες και τα Άγραφα με 327 οικογένειες, όλες χριστιανικές, 60 άγαμους και 5 χήρες. Βλ. M. Delilbaşi – M. Arikan, ό.π., σ. 8, 31, 186, 270. Γενικά, όπως διαφαίνεται από τα στοιχεία που μας δίνει η απογραφή του 1454/55 όχι μόνο υφίστανται αρκετοί οικισμοί στην Πίνδο, αλλά και διατηρούν αυξημένα ποσοστά πληθυσμού, γεγονός που αναιρεί την άποψη που εκφράζεται από μερίδα της Ελληνικής ιστοριογραφίας ότι τα βουνά ενισχύθηκαν πληθυσμιακά, μετά την εδραίωση των Τούρκων. Οι φόροι που αποδίδουν οι οικισμοί της οροσειράς πιστοποιούν την ύπαρξη μίας αναπτυγμένης αγροκτηνοτροφικής οικονομίας. Αυτή, ασφαλώς, δομήθηκε σε παλιότερους αιώνες, δεδομένου ότι οι Τούρκοι κατακτητές εμφανίστηκαν στο γειτονικό Θεσσαλικό χώρο, μόλις μισό αιώνα πριν.

και τα υποκείμενα σε αυτό χωριά, είναι ισάξιος ή και μεγαλύτερος από αυτόν που αποδίδουν οι πόλεις του σαντζακιού. Αναλυτικότερα, οι φόροι και οι δασμοί που κατέβαλε η περιοχή επιμερίζονται ως εξής:

	KARYE – İ MİÇOVA 1454/55		akçe	%
1	**öşr-i müstegallât muKata'a**	(δεκάτη δημητριακών κατ' αποκοπή)	9.000	21,43
2	**öşr-i kovan**	(δεκάτη μελισσών)	100	0,23
3	**öşr-i koz**	(δεκάτη κουκουλιών)	20	0,04
4	**öşr-i kiraz**	(δεκάτη κερασιών)	400	0,95
5	**öşr-i bağat**	(δεκάτη αμπελιών)	200	0,47
6	**adet- i ağnâm**	(προβατονόμιο)	16.440	39,16
7	**niyâbet ve arûsî**	(πρόστιμα και δασμοί γάμων)	1575	3,75
8	**ispence ve gayruhu**	(σπέντζα είδος προσωπικού φόρου)	14246	33,93
Σύνολο			41.981	100%

Παρατηρώντας τα στοιχεία του ανώτερου πίνακα διαπιστώνουμε ότι ο âdet –i ağnam [205] αγγίζει σχεδόν το 40 % του συνολικά αποδιδόμενου ποσού, γεγονός που πιστοποιεί ότι κατά τα τέλη του μεσαίωνα η κτηνοτροφία συγκροτούσε την ισχυρότερη οικονομική δομή της περιοχής. Γνωρίζοντας ότι κατά τους πρώτους οθωμανικούς αιώνες το «προβατονόμιο» συνίστατο στην καταβολή ενός ackçe για κάθε ζευγάρι πρόβατα ή γίδια μπορούμε να υπολογίσουμε τον αριθμό των φορολογούμενων ζώων, το ελάχιστο σε 32.880 κεφάλια. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το ποσό του κτηνοτροφικού φόρου που δίδει η περιοχή είναι, με μεγάλη διαφορά, το μεγαλύτερο του σαντζακιού των Τρικάλων, και σίγουρα μία σύγκριση με άλλες περιφέρειες θα το κατέτασσε στα μεγαλύτερα του ελλαδικού χώρου. Ωστόσο,

[205] Ο κτηνοτροφικός φόρος συνίστατο στην καταβολή ενός ackçe για κάθε δύο πρόβατα ή γίδια, εκτός των αμνοεριφίων κάτω του ενός έτους και πληρώνονταν αδιακρίτως από τους μετακινούμενους ή μόνιμους κτηνοτρόφους. Το προϊόν αυτού του φόρου ανήκε στις εισπράξεις του δημοσίου, αλλά παραχωρούνταν και στους τιμαριώτες και τους sancak bey. Σύμφωνα με τον Kanunname του Mehmed II, ο φόροςγια τα πρόβατα (adet–i agnam ή resm-i agnam ή resm-i koyum) εισπράττονταν σε χρήμα ή είδος αντιστοίχως: ένα ackçe ανά τρία πρόβατα ή ένα πρόβατο στα πενήντα. Βλ. Ö. L. Barkan, *XV ve XVI īncï asïrlarda Osmanli imparotorluğunda ziraî ekonominn hukukî ve malî esaslarī* I: *Kanunlar*, Istambul 1945, σ. 289§ 8, 389 § 3, 390 § 10, 393 § 5, Σ. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην τουρκοκρατία (ΙΕ-ΙΣΤ΄αι.)*, *ό.π*, σ. 38. Δεν πρέπει να συγχέουμε το φόρο αυτό με το resm-i agnam-I celebkeşan (φόρο των μεγάλων κοπαδιών) που πληρώνονταν από μεγάλους κτηνοτρόφους, οι οποίοι είχαν πάνω από 200 πρόβατα. Ο αποδέκτης αυτού του φόρου είναι πάντοτε το κράτος και ο φόρος καταβάλλεται σε είδος. Βλ. Β. Μουταφτσίεβα, *ό.π.*, σ. 274 σημ. 205.

το γεγονός ότι στο μεσαιωνικό Βαλκανικό χώρο η μεγάλη κτηνοτροφία ήταν υπόθεση κατ' εξοχήν των Βλάχων, δεν εκπλήσσει που η περιοχή της Χώρας, η οποία κατείχε ένα από τα καλύτερα θερινά βοσκοτόπια της Πίνδου συγκέντρωνε σημαντικό κτηνοτροφικό κεφάλαιο. Εκείνο, όμως, που έχει ιδιαίτερη σημασία για την παρούσα μελέτη είναι η ύπαρξη φόρου επί των δημητριακών[206], ο οποίος μάλιστα αποτελεί το 21,5% του συνολικά αποδιδόμενου ποσού, γεγονός που αποδεικνύει μία καθόλου ευκαταφρόνητη γεωργική παραγωγή. Παράλληλα, παρατηρούμε ότι ένα μικρότερο ποσό του συνολικού φόρου προέρχεται από δεκάτες που εισπράττονταν επί των μελισσών(öşr-i kovan)[207], των κουκουλιών (öşr-i koz) [208], των κερασιών (öşr-i kiraz) [209] και των αμπελιών(öşr-i bağat)[210]. Η είσπραξή τους βεβαιώνει την ύπαρξη μελισσοκομίας, σηροτροφίας, δενδροκομίας και αμπελουργίας. Ως αγροτικές δραστηριότητες απαιτούν την παρουσία μόνιμα διαβιούντων νοικοκυριών, γεγονός που πιστοποιεί ότι η καλλιεργητική ομάδα της Χώρας, όπως και κτηνοτροφική, υφίσταται στην περιοχή από τη μεσαιωνική περίοδο. Εκτός, όμως, από τους αμιγείς αγροτικούς φόρους, οι πληθυσμοί της περιοχής απέδιδαν επιπλέον δασμούς επί των

[206] Η δεκάτη των δημητριακών (öşr - i - gallât) πληρώνονταν από τους χριστιανούς μαζί με το φόρο sâlârlik, ένα συμπλήρωμα της δεκάτης, που είχε επιβληθεί σε ορισμένα προϊόντα. Ισοδυναμούσε με 2 «Kile» ανά 15 (2/15 της ακαθάριστης παραγωγής) ή κατά άλλους στο 13,3% της εσοδείας. Το «Kile» των Τρικάλων ισοδυναμούσε το 1570 με 2 ή 2,5 «Kile» της Κων/πολης, το οποίο αντίστοιχα ισοδυναμούσε με 20 οκάδες στάρι και 22, 25 οκάδες κριθάρι. Βλ. Σ. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην τουρκοκρατία (ΙΕ-ΙΣΤ΄αι.)*, *ό.π., σ.* 35, 282 σημ. 29, Ö. L. Barkan, *ό.π.*, σ. 289 § 4, 5, J. Kabrda, *ό.π.*, σ. 208, 212, 213, N. Beldiceanu – P. S.Nasture, «Η Θεσαλία στην περίοδο 1454/5-1506» ανάτυπο από *ΘΗ* 19 (1991), σ. 98 , 99, 125.

[207] Η δεκάτη στα μελίσσια (resm-i Kovan) ισοδυναμούσε με μία κυψέλη στις δέκα ή ένα akçe για κάθε μελίσσι. Βλ. Σ. Ασδραχά*, ό. π.,* σ. 37, Ö. L.Barkan, *ό.π.*, σ.289 § 7. Στο σαντζάκι των Τρικάλων η δεκάτη σε είδος μπορούσε να αντικατασταθεί με ένα φόρο ενός άσπρου για κάθε κυψέλη. Βλ. J. Kabrda, *ό π*, σ. 208. Αυτό σημαίνει ότι στο Μέτσοβο φορολογούνταν περίπου 100 κυψέλες.

[208]Σύμφωνα με τον kanuname των Σαλώνων πρόκειται για μία δεκάτη που δεν περιέχει τον επιπρόσθετο φόρο sâlârlik και είναι της τάξης 1στα 10 (1 lidre στα 10). Βλ. J. Kabrda, «Zakonopoloženie ob Amfisse», Vostočnie *istočniki po istorii narodov Jugovostočnoj i Centralnoj Evropy* I (1964), σ. 225 § 6.

[209] Το ποσό των 400 άσπρων ως φόρος για την παραγωγή κερασιών είναι σημαντικό και αντανακλά την ύπαρξη εκτεταμένης δενδροκαλλιέργειας κάτι που δεν γινόταν στους μεταγενέστερους αιώνες.

[210] Οι μουσουλμάνοι της Αθήνας πλήρωναν δύο άσπρα στο ÿuk (φόρτωμα) ως αντιστάθμισμα της δεκάτης του μούστου και ένα άσπρο στα τρία ÿuk ως sâlârlik. Η δεκάτη των αμπελιών (öşr - i bâğât) που κατέβαλαν οι χριστιανοί αμπελουργοί ανέρχονταν σε 2 medre ανά 15 παραγόμενα medre. Το medre είναι μονάδα μέτρησης ποσοτήτων που ποικίλει ανά περιοχή (85, 386 χγρ. ή 70, 620 χγρ. ή 40,908 χγρ.). Στην Άμφισσα εισπράττανε δύο müzür στα δέκα πέντε (ένα müzür ισοδυναμούσε με πεντέμισι οκάδες) Βλ. Kabrda, «Ο Τουρκικός κώδικας (Kanuname) της Λαμίας», *ό.π.*, σ. 214 σημ. 7, 215 σημ. 1. Για την ισοδυναμία του ÿuk και τα προβλήματα του υπολογισμού του (κυμαίνονταν από 100 έως και 200 οκάδες).Βλ. Σ. Ασδραχάς, *ό. π*, σ. 282 σημ. 29, J Kabrda, *ό.π.*, σ. 213 § 6, N. Beldiceanu – P. S.Nasturel, *ό.π.,* σ. 98, 125, 127.

γάμων[211] και τη «σπέντζα», ένα είδος προσωπικού φόρου, που επιβάλλονταν σε όλους τους ενήλικες χριστιανούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας[212].

Μισό αιώνα αργότερα, σε νέα απογραφή που διενεργείται το 1506 καταγράφονται οι ίδιοι οικισμοί, με τη διαφορά ότι τώρα δεν εμφανίζονται ως χωριστά χωρία (karye), αλλά ως mahalle του χωρίου Miçova που κατέχει και επικαρπούται ο Bali Bey [213]. Από τα στοιχεία της απογραφής του 1506 προκύπτει ότι η περιοχή έχει υποστεί πληθυσμιακή καθίζηση. Οι 700 πλήρως φορολογήσιμες οικογενειακές εστίες του 1454/55 έχουν μειωθεί σε 442, στις οποίες πρέπει να προσθέσουμε 43 ή 46 άγαμους και 35 χήρες. Πέραν ορισμένων εικασιών για συγκρούσεις με τους Τούρκους[214], δεν διαθέτουμε τεκμηριωμένη μαρτυρία σχετικά με την αιτία μείωσης του πληθυσμού. Ωστόσο, παρά τη σοβαρή πληθυσμιακή κάμψη ο φόρος που πληρώνει η περιοχή ανέρχεται στα 52002 akçe, δηλαδή είναι μεγαλύτερος από το 1454/55 και όπως φαίνεται από τον πίνακα. που ακολουθεί επιμερίζεται πλέον σε 12 φορολογήσιμες πηγές από τις 8 που ήταν το 1454/55.

	KARYE – İ MİÇOVA 1506		akçe	%
1	**öşr-i gallât ber vech-i muKata'a** (δεκάτη δημητριακών κατ'αποκοπή)		10000	19,23
2	**öşr-i kiras**	(δεκάτη κερασιών)	100	0,19
3	**öşr-i kovan**	(δεκάτη μελισσών)	197	0,37
4	**öşr-i cevz**	(δεκάτη καρυδιών)	140	0,26

[211] Οι φόροι niyâbet και το resm-i arus ανήκουν σε ένα σύνολο φόρων που αναφέρονταν ως bâdihavâ ή bad –i hava (κατά λέξη «άνεμος και αέρας »). Ως niyâbet ορίζονταν ένα πρόστιμο που βάρυνε τους φορολογούμενους μίας φορολογικής ενότητας για εγκλήματα που διαπράχθηκαν μέσα στα όρια αυτής της ενότητας, ή γενικά πρόστιμα για νομικές παραβάσεις (cürm-u cinayet). Ο resm-i arus ή arusane ή gerdek ήταν ένας δασμός που βάρυνε τους γάμους και ήταν της τάξης των 30 akçe, αν ήταν γυναίκα που παντρεύονταν για πρώτη φορά και 15 akçe όταν παντρεύονταν για δεύτερη φορά. Βλ. Β. Μουταφτσίεβα, *ό.π,* σ. 277, Σ. Ασδραχας , *ό. π.*, σ. 39-40.

[212] Ο φόρος ispencé, γνωστός και ως «σπέντζα», και ο φόρος για το δικαίωμα βοσκής (resm-i-otluk), που θα δούμε παρακάτω, ήταν προσωπικοί φόροι που εισπράττονταν από του τιμαριώτες, μολονότι συνδέονταν με συγκεκριμένες αγροτικές παραγωγικές διαδικασίες. Ο ispencé ήταν αντίστοιχος του resm-i çift (δικαίωμα ζευγαριού) των μουσουλμάνων υποτελών, με τη διαφορά ότι ο ispencé ήταν απαιτητός από όλους τους ενήλικους χριστιανούς άρρενες, ανεξάρτητα από την έκταση των γαιών τους και καθιερωμένος, κατά κανόνα, σε ένα σταθερό ποσό 25 akçe για τους άντρες και 6 akçe για τις χήρες γυναίκες, εφόσον δεν κατείχαν αγρόκτημα Στα κατάστιχα αναγράφονται ispencé ακόμα και σε αστικούς πληθυσμούς που δεν είχαν ως κύρια απασχολία τη γεωργία. Οι kanuname καθώς και τα κτηματολογικά κατάστιχα ορίζουν τον ispencé σύμφωνα με τον αριθμό των hane (οίκοι –φορολογικές μονάδες), χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τον παράγοντα γη. Βλ Ασδραχας, *ό. π.*, σ. 33, J Kabrda, *ό.π.*, σ. 209, N. Beldiceanu – P. S.Nasturel*, ό.π.*, σ. 125.

[213] Βλ. Κατάστιχο απογραφής TT 36 (Başvekalet Arsivi Κων/πολη). M. 1506 TARİHLİ MUFASSAL TAHRİR DEFTERİ, 320 Re'âyâ-yı Miçova, der tasarruf-ı Balı Bey bin İskender Bey, an tahvîl-i Hüsam Bey, defterdâr-ı Rumili.

[214] Βλ. Α΄ Μέρος σ. 70, σημ.72.

5	**bâc-i hamr ki ez-hâric-I defâtir** (δασμός αγοραπωλησίας μούστου)	100	0,19
6	**resm-i otlak** (φόρος βόσκησης)	2205	4,24
7	**resm-i- ağil** (φόρος μαντριών)	100	0,19
8	**adet- i ağnâm sürüsü** (προβατονόμιο)	18000	34,61
9	**resm-i faras ?** (άγνωστος φόρος- προφανώς έχει καταγραφεί λανθασμένα)	100	0,19
10	**bad-i hevă** (είδος γενικού φόρου)	4750	9,13
11	**niyâbet ve resm-i arûsî** (πρόστιμα και δασμοί γάμων)	4000	7,69
12	**ispence** (σπέντζα είδος προσωπικού φόρου)	12310	23,67
Σύνολο		52002	100%

Τα στοιχεία του ανωτέρω πίνακα συνηγορούν στην υπόθεση ότι πλέον η οθωμανική κυριαρχία έχει εδραιωθεί απόλυτα στην περιοχή του Μετσόβου. Το 1454 σχεδόν το 95% του συνολικού φόρου που αποδίδονταν στους Οθωμανούς προέρχονταν από το προβατονόμιο (39,16%), τη σπέντζα (33,93%) και τη δεκάτη επί των δημητριακών (21,43%). Το 1506 οι τρεις φόροι κάλυπταν περίπου το 77, 50% του συνολικά αποδιδόμενου ποσού, έχοντας πάντα τα πρωτεία το προβατονόμιο με ποσοστό 34,61%, ακολουθεί η σπέντζα με ποσοστό 23,67 % και τρίτη η δεκάτη επί των δημητριακών με ποσοστό 19,23 %. Σε απόλυτους αριθμούς αυτοί οι φόροι έχουν αυξηθεί ελάχιστα σε σχέση με το 1454, με εξαίρεση τη σπέντζα που εμφανίζεται ελαφρώς μειωμένη. Στην πραγματικότητα, όμως, αναλογεί μία αύξηση 50% έως και 100 % ανά φορολογούμενη μονάδα για κάθε έναν από τους τρεις φόρους. Αυτό σημαίνει ότι οι φόροι του 1454 ήταν σχετικά ελαφρότεροι συγκρινόμενοι με αυτούς του 1506 και δεν αποκλείεται να ήταν προϊόν προνομιακής μεταχείρισης της περιοχής από τους Οθωμανούς, η οποία εξαλήφθηκε στην πορεία, αν και δεν διαθέτουμε μαρτυρίες που να τεκμηριώνουν αυτή την άποψη. Παρατηρούμε, επίσης, ότι το 1506 δεν επιβάλλεται δεκάτη στην αμπελουργική παραγωγή, αντίθετα εμφανίζεται ένας νέος δασμός ο bâc-i hamr ki ez-hâric-I defâtir, που αφορά την πώληση προϊόντων του αμπελιού, γεγονός που συνιστά εμπορευματοποίηση της οινοπαραγωγής[215]. Σημαντική αύξηση παρατηρείται και στο

[215] Εισπράττονταν κατά την πώληση του μούστου, του κρασιού και του ξιδιού. Σύμφωνα με τους kanunname, το bac εισπράττονταν στις εξής δύο περιπτώσεις: 1) bac που εισπράττεται κατά τις αγοραπωλησίες που γίνονταν στο εσωτερικό της περιοχής (περιοχή είναι το έδαφος του Kaza, όπως διασαφηνίζεται σε έναν kanunname). Οι αγοροπωλησίες που πραγματοποιούνται στο εσωτερικό του Kaza υπόκεινται σε ένα δασμό της τάξης των 2 akçe για κάθε ÿuk του κρασιού που πουλιέται και 2)

δασμό που επιβάλλονταν επί των γάμων, ο οποίος, παρά τη σημαντική μείωση του πληθυσμού, έχει υπερδιπλασιαστεί και καλύπτει πλέον το 7,69% των συνολικών αποδόσεων, ενώ το 1454 κάλυπτε μόνο το 3,75%. Λίγο μεγαλύτερα ποσοστά (9,13%) αναλογούν σε έναν πρωτοεμφανιζόμενο φόρο, τον bad–i heva(bâd-i havâ). Γνωρίζοντας ότι στην κατηγορία του bâd-i havâ υπάγονταν πολλές περιπτώσεις, μεταξύ των οποίων και οι δασμοί επί των γάμων και νομικών παραβιάσεων, είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε το λόγο επιβολής του [216]. Για πρώτη φορά εμφανίζεται η καταβολή δικαιώματος βόσκησης (resm-i otlak) [217] καθώς και φόρος για τα μαντριά (resm-i- ağil)[218]. Το πολύ μικρό ποσοστό του τελευταίου φόρου δεν διευκολύνει στην κατανόηση του καθεστώτος που διείπε τα βοσκοτόπια της περιοχής.

Από τα στοιχεία που παρατέθηκαν έως τώρα, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι οι κάτοικοι της περιοχής Μετσόβου, μισό αιώνα μετά την υποταγή τους στους Οθωμανούς, εντάσσονται πλήρως στους πολιτικούς και οικονομικούς μηχανισμούς του οθωμανικού κράτους, γεγονός που είχε σαν αποτέλεσμα τη μετατροπή της γης τους σε κτήση του κράτους (mir'î). Κατά την αντίληψη του οσμανικού πολιτειακού συστήματος, η πλειοψηφία των χωρικών της αυτοκρατορίας υπάγεται στο καθεστώς

---

bac που εισπράττεται επάνω στο μούστο που εισάγεται από το εξωτερικό του Kaza. Ο δασμός αυτός ανέρχεται σε 15 akçe για κάθε βαρέλι.

[216] Εκτός των δασμών επί των γάμων και των νομικών παραβάσεων, ο bâdihavâ συμπεριλάμβανε και το φόρο για την απόκτηση δημόσιας γης (resm –i tapu ή tapu -i zemin ή çiftkik tapusu) καθώς και τον φόρο που επιβαλλόταν σε όσους περνούσαν το χειμώνα σε τιμάριο στο οποίο δεν ανήκαν. Ο φόρος αυτός συλλέγονταν κυρίως από νομαδικούς πληθυσμούς (Γιουρούκους) και από τους περιπλανώμενους τεχνίτες. Σε ορισμένους kanunname υπάρχουν και άλλοι φόροι εκτός από αυτούς που αναφέρθηκαν. Υπήρχε ένα πρόστιμο που κατέβαλε ο κάτοχος ζώων που είχαν ξεστρατίσει και είχαν μπει σε άλλο βοσκοτόπι (deşbane, deşbani, deşbanlik). Επίσης πληρώνονταν ο yava στον «ελεύθερο» τιμαριώτη σε αντάλλαγμα για την πώληση ζώων που είχαν πιάσει οι χωρικοί στο τιμάριό του. Ανάλογος ήταν και ο φόρος kaçkin, όταν επρόκειτο για φυγά δούλο. Στην πραγματικότητα το κύριο χαρακτηριστικό του bad-u hava, που συνιστούσε μία κατηγορία φόρων περιστασιακού χαρακτήρα, ήταν η ασάφειά του καθώς και το γεγονός ότι δεν απέφερε καθορισμένο εισόδημα, γι' αυτό και του δόθηκε η παραπάνω ονομασία. Το δεύτερο χαρακτηριστικό του είναι ότι ανήκε στην κατηγορία των ονομαζόμενων «ελευθέρων φόρων» (rüsürm-i serbestiye), τους οποίους δεν καρπωνόταν στο ακέραιο ο τιμαριώτης, αν δεν ήταν κύριος ελευθέρου τιμαρίου, αλλά μοιραζόταν σε αυτόν και τον sancakbey. Βλ. Β. Μουταφτσίεβα, *ό.π.*, σ. 277-279, Σ. Ασδραχάς , *ό. π.*, σ. 39-40.

[217] Ο φόρος για το δικαίωμα βόσκησης (resm-i- otluk) καθορίζονταν όπως και ο ispencé. Το ύψος του παρουσίαζε μεταβολές κατά τόπους. Καταβάλλονταν από εγγάμους, χήρες ενώ οι άγαμοι απαλλάσσονταν από την καταβολή. Καταβαλλόμενος σε είδος ή χρήμα έπληττε ομοιόμορφα τους έγγαμους των κτηνοτροφικών περιοχών, ανεξάρτητα από τον αριθμό ζώων που είχαν οι κάτοικοι. Σύμφωνα με τις με τις νόρμες του kanuname των Τρικάλων, αυτό το δικαίωμα ορίζονταν σε 5 akçe κατά hane. Βλ. Ö. L. Barkan, *ό.π.*, σ. 289 § 2, Σ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 34, 279 σημ. 10. Στο ζητούνι το resm-i- otluk ή otlak ήταν 6 akçe κατά hane. Βλ. Σ. Ασδραχάς,, *ό.π.*, σ. 279 σημ. 10, J. Kabrda, *ό.π.,* σ. 209, Δ. Τσοποτός, *ό.π.*, σ. 122. Στο βλαχικό ιδίωμα του Μετσόβου διασώζεται ο όρος utulake με την ένοια του τέλους δικαιώματος βόσκησης.

[218] Ο resm-i- ağil πληρωνόταν μόνο στην περίπτωση που το κοπάδι περνούσε όλο το χρόνο στα βοσκοτόπια κάποιου τιμαριώτη. Βλ.. Β. Μουταφτσίεβα,, *ό.π.,* σ. 275, Δ. Τσοποτός , *ό.π.*, σ. 122.

του re'aya, δηλαδή του ελεύθερου χωρικού, ο οποίος δεν κατείχε τη γη που καλλιεργούσε, αλλά την ενοικίαζε από το κράτος[219], συνεπώς ως νομέας της πλήρωνε αντιστάθμισμα για τη χρήση της. Αυτή την έννοια είχε η καταβολή προσόδων καθώς και τμήματος του υπερπροϊόντος προς τους τιμαριούχους που ήταν οι διορισμένοι από τον Σουλτάνο διαχειριστές της κρατικής γης. Συνεπώς, οι re'aya είχαν μόνο ενοχικό και όχι εμπράγματο δικαίωμα επί της γης που καλλιεργούσαν, δηλαδή η σχέση τους με το κράτος ήταν σχέση μίσθωσης ακινήτου με τους ίδιους ως μισθωτές ,αν και διατηρούσαν την εντύπωση ότι ήταν ιδιοκτήτες, επειδή κατέβαλαν το σχετικό μίσθωμα υπό την μορφή έγγειου φόρου[220]. Λογικά η νομική θέση των κατοίκων του

[219] Επειδή οι βάσεις του οσμανικού πολιτειακού και νομικού συστήματος βασίζονταν σε αντιλήψεις διαφορετικές από τις αντίστοιχες που καλλιέργησε στη δύση το ρωμαϊκό δίκαιο, είναι δύσκολο να ταυτιστούν απόλυτα οι όροι που διείπαν τις γαιοκτητικό σύστημα του οθωμανικού κόσμου με τους αντίστοιχους δυτικούς. Για παράδειγμα, η έννοια του δημοσίου που προσδίδει στην πολιτεία χαρακτήρα νομικού προτύπου απουσιάζει από την οθωμανική αντίληψη περί κράτους, το οποίο ταυτίζεται με το πρόσωπο του εκάστοτε σουλτάνου. Οι κρατικές γαίες, λοιπόν, αποκαλούνται mîrî, από το γεγονός ότι το κυριαρχικό δικαίωμα σε αυτές ανήκε στον εμίρ(η), δηλαδή το Σουλτάνο από θεία περιβολή (Beytülmah). Ο τελευταίος, ως κύριος αυτών των γαιών, έχει δικαίωμα είσπραξης έγγειας προσόδου αλλά και κατακράτησης του υπερπροϊόντος από αυτές. Ωστόσο, οι Σουλτάνοι, για να μπορέσουν να κυβερνήσουν την αυτοκρατορία, από την αρχή της συγκρότησης της οθωμανικής κοινωνίας παραχώρησαν τη γαιοπρόσοδο και το υπερπροιόν στους στρατιωτικούς (timarli sipahi) και τους θρησκευτικούς υπεύθυνους της κρατικής οργάνωσης (Ulema), οι οποίοι αντιστοιχούσαν σε δύο διαφορετικές λειτουργίες της κρατικής οργάνωσης, τη στρατιωτική και τη θρησκευτικο-διοικητική. Οι τιμαριώτες δεν ήταν φεουδάρχες αλλά, κατά κάποιο τρόπο, υπάλληλοι του οθωμανικού κράτους, εφόσον δεν είχαν κανένα δικαίωμα στην ιδιοκτησία των κρατικών γαιών που διαχειρίζονταν και δεν μπορούσαν να τις κληρονομήσουν, έτσι η εξουσία που ασκούσανε στα φέουδά τους και τους αγρότες ήταν αυστηρά ρυθμισμένη από τους νόμους και, ανα πάσα στιγμή, ήταν υπόλογοι στο Σουλτάνο. Συνπώς, όταν μιλάμε για τιμάρια, θεωρητικά τουλάχιστον, εννοούμε εδάφη που ανήκουν στο κράτος στα οποία ο τιμαριούχος χρησιμοποιεί τα δικαιώματά του στο όνομα του κράτους. Βέβαια, εξ' αρχής εμφανίζονται αποκλίσεις από τον απόλυτο κανόνα του συστήματος των τιμαριωτικών γαιών που ανήκαν στο κράτος, οι οποίες έτειναν προς τη δημιουργία ιδιόκτητων κτημάτων (mülk), εκ μέρους των αξιωματούχων του κράτους, τα οποία και τελικά οδήγησαν, κατά την περίοδο της παρακμής του οθωμανικού συστήματος, στην εμφάνιση προσωπικών φέουδων, των γνωστών τσιφλικιών. Αξίζει να αναφερθεί η περίπτωση των γαιών που αφιερώνονταν σε θρησκευτικά ή άλλα ιδρύματα, τις λεγόμενες βακουφικές γαίες (Vakf ή Vakif), οι οποίες εξασφάλιζαν το αναπαλλοτρίωτο αλλά και την απαλλαγή από διάφορες φορολογικές επιβαρύνσεις. Βλ. S. Divtçoğlu, *οικονομικό μοντέλο της Οθωμανικής κοινωνίας (ΙΔ΄ και ΙΕ΄αιώνας),* μτφρ. Σ. Ι. Ασδραχάς, «Προβλήματα οικονομικής ιστορίας της τουρκοκρατίας», *ό.π,* σ. 115 –117, Ν. Σαρρής, *ό.π.* σ. 55-77 , Η. Inalcik, *Η οθωμανική αυτοκρατορία, Η κλασσική εποχή, 1300- 1600*, μτφρ. Μ. Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, πρώτη έκδοση 1995, σ. 188-194.

[220] Με τον καιρό οι καλλιεργητές των τιμαριωτικών γαιών μπορούσαν να αποκτήσουν το «τασαρούφ», δηλαδή το δικαίωμα κατοχής και εκμετάλλευσης των γαιών που καλλιεργούσαν πληρώνοντας στον τιμαριώτη ανάλογο ποσό. Κατείχαν αυτό το δικαίωμα δια βίου χωρίς, ωστόσο, να μπορούν να αλλάξουν τη χρήση της γης ή να τη χαρίσουν. Από την άλλη πλευρά, εφ' όσον καλλιεργούσαν τις γαίες και πλήρωναν τακτικά τους φόρους, ο τιμαριώτης δεν μπορούσε να τους διώξει από τη γη τους, ενώ το «τασαρούφ» μπορούσε να κληροδοτηθεί από πατέρα σε γιο, χωρίς ο τελευταίος να υποχρεωθεί ξανά σε καταβολή νέου ποσού για την απόκτησή του. Ασφαλώς, έτσι δημιουργούνταν στους χωρικούς η αίσθηση ότι οι γαίες που καλλιεργούσαν αποτελούσαν οικογενειακή περιουσία. Σ.Λαΐος, «Οθωμανική Αυτοκρατορία -Το γαιοκτητικό σύστημα», *Ιστορικά,* Μέρος 1ο, εκδ. Ελευθεροτυπία, Μάιος 2005, σ. 26.

karye-i Miçova δεν μπορούσε να ήταν διαφορετική από αυτήν των υπολοίπων re'aya της αυτοκρατορίας. Ωστόσο, λόγω των ιδιαιτεροτήτων που παρουσιάζει η χρήση της ορεινής γης, είναι δύσκολο να γίνει κατανοητός ο τρόπος λειτουργίας ενός ορεινού τιμαρίου, όπως αυτό του Μετσόβου. Όπως ήδη γνωρίζουμε, το πολυσχιδές ανάγλυφο και η ανομοιογένεια των εδαφοκλιματικών ζωνών διασπούν την αγροτική παραγωγή σε πολλές και συχνά δυσκολοπρόσιτες εδαφικές ζώνες. Εκ των πραγμάτων, η καταγραφή της είναι δύσκολη και ενδεχομένως ασύμφορη, δεδομένου ότι δεν μπορούσε να υπολογιστεί εύκολα η παραγωγικότητα ενός ορεινού αγρού. Συνεπώς, ήταν προτιμότερο για τους τιμαριούχους να αρκούνται σε μία κατ' προσέγγιση συλλογική πρόσοδο, παρά να πραγματοποιούν λεπτομερή αποτίμηση της παραγωγής του κάθε re'aya. Ενδεικτικά παρατηρούμε ότι τόσο το 1454/5 όσο και το 1506, η δεκάτη που αποδίδουν για τη δημητριακή τους παραγωγή οι επτά οικισμοί του Μετσόβου χαρακτηρίζεται mukata'a, δηλαδή εισπράττονταν ως μία κατ' αποκοπή συλλογική εισφορά. Αυτό σημαίνει ότι δεν γίνονταν ατομική καταγραφή της δημητριακής παραγωγής, γεγονός που, εκ των πραγμάτων, αύξαινε τα περιθώρια ανεξάρτητης νομής του προϊόντος από τους καλλιεργητές

Πολλά ζητήματα σχετικά με τη λειτουργία ενός ορεινού τιμαρίου εγείρει και η διαχείριση της κτηνοτροφικής δραστηριότητας. Αν και στις απογραφές του 1454/5 και 1506 εντοπίζουμε ορισμένους από τους συνήθεις φόρους που επέβαλε το οθωμανικό κράτος επί του ζωικού κεφαλαίου και παρά το ότι η κτηνοτροφική παραγωγή σε αντίθεση από τη γεωργική μπορούσε να καταγραφεί ευκολότερα, δύσκολα προκύπτει μία σαφής εικόνα για το καθεστώς διαχείρισης των ορεινών βοσκοτόπων. Επομένως, θέματα που άπτονται του νομικού και φορολογικού καθεστώτος των βοσκοτόπων, της διαχείρισής τους, της χρήσης τους από τους κατοίκους ή τους σπαχήδες, καθώς και η υπαγωγή της κτηνοτροφίας σε ανεξάρτητο από τους τιμαριούχους φορολογικό μηχανισμό, παραμένουν πάντα προς διασάφηση.

Γνωρίζουμε ότι η παραχώρηση των φορολογικών και πολιτικών προνομίων στη Χώρα βασίστηκε στο γεγονός ότι οι κάτοικοί της ήταν φύλακες διαβάσεων. Προφανώς, αυτή η ιδιότητά τους δεν προέκυψε ξαφνικά στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, αλλά προϋπήρχε, γεγονός που μας κάνει να υποθέσουμε ότι κάποια ειδική πρόνοια είχε ληφθεί και παλιότερα. για την περιοχή. Σε μία τέτοια περίπτωση οι ντόπιοι σπαχήδες, ανεξάρτητα από τις κατά καιρούς αυθαιρεσίες τους, δεν μπορεί να δρούσαν εντελώς ανεξέλεγκτοι. Αυτή η σκέψη συγκροτείται στη βάση ενός

θεωρητικού πλαισίου και όχι πάνω σε κάποια καταγεγραμμένη ιστορική πραγματικότητα, η οποία ενδεχομένως να ήταν διαφορετική, εφόσον αναφερόμαστε σε ένα χρονικό διάστημα δύο αιώνων, για το οποίο υπάρχει έλλειψη πηγών[221]. Την ίδια εποχή στον ευρύτερο οθωμανικό χώρο παρατηρείται αύξηση των καταθλιπτικών εισφορών και των αυθαιρεσιών των τιμαριούχων, γεγονός που μετατρέπει τους θεωρητικά ελεύθερους ραγιάδες σε μία εξαθλιωμένη αγροτική μάζα. Παρομοίως και ο πληθυσμός της Χώρας υφίσταται τις επιπτώσεις του συνεχούς εκφεδουαλισμού των αγροτικών σχέσεων έως και το έτος 1659, όπου η Πύλη παραχωρεί στην περιοχή ειδικό φορολογικό και πολιτικό καθεστώς. Αυτή η πρόνοια, εκ των πραγμάτων, αναιρεί το λόγο ύπαρξης τιμαριούχων στην περιοχή, γι' αυτό, όπως είδαμε, εγκαταλείπουν την περιοχή κατόπιν σουλτανικής εντολής. Γενικά, η περίοδος που ακολουθεί έως και το 1795, όπου ο «μουκατάς » Μετσόβου περιέρχεται στα χέρια του Αλή Πασά, μπορεί να θεωρηθεί ως η πιο σημαντική για τη Χώρα, εφόσον αναπτύσσονται δυνάμεις ικανές να σταματήσουν κάθε προσπάθεια καταπάτησης του καθεστώτος από τους επίβουλους Οθωμανούς των γειτονικών καζάδων. Αυτός ο δυναμισμός είναι απόρροια της οικονομικής και κοινωνικής εξέλιξης που είχε συντελεσθεί στο εσωτερικό της Χώρας κατά την συγκεκριμένη περίοδο γεγονός που αντανακλάται στη δημογραφική μεγέθυνση, την οικονομική ανάπτυξη και την άνοδο νέων κοινωνικών δυνάμεων στη νομή της εξουσίας. Πρόκειται για εξελίξεις που συμβάλουν καθοριστικά στην αποκρυστάλλωση εκείνων των στοιχείων που σηματοδοτούν τον πολιτισμικό χαρακτήρα της περιοχής έως και τον 20^{ο} αιώνα .

β) Το φορολογικό καθεστώς της Χώρας

Αν και η υφιστάμενη κατάσταση των πραγμάτων για την πρώτη μετά την απόσπαση των προνομίων περίοδο παραμένει άγνωστη μπορούμε, εν μέρει, να την υποπτευθούμε μέσα από τα διασωσμένα φιρμάνια του 18^{ου} αιώνα, τα οποία, κατά ένα μεγάλο μέρος, επαναλαμβάνουν σχετικά κείμενα του 17^{ου} αιώνα. Ολοκληρωμένη, ωστόσο, αντίληψη για το φορολογικό καθεστώς της Χώρας σχηματίζουμε μόνο για τη μετά το 1730 περίοδο, όπου εκδίδεται το φιρμάνι του σουλτάνου Μαχμούτ Χαν

[221] Με εξαίρεση τις απογραφές των μέσων του 15^{ου} και αρχών του 16^{ου} αιώνα δεν διαθέτουμε άλλα στοιχεία αναφορικά με τη φορολογική και πολιτική θέση της Χώρας Μετσόβου κατά την πρώιμη οθωμανική περίοδο, γεγονός που μας αναγκάζει να πιθανολογήσουμε με βάση το γενικό ιστορικό πλαίσιο του οθωμανικού κόσμου.

του Α΄, το αρχαιότερο εκ των όσων διασώζονται έως σήμερα. Σύμφωνα με αυτό « *οι ραγιάδες του ειρημένου χωρίου διωρίσθησαν φύλακες των στενών, ίνα, εφόσον εκτελούν ανελλιπώς τα καθήκοντά των, μη δίδωσι φόρον Βοσκής , οι δε εκ των αγάμων μη δυνάμενοι να κερδίζωσι, μη πληρώνωσι φόρον (Ισπεντζέ) και ίνα (πάντες) ώσιν απηλλαγμένοι από τους Σουλτανικούς και τοπικούς Φόρους.* ». Επίσης « *Αντί δε της υποχρεώσεως τους να παραχωρούν καταλύματα ωρίσθη να δίδωσι ως οτζκλήκι εις το γνωστόν Σώμα των Γενιτσάρων μαύρο αστάρι* ». Καταλήγοντας το ανωτέρω φιρμάνι ορίζει: « *Επειδή το ρηθέν χωρίον είναι τόπος διαβάσεως (στενωπός – ντερμπέντ), οι δε κάτοικοι αυτού είναι απηλαγμένοι από τους Αυτοκρατορικούς και τοπικούς (καταθλιπτικούς) φόρους πλην του καταλύματο , υπό τον όρον να φυλάττωσι τα πέριξ και ουδείς να επεμβαίνη εις τα γνωστά και καθωρισμένα όρια και σύνορά των (του χωρίου των), οι δε Βοεβόδαι να μην απαιτώσιν εισφοράς πλέον των κατ' αποκοπήν καθωρισμένων και να απέχωσι πάσης υπερβασίας. Και όσοι εκ των ραγιάδων του ειρημένου χωρίου μεταβαίνουσι χάριν εμπορίας εις άλλους καζάδες έχοντες εν τάξει τα έγγραφά των και πληρώση τον κεφαλικόν φόρον να μην κταπιέζωνται και τρομοκρατούνται όπως εφοδιασθώσι με άλλα έγγραφα».*

Έως το 1783 εκδίδονται ακόμη έξι φιρμάνια, τα οποία, όσον αφορά το φορολογικό πλαίσιο της Χώρας, επαναλαμβάνουν πιστά τους παραπάνω όρους. Ωστόσο, στο φιρμάνι του 1783 προστίθεται η διευκρίνιση ότι οι ραγιάδες του Μετσόβου είναι απαλλαγμένοι από τους αυτοκρατορικούς και τοπικούς φόρους, με την προϋπόθεση να καταβάλλουν στις αρχές Μαρτίου κάθε έτους κατ' αποκοπή 108.000 άσπρα σε υγιές νόμισμα**.** Ακολουθούν στην συνέχεια και άλλα φιρμάνια που αφορούν διάφορα τοπικά ζητήματα**.** Η πιο ολοκληρωμένη περιγραφή της ειδικής σχέσης της Χώρας με το οθωμανικό κράτος περιέχεται σε φιρμάνι του 1793 (κατά άλλους του 1794). Μεταξύ άλλων, αναφέρει ότι οι κάτοικοι της Χώρας ως φύλακες των διαβάσεων (ντερμπεντσήδες) απαλλάσσονται από τους τακτικούς, έκτατους και καταθλιπτικούς φόρους υπό τον όρο ότι, κατ' έτος και κατά τον Μάρτιο μήνα, αντί του κεφαλικού φόρου, της δεκάτης επί των γεννημάτων, αμπελιών, μελισσών, κήπων, καρυδιών, οπωρικών, του τέλους επί του οίνου, του δικαιώματος θερινής βοσκής, του δικαιώματος γάμου και του δικαιώματος επί των μύλων να πληρώνουν κατ' αποκοπή 108.000 άσπρα γερά (στερεά).

Εκ των όσων λοιπόν αναφέρονται στα ανωτέρω φιρμάνια, που κατά καιρούς εξέδωσαν οι σουλτάνοι, διαπιστώνουμε ότι η Χώρα φορολογούνταν κατά το σύστημα

maktû, το οποίο συνίστατο στην κατ' αποκοπή καταβολή φόρου. Η λογική αυτού του συστήματος έγκειται στη διάθεση του κράτους να απαλλάξει κάποια περιοχή από την καταβολή τακτικών εισφορών αντικαθιστώντας αυτές με την προείσπραξη ενός ορισμένου χρηματικού ποσού. Αναλυτικότερα, παρατηρούμε τώρα ότι η Χώρα κατέβαλε ετησίως στην Πύλη δύο ειδών φόρους. Ο πρώτος και ουσιαστικότερος, συχνά αναφερόμενος στα έγγραφα με την ονομασία «*χαράτζια*», ήταν ένας γενικός χρηματικός φόρος. Οι κάτοικοι της Χώρας, αντί να καταβάλουν όλες τις συνήθεις προσόδους που εισέφεραν οι re'aya στον εκάστοτε νομέα του τιμαρίου τους[222], αποδίδανε ετησίως ένα κατ' αποκοπή ποσό 108.000 άσπρων (900 γρόσια) στο οποίο συμπυκνώνονταν οι έγγειοι πρόσοδοι, τα κτηνοτροφικά τέλη και οι προσωπικοί φόροι. Ο δεύτερος φόρος, γνωστός στα έγγραφα της Χώρας ως «*ασταρτζή*», συνίστατο, όπως είδαμε, στην καταβολή προς τον αρχηγό των γενιτσάρων 588 τοπίων μαύρο αστάρι ως αντάλλαγμα για την απαλλαγή τους από την υποχρέωση παραχώρησης καταλύματος. Η αξία του ισοδυναμούσε με ένα ποσό 14.700 άσπρων (122, 5 γρόσια) ήτοι 25 άσπρα για κάθε τόπι αστάρι. Γνωρίζοντας ότι η υποχρέωση καταλύματος ήταν ένας στρατιωτικός φόρος, που επιβάρυνε τους μη στρατεύσιμους χριστιανικούς πληθυσμούς, η απαλλαγή της Χώρας από αυτήν την εισφορά προφανώς να σχετίζεται με το γεγονός ότι οι κάτοικοί της, ως φρουροί διαβάσεων, εκλαμβάνονταν ως παραστρατιωτικό σώμα [223].

Θα πρέπει, εδώ, να διευκρινίσουμε ότι οι ανωτέρω ευνοϊκές ρυθμίσεις του οθωμανικού καθεστώτος υπέρ της Χώρας δεν συνιστούν σε καμία περίπτωση παραχώρηση εδαφικής, πολιτικής ή φορολογικής αυτονομίας. Για την οσμανική πολιτειακή αντίληψη η έννοια της αυτονομίας δεν υφίσταται και θα ήταν λάθος να ερμηνεύαμε τα προνόμια κάτω από αυτήν την λογική. Αντίθετα, αυτά που αποκαλούμε *προνόμια*, δεν ήταν τίποτα άλλο παρά μερική απαλλαγή μίας ομάδας υπηκόων από την υποχρέωσή τους να καταβάλουν το σύνολο των προσόδων που έπρεπε να αποδίδουν στο σουλτάνο ως αντάλλαγμα για την ειδική υπηρεσία που του

[222] Η Χώρα διοικητικά υπάγονταν στον καζά Τρικάλων, αλλά ως τιμάριο αποτελούσε εξάρτημα του mukataa Λαγκαδά και της Ματαράγκας.

[223] Ο υπολογισμός αυτού του φόρου γινόταν βάση ενός σημειώματος που υπήρχε στο κτηματολόγιο των Βακουφίων. Σε αυτό περιέχονταν στοιχεία απογραφής που διενεργήθηκε το 1696, κατόπιν Υψηλής Διαταγής, με σκοπό την παραχώρηση στους μετσοβίτες του αξιώματος του Φρουρού (ντερμπεντισλίκ). Αν τα 588 τόπια αστάρι αντιστοιχούσαν σε 588 φορολογικές μονάδες, τότε θα πρέπει να αναθεωρήσουμε κάποιες μεταγενέστερες πληροφορίες για τον πληθυσμό της περιοχής. Από την καταβολή αυτού του φόρου αντιλαμβανόμαστε ότι η Χώρα ήταν παραγωγός κατεργασμένων μάλλινων υφασμάτων.

προσέφεραν. Ωστόσο, ο σουλτάνος παραμένει ο απόλυτος κύριος της γης τους την οποία παραχωρεί όπου θέλει και όπως θέλει, γι' αυτό και τα φιρμάνια που εξέδιδε είχαν προσωρινή ισχύ. Δεν είναι τυχαίο ότι τα κείμενά τους αρχίζουν πάντα με τη διευκρίνηση της θέσης που είχε η Χώρα στα πλαίσια του οθωμανικού πολιτειακού συστήματος, το οποίο την προσδιόριζε ως εξάρτημα Οθωμανών αξιωματούχων στους οποίους ο σουλτάνος είχε παραχωρήσει τη διακατοχή της. Επίσης, ήταν αδιανόητο για την οθωμανική εξουσιαστική αντίληψη οι υπήκοοι της αυτοκρατορίας να μην πληρώνουν, έστω και ελάχιστους φόρους, διότι αυτό θα εκλαμβάνονταν ως ανυπακοή προς την σουλτανική εξουσία. Πρακτικά, όμως, η παραχώρηση φορολογικών απαλλαγών ισοδυναμούσε με αυτονομία. Η μείωση των φόρων άφηνε μεγαλύτερα περιθώρια κάρπωσης του υπερπροϊόντος της τοπικής αγροτικής παραγωγής και ανεξάρτητα από τα θεωρητικά πλαίσια, που διείπαν το γαιοκτητικό και πολιτικό καθεστώς της οθωμανικής αυτοκρατορίας, τα εδάφη της Χώρας περιέρχονται σε απόλυτη νομή, διαχείριση και κατοχή των κατοίκων της, γεγονός που αντιστοιχεί με πολιτική αυτοδιαχείριση.

Το «βοϊβοδαλίκι»: Από τη μελέτη των εγγράφων που μας έχουν διασωθεί προκύπτει ότι ένα από τα βασικά ζητήματα που απασχολούσε κάθε έτος την ηγετική ομάδα της Χώρας ήταν το *βοϊβοδαλίκι*. Με αυτόν τον όρο εξέφραζαν το όλο σύστημα είσπραξης και απόδοσης των φόρων, εξ' αιτίας του γεγονότος ότι ο εκάστοτε Οθωμανός νομέας τους έφερε τον τίτλο του «βοεβόδα». Η επίγνωση ότι η φορολογική και πολιτική αυτοδιάθεση της Χώρας συνδέονταν άμεσα με την υπεύθυνη διαχείριση του *βοεβοδαλικίου* οδηγούσε συχνά σε ξέσπασμα εσωτερικών αναταραχών. Γενεσιουργός αιτία τους ήταν ο φόβος, μήπως οι κατά καιρούς λανθασμένοι χειρισμοί της ηγετικής ομάδας οδηγήσουν τον mukata'a[224] του Μετσόβου σε μη ελεγχόμενα από τη Χώρα πρόσωπα. Αυτό θα σήμαινε ένταξή τους στην δίνη ενός φορολογικού συστήματος, το οποίο λειτουργούσε λεηλατικά, δεδομένου ότι η είσπραξη των δημοσίων εσόδων δεν γινόταν πλέον από τους νόμιμους νομείς τους, αλλά αποδίδονταν μέσω δημοπρασιών σε διαφόρους αναδόχους (mültezim). Αν και το οθωμανικό κράτος εφάρμοσε αυτή την πρακτική αποσκοπώντας σε μία σταθερή και έγκαιρη εξασφάλιση εσόδων, οι ανάδοχοι,

[224] Σύμφωνα με τα συστήματα που εφαρμόζονταν ευρύτατα κατά τους αιώνες παρακμής του οθωμανικού δημοσιονικού μηχανισμού, η Χώρα Μετσόβου συνιστούσε έναν mukata'a, δηλαδή μία φορολογική ενότητα της οποίας οι πρόσοδοι εκμισθώνονταν. Βλ. σχετικά Β΄ Μέρος Κεφ. Β΄, σ. 127, σημ. 2.

συνήθως μέλη της κυρίαρχης οικονομικής στρατιωτικής και διοικητικής εξουσίας της αυτοκρατορίας, εισέπρατταν ποσά μεγαλύτερα της ονομαστικής αξίας του φόρου που προκατέβαλαν, συχνά δε υπενοικίαζαν το iltizam[225] σε τρίτα πρόσωπα[226]. Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, ότι σε ένα σύστημα όπου η είσπραξη φόρων μπαίνει σε μία διαδικασία πολλαπλής κερδοσκοπικής εκμετάλλευσης η θέση του ραγιά είχε επιδεινωθεί αισθητά. Το οθωμανικό κράτος διαπιστώνοντας ότι η προσωρινή μίσθωση και η συνεχής εναλλαγή εκμισθωτών δημιουργούσε εισπρακτικές δυσχέρειες και αύξαινε τις αυθαιρεσίες προς τους φορολογούμενους καθιέρωσε το σύστημα των «malikâne», δηλαδή το σύστημα των ισόβιων εκμισθωτών συγκεκριμένων φορολογικών ενοτήτων[227]. Σε αυτό ακριβώς το σημείο συγκλίνουν οι πολιτικές δομές της Χώρας με το φορολογικό σύστημα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, εφόσον οι *βοεβόδες* αναφέρονται συχνά και ως «*μαλικιανέ σαημπίδες ή ζαεμπίδες*», γεγονός που μαρτυρεί ότι η νομή της Χώρας από αυτούς ήταν ισόβια και αποσκοπούσε ακριβώς στην απαρέγκλιτη τήρηση των όσων διέταζαν τα σουλτανικά φιρμάνια. Ωστόσο, ούτε η εισαγωγή του θεσμού των malikâne εμπόδιζε τους εκμισθωτές των φορολογικών εσόδων της αυτοκρατορίας να εφαρμόζουν πρακτικές αντιπαραχώρησης των mukata'a. Από τη μελέτη εγγράφων της Χώρας διαπιστώνεται η διάχυτη αγωνία της ηγετικής ομάδας να καταβάλει έγκυρα τον ετήσιο φόρο, καθώς και να ικανοποιήσει κάθε επιπλέον απαίτηση του *βοεβόδα*[228],

[225] Ο όρος iltizam εκφράζει την τακτική της εκμίσθωσης των φόρων. Βλ. G.Hamilton - H. Bowen, *Islamic Society and the Wes, Islamic Society in the Eighteenth Century*, Vol. I2, London-N.York-Toronto 1957, σ. 17-21, B. Cvetkova, «Recherches sur le système d' affermage (iltizam) dans l' Empire ottoman au cours du XVIe-XVIIIe s. par rapport aux contrées bulgares», *Rocznik Orientalistyncy* 27/2 (1964), σ. 111επ.

[226] Συχνά οι πρόσοδοι ενός mukata'a υπενοικιάζονταν από τους αναδόχους τους σε άλλους φορολήπτες. Επίσης, μεγάλα ποσά δίνονταν κρυφά από τους αναδόχους κατά τις δημοπρασίες για να προτιμηθούν έναντι των ανταγωνιστών τους.

[227] Κατά την ισόβια ενοικίαση ο ανάδοχος ήταν υποχρεωμένος να κάνει μία πρώτη σημαντική καταβολή (mal –i muacele) στο ταμείο, να πραγματοποιεί κάθε χρόνο κανονικές καταβολές (mal) της πάγιας παραχώρησης και να πληρώνει συμπληρωματικά ποσά της τάξης του 1/10 της τιμής εξαγοράς, που ονομαζόταν kalemiye. Το κράτος ανακτούσε το δικαίωμα να παραχωρήσει το malikâne υπό μορφή iltizam μόνο μετά το θάνατο του αναδόχου. Βλ. Β. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος από τα τέλη του ΙΣΤ΄ως τα μέσα του ΙΗ΄αιώνα», στο *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ιε΄ -ιθ΄ αι,* εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ. 103, H. Inalcik, *The Emergence of big farms, çiftliks: state, landlords and tenants*, *ό.π*, σ. 111-112.

[228] Έχοντας επίγνωση ότι η μη έγκυρη καταβολή του «βοϊβοδαλικίου» έθετε τη Χώρα σε κινδύνους η ηγεσία της, πολύ πριν προβεί σε συλλογή του φόρου, έπρεπε να έχει ήδη εξασφαλίσει τα ποσά που θα κατέβαλε στον βοεβόδα, γι' αυτό και κατέφευγε σε δανεισμό χρημάτων, είτε από τους σαράφηδες της Κωνσταντινούπολης είτε από τους κεφαλαιούχους του Μετσόβου. Έτσι, μαζί με το τακτικό ποσό του φόρου έπρεπε να εισπραχτεί από τον πληθυσμό και ο ανάλογος τόκος των δανείων καθώς και των ποσών που δίνονταν ως πεσκέσια σε Οθωμανούς αξιωματούχους και, κυρίως, στο βοεβόδα της Χώρας.

προκειμένου να τους δώσει το «*ζάπτι τεμεσούκι*», δηλαδή τον τίτλο νομιμοποίησης της αυτονομίας της περιοχής[229]. Συνεπώς, φοβόταν πάντα μία αυθαίρετη αντιπαραχώρηση του iltizam σε ξένο ανάδοχο, κάτι που μπορεί τυπικά να σήμαινε μερική παραβίαση του πνεύματος των προνομίων ουσιαστικά, όμως, αυθαίρετη αύξηση των εισφορών, γεγονός που θα αποδιοργάνωνε τις κοινωνικές και οικονομικές ισορροπίες, που είχαν επιτευχθεί στο εσωτερικό της Χώρας.

Η απόδοση του φόρου και η εξασφάλιση των σχετικών εγγράφων από τον εκάστοτε *βοεβόδα*, συνιστούσε την εξωτερική πτυχή του *βοεβοδαλικίου* και ως υπόθεση απασχολούσε κυρίως την ηγετική ομάδα της Χώρας και την αντιπροσωπεία της στην Κων/πολη. Όμως, για τα κατώτερα στρώματα του πληθυσμού το *βοϊβοδαλίκι* ταυτίζονταν με την αρχοντική κοινωνία της Χώρας, εφόσον τα όργανα που αναλάμβαναν τη διεκπεραίωσή του προέρχονταν από αυτή. Οι ακολουθούμενες εισπρακτικές διαδικασίες αναπαρήγαγαν σε τοπική κλίμακα γνωστές μεθόδους του οθωμανικού δημοσιονομικού συστήματος. Συγκεκριμένα, η ηγεσία της Χώρας υιοθετώντας την πρακτική των iltizâm «*πωλούσε»*, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται σε έγγραφα της εποχής, *«το δευτέρι της Χώρας με μαχαλάδον*», σε εύπορους ιδιώτες. Τυπικά το πρόσωπο που αναλάμβανε την είσπραξη των φόρων λειτουργούσε ως υπενοικιαστής των προσόδων του *βοεβόδα,* ωστόσο, πραγματικός υπενοικιαστής ήταν η ηγετική ομάδα της Χώρας. Με ειδικά συμφωνητικά, στα οποία αναγράφονταν τα εισπραττόμενα ποσά καθώς και οι υποχρεώσεις ή τα δικαιώματα του εκάστοτε mültezim, καθορίζονταν απόλυτα το πλαίσιο δράσης του. Η εφαρμογή αυτού του συστήματος είχε διττό σκοπό. Από τη μία, τη σύσταση ενός μηχανισμού είσπραξης των φόρων και από την άλλη την εμπλοκή των χρηματικών κεφαλαίων των εύπορων κατοίκων της Χώρας στην εξυπηρέτηση του *βοϊβοδαλικίου*. Οι «ελτιζαμτζήδες», όπως αποκαλούνται στα έγγραφα της εποχής οι εκμισθωτές των φόρων, λειτουργούσαν ανάλογα με τις συμφωνίες που συνάπτανε με την ηγεσία της Χώρας. Συνήθως, προκαταβάλουν οι ίδιοι στο *βοεβόδα* τις φορολογικές προσόδους της Χώρας ή καταθέτουν τα αντίστοιχα ποσά στην ηγετική της ομάδα, προκειμένου να τα διαχειριστεί μόνη της. Δεν λείπουν ωστόσο και περιπτώσεις κατά τις οποίες

[229]Μία σύγκριση μεταξύ των ποσών που πλήρωνε η Χώρα τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα και αυτών που πλήρωνε στις τελευταίες δεκαετίες του ιδίου αιώνα μας αποκαλύπτει μία συνεχή ανατίμηση προς τα άνω τόσο του τακτικού φόρου, όσο και των καταχρηστικών δοσιμάτων. Αυτή η αύξηση αν και, εν μέρει, μπορεί να αποδοθεί στις πληθωριστικές αναπροσαρμογές, δεν παύει να δείχνει τη δυσκολία συγκράτησης των τάσεων κερδοσκοπίας των νόμιμων νομέων του φόρου της Χώρας, παρά τα ισχυρά φιρμάνια που καθόριζαν επακριβώς τις ποσότητες των προσόδων τους.

αναλαμβάνουν να εξοφλήσουν τα σχετικά με το *βοϊβοδαλίκι* δάνεια που συνήπτε η Χώρα[230]. Εκτός, όμως, από τη διαχείριση του φόρου οι *ελτιζαμτζήδες* αναλάμβαναν και το *«πόρτζι της Χώρας»*, δηλαδή το δημοσιονικό της χρέος, το οποίο περιλάμβανε διάφορα χρεωστικά έγγραφα καθώς και δαπάνες σχετικές με την κάλυψη λειτουργικών αναγκών[231]. Κατόπιν, με βάση τα συμφωνητικά που υπογράφονταν, αποκτούσαν το δικαίωμα να εισπράξουν όλα τα ανωτέρω ποσά από τους κατοίκους της Χώρας[232]. Φυσικά, η ανάληψη του iltizam της Χώρας από τους πλούσιους κατοίκους της δεν ήταν μία πράξη φιλοπατρίας αλλά μία καθαρά επιχειρηματική κίνηση. Μέσω του τοπικού φορολογικού συστήματος τους δινόταν μία ακόμη ευκαιρία επένδυσης των κεφαλαίων τους, δεδομένου ότι ο εκάστοτε *ελτιζαμτζής* λάμβανε μία σειρά αμοιβών και εισφορών και δεν αποκλείεται αυτή η υπόθεση να του άφηνε και κάποια περιθώρια κέρδους[233].

Μπορεί η εμπλοκή της της αρχοντικής κοινωνίας στην διαχείριση του φορολογικού συστήματος της Χώρας να είχε ως κίνητρο την αποκόμιση οικονομικών οφελών, ωστόσο δεν αποτελεί παρά την εμφανή πτυχή μίας σχέσης, η οποία άπτεται άμεσα της πολιτικής και κοινωνικής της υπόστασης. Κατά συνέπεια, η ανησυχία της για πιθανή καταχρηστική υπεκμίσθωση του mukata'a του Μετσόβου δεν εστιάζεται τόσο στην αυθαίρετη αύξηση των φόρων, όσο στο φόβο της να απολέσει την κυρίαρχη θέση της εντός της Χώρας. Ο μόνος τρόπος αποφυγής αυτού του κινδύνου ήταν η καταβολή χρηματικών ποσών προς τακτική ανανέωση των φιρμανιών καθώς και η επίδοση χρηματικών φιλοδωρημάτων στο *βοεβόδα*, προκειμένου να τον αποτρέψουν από σκέψεις υπενοικίασης του *βοϊβοδαλικίου* σε μη ελεγχόμενα από την

---

[230] Ορισμένες χρονιές ο κίνδυνος υφαρπαγής του iltizam από ξένα στοιχεία ήταν πολύ μεγάλος, γεγονός που ανάγκαζε την ηγετική ομάδα να καταφύγει σε δανειοδοτήσεις, προκειμένου να εξασφαλίσει μία πρώιμη καταβολή του φόρου και να αποτρέψει έτσι τον βοεβόδα από κάθε σκέψη μεταβίβασης του iltizam. Συνήθως, αυτά τα δάνεια προέρχονταν από κεφαλαιούχους της Χώρας μεταξύ των οποίων και η τοπική εκκλησία και σπανιότερα, όταν συνέτρεχαν πολλοί έκτακτοι λόγοι, από σαράφηδες της Κωνσταντινούπολης.

[231] Οι σημαντικότερες εξ αυτών ήταν η αποπληρωμή των τοκοφόρων δανείων και η μισθοδοσία των «μπεκσίδων», δηλαδή των ενόπλων που φυλούσαν τις διαβάσεις.

[232] Σε περίπτωση που ο *ελτιζαμτζής* μετά την υπογραφή του συμφωνητικού υπαναχωρούσε και δεν αναλάμβανε τις υποχρεώσεις του, πλήρωνε ποινική ρήτρα. Το 1748 το ποσό της ρήτρας είναι 102 ασουλάνια. Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.*, σ. 7.

[233] Μολονότι το οθωμανικό κράτος με την παραχώρηση του iltizâm εξασφάλιζε στους αναδόχους σημαντική ανεξαρτησία στα πλαίσια του mukataa, έδινε, ωστόσο, σε αυτό το σύστημα τη μορφή ενός δημοσιονικού οργάνου για την είσπραξη των εσόδων και γι' αυτό το λόγο εξασφάλιζε στον ανάδοχο ένα ημερομίσθιο (ölufe) σαν να εκτελούσε αυτός τις λειτουργίες με την ιδιότητα του εισπράκτορα του δημοσίου θησαυρού. B. Cvetkova, *ό.π.,* σ. 93.

Χώρα πρόσωπα.[234]. Βέβαια, η πληρωμή των καταχρηστικών εισφορών προς τους «*μαλικιανέ σαημπίδες*» θα ήταν προς έπαινο των αρχόντων, αν την επωμίζονταν οι ίδιοι, ωστόσο, όπως μας αποκαλύπτουν οι πηγές, αυτές οι δαπάνες μεταβιβάζονταν μέσω του φορολογικού μηχανισμού στα φτωχότερα στρώματα της Χώρας. Συνεπώς, η ηγεσία της όταν «*πωλούσε το τεφτέρι*» στον εκάστοτε *ελτιζαμτζή*, ανάμεσα στα ποσά που όριζε να συγκεντρώσει, συμπεριλάμβανε και δαπάνες που σχετίζονταν με τη διατήρηση του υφιστάμενου καθεστώτος. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που «*το ρίξιμο του βοιβοδαλικίου*», όπως αποκαλούνταν ο επιμερισμός του φόρου, δεν αποτελούσε μία τυπική διαδικασία, αλλά αιτία αναταραχών και πολιτικών φατριασμών. Ένα μικρό δείγμα των εντάσεων που πυροδοτούσε η διαχείριση του φορολογικού συστήματος της Χώρας μας δίδει σχετική επιστολή του 1767, η οποία στάλθηκε από την ηγετική της ομάδα προς τους αντιπροσώπους της στην Κωνσταντινούπολη. Μεταξύ άλλων αναφέρει : « *…είδομεν και τα παράπονα οπού οι κατά καιρούς αυτόθι ερχόμενοι συμπατριώταις μας δίδουν, πως αδικούνται τάχατες εις ταις υποθέσεις των και διαφοράς οπού εδώ θεωρούνται από ημάς, και σας βεβαιώνομεν ότι δεν ελείψαμεν πάντοτε εις το να προσπαθήσωμεν διά το δίκαιον του κάθε ενός, και να μη βαρύνωμεν την συνειδησίν μας, εξεύρετε όμως η αυθεντεία σας πως είναι ολίγον βαρυλέφαλοι οι τοιούτοι, και θέλουν την απόφασιν ο κάθε ένας κατά το γούστο του, και θελησίν του, και μία αφοβιά και αψηφισιά οπού δείχνουν πάντοτε εις τους προεστώταις, τους κάνει να φωνάζουν και εδώ, καθώς και αυτού. όσον δε δια το ρίξιμον του βοϊβοδαλικίου, οπού και αυτού έδωκαν παράπονα να αδικούνται, σας λέγομεν ότι η πρώτη συνήθεια εις την Χώραν μας καθώς δεν σας λαθεύει, ήτον δια να ρίχνωνται επίσης και αλισιβιέ*[235] *εις όλους χωρίς καμίαν διαφοράν, και επειδή είδομεν ημείς να πηγαίνει αληθινά με αδικίαν, προ ολίγου χρόνου με την συμβουλήν και παρακίνησιν και της αυθεντεία σας το εδιορθώσαμεν και αυγάλαμεν, υπερ τα εκατόν ονόματα, τα οποία εστοχάσθημεν ως αδύνατα, και τους εδώκαμεν να πληρώνουν δια το αυτό βοϊβοδαλίκι ό,τι κατά την δύμαμίν τους εστοχάσθημεν και σας βεβαιώνομεν, ό, τι ανίσως ηθέλαμεν*

[234] Ενδεικτικά αναφέρω ότι το 1764 οι συνολικές εισφορές της Χώρας προς τους «μαλικιανέ σαημπίδες» ήταν 3152 γρόσια ήτοι 378240 άσπρα. Από αυτά έδωσαν 2750 γρόσια ήτοι 330000 άσπρα για το βοϊβοδαλίκι, 350 γρόσια ήτοι 42000 άσπρα « δια να τους καταπείσουν να δώσουν το «ζαπτ τεμεσούκι », δηλαδή τον τίτλο για την αυτονομία της Χώρας, που ήταν πάντα προσωρινός, και άλλα 52 γρόσια ήτοι 6240 άσπρα για διάφορα άλλα μπαξίσια. Το 1793 ο φόρος της Χώρας ανέρχεται περίπουστις 9000 γρόσια ήτοι τα 1080.000 άσπρα. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι οι Οθωμανοί νομείς της Χώρας εισέπρατταν καταχρηστικά πολύ περισσότερα από τα 108.000 άσπρα (900 γρόσια) που όριζαν τα φιρμάνια επισείοντας πάντα προς τους κατοίκους της το φόβο υπενοικίασης των φόρων σε ξένους.

[235] κατά προσέγγιση < τουρκ.

κάμη και εκείνο οπού οι αυτοί φωνάζουν, χωρίς να στοχάζωνται καλά και να ρίξωμεν το δόσιμον από το αυτό βοιβοδαλίκι επάνω εις χωράφια, αμπέλια και άλλα όμοια κτήματα, τότε εξ αποφάσεως θέλουν πληγωθή περισσότερον οι πτωχοί, και αι φωναίς τους ύστερον να γίνουν αδιόρθωταις, και με νιζάδες[236] *μεγάλους, διότι αυτοί οι πτωχοί πάλιν έχουν και αμπέλια και χωράφια, και τζαϊρια και ζούν από αυτά με στενοχωρία δουλεύοντές τα, και όταν φορτωθούν με τον τρόπον οπού φωνάζουν, θέλει στενοχωρηθούν περισσότερον. και όσον διά τα άλλα γνωστά δοσίματα καταστρώνονται χαλχαλίντζια, και πληρώνει ο κάθε ένας εκείνο οπού φαίνεται να είναι δυνατόν, χωρίς να αδικούνται, και όσοι αυτού φωνάζουν αν εξεταθούν από την αυθεντεία σας δια το τι πληρώνουν, θέλετε ακούσει να δίδη άλλος άσπρα εκατόν, και άλλος εκατόν πενήντα, τόσην βοήθειαν κάνουν εις ταις χρείαις της Χώρας* ».

Τέτοιες απολογητικού περιεχομένου επιστολές συντάσσονταν συστηματικά από τους προεστούς της Χώρας. Η αντιπροσωπεία της στην Κωνσταντινούπολη, όπως ήδη γνωρίζουμε, λειτουργούσε ως μία άτυπη ελεγκτική εξουσία, η οποία γινόταν δέκτης παραπόνων για τις καταχρήσεις της αρχουσας κοινωνίας και επενέβαινε σε αυτή με συμβουλευτικό ή και επιτακτικό τόνο[237]. Ανεξάρτητα, όμως, από τις φασαρίες που προκαλούσε ο επιμερισμός του φόρου, το πιο αξιοπρόσεκτο σημείο του ανωτέρω αποσπάσματος είναι ότι δεν έλειπαν σκέψεις φορολόγησης της αγροτικής παραγωγής. Μάλιστα, κατά το σκεπτικό των γραφόντων, μία τέτοια προσπάθεια θα επιδείνωνε προς το χειρότερο την οικονομική κατάσταση των φτωχών στρωμάτων, δεδομένου ότι η αγροτική παραγωγή συνιστούσε για αυτά κύριο μέσο επιβίωσης. Δεν αποκλείεται, όμως, η ευαισθησία των αρχόντων για τα αγροτικά εισοδήματα των φτωχών να ήταν προσχηματική και να απέβλεπε σε μία αποφυγή φορολόγησης των δικών τους αγροτικών επενδύσεων. Γνωρίζουμε ότι οι φορολογικές απαιτήσεις των Οθωμανών από τη Χώρα περιορίζονταν στην κατ' αποκοπή καταβολή χρηματικών ποσών, συνεπώς ο κάθε κάτοικος έπρεπε να επιβαρύνεται μόνο με μία κατά κεφαλήν χρηματική εισφορά. Η πραγματικότητα, όμως, ήταν διαφορετική. Μπορεί ο σουλτάνος να είχε απαλλάξει τη Χώρα από όλους τους τακτικούς αγροτικούς φόρους, ωστόσο η ηγεσία της δεν αρκούνταν μόνο στην είσπραξη προσωπικών φόρων, αλλά προέβαινε σε επιλεκτική φορολόγηση της αγροτικής δραστηριότητας. Αποκαλυπτικό ως προς αυτό το θέμα είναι τα όσα

[236] φιλονικίες < τουρκ.
[237] Βλ. Β΄ Μέρος, Κεφ. Β΄σ. 135,136 .

αναφέρει σχετικό συμφωνητικό που είχε συναφθεί το έτος 1768 μεταξύ της Χώρας και ενός *ελτιζαμτζή*. Όντας το πιο ολοκληρωμένο κείμενο που διαθέτουμε αναφορικά με την εσωτερική λειτουργία του φορολογικού συστήματος της Χώρας κατά τον 18ο αιώνα, θεώρησα την παράθεση ολόκληρου του κειμένου απαραίτητη για την κατανόηση της πραγματικότητας : *« Δια του παρόντος ομολογούν οι υποκάτωθεν βεβεομένοι Χώρα μετζόβου ομού με μαχαλάδες ανήλιον μαλακάσι, κουτζούφλιανην, και μηλέαν, πως σήμερον με κοινήν γνώμην πουλούν το βοϊβονταλίκι, το ελτιζάμι, ήγουν πουλούμεν τα κανίσκια τα μεγάλα προς ασ: 290: ήτοι άσπρα διακόσια εννενήντα και τα μικρά, ήγουν τα παιδιά προς ασ: 15: ήτοι δεκαπέντε και ταις χήραις, οπού έχουν παιδία αρσενικά ή θηλικά να πληρώσουν μεγάλα ως άνωθεν, και του πουλούμεν και τον τόπον τον ανηλίτικον, και πρώτον μεν το δοκίμι, και το μαντρί του Χότζια, και διά το κόκκινο λιθάρι να έχη να πάρει χιλιάδας τέσσαρες και αν δεν παρθούν να έχουν να αποκριθούν η Χώρα, και η Γκοντοβάστια να είναι εις την εξουσίαν του Βοϊβόντα να την πωλήση, και του δίνουμεν και την Φιντέναν μάρε να έχη να πάρη από τους ανηλιώτας ασουλάνια 35 : ήτοι τριάντα πέντε και να είναι στην εξουσίαν των ανηλιωτών δια τα προβατά τους, και όχι δια ξένα, και του δίνομεν και την κουτζούφλιανην να πάρη από τους κουτζουφλιανιώτας ασουλάνια ~ 50: ~ ήτοι πενήντα δια τα πιστικάρικα τα πρόβατα, των ξένων όσα ευρεθούν εδώ και εις τους μαχαλέδες να έχη να πάρη ο βοϊβόντας από δύο παράδες*[238]*το κεφάλι όσοι δεν είναι απερασμένοι εις το περσινόν δευτέρι δια το χρέος, και να έχη να πάρει από τους γάμους από μάρτιον εις μάρτιον από κάθε γάμον προς άσπρα : 90: ήτοι εννενήντα και ανίσως από εδώ, η από μαχαλέδες ήθελαν πάρη κορίτζια γαμβροί από ξένα χωριά να μην έχη να πάρη τίποτες. ακόμην του πουλούμεν και το ίμορον της μπάρας από την στράταν από το σταυροδρόμι να έχη να πάρει δύο ο νοικοκύρης, και ένα ο ελτιζαμτζής και επάνω από την στράταν και από πέρα από τα χάνια κατά το μπορομβίκον να έχη να πάρη τρία ο νοικοκύρης, και ένα ο ελτιματζής, το ίδιον και εις την βαλεσάσαν και τζίρνον και λάκκκον του ζαΐμη, οπού φανερώνει τα σύνορα η ομολογία οπού ευρίσκετια εις την μπαγγαν της εκκλησίας γενομέννη εις τους 1758. προς τούτοις λέγομεν δια την βαλεσάσαν το σύνορον από τον λάκκον οπού ευγαίνει από ταις κριόπαις οπού ευγαίνει εις την ράχην εις την βρύσιν του μποντέκα, και ίσια εις την ράχην τον ανήφορον, και ευγαίνειν εις την τζιούμαν και δίπλα ίσια την ράχην οπού ευγαίνει εις τους πύργους οπού εδιορίσθη ο γέροντας με άλλους πέντε έξη δια να πηγαίνουν να βάλουν σύνορα οπού να αγροικούνται δια πάντα*

[238] Ο παράς (τουρκ. para) αντιστοιχούσε στο ένα τεσσαρακοστό του τουρκικού γροσιού.

. και διά το χωράφι οπού είναι έμπροσθεν της παναγίας της ζωοδόχου πηγής, αγροικείται της παναγίας, και οι ανηλιώται να πάρουν από το χωράφι οπού τους έδωσεν η Χώρα το ιμορον . και ακόμη δίδομεν του ελτιζαμτζή έναν μπεχτζήν να πληρωθήν από την Χώραν, και δια τα χανιάτικα των ξένων μένουν εις την εξουσίαν της Χώρας, και εις κάθε μαχαλέ να είναι διά την Εκκλησία τους, και εις τα άνωθεν οπού εγράψαμαν τα πολούμεν σήμερον διαμάντη δημάνου as : 3477: ασ. 76 : λέγω ασουλάνια τρεις χιλιάδες τετρακόσια εβρομήντα επτά, άσπρα : 76: οπού έγινεν η σούμα δια το αζάπτι τη Χώρας καθώς εις το δευτέρι φαίνονται κατ' ονόμα, τα επλήρωσε σήμερα της Χώρας ο άνωθεν ελτιζαμτζής, και δια τα ρόγγια οπού επάρθησαν πρώτον ανοιγμένα να μην έχη να πάρη εις την βαλεσάσαν, και τζίρνον και λάκκον ζαΐμι δια το μανδρί του χότζα και δοκίμι κ΄ γκοντοβάστια να έχη να πάρει από τους χαλικιώτας κ γκοντοβαστινούς τα συνηθισμένα καθώς ολοένα και να έχει να ανοίξη το δευτέρι από την σήμερον, και να ξεμπακίση έως του αγίου δημητρίου, και αν απομείνη μπακί από την άνωθεν διορίαν να έχουν, να πληρώσουν το διάφορον προς δεκαοχτώ τα εκατόν τον χρόνον, και να μην έχη κανένας να τον εμποδίση, και αν ήθελε σταθή κανένας ενάντιος εις τα άνωθεν, να έχη να σταθή η Χώρα με αυτόν να πάρη το δικαιόν του ως άνωθεν, δια να μην χαλάση το νιζάμι της Χώρας. ακόμη λέγομεν δια τα κανίσκια τρανά και μικρά να έχη να μάση κατά το δευτέρι οπού θα δώση η Χώρα οπού ευρίσκεται εις την μπάγκαν της εκκλησίας κ΄ το δευτέρι να μην εμποδισθή από την άνωθεν διορίαν, και ρίχνωντας το δευτέρι μαζώνει, δεν μαζώνει ζημία, διάφορον να είναι απάνου του, και έως του αγίου δημητρίου να ξεμπακίσει, και να έχει ο γέροντας, και ο μπουλούμασης να τα κρατούν εις την διαφέντευσίν τους να πληρωθούν καθώς η ομολογία διαλαμβάνει . και ούτως έγινε το παρόν, ως το θέλουν βεβαιώσει, και έστω εις ενδειξιν κ΄ασφάλειαν .1768 μαΐου 15 μέτζοβον : ~.

προσέτι όποιος πάρη το ελτιζάμι από το άνωθεν βοϊβονταλίκι, να έχη να κρατήση τα άσπρα της Εκκλησίας της αγίας παρασκευής κ΄ της κοινότητος με το διάφορον τους προς ένα τα εκατόν τον κάθε μήνα έως του ερχομένου αγίου δημητρίου . να πάρη ο ελτιζαμτής as : 20:δια τον άνωθεν , λουφέν από την Χώραν : ~ [239].

Όπως διαφαίνεται στο ανωτέρω έγγραφο, το «*ρίζιμο του βοιβοδαλικίου*» περιλαμβάνει μεταξύ των πηγών άντλησης εσόδων όχι μόνο προσωπικούς φόρους[240],

[239] Γ. Πλατάρης, *ό.π.,* σ. 38-40.

[240] Η κατά κεφαλή φορολογική επιβάρυνση, η οποία προσδιορίζεται στο κείμενο με τον όρο «κανίσκια» συνιστά την κύρια πηγή άντλησης εσόδων. Τα 3477 ασουλάνια, που ήταν το βοϊβοδαλίκι

αλλά και εισφορές που συνδέονται με συγκεκριμένες παραγωγικές διαδικασίες. Αν και στο κείμενο δεν διευκρινίζονται οι φορολογούμενες αγροτικές δραστηριότητες, διερευνώντας τα εδαφοκλιματικά δεδομένα των αναφερομένων τοποθεσιών μπορούν να προσδιοριστούν εύκολα. Οι περιοχές «*δοκίμι και μαντρί Χότζια*», γνωστές ακόμη και σήμερα ως Δokime και Mandra Hodja, αποτελούν τμήματα του ορεινού υποαλπικού οροπεδίου που απλώνεται μεταξύ Κατάρας και Λάκμου σε ένα υψομετρικό επίπεδο που αγγίζει ή ξεπερνά τα 1800 μέτρα. Η πρώτη τοποθεσία αποτελεί έως σήμερα το μεγαλύτερο βοσκότοπο του Ανηλίου. Η δεύτερη υπήρξε, επίσης, βοσκότοπος του Ανηλίου, ο οποίος πουλήθηκε στις αρχές του 20ου αιώνα στον ασπροποταμίτικο οικισμό Χαλίκι. Συνεπώς, το έγγραφο αναφέρεται σε δύο περιοχές που ήταν θερινά βοσκοτόπια του Ανηλίου. Από τα συμφραζόμενα του κειμένου προκύπτει ότι οι τοποθεσίες *«κόκκινο λιθάρι»* και «*Γκοντοβάστια* » προορίζονταν, επίσης, για κτηνοτροφική χρήση. Η πρώτη αφορά την περιφερειακή ζώνη του ομώνυμου μοναστηριού ή γενικά την τοποθεσία που βρίσκεται αυτό. Όπως γνωρίζουμε, έως τον 18ο ανήκε στο Ανήλιο, ενώ σήμερα αποτελεί τμήμα των κοινοτικών εδαφών της Ντερβεντίστας. Η αναφορά, ωστόσο, στην τοποθεσία «*Γκοντοβάστια*» προκαλεί σύγχυση, δεδομένου ότι, αν και υπήρχε παλιά οικισμός με αυτήν την ονομασία, από πουθενά δεν προκύπτει ότι ο διαλυμένος σήμερα οικισμός της παλιάς Γκουντουβάσντιας (Guduvažde)[241] αποτέλεσε κάποτε τμήμα της Χώρας ή ότι η Χώρα κατείχε έστω και τμήμα των εδαφών του. Ωστόσο, ο *ελτιζαμτζής*, όπως αναφέρεται στο κείμενο, εξασφάλιζε προσόδους από «Χαλικιώτας» και «Γκοντοβαστινούς», δηλαδή από κατοίκους οικισμών που δεν υπάγονταν στη Χώρα για χρήση των τοποθεσιών «*μαντρί του Χότζα*, *δοκίμι και Γκοντοβάστια».* Γνωρίζοντας από άλλες πηγές ότι η Mandra Hodja ενοικιάζονταν από τους Χαλικιώτες για κτηνοτροφική χρήση μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι και το Δοκίμι καθώς και κάποια όμορη προς την παλιά Γκουντουβάσντια περιοχή της Χώρας ενοικιάζονταν από τους κατοίκους του τελευταίου οικισμού, γι' αυτό και προσδιορίζεται με την ονομασία *«Γκοντοβάστια»*. Αλώστε, το ίδιο κείμενο μας

του 1768, αντιστοιχούν σε ένα ποσό 417.240 άσπρων, δηλαδή η Χώρα τελικά πληρώνει ένα ποσό σχεδόν τετραπλάσιο από αυτό που ορρίζουν τα φιρμάνια.

[241] Υπήρξε ο αρχικός οικισμός της σημερινής Γκουντοβάζντιας (νυν Καλομοίρα), χωριό που ανήκει στην επαρχία Καλαμπάκας του νομού Τρικάλων. Τα κοινοτικά της εδάφη εφάπτονταν με τα αντίστοιχα του Μαλακασίου και του Ανηλίου.

αποκαλύπτει παρακάτω ότι η *«Φιντέναν μάρε»* [242], το δεύτερο σημαντικό βοσκοτόπι του Ανηλίου « *είναι στην εξουσίαν των ανηλιωτών δια τα προβατά τους, και όχι δια ξένα....»*. Αυτό σημαίνει ότι εκτός της Fântână Mare τα υπόλοιπα βοσκοτόπια του οικισμού ενοικιάζονταν σε οικισμούς που δεν υπάγονταν στη Χώρα[243]. Ανεξάρτητα, όμως, από του κατά καιρούς χρήστες των βοσκοτόπων του Ανηλίου σημασία έχει ότι αποδίδουν κτηνοτροφικούς δασμούς, οι οποίοι συμπεριλαμβάνονται στα έσοδα του *βοϊβοδαλικίου*[244]. Γνωρίζουμε ότι υπό κανονικές συνθήκες το βοσκοτόπι της Fântână Mare δύναται να φιλοξενήσει 2000 πρόβατα, αν δε υπερφορτωθεί έως και 3000 κεφάλια. Το ίδιο ισχύει και για τη Mandra Hodja, αντίθετα το Δοκίμι φιλοξενεί άνετα 10.000 κεφάλια πρόβατα. Εφόσον ο *ελτιζαμτζής* εισπράτει από τους ανηλιώτες 35 ασουλάνια ήτοι 4200 άσπρα για τη χρήση της Fântână Mare και 4000 άσπρα για τη χρήση των υπολοίπων βοσκοτόπων του Ανηλίου, αντιλαμβανόμαστε ότι από τους όμορους οικισμούς ενοικιάζονταν μόνο ορισμένα τμήματά τους. Από την άλλη πλευρά, παρατηρούμε ότι η Κουτσούφλιανη, αν και διαθέτει μικρότερο βοσκότοπο, πληρώνει 50 ασουλάνια ήτοι 6000 άσπρα. Προφανώς, εδώ, έχουμε υπαγωγή όλου του βοσκοτόπου στις πηγές άντλησης φορολογικών προσόδων. Είναι αξιοπαρατήρητο το γεγονός ότι στο ανωτέρω έγγραφο δεν γίνεται αναφορά στα βοσκοτόπια του Μαλακασίου, της Μηλιάς, και κυρίως του Μετσόβου, που ήταν και το μεγαλύτερο της Χώρας. Δημιουργείται, έτσι, η εύλογη απορία για ποιο λόγο δεν εισπράττονταν και από αυτά δικαιώματα βόσκησης. Η έλλειψη, ωστόσο, ενδείξεων δεν σημαίνει ότι η χρήση των υπολοίπων βοσκοτόπων της Χώρας δεν υποβάλλονταν σε δασμούς, ωστόσο, αν αυτά τα ποσά δεν κατατάσσονταν στις πηγές άντλησης προσόδων που προορίζονταν για την εξυπηρέτηση του *βοϊβοδαλικίου*, είναι λογικό να μην εμφανίζονται στα συμφωνητικά που συνήπτε η Χώρα με τον εκάστοτε *ελτιζαμζτή*.

Εκείνο που συνάγεται, λοιπόν, από τη μελέτη του ανώτερου εγγράφου είναι ότι το *βοϊβοδαλίκι*, δηλαδή ο κύριος φορολογικός μηχανισμός της Χώρας άγγιζε την

[242] Το υψίπεδο της *«Φιντέναν μάρε»* (βλχ. Fântână Mare) βρίσκεται κάτω από την κορυφή της Spânură Mare όπου εντοπίζονται δύο σημαντικές πηγές του ποταμού που διασχίζει το φαράγγι της Ronă.

[243] Δυσεξήγητη παραμένει η κτηνοτροφική χρήση του Κόκκινου Λιθαριού, δεδομένου ότι ο μόνος όμορος οικισμός είναι η Ντερβεντίστα, η οποία, ωστόσο, βρίσκονταν σε διαμάχη με τη Χώρα, ακριβώς για την καταπάτηση αυτού του βοσκοτόπου.

[244] Ασφαλώς, η ενοικίαση των βοσκοτόπων του Ανηλίου σε εκτός Χώρας οικισμούς και γενικά η χρήση τους από ξένους κτηνοτρόφους αποτελεί ένδειξη ότι η Χώρα διέθετε περίσσεια βοσκήσιμης γης. Ειδικά, το Ανήλιο αποτελεί μία από τις κλασικότερες περιπτώσεις οικισμών της Πίνδου που διατήρησε μία σημαντική γεωργική βάση, γεγονός που απέτρεψε μία ολοκληρωτική στροφή του πληθυσμού στην κτηνοτροφική οικονομία και συνετέλεσε στην υπερεπάρκεια βοσκοτόπων.

κτηνοτροφική δραστηριότητα με διαφόρους τρόπους. Πιθανολογούμε ότι ο υπολογισμός των ποσών που κατέβαλαν οι κτηνοτρόφοι για τη χρήση των βοσκοτόπων γινόταν με βάση τους καθιερωμένους από το οθωμανικό φορολογικό σύστημα δασμούς[245]. Ωστόσο, η κτηνοτροφία δεν ήταν ο μόνο κλάδος της αγροτικής οικονομίας που εντάσσονταν στο φορολογικό σύστημα της Χώρας. Στο ανωτέρω συμφωνητικό, μεταξύ των πηγών άντλησης προσόδων, αναφέρονται και οι τοποθεσίες «μπάρα»[246], « βαλεσάσαν »[247], «Τζίρνου» [248] και « λάκο του ζαίμη » [249]. Όπως δηλώνει το ίδιο το κείμενο, πρόκειται για περιοχές με «ρόγγια», δηλαδή καλλιεργούμενες εκτάσεις οι οποίες αποδίδανε *ίμορο*, δηλαδή γαιοπροσόδο. Η απόδοση στον *ελτιζαμτζή* του ενός τρίτου ή τετάρτου της παραγωγής μας παραπέμπει στα γνωστά μισακάρικα ή τριτάρικα φεουδαλικά συστήματα, με τα οποία διακανονίζονταν η καταβολή της φυσικής προσόδου, εκ μέρους των γεωργών προς τους νομείς ή ιδιοκτήτες των γαιών τους, όχι μόνο στην οθωμανική, αλλά και τη βυζαντινή αυτοκρατορία[250]. Η έλλειψη αναλυτικών στοιχείων σχετικά με το μέγεθος της παραγωγής και τον αναλογούντα φόρο δεν μας επιτρέπει να λάβουμε γνώση του βαθμού επιβάρυνσης των αγροτών, σίγουρα όμως, όσοι πλήττονταν άμεσα δεν το αποδέχονταν αδιαμαρτύρητα. Αποκαλυπτική ως προς αυτό το ζήτημα είναι μία επιστολή του 1759, δηλαδή σχεδόν 10 χρόνια πριν τη σύνταξη του παραπάνω

[245] Στην οθωμανική αυτοκρατορία οι φόροι που κετέβαλαν οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι για τη χρήση των βοσκοτόπων διακρίνονταν σε δύο μορφές: 1) ο φόρος διαχείμασης (resm - i otlak ve Kïşlak) ή (resm -i Kïşlak), ο οποίος αντιστοιχεί στο Βυζαντινό «εννόμιον φθινοπωρινών χωροσταυλίων ». Πληρώνονταν το μήνα Απρίλιο στο σπαχή στο τιμάριο του οποίου διαχείμαζε το κοπάδι. Έπληττε τα κοπάδια που διακινούνταν από sancak σε sancak ή από χωριό σε χωριό, 2) ο φόρος ξεκαλοκαιριάσματος (resm - i yaylak) πληρώνονταν από τα μετακινούμενα κοπάδια για τη χρήση θερινών βοσκοτόπων και εισπράττονταν τα ίδια δικαιώματα, όπως και στην περίπτωση του φόρου διαχείμασης. Από αυτούς του φόρους απαλλάσσονταν τα κοπάδια που κινούνταν μέσα στα όρια του χωριού. Οι kanuname των Τρικάλων, των Σαλώνων και Ζητουνιού ορίζουν ότι το resm - i Kïşlak ανέρχονταν σε 25 akçe για κάθε κοπάδι. Βλ. Ö. L. Barkan, *ό.π.*, σ. 290 § 13, J. Kabrda, «Zakonopoloženie ob Amfisse», *ό.π.*, σ. 225 § 13, J. Kabrda, «Ο Τουρκικός κώδικας (Kanuname) της Λαμίας», *ό.π.*, σ. 216-17 § 13. Σε άλλους kanuname αναφέρεται ότι οι φόροι αυτοί καταβάλλονταν σε είδος ή στο αντίτιμό τους. Ο αριθμός των ζώων που αποτελούσαν ένα κοπάδι ορίζονταν σε 300 κεφαλια. Βλ. Ö. L. Barkan, *ό.π.*, 133 § 12, 175-176 § 12, 342 § 3, 328 § 10, Σ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 279-280 σημ. 10, Δ. Τσοποτός, *ό.π.*, σ . 123.

[246] Η «μπάρα» ήταν τοποθεσία στη χαμηλή νοτιοανατολική ζώνη του Μαλακασίου όπου ευρίσκονταν οι πιο εύφοροι αγροί του οικισμού. Σήμερα, διασώζεται εκεί η ονομασία Barnă.

[247] Αν και δεν διαθέτουμε στοιχεία για τη θέση της «βάλεσάσα», από τα συμφραζόμενα προκύπτει ότι ήταν περιοχή του Βοτονοσίου.

[248] Tsîrnu ή Tsărnu αποκαλείται σήμερα η συγκεκριμένη τοποθεσία.

[249] Ο «λάκος του ζαίμη» ήταν τοποθεσία του Βοτονοσίου. Μελετώντας τα τοπικά αρχεία διαπίστωσα ότι όσα βλαχικά τοπωνυμία περιείχαν την λέξη vale αποδίδονταν στην ελληνική γλώσσα με τη λέξη «λάκκος».

[250] Βλ. παραπάνω σ. 247 σημ 131 .

συμφωνητικού. Υπογράφεται από μία ομάδα έξι προεστών του Μετσόβου και απευθύνεται και πάλι στους αντιπροσώπους τους στην Κωνσταντινούπολη[251]. Αφού τους εκθέτουν κάποια σοβαρά ζητήματα τους παρακινούν παράλληλα να επέμβουν για να σταματήσει η έντονη διαμάχη που έχει ξεσπάσει μεταξύ του «γέροντα» και κάποιας αντίπαλης πολιτικής φατρίας. Μεταξύ των άλλων διαβάζουμε ότι: « *με τον νιζά οπού έχη με τους μαλακασιώτας δια το ύμωρο δεν θέλη να πάνη μοναχός του να γυρέψη αν έχη δίκαιον να πάρη όμως φορτώνει την κοινότητα και έκαμε ένα δευτέρι της γνώμης του καθώς αυτός ηθέλησε και γυρεύη κατά την θελησί του. όντας ο έξαρχος εδώ εκιτάχθη αυτή η διαφορά και αποφασίσθη και του έδωσε ένα αφορωχάρτι να το διαβάση εις το μαλακάσι να μαρτυρήσουν την αλήθειαν*[252] *να πάρει εκείνο οπού μαρτυριθή αυτός δεν θέλισε να το πάρει παρά ρίχνη το βάρος εις την κοινότητα και ετζι τρέχει ως την σήμερον*». Το πρόσωπο στο οποίο αναφέρεται το παραπάνω απόσπασμα αποτελεί μέλος αντίπαλης πολιτικής φατρίας το οποίο έχει αναλάβει την είσπραξη του φόρου. Η διαμάχη με το Μαλακάσι αφορά τη γαιοπρόσοδο που εισπράττει ο εκάστοτε *ελτιζαμτζής* και από ότι φαίνεται οι κάτοικοι του αποκρύβανε το μέγεθος της παραγωγής, γεγονός που δείχνει ότι η καταβολή της δεν ήταν αποδεκτή από αυτούς[253].

Γενικά, η είσπραξη αγροτικών φόρων προς εξυπηρέτηση του *βοϊβοδαλικίου,* ανεξάρτητα αν έπληττε το σύνολό ή τμήμα της αγροτικής δραστηριότητας, έθετε γενικότερα προβλήματα νομιμότητας, δεδομένου ότι δεν συμβάδιζε με τα όσα όριζαν τα φιρμάνια. Μπορεί το εύρος της κτηνοτροφικής οικονομίας να δικαιολογεί τη συμμετοχή της κτηνοτροφικής δραστηριότητας[254] σε αυτήν τη διαδικασία, ωστόσο, δύσκολα γίνεται κατανοητή η λήψη γαιοπροσόδων από μία μικρής εντάσεως γεωργία, δεδομένου ότι τα φιρμάνια όριζαν με σαφήνεια οι κάτοικοι της Χώρας να αποδίδουν

[251] Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.*, σ. 16,17.

[252] Η χρήση του αφορισμού σε υποθέσεις κοσμικές επιβεβαιώνεται σε πολλά έγγραφα της εποχής και αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της διαπλοκής που υπήρχε μεταξύ της εκκλησιαστικής και κοσμικής ηγεσίας της Χώρας, προκειμένου να εξοντωθούν πολιτικοί αντίπαλοι ή να επιβληθούν στα κατώτερα στρώματα.

[253] Αξιοπαρατήρητο είναι ότι οι αρχές της Χώρας τηρούν ουδέτερη στάση σε αυτό το θέμα. Συναινούν μεν στην καταβολή της γαιοπροσόδου εκ μέρους των μαλακασιωτών, αλλά δεν θέλουν να αναμιχθούν στη διαμάχη μεταξύ του *ελτιζαμτζή* και των μαλακασιωτών και ειδικά για χάριν του συγκεκριμένου ατόμου, που είναι και πολιτικός τους αντίπαλος. Το γεγονός ότι ο *ελτιζαμτζής* έκαμε, όπως αναφέρεται στο ανωτέρω κείμενο, «*ένα δευτέρι της γνώμης του καθώς αυτός ηθέλησε και γυρεύη κατά την θελησί του*» δείχνει ότι οι αγρότες της Χώρας ορισμένες φορές υπήρξαν έρμαιοι των φιλονικιών της εξουσιαστικής ομάδας, οι οποίες οδηγούσαν ακόμη και σε αυθαίρετο επιμερισμό του φόρου.

[254] Είδαμε ότι το φιρμάνι του 1730 απάλλασσε του κατοίκους της Χώρας από το φόρο βόσκησης.

μόνο χρηματικές και όχι σε είδος εισφορές. Αν τελικά συνυπολογίσουμε και το γεγονός ότι οι εισπράξεις του *ελτιζαμτζή*. δεν προορίζονταν μόνο για το *βοεβόδα*, αλλά κάλυπταν το σύνολο των δημοσιονικών δαπανών της Χώρας, γίνεται αντιληπτό ότι το *βοϊβοδαλίκι,* δηλαδή το σύστημα διαχείρισης και συγκέντρωσης φόρων, είχε καταστεί ένας εισπρακτικός μηχανισμός, ο οποίος εξυπηρετούσε σκοπούς πολύ πιο διευρυμένους από την απλή κάλυψη των φορολογικών υποχρεώσεων της Χώρας.

Η ηγετική ομάδα της Χώρας.είχε πλήρη επίγνωση του γεγονότος ότι η φορολόγηση της αγροτικής δραστηριότητας όχι μόνο προκαλεί δυσαρέσκειες στον αγροτικό πληθυσμό, αλλά και παραβιάζει επικίνδυνα το πνεύμα των προνομίων που είχε εξασφαλίσει η Χώρα. Σε απόσπασμα του προαναφερόμενου έγγραφου του 1759, οι ίδιοι οι προεστοί της Χώρας ομολογούν στους αντιπροσώπους τους στην Κωνσταντινούπολη ότι: *« Διά την υπόθεσιν όπου μας εγράφεταν περί των χωραφίων οπού πωλιούνται με το βοϊβονταλίκι και πέρνουν ύμωρον και μας εγράφεταν να πωληθούν ήταν καλά δια πολλαίς αιτίες επειδή στοχαζόμενη τα υστερηνά ει μεν και έλθη μονάχος του ο βοϊβόντας να κάμη ζάπτι μπορί μονάχος του να τα δεκατίση τόσον και οι διαηλαδες όπου πουλιούνται και ανοίγεται μεγάλην πληγήν, όμως οι ρηθέντες ..... και μανικάταις δεν το δέχονται με κανέναν τρόπον προφασιζωμένη πως εκείνα οπού βρέθηκαν δεν χαλνιούνται λέγουν δια να γίνουν τευτέρι να γραφθούν κατόνομα και αυτό καλό είναι και να ιδούμε ει μεν και κλινουν, ...».* Στο τέλος της ίδιας επιστολής επισυνάπτετε ατομικό υστερόγραφο, όπου ο γράφων επανέρχεται στο ίδιο θέμα επισημαίνοντας ότι *«τα χωράφηα που πουλούν με ημωρον γραψε τους μουτουληάκι να πουληθούν οτη αυτά τα χωράφηα φερνουν πολη σκανταλω κ΄η μπαρα μόναχη να μηνη η δε ταλα να πωληθουν να γηνη καθενας νικοκυρης ».*

Αποσαφηνίζεται, λοιπόν, στα ανωτέρω αποσπάσματα ότι τόσο τα χωράφια «*οπού πωλιούνται με το βοϊβονταλίκι και πέρνουν ύμωρον*», δηλαδή που δίνουν γαιοπρόσοδο στα πλαίσια του *βοϊβοδαλικίου*, όσο και οι «*διαηλάδες οπού πωλιούνται*»[255], δηλαδή τα θερινά βοσκοτόπια που ενοικιάζονται ή καταβάλουν δικαιώματα βόσκησης, πάλι στα πλαίσια του *βοϊβοδαλικίου*, είναι πράξεις παράνομες, γι' αυτό και αποτελούν αιτία σκανδάλων. Για να γίνει αντιληπτή η διάσταση αυτού του θέματος θα πρέπει να έχουμε επίγνωση της νομικής θέσης της Χώρας στα

[255] Δηαλάδες = θερινά βοσκοτόπια από την τουρκική λέξη yaylak, η οποία, όπως είδαμε, σχετίζεται με το φόρο που πλήρωναν οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι για τη χρήση των θερινών βοσκοτόπων. Απαντάται και ως αγιαλάδες Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο. Ζαγόρι (μέσα 18ου – αρχές 20ου αι.)*, έκδοση Ριζαρείου Σχολής, Ιωάννινα 1995, σ. 28.

πλαίσια του οθωμανικού πολιτειακού συστήματος. Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, η περιοχή του Μετσόβου παρά την πολιτική και οικονομική της αυτοδιαχείριση δεν ήταν αυτόνομη, δεδομένου ότι η έννοια της αυτονομίας, όπως γίνεται αντιληπτή στη σύγχρονη πολιτειακή επιστήμη, ήταν άγνωστη στο οθωμανικό σύστημα εξουσίας. Συνεπώς, μία περιοχή όσες προνομίες και να αποκτούσε δεν έπαυε να ανήκει στο κράτος, εφόσον, κατά την οσμανική πολιτειακή αντίληψη, η γη ήταν προσωπική κτήση του σουλτάνου, ο οποίος ως ιδιοκτήτης και καρπωτής της χρηματικής και έγγειας προσόδου παραχωρούσε τη νομή της στους αξιωματούχους, οι οποίοι προέρχονταν κυρίως από το στρατιωτικό και γραφειοκρατικό κατεστημένο της αυτοκρατορίας. Κατά παρόμοιο τρόπο και η Χώρα Μετσόβου ως ένα «κατ' εξαίρεση τιμάριο», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στα φιρμάνια, ανήκε στο σουλτάνο, ο οποίος παραχωρούσε ισοβίως τη νομή των προσόδων του σε Οθωμανό αξιωματούχο, που έφερε τον τίτλο του *βοεβόδα*. Επομένως, κάθε επιβολή φυσικής εισφοράς επί της αγροτικής παραγωγής που δεν προβλέπεται από τα φιρμάνια, αλλά εισπράττεται στα πλαίσια του *βοϊβοδαλικίου* χωρίς να το γνωρίζει ο *βοεβόδας*, ήταν σκανδαλώδης, συνάμα δε επικίνδυνη για τα αγροτικά στρώματα της Χώρας[256]. Ασφαλώς, θα του έδινε ένα καλό πρόσχημα να ανατρέψει την ισχύουσα φορολογική βάση της Χώρας απαιτώντας εκτός των νόμιμων χρηματικών φόρων και εισφορές επί της αγροτικής παραγωγής. Μία τέτοια ενέργεια, όμως, θα αποτελούσε την απαρχή της εκμετάλλευσης των αγροτών της Χώρας από ξένα στοιχεία ειδικά σε μία εποχή όπου η τάση ιδιοποίησης των γαιών του οθωμανικού δημοσίου[257] είχε αρχίσει να λαμβάνει μεγάλες διαστάσεις με αρνητικές συνέπειες για τον αγροτικό κόσμο.[258] Δεν γνωρίζω αν η άρχουσα κοινωνία της Χώρας, όταν διατεινόταν ότι θα άνοιγε μεγάλη πληγή, αν

[256] Ασφαλώς, θα δημιουργούσε μεγάλη εντύπωση στο βοεβόδα το γεγονός ότι προύχοντες του Μετσόβου στα πλαίσια της διαχείρισης του *βοϊβοδαλικίου* αποσπούσαν δικαιώματα βόσκησης, δικαιώματα γάμων καθώς και γαιοπροσόδους, χωρίς να εισπράττει τίποτα από όλα αυτά μάλιστα δε σε μία περιοχή όπου οι κάτοικοί της φρόντιζαν να περνούν προς την οθωμανική εξουσία την άποψη ότι κατοικούν σε έναν τόπο ορεινό, άγονο που δεν παράγει τίποτα .

[257] Αυτή η τάση, όπως είδαμε, δεν έλειπε ούτε από τους Οθωμανούς νομείς της Χώρας Μετσόβου. Το οξύμωρο, ωστόσο, είναι ότι αυτό που προσπαθούσε να αποφύγει η ηγετική ομάδα της Χώρας, μέσω της συνεχούς ανανέωσης των φιρμανιών, δηλαδή την εκμετάλλευση και εκφεδουαλισμό της περιοχής τους από τους Οθωμανούς, το εφάρμοζε η ίδια σε τμήμα του τοπικού αγροτικού πληθυσμού, με το πρόσχημα της εξυπηρέτησης του βοϊβοδαλικίου.

[258] Η ιδιοποίηση σχετίζονταν σε μεγάλο βαθμό με τις δοσοληψίες των αναδόχων, εφόσον η τακτική της ενοικίασης των κρατικών κτημάτων οδηγούσε σε απώλεια ελέγχου της κεντρικής εξουσίας επί των γαιών και μετατροπή τους σε προσωπικά φέουδα, όπου ο χαρακτήρα τους και ο λόγος ύπαρξής τους είχε τροποποιηθεί. Οι ιδιοκτήτες τους δεν τα θεωρούσαν πλέον μέσον για να εκτελούν ως διορισμένοι από το κράτος νομείς τους τις υποχρεώσεις τους προς αυτό, αλλά πηγή ευημερίας και προσωπικού πλουτισμού μέσω της μεγιστοποίηση των καταναγκασμών επί των αγροτών.

δεκάτιζε ο ίδιος ο *βοεβόδας* τα χωράφια, διέβλεπε για τους αγρότες της Χώρας μία εκμετάλλευση παρόμοια με αυτή που υφίστατο ο αγροτικός κόσμος της αυτοκρατορίας ή απλά ανησυχούσε για το δικό της αγροδοτικό και κατ' επέκταση διαχειριστικό ρόλο. Ωστόσο, η σκέψη να τα πουλήσουν δείχνει ότι έχει επίγνωση του γεγονότος ότι η υφιστάμενη κατάσταση δεν ήταν ούτε νόμιμη ούτε αρεστή στα αγροτικά στρώματα, συνάμα δε επικίνδυνη για το ίδιο το προνομιακό καθεστώς της Χώρας. Ουσιαστικά, η ηγετική ομάδα της Χώρας καλυπτόμενη από το σύστημα φορολόγησης είχε μετατραπεί η ίδια σε εκμεταλλεύτρια τάξη, τμήματος των αγροτών της. Μάλιστα, από τη στιγμή που μπορούσε να πουλά ορισμένα κτήματα σαν να ήταν ιδιοκτησία της, συμπεραίνουμε ότι είχε προχωρήσει στην ιδιοποίηση αυτών δημιουργώντας, έτσι, ένα ορεινό τσιφλίκι. Η εξαίρεση από την πώληση της «μπάρας» του Μαλακασίου, που ήταν η αποδοτικότερη γεωργική περιοχή της Χώρας, αποτελεί ένδειξη ότι οι προύχοντες του Μετσόβου δεν θεωρούσαν συμφέρουσα την αποκοπή τους από την εκμετάλλευση της συγκεκριμένης περιοχής. Εφόσον ως χριστιανοί δεν μπορούσαν να αποκτήσουν κτηματική περιουσία στον κοντινό Θεσσαλικό κάμπο, τους απέμενε η περιοχής της Χώρας όπου μέσω της διαχείρισης του *βοϊβοδαλικίου* μπορούσαν να καταστήσουν τους εαυτούς τους αγροδότες στα πιο εύφορα κομμάτια αυτού του ορεινού τόπου και σταδιακά να μετατραπούν σε γαιοκτήμονες. Δεν είναι τυχαίο ότι στα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι γόνοι των αρχοντικών οικογενειών του Μετσόβου εμφανίζονται ως ιδιοκτήτες της γεωργικής περιοχής του Μαλακασίου.

Το «τζελεπικό» : Τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα οι εμπορικές δραστηριότητες της άρχοντικής κοινωνίας της Χώρας έχουν υπερβεί κατά πολύ τα όρια της οθωμανικής αυτοκρατορίας και καλύπτουν ένα μεγάλο τμήμα του κεντροανατολικού ευρωπαϊκού χώρου. Ωστόσο, παρά τη γεωγραφική διασπορά και την μακροχρόνια απουσία τα αρσενικών μελών της, το Μέτσοβο παραμένει η οικονομική και οικογενειακή τους έδρα. Συνεπώς, ένα τμήμα των εσόδων της διοχετεύεται στην τοπική οικονομία από τους ιδίους ή τις οικογένειές τους ως κοινωνικό ή κερδοσκοπικό κεφάλαιο, με σκοπό τη διατήρηση της κοινωνικής και πολιτικής υπεροχής της «τάξης τους».

Στην πρώτη περίπτωση, δηλαδή στις επενδύσεις που είχαν τη μορφή κοινωνικού κεφαλαίου, σημειώνεται εκείνη την περίοδο μία αξιοσημείωτη μετεξέλιξη. Ενώ σε παλαιότερες εποχές είχαν μία σαφή θρησκευτική απόχρωση, τώρα αποκτούν μία περισσότερο εκκοσμικευμένη μορφή και τα έργα κοινωνικής

ευποιίας διαφεύγουν πλέον από τον πλήρη έλεγχο της εκκλησίας[259]. Αυτή η μεταστροφή συνδέεται έμμεσα και με το φαινόμενο του ευεργετισμού όπως αυτό εμφανίζεται κατά τα τέλη του 19ου αιώνα στο νεοελληνικό κράτος[260].

Όσον αφορά τη δεύτερη περίπτωση, δηλαδή τα κεφάλαια που εισέρεαν στην Χώρα για κερδοσκοπικούς λόγους, ένα σημαντικό τμήμα τους ανακυκλώνονταν γύρω από τις επενδυτικές ευκαιρίες που προσέφερε το ειδικό καθεστώς της. Ας μην ξεχνάμε ότι βρισκόμαστε σε μία εποχή όπου κάθε δημόσια πηγή εισοδήματος του οθωμανικού κράτους ενοικιαζόταν με σκοπό την αποκομιδή κερδών. Η Χώρα, όχι μόνο δεν αποτέλεσε εξαίρεση σε αυτό το φαινόμενο, αλλά, ουσιαστικά ήταν μία μικρογραφία του οθωμανικού τρόπου διαχείρισης των εσόδων, με τη διαφορά ότι είχε καταφέρει να κρατήσει μακριά τους Οθωμανούς εκμεταλλευτές εξασφαλίζοντας έτσι ελεύθερο χώρο για ανάλογη δράση των εύπορων κατοίκων της. Εκτός από το *αμιλίκι* και το *βοιβοδαλίκι*, το σύστημα εξουσίας της Χώρας προσέφερε και άλλα πεδία επικερδών επενδύσεων, τα οποία, ωστόσο, δεν εμφανίζονται συχνά στις πηγές. Όπως είδαμε παραπάνω, ένα τέτοιο πεδίο συνιστούσε η χρηματική περιουσία της τοπικής εκκλησίας, η οποία, όπως γνωρίζουμε, υπήρξε συνδιαχειριστής του πολιτικού συστήματος της Χώρας. Όσον αφορά δε τα κέρδη που αποκομίζονταν μέσω της διαχείριση του φόρου, δεν μπορώ να μην αναφερθώ σε μία από τις παλιότερες, αλλά σημαντικότερες, φορολογικές επιβαρύνσεις του αγροτικού εισοδήματος, η οποία υπήρξε παράγοντας κοινωνικών εξελίξεων όχι μόνο στην περιοχή της Χώρας, αλλά και σε ολόκληρο τον χώρο της Πίνδου..

Γνωρίζουμε ότι η ένταξη των ορεινών πληθυσμών της βαλκανικής χερσονήσου στο οσμανικό κρατικό σύστημα βασίζονταν συχνά στην πρακτική της παραχώρησης ειδικών καθεστώτων. Αυτή η τακτική αποσκοπούσε στην άνευ φθοράς δυνάμεων υποταγή τους, τη χρησιμοποίησή τους ως παραστρατιωτικά σώματα για τη διαφύλαξη διαβάσεων και ευρύτερων ορεινών ζωνών από ληστρικές ή άλλες ένοπλες ομάδες, καθώς και στην ένταξη της κτηνοτροφικής τους παραγωγής στους μηχανισμούς εφοδιασμού του κράτους [261]. Έχοντας, λοιπόν, το οθωμανικό κράτος κάθε λόγο να διατηρήσει αυτούς τους πληθυσμούς στις ορεινές τους κοιτίδες έπρεπε

[259] Κατά τη διάρκεια του 19ο αιώνα η παρουσία της οθωμανικής εξουσίας στην περιοχή αφαιρεί σταδιακά τον πολιτικό ρόλο της άρχουσα ομάδας, η οποία αντλεί πλέον κύρος μόνο μέσα από τη διαχείριση των «λάσων», δηλαδή του συσωρευμένου ευεργετικού κεφαλαίου.
[260] Δεν είναι τυχαίο ότι μερικοί εκ των σημαντικότερων εθνικών ευεργετών της Ελλάδας ήταν γόνοι του ανωτέρου κοινωνικού στρώματος του Μετσόβου.
[261] Βλ. Ν. Τοντόρωφ, *Η Βαλκανική πόλη*, τόμ. Α΄, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σ. 66, 68-69, 127.

να προβλέψει, ώστε να μη θιγούν οι βασικοί τους διατροφικοί πόροι, κάτι που ουσιαστικά σήμαινε εξαίρεση της αγροτικής τους παραγωγής από τακτικές φορολογικές απαιτήσεις[262]. Αν και το ανωτέρω ιστορικό σχήμα στηρίζεται κυρίως σε αφηγηματικές πηγές, η κατοπινή πληθυσμιακή και οικονομική πορεία των οικισμών της Πίνδου δείχνει ότι δεν είχαν υποστεί τις συνέπειες μίας πλήρους ενσωμάτωσής τους στο τιμαριωτικό σύστημα[263]. Μία τέτοια ένταξη, δύσκολα θα δημιουργούσε δυναμικές ανάλογες με αυτές που μετέτρεψαν τους γεωργικούς οικισμούς και τις κτηνοτροφικές *κατούνες* του μεσαίωνα σε ορεινές πολίχνες, κέντρα βιοτεχνίας και πατρίδες εμπόρων. Αν αναζητήσουμε την αιτία αυτής της εξέλιξης, πρέπει πρωτίστως να στραφούμε προς το κτηνοτροφικό προϊόν για δύο κυρίως λόγους. Πρώτον, η μεταχείριση της κτηνοτροφίας από το οθωμανικό φορολογικό σύστημα ήταν τέτοια που την προστάτευσε από τις αποδιαρθρώσεις, που συνήθως εντοπίζουμε στις υπόλοιπες αγροτικές δραστηριότητες[264]. Υπενθυμίζουμε ότι το οθωμανικό κράτος δημιούργησε χωριστό μηχανισμό για τη διαχείριση του κτηνοτροφικού φόρου. Προφανώς, η ίδια λογική το ώθησε να προστατέψει και του φορείς της κτηνοτροφίας μέσω των ειδικών καθεστώτων που παραχώρησε στον ορεινό χώρο[265]. Δεύτερον, οι κτηνοτροφικοί πληθυσμοί, μέσω του προϊόντος τους, μετατρέπονται σε παραγωγική δύναμη της αυτοκρατορίας, εμπλέκονται στο μηχανισμό απόδοσης του κτηνοτροφικού φόρου και διεισδύουν στην κρατική υπηρεσία εφοδιασμού της

[262] Οι φορολογικές απαλλαγές δεν αποσκοπούσαν τόσο στην εξασφάλιση διατροφικών πλεονασμάτων, όσο στη διασφάλιση της παραγωγής από αυθαίρετες απολήψεις των φυσικών νομέων του οθωμανικού φορολογικού συστήματος.

[263] Το φαινόμενο αυτό εντοπίζεται και σε άλλες, εκτός της Πίνδου, κτηνοτροφικές περιοχές. Ο Leake περνώντας από το ορεινό χωριό Tomor, κοντά στο Μπεράτι της Αλβανίας σημειώνει : « *Το χωριό κατοικείται εξ ολοκλήρου από κτηνοτρόφους της Μουζακιάς όπου μένουν εδώ κατά την διάρκεια των μηνών Ιούνιος, Ιούλιος, Αύγουστος και Σεπτέρμβριος και μετά επιστρέφουν στους βοσκότοπους και τα χειμερινά χωριά στην πεδιάδα. Μερικά από αυτά τα άτομα κατέχουν χιλιάδες κεφάλια από βοοειδή και πρόβατα από τα οποία γίνεται βούτυρο και τυρί και καματερά βόδια εκτρέφονται για να προμηθεύουν την Ρούμελη, Αλβανία και Ελλάδα. Οι βοσκοί της Μουζακιάς είναι κυρίως Βλαχιώτες στην καταγωγή αλλά μιλούν και τις δύο γλώσσες Βλαχικά και Αλβανικά. Ένας Bolu-Bashi (αρχηγός φρουράς) κατοίκησε στο Tomor αλλά δεν είχε ανεξάρτητη εξουσία από τους πρωτεύοντες* ». Βλ. W. M. Leake, *ό.π.*, vol. 1, σ.352.

[264] Βλ. Σ. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην τουρκοκρατία (ΙΕ-ΙΣΤ΄αι.)*, *ό.π.*, σ. 57-58.

[265] Η οθωμανική πρωτεύουσα ήταν ένα τεράστιος καταναλωτής κτηνοτροφικών προϊόντων, γι' αυτό ο απρόσκοπτος εφοδιασμός της απαιτούσε μία σχετική προστασία του συγκεκριμένου οικονομικού κλάδου. Στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα χρειαζόταν σχεδόν 200.000 βόδια, 4.000.0000 πρόβατα, 3.000.0000 αρνιά (για την ακρίβεια 3.965.760 και 2.877.400 αντίστοιχα) και 12.904 καντάρια λιωμένο βούτυρο, δηλαδή γύρω στους 7 τόνους. Βλ F.Braudel, *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλλίπου Β΄ της* Ισπανίας, μτφ. Κ. Μιτσοτάκη, εκδ. Μ..ΙΕ.Τ., τόμ. Α΄, σ. 429. Η. Inalcik, *Η οθωμανική αυτοκρατορία. Η κλασσική εποχή 1300- 1600*, *ό.π.*, σ. 249-250.

αυτοκρατορίας[266]. Συνεπώς, αποκτούν μία αναβαθμισμένη σχέση με το κράτος, η οποία τους δίνει δυνατότητες πρόσβασης ή παρέμβασης στην κρατική μηχανή, γεγονός που συντηρεί αλλά και υποκινεί τη διεκδίκηση μία εντονότερης οικονομικής παρουσίας, η οποία πραγματώνεται κατά την εξέλιξή της ως μία διευρυμένη εμπορική δραστηριότητα. Διαμορφώνεται, έτσι, το μοντέλο της ορεινής κτηνοτροφικής πόλης, η οποία συμμετέχοντας στον τρόπο οργάνωσης και παραγωγής του οθωμανικού κόσμου, διεκδικεί την ανάπτυξή της, μέσω της εμπορική διαδικασίας, ξεκινώντας με τη μεταφορά της πρώτης ύλης και την έξοδό της στις μεταφορές[267]. Αυτή η μετεξέλιξη των οικισμών της Πίνδου σε δυναμικές ορεινές πολίχνες βρίσκει μία από τις καλύτερες εφαρμογές της στην περίπτωση του Μετσόβου. Οι Τούρκοι εντοπίζοντας, εξ αρχής, μία μεγάλη κτηνοτροφική παραγωγή[268] προσπάθησαν να την εντάξουν στους μηχανισμούς προμήθειας του κράτους, γεγονός που ενέπλεξε σταδιακά και ορισμένα τμήματα του τοπικού πληθυσμού. Μέσω της διαδικασίας απόσπασης και απόδοσης της κτηνοτροφικής προσόδου, η οποία άφηνε αρκετά περιθώρια δημιουργίας νόμιμων ή παράνομων εσόδων, οι εισπράκτορες του κτηνοτροφικού φόρου εξελίσσονται σε ανθρώπους του πλούτου, συνεπώς και μέλη της ομάδας που διαχειρίζεται το καθεστώς της Χώρας. Τα πρόσωπα που εμπλέκονται στο μηχανισμό εφοδιασμού του κράτους αλλά και γενικά οι ιδιοκτήτες κτηνοτροφικού κεφαλαίου, εμφανίζονται στις πηγές της Χώρας αποστασιοποιημένα από την κτηνοτροφική κοινωνία ή τους ρόλους που αυτή επέβαλε στη φυσική της ηγεσία. Δεν είναι τσέλιγκες, αλλά έμποροι που επενδύουν στην κτηνοτροφία[269]. Είναι αυτοί που διατηρούν επαφές με τον κρατικό μηχανισμό στην Κωνσταντινούπολη και φροντίζουν για τη συνεχή ανανέωση των προνομίων της Χώρας. Τέλος, είναι οι ίδιοι που συναπαρτίζουν την ηγετική της ομάδα και διαχειρίζονται το καθεστώς της. Αναφερθήκαμε ήδη στην οικογένεια Φλόκα, ως ένα παράδειγμα οικογένειας της άρχουσας κοινωνίας, η οποία αντλούσε εισοδήματα από

[266] Ο Pouqueville αναφέρει ότι κάθε άνοιξη οι Βλάχοι κτηνοτρόφοι συγκεντρώνονταν στο Ζάρκο της Θεσσαλίας, ένα πέρασμα ταξιδιωτών και καραβανιών, προκειμένου να μεταβούν στην Κωνσταντινούπολη, για να πουλήσουν τα κοπάδια που εκτρέφαν στα βοσκοτόπια της Θεσσαλίας και των βουνών της. Βλ. F. C.H.L. Pouqueville, *ό.π.,* σ. 254.

[267] Β. Ρόκου, *Συμβολή στην μελέτη της κοινωνίας του κτηνοτροφικού* χωριού, διδακτρική διατριβή, Γιάννενα 1983, σ. 66-89.

[268] Όπως είδαμε στην απογραφή του 1454, η περιοχή του Μετσόβου πλήρωνε το μεγαλύτερο ποσό κτηνοτροφικού φόρου, εντός του σαντζακίου των Τρικάλων.

[269] Είναι ταυτόχρονα κτηνοτρόφοι, προμηθευτές του κράτους, ζωέμποροι, έμποροι πρώτων υλών, αλλά και μεταφορείς.

την εκμετάλλευση της κτηνοτροφικής προσόδου. Διερευνώντας, ωστόσο, την περίπτωση της οικογένειας Ντάσιου μπορούμε να αντιληφθούμε καλύτερα την εμπλοκή των *τζελεπήδων* στην διαχείριση του φορολογικού συστήματος της Χώρας. Στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα όχι απλά ανήκει στην αρχοντική κοινωνία, αλλά και στελεχώνει μόνιμα την ηγετική της ομάδα. Το 1770 ένα μέλος της οικογένειας Ντάσιου δανείζει στις αρχές της Χώρας από κοινού με ένα άλλο πρόσωπο 3000 γερά γρόσια, προκειμένου να πληρωθεί το *βοϊβοδαλίκι*. Οι δανειστές υπογράφουν τέσσερις «πόλιτζαις», δηλαδή τέσσερις αποδείξεις πληρωτέες στην Κωνσταντινούπολη από δικό τους άνθρωπο στον εκεί αντιπρόσωπο της Χώρας[270]. Η δυνατότητά τους να διαθέτουν κεφάλαια στην Κωνσταντινούπολη και η συχνή μετάβασή τους εκεί[271] υποδεικνύει εμπορικές πράξεις, οι οποίες αποσαφηνίζονται εν μέρει σε μία επιστολή του 1777, με την οποία η Χώρα ενημερώνει τους αντιπρόσωπους της στην Πόλη ότι *« διά τα άσπρα οπού μας γράφεται ιδού οπού διορίζουν οι κυρ ντασάδες τόν καρα ιωάννην εμβαίνωντάς του από τά κριάρια να τα πληρώση όλα »* [272]. Παρατηρούμε, εδώ, ότι οι «Ντασιάδες»[273] δανείζουν και πάλι μέσω του εκπροσώπου τους στην Κωνσταντινούπολη τη Χώρα, προκειμένου να αποπληρώσει το *βοϊβοδαλίκι*, ωστόσο, διευκρινίζεται ότι πρόκειται για χρήματα προερχόμενα από την πώληση ζώων. Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, ότι έχουμε να κάνουμε με *τζελεπήδες*, δηλαδή με ανθρώπους που εμπλέκονται στο μηχανισμό εφοδιασμού του οθωμανικού κράτους[274]. Η περίπτωσή τους αποτελεί ένα κλασσικό παράδειγμα για τον τρόπο που το οθωμανικό κράτος οργάνωνε την παραγωγή. Όντας ο αποκλειστικός ιδιοκτήτης των πόρων, κατευθύνει μέσω των υποχρεωτικών εισφορών ένα σημαντικό τμήμα αυτών προς ικανοποίηση των καταναλωτικών αναγκών των κυρίαρχων τάξεων, γεγονός που δεν αφήνει περιθώρια στο ελεύθερο εμπόριο να μετατρέψει το παραγόμενο προϊόν σε μοχλό οικονομικής ανάπτυξης. Ωστόσο, η ανάγκη ύπαρξης ενός ευέλικτου σώματος που να προμηθεύεται και να παραδίδει σε λογικούς χρόνους τον απαιτούμενο προς κατανάλωση αριθμό ζώων, επέτρεψε σε κατοίκους των κτηνοτροφικών περιοχών να

[270] Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.*, σ. 57-58.
[271] Σύμφωνα με τις πηγές, μεταβαίνουν τακτικά στην Κωνσταντινούπολη όπου παραμένουν για μεγάλα χρονικά διαστήματα, συχνά δε δρουν και ως αντιπρόσωποί της Χώρας.
[272] Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.*, σ. 77.
[273] Όποτε οι πηγές αναφέρονται στο σύνολο των μελών της οικογένειας τα προσδιορίζουν με τη λέξη Ντασιάδες.
[274] Κατά τον Pouqueville, οι *Τζελέπηδες* είναι κρατικοί εισπράκτορες που ήταν επιφορτισμένοι με την είσπραξη σε είδος φόρων που επιβάλλονταν στα κοπάδια των προβάτων. Βλ. F. C.H.L. Pouqueville, *ό.π.,* σ. 351, σημ.2.

αναμιχθούν στο ζωεμπορικό κύκλωμα και να αποκτήσουν πλούτη. Έτσι, δημιουργήθηκε ένα μεταπρατικό σώμα άμεσα εξαρτώμενο από τον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής, το οποίο αντιλαμβανόμενο τα περιθώρια κερδοσκοπίας που υπήρχαν στο σύστημα εφοδιασμού της αυτοκρατορίας, συχνά μετατρέπονταν σε έναν ακόμα μηχανισμό εκμετάλλευσης του αγροτικού κόσμου. Μία αμυδρή γνώση των διαστρεβλώσεων και αδικιών που γεννούσε η εκμετάλλευση των κτηνοτροφικών προσόδων από τους διαχειριστές του αποκομίζουμε από σχετική επιστολή, που στέλνουν το 1772 οι «εν Κωνσταντινουπώλει μετσοβίτες » προς τους προεστούς της πατρίδας τους. Μεταξύ άλλων διαβάζουμε: *« ..και διά όνομα του θεού πρέπει ενας στον αλον να πιγενετε σιμφονος ομονηασμενη οτι τα σκυσματα δεν ηνε καλά μαλιστα αφανισμος οπου με τη διχόνοια εχαλάστηκαν μεγάλες πολιτίες κε όχι ενα μετζοβο κε ο θεός να σας δοση νησαφι κε να έχετε ομονηα αναμεσον σας οτι βλέπομεν ενα πράγμα αναποδον εις τους λόγους σας δια να μην εχετε ομονηα κε αγάπη κε δια τουτο σας επηραν ο κοσμος εις το μεζελικι κε σας ετζαλαπατησαν κε τα μαντριά σας ο σουητζήμπασης πολιχρόνης γκήνου ομως καθος μου λέγει αυτος με εκατο ορκους αυτός δεν εφτεγη ρίχνη το φόρτομα απανου εις τον κυρκον του ντασιου οπου αυτος εγηνεν η ετια κε επατισε τα μαντρια τον μετζοβιτον οπου περασαν τόσοι σουητζηδες κε τοσα χρονια κε δεν επιραχθηκαν τα μαντρια τον μετζοβιτον κε τορα οπου εγηνεν σουητζης*[275] *ο ανοθεν κυρκος εκαμεν κακυσματα πολα αγνοστα κε με τρελα το εκαμεν κε ανισος κε ερχουνταν εδο φετο εβρισκεν τον δεμονα του μονον δεν ηλθεν κε τον φλοκα κε σιντροφιαν τους ετεργηασαμεν με τον κυρ πολιχρονην κε τους επλεροσεν τα οσα προβατα τους ηχεν παρη ο τζομαγκας τους τα επλεροσεν προς αςλλανια 260*: *το ενα κε ο πολιχρόνης με τον τζομαγκα ας καμουν αυτι αναμεσον τους οτι θελησουν κε ετουτο σας λεγομεν φετο εγηνεν οτι εγηνεν μονον δια το ομπρος να εχετε ομονηα αναμεσον σας οπου οπιος σουητζης εχι να ελθι κατου κε αν ισος κε θελιση να πιραξι τα μαντρια σας να σταθητε ολοι σας επι πονου να απαντιθιτε οτι η βασιληα δεν τους δινουν φερμανη να παρουν τα προβατα του κοσμου με το ζορη να τους τα πλεροσουν*

[275] Από το τουρκικό sayici, sayaç = μετρητής. Παράβλεπε και τη ρουμανική λέξη saigiu ή saegiu, η οποία δήλωνε τον υπάλληλο της Οθωμανικής Πύλης, που ήταν υπεύθυνος για τη συγκέντρωση του κτηνοτροφικού φόρου και κατ' επέκταση κάθε όργανο της εξουσίας, που μετρούσε τα πρόβατα για αυτόν το σκοπό. Βλ. *Dicţionarum Explicativ al Limbi Române*, Academia Română, Bucureşti 1998, σ. 942, 943. Στην ανατολική πλευρά του Μετσόβου υπάρχει η τοποθεσία padea a yramaticuli (το πλάτωμα ή σιάδι του γραμματικού), η οποία ωφείλει την ονομασία της στο γεγονός ότι εκεί γινόταν από εντεταλμένο όργανο της Χώρας η καταμέτρηση των κοπαδιών που ερχόταν από Θεσσαλία, προκειμένου να φορολογηθούν. Βλ. Γ. Πλατάρης, *Το Σημειωματάρι ενός Μετσοβίτη 1871*, *ό.π.*, σ. 157. Αργότερα οι κοινοτικοί μετρητές της Χώρας έφεραν την ελληνογενή ονομασία metridžadzî.

παρακατου το φερμαν τους τους γράφη ε τερ παλα σης λεν κε πρεπει ολη σας να σταθητε επι πονου να βοηθηθιτε κε ανισος κε ακολουθηση το εναντιον εμποριτε να παρετε κε ηλιαμια από τον μουλα της λάρισας κε απο τον κατι του τρικαλου κε θελι παρθη το χακι του καθενος ομος δεν το πιστεβο να ακολουθηση καθος ακουλουθισεν φετο με τον τζομαγκα εθελησεν να διξι τιν αντριαν του εις τους μετζοβιτες κε οχι αλο .. ..».

Το γεγονός που περιγράφεται στο κείμενο δεν συνέβη στους βοσκότοπους του Μετσόβου, αλλά στα χειμαδιά[276]. Επίσης, τα πρόσωπα που αναφέρονται είναι όλοι μετσοβίτες και ο τρόπος που ενεργούν δείχνει ότι έχουν αναλάβει τη διαχείριση κάποιου κτηνοτροφικού φόρου. Μεταξύ αυτών, αναφέρεται και ο Κύρκος Ντάσιος ένα από τα ισχυρά μέλη της ομώνυμης οικογένειας, αλλά και ένας από τους ισχυρότερους προεστούς της Χώρας στο διάστημα μεταξύ 1770-1800. Με δεδομένο το γεγονός ότι η παραπάνω οικογένεια προμηθεύει με ζώα την Κωνσταντινούπολη αντιλαμβανόμαστε ότι πρόκειται για *τζελεπήδες* ή αντιπροσώπους *τζελεπήδων*, οι οποίοι αποσπούν αυθαίρετα μεγαλύτερο αριθμό ζώων, από όσο όριζαν τα φιρμάνια.

Όπως είδαμε παραπάνω, στο *βοϊβοδαλίκι* δεν περιλαμβάνονταν κάποιος κτηνοτροφικός φόρος, παρά μόνο η πληρωμή δασμών για τη χρήση των θερινών βοσκοτόπων. Ωστόσο, σε τοπικές πηγές εντοπίζουμε συχνά τη λέξη *τζελεπής*[277]και *τζελεπικό*[278], γεγονός που πιστοποιεί την απόδοση κτηνοτροφικού φόρου, μόνο που η διαχείριση του υπάγονταν σε ανεξάρτητο από το *βοϊβοδαλίκι* μηχανισμό, γι' αυτό και δεν αναφέρεται στα συμφωνητικά που συνάπτονταν μεταξύ της Χώρας και του εκάστοτε *ελτιζαμτζή*. Θα ήταν, άλλωστε, περίεργο το οθωμανικό κράτος να άφηνε μία τόσο σημαντική κτηνοτροφική παραγωγή, όπως αυτή της Χώρας, εκτός του συστήματος εφοδιασμού του κράτους. Μάλιστα, μεταξύ των «συνετίων» που κατείχε εντοπίζουμε και ένα ειδικό φιρμάνι «*διά το προβατονόμι* », γεγονός που πιστοποιεί ότι και σε αυτό το θέμα είχε υπάρξει κάποιος ευνοϊκός διακανονισμός μεταξύ της Χώρας και του Οθωμανικού κράτους[279].

[276] Στην κτηνοτροφική ορολογία του Μετσόβου ο όρος μαντρί ή mandră αφορά αποκλειστικά τους καταυλισμούς των χειμαδιών.
[277] Εντοπίζουμε ήδη από το 1708 αναφορές σε εισφορές προς *τζελεπήδες*. Βλ. Κατάστιχο οικογένειας Βενέτη σ. 11.
[278] Σε επιστολή του 1759 γίνεται σαφής αναφορά στο *τζελεπικό* που πληρώνει η Χώρα. Βλ. Γ. Πλατάρης, *Κώδικας Χώρας Μετσόβου των ετών 1708-1907*, σ. 13.
[279] Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.,* σ. 47.

Ο iştira του κρασιού: Μία ακόμη χαρακτηριστική περίπτωση εκμετάλλευσης της τοπικής αγροτικής παραγωγής από την άρχουσα κοινωνία της Χώρας εντοπίζουμε σε μία σειρά επιστολών του έτους 1793, όπου αναφέρονται στην «*υπόθεσιν του κρασίου της χόρας*». Στα τέλη του 18ου αιώνα σε όλη την οθωμανική αυτοκρατορία είχε επιβληθεί ο resm-i zecriye μία εισφορά, η οποία επιβάρυνε τα προϊόντα της αμπελουργίας[280]. Πολύ πιθανόν, η επιβολή του ανώτερου δασμού να οδήγησε το 1793 τους αντιπροσώπους της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη ενώπιον του «σαράπ ναζήρη», δηλαδή του υπεύθυνου κρατικού υπαλλήλου της οθωμανικής αυτοκρατορίας για τα κρασιά, όπου και του καταβάλουν 520 γρόσια, επικυρώνοντας εκ νέου κάποια έγγραφα που κατείχε η Χώρα σχετικά με αυτήν την υπόθεση. Προφανώς, πρόκειται για το «*φερμάνι δια το ιστεράν*» [281] , το οποίο καταγράφεται στον κατάλογο των «συνετίων» της Χώρας [282] , ή τα δύο φιρμάνια για τον *« υστεράν και μπητερμά του κρασιού*» που έχει στην κατοχή της η Χώρα, σύμφωνα με μία επιστολή του 1800. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι οι μετσοβίτες βασιζόμενοι και πάλι στα σουλτανικά έγραφα και τις διασυνδέσεις τους με τους ανώτερους Οθωμανούς αξιωματούχους διακανόνισαν, ώστε οι επιβαρύνσεις επί της αμπελουργικής τους παραγωγής να περιοριστούν στην κατ' αποκοπή καταβολή ενός ποσού 520 γροσιών, δηλαδή σχεδόν ενός μόνο πουγκιού, προφανώς σε ετήσια βάση. Παράλληλα, επικύρωσαν εκ νέου δύο σουλτανικά έγγραφα που διέθετε η Χώρα, τα οποία την απάλλασσαν από οποιαδήποτε απαίτηση εγείρονταν επί της αμπελουργικής της παραγωγής από τους επαρχιακούς αξιωματούχους. Ωστόσο, όπως αποκαλύπτεται σε επιστολή που συντάχθηκε τον Απρίλιο του 1793 από τον Τριαντάφυλλο Κώνστα Μαργαρίτου επίτροπο της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη, ο δασμός που επέβαλε η αυτοκρατορία επί των κρασιών μετατράπηκε στα χέρια της άρχουσας ομάδας ένα

[280] Επιβάρυνε στο ελεύθερο εμπόριο κάθε οκά κρασιού με 2 παράδες και κάθε οκά ρακιού με 4 παράδες. Βλ. *Tableau de nouveaux réglements de l' empire Ottoman*, composé par Mahmout Rayf Effenti, Constantinople 1798, σ. 13, *Voyage en Gréce* de Xavier Scrofani, Sicilien fait en 1794 et 1795 traduit de l' Italien par F.G. Branvillain, Vol. 3, Paris-Strassburg 1801, σ. 107, Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.,* σ. 81.

[281] Η πρακτική του iştira συνίστατο στην αναγκαστική πώληση μέρους της παραγωγής στο κράτος σε τιμές που επιβάλει το ίδιο.

[282] Ο όρος «συνέτια» ανφέρεται στα επίσημα έγγραφα που, κατά καιρούς, είχε εκδώσει η οθωμανική εξουσία σχετικά με τη Χώρα. Τα πρωτότυπα αυτών των εγγράφων φυλάσσονταν στη « μπάγκα» της Αγίας Παρασκευής. Υπεύθυνοι για τη φύλαξή τους ήταν οι επίτροποι της εκκλησίας, οι οποίοι, όπως γνωρίζουμε, ήταν μέλη της άρχουσας ομάδας. Σύμφωνα με έγγραφο του 1790, η Χώρα κατείχε τα εξής συνέτια : *«1: το ιλτιχάκι της λιβαδιάς, 2: χατ σερίφια, 1: φερμάνι δια τα σύνορα, 1: νέζερι χοζέτι φερμάνι, 1: φερμάνι δια την χρυσοβίτζαν, 1: φερμάνι δια τον ιστεράν, 1: φερμάνι δια το προβατονόμ, 1: νιζάμι φερμάνι, 2 : καΐδια από τα χατ σερίφια, 1: μαχτού φερμάνι »* Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.,* σ. 85.

ακόμα μέσο για αθέμιτο πλουτισμό της. Το αυστηρό και έντονο ύφος που χρησιμοποιεί ο συντάκτης της επιστολής προς τους προεστούς, καταδεικνύει ότι οι τελευταίοι αυθαιρετούσαν εις βάρος του αγροτικού κόσμου και είχαν προκαλέσει μεγάλη δυσαρέσκεια στα κατώτερα στρώματά της Χώρας[283]. Ο γλαφυρός και συνάμα αποκαλυπτικός τρόπος με τον οποίο καταγράφεται μία σημαντική πτυχή της κοινωνικής πραγματικότητας της Χώρας, λίγο πριν εκπνεύσει ο 18ος αιώνας, μας υποχρεώνει να παραθέσουμε ολόκληρη την επιστολή.

«Το παρόν δοθήτο εις το κοινόν μετζοβητών : ~

Τους τιμιοτάτους μεσόβου προεστούς αδελφικός ασπάζομαι κ΄ εις όλην την κοινότητα . 1793 απριλίου 18 κονσταντινόπολλοι.

με το παρόν έρχομαι να σας φανερόσο τα όσα ακολουθούν να γίνονται εδό από τους εβρεθέντες συνπατριότες μας δια όσα παράνομα ακολουθούν αυτού από εσάς τους προεστότας αν αλιθέυουν τα όσα ήκουσα, κ΄ τα όσα μερική με γράφουν ότι τάχα το κρασή να το κάμεται μονοπόλιο κ΄να σφαλήσεται την πτοχολογία οπού καθένας επουλούσε από μίαν οκάν κρασή ή ρακή κ΄ με αυτό κιβερνούνταν κ΄ ότι όπιος ήθελεν πάρη κρασή από άλλα σίνορα κ΄ήθελεν το φέρη εις μέσοβον ή να το πουλήση του μπαλταδόρου σας ή αν ήχαι σκοπόν να το πουλήση αλού εις άλλα σίνορα να πλιρόσι ένα γρόσι εις το φόρτομα τον μπαλταδόρον κ΄ αν μεν έχη ούτος κακά κ΄ανάποδα το μεταχηριστήκεταν ότι δεν ηξεύρεται που πηγένη αυτό : η βασιλεία εδιόρισεν ένα ημπρούκι το οποίον εις κάθε πολιτίαν της επικρατίας του το πλιρόνουν αφεύκτος κ΄ εσοίς προσθέτεται κ΄ ένα άλλο ημπρούκη, εις κάθε φόρτομα ένα γρόσι, αυτό μόνο το σφάλμα φθάνη σας αν το νιόση το ντοβλέτι κ΄ένα ακόμοι ακούο ότι τάχα από πάνου εις το σπήτη ντουλίτζη μεταξή της κιάτρας κου κόρνιι οπού ητον ο δρόμος αφού στέκη αυτό το χοριό να εκτίσεται εργαστήριον εις το να πουλιθή το κρασή κ΄ εσφαλίσεται τον δρόμον τον βασιλικόν κ΄ αν μεν είναι αλήθια ηξεύρετέ το ότι ο δρόμος ποτές δεν σφαλή. ήθελα να σας στήλο τον φετουφάν κ΄ να το καταλάβετε κ΄ αν μεν πάλην αλιθεύη κ΄ το εκτίσεταν μία όρα αρχήτερα να το γκρεμήσεται ότι μέλη να έλθη μουπασήρης με φετουφάν ή φερμάνη εις το να το γκρεμίση κ΄να χαλάσεται κ΄αυτό το μπάλτο να αφίσεται εις την πτοχολογιάν ος κ΄το πρότον . εγό εδό να πηγένο να φηλήσο λαιριά ποδάρια δι αυτό ξεκόψτε εις την αυτήν το μεν οπού αν άφινα να έλθουν να μετρίσουν τα

[283] Κατά το συντάκτη της επιστολής, αυτό το γεγονός διέλυε την κοινωνική συνοχή της Χώρας, πράγμα πολύ επικίνδυνο σε μία εποχή αρκετά δύσκολη για τη διατήρηση του προνομιακού της καθεστώτος.

κρασιά σας δεν σας έφθαναν ούτε δέκα πουγγία κ΄τέλος τα πεντακόσια γρόσια δεν ημπορέσεται να κάμεται ένα δευτέροι εις όσα στρέματα αμπέλια είναι εις μέσοβον όσον κ΄ εις τους μαχαλάδες ότι ήθελεν πέση εις κάθε στρέμα να τα πλερόση ο κόσμος αλά ηθελίσεται να πάρεται της πτοχολογιάς την βούκα από το στόμα τους διά να κάμη ένας ή δύο πραμάτια την πτοχολογιάν αυτό αν μεν αληθεύη μία φανερά αδικία . κ΄ μίαν δευτέραν προσταγήν σας κάμνω έξο την βασικήν κ΄ έτζη ο κόσμος ο εδό ετούτο ζητά κ΄ έμελεν να σταλθή άνθρωπος αυτού κ ΄μόλης τους εταπίνοσα έος να σας γράψο κ΄να μας δόσεται την ήδησιν μίαν όραν αρχίτερα ότι λάθος είναι κ΄αν το ήχεται κάμει να το χαλάσεται μα αν δεν μου ακούσεται θέλη σας προζενήση μεγάλην ταραχήν κ΄ζιμίαν. σας ακούο ότι τάχα μερική να με κατηγορούν ότι εμοίς αυτόν ακάμαμεν επίτροπον δεν του εδόσαμεν την άδια να κάμη ότι θέλει αλά ότι τον γράψομεν κ΄ότι τους κακοφάνη περή της αλαγής του εξάρχου. αυτό δεν σας επερικάλεσα δια να σας γίνο επίτροπος εγό έος τόρα δια την αγάπην της πατρίδος κ΄της πτοχολογίας εις κάθε δουλίαν, αφίνοντας τες δικές μου δουλίαις έτρεχα φιλόντας ποδιαίς κ΄ δίδοντας κ΄μπαχσίσια εις κάθε καιρόν μάλιστα διά φερμανίον τα έξοδα ακόμοι δεν σας τα γήρεψα αλ' ούτε σας απέρασα κανέναν παράν ούτε κ΄κινοτικόν ούτε διά μπαχσίσια ούτε κόπους διά το χατήρι της πτοχολογιάς . δεν με θέλουν διά επίτροπον ούτε εγό τους θέλο. ας ηξεύρουν όμος ότη η βασιλία θέλη την δικαιοσίνην διά τούτο έστιλεν παντού χάτι σερίφια ότι τα όσα δευτέρια ρίχνονται εις κάθε πολιτίαν με φερμάνη να είναι διορισμένα να εισακούονται τα δε άλλα είναι κακά δοσμένα κ΄ να μην εισακούονται. εις μέσοβον εδιόρισεν η βασιλεία το ντερβένη το οποίον στένη τα μπικτζιάτικα γρόσια χιλιάδες δύο κ΄ έξη χιλιάδες εις τον μουκατά χίλια εις τα αστάρια όπου συμποσούνται όλα ενέα χιλιάδες, πέστε εσείς δέκα ή δόδεκα αυτά είναι τα κανονικά οπού εδιόρισεν η βασιλεία την πτοχολογιά να πλιρόση, εσοίς ρίχνεται ένα δευτέρι πενήντα χιλιάδες. αν σας γηρέψουν λογαριασμόν κατά τα σενέτια οπού έχεται εις το χέρι σας τα βασιλικά χατ σερίφια τι απόκρισιν έχουν να δόσουν ; εγό απορό . λέγουν όμος ότι εδόθισαν εις τους φαγάδες ήγουν μπιτιχαβατζήδες. είναι κακά δοσμένα ή ψέματα . εσοίς έχεται τόσα φοβερά σινέτια εις το χέρι σας, η μπιτιχαβατζήδες σας τρόγουν; κ΄ πως δεν κάμεται ένα ιλιάμι κ΄να το φανερόσεται εις την βασιλείαν; εγό αυτά τα ήκουα πάντα κ΄ τα παράβλεπα πλην εις το εξής θέλο βάλη κ΄εγό την ποδιά μου εις το ζουνάρη όχι ος επίτροπός τους, αλλά ος ένας σινπατριότης κ΄ ος ένας διορισμένος από τους εδό ευρισκομένους με σινέτι βασιλικό, αλλά προσμένο εις την απόκρισίν σας ότι ο κόσμος βοά κ΄ ο χατζή μπεκτάσις έτιμος με ένα παρόμιον του κ΄ με φερμάνη ερχόμενος αυτού

θέλη αρπάξη τον κυρ Ιοάνη κρίκι κ΄κανέναν άλον ακόμη εις το να δόσουν λογαριασμόν δια τα εκατό πουγγιά οπού ρίχνεται δευτέρι κ΄ας προφασίζονται ότι τα έδοσαν εις τους φαγάδες . η βασιλεία ος καθός άνο σας γράφο τα όσα έξο από τα διορισμένα δεν θέλη να τα ηξεύρη κ ηδού οπού σας δίδο αυτήν την ήδησιν διά να μην παραπονεθίτε κ΄να μην μετανοήσεται , έπιτα η στερνή μεταβολή όταν έλθη εις τέτιαν κατάστασιν το πράγμα δεν οφελή κ΄χορής άλο επίταυτού να με αποκριθήται ».

Τριαντάφιλος κόνστα μαργαρίτου[284]

Η επισήμανση του επιστολογράφου ότι αν γινόταν καταμέτρηση της τοπικής οινοπαραγωγής οι δασμοί θα έφθαναν τα «*δέκα πουγγία*», δηλαδή τα 5000 γρόσια, επιβεβαιώνει ότι το ποσό 520 γροσιών που είχε οριστεί να δίνει η Χώρα υπήρξε προϊόν ενός ευνοϊκότατου διακανονισμού μεταξύ των αρχών της και του Οθωμανικού κράτους. Πέραν, ωστόσο, της μαρτυρίας ότι η περιοχή της Χώρας διατηρούσε μία αξιόλογη αμπελουργική παραγωγή, η ανωτέρω επιστολή επιβεβαιώνει πλήρως όσα αναπτύχθηκαν παραπάνω, σχετικά με την τάση της άρχουσας κοινωνίας να χρησιμοποιεί τον φορολογικό και πολιτικό της σύστημα ως μέσο χειραγώγησης της τοπικής αγροτικής παραγωγής, με σκοπό την αποκόμιση ίδιου οφέλους. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο επιστολογράφος ψέγει τους προεστούς, επειδή επιβάλανε υποχρεωτική παράδοση του παραγόμενου ή εισαγόμενου κρασιού σε δικό τους αγοραστή « μ*παλταδόρο* » και μάλιστα σε ειδικό χώρο που έκτισαν επί του κεντρικού δρόμου που οδηγούσε στο Μέτσοβο, προφανώς για να ελέγχουν τα διακινούμενα φορτία. Εύλογα, λοιπόν, ο επιστολογράφος χαρακτηρίζει την παραπάνω ενέργεια «*μονοπώλιο*» και «*πραμάτια*». Αυτή η μονοπωλιακή εκμετάλλευση του κρασιού από την άρχουσα κοινωνία έπληττε άμεσα τα κατωτέρα κοινωνικά στρώματα της Χώρας. Η αμπελουργία ήταν ένας από τους ελάχιστους κερδοφόρους κλάδους της αγροτικής οικονομίας της Χώρας, δεδομένου ότι τα επίπεδα κατανάλωσης του συγκεκριμένου προϊόντος άφηναν περιθώρια εμπορικής εκμετάλλευσης τόσο της τοπικής παραγωγής, όσο και των εισαγόμενων ποσοτήτων[285]. Συνεπώς, η απαγόρευση της

[284] Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.,* σ. 95-97.

[285] Όπως προκύπτει από τις πηγές, καθώς και από τις παραδόσεις της περιοχής, το κρασί δεν ήταν είδος πολυτελείας, αλλά προϊόν ευρείας κατανάλωσης που, εκτός της οινοποσίας, κάλυπτε ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών εκδηλώσεων. Την τοπική κατανάλωση ενίσχυε σε σημαντικό βαθμό η παραμονή στα χάνια της Χώρας πολλών ταξιδιωτών. Έχουμε να κάνουμε, λοιπόν, με ένα αγροτικό προϊόν, το οποίο κατέχει σημαντική θέση στην τοπική οικονομία, στηρίζοντας παράλληλα ένα σημαντικό βιοτεχνικό κλάδο, αυτόν της κατασκευής βαρελιών. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, το γεγονός ότι το κρασί εμφανίζεται στις πηγές και ως απαραίτητο συμπλήρωμα των αμοιβών που δίνονται στα πρόσωπα που εκτελούσαν εργασίες.

ελεύθερης διακίνησης του κρασιού σήμαινε απώλεια πόρων απαραιτήτων για την επιβίωσή των φτωχότερων κοινωνικών στρωμάτων. Επίσης, μέσω της Χώρας, διακινούνταν αρκετά φορτία κρασιού για άλλες μη οινοπαραγωγές περιοχές της Ηπείρου και της Θεσσαλίας[286]. Σημαντικό ρόλο σε αυτήν τη διακίνηση έπαιζαν τα μεταφορικά καραβάνια της Χώρας και η βαρελοποιία της.

Αποκαλυπτικός είναι ο συντάκτης της ανωτέρω επιστολής και ως προς τις αυθαιρεσίες που γίνονταν στα πλαίσια διαχείρισης του *βοϊβοδαλικίου*. Ενώ οι συνολικές εισφορές της Χώρας ανέρχονταν στη χειρότερη περίπτωση στο ποσό των 10.000 ή 12.000 γροσιών, οι προεστοί « *έριχναν δευτέρι* » για 100 πουγκιά, δηλαδή εισέπρατταν 50.000 γρόσια. Ως αιτιολογία γι' αυτήν τη σημαντική επιβάρυνση των κατοίκων χρησιμοποιούσαν το γεγονός ότι δαπανούσαν μεγάλα ποσά στους «*μπιτιχαβατζήδες*», δηλαδή τους Οθωμανούς που εκβίαζαν και αποσπούσαν αυθαίρετα διάφορα ποσά από τη Χώρα ή χρησιμοποιούσαν τα χάνια της, χωρίς να πληρώνουν. Ωστόσο, όπως ο ίδιος ο επιστολογράφος ομολογεί, η αιτιολογία τους ήταν μία χιλιοειπωμένη πρόφαση, δεδομένου ότι η Χώρα κατείχε «*φοβερά σινέτια*», δηλαδή ισχυρά σουλτανικά έγγραφα, που αν ήθελαν, την εξασφάλιζαν από όλες τις αυθαιρεσίες.

γ) Ο 19ος αιώνας και το τέλος του καθεστώτος

Η περίοδος που ακολουθεί φέρνει στο προσκήνιο τον Αλή Πασά, γεγονός που σημαίνει ανατροπή των ισορροπιών που είχαν επιτευχθεί έως τότε μεταξύ της Χώρας και του οθωμανικού κράτους. Αν και τυπικά σέβεται το καθεστώς της δεν παύει να το υπονομεύει σε όλες του τις πτυχές. Εκτός του ότι γίνεται ο αποκλειστικός νομέας της Χώρας, επιβάλει στον πληθυσμό της μερικές δυσβάστακτες επιβαρύνσεις [287].

[286] Σε έγγραφο του 1763 γίνεται αναφορά σε ξένο έμπορο, ο οποίος είχε υποστεί ζημιά από «*ανθρώπους κακούς εις τόπον Μετζόβου*» για «*μερικό αρακίε*». Προκειμένου η Χώρα να αποφύγει την προσφυγή του στα οθωμανικά δικαστήρια του αποδίδει εξοφλητικό έγγραφο με το οποίο τον αποζημιώνει. Αν σε αυτήν την υπόθεση δεν έχουμε περίπτωση ληστείας, τότε πρέπει να υποθέσουμε ότι οι ντόπιοι παραγωγοί ενοχλήθηκαν από το εισαγόμενο ρακί και προκάλεσαν την ζημιά. Βλέπουμε ακόμα μία φορά πόσο λεπτή ήταν η θέση της Χώρας, εφόσον προτίμησε να διακανονίσει χρηματικά τη ζημιά, παρά να μπλέξει με τα οθωμανικά δικαστήρια, μία τακτική που την ακολουθεί πιστά σε όλες τις διαφορές με πρόσωπα, εκτός της Χώρας. Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.*, σ. 17-18.

[287] Ο Leake αναφέρει ότι ο Αλή Πασάς πληρώνοντας στη Βαλιντέ Σουλτάνα ένα μεγαλύτερο ποσό από το προηγούμενο, απόκτησε το «μουκατά» του Μετσόβου και απαίτησε από τους κατοίκους 55 πουγκιά, δηλαδή 27500 γρόσια. Επιπλέον, τους υποχρέωσε να διατηρούν αλβανική φρουρά διοριζόμενη από αυτόν. Μπουλουκμπασήδες, δηλαδή αρχηγοί του ένοπλου σώματος, ήταν ένας

Ωστόσο, αυτές οι εξελίξεις ελάχιστα αγγίζουν την εσωτερική δομή του καθεστώτος. Ο φορολογικός μηχανισμός εξακολουθεί να λειτουργεί με βάση τις μεθόδους που εφαρμόζονταν κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, όπως διαπιστώνουμε σε σχετικό συμφωνητικό του 1821[288]. Από την εισαγωγή του, η οποία αρχίζει με την φράση « *διά της παρούσης ομολογίας φανερώνη η κοινότητα μετζόβου ομού με μαχαλέδες ανήλιο, μαλακάσ, κουτζούφλιανι κ΄μηλέα ότι σήμερον κοινί γνώμη πωλί τον μουκατάν Βοιβοδαλικίου της κοινότητας Μετζόβου του ελτιζαμζή* ...», αντιλαμβανόμαστε ότι η Χώρα και μετά την περίοδο του Αλή Πασά παρέμεινε ένας μουκατάς με το ίδιο εξωτερικό και εσωτερικό πλαίσιο νομής των φόρων, δηλαδή το γνωστό *βοϊβοδαλίκι*.. Παρατηρούμε, όμως, ότι αλλάζει η φρασεολογία και, αντί του όρου Χώρα, εμφανίζεται για πρώτη φορά ο όρος κοινότητα. Η επίδραση των λογίων είναι εμφανής, ωστόσο, αυτή λέξη, όπως και η προγενέστερη Χώρα, εξακολουθεί να εκφράζει τον πρωτεύοντα οικισμό το Μέτσοβο σε αντιδιαστολή με τους άλλους, οι οποίοι αποκαλούνται ακόμη μαχαλάδες. Επίσης, διευκρινίζονται κάποια ασαφή σημεία ανάλογων κειμένων του προηγούμενου αιώνα, ενώ μας δίνονται και ορισμένες άγνωστες ως τώρα πτυχές, αναφορικά με τη φορολόγηση του αγροτικού κόσμου της Χώρας. Η κοινότητα, αφού παραδίδει στον *ελτιζαμτζή* το δεφτέρι του αντίστοιχου έτους, σύμφωνα με τα *συνέτια* που βρίσκονταν στην *μπάγκα* της εκκλησίας, ορίζεται να εισπράξει 70 παράδες από τα πρώτα *«κανίσκια»* και 20 παράδες από τα «*μικρά*», δηλαδή από τα παιδιά και τις χήρες. Αποκαλυπτικό για τα όσα αναπτύχθηκαν παραπάνω, σχετικά με τη φορολόγηση της αγροτικής και κτηνοτροφικής παραγωγής, είναι το παρακάτω απόσπασμα.: « *εχι να πάρι από τους τζελνικάδες όλους διά το δοκόμι γρόσια εκατό κατά την παλιά σινιθιαν ομίος και από τους ανηλλιοταις διά την φαντανα μαρε γρόσια τριαντα πεντε και από τους χαλικιόταις διά την μάνδρα του χοτζα γρόσια τριανταπέντε , να πάρι κ΄από τα αμπέλια του τζίρνου*

Τεπελενιώτης και ο Καπετάνιος Δεληγιάνης ένας ντόπιος. Η δράση του τελευταίου προσώπου και της οικογένειας έμεινε ανεξίτηλη στη μνήμη των κατοίκων της Χώρας μέσα από πλήθος τοπωνυμιών, ιστοριών και τραγουδιών. Αν και η αναφορά του Leake στην Βαλιντέ είναι ιστορική ανακρίβεια σημασία έχει ότι η Χώρα επί Αλή εξακολουθούσε να είναι ένας mukata'a, που, βέβαια το νέμονταν αποκλειστικά ο Αλή Πασάς, ωστόσο ποτέ δεν μετατράπηκε σε προσωπικό του φέουδο Βλ. W. M. Leake, *ό.π*., Vol. 1, σ. 295, W. M. Leake, *ό.π.,* Vol. 4, σ. 260. Τα ανωτέρω επιβεβαιώνει και ο Λαμπρίδης, ο οποίος αναφέρει οτι οι εισφορές της Χώρας από 5000 χιλιάδες γρόσια που ήταν προ του 1795 έφτασαν σταδιακά τις 27500 γρόσια. Επίσης, μαζί με την τοπική φρουρά, η Χώρα υποχρεώθηκε να διατηρεί με δικές της δαπάνες και αλβανική, την οποία διόριζε ο Αλή Πασάς, όπως και ένα υποδιοικητή που έφερε το αξίωμα του « ζαμπίτη ». Βλ Ι. Λαμπρίδη, *ό.π.*, σ. 25. Αξιοπαρατήρητο είναι ότι Οθωμανοί αξιωματούχοι με τον τίτλο του « ζαμπίτη » διορίζονταν σε προγενέστερες περιόδους και από τις αρχές της Χώρας. Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.,* σ. 59.

[288]Βλ. D. Limona -N. Trandaferescu, ό *π*., σ. 108. Βλ. παράρτημα έγγραφο 6.

απάνω από τον δρόμον προς ένα γρόσι το στρέμμα να πάρι και το ουσούρι της μπάρας ης το μαλακάσι δύο ο νικοκύρης κ΄ ένα ο ελτιζαμτζής κ΄από την στράτα απάνου τρία ο νικοκύρης κ΄ένα ο ελτιζαμζής το, το ίδιον να πάρει κ΄πέρα απο τα χάνια μαλακάσι ομία κ΄από το τράπουλου Ζαήμη[289] *ης το βουτονόσι έχι να πάρη κ΄από όσους επανδρεύουνται από την πρότη του μαρτίου από του παρόντος χρόνου εος κ΄του ερχομένου πρότη μαρτίου από τριάντα παράδες τον κάθε γαμον να πάρι κ΄από όσα πρόβατα ξένα οπού δεν ήναι ης το δευτέρι προς παράδες τεσερι το πρόβατον τόσον ης μέτζοβο όσο και ει τα περιχωρα . κ΄το ουσούρι της μπάρας να το κουβαλήσι ο ηδιος ο ελτηζαμτζής με ταλογά του ο ρηθής ελτιζαμτζής έχη να ανοίξι δευτέρι από την προτην μαρτίου κ΄να ξεμπακώσι τέλη μαρτίου οποιος δεν τον ξεμπακώσι ης την διορίαν να του πληρώσι δάφορον προς δεκαπέντε τα εκατό τον χρόνο μαζόνι δεν μαζόνι ριξικον περηκουλου* [290] *να ήνε απάνου ης τον ελτηζαμτζή κ΄αν του σταθί κανένας ενάντιος να τον βοηθήσι η κοινότητα με τον τιχόντα ζαμπίτην κ΄δια τον τοπον όπου μαλακασιώτες δεν θέλουν να σπίρουνν ηνε ελεύθερος ο ηρημένος ελτιζαμτζής να τον κάμι ος θέλι κ βούλεται αν ομος του σταθεί κανένας ενάντιος δια τον ηδιον τόπον να τον βοηθήσι η κοινότητα ομού με τον τιχόντα ζαμπίτην δια να του αποκρηθί..... ».* Το στοιχείο που εμφανίζεται πρώτη φορά σε συμφωνητικό μεταξύ της Χώρας και *ελτιζαμζή* είναι η καταβολή κτηνοτροφικών φόρων. Η αναφορά ότι το «*δοκόμι»* ήταν μία παλιά συνήθεια μας κάνει να υποθέσουμε ότι έχουμε να κάνουμε με το *τζελεπικό*, το οποίο πιθανόν να έχει ενσωματωθεί στο *βοϊβοδαλίκι*, γεγονός που σημαίνει ότι ο ρόλος των *τζελεπήδων* έχει τερματιστεί. Παρά το ότι καταγράφεται το συνολικό ποσό που πλήρωναν οι *τζελνικάδες*, δεν μπορούμε να προβούμε σε εκτιμήσεις, δεδομένης της αστάθειας που παρουσίαζαν οι ισοτιμίες των οθωμανικών νομισματικών μονάδων. Από την άλλη πλευρά, εξακολουθεί να υφίσταται η είσπραξη δικαιωμάτων βόσκησης, μόνο που αυτήν τη φορά εμφανίζεται περιορισμένη σε δύο μόνο βοσκότοπους, τη Mandra Hodja όπου και πάλι την εκμεταλλεύονται οι χαλικιώτες και τη Făntănă Mare όπου καταβάλει ονομαστικά τουλάχιστον τα ίδια ποσά που έδινε και το 1768. Επίσης, η αναφορά σε «*ουσούρι*» που δίνει η περιοχή Μπάρα σημαίνει ότι υφίσταται ακόμη η καταβολή γαιοπροσόδου εκ μέρους των κατοίκων του Μαλακασίου, ωστόσο, πάντα μέσω διαμαρτυριών, οι οποίες εκδηλώνονται με την άρνησή τους να σπείρουν τα χωράφια. Το γεγονός ότι η Χώρα υπόσχεται στον

[289] Το τοπωνύμιο ερμηνεύεται ως « ο χείμαρρος Ζαήμη ». Η κατάληξη «λου» στην λέξη «τραπουλου» είναι το επιτασσόμενο βλαχικό άρθρο του ουσιαστικού trapu = χείμαρρος.

[290] Προφανώς η λέξη «περηκουλου» προέρχεται από τη βλαχικό επίθετο «periculu – ă » όπου, μεταξύ των άλλων ερμηνειών του, σημαίνει και ενέργεια ή πράξη που ενέχει ρίσκο ή κίνδυνο.

ελτιζαμτζή να τον συνδράμει ή του δίνει το δικαίωμα να διαχειριστεί τη συγκεκριμένη περιοχή, όπως θέλει, επιβεβαιώνει ότι έχουμε να κάνουμε πλέον με ένα «τσιφλίκι» της Χώρας του οποίου οι πρόσοδοι αποτελούσαν τμήμα της αμοιβής του εκάστοτε αναδόχου των φόρων. Αναλύσαμε ήδη για ποιον λόγο η φορολόγηση της αγροτικής δραστηριότητας συνιστούσε παρεκτροπή από τα όσα καθόριζαν τα σουλτανικά φιρμάνια, ωστόσο, η συνέχισή της τον 19ο αιώνα φανερώνει ότι η άρχουσα κοινωνία της Χώρας συμβάδιζε περισσότερο με την πραγματικότητα της εποχής, όπου η τάση ιδιοποίησης των γαιών μέσω των φορολογικών συστημάτων λαμβάνει εκείνη την περίοδο μεγάλες διαστάσεις. Γενικά, το πλαίσιο επί του οποίου κινείται ο *ελτιζαμτζής* παραμένει ίδιο με όσα ορίζονται στα συμφωνητικά του 18ου αιώνα, ωστόσο, για πρώτη φορά έχουμε αναφορά σε κτηνοτροφικό φόρο, αλλά και μία άγνωστη ως τώρα υποχρέωσή του, η οποία συνίσταται στο να αποδώσει 200 οκάδες βούτυρο και 200 οκάδες «*τερί βαρεμένο*»[291] στον επίτροπο της «εκκλησίας Προσηλίου»[292].

Το 1831 η πρώην περιοχή της Χώρας αποτελεί πλέον «ναχαγέ» και εντάσσεται επισήμως (ανεπίσημα είχε γίνει ήδη από τον Αλή Πασά) στο πασαλίκι των Ιωαννίνων, μετά από σχεδόν 400 χρόνια υπαγωγής της στο σαντζάκι των Τρικάλων[293]. Για πρώτη φορά εγκαθίσταται Τούρκος διοικητής (μουχαφούζης) και έτσι το «αρχοντολόι» της Χώρας χάνει τον πολιτικό έλεγχο της περιοχής. Αυτές οι αλλαγές αποκόβουν και τυπικά κάθε διοικητική σχέση με την Κωνσταντινούπολη ουσιαστικά, όμως, θέτουν τέρμα στο πολιτικό σύστημα που της κληρονόμησε ο 18ος αιώνας. Η κατάργηση του βοεβοδάτου επέφερε και κατάργηση του *βοεβοδαλικίου,* χωρίς, βέβαια, αυτό να σημαίνει ότι η περιοχή μετατράπηκε σε ιδιωτικό ή δημόσιο κτήμα του οθωμανικού κράτους, όπως συνέβη με πολλούς οικισμούς της Πίνδου, που είχαν τσιφλικοποιηθεί από τον Αλή Πασά. Οι πρώην οικισμοί της Χώρας παρέμειναν πάντα μία ομάδα κεφαλοχωρίων, η οποία συνιστούσε ενιαία διοικητική περιφέρεια

[291] Προφανώς, εδώ, έχουμε κατά λέξη απόδοση του βλαχικού τυροκομικού όρου «cašu bătutu», ο οποίος θα αποδίδονταν σωστότερα αν μεταφράζονταν ως «τυρί χτυπημένο». Χαρακτήριζε τα κατώτερης ποιότητας τυριά, τα οποία κατασκευάζονταν από το υλικό που παρέμενε μετά την απόδαρση του γάλατος σε ειδικό δοχείο (butinelu), προκειμένου να απομακρυνθούν τα λιπαρά συστατικά του, τα οποία προορίζονταν για την κατασκευή του βουτύρου. Επομένως, οι διακόσιες οκάδες « τυρί βαρεμένο » που θα απέδιδε ο *ελτιζαμτζής* στην τοπική εκκλησία προέρχονταν από το ίδιο γάλα με το οποίο κατασκευάζονταν και οι 200 οκάδες βούτυρο, που θα έδιδε ο ίδιος *ελτιζαμτζής* στην εκκλησία.

[292] Δεν διευκρινίζεται, ωστόσο, αν πρόκειται για υποχρέωση του ιδίου προς την τοπική εκκλησία ή υποχρέωση των κτηνοτρόφων της Χώρας προς αυτήν. Όπως είδαμε παραπάνω, στις αρχές του 20ου αιώνα οι κτηνοτρόφοι του Μετσόβου αποδίδανε κάποια εισφορά σε είδος στην τοπική εκκλησία.

[293] Την ίδια περίοδο ο διοικητής των Ιωαννίνων ζητά από τους προεστούς του Μετσόβου να πάρουν όλα τα παλιά έγγραφα που κατείχαν από την εποχή του Αλί Πασά και να εμφανιστούν ενώπιόν του, ώστε να ορίσει νέο διοικητικό σύστημα. Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.*, σ. 116, 120.

στη βάση των παλιών ορίων της Χώρας. Στις δεκαετίες που ακολουθούν το φορολογικό καθεστώς της περιοχής είναι πλέον ρευστό και σταδιακά εξομοιώνεται με την ισχύουσα, στο σύνολο του πασαλικίου των Ιωαννίνων, κατάσταση. Σε επιστολή του 1831 διαβάζουμε ότι « *ο σατριαζάνης ..... είχεν δείξη μεγαλωτάτην ευσπλαχνίαν εις την πατρίδα μας, ως πατέρας φιλόστοργος, τριάντα χιλιάδες γρόσια τα είχεν μαχτού, όλα επάνω του τα μαϊστράφια, κ΄λουφέδες κ΄ λοιπά, μόνον ενα χαράτζ , κ΄εν κανίσκι κ΄τα αστάρια δηλ : τα βασιλικά* »[294]. Ο σατριαζάνης (διοικητής ή αρχιστράτηγος) του ανωτέρω αποσπάσματος είναι ο διοικητής του πασαλικίου των Ιωαννίνων, συνεπώς η φορολόγηση της περιοχής είναι πλέον δική του υπόθεση και οι *βοεβόδες* αποτελούν παρελθόν για τη Χώρα. Αν και ορισμένοι από τους φορολογικούς όρους που χρησιμοποιεί ο επιστολογράφος παραπέμπουν σε γνωστές από τα παλιά φιρμάνια εισφορές, τίποτα δεν τεκμηριώνει τη συνέχισή τους, δεδομένου ότι παρόμοιοι φόροι αποσπώνται εκείνη την περίοδο από το σύνολο του πασαλικίου των Ιωαννίνων. Όπως διαπιστώνουμε από μία ακόμη επιστολή του 1836, ο φόρος της Χώρας, κατά βάση, συνίσταται στην καταβολή ενός κατ' αποκοπή ποσού στο διοικητή του πασαλικίου των Ιωαννίνων. Η αξία του ανέρχεται στα 42.270 γρόσια ή, κατά μία άλλη μαρτυρία του ιδίου έτους, στα 47 970 γρόσια [295]. Τα ποσά αυτά έρχονται σε πλήρη αναντιστοιχία τόσο με τα 2650 ασλάνια που εισέπραξε ο *ελτιζαμτζής* το 1821, όσο και με τα 2450 γρόσια που έπρεπε να μαζέψει ο *ελτιζαμτζής*, σύμφωνα με ένα συμφωνητικό του έτους 1836, το τελευταίο αυτού του είδους που διασώζεται. Αν και διατηρεί όλη τη φραστική τυπολογία ανάλογων κειμένων του παρελθόντος παρατηρούμε πλέον ότι αναφέρεται μόνο σε «*χαράτζια*» και «*περεκεντέδες*», δηλαδή μόνο σε κεφαλικούς φόρους, ενώ οι φόροι που εισπράττονταν επί της αγροτικής δραστηριότητας έχουν εξαφανιστεί, γεγονός που αντανακλά τις μεταβολές που επήλθαν στη φορολογία των αγροτών της Χώρας, μετά την υπαγωγή της στο πασαλίκι των Ιωαννίνων. Δεν γνωρίζουμε γιατί σε αυτό το συμφωνητικό οι κάτοικοι της περιοχής επιβαρύνθηκαν με ένα τόσο μικρό ποσό, τη στιγμή που σε άλλα κείμενα του ιδίου έτους, όπως ήδη είδαμε, η Χώρα απέδιδε στον διοικητή των Ιωαννίνων πολύ μεγαλύτερο φόρο. Πιθανόν, το παραπάνω

[294] Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.*, σ. 19.

[295] Αυτά τα ποσά συγκρινόμενα με τους *μαχτού* (κατ' αποκοπή) φόρους που δίδουν άλλες περιοχές του πασαλικίου είναι μεγάλα, ωστόσο δεν έχουμε ενδείξεις για άλλου είδους εισφορές, ενώ το συνολικό ποσό που έδινε η Χώρα συγκριτικά ίσως να ήταν μικρότερο. Βλ Γ. Πλατάρης, *ό.π.*, σ. 127, 134 .

συμφωνητικό να μην εκφράζει όλη την πραγματικότητα, ωστόσο, εκείνο που έχει σημασία πλέον είναι το γεγονός ότι η Χώρα είναι υπερχρεωμένη. Ο εκούσιος ή ακούσιος δανεισμός της από Οθωμανούς αξιωματούχους είχε δημιουργήσει μία ασφυκτική κατάσταση ειδικά στην άρχουσα κοινωνία, που είχε εμπλακεί εκείνη την περίοδο σε μία τρομακτική έριδα, με τραγική κατάληξη για ορισμένους από τους προεστούς της Χώρας. Οι αφορμές αυτής της έριδας είναι πολλές, αλλά οι αιτίες μπορούν να εντοπιστούν σε τρεις κυρίως παράγοντες. Ο πρώτος είναι τα δάνεια που έχει λάβει η Χώρα, ο δεύτερος η διαχείριση του συσσωρευμένου ευεργετικού κεφαλαίου και ο τρίτος παράγοντας που λειτουργεί σαν εκρηκτικός καταλύτης μεταξύ των δύο πρώτων είναι η νομή των κοινών αποκλειστικά από τις ισχυρότερες οικογένειες του Μετσόβου, οι οποίες επιδίδονται σε εξοντωτικές μεταξύ τους πράξεις, ενώ παράλληλα η μανία αλαζονικής επίδειξης της κοινωνικής τους θέσης έχει φτάσει στο απόκρυφο. Δεν είναι του παρόντος να αναλύσουμε τη ζοφερή κατάσταση εκείνων των ημερών, απλά επισημαίνω ότι οι έριδες της αρχοντικής κοινωνίας είχαν τέτοια ένταση που ανάγκασαν ακόμα και τον πασά των Ιωαννίνων να επέμβει στέλνοντας τους απειλητική επιστολή όπου, μεταξύ άλλων, τονίζει ότι « *με αυτήν την κακίαν σας καταντήσεταν αυτήν την χώραν εις αχαμνόν χάλι σας λέγω ότι περισσότερον δεν ημπορώ να σας υποφέρω, μόνον σας προστάζω ακόμη αυτήν την φοράν, να τραβήσητε το μάτι κ΄το χέρι από την αρπαγήν της κοινότητας, κ΄ενωμένοι όλοι με ειλικρινή αγάπην κ΄ομόνοιαν, να φροντίσητε το συμφέρον της πατρίδος, όλους σας αγαπώ εξ ίσου, κ΄ ουδείς να μη κάμη την παραμικράν κατάχρησιν εις το κοινόν σας* ». Παρατηρούμε εδώ ότι ακόμα και οι Οθωμανοί, οι οποίοι είχαν κάθε συμφέρον να υφίστανται αυτές οι έριδες, δεδομένου ότι εξυπηρετώντας πότε τη μία και πότε την άλλη παράταξη κέρδιζαν σημαντικά ποσά, είχαν απηυδήσει από τους φατριασμούς των μετσοβιτών. Εκείνο, όμως, το κοινωνικό τμήμα που βρίσκονταν σε χειρότερη κατάσταση ήταν η αγροτική μάζα της Χώρας που όχι μόνο της απαγορευόταν κάθε πρόσβαση στη διαχείριση των κοινών, αλλά ακόμα και η κοινωνική της συμπεριφορά ήταν αντικείμενο ελέγχου από τους άρχοντες του Μετσόβου. Πρόκειται για τον *«ποταπό λαό»*, κατά την φρασεολογία επιστολογράφων της άρχουσας τάξης εκείνης της περιόδου.

Μπορεί η οθωμανική εξουσία και ό,τι αυτή συμβόλιζε να τερματίστηκε για το μεγαλύτερο τμήμα της Πίνδου το 1912-1913, ωστόσο, τα σημάδια της επερχόμενης ανατροπής των κοινωνικοοικονομικών δεδομένων στην οροσειρά εμφανίζονται ήδη

από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Αυτή η ανατροπή συνήθως εκλαμβάνεται ως μία υπόθεση του 20ου αιώνα, στα πλαίσια της κατάρρευσης της αγροτικής οικονομίας της ελληνικής υπαίθρου, η οποία είχε ως συνέπεια τη μαζική εκροή αγροτικών πληθυσμών προς τα αστικά κέντρα, την εγκατάλειψη των παραδοσιακών μεθόδων παραγωγής και την οριστική αποδιάρθρωση των τεχνικών συστημάτων που είχαν αναπτυχθεί σε παλιότερους αιώνες, μία εξέλιξη που οφείλεται κυρίως στη σταδιακή πρόσδεση του ελλαδικού χώρου στο σύγχρονο βιομηχανικό κόσμο. Για την Πίνδο, ωστόσο, αυτή η εξέλιξη δεν αποτέλεσε το πρώτο στάδιο αποδιάρθρωσης του κοινωνικοοικονομικού της μοντέλου, αλλά το τελευταίο και οριστικό. Ήδη από τα τέλη του 19ου η αγροτική οικονομία της οροσειράς είχε δεχτεί σημαντικά πλήγματα, που είχαν ως αποτέλεσμα την έξοδο από τα βουνά ενός μεγάλου τμήματος, ιδίως του κτηνοτροφικού της δυναμικού, το οποίο συνιστούσε το πιο δυναμικό στοιχείο του αγροτικού της κόσμου[296]. Ένα τμήμα αυτού του πληθυσμού εγκαθίσταται τότε μόνιμα σε πεδινές περιοχές και, κυρίως, στο θεσσαλικό κάμπο, ενώ ένα μικρότερο ακολουθεί τους μεταναστευτικούς δρόμους. Στις επόμενες δεκαετίες αν και η κτηνοτροφία ανακάμπτει μερικώς η ζημιά που έχει συντελεστεί είναι σημαντική, εφόσον η κρίση του κτηνοτροφικού κλάδου έχει παρασύρει και ένα σημαντικό τμήμα του βιοτεχνικού της κόσμου, ο οποίος επίσης εγκαθίστανται οριστικά σε αστικά κέντρα του κάμπου. Πριν, ωστόσο, διαλυθεί η αγροτική βάση της οροσειράς είχε προηγηθεί η αργή αλλά σταθερή αποδιάρθρωση της άρχουσας εμπορικής–αριστοκρατικής κοινωνίας, η τύχη της οποίας ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τον παλιό οθωμανικό κόσμο στα πλαίσια του οποίου δημιουργήθηκε και ανδρώθηκε. Η περιοχή της Χώρας Μετσόβου συμπεριλαμβάνεται σε αυτές όπου η κατάρρευση της τοπικής αριστοκρατίας έγινε έντονα αισθητή στις αρχές του 20ου αιώνα, όπου και διαλύονται οριστικά οι εναπομείναντες δομές του παλιού καθεστώτος. Τις αιτίες αυτής της αποδιάρθρωσης τις αναλύσαμε σε προγενέστερο κεφάλαιο καθώς και τις επιπτώσεις που είχε στον οικονομικό, κοινωνικό και πληθυσμιακό ιστό της Χώρας [297]. Σε αντίθεση, όμως, με ότι συνέβη στην υπόλοιπη Πίνδο, τα αγροτικά στρώματα της περιοχής, παρά τα πλήγματα που δέχθηκαν, παραμένουν στις ορεινές τους πατρίδες, συμβάλλοντας εν μέρει σε μία οικονομική και κοινωνική αναδιοργάνωση των πρώην οικισμών της Χώρας. Εκτός από την κτηνοτροφική ανάκαμψη, η οποία λαμβάνει χώρα κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, ο παράγοντας που συνέβαλε ουσιαστικά

[296] Β΄Μέρος, Κεφ. Α΄, σ. 100 , σημ. 47.
[297] Β΄Μέρος, Κεφ Δ΄, σ. 228-230.

στη συγκράτηση των αγροτικών πληθυσμών σε πολλούς από τους πρώην οικισμούς της Χώρας ήταν η άνοδος ενός παραδοσιακού βιοτεχνικού κλάδου. Πρόκειται για την ξυλουργική βιοτεχνία, η οποία για τεχνολογικούς, οικονομικούς και πολιτικούς λόγους, γνωρίζει μετά τα μέσα του 19ου αιώνα μία σημαντική άνθηση και απορροφά, ιδίως κατά μέσα του 20ου αιώνα, ένα σημαντικό τμήμα του αγροτικού της πληθυσμού. Ωστόσο, αυτό το φαινόμενο αποτελεί μία ιδιαίτερη περίπτωση και η ανάλυσή του δεν αποτελεί αρμοδιότητα της παρούσας μελέτης[298].

[298]Βλ. Φ. Δασούλας, *ό.π.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ΄
ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

Ι. Τεχνικά συστήματα

Η προσπάθεια των ανθρωπίνων κοινωνιών να εξασφαλίσουν τον υλικό τους βίο με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο, αντανακλά τις προϋποθέσεις ανάπτυξης και τις συνθήκες εξέλιξης στη διαδικασία διάρθρωσης του υλικού πολιτισμού.

Τα τεχνικά συστήματα, δηλαδή ο συνδυασμός παραγωγικών διαδικασιών και τεχνικών, συνιστούν βασική παράμετρο στη διαμόρφωση κάθε κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης. Οι τεχνικές και οι εξελίξεις που σημειώθηκαν στην τεχνολογία είναι μέρος της οργάνωσης της παραγωγής και, κατ' επέκταση, των κοινωνικών συστημάτων που τη διαχειρίζονται .

Τα τεχνικά συστήματα που διέθετε και εφάρμοζε ο κόσμος των αγροτών της Χώρας Μετσόβου, κοινά σχεδόν σε όλο το βαλκανικό περίγυρο και ευρύτερα στο μεσογειακό κόσμο αποτέλεσαν την τοπική έκφραση ενός αγροτικού πολιτισμού, ο οποίος ελάχιστα είχε εξελιχθεί σε σχέση με τα ελληνορωμαϊκά και βαλκανομεσαιωνικά του πρότυπα, από όπου και αντλούσε την καταγωγή του. Ωστόσο, αυτή η διαπίστωση δεν καθιστά τη μελέτη τους άνευ σημασίας. Αντίθετα, υπάρχουν ορισμένοι σημαντικοί λόγοι, που επιβάλουν την προσέγγιση αυτού του θέματος.

Στα παραγωγικά συστήματα της Χώρας εμπεριέχετει και η τεχνική έκφραση της αγροτικής οικονομίας του ορεινού χώρου. Η κυκλοφορία τεχνικών γνώσεων, σχετικών με την αποτελεσματικότητα των συστημάτων, συνεπαγόταν και ανάλογη προσαρμογή στις αντίστοιχες δράσεις. Η προσαρμογή των αγροτικών συστημάτων στο ορεινό περιβάλλον, ανάλογη με τις μεθόδους κατασκευής των εργαλείων και την οικονομική σημασία της παραγωγής, ήταν προϊόν της τεχνογνωσίας, της προσπόρισης των πρώτων υλών και της καταλληλότητας του χώρου, τόσο για την άσκηση των τεχνικών κατασκευής εργαλείων, όσο και για τις εφαρμογές του μεταποιητικού τομέα. Η διαφοροποίηση των μορφών και των χρήσεων, ανάλογα με την οργάνωση του τρόπου παραγωγής, κυρίως όμως με την αποτελεσματικότητα της

χρήσης, ήταν αποτέλεσμα αυτής της προσαρμογής και της υιοθέτησης των τρόπων από τις τοπικές κοινωνίες.

Οι τεχνικές παράμετροι διαβίωσης ενός πληθυσμού στο ιδιαίτερο περιβάλλον των βουνών, αποτελούν μελέτη των συνθηκών ζωής, η αποτύπωση των οποίων προσθέτει μία ακόμα ψηφίδα στη μελέτη της τεχνολογικής ιστορίας του βαλκανικού χώρου, γεγονός που συμβάλλει στην βαθύτερη κατανόηση του χρόνου, του χώρου, των μετακινήσεων και των μετατοπίσεων των τεχνικών ομάδων της Χερσονήσου και του βαθμού στον οποίο εκείνες επηρέασαν τον υλικό βίο των πληθυσμών της και κατ' επέκταση τις παραγωγικές δομές της. Στη διερεύνηση των αγροτικών συστημάτων της Χώρας Μετσόβου ωστόσο, υπάρχει ένα στοιχείο που διαφοροποιεί τα δεδομένα των μέχρι τώρα σχετικών μελετών για τους αγροτικούς πληθυσμούς του Ελλαδικού χώρου. Ο γλωσσικός κώδικας που χρησιμοποιούσε στην προφορική επικοινωνία ο πληθυσμός της Χώρας έως και τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα, προκειμένου να εκφράσει διάφορες πτυχές της αγροτικής διαδικασίας, ήταν η βλαχική γλώσσα, που κατά τους προγενέστερους αιώνες ήταν και ο μοναδικός γλωσσικός κώδικας που γνώριζε μία μεγάλη μερίδα του τοπικού πληθυσμού[1]. Η καταγραφή της σχετικής με την αγροτική διαδικασία ορολογία στη βλαχική κατέστη εφικτή με την επιτόπια έρευνα. Η διάσωση του αντίστοιχου λεξιλογίου, της συντακτικής δομής της έκφρασης και των ειδικών εκφράσεων, παραπέμπουν στο είδος του πολιτισμού και στην αυθεντική εικόνα των ιδιαιτεροτήτων της ορεινής βλαχικής κοινωνίας. Το σημαντικό γλωσσολογικό υλικό [2], αποτελεί κτήμα και κληρονομιά των παλιότερων γενεών.

[1] Κυρίως, αυτό ίσχυε για τα μικρά παιδιά και το γυναικείο πληθυσμό. Είναι χαρακτηριστική η μαρτυρία του γιατρού Σοκόλη, ο οποίος αναφέρει ότι: «*Προσκληθείς κατά το έτος 1861 υπό της κοινότητας Μετσόβου, ως ιατρός αυτής, εύρον μόνον σχολείον Ελληνικόν αρρένων, θηλέων ουδέν·πλην σπανίων εξαιρέσεων, αι γυναίκες και τα άρρενα μέχρι του δεκάτου έτους της ηλικίας των ουδόλως ελάλουν την Ελληνικήν, πάντοτε δε ασθενούντες είχον απόλυτον ανάγκην διερμηνέως*. Βλ. Σ. Σοκόλης, «Περί Ηπείρου και Αλβανίας», *Παρνασός* 7 (1883), σ. 298-299.

[2] Δεν είναι τυχαίο ότι ένας από τους συντελεστές αποσύνθεσης της βλαχικής γλώσσας στην περιοχή Πίνδου ήταν ο αφανισμός του αγροτικού της κόσμου. Η αποδόμηση του έχοντας ως συνέπεια την εξαφάνιση όλων σχεδόν των όρων που εξέφραζαν μερικές από τις σημαντικότερες εκφάνσεις του καθημερινού βίου, είχε αρνητικές συνέπειες στη διατήρηση συνολικά της γλώσσας.

α) Τεχνικές λήψης .

Ο αγρός (agru)[3]

Η προετοιμασία του εδάφους (disfătseare[4] a locuĺi) :

Το περιβαλλοντικό πλαίσιο: Η Χώρα Μετσόβου, ανήκοντας κατά το μέγιστο μέρος της στο εδαφοκλιματικό σύστημα της βόρειου Πίνδου, συνιστά ένα χλοηφόρο και ευνοϊκό τόπο, για την ανάπτυξη υψηλής βλάστησης. Συνεπώς, τα εκτεταμένα δασικά συμπλέγματα και οι φυσικοί λειμώνες συνέθεταν την περιβαλλοντική πραγματικότητα της περιοχής, όταν οι πρώτοι κάτοικοι των οικισμών έθεταν τις βάσεις της καλλιεργητικής οικονομικής δράσης τους. Είναι πιθανόν σε αυτό το αρχικό της στάδιο να είχε περισσότερο *εκτατική* παρά *εντατική* μορφή[5]. Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από την ανάλυση ορισμένων εννοιών που διασώζει η τοπική αγροτική ορολογία, οι οποίες φανερώνουν ότι, ως ένα βαθμό, οι χωραφότοποι της Χώρας προήλθαν μέσα από μία διαδικασία τμηματικής εκχέρσωσης των δασών. Για παράδειγμα, η σημασιολογική μετάπτωση της λέξεως vuloagă, από την έννοια του δασικού λιβαδότοπου στην έννοια του αγροτεμαχίου[6], μαρτυρεί ότι τα χλοερά ξέφωτα των δασών υπήρξαν τα αφετηριακά σημεία της καλλιεργητικής διεύρυνσης. Επίσης, ο όρος rungu, ο οποίος προσδιορίζει τμήμα δάσους, που φέρει πυκνή θαμνώδη βλάστηση, αποτελεί επιβίωση μίας εποχής, όπου η αγροτική επέκταση έπληξε κυρίως τα δάση. Εκφράζοντας την κατάσταση στην οποία περιέχονταν τα *ρόγγια*, δηλαδή οι αγροί που προέρχονταν από εκχέρσωση δασοσκεπών εκτάσεων[7],

---

[3] Από το λατ. ager ‘αγρός’. Βλ. T. Papahagi, *Dicţionarul Dialectilui Aromîn*, EARPR, Bucureşti1963, σ. 65, Κ. Νικολαΐδης, *Ετυμολογικόν λεξικόν της Κουτσοβλαχικής γλώσσης*, Εν Αθήναις 1909, σ. 7.

[4] Από το λατ. *dis-facere. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.396. Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 376. Η ως τώρα λημματογράφηση του όρου δεν έχει καταγράψει την έννοια της εκσκαφής του εδάφους.

[5] Ο *εκτατικός* τρόπος καλλιέργειας τυπολογικά ανήκει στις αρχαϊκές μορφές γεωργικής οικονομίας, η οποία έχει ως κύριο χαρακτηριστικό της την εκχέρσωση δια της πυράς. Αφού κοπούν τα φυτά και τα δένδρα της περιοχής, που θα μετατραπεί σε χωράφι, στη συνέχεια καίγονται, ώστε η στάχτη τους να χρησιμοποιηθεί ως λίπασμα. Ο ξεχερσωμένος αγρός καλλιεργείται όσο αποδίδει καρπούς και, όταν πλέον καθίσταται άγονος, εγκαταλείπεται. Οι λόγοι, που οδηγούν σε τέτοιες μορφές καλλιέργειας, είναι η κακοδουλεμένη και ελάχιστα εμπλουτισμένη γη, κάτι που σχετίζεται με την αναποτελεσματικότητα των εργαλείων και την ανεπάρκεια των λιπασμάτων.

[6] Ως τοπωνύμιο διατηρεί ακόμη την αρχική του σημασία. Από το πλσλαβ. vologa. Βλ. F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-Latinum*, 1862-1865, σ. 65, T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 1125, Th. Capidan, Elementul sav în dialectul aromân, AAR-Lit, S. 3 , T.2 (1925), σ. 90.

[7] Βλ. Δ. Λουκόπουλος, *Γεωργικά της Ρούμελης*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα –Γιάννινα 1983, σ. 131-132. Η ελληνική εκφορά *ρόγγι* πλησιάζει προς την αλβανική rogë ‘βοσκότοπος σε δάσος’. Βλ. Ν. Γκίνη, *Αλβανικό – Ελληνικό, Fjalor Shqip- Greqisht*, Ιωάννινα 1998, σ. 839. Στα ρουμάνικα απαντάμε τον τύπο runc ‘τμήμα δάσους, όπου μετά από εκδάσωση χρησιμοποιείται ως βοσκοτόπι ή για καλλιέργειες’. Βλ. *Dicţionarul Explicativ al Limbii Române*, Academia Română, Bucureşti 1998, σ.

πιστοποιεί ότι, στα αρχικά της τουλάχιστον στάδια, η καλλιεργητική οικονομία της Χώρας εμπεριείχε ένα στοιχείο *αγροτικού νομαδισμού*, εφόσον αυτά τα χωράφια χρησιμοποιούνταν όσο απέδιδαν και μετά εγκαταλείπονταν[8]. Το αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία απέραντων γυμνών εκτάσεων, δεδομένου ότι στα εγκαταλειμμένα *ρόγγια* το δάσος αδυνατούσε να επανέλθει στην αρχική του κατάσταση[9]. Επειδή δε αυτές οι εκτάσεις χρησίμευσαν ως θερινοί βοσκότοποι[10], οι καλλιέργειες των μεγάλων υψομέτρων κατέληξαν να προικοδοτήσουν τη μετακινούμενη κτηνοτροφία με εκτεταμένο εδαφικό κεφάλαιο και να την καταστήσουν σπουδαίο παράγοντα της εδαφικής οικονομίας.

Η εκχέρσωση (trăkíre)[11]: Δεν γνωρίζουμε κατά πόσο η εκτατική μορφή καλλιέργειας είχε γενική ή μερική χρήση, ούτε πότε εγκαταλείφθηκε οριστικά, ωστόσο είναι αναμφισβήτητο ότι το *tăpóru*[12], ένα εργαλείο σύμβολο του αγροτικού κόσμου της Χώρας, αποτελεί κληρονομιά μίας εποχής «κατάκτησης» του περιβάλλοντος της Πίνδου. Επρόκειτο για ένα *πελέκι* γενικής χρήσης, το οποίο χρησιμοποιούνταν ως τσεκούρι όταν απαιτούνταν η σχίση, αποκλάδωση και πελέκηση των ξύλων, ως σκεπάρνι όταν απαιτούνταν η κατασκευή περιφραγμάτων,

---

938. Στα βλαχικά ιδιώματα απαντάμε τους τύπους runcu, aruncu και arungu με τις ίδιες πάντα σημασίες. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.,* σ. 910, 155-156. Στη Χώρα Μετσόβου κατέγραψα τον τύπο rungu ‘ τμήμα δάσους γεμάτο πυκνά βάτα, που απαιτείται καθαρισμός τους, ώστε να καταστεί χρήσιμος’. Κατά μία άποψη, οι ανωτέρω τύποι προέρχονται από το λατινικό αμάρτυρο τύπο runcus, ο οποίος με τη σειρά του προέρχεται από το ρήμα runco – runcare ‘βοτανίζω, ξεχορταριάζω’. Βλ. Ν. Κατσάνη, «Τοπωνυμικά Ι», ανατ. από την *ΕΕΦΣΑΠΘ* 18 (1979)*,* σ. 117-124. Κατά μία άλλη άποψη, ο όρος προέρχεται από την αλβανική λέξη rogë ‘λιβάδι με χορτάρι στη μέση δάσους, απογυμνωμένο με φωτιά τμήμα γης < από το λατινικό rogus ‘πυρά, καταστροφή’. Βλ. Akademia e Shkencave e rps Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, *Fjalor i gjuhës së somte Shqipe*, Τίρανα 1986, σ. 1669.

[8] Οι αγρότες των ορεινών περιοχών κατέφευγαν στη δημιουργία ρογγιών, λόγω της ανεπάρκειας των βουνών σε πρόσφορη γεωργική γη. Η μικρή αποδοτικότητά τους, η οποία εξαρτιόταν από την ταχέως εξαντλούμενη, λόγω των βροχών φυτογή(φυτόχωμα), επέβαλε από τη μία την καλλιέργεια δημητριακών μικρής θρεπτικότητας, όπως η σίκαλη, και από την άλλη την αντικατάστασή του από άλλο χωράφι-ρόγγι μετά από ολιγόχρονη καλλιέργεια.

[9] Αυτό ωφείλετο στην ανάπτυξη της φτέρης, η οποία παρακώλυε τη φυσική αναδάσωση.

[10] Η εξαφάνιση του δάσους και η αδυναμία του να επανιδρυθεί είχε ως αποτέλεσμα την υποχώρηση του ψυχροορίου σε χαμηλότερα υψόμετρα, γεγονός που συνετέλεσε στην αύξηση των υποαλπικών εκτάσεων, οι οποίες ήταν κατάλληλες μόνο για θερινά βοσκοτόπια. Βλ. Π. Γρίσπος,, *Δασική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας–Τομεύς Γεωργίας Γενική Διεύθυνση Δασών, Αθήναι 1973, σ. 34. Τα βοσκοτόπια της οροπεδικής ζώνης της Χώρας φέρουν ακόμη τα σημάδια μίας παλιότερης γεωργικής χρήσης.

[11] Ό όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.

[12] Από το σλαβ. toporŭ. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 1026, 1056, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 524. Ως Τοπόριστα είναι γνωστό χωριό στην Ηλεία, μία ονομασία που προέρχεται από το σλαβικό Toporišt ‘μέρος ξεχερσωμένο με τσεκούρι’. Είναι γνωστό, ότι ένα από τα βασικά κίνητρα της σλαβικής διείσδυσης στην ελλαδική χερσόνησο ήταν ο εκτατικός τρόπος καλλιέργειας, ο οποίος σχετίζεται με την αναζήτηση εγκαταλειμμένης χέρσας γης. Βλ. Φ. Μαλιγκούδης, *Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα,* Θεσσαλονίκη 1988, σ. 28-29 και M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Leipzic 1970, σ. 159.

καταλυμάτων και άλλων αγροτικών υποδομών και ως κλαδευτήρι προκειμένου να πραγματοποιηθεί η εκκαθάριση του χωραφιού ή του δάσους από τα βάτα και τα κλαριά[13]. Συνεπώς, αυτό το ελαφρύ τσεκούρι αποτέλεσε το βασικό «*όπλο*» των πληθυσμών της οροσειράς στην προσπάθειά τους να μετατρέψουν το λόγγο σε χωράφι ή λιβάδι και στη συνέχεια να το διατηρήσουν καθαρό. Από αυτήν την άποψη, η αγροτική οικονομία της Χώρας, όπως και ολόκληρης της Πίνδου, έφερε πάντα κάποια χαρακτηριστικά της *εκτατικής* της περιόδου, δεδομένου ότι η συντήρηση των αγρών σε παραγωγική κατάσταση περιλάμβανε, μεταξύ άλλων, και τον αέναο αγώνα ανάκτησής τους από τη φύση. Οι έντονες κλιματικές εναλλαγές και το κατατεμαχισμένο ανάγλυφο των βουνών με τα ασταθή εδάφη επανέφεραν σύντομα τα χωράφια σε μία άγρια φυσική κατάσταση και δεν αρκούσαν παρά λίγα χρόνια εγκατάλειψής τους, για να γεμίσουν με διάφορες φερτές ύλες, βράχια, πέτρες και θάμνους. Το ίδιο ίσχυε και για τους λιβαδότοπους, οι οποίοι, αν δεν καθαρίζονταν συχνά το δάσος, επανάκαμπτε γρήγορα σε αυτούς.

Τόσο η διάνοιξη ενός νέου αγρού όσο και η επανένταξη ενός χέρσου *(băire)*[14] σε καλλιεργητική χρήση, απαιτούσε μία σειρά ομοειδών εργασιών με τη διαφορά ότι στη δεύτερη περίπτωση δεν έπρεπε να κοπεί κάποιο δάσος, εφόσον αυτό είχε γίνει σε παλιότερες εποχές. Αρχικά, γινόταν εκκαθάριση της πυκνής βλάστησης και απομάκρυνση όλων των αδρανών υλικών, που είχε εναποθέσει ο χρόνος. Τα λιθάρια, ανάλογα με την ποσότητά τους, συγκεντρώνονταν σε στοίβες στο κέντρο ή σε άλλα σημεία του χωραφιού. Η δημιουργία των muru[15], όπως αποκαλούνταν αυτοί οι λιθοσωροί, σχετίζονταν με τη συγκράτηση του χώματος και την ενίσχυση της αποδοτικότητας των αγρών. Το επόμενο στάδιο μετά την ολοκλήρωση του καθαρισμού ήταν η διάνοιξη της γης, η οποία αποτελούσε και την ουσιαστικότερη φάση, κατά τη διαδικασία της εκχέρσωσης. Τα εργαλεία, που χρησιμοποιούνταν, ήταν ο κασμάς (căzmă)[16], για τη εκσκαφή του εδάφους και η τσάπα *(*sapă)[17], για το θρυμματισμό των χωμάτινων σβώλων. Αν το χωράφι διανοιγόταν για πρώτη φορά,

[13] Βλ. Β Ρόκου., «Τεχνικές και εργαστήρια της Ηπείρου. Το καμίνι της σιδηρουργίας στο Μέτσοβο», ανάτυπο από *Δωδώνη*ΑΒ΄(2003),σ.483, εικ. 25 β .

[14] Από το τουρκ. baïyr ή bayir ‘ λόφος, πλαγιά, ανήφορος’. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ.197, *Τουρκο-Ελληνικό και Ελληνο-τουρκικό Λεξικό*, εκδ. Καλοκάθη, 2003 σ. 37.

[15] Από το λατ. murus ‘ τείχος’. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ. 714, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 302. Η ως τώρα λημματογράφηση του όρου δεν έχει καταγράψει την αγροτική του έννοια.

[16] Από το τουρκ. kazma ‘σκαπάνη’. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ.294, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.183, *Τουρκο-Ελληνικό*..., *ό.π.,* σ. 149.

[17] Από το λατ. sappa ‘τσαπί’. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ. 915, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.183.

τότε το έδαφος ήταν γεμάτο λιθάρια. Η εξαγωγή τους γινόταν με τη λεπτή λεπίδα του κασμά ή με το λοστό (lostru)[18], σε περίπτωση που ήταν ογκώδη.

Σε αντίθεση με άλλες ορεινές περιοχές, στη Χώρα σπάνια έβλεπες δημητριακή καλλιέργεια σε πλαγιά. Το γεμάτο μικρά οροπέδια ανάγλυφο της περιοχής απάλλασσε του καλλιεργητές από την ανάγκη αξιοποίησης των επικλινών εδαφών. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν γνώριζαν τεχνικές δημιουργίας αναλημμάτων. Μπορεί να τις εφάρμοζαν σπάνια στις δημητριακές καλλιέργειες, όχι όμως και στην αμπελουργία η οποία, όπως είδαμε, αναπτύσσονταν σε κατηφορικά εδάφη. Η κατασκευή τοιχίων, προκειμένου να διαχωριστούν και να στηριχθούν τα διαδοχικά επίπεδα των αγρών, που διανοίγονταν επί επικλινών εδαφών, τους προσέδιδε την ονομασία greabe[19].

Τα χώματα (tsăruri)[20]: Η ύπαρξη επίπεδων εδαφών, στοιχείο απαραίτητο προκειμένου να ελιχθεί το αλέτρι, αποτελούσε βασική προϋπόθεση για τη δημιουργία αγρών στα βουνά, ωστόσο δεν ήταν και η μοναδική. Σημαντικό ρόλο κατείχε και η γονιμότητα των εδαφών, η οποία, κατά ένα μεγάλο βαθμό, εξαρτιόταν από την ποιότητα των χωμάτων. Σε γενικές γραμμές οι καλλιεργητές της Χώρας διέκριναν τα εδάφη της σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη περιελάμβανε όσα είχαν αποκτήσει μία λεπτή υφή, εξ' αιτίας της χρόνιας διάβρωσης. Ο εύκολος θρυμματισμός τους συντελούσε σε μία ταχεία και βαθιά άροση καθιστώντας τα έτσι τα πιο κατάλληλα για την ανάπτυξη καλλιεργειών. Γνωστά ως tsară buhavă[21], απαντώνται σε όλη την έκταση της Χώρας, ωστόσο, επειδή παραλλάσσονται μεταξύ τους ως προς τα συστατικά και τις αποχρώσεις, έφεραν κατά περίπτωση ιδιαίτερες ονομασίες[22].

Για τους αγρότες της Χώρας τα εδάφη, που είχαν ως βασικό συστατικό τους το αργιλόχωμα (negăĺina)[23], συνιστούσαν μία δεύτερη γενική κατηγορία, η οποία, εξ'

---

[18] Από το ελλ. λοστός ή το λατ. lostrum. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.638, Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.266.

[19] Τα επί επικλινών εδαφών αγροτεμάχια υπολογίζονταν ως προς το μέγεθος με βάση τον αριθμό των πεζουλών των αντίστοιχων επιπέδων. Έτσι, άκουγες να λένε *amu unu grebu de agri* 'έχω αγρό ενός τοιχίου' ή *amu trei greabe de agri* ' έχω αγρό τριών τοιχίων' ή *amu patru greabe de ágri* ' έχω αγρό τεσσάρων τοιχίων' κλπ.

[20] Πληθ. του ουσ. tsară< από λατ. terra 'γη, έδαφος'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 1065, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 546.

[21] Στην κυριολεξία σημαίνει 'χώμα εύθρυπτο'. Από το βουλγ. prŭhkavŭ 'εύθρυπτος και buhavŭ 'καχεκτικός, αδύναμος για έμψυχα'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.226, Th. Capidan, *ό.π.*, σ. 80.

[22] Οι ποικιλίες αυτής της κατηγορίας δεν είχαν τον ίδιο βαθμό γονιμότητας, ωστόσο ήταν οι καταλληλότερες για την ανάπτυξη δημητριακών καλλιεργειών. Οι πιο κοινές είναι η tsară rošă '*κοκκινόχωμα*', šutińeao ή tsară lae 'μαυρόχωμα', tsară arinoasă 'αμμουδερό χώμα', tsară fărinoasă 'αλευρόχωμα', αλλά και μερμηγκόχωμα και μαυρόχωμα στην ελληνόφωνη Ντερβεντίστα.

[23] Από το πλσλαβ. glina 'άργιλος'. Βλ. F. Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der Slavischen Sprachen*, Wilheim Braümuler, Wien 1886, σ. 66, T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 764.

αιτίας της λασπώδους υφής τους, προσδιορίζονταν ως muzgă[24]. Σε περιόδους υγρασίας μετατρέπονταν σε μία συμπαγή κολλώδη μάζα [25], η οποία εμπόδιζε το υνί να σκάψει, ενώ σε περιόδους ξηρασίας, λόγω της μεγάλης συνεκτικότητας που αποκτούσαν, δεν θρυμματίζονταν εύκολα και έτσι το υνί άφηνε πίσω του συμπαγείς χωμάτινους σβόλους. Συνεπώς, δύσκολα μπορούσε να οργωθεί ένα χωράφι που περιλάμβανε αργιλούχα εδάφη[26]. Ωστόσο, παρά τα προβλήματα άροσης, τα οποία είχαν ως συνέπεια την ελλιπή ανάπτυξη των δημητριακών, οι καλλιεργητές δεν έπαυαν να τα καλλιεργούν. Η στενότητα γεωργικής γης, που χαρακτηρίζει τον ορεινό χώρο, δεν τους επέτρεπε την πολυτέλεια επιλογής εδαφών.

Η καλλιέργεια (fătseare)[27] :

Η άροση (arare - vrăguire): Ως γνωστό, η κατεργασία του εδάφους συνιστά μία από τις υποχρεωτικές προϋποθέσεις για τη διατήρηση και βελτίωση της γονιμότητας των αγρών. Μεταξύ των απαιτούμενων εργασιών, ιδιαίτερη θέση στην ιστορία των καλλιεργητικών τεχνικών κατέχουν όσες σχετίζονται με την προετοιμασία του εδάφους. Η σχετική διαδικασία[28] καταγράφεται στη γεωργική ορολογία της Χώρας ως arare[29] αλλά και ως vrăguire[30] Οι δύο όροι αν και περιγράφουν μία κοινή τεχνική διαδικασία, δηλαδή την καλλιέργεια του εδάφους με μηχανικά μέσα, διακρίνονται ως προς τη λειτουργική τους σχέση με τον καλλιεργητικό κύκλο. Συγκεκριμένα, ο όρος arare αναφέρονταν στην κατά τη

[24] Από το πλσλαβ. muzga ‘βάλτος, βόρβορος’. Βλ Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ. 724.
[25] Αυτό ωφείλονταν στην ιδιότητα του αργίλου να κατακρατεί τα νερά.
[26] Μπορεί ο άργιλος να ήταν μπελάς για τους γεωργούς ήταν όμως ένα χρήσιμο οικοδομικό υλικό και χρησιμοποιούταν ως lutu, δηλαδή ως πηλώδες επίχρισμα, για την στεγανοποίηση τζακιών, δαπέδων φούρνων και άλλων κατασκευών.
[27] Το ρήμα facu (πράττω, ποιώ, γεννώ, βάφω, σχετίζομαι κ.λ.π.) στην αγροτική ορολογία της Χώρας αντιστοιχούσε με την έννοια ‘καλλιεργώ’. Από το λατ. facere (facio) ‘ ποιώ, εργάζομαι ασκώ τι’. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ.446, Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.562.
[28] Ή τακτική αλλαγή της δομής του εδάφους, ο αερισμός του, η καταστροφή των ζιζανίων και η παράχωση των υπολειμμάτων προγενέστερων καλλιεργειών συνιστούν επεμβάσεις απαραίτητες, προκειμένου να επανέλθει ο αγρός σε κατάσταση καλλιεργητικής χρήσης. Αυτά μπορούν να επιτευχθούν μέσω της τομής, αναστροφής και ψιλλοτεμαχισμού των χωμάτων.
[29] Από το λατ. arare (aro) ‘οργώνω’. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ.125.
[30] Το ρήμα παράγεται από το προσηγ. vragu ‘χωράφι που καλλιεργείται’. Η προέλευσή του όρου από τη λέξη *αυλάκι*, που προτείνει ο Νικολαΐδης, είναι μάλλον ατυχής. Βλ. Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.*, σ.103. Ο Papahagi δεν το ετυμολογεί, ωστόσο μας δίδει τον αλβανικό όρο brazdë ‘αυλακιά, αλετριά’, ο οποίος είναι ταυτόσημος με το ρουμανικό brazdă. Και οι δύο προέρχονται από το πλσλαβ. brazda ‘αυλάκι, αλετριά, ολκός’. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ.183, F. Miklosich, *ό.π.*, σ. 19. Ίσως θα πρέπει να ανατρέξουμε και στη γερμανικής προέλευσης μεσαιωνική λατινική λέξη bradia, η οποία έδωσε τη νεοελληνική βραγιά (πρασιά λαχανόκηπου, φυτευτικός αύλακας κήπου). Βλ. Σπυρώνη, *Τα λατινικά, Αλβανικά, Εβραϊκά και Σλαβικά στην Ελληνική Γλώσσα*, εκδ. Τάκη Μιχαλά , Αθήνα 1999, σ.50 .

διεξαγωγή της σποράς υποχρεωτική άροση του εδάφους. Εκτός της προετοιμασίας των χωμάτων, αποσκοπούσε και στην παράχωση των σπόρων στην γη. Αντίθετα, ο όρος vrăguire προσδιόριζε κάθε ανεξάρτητη από τη φάση της σποράς προετοιμασία του εδάφους. Πρόκειται για μία προαιρετική εργασία, η οποία αποσκοπούσε στη βελτίωση της γονιμότητας των χωμάτων. Η εκτέλεση αυτών των επιπλέον οργωμάτων εξαρτιόταν από τα διαθέσιμα μέσα και τα καλλιεργούμενα είδη. Για παράδειγμα, αν ο ιδιοκτήτης του αγρού χρησιμοποιούσε αμειβόμενους ζευγάδες, δεν ήταν διατεθειμένος να επωμιστεί το κόστος επιπλέον αρόσεων. Όσον αφορά τα καλλιεργούμενα είδη, υπήρχε επίσης η δυνατότητα επιλογής ενός ή πολλαπλών αρόσεων με εξαίρεση το καλαμπόκι. Για να αποδώσουν τα καλαμποκοχώραφα, έπρεπε να υποστούν ένα τουλάχιστον προκαταρτικό όργωμα. Αυτό γινόταν ένα - ενάμιση μήνα, πριν την σπορά, κατά τα τέλη Φλεβάρη με αρχές Μαρτίου.

Το αλέτρι (aratu)[31]: Για τους γεωργούς όλου του κόσμου, η παμπάλαια αυτή επινόηση υπήρξε το βασικότερο εργαλείο επεξεργασίας του εδάφους και ίσως το σημαντικότερο γεωργικό εργαλείο, από όσα χρησιμοποιούσαν έως πρόσφατα[32]. Η τεχνική του εξέλιξη συνδέεται άμεσα με δύο διαφορετικές τεχνολογικές-πολιτισμικές παραδόσεις, που αναπτύχθηκαν στον περίγυρο του μεσογειακού κόσμου, με σημαντικές επιπτώσεις στο σύνολο της κοινωνικής και οικονομικής ζωής των περιοχών που εντοπίζονται. Αρχικά, εμφανίζεται το ξύλινο συμμετρικό αλέτρι γνωστό και από τις περιγραφές του Ησιόδου κατά τον 7ο αιώνα, το οποίο κυριάρχησε στους αρχαίους πολιτισμούς της Μεσογείου. Αυτό το ξυλάλετρο με τις βελτιώσεις που υπέστη κατά την ρωμαϊκή εποχή, όπου είχαμε την προσθήκη σιδερένιου υνιού, πλευρικών πτερυγίων και δημιουργία κλίσης, υπήρξε μέχρι πρόσφατα ο κυρίαρχος τύπος αρότρου στο μεσανατολικό και μεσογειακό χώρο[33]. Η έλξη του ήταν εφικτή

[31] Από το λατ. aratrum 'άροτρο'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 128, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 71.

[32] Βλ. A.Leroi-Gourhan, *Evolution et Technique, Milieu et tehniques*, A. Michel, Paris[2,] 1973, σ. 124-125, D. Faucher, «Origine et premiers developpements de l' agricultutre», στο *Histoire génerale des Techniques* (υπό τη διεύθυνση του M. Daumas), Tome I, Universitaires de Frannce, Paris 1962, σ. 82-84, G. Contenau, «Mésopotamie et pays voisins », στο *Histoire génerale des Techniques* (υπό την διεύθυνση του M. Daumas), Tome I, Universitaires de Frannce, Paris 1962, σ. 130, G. Goyon, «Antiquité égyptienne», στο *Histoire génerale des Techniques* (υπό την διεύθυνση του M. Daumas), Tome I, Universitaires de Frannce, Paris 1962, σ.150, J. Filliozat, «La technologie en Inde», στο *Histoire génerale des Techniques* (υπό τη διεύθυνση του M. Daumas), Tome I, Universitaires de Frannce, Paris 1962, σ. 319-320, F. Russo, *Εισαγωγή στην ιστορία των τεχνικών*, μτφρ. Χ. Αγριαντώνη, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Παρίσι 1986, σ.321-322.

[33] Βλ. T.K. Derry - T. Williams, *A short history of technology*, Clarendon press, Oxford 1960, σ.54-58. C. Singer- E. J. Holmyard-A.R. Hall-T.I. Williams, *A histrory of technology*, Vol. II, Clarendon press, Oxford[5] 1972, σ. 81-86, J. Deshayes, «Les tehniques des Grecs», στο *Histoire génerale des Techniques*

μόνο με βόδια. Αυτός ο τύπος αρότρου, που χάραζε τη γη επιφανειακά, ήταν κατάλληλος για τα μαλακά προσχωματικά εδάφη της Μεσοποταμίας και τη λεπτή και ανώμαλη γη της Μεσογείου, όμως ήταν εντελώς ακατάλληλος για τους λασπότοπους της βόρειας και δυτικής Ευρώπης. Ουσιαστικά, η βορειοδυτική Ευρώπη, λόγω των συνεκτικών εδαφών της, ήταν καταδικασμένη στην πείνα, ωστόσο, το μειονέκτημά της μετατράπηκε σε σημαντικό πλεονέκτημα, όταν ανάμεσα στους «βαρβαρικούς» λαούς, μεταξύ του 5ου και 6ου αιώνα, έκανε την εμφάνισή του το ασύμμετρο αλέτρι βαθείας άροσης, στο οποίο αργότερα προστέθηκαν και τροχοί. Αυτό το αλέτρι έγινε το θεμέλιο της ευρωπαϊκής γεωργίας και επηρέασε το σύνολο της κοινωνικής και οικονομικής ζωής της μεσαιωνικής δύσης[34].

Οι γεωργοί της Χώρας, όντας έως τις απαρχές του 20ου γνώστες της γεωργικής τεχνολογίας του ελλαδικού και ευρύτερα του βαλκανικού χώρου[35], δεν γνώριζαν

(υπό την διεύθυνση του M. Daumas), Tome I, Universitaires de Frannce, Paris 1962, σ.211, P.M. Duval, «L' apport tehnique des Romains», στο *Histoire génerale des Techniques* (υπό την διεύθυνση του M. Daumas), Tome I, Universitaires de Frannce, Paris 1962, σ.239.

[34] Επρόκειτο για ένα κάθετο προς την επιφάνεια της γης μαχαίρι, που χωνόταν βαθιά στο έδαφος, με πρόσθετα εξαρτήματα, τα οποία αναποδογύριζαν το χώμα και διέλυαν τους μεγάλους χωμάτινους σβόλους. Μπορούσε να ανοίξει στη σειρά αυλάκια, σχημάτιζε τεχνητά χτένια και βαθουλώματα ακόμα και στα πιο επίπεδα χωράφια και έτσι αποστράγγιζε το πλεονάζον νερό. Για να λειτουργήσει, απαιτούσε στενόμακρα χωράφια και αυτό σήμαινε αναδιανομή της γης. Έτσι, έχουμε εγκατάλειψη του σταυροειδούς οργώματος και του τετράγωνου χωραφιού που επέβαλε το παλιό οριζόντιο αλέτρι και εξοικονόμηση χρόνου από τον αγρότη, γεγονός το οποίο σε συνδυασμό με τη βελτίωση των εδαφών, οδήγησε σε οικονομική και πολιτική ανάπτυξη. Μία ακόμα σημαντική καινοτομία, που εισήχθη από τη σιβηριανή στέπα στην Ευρώπη κατά τον 7ο αιώνα, βοήθησε την εξέλιξη της γεωργικής τεχνολογίας στο δυτικοευρωπαϊκό χώρο. Πρόκειται για την αντικατάσταση της παραδοσιακής σαγής από λουρίδες με τη λαιμαριά, που επέτρεπε στο ζώο εργασίας να αναπτύξει όλη του τη δύναμη. Αυτή η καινοτομία στη σαγή επέτρεψε τη χρησιμοποίηση του ίππου στη γεωργία επιφέροντας αλλαγή στην τεχνική ζεύξεως των ίππων, εφόσον πλέον ζεύονταν το ένα πίσω από το άλλο, ώστε να μοιράζεται το μεταφερόμενο βάρος και επέφερε θεαματικά αποτελέσματα στην απόδοση κατά το όργωμα. Χάριν σε αυτές τις καινοτομίες, οι μεσαιωνικοί ευρωπαίοι έκαναν ένα σημαντικό βήμα για την καθυπόταξη της φύσης, μετατρέποντας το ρόλο του ευρωπαϊκού κλίματος, από καταστροφέα της γεωργίας σε παράγοντα αναπτύξεώς της, δίνοντας έτσι τη δυνατότητα να ξεπεράσει τον εποχιακό χαρακτήρα της μεσογειακής γεωργίας και εφαρμόζοντας νέα συστήματα σποράς, που πολλαπλασίασαν την απόδοση της γης σε βαθμό αδιανόητο για την αρχαία και βυζαντινή μεσόγειο. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, η γεωργική τεχνολογία και οι μέθοδοι παραγωγής που χρησιμοποιούσε ο μεσογειακός κόσμος, σχεδόν απαράλλακτα από τα ρωμαϊκά χρόνια έως και τον 20ο αιώνα, φαντάζουν καθυστερημένα μπροστά στα δυτικοευρωπαϊκά εργαλεία, που από τον 18ο αιώνα με την εμφάνιση των μηχανών και την υιοθέτηση επαναστατικών μεθόδων παραγωγής θα μετασχηματίσουν βαθιά τη γεωργία, ώστε να μιλάμε για αγροτική επανάσταση με παγκόσμιες επιπτώσεις. Βλ. Π. Δρακόπουλος, *Μεσαίωνας ελληνικός και δυτικός*, εκδ. Εποπτεία, (επανέκδοση) Αθήνα 1897, σ. 101-112, J. Le Goff, *Ο πολιτισμός της μεσαιωνικής δύσης*, μτφ. Ρίκα Μπενβενίστε, εκδ. Βάνια, Θεσσαλινίκη1993, σ. 274, 291, 296-298, C. Singer- E.J. Holmyard -A.R.Hall-T.I. Williams, *ό.π., 86*-94, F. Russo, *ό.π.,* σ. 350, B.Gille, « Le moyen age en occident », στο *Histoire génerale des Techniques* (υπό την διεύθυνση του M. Daumas), Tome I, Universitaires de Frannce, Paris 1962, σ.480-483.

[35] Βλ. A. Guillou, *Les outils dans les Balkans du moyen âge à nos iours*, EHESS, Maisoneuve et Larose, 1986, σ. 444-447, 631, 656, 717.

άλλον τύπο αρότρου παρά το ελκυόμενο από τα βόδια ξυλάλετρο, το οποίο ελάχιστα (ή και καθόλου) διέφερε από το αντίστοιχο της ρωμαιοβυζαντινής περιόδου[36]. Συγκρινόμενο με το δυτικοευρωπαϊκό, όπως αυτό εξελίχθηκε από τα μεσαιωνικά χρόνια και μετά, δεν μπορούμε να μην επισημάνουμε την οπισθοδρόμηση του βαλκανικού και ευρύτερου μεσογειακού χώρου όχι μόνο στο θέμα του αρότρου, αλλά και εν γένει σε πολλά ακόμη θέματα της γεωργικής τεχνολογίας. Αυτή η υστέρηση δεν ωφείλετο τόσο σε άγνοια των εξελίξεων, που έλαβαν χώρα στη δυτική Ευρώπη, όσο στο γεγονός ότι προσέκρουε σε διαφόρους ανασταλτικούς τεχνικούς και ιστορικούς παράγοντες. Βασικά, η γεωργική τεχνολογία της βορειοδυτικής Ευρώπης δεν μπορούσε να αποδώσει στα εδαφικά και κλιματικά δεδομένα των μεσογειακών περιοχών[37]. Για παράδειγμα, η χρήση μεγαλόσωμων ίππων για την έλξη του αρότρου ήταν διατροφικά ασύμφορη για τα δεδομένα της μεσογειακής γεωργίας[38]. Επίσης, σπάνια βρίσκουμε στον ελλαδικό χώρο ποτάμια με ποσότητες νερών ικανές να κινήσουν τις κάθετες φτερωτές των νερόμυλων της δυτικής Ευρώπης. Φυσικά, θα μπορούσαν να αναπτυχθούν ανάλογες τεχνολογίες, που θα προσαρμόζονταν στο περιβάλλον της μεσογείου. Ωστόσο, η ένταξη του αγροτικού κόσμου της περιοχής στους μηχανισμούς εκμετάλλευσης των κυρίαρχων Οθωμανών, εκ των πραγμάτων, αναιρούσε κάθε εξέλιξη της αγροτικής οικονομίας τόσο σε επίπεδο δομών όσο και σε επίπεδο τεχνικών καινοτομιών. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι η εμφάνιση κάποιων σύγχρονων γεωργικών μηχανημάτων στην Πίνδο γίνεται μόλις στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Σ' αυτό το θέμα ακολουθήθηκαν αντίστοιχες εξελίξεις, που έλαβαν χώρα στο Θεσσαλικό χώρο[39], οικονομική περιφέρεια του οποίου υπήρξε κατά

[36] Βλ. J.Théodoridés, «L' Empire byzantin (VIe- XVe siécles) », στο *Histoire génerale des Techniques* (υπό την διεύθυνση του M. Daumas), Tome I, Universitaires de Frannce, Paris 1962, σ. 380.

[37] Βλ. P.Garnsey-R. Saller, *Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία*, μτφρ. Β. Αναστασιάδης, επιμ. Γ. Σουρής, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995, σ.105-113. F.Braudel, *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλλίπου Β΄ της* Ισπανίας, μτφ. Κ. Μιτσοτάκη, τόμ. Α΄, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1993, σ. 295.

[38] Βλ. Ρ. Δημητριάδης, *Η ελληνική κτηνοτροφία*, Αθήνα 1900, σ. 75-83.

[39] Το επίπεδο της γεωργικής τεχνολογίας στον θεσσαλικό χώρο, παρά το γεγονός ότι η γεωργία κατείχε κεντρικό οικονομικό ρόλο, παρέμεινε από κάθε άποψη για μεγάλο χρονικό διάστημα αρχαϊκό. Εξίσου αμετακίνητο παρέμεινε και το καθεστώς των παραγωγικών σχέσεων, που επικρατούσαν στο Θεσσαλικό κάμπο έως και τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Ασφαλώς, ο από αιώνες ελεύθερος καλλιεργητής των γύρω ορεινών περιοχών ένιωθε πολύ πιο ασφαλής από τον Θεσσαλό αγρότη, που για αιώνες ήταν κολίγος στα μεγάλα οθωμανικά και κατόπιν ελληνικά τσιφλίκια. Σχετικά βλ. Χρ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986, σ. 281-288, M. Sivignon, *Θεσσαλία, γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, μτφρ. Γιούλη Αναστοπούλου, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τραπέζης, Αθήνα 1992, σ. 131-135, Σ. Τριανταφυλίδης, *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας*, εκδ. Στοχαστής.

κάποιον τρόπο και η Χώρα Μετσόβου[40]. Έτσι, στην δεκαετία 1920-1930 είχαμε την εμφάνιση σύγχρονων μεταλλικών αρότρων βαθείας άροσης με διπλά περιστρεφόμενα υνιά, τα οποία έλκονταν με άλογα και είχαν τη δυνατότητα να οργώνουν ακόμα και επικλινή εδάφη. Φυσικά, πρόκειται για βιομηχανικά προϊόντα και ασφαλώς η αγορά τους δείχνει ότι η γεωργία αποτελούσε ακόμα κεντρική οικονομική επιλογή για ορισμένα νοικοκυριά της Χώρας. Ωστόσο, για συγκεκριμένους λόγους αυτή η προσπάθεια εκμηχάνισης της γεωργικής παραγωγής παρέμεινε ατελής[41]. Ως τότε όμως και για πολλούς αιώνες πριν, το σύνολο των εργαλείων που κατείχαν οι γεωργοί της Χώρας, ήταν προϊόντα δικής τους κατασκευής, με εξαίρεση τα μεταλλικά μέρη, τα οποία και πάλι προέρχονταν από τα τοπικά σιδηρουργεία.

Η κατασκευή του αρότρου: Η ανθεκτικότητα και η δομική ενότητα συνιστούσαν τα δύο στοιχεία που είχαν υπόψη τους οι γεωργοί της Χώρας, καθώς αναζητούσαν στους δασότοπους της περιοχής υλικό για την κατασκευή καινούργιου αρότρου. Πρώτη τους μέριμνα ο εντοπισμός νεαρών στελεχών οξιάς φυόμενων σε βραχώδη εδάφη. Τους ενδιέφερε τόσο το λεπτοφυές του κορμού τους όσο και η κύρτωση, που παρουσίαζαν στο κατώτερο τμήμα τους, οφειλόμενη στο γεγονός ότι τα βράχια παρεμπόδιζαν την ευθυτενή ανάπτυξή τους. Κόβοντάς τες σε ένα ύψος περίπου 2,5 με 3 μ., είχαν στη διάθεσή τους ένα ξύλινο κοντάρι, το οποίο παρουσίαζε χαρακτηριστική καμπύλωση στο ένα του άκρο. Με μία επιφανειακή επεξεργασία του είχαν εξασφαλίζει το σταβάρι (uište)[42], δηλαδή το εξάρτημα του αρότρου που λειτουργούσε ως ρυμός. Προσαρμόζοντας την ίση άκρη του στο ζυγό και την καμπυλωτή του στο κύριο σώμα του αρότρου, συνέβαλε στην έλξη του κατά την διαδικασία της άροσης. Σπάνια οι γεωργοί του ελλαδικού χώρου έβρισκαν ξύλο

[40] Ελάχιστες ήταν οι οικονομικές σχέσεις της Χώρας με το χώρο της Ηπείρου. Αντίθετα, η Θεσσαλία υπήρξε επί αιώνες ο κατ' εξοχήν χώρος οικονομικής δράσης πολλών κατοίκων της και γενικά της Πίνδου. Εκτός από τα πολυάριθμα κοπάδια, που διαχείμαζαν στους Θεσσαλικούς κάμπους και τα βοσκοτόπια που κατείχαν, από τα μέσα του 19ου πολλοί εύποροι μετσοβίτες προέβησαν στην αγορά τσιφλικιών στην Θεσσαλία. Δεν είναι τυχαίο ότι στα Τρίκαλα και τα Φάρσαλα εγκαταστάθηκε μία πολυάριθμη κοινότητα από κατοίκους της Χώρας, όπου μαζί με τους εγκατασταθέντες Βλάχους της υπολοίπου Πίνδου συγκρότησαν το εμπορικό και βιοτεχνικό στοιχείο των θεσσαλικών κέντρων. Βλ. M. Sivignon., *ό.π.,* σ. 423.

[41] Οι μικρές κατατεμαχισμένες ιδιοκτησίες, η δύσκολη γεωμορφολογία, και κυρίως η στενότητα των εδαφών δεν επέτρεπαν σοβαρές επενδύσεις σε έναν τομέα, ο οποίος δεν είχε προοπτικές κέρδους, αλλά κατείχε μόνο συμπληρωματικό ρόλο στους οικονομικούς σχεδιασμούς των περισσοτέρων νοικοκυριών. Γι' αυτό, άλλωστε, με τη διάνοιξη των δρόμων και την εισαγωγή βιομηχανοποιημένων αλεύρων η ορεινή γεωργία έσβησε οριστικά.

[42] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία. Εντοπίζεται και στη ρουμανική ως oişte, όπου και ετυμολογείται από το βουλγ. óište. Βλ. *Dicţionarul Explicativ al Limbi Române*, Academia Română, Bucureşti [2]1998, σ. 716.

αυτού του είδους σε φυσική κατάσταση, γι' αυτό και κατέφευγαν στη λύση του συνταιριάσματος δύο τουλάχιστον μικρότερων τμημάτων[43]. Δεν συνέβαινε, όμως, το ίδιο και με τους γεωργούς της Χώρας. Όπως ήδη αναφέραμε, τα εκτεταμένα δάση της περιοχής τους προμήθευαν ξύλα με ποικίλες καμπυλώσεις, γεγονός που διευκόλυνε την κατασκευή αλετριών με λιγότερες συναρμόσεις, συνεπώς περισσότερο στέρεα. Για παράδειγμα, το αλετροπόδι (coadă)[44], που συνιστά το βασικό τμήμα του αρότρου, και η χειρολαβή (mănă)[45], με την οποία ο χειριστής ωθούσε το μηχανισμό, δεν κατασκευάζονταν μέσω της συνάρμοσης δύο χωριστών τμημάτων, όπως συνέβαινε σε άλλες περιοχές, αλλά αποτελούσε εξάρτημα με ενιαία δομή. Καταφεύγοντας και πάλι οι γεωργοί σε δάση με οξιές, αφού αποσπούσαν εκείνο το τμήμα του δένδρου που περιελάμβανε τον κορμό και τις ρίζες, το διαμόρφωναν κατά τρόπο ώστε ο μεν κορμός να αποτελέσει την οριζόντια δοκό του αλετροποδιού, μία δε εκ των ριζών του, οι οποίες σχηματίζουν ξυλώδεις καμπυλοειδείς προεκτάσεις προς το έδαφος, τη χειρολαβή.

Για να διατηρήσουν τα ζύγια μεταξύ αλετροποδιού και σταβαριού, χρησιμοποιούσαν τη σπάθη (spată)[46]. Επρόκειτο για ένα ξύλινο μοχλό τοποθετημένο κάθετα κατά τρόπο, ώστε το κάτω άκρο του να εισχωρεί σε ειδική οπή στην άνω επιφάνεια του αλετροποδιού και το άνω άκρο του να διαπερνά το σταβάρι, βοηθώντας το έτσι να σταθεροποιείται Η στερέωση της σπάθης στο αλετροπόδι γινόταν με τη βοήθεια σφηνών, ενώ η συνάρμοσή του με το σταβάρι γίνονταν είτε με σφήνες είτε με ξύλινους πύρους, που το διατρυπούσαν από τα πλάγια. Το μοναδικό μεταλλικό εξάρτημα του αρότρου ήταν το υνί (imešu)[47], μία τριγωνική λεπίδα προσαρμοσμένη σε οριζόντια θέση στο πρόσθιο τμήμα του αρότρου. Συνιστά ένα από τα κυριότερα γεωργικά εργαλεία, δεδομένου ότι η όλη κατασκευή του αλετριού δεν αποσκοπεί παρά στη σκαπτική λειτουργία αυτού του εξαρτήματος. Η πίεση που ασκούσε το βάρος του αρότρου, καθώς ελκύονταν από τα ζώα, ανάγκαζε το υνί, να εισδύει στο έδαφος και να το ανασκάπτει. Κάθε χρόνο οι γεωργοί προέβαιναν σε αντικατάστασή του, δεδομένου ότι η σκληρή του χρήση το έφθειρε. Η προμήθειά του

[43] Βλ. Δ. Λουκόπουλος, *ό.π.,* σ. 19.
[44] Από το λατ. coda (cauda) 'ουρά'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 299, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 224.
[45] Από το λατ. manus 'χέρι'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 694. Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.276.
[46] Από το λατ. spatha 'σπάθη, υφαντική σπάθη'. Η ως τώρα λημματογράφησή του δεν έχει καταγράψει τη γεωργική του έννοια. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.965, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.502.
[47] Ως τώρα δεν έχει ετυμολογηθεί ο όρος. Σε ορισμένες βλαχικές διαλέκτους διασώζεται και ο όρος vomeră ή vomiră από το λατ. vomer 'υνί'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 979, 1122 Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 125, 291.

γίνονταν από τα σιδηρουργεία του Μετσόβου το πλήθος των οποίων αποτελούν μάρτυρες του εύρους των αγροτικών και βιοτεχνικών εργασιών, που αναπτύσσονταν στην περιοχή[48]. Η στερέωσή του στο πρόσθιο τμήμα του αρότρου, το οποίο είχε υποστεί ειδική λείανση γι' αυτόν το σκοπό, γινόταν είτε με σφήνες είτε με τον πρόβολο(urecĺi)[49]. Το τελευταίο εξάρτημα ήταν ένα διχαλωτό ξύλο με μυτερή λαβή, την οποία σφήνωναν στο σημείο προσαρμογής του υνιού στο αλετροπόδι. Μπορεί, ωστόσο, να αποτελούνταν και από δύο χωριστά ξύλα τοποθετημένα στις πλάγιες πλευρές της ξύλινης βάσης του αλετροποδιού. Ο ρόλος του ήταν να διασκορπίζει και να απλώνει τα χώματα που έρχονταν στην επιφάνεια, καθώς το υνί έσκαβε το έδαφος.

Η μετατόπιση του αρότρου, κατά την διαδικασία της άροσης, απαιτούσε την ύπαρξη ενός συστήματος, που θα μετέτρεπε την ελκτική δύναμη των ζώων αντίστοιχα σε κινητική. Ο παλιότερος και κοινότερος τρόπος για την επίτευξης αυτής της λειτουργίας συνίστατο στη σύνδεση της ίσης άκρης του σταβαριού με μία εγκάρσια δοκό, η οποία παράλληλα επικάθονταν επί δύο δυνατών ζώων. Αναφερόμαστε, βέβαια, στο γνωστό ζυγό (džugu)[50], που τοποθετούμενος στον αυχένα των ζώων, προσδενόταν με τη βοήθεια των ζεύγλων (žîyle)[51]. Επρόκειτο για τέσσερις ξύλινες ράβδους, οι οποίες εισέρχονταν κάθετα σε αντίστοιχες οπές, που έφερε η δοκός του ζυγού και πλαισίωναν τους λαιμούς των ζώων. Η άνω πλευρά της κάθε ράβδου έφερε διχαλωτή απόληξη, ώστε να εμποδίζεται η ολίσθησή της εντός της οπής, ενώ η κάτω πλευρά έκλινε ελαφρώς προ το εσωτερικό. Συνεπώς, το κάθε ζεύγος ζεύγλων περιέκλειε το λαιμό του ζώου από τα πλάγια και ελάχιστα από κάτω. Μία τριχιά, η οποία συνέδεε τις κεκλιμένες άκρες των ζεύγλων, ασφάλιζε το κάτω μέρος του λαιμού των ζώων και έτσι αποφεύγονταν το ενδεχόμενο εκτίναξης του ζυγού. Οι ζεύγλες έπρεπε να διαθέτουν ανθεκτικότητα και ευλυγισία, γι' αυτό κατασκευάζονταν από ξύλο ιτιάς ή κρανιάς. Επίσης, κατά το μέτρο του δυνατού, η αποφυγή καταπόνησης των ζώων εξ' αιτίας του βάρους του ζυγού, επέβαλε την κατασκευή του από ξύλο πεύκου, το οποίο ήταν σχετικά ελαφρύ. Στα σημεία που η

[48]Βλ. Β΄ Μέρος, Κεφ. Ε΄ σ.284, σημ. 110.

[49] Πληθ. του ουσ. ureacĺe 'αυτί'.< λατ. oricula (auricula) 'αυτί'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.1089, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 395. Βλ. επίσης και το λατ. auris 'ακοή, τμήμα του υνιού του αρότρου'. Βλ. Σ. Κουμανούδης, *Λεξικόν Λατινοελληνικόν*, εκδ. Γρηγόρη , σ. 77.

[50] Από το λατ. jugum 'ζυγός'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 536, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.530.

[51]Πληθ. του ουσ. žîylă. Ως τώρα δεν έχει ετυμολογηθεί ο όρος. Εντοπίζεται και στη ρουμανική ως jiglă, όπου και ετυμολογείται από το βουλγ. žegla. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.591. Dicţionarul, ,*ό.π.,* σ. 547. Προφανώς, ο βουλγαρικός τύπος, δάνειο του οποίου είναι ο ρουμανικός και πιθανόν ο βλαχικός τύπος, προέρχεται από τον ελληνικό όρο ζεύγλα.

δοκός άγγιζε τους αυχένες των ζώων διαμόρφωναν δύο αρκετά αμβλείες καμαροειδείς εσοχές (guše)[52], ούτως ώστε να επιτυγχάνεται καλύτερη προσαρμογή της. Μάλιστα, για να αποφεύγεται τυχόν πλήγωμα των ζώων εξ' αιτίας της πίεσης που ασκούνταν κατά την έλξη, οι εσοχές επενδύονταν με προβιά (keale di lănă ή călăbašă)[53].

Το σημείο συνάρμοσης του σταβαριού με το ζυγό, γνωστό στους γεωργούς της Χώρας ως crutse[54], κατείχε σημαντικό ρόλο στη λειτουργία του όλου μηχανισμού. Αν η σύνδεσή του στο ζυγό ήταν άκαμπτη, το άροτρο κινδύνευε ανά πάσα στιγμή να διαλυθεί. Συνεπώς, απαιτούνταν ένα στέρεο και συνάμα αρθρωτό σύστημα πρόσδεσης, ικανό να αντέχει την πίεση του ελκυόμενου αρότρου και ταυτόχρονα να του παρέχει ευελιξία κινήσεων. Η λύση είχε δοθεί με ένα ιδιόμορφο μεταλλικό εξάρτημα, γνωστό στους γεωργούς της Χώρας ως corăi[55] ή corăi di heru[56]. Αποτελούνταν από μία σιδερένια στεφάνη στην περιφέρεια της οποίας είχαν συγκολλήσει μία συνεπτυγμένη σιδηρόβεργα σχήματος λαβίδας. Σε μία οπή, που υπήρχε στο κέντρο του ζυγού, εισχωρούσαν τη συνεπτυγμένη σιδηρόβεργα κατά τρόπο ώστε η μεταλλική στεφάνη να αιωρείται στο κάτω μέρος της δοκού. Ένας ξύλινος μοχλός (sulu)[57] τοποθετημένος εγκάρσια κάτω από την καμπύλη σύμπτυξης της σιδερόβεργας, καθώς αυτή προεξείχε στο πάνω μέρος της δοκού, εμπόδιζε τη διολίσθησή της. Εντός της στεφάνης τοποθετούνταν η ίση άκρη του σταβαριού. Μία ξύλινη ράβδος, το μήκος της οποίας ξεπερνούσε τη διάμετρο της μεταλλικής στεφάνης, τοποθετημένη κάθετα σε μία από τις δύο ή τρεις οπές, που έφερε το σταβάρι στην άκρη του, εμπόδιζε τη διαφυγή του και ταυτόχρονα εξασφάλιζε την έλκυση του αρότρου κάθε φορά που κινούνταν τα ζώα. Αν επιδιώκονταν βαθύτερη άροση του εδάφους, τοποθετούσαν τη ράβδο στην πρώτη οπή του σταβαριού. Μ' αυτόν τον τρόπο το αλέτρι έκλινε προς τα κάτω, κατά συνέπεια το υνί εισχωρούσε βαθύτερα στο έδαφος. Αντίθετα, αν επιδιώκονταν επιφανειακή άροση, ανασήκωναν

[52] Πληθ. του ουσ. gušă 'λαιμός, πρόλοβος, αυχένας βουνού'. Ετυμολογείτε από το λατ. geusiae. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, 509.
[53] Ο όρος călăbašă χρησιμοποιείται μόνο στο Μαλακάσι.
[54] Από το λατ. crux- crucem 'σταυρός'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 314, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 248.
[55] Από το λατ. corrigia 'ιμάς, λουρί'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 335, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 237.
[56] Η έκφραση corăi di heru 'σιδερένια λουριά', μαρτυρεί ότι παλιότερα η πρόσδεση γινόταν με ιμάντες και αργότερα αναπτύχθηκε ο μεταλλικός σύνδεσμος.
[57] Από το λατ . sub(u)lum –insubulum 'αντί'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, 990, σ. Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 494.

το υνί τραβώντας το σταβάρι πιο μπροστά εντός της στεφάνης, όπου και το ασφάλιζαν στη δεύτερη ή την τρίτη οπή.

Η κατασκευή του αρότρου απαιτούσε ελάχιστα εργαλεία. Ο γεωργός έπρεπε να διαθέτει απαραίτητα υλοτομικό τσεκούρι (tsupată*)* για την κοπή των δένδρων και ξυλουργικό πέλεκα (peleke-bădă), ένα εργαλείο μορφοποίησης των ακατέργαστων ξύλων, που χρησιμοποιούνταν ευρύτατα στο παρελθόν, από τους ξυλουργούς της περιοχής. Η διάνοιξη των οπών γινόταν είτε με κοπίδια (scarpelu) είτε με πυρωμένα σίδερα.[58]. Τα κατασκευασμένα από ξύλο οξιάς αλέτρια, αν αφήνονταν το χειμώνα σε υπαίθριο χώρο, σάπιζαν. Πιο ανθεκτικά στις καιρικές συνθήκες ήταν όσα γίνονταν από ξύλο πουρναριού ή κέδρου.

Η ζεύξη (îndžugare ή džugare)[59]: Ο άνωθεν περιγραφόμενος τύπος ζυγού αποτελούσε ένα σύστημα ζεύξης κατασκευασμένο αποκλειστικά για βόδια. Ενδεχομένως, να ήταν η χρήση των βοδιών ως ζώα έλξης, που οδήγησε στην ανάπτυξη τέτοιου είδους ζυγών, ωστόσο, ανεξάρτητα από την αιτία, παρατηρούμε ότι και σ' αυτό το θέμα η γεωργία του βαλκανικού χώρου διατήρησε τις αρχαϊκές της τεχνικές δομές.

Οι αγρότες της Χώρας συγκαταλέγανε τους αροτρίωνες βόες, όπως και κάθε άλλο είδος ζώου αγροτικής χρήσης, σε μία φυλή που έφερε τη γενική ονομασία tsipurišă. Ο όρος αφορά μία παλαιά τοπική ράτσα προσαρμοσμένη απόλυτα στις συνθήκες του ορεινού χώρου. Επρόκειτο για μικρόσωμα ζώα, τα οποία ελίσσονταν εύκολα στα δύσβατα μονοπάτια των βουνών, ήταν ανθεκτικά στις ασθένειες και το σπουδαιότερο λιτοδίαιτα, κάτι πολύ σημαντικό για τα ορεινά μέρη, όπου η μεγάλη διάρκεια του χειμώνα επέβαλε εκτεταμένη τεχνητή εκτροφή[60]. Ο μοναδικός φόβος των γεωργών, ειδικά αυτών που κατείχαν χωράφια σε περιοχές όπου η πρόσβαση γινόταν από δύσβατα απόκρημνα μονοπάτια, ήταν να μην κατρακυλήσουν τα βόδια τους στον γκρεμό[61].

Η έλξη του αρότρου, όντας μία επίπονη εργασία, απαιτούσε ζώα με μεγάλη δύναμη[62], γι' αυτό και οι γεωργοί, αφού προέβαιναν σε επιλογή των ζώων που θα

[58] Συχνά πύρωναν τη λεπτή λεπίδα του κασμά.
[59] Από το λατ. jugare (jugo) 'ζεύω'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.756, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 363.
[60] Ρ. Δημητριάδης, *ό.π.,* 72-73, 131-132.
[61] Αυτό ισοδυναμούσε με καταστροφή του γεωργικού νοικοκυριού.
[62] Δυνατότερα θεωρούνταν τα *βοδια με μαξιλάρια* (boi cu căpitănĭi), όπως αποκαλούσαν χαρακτηριστικά όσα έφεραν πτυχώσεις στο λαιμό τους.

χρησιμοποιούνταν ως καματερά (džugă[63]ή bou di tu aratu[64]), τα υπέβαλαν σε ευνουχισμό (agudire[65] ή munuhipsire[66]) μία επέμβαση, η οποία αύξαινε τη δύναμή τους[67]. Η ζεύξη ενός νέου βοδιού ήταν μία χρόνια διαδικασία, δεδομένου ότι η εκπαίδευσή του άρχιζε από όταν ήταν δαμάλι (măndzatu). Η κύρια τακτική της συνίστατο στο να συζευγνύουν το νεαρό ζώο με ένα παλιό βόδι, ώστε να μάθει να πειθαρχεί.

Η κυκλική μέθοδος άροσης ήταν δύσκολο να εφαρμοστεί στους μικρούς ορεινούς αγρούς της Χώρας. Συνεπώς, ακολουθούνταν μόνο η ευθύγραμμη, δηλαδή η μέθοδος όπου τα βόδια διάνοιγαν ευθείες αυλακιές μεταξύ από των δύο άκρων του αγρού. Η ώθηση και καθοδήγηση των ζώων, κατά την διάρκεια της άροσης, απαιτούσε δύο εξαρτήματα. Το πρώτο ήταν η βουκέντρα *(*strimburare)[68]. Ήταν ένα ξύλινο ραβδί, το οποίο έφερε στο πρόσθιο μέρος μία μεταλλική ακίδα απαραίτητη για το κέντρισμα των βοδιών. Στο πίσω μέρος της προσάρμοζαν μία ξύστρα. Μ' αυτή καθάριζαν τη λάσπη, που επικολλούνταν στο πρόσθιο τμήμα του αρότρου κατά τη διάρκεια της άροσης. Το δεύτερο εξάρτημα ήταν η τριχιά με την οποία ο γεωργός κατεύθυνε τα βόδια. Προκειμένου να αποφευχθεί ο πνιγμός δένονταν στα κέρατα, και όχι στο λαιμό των ζώων[69].

Η εισαγωγή κατά την δεκαετία 1920-1930 σύγχρονων μεταλλικών αρότρων ανέτρεψε τον παραδοσιακό τρόπο ζεύξης και άροσης όσο και το είδος των ζώων, που χρησιμοποιούνταν. Η χρήση δερμάτινων κολάρων, αντί της δοκού του ζυγού, απαιτούσε πλέον ζεύξη αλόγων παρά βοδιών, ωστόσο, όπως ήδη αναφέραμε, αυτές οι αναπτυγμένες τεχνικές εμφανίστηκαν σε μία εποχή, όπου είχαν πλέον δρομολογηθεί οι εξελίξεις που θα οδηγούσαν στον οριστικό αφανισμό της ορεινής γεωργίας**.**

Ο οργωτής (arătoru)[70]: Ως γνωστό, στην περιοχή της Χώρας άροτρα κατείχαν οι ιδιοκτήτες αγροικιών και οι *boeari*, δηλαδή η επαγγελματική ομάδα των ζευγάδων, η οποία αναλάμβανε, κατόπιν συμφωνίας, την άροση ξένων χωραφιών. Η αμοιβή

[63] Ό όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.
[64] Οι κάτοικοι της Χώρας, όταν ήθελαν να δηλώσουν ότι κάποιος εργάζεται σκληρά, έλεγαν τη φράση *δουλεύει σαν καματερό βόδι* (lucreadză ca boulu di tu aratu). Ακόμα διατηρείται στη μνήμη τους η σκληρότητα που επέδειξε κάποιος πατέρας ο οποίος μη διαθέτοντας βόδια, έζεψε τα ίδια τα παιδιά του.
[65] Από το πλσλαβ. goditi. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π*., 65 σ., Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 6.
[66]Από το ελλ. μουνουχίζω. Ό όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.
[67] Βλ. Ρ. Δημητριάδης, *ό.π.,* 131.
[68] Από το λατ. * stimularia<stimulus 'κεντρί'. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π*., σ. 981-982.
[69] Όταν δεν τη χρησιμοποιούσε ο γεωργός, την έδενε στη χειρολαβή του αλετριού.
[70]Από το λατ. aratorius ή arator 'αροτήρας', ο γεωργών επί μισθώσει δημόσιους αγρούς. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π*., σ. 133, Σ. Κουμανούδης *ό.π.,* σ. 62.

τους μπορεί να ήταν είτε χρηματική είτε η απόληψη μέρους της παραγωγής, η οποία ενδέχεται να άγγιζε έως και το ήμισυ της παραγόμενης σοδειάς. Συνεπώς, η χρήση των *arători*, δηλαδή των προσώπων που κατείχαν και χειρίζονταν τα άροτρα εκ μέρους των νοικοκυριών, απαιτούσε κατοχή αγροτεμαχίων ικανών να καλύψουν αυτό το κόστος. Υπήρχαν, ωστόσο, και φτωχά νοικοκυριά με πολύ μικρούς κλήρους, τα οποία αδυνατούσαν να πληρώσουν τον επαγγελματία ζευγά, ούτε καν εις είδος, εφόσον τους ήταν αναγκαίο το σύνολο της σοδειάς. Κατέφευγαν τότε στη χρήση της τσάπας, ένα σκαπτικό εργαλείο, το οποίο χρησιμοποιούνταν και κατά την εκχέρσωση ή τη διάνοιξη νέων αγρών. Με τη βοήθειά της άνοιγαν τομές στο έδαφος, ανέστρεφαν και θρυμμάτιζαν το χώμα. Ωστόσο, ο κόπος οι εργατοώρες και η μικρή αποδοτικότητα αυτής της μεθόδου (απαιτούνταν τρεις μέρες για να σκαφτεί ένα στρέμμα γης) καθιστούσαν απαγορευτική τη χρήση της σε αγροτεμάχια άνω των δύο ή τριών στρεμμάτων.

Υπήρχαν περιπτώσεις επαγγελματιών ζευγάδων, που για διαφόρους λόγους, μεταξύ των οποίων και η ανεπάρκεια ζωοτροφών, συντηρούσαν μόνο ένα βόδι. Προκειμένου να επιβιώσουν, κατέφευγαν στη μέθοδο της *«σεμπριάς»* (sembre)[71], δηλαδή στη σύμπραξη με άλλους ζευγάδες, που βρίσκονταν στην ίδια κατάσταση. Συμμετέχοντας ο καθένας με το βόδι του αναλάμβαναν να οργώσουν τόσο τα δικά τους, όσο και τα ξένα. χωράφια. Αυτός ο συνεταιρισμός (sembrire) περιορίζονταν μόνο στην εναλλάξ χρήση των καματερών και δεν συμπεριλάμβανε το μοίρασμα των αμοιβών. Ο κάθε συνέταιρος έκλεινε χωριστές συμφωνίες και εργάζονταν ατομικά παίρνοντας ολόκληρη την αμοιβή

Εκτός της άροσης, οι *arători* αναλάβαιναν και το αλώνισμα των γεννημάτων. Και σ' αυτήν την περίπτωση γινόταν συμφωνία με το νοικοκύρη, η οποία μπορεί να περιλάμβανε είτε χρηματική αμοιβή είτε ανταλλαγή, δηλαδή την απόληψη των άχυρων που θ' άφηνε το αλώνισμα των σιτηρών[72]. Μ' αυτόν τον τρόπο οι *arători* κάλυπταν το κόστος διατροφής των καματερών τους κατά τη διάρκεια του χειμώνα, αλλά και μέρος των διατροφικών τους αναγκών.

[71] Από το σλαβ. ή σερβ. sebrŭ ' κολίγας, επίμορτος καλλιεργητής'. Βλ. G. Weigand, Die Wiedergabe der slavischen laute in der Ortsnamen des Peliponnes, *Balkan-Archiv*, T.4 (1928), σ. 22, Σ. Σπυρώνης *ό.π.*, σ. 185.

[72] Οι κτηνοτρόφοι, που τύχαινε να διαθέτουν κάποιο χωράφι, πλήρωναν τους ζευγάδες, κυρίως με κτηνοτροφικά προϊόντα.

Το βολοκόπημα (copuire)[73]: Αναφερθήκαμε παραπάνω σε τύπους εδαφών, όπου τα χώματά τους δεν θρυμματίζονταν πλήρως κατά την διαδικασία της άροσης. Σε αυτές τις περιπτώσεις το αλέτρι άφηνε πίσω του συμπαγείς χωμάτινους σβόλους, οι οποίοι έπρεπε να διαλυθούν με την τσάπα. Ωστόσο, αυτό ήταν εφικτό μόνο σε μικρούς αγρούς, εφόσον σε μεγαλύτερα τεμάχια γης αυτή η μέθοδος απαιτούσε μόχθο και συμμετοχή πολλών ανθρώπων. Αναγκαστικά έπρεπε να καταφύγουν στη *σβάρνα* (zvarnă)[74] μια απλή επινόηση, ωστόσο αρκετά χρήσιμη για εργασίες προετοιμασίας του εδάφους. Επρόκειτο για ένα ξύλινο πλαίσιο κατασκευασμένο από ξύλο κέδρου ή πουρναριού, το οποίο έφερε στον ενδιάμεσο χώρο του πλέγμα από βέργες ιτιάς. Για την έλξη της, χρησιμοποιούνταν και πάλι τα βόδια. Η ρυμούλκησή της από το ζυγό γινόταν μέσω ενός μακρόστενου σαν κοντάρι ξύλο (*coastă*). Η μία του άκρη δένονταν στο ζυγό με ιμάντες και η άλλη με τριχιά ή σύρμα σε δύο θηλύκια, που έφερε το πλαίσιο της σβάρνας Καθώς σέρνονταν πάνω στο έδαφος, οι καμπυλώσεις που δημιουργούσαν οι πλεγμένες βέργες θρυμμάτιζαν τους σβόλους. Για να μην εκτινάσσεται κατά την διαδικασία του σβαρνίσματος *(*zvărnuire*)*, τοποθετούσαν πάνω της κάποιο βάρος [75]. Μετά το πέρασμα της σβάρνας γινόταν εκ νέου άροση του αγρού, προκειμένου να διαμορφωθούν νέες αυλακιές. Αν και υπάρχει η αντίληψη ότι η σβάρνα δεν προσφέρονταν για τα ορεινά χωράφια [76], δύσκολα θα γινόταν αυτή η άποψη δεκτή από τους γεωργούς της Χώρας. Μπορεί να μην χρησιμοποιούταν από όλους, όμως ως γεωργικό εργαλείο δεν ήταν άγνωστο. Απλά η χρήση της εξαρτιόταν από τον τύπο του εδάφους και από το μέγεθος του χωραφιού. Εκτός όμως από το θρυμμάτισμα των σβόλων, η σβάρνα χρησιμοποιούνταν και ως εργαλείο εμφύτευσης. Σε ορισμένες καλλιέργειες, όπως το τριφύλλι (trifoliu)[77], η παράχωση του σπόρου δεν βοηθά την ανάπτυξή του, γι' αυτό η σπορά πρέπει να είναι επιφανειακή. Σ' αυτήν την περίπτωση σκάβονταν το χωράφι με το αλέτρι και σβαρνίζονταν, ώσπου να δημιουργηθεί ένα στρώμα λεπτού χώματος πάνω στο οποίο ρίχνονταν ο σπόρος. Όμως, δεν τον παράχωναν στη γη με το αλέτρι, αλλά με τη βοήθεια της σβάρνας τον αναμίγνυαν με το χώμα.

[73] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.
[74] Βλ. και ελλ. σβάρνα. Από το βουλγ., σερβ. barna. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 1149, Σ. Σπυρώνης *ό.π.*, σ. 185.
[75] Αν δεν επικάθονταν κάποιο άτομο, τοποθετούνταν πέτρες.
[76] Βλ. Δ. Λουκόπουλος, *ό.π.*, σ. 30.
[77] Από λατ. trifolium 'τριφύλι'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 1047.

Ο εμπλουτισμός του εδάφους: Η διατήρηση και βελτίωση της γονιμότητας του καλλιεργούμενο εδάφους εξαρτιόταν άμεσα από τη λίπανσή του. Όμως, σε μία εποχή όπου το βιομηχανικό λίπασμα ήταν άγνωστο, αλλά και σε μία περιοχή όπου η εκτροφή ζώων καταλάμβανε σημαντικά μεγέθη, ήταν φυσικό να κυριαρχεί ως μέθοδος λίπανσης η φυσική ή τεχνητή εναπόθεση ζωικών λιπασμάτων επί των αγρών.

Η φυσική λίπανση (bălicare)[78]συνίστατο στην εποχική μετατροπή των αγρών σε βοσκότοπους. Κατά τη φθινοπωρινή περίοδο, μετά τον θερισμό, οι αγροί παραδίδονταν στα οικόσιτα και τα κοπάδια των κτηνοτρόφων, τα οποία, λόγω των αντίξοων καιρικών συνθηκών που επικρατούσαν στους βοσκότοπους, οδηγούνταν στα χαμηλά σημεία των οροκοιλάδων, ώσπου να αναχωρήσουν για τα χειμαδιά. Σ' αυτό το σημείο εντοπίζουμε μία από τις ελάχιστες περιπτώσεις, όπου το γεωργικό και κτηνοτροφικό στοιχείο της Χώρας λειτουργούν συνεργατικά. Οι μεν κτηνοτρόφοι αναζητούν καταλύματα, για να προστατευθούν από τις συνεχείς βροχοπτώσεις που χαρακτηρίζουν το κλίμα κατά την περίοδο της μετάβασης από το φθινόπωρο στον χειμώνα, οι δε γεωργοί επιθυμούν την όσο δυνατόν μεγαλύτερη παραμονή στους αγρούς τους, προκειμένου να εξασφαλίσουν ικανοποιητική λίπανση. Κατασκευάζοντας, λοιπόν, χώρους διαμονής[79] εντός των αγρών αποσκοπούν όχι μόνο στην αυτοπροστασία τους, αλλά και στην προσέλκυση των κτηνοτρόφων και των κοπαδιών τους. Ωστόσο, η φυσική λίπανση δεν κάλυπτε πλήρως τις ανάγκες των αγρών, εφόσον τα κοπάδια γρήγορα έφευγαν για τα χειμαδιά, ενώ η επιδείνωση του κλίματος έκλεινε τα οικόσιτα στους στάβλους για όλο το χειμώνα. Συνεπώς, η λίπανση γινόταν, κατά κύριο λόγο, τεχνητά και συνίστατο στη μεταφορά και εναπόθεση αποξηραμένης κοπριάς (coprie). Αν ο γεωργός δεν διέθετε δικά του ζώα, τότε μίσθωνε αγωγιάτες για τη μεταφορά ή κατέφευγε ακόμη και στη χρήση της μυϊκής δύναμης[80].

Όπως είναι φυσικό, οι στάνες παρήγαγαν το μεγαλύτερο απόθεμα ζωικών λιπασμάτων. Μία δεύτερη πηγή ήταν τα οικόσιτα ζώα. Κατά τη χειμερινή περίοδο κλείνονταν στους σταβλισμένους χώρους, που βρίσκονταν είτε παράπλευρα των κατοικιών είτε σε ειδικούς χώρους στα υπόγεια τους. Το ζωικό λίπασμα, που

[78] Από το ρήμα balicu 'κοπρίζω < προσηγ. balică 'κόπρος ζώων'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 190, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 310. Ως τώρα δεν έχει ετυμολογηθεί ο όρος. Βλ. και σερβ. balega, αλβ. bajge.

[79] Συνήθως επρόκειτο για πετρόκτιστα μονόχωρα κτίσματα, τα οποία έφεραν σκεπή καλυμμένη με σχιστόλιθους.

[80] Στην τελευταία λύση κατέφευγαν συνήθως τα φτωχά νοικοκυριά. Οι μακρινές αποστάσεις και το δύσβατο των εδαφών την καθιστούσαν μία αρκετά επώδυνη εργασία.

παρήγαγαν, συγκεντρώνονταν σε κάποιο σημείο του υπαίθριου χώρου, που περιέβαλε την κατοικία. Την άνοιξη υποχρεωτικά μετακινούσαν προς τους αγρούς, δεδομένου ότι με την άνοδο της θερμοκρασίας μετατρέπονταν σε εστία μολύνσεως. Τέλος, μία ακόμη πηγή συγκέντρωσης ζωικών λιπασμάτων αποτελούσαν τα *αλογολίβαδα* και *βοϊδολίβαδα* των οικισμών. Εκεί, κατέφευγαν κυρίως γυναικόπαιδα, όπου συγκέντρωναν σε σάκους το απόθεμα, που έβρισκαν σκορπισμένο στο έδαφος.

Οι καλλιεργητές της Χώρας, αποφεύγοντας οποιαδήποτε άλλη μέθοδο λίπανσης των αγρών, πέραν της εναπόθεσης ζωικών λιπασμάτων, επιζητούσαν συνεχώς μεγαλύτερες ποσότητες κοπριάς. Θα περίμενε κανείς, ότι το μεγάλο δυναμικό της τοπικής ζωοτροφίας θα ικανοποιούσε αυτή τη ζήτηση, ωστόσο, η πραγματικότητα ήταν διαφορετική. Κατά αρχήν τα ζωικά λιπάσματα δεν αποτέλεσαν ποτέ αντικείμενο εμπορικής εκμετάλλευσης εκ μέρους των κτηνοτρόφων και έτσι δεν λειτούργησε ένα σχετικό δίκτυο διακίνησής τους, ώστε να υπάρχει ομαλή προώθηση των αποθεμάτων στους αγρούς. Επίσης, ένα σημαντικό τμήμα τους προορίζονταν για τη λίπανση των λαχανόκηπων και των λιβαδιών. Εδώ, απορροφούνταν το σύνολο των ζωικών λιπασμάτων που παρήγαγαν τα οικόσιτα καθώς και ένα τμήμα του κτηνοτροφικού αποθέματος, δεδομένου ότι τέτοιου είδους κτήματα διέθεταν και οι κτηνοτροφικές οικογένειες. Από την άλλη πλευρά, μία υπολανθάνουσα αντιπαλότητα μεταξύ των γεωργών και των κτηνοτρόφων προδιέθετε τους δεύτερους να παραχωρούν δύσκολα τα αποθέματα κοπριάς, που διέθεταν. Η προμήθεια κοπριάς, από κάποια στάνη, προϋπόθετε φιλική ή συγγενική σχέση με τον κτηνοτρόφο[81]. Ωστόσο, δεδομένης της αντιπαλότητας μεταξύ των δύο κοινωνικών κατηγοριών, οι περισσότεροι γεωργοί καραδοκούσαν να απομακρυνθούν οι κτηνοτρόφοι για τα χειμαδιά προκειμένου να συλλέξουν την κοπριά, που είχε σωρευτεί σε κάθε στάνη.

Καλλιεργητικά συστήματα: Ανεξαρτήτως των ποσοτήτων που παράγονταν ανά είδος, τα δημητριακά που καλλιεργούνταν σταθερά σε όλη την έκταση της Χώρας, ήταν το στάρι (grănu ή grînu)[82], το καλαμπόκι (arpusitu)[83], η βρίζα (sicară)[84], το κριθάρι (ordzu)[85] και η βρώμη (ovesu)[86], τα οποία, ανάλογα με το αν αρδεύονταν

[81] Συνήθως, συνοδεύονταν με ανταλλάγματα υπό την μορφή δώρων.
[82] Από το λατ. granum ‘χόνδρος, κόκος, κόκος σίτου’. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 502, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 148.
[83] Από το ελλ. αραποσίτι. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.* σ. 127,151, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 70.
[84] Από το λατ. secale ‘βρίζα’. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 942, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 474.
[85] Από το λατ. hordeum ‘κριθάρι’. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 808, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 391.

τεχνητά ή όχι, διαχωρίζονταν σε ποτιστικές καλλιέργειες (semenătură adăpoase ή semenătură cu adăpare) και σε ξερικές καλλιέργειες (semenătură fără adăpare). Στην πρώτη κατηγορία ανήκε μόνο τα καλαμπόκι, ενώ τα υπόλοιπα είδη στη δεύτερη. Όπως αναφέρθηκε σε προγενέστερα κεφάλαια, η κατά καλλιεργητική ζώνη ευδοκίμησή τους καθορίζονταν από τη γεωμορφολογία και το κλίμα. Επίσης, η κοινωνικοοικονομική θέση του κάθε νοικοκυριού το κατεύθυνε να επιλέξει τα σπαρτά, που εξυπηρετούσαν καλύτερα τους οικονομικούς τους στόχους.

Εκτός, όμως, από τους ανωτέρω φυσικούς και οικονομικούς παράγοντες, η κατ' έτος επιλογή των ειδών που καλλιεργούσε το κάθε νοικοκυριό προσδιορίζονταν και από τα καλλιεργητικά συστήματα, που εφαρμόζονταν. Οι γεωργοί γνώριζαν καλά ότι η εντατική εκμετάλλευση των αγρών μείωνε τα θρεπτικά συστατικά του εδάφους, με αποτέλεσμα τη μείωση της αποδοτικότητάς τους. Επίσης, γνώριζαν ότι για να διατηρηθούν τα θρεπτικά συστατικά του εδάφους απαιτούνταν η ανανέωση των χωμάτων, κάτι που μπορούσε να επιτευχθεί μόνο αν εφαρμόζονταν συστήματα αγρανάπαυσης και αμειψισποράς.

Η μέθοδος της αγρανάπαυσης (*dizvrusire a agruĺi*) συνίστατο στο να αφήνεται άσπαρτο ανά τετραετία ένα τμήμα των χωραφιών, που κατείχε το κάθε νοικοκυριό. Μ' αυτό τον τρόπο αυξάνονταν το διαθέσιμο άζωτο του εδάφους και καταπολεμούνταν τα ζιζάνια. Παράλληλα, επιδιώκονταν η συνεχής βόσκηση ζώων επί των αγρών που βρίσκονταν σε αγρανάπαυση, ώστε να επιτευχθεί αυξημένη λίπανσή τους. Ήταν μία αρκετά αποδοτική μέθοδος για τα σταροχώραφα και γενικά για τις ξερικές καλλιέργειες, ωστόσο, λόγω της στενότητας γεωργικής γης, δεν εφαρμόζονταν τακτικά. Κανένα νοικοκυριό δεν ήταν διατεθειμένο να θυσιάσει την ετήσια παραγωγή, έστω και ενός στρέμματος γης, γι' αυτό προτιμούσε να εφαρμόζει το σύστημα της αμειψισποράς (*alăxirea a sămindzelor*). Αυτή συνίστατο στην ανά καλλιεργητική περίοδο εναλλαγή καλλιεργειών σε ένα κύκλο τριών ετών, όπου, ενδεχομένως, τον τέταρτο, να εφαρμόζονταν και η αγρανάπαυση. Τα είδη που εναλλάσσονταν ήταν σιτάρι, βρώμη ή κριθάρι και οπωσδήποτε καλαμπόκι, που τα πολλά οργώματά του βοηθούσαν την ανανέωση των εδαφών. Η εναλλαγή των ειδών και οι καλλιεργητικές φροντίδες, που τα συνόδευαν, εμπλούτιζαν το έδαφος με θρεπτικά συστατικά και το άφηναν σε κατάσταση, που ευνοούσε τη διάδοχη

[86]Από το πλσλαβ. ovĭsŭ ή βουλγ. ovesŭ 'βρώμη'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 810, F. Miklosich, *ό.π.,* σ. 229

καλλιεργητική περίοδο. Η αμειψισπορά αποκτούσε μεγαλύτερη αξία αν σε ένα χρονικό διάστημα, όχι μεγαλύτερο των δέκα ετών, στην εναλλαγή των καλλιεργειών συμπεριλαμβάνονταν και το τριφύλλι. Η σπορά του βοηθούσε τη διατήρηση της γονιμότητας, επειδή, ως φυτό, βοηθάει στην αποθήκευση αζώτου στο χωράφι και μειώνει τη διάβρωση του εδάφους .

Τα ανωτέρω καλλιεργητικά συστήματα δεν εφαρμόζονταν στο καλαμπόκι. Εδώ ακολουθούνταν η τακτική της μονοκαλλιέργειας, η οποία, ωστόσο, μακροχρόνια οδηγούσε σε μείωση της αποδοτικότητας των αγρών και σε διάβρωση των εδαφών. Προφανώς, οι καλλιεργητές της περιοχής δεν είχαν την πολυτέλεια να θυσιάσουν την ετήσια παραγωγή του καλαμποκιού, για να εφαρμόσουν συστήματα ανανέωσης των εδαφών. Από αυτήν την άποψη, η μονοκαλλιέργεια απαιτεί μεγαλύτερη επιχειρηματική επιδεξιότητα σε σχέση με τις καλλιέργειες, όπου εφαρμόζονταν το σύστημα της αμειψισποράς. Φαίνεται, ωστόσο, ότι είχαν εντοπίσει εδάφη, που ευνοούσαν τη μονοκαλλιέργεια, χωρίς να διαβρώνονται, έχοντας πάντα ως αρωγό στην προσπάθειά τους να τα διατηρήσουν γόνιμα, την συστηματική λίπανσή τους.

Η σπορά (seminare)[87]: Ανάλογα με την εποχή σποράς του κάθε είδους οι καλλιέργειες (semănătur*e*)[88] διακρινόταν σε φθινοπωρινές (tomnărești) και εαρινές (primuverești). Οι φθινοπωρινές σπέρνονταν πάντα σε προσήλιες τοποθεσίες (surinuri), δεδομένου ότι στις ανήλιες (keruri) δεν ευδοκιμούσαν. Το κριθάρι και η βρώμη μπορούσαν να σπαρθούν είτε φθινόπωρο είτε άνοιξη, η σίκαλη μόνο το φθινόπωρο και το καλαμπόκι μόνο άνοιξη και ειδικότερα κατά τα μέσα Απριλίου. Η εποχή σποράς του σταριού καθορίζονταν από τις δύο ποικιλίες του, την *κουτρουλιά* (cutruĺeao) και το *τριμήνι* (triminu)[89]. Αν και ως προς την αποδοτικότητα δεν παρουσίαζαν διαφορές προτιμότερη ήταν η καλλιέργεια της *κουτρουλιάς*. Ο λόγος ήταν η ανθεκτικότητά της στην παγωνιά του χειμώνα και το γεγονός ότι δεν αφανιζόταν από τα ζώα, που έβοσκαν στα χωράφια. Επιπλέον, το στάχυ αυτού του ημίσκληρου σίτου δεν έφερε άγανα, ενώ το αλεύρι της έδινε άσπρο και νοστιμότατο ψωμί. Αντίθετα, το στάχυ του *τριμηνιού* είχε άγανα, τα οποία δυσκόλευαν το θέρισμα και το αλώνισμα, ενώ το αλεύρι του ήταν σκούρο. Ουσιαστικά, η σπορά του ήταν μία

[87] Από το ρήμα seaminu ‘σπέρνω’ < λατ. seminare (semino) ‘σπέρνω’. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 937, Κ. Νικολαΐδης, ό.π., σ.473

[88] Πληθ. του ουσ. semănătură ή semenătură ‘σπαρτό, σπορά, σποριά’.

[89] Ενίοτε και διμήνι.

αναγκαστική επιλογή επιβαλλόμενη από το γεγονός ότι ο πρώιμος χιονιάς του φθινοπώρου άφηνε τα σταροχώραφα ακαλλιέργητα[90].

Η διαδικασία της σποράς απαιτούσε το διαχωρισμό του αγρού σε τμήματα. Χαράσσοντας με το αλέτρι μία αυλακιά μεταξύ των δύο άκρων του ή βάζοντας κάποια σημάδια ξεχώριζαν ένα κομμάτι, το οποίο αποκαλούσαν «semănătură[91] ή vărgie[92] ή sporeao[93] »[94]. Ακολουθούσε το ρίξιμο των σπόρων και στη συνέχεια το αλέτρι, αυλακώνοντας τη γη, αναμίγνυε το σπόρο με τα χώματα[95]. Πίσω από το άροτρο ακολουθούσαν γυναίκες με τσάπες, οι οποίες ολοκλήρωναν τη διαδικασία. Μόλις τελείωνε το πρώτο τμήμα, κατά τον ίδιο τρόπο ακολουθούσε το δεύτερο, το τρίτο και ούτω καθεξής ανάλογα με το μέγεθος του χωραφιού. Μέσω της τμηματικής σποράς έλεγχαν καλύτερα το ρίξιμο του σπόρου και απέφευγαν, έτσι, την περίπτωση να μείνει άσπαρτο κάποιο κομμάτι του αγρού.

Η ανάπτυξη (crešteare)[96]: Η ολοκλήρωση της σποράς σηματοδοτούσε για τους γεωργούς την απαρχή μίας περιόδου αγωνίας, εφόσον η ομαλή εξέλιξη των σιτηρών εναπόκειτο πλέον στις καιρικές συνθήκες. Για παράδειγμα, μία βροχή αμέσως μετά τη σπορά μπορεί να ήταν καταστροφική, εφόσον το έδαφος ξεραίνονταν και γινόταν συμπαγές. Ωστόσο, αν τα πράγματα πήγαιναν καλά, μετά τα πρωτοβρόχια εμφανίζονταν τα πρώτα φύτρα[97], τα οποία με τις παγωνιές και τα χιόνια μαραίνονταν, δίνοντας την εντύπωση ότι καταστράφηκε η καλλιέργεια. Όμως τίποτε δεν πήγαινε χαμένο, απλά ο σπόρος βρίσκονταν σε ληθαργική κατάσταση και με τις πρώτες ζέστες της ανοίξεως τα χωράφια χλόιζαν[98], γεγονός που σήμαινε ότι τα σπαρτά είχαν εισέλθει σε διαδικασία ανάπτυξης. Ξεκινούσε με την εμφάνιση των βλαστών (nodare)[99], έπονταν ο σχηματισμός του στελέχους (anvărtire)[100] και

[90] Το *τριμήνι* σπέρνονταν κατά τον μήνα Μάρτιο.
[91] Βλ. ό.π, σημ. 88.
[92] Ό όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.
[93]Από το ελλ. σποριά. Αποτελεί νεότερο δάνειο.
[94] Σ' αυτήν τη φάση δινόταν και οι ανάλογες ευχές.
[95] šutsa sămindza, κατά έκφραση των αγροτών της Χώρας.
[96]Από το λατ. crescere (cresco) 'αυξάνομαι, φύομαι, αναφύομαι'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 310, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 246.
[97] îndzăpa piplu, κατά την έκφραση των αγροτών της Χώρας.
[98] se împercula agrele, κατά την έκφραση των αγροτών της Χώρας.
[99] Από το λατ. nodare (nodo) 'καθάπτω, πλέκω, δένω κάτι' < nodus 'πλοκή, κόμπος ή οφθαλμός καλάμων, ρόζος δένδρων, κονδύλωμα, δεσμός'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.778, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 354.
[100] Από το πλσλαβ. vrŭtĕti 'περιάγω, περιφέρω'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 114, Th. Capidan, *ό.π.*, σ. 55.

τελείωνε με το στάχυασμα (skicare)[101], το οποίο και έκλεινε τη διαδικασία εκβλάστησης (năšteare)[102]. Η καρποφορία (gărnutsare)[103] συνιστούσε το δεύτερο και οριστικό στάδιο της ανάπτυξής τους. Ξεκινούσε με το σχηματισμό του καρπού (legare)[104] και τελείωνε με την εκτίναξή του (scututrare)[105], γεγονός που σηματοδοτούσε το πλήρες μέστωμα των σιτηρών (yenire)[106]. Η υψομετρική διακύμανση των αγρών καθόριζε το χρόνο ωρίμανσης των σπαρτών, γι' αυτό η συγκομιδή τους διαφοροποιούνταν χρονικά. Πρώτα ωρίμαζε η βρώμη, περίπου στα μέσα του Ιουλίου. Έως στις 10 Αυγούστου φρόντιζαν να τη μαζέψουν, επειδή στη συνέχεια ακολουθούσε ο θερισμός του σιταριού και του κριθαριού. Το φθινοπωρινό κριθάρι ωρίμαζε πιο γρήγορα, ενώ το ανοιξιάτικο αργούσε περισσότερο και ενδέχετο να θεριστεί πριν τα μέσα Σεπτεμβρίου, όπως και το στάρι. Η ωρίμανση της βρίζας ήταν αυτή που αργούσε περισσότερο, ωστόσο η συγκομιδή της, όπως θα δούμε παρακάτω, γινόταν πριν την πλήρη ωρίμανσή της.

Η ανάπτυξη και ωρίμανση του καλαμποκιού ακολουθούσε τα ίδια στάδια με αυτά των υπολοίπων σιτηρών. Όταν ξεστάχυαζε, έβγαζε πυρόξανθες τρίχες και κατόπιν ακολουθούσε η διαδικασία της ωρίμανσης. Το πότε θα διαμορφώνονταν ο χωμένος μέσα στα καλαμποκόφυλλα καρπός του καλαμποκιού, ήταν κάτι που εξαρτιόταν από διαφόρους παράγοντες. Το ξερικό καλαμπόκι, για παράδειγμα, ήταν έρμαιο των καιρικών συνθηκών, που επικρατούσαν την άνοιξη. Αν δεχόταν ελάχιστες βροχές, μπορεί η ωρίμανσή του να άρχιζε νωρίς, στα τέλη Ιουλίου, και να τελείωνε μέσα στον Αύγουστο. Σ' αυτήν την περίπτωση έδινε μικρό σπόρο και κοντό στέλεχος. Σε περίπτωση, όμως, που το έπαιρνε κάποια βροχή τον Ιούνιο, όταν γινόταν το σκάλισμά του, μπορεί και να μην ωρίμαζε ποτέ. Το ποτιστικό καλαμπόκι έβγαζε ψηλότερο στέλεχος (arăpustínă[107] ή călame[108]) και αργούσε να ωριμάσει, με

[101] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία. Από το λατ. spicare (spico) ' σταχυάζω'. Βλ. Σ. Κουμανούδης, *ό.π.*, σ. 886.
[102] Από το λατ. nascere (nasco, nascor) 'γεννώμαι, φύομαι'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, 729.
[103] Από το προσηγ. gărnutsu 'κόκος, σπόρος σιτηρών, σπυρί' < λατ. *granuceum, υποκορ. του granum 'χόνδρος, κόκος'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 492, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.138.
[104]Από το λατ. ligare (ligo) 'δένω'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 624, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 257. Κατά την έκφραση των αγροτών της Χώρας s' lega pănea (έδενε το ψωμί *).*
[105] Από το λατ. *excutulare < excutere(excutio) 'αποσείω, εκτινάσσω, σείω'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 164, 936, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.489.
[106] Από το λατ. venire (venio) 'έρχομαι'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.524, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 132. Η συνήθης έκφραση των αγροτών της Χώρας όταν ωρίμαζαν τα σπαρτά ήταν vinera grănurle (έγιναν τα σιτηρά).
[107] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.
[108] Από το ελλ. καλάμι.

αποτέλεσμα η συγκομιδή του να τελείωνε ταυτόχρονα με τον τρύγο. Σε γενικές γραμμές, όμως, η συγκομιδή των περισσοτέρων δημητριακών λάβαινε χώρα. κατά το διάστημα μεταξύ 10 Αυγούστου έως και τις 10 Σεπτέμβρη.

Καθ' όλη τη διάρκεια ανάπτυξης των σιτηρών ήταν αναγκαίες κάποιες περιποιήσεις, προκειμένου να είναι απρόσκοπτη η εκβλάστησή τους. Υποχρεωτικό ήταν το βοτάνισμα (curare)[109], ειδικά στα σταροχώραφα, όπου τα έπνιγαν τα αγριόχορτα και το πότισμα στις αρδευόμενες καλλιέργειες. Επίσης, απαραίτητη ήταν η αραίωση (rărire ή arărire)[110] των καλαμποκιών, εφόσον δεν βλάσταιναν ομοιόμορφα, αλλά σε ορισμένα σημεία φύτρωναν αραιά και σε άλλα πυκνά, γεγονός που εμπόδιζε την ανάπτυξή τους. Ένα ή δύο έμπειρα άτομα αναλάμβαναν να τα αραιώσουν τραβώντας κάποιες ρίζες και ταυτόχρονα έσκαβαν και συγκέντρωναν με το σκαλιστήρι (skeparică)[111]χώμα γύρω από κάθε ρίζα.

Η συγκομιδή (adunare)[112]

Ο θέρος (secirare)[113]: Επαγγελματίες θεριστές δεν υπήρχαν, συνεπώς επιστρατεύονταν κάθε μέλος της οικογένειας, που ήταν ικανό να ανταπεξέλθει σε αυτήν την εργασία. Κόβοντας τα στάχυα με το δρεπάνι (seaciră)[114] τοποθετούσαν τα χερόβολα (mănată)[115]στο έδαφος με τη σειρά. Κατόπιν, χρησιμοποιώντας άχυρα (paĺi)[116] έδεναν πολλά χερόβολα μαζί, σχηματίζοντας δεμάτια (mănucĺe)[117], βάρους περίπου 10 οκάδων, τα οποία μεταφέρονταν με το πέρας του θερισμού στο αλώνι.

Το αλώνισμα (trăiru)[118]: Με εξαίρεση το καλαμπόκι και τη βρίζα, για τα υπόλοιπα δημητριακά ο διαχωρισμός των κόκκων από το περίβλημά τους απαιτούσε

---

[109] Από το curare (curo) 'επιμελούμαι, φροντίζω, θεραπεύω'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.334, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 237.

[110] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία. Από το λατ. rarus 'αραιός'. Βλ. Σ. Κουμανούδης, *ό.π.*, σ. 886.

[111] Υποκοριστικό του skepare < από το ελλ. σκεπάρι.

[112] Από το λατ. adunare (aduno) 'ενώνω'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 59, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 53.

[113] Από το λατ. sicilire (sicilo) 'κόβω με το δρεπάνι'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 937, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 474.

[114] Από το λατ. sicilis 'δρεπάνι'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.*

[115] Από τη λέξη mănă ή mînă 'χέρι'. Βλ. *ό.π.,* σημ 44.

[116]Πληθυντικός του ουσ. paĺiu. Από το λατ. palea 'άχυρο'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.813, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 403.

[117] Πληθυντικός του ουσ.mănucĺiu. Από το λατ. manuclus, manuciolum 'δράγμα, δεμάτι'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 697, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 278.

[118] Από το ρήμα trăiru< λατ. tribulare (tribulo) 'θλίβω'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 1047, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 542.

το πέρασμά τους από το αλώνι (aryie)[119]. Στη Χώρα Μετσόβου τα αλωνίσματα ξεκινούσαν κοντά στις 20 Ιουλίου και διαρκούσαν έως και τις 10 Σεπτέμβρη. Ο κάθε νοικοκύρης ενδεχομένως να περίμενε και μέρες να πάρει σειρά, λόγω του συνωστισμού που επικρατούσε στα αλώνια. Έως τότε ήταν αναγκασμένος να διαφυλάξει τα θερισμένα σπαρτά από τα ζώα ή οτιδήποτε άλλο, γι' αυτό παρέμενε στους αγρούς νυχθημερόν. Η μεταφορά των δεματιών στο αλώνι γινόταν πολύ πρωί. Αν δεν διέθεταν μεταφορικά ζώα, επιστρατεύονταν προς βοήθεια όλα τα μέλη της οικογένειας. Μόλις κατέφθαναν στο αλώνι, έκοβαν το άχυρο που συγκρατούσε τα δεμάτια και τα εναπόθεταν με τη σειρά στο έδαφος κατά τρόπο, ώστε το στάχυ (skicu)[120] να κοιτάζει προς την περιφέρεια του κύκλου, που σχημάτιζε το αλώνι.

Όταν πλέον ο ήλιος είχε ζεστάνει, άρχιζε η διαδικασία του αλωνίσματος (trăirare). Δύο ή τρία ζώα δεμένα με μία τριχιά, η οποία ήταν τυλιγμένη γύρω από έναν πάσσαλο στο κέντρο του αλωνιού, άρχιζαν να φέρουν κύκλους. Καθώς ξετυλίγονταν η τριχιά, τα ζώα απομακρύνονταν σταδιακά από το κέντρο προς την περιφέρεια του αλωνιού. Τότε γινόταν μεταβολή τους και ξανά με κυκλικές κινήσεις οδηγούνταν αυτή τη φορά προς στο κέντρο, καθώς η τριχιά περιελίσσονταν στον πάσσαλο. Όση ώρα στριφογύριζαν προωθούμενα από τον αλωνιστή (trăitoru)[121] με φωνές και καμουτσικιές, τα πόδια τους κομμάτιαζαν τα στάχυα [122]. Ταυτόχρονα, ο γεωργός με ένα δικράνι (yilă)[123]ωθούσε προς το κέντρο τα στάχυα, που ξέφευγαν, προκειμένου να πατηθούν.

Το προϊόν του αλωνίσματος (trăiturǎ)[124], ένα μίγμα από άχυρα, κόκκους σταριού και σκύβαλα έπρεπε να καθαριστεί. Χρησιμοποιώντας ο γεωργός το δικράνι, απομάκρυνε τα άχυρα από το υπόλοιπο μίγμα και τα τοποθετούσε σε διχτυωτούς σάκους (vrîzoame)[125], προκειμένου να μεταφερθούν στις αποθήκες όπου θα χρησιμοποιούνταν ως ζωοτροφή. Στο αλώνι παρέμεινε ο σιταρόσπορος (grănutsă di grănu) αναμιγμένος, ωστόσο, με σκύβαλα και μικρά κομμάτια άχυρο, η απομάκρυνση των οποίων γινόταν μέσω της διαδικασίας του λιχνίσματος (zvimturare)[126]. Με το

[119] Από το λατ. area 'αλώνι'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.139, 140, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 73.
[120] Από το λατ. spicus 'στάχυ'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 958, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.483.
[121] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.
[122] le dinga, κατά την έκφραση των αγροτών της Χώρας.
[123] Από το βουλγ.vila 'δικράνι'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 524.
[124] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.
[125] Η λέξη δεν έχει ετυμολογηθεί. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 1126, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 126.
[126] Από το λατ. *ex-ventulare<ventulus 'ελαφρός άνεμος, μικρό φύσημα'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 1150, σ. Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 469.

ξυλόφτυαρο (lupată di lemnu) ή τον καρπολόγο (corpoloye)[127] ο γεωργός σήκωνε το μίγμα ψηλά και πάντα αντίθετα στον άνεμο, με αποτέλεσμα ο σιταρόσπορος, που ήταν βαρύτερος, να πέφτει στο έδαφος, και τα υπόλοιπα συστατικά, όντας ελαφρύτερα, να παρασέρνονται από τον άνεμο. Πριν, ωστόσο, μπει ο σιταρόσπορος στους σάκους έπρεπε να καθαριστεί από τα χώματα, τα χαλίκια και άλλες ακαθαρσίες, που είχαν αναμιχθεί με τους κόκκους. Αυτό ήταν εφικτό μόνο με κοσκίνισμα των σπόρων. Αφού, λοιπόν, περνούσαν τους σπόρους από το *δερμόνι* (δermone*)*, ένα είδος μεγάλου κόσκινου[128], τους έβαζαν σε ειδικά σακιά[129] και τους μετέφεραν στις σιταποθήκες των σπιτιών. Όμως και πάλι, δεν ήταν έτοιμοι για χρήση. Οι τρύπες του *δερμονιού* δεν μπορούσαν να εμποδίσουν την παρείσφρηση ζιζανίων, όπως η ήρα (keandză[130], gongulă[131]) και ο δαυλίτης (*tutšîne)*[132]*,*ούτε τους χαλασμένους σπόρους, γι' αυτό πριν την τελική τους κατανάλωση οι νοικοκυρές τους καθάριζαν με τα χέρια, συχνά δε τους έπλυναν.

Αν και τα άλογα αλώνιζαν ταχύτερα χρησιμοποιούνταν σπανιότερα, λόγω των επικρατούντων γεωργικών δομών[133]. Επίσης, τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του αλωνιού καθόριζαν την επιλογή των ζώων. Συγκεκριμένα, εντοπίζονται δύο τύποι αλωνιών τα χωμάτινα (aryie di tsară) και τα πλακόστρωτα (aryie încăltsate). Τα πρώτα ήταν σχετικά πρόχειρες κατασκευές. Απαντώνται, κυρίως, σε απομακρυσμένες υψηλές ζώνες, όπως για παράδειγμα, το οροπέδιο της Πολιτσάς, όπου και χρησιμοποιούνταν για τον αλωνισμό του κριθαριού και της βρώμης, που παράγονταν εκεί. Σε αλώνια αυτού του είδους δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν άλογα, επειδή τα πέταλά τους κατέσκαβαν το έδαφος. Ωστόσο, η πλειοψηφία των αλωνιών υπήρχε εντός των κύριων καλλιεργητικών ζωνών και ήταν επιστρωμένα με πλάκες. Το δάπεδό τους παρουσίαζε ελαφρά καμπύλωση και η περιφέρειά τους κατέληγε σε πέτρινο στηθαίο. Στη μέση του δαπέδου τοποθετούνταν ο ξύλινος πάσσαλος (sturu)[134], επί του οποίου εκτυλίσσονταν ή περιτυλίσσονταν η τριχιά που συγκρατούσε τα ζώα, καθώς αυτά περιστρέφονταν.

---

[127] Από το ελλ. καρπολόγος.

[128] Οι τρύπες που είχε ο τενεκεδένιος πάτος του άφηναν να περνάει ο σιταρόσπορος, όχι όμως οι άλλες ακαθαρσίες.

[129] Τα ύφαιναν στον αργαλειό και τα έραβαν για να τα ασφαλίσουν.

[130] Από το βουλγ. pijanica, pijavica. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.596, Th. Capidan, *ό.π.*, σ.71.

[131] Αγνώστου έτυμου. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.* 497, σ. Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.*, 143.

[132] Από το λατ. titio 'δαυλός'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 1024, 1052.

[133] Εφόσον το αλώνισμα το αναλάμβαναν οι «boeari» αυτοί διέθεταν μόνο βόδια.

[134] Είχε ύψος 2 με 3 μέτρα και ήταν φτιαγμένος από ξύλο κέδρου. Για να στερεωθεί τον έμπηγαν στο έδαφος, γύρω στα 50 εκατοστά.

Συνήθως, ιδιοκτήτες των πέτρινων αλωνιών ήταν αγρότες, που ασκούσανε παράλληλα και την τέχνη του κτίστη. Για τη χρήση τους πληρώνονταν εις είδος. Ανάλογα με την ποσότητα που θα αλωνίζονταν έπαιρναν ένα ποσοστό δεματιών με στάχυα. Τα αλώνια κατασκευάζονταν σε σημεία που φυσούσε άνεμος, όπως ήταν οι αυχένες των αντερεισμάτων των βουνών [135].

Η συγκομιδή του αραβόσιτου: Η διαδικασία συλλογής του καλαμποκιού ξεκινούσε κοντά στο δεκαπενταύγουστο και διαρκούσε έως τέλη Σεπτέμβρη με αρχές Οκτώβρη. Αρχικά, θραύονταν οι κορυφές των καλαμιών στο σημείο που φέρουν κόμπο (nodu)[136], λίγο πιο πάνω από τους αιωρούμενους καρπούς. Μ' αυτόν τον τρόπο, οι καλαμποκιές άρχιζαν να στεγνώνουν και οι μίσχοι τους έκλιναν προς τα κάτω. Τα κομμένα στελέχη, αφού τα άφηναν μερικές μέρες να ξεραθούν, τα μάζευαν σε δεμάτια και τα μετέφεραν στους αχυρώνες για τροφή των ζώων. Κατόπιν, ακολουθούσε το μάζεμα των καλαμποκόφυλλων (foke)[137], απομένοντας στο χωράφι μόνο οι κομμένες καλαμιές φορτωμένες με τους καρπούς. Η απόσπασή τους σηματοδοτούσε και το τέλος της διαδικασία συγκομιδής. Αφού τους τοποθετούσαν σε σάκους, τους μετέφεραν στους χώρους όπου θα γινόταν το καθάρισμά τους από τις φλούδες[138]. Αυτή η εργασία απαιτούσε συμμετοχή πολλών ατόμων, γι' αυτό το κάθε νοικοκυριό επιστράτευε προς βοήθεια γείτονες και συγγενείς[139]. Ο καθένας κρατώντας ένα σουβλί από κέδρο κατασκευασμένο, ειδικά γι' αυτήν την εργασία, το έχωνε μέσα στα καλαμποκόφυλλα και τα τραβούσε, ώστε να αποκαλυφτεί ο σπάδικας (cuculitšu)[140], δηλαδή ο κώνος του καλαμποκιού, που έφερε πάνω του σπυριά. Στην άκρα του σπάδικα άφηναν ένα ή δύο φύλλα και ανά πέντε ή έξι μαζί τους κρεμούσαν

[135] Σ' όλη τη γεωργική ζώνη της Χώρας σώζονται ακόμη ίχνη από τα αλώνια του παρελθόντος. Εντύπωση προκαλεί ο μεγάλος αριθμός τους. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση αλωνιών εντοπίζεται βόρεια του οικισμού στην ευρύτερη ζώνη της περιοχής Djuneapine, που αποτελούσε τη ζώνη σιτοκαλλιέργειας. Εδώ καταγράφονται περίπου 20 αλώνια. Άλλα τόσα υπήρχαν στην περιοχή Vrise ανατολικά του Μετσόβου, εξίσου σημαντική καλλιεργητική ζώνη. Ελάχιστα ήταν, όμως, τα αλώνια νότια του Μετσόβου και αυτά στην ευρύτερη περιφέρεια του μοναστηριού του Αγίου Νικολάου. Ο λόγος που συναντάμε ελάχιστα αλώνια νότια του Μετσόβου είναι ότι στην περιοχή κυριαρχούσε η καλλιέργεια του καλαμποκιού. Επίσης, ελάχιστα ήταν τα αλώνια στο οροπέδιο της Politsa, ωστόσο το διασωθέν τοπωνύμιο aryia încălțsată (πετροστρωμένο αλώνι) σε μία ράχη 1600 μέτρων, δίπλα από τις οξιές, αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα του ορεινού χαρακτήρα της γεωργίας της Χώρας. Αρκετά ήταν και τα αλώνια και του Βοτονοσίου. Περίπου 6 αλώνια υπήρχαν στις θέσεις Baba, Beta και Tacanesi, και άλλα 4-5 αλώνια μέσα στον οικισμό.

[136] Βλ. ό.*π.,*σημ. 99.

[137] Ό όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.

[138] curare di foke ή *κάθαρος*, όπως αποκαλούνταν στην Ντερβεντίστα

[139] Αυτή η εργασία γίνονταν μέσα σε μία ατμόσφαιρα χαράς και τραγουδιού λόγω της ευόδωση των κόπων.

[140] Η λέξη δεν έχει ετυμολογηθεί. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 316, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 231.

από τα μαδέρια ακάλυπτων ταβανιών, ώστε να στεγνώσουν χωρίς να κινδυνεύουν από τα ποντίκια. Μετά το στέγνωμα, το οποίο μπορεί να διαρκούσε ολόκληρο χειμώνα, ακολουθούσε το ξεσπόριασμα. Αφού συγκέντρωναν τις ρόκες σε μία γωνιά του σπιτιού, τις κοπανούσαν με ένα ραβδί, ώστε να αποχωριστούν οι κόκκοι από τον κώνο (bică)[141].Όσες δεν καθάριζαν με αυτόν τον τρόπο, τις έτριβαν με τα χέρια. Τέλος, ακολουθούσε το λίχνισμα των σπόρων, το οποίο αποσκοπούσε στην απομάκρυνση των χνουδιών.

Η συγκομιδή της βρίζας: Η καλλιέργεια της βρίζας σε μεγάλα υψόμετρα συνέβαλε στο να ωριμάζει τον Οκτώβρη, δηλαδή τελευταία από όλα τα δημητριακά, που παράγονταν στην περιοχή της Χώρας. Ωστόσο, η πιθανότητα να υπάρξουν χιονοπτώσεις, λόγω της προχωρημένης για τα ορεινά μέρη εποχής, ανάγκαζε τους καλλιεργητές να την μαζεύουν πριν ολοκληρωθεί η ωρίμανσή της.

Η καλλιέργειά της αποσκοπούσε, κυρίως στη συγκομιδή του καλαμοειδούς στελέχους του κάθε φυτού. Προκειμένου, λοιπόν, να αποφευχθεί η καταστροφή των καλαμιών, ο διαχωρισμός των κόκκων από τα φυτά δεν γινόταν μέσω αλωνίσματος, αλλά με διαφορετικό τρόπο. Συγκεκριμένα, μετά το θερισμό της δημιουργούσαν δεμάτια των 15 ή 20 στελεχών, τα οποία στοίβαζαν σε θημωνιές (stogu)[142], κατά τρόπο ώστε τα άχυρα να «βλέπουν»προς τα έξω και ο καρπός προς τα μέσα, για να μη βραχεί. Η άνω επιφάνεια της στοίβας καλύπτονταν με φτέρες ή υφαντά και πλακώνονταν με πέτρες, ώστε να πιέζεται από το βάρος τους. Οι καλλιεργητές περίμεναν ωσότου να αρχίσει το σάπισμα των στοιβαγμένων φυτών, οπότε προέβαιναν στη διαδικασία διαχωρισμού των καρπών, μέσω της μεθόδου του *χτυπήματος*. Παίρνοντας ένα-ένα τα δεμάτια τα κρατούσαν σφιχτά με τα δύο τους χέρια και τα κοπανούσαν με δύναμη πάνω σε πέτρινες πλάκες. Μία άλλη μέθοδος ήταν να τα χτυπούνε με ένα ραβδί. Με το πρώτο χτύπημα οι σπόροι, λόγω του σαπίσματος που είχαν υποστεί τα φυτά, εκτινάσσονταν αμέσως, πέφτοντας πάνω σε υφαντά ή φτέρες, που είχαν τοποθετηθεί γι' αυτόν τον σκοπό. Στη συνέχεια ακολουθούσε η διαδικασία του λιχνίσματος, η συγκέντρωση του σπόρου σε σάκους και, τέλος, η μεταφορά του καθώς και των άθικτων καλαμιών σε αποθηκευτικούς χώρους.

[141] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.
[142] Από το σλαβ. stogŭ 'σωρός'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.977, F. Miklosich, *ό.π.,* σ. 323.

Ο λαχανόκηπος (gărdină)[143]

Το σύνολο, σχεδόν, των εργασιών, που αφορούσαν τους λαχανόκηπους, διενεργούνταν αποκλειστικά από γυναίκες[144]. Συνεπώς, η συμβολή τους στην εξισορρόπηση του διατροφικού ισοζυγίου της Χώρας υπήρξε καθοριστική, δεδομένου ότι χωρίς την κηπευτική παραγωγή είναι αμφίβολο αν θα διατηρούσε τους πληθυσμούς της. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι η συντηρητική, κατά τα άλλα, κοινωνία της Χώρας, αιτιολογούσε απόλυτα την καθημερινή πρόσβαση των γυναικών στους μακρινούς κηπότοπους (merei a gărdinelor) των οικισμών, κατά την περίοδο όπου απαιτούνταν η φροντίδα τους.

Η καλοκαιρινή προετοιμασία (îndredzeare di veară): Η έλευση των πρώτων καλών ημερών της ανοίξεως, συνήθως μετά το Μάρτιο, παρακινούσε τους νοικοκυραίους να προβούν σε εργασίες σχετικές με την προετοιμασία του κήπου. Αρχικά, επισκευάζονταν οι τοίχοι, που είχαν καταστραφεί από τα νερά του χειμώνα, και κυρίως από τα ζώα, που είχαν βοσκήσει σε αυτούς. Ταυτόχρονα, η αποστράγγιση των νερών, που διατηρούσε ο κήπος μετά το λιώσιμο των χιονιών, απαιτούσε επισκευή των αυλακιών διαφυγής των υδάτων. Ακολουθούσε καθάρισμα από αγριόχορτα και πέτρες, κάψιμο των βάτων και ανανέωση της λίπανσης. Συνήθως, εναπόθεταν την κοπριά, που είχε συγκεντρωθεί το χειμώνα από τα σταβλισμένα οικόσιτα. Τέλος, προέβαιναν σε σκάψιμο του κήπου, προκειμένου να διατηρηθεί καθαρός από τα αγριόχορτα, ώσπου να τον σπείρουν**.**

Η σπορά (seminare)[145]**:** Μεταξύ των παραγόμενων κηπευτικών το πράσο (prasu)[146], κατέχοντας πρωτεύουσα θέση στο διαιτολόγιο των κατοίκων της Χώρας,

---

[143] Από το πλσλαβ. gradina ‘κήπος’. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 49, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.139.

[144] Ο ανδρικός πληθυσμός ενδέχεται να συμμετείχε μόνο στην εργασία ανανέωσης του χώματος και της μεταφοράς των κηπευτικών. Γενικά, η συμβολή του γυναικείου πληθυσμού της Χώρας, ιδιαίτερα των κατωτέρων στρωμάτων, στην αγροτική οικονομία της περιοχής είναι πολύ σημαντική. Αν και το φαινόμενο της γυναικείας εργασίας δεν είναι ασυνήθιστο στους αγροτικούς πληθυσμούς, στη συγκεκριμένη περίπτωση αποκτά ευρύτερες διαστάσεις τόσο επειδή υπάρχει μεγαλύτερη συμμετοχή του γυναικείου φύλλου στις αγροτικές δραστηριότητες, εξ’ αιτίας της μεταναστευτικής φύσης πολλών ανδρικών ασχολιών όσο και επειδή το ορεινό περιβάλλον, λόγω του περίπλοκου ανάγλυφου των βουνών, καταπονούσε πολύ περισσότερο τους πληθυσμούς, που ασχολούνταν με υπαίθριες εργασίες, γεγονός που καθιστούσε τις γυναίκες Χώρας σκληροτράχηλες και ανθεκτικές σε κάθε μορφή εργασίας. Πρόκειται για ένα σημαντικότατο κεφάλαιο αναφορικά με τη γυναικεία εργασία των ορεινών περιοχών και τη συμβολή τους στην επιβίωση αυτών των πληθυσμών, ωστόσο δεν είναι του παρόντος η περαιτέρω ανάπτυξή του. Γενικά, ο γυναικείος πληθυσμός των Βλάχων χαρακτηρίζονταν από ένα ισχυρό εργασιακό πνεύμα όχι μόνο σε τομείς, που κλασσικά ενέχονταν το «ασθενές» φύλλο κατά την προβιομηχανική περίοδο, αλλά και σε τομείς που θεωρούνταν καθαρά ανδρικοί. Βλ. F. C. H. L, Pouqueville, *Ταξίδι στην Ελλάδα, Ήπειρος*, μτφ. Π. Κώτσου, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα 1994, σ. 314.

[145] Βλ.ό.*π.,* σημ. 87.

παράγονταν σε σημαντικές ποσότητες. Η καλλιέργειά του, η οποία καταλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος των λαχανόκηπων και γινόταν με μία σχεδόν επιστημονική μεθοδικότητα, ξεκινούσε με τη διαδικασία παραγωγής σπόρων. Συγκεκριμένα, το φθινόπωρο μετά τη συλλογή των λαχανικών αφήνονταν στον κήπο ένα σημαντικό τμήμα φυτείας πράσων. Την άνοιξη, όταν πλέον τα *στελέχη* είχαν αναπτύξει σπόρους, τα έβγαζαν, τα κρεμούσαν προς αποξήρανση και στη συνέχεια φυσώντας έπεφτε ο σπόρος κάτω, όπου και τον περισυνέλεγαν. Η ίδια διαδικασία ακολουθούνταν και για το λάχανο (cutšanu)[147]. Η παραγωγή σπόρου γινόταν από ελάχιστα νοικοκυριά και συγκεκριμένα από αυτά που διέθεταν λαχανόκηπους πλησίον των οικιών. Τα υπόλοιπα τους προμηθεύονταν μέσω πώλησης. Η σπορά του πράσου, η οποία γινόταν τέλη Μαρτίου με αρχές Απριλίου, αποτελούσε την πρώτη κηπευτική καλλιέργεια (semințură)[148] του έτους. Σε αντίθεση με τα άλλα κηπευτικά, τα πράσα, όπως και τα λάχανα, δεν σπέρνονταν εξ' αρχής σε κοινούς φυτευτικούς αύλακες, αλλά σε ειδικά διαμορφωμένα σπορεία (vătsrî)[149]. Συγκεκριμένα, ύψωναν πολύ χαμηλά αναχώματα κατά τρόπο ώστε να περικλείουν ένα τμήμα του εδάφους, μήκους 2 μέτρων και πλάτους 50 εκατοστών. Στη συνέχεια σκάλιζαν ελαφρά στο εσωτερικό του σπορείου, ώστε να μαλακώσει το χώμα, έριχναν το σπόρο και επάνω του εναπόθεταν ξερή κοπριά. Κατόπιν, έμπηγαν ξυλαράκια, προκειμένου να αποφευχθεί η διάτρησή του από τους τυφλοπόντικες. Τα αναχώματα χρησίμευαν ως φράγματα συγκράτησης του νερού κατά το πότισμα Για να αποφεύγεται η κατάρρευσή τους, έσπερναν στα διαστήματα ανάμεσα από τα σπορεία σπόρους κρεμμυδιού (corcare)[150]. Κατά τον ίδιο τρόπο γινόταν και η σπορά του λάχανου, με τη διαφορά ότι κατασκευάζονταν σπορεία μικρότερου μεγέθους. Η ποσότητα σπόρου, που σπέρνονταν σε κάθε σπορείο, ισοδυναμούσε με ένα dinte[151]. Πρόκειται για μονάδα μέτρησης ισοδύναμη με ένα φλιτζάνι του καφέ. Αντίστοιχα, η μονάδα μέτρησης των σπόρων του λάχανου ήταν το καρυδότσουφλο. Κανονικά, 22 μέρες μετά τη σπορά έβγαιναν τα πρώτα φυτάρια (risade)[152], ωστόσο, αν αργούσαν, απαιτούνταν συνεχές πότισμα[153]. Η

---

[146] Από το ελλ. πράσο.

[147] Η λέξη απαντάται και στις υπόλοιπες βαλκανικές γλώσσες, ωστόσο σε καμία δεν έχει τη σημασία του λάχανου. Βλ. Papahagi, *ό.π.*, σ. 318, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 242.

[148] Βλ. ό.π, σημ. 88.

[149] Πληθυντικός του ουσ. vatră 'εστία'. Η λέξη δεν έχει ετυμολογηθεί. Με την ίδια έννοια υπάρχει τόσο στην αλβανική, όσο και στη ρουμανική γλώσσα. Στη δεύτερη εκφράζει, επιπλέον, παρόμοια αγροτική χρήση με αυτή που καταγράψαμε στην περιοχή της Χώρας. Βλ. Dicționarul. *ό.π.*, σ. 1148.

[150] Από το ελλ. κορκάρι . Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ. 336.

[151] Από το λατ. dens-ntis 'δόντι'. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ. 388, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 365.

[152] Πληθυντικός του ουσ. risadu. Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.

περιποίηση των vătsrî διαρκούσε τρεις μήνες και περιλάμβανε πότισμα, καθάρισμα και μερικές φορές απόθεση χώματος με κοπριά, για να ενδυναμώσουν τα φυτάρια

Τα φασόλια (făsuĺe)[154] σπέρνονταν το Μάιο, πάντα κατά τη φάση γέμισης της σελήνης. Οι σπόροι των φασολιών τοποθετούνταν κατά progońi[155],όπως αποκαλούνταν οι αύλακες φύτευσης, σε αποστάσεις περίπου 40 εκατοστών μεταξύ τους και σκεπάζονταν με χώμα. Η σπορά των πατατών[156] γινόταν Απρίλιο με Μάιο. Άνοιγαν λάκκους βάθους περίπου 20 εκατοστών και πλάτους περίπου 30 εκατοστών. Εκεί έβαζαν τρεις μικρές πατάτες ή μία μεγάλη τεμαχισμένη σε τρία κομμάτια μαζί με τη φλούδα και, αφού τις σκέπαζαν με χώμα, εναπόθεταν από πάνω μία χούφτα κοπριά. Στις παρυφές των κήπων[157] έσπερναν σπόρους από κολοκύθες (curcubete)[158], τους οποίους είχαν συγκεντρώσει κατά τη διάρκεια του χειμώνα από τις κολοκύθες που κατανάλωναν σε διάφορες τροφές. Οι σπόροι του κρεμμυδιού (ceape[159], cromidzî [160]), του σπανακιού (spănacu)[161], της λοβουδιάς (lobudă)[162], του μαρουλιού (sălată[163], lăptucă[164]) και του ξινολάπατου (šteaye)[165] φυτεύονταν σε κοινούς φυτευτικούς αύλακες. Οι τομάτες (domătšî, frangomeare) σπέρνονταν και αυτές σε progońi, αλλά πάντα στην προσήλια πλευρά του κήπου. Σε χωριστό αύλακα έβαζαν σπόρους από ρίγανη (rugunu)[166], μαϊντανό (makeδonise)[167]και σέλινο (selină)[168].

Η εμφύτευση (plăntare)[169]. Όπως ήδη γνωρίζουμε, η διαδικασία της μεταφύτευσης εφαρμόζονταν μόνο για τα πράσα και τα λάχανα. Τα εξερχόμενα από

---

[153] Το πότισμα τις πρώτες 10 με 20 ημέρες, πριν ακόμη βγούνε τα ποτιστήρια, γινόταν με το κόσκινο.
[154] Από το ελλ. *φασούλι*.
[155] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.
[156] Είναι αξιοπαρατήρητη η ποικιλία των ονομάτων που χρησιμοποιεί η βλαχική γλώσσα, για να αποκαλέσει αυτό το προϊόν. Μόνο στην περιοχή της Χώρας συναντούμε τους τύπους dordufă, abodumeru και corcatšu. Μία γλωσσολογική τους ανάλυση εμφανίζει εξωελλαδικές επιρροές, γεγονός που δείχνει ότι οι κάτοικοι της Χώρας είχαν γνωρίσει αυτό το λαχανικό κατ' ευθείαν από τον ευρωπαϊκό χώρο, όπου και εμπορεύονταν.
[157] Σχεδόν πάντα κατέληγαν σε όχτους, οι οποίοι καλύπτονταν με ξηρολιθιές.
[158] Από το λατ. curcubita 'κολοκύθι'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 336, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.238.
[159] Από το λατ. caepa 'κρεμμύδι'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 1068, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 550.
[160] Από το ελλ. κρομμίδι.
[161] Από το ελλ. σπανάκι.
[162] Από το πλσλαβ. ή βουλγ. loboda 'το φυτό ατράφαξις'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.637, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 266.
[163] Από το ιταλ. salata. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 918, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 461.
[164] Από το λατ. lactuca 'μαρούλι'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 621, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 254.
[165] Από το πλσλαβ. štavije ' λάπατο' . Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 1011, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 509.
[166] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία. Από το λατ. origanus, origanum. Βλ. Σ. Κουμανούδης , *ό.π.,* σ. 607.
[167] Από το ελλ. μακεδονήσι.
[168] Από το ελλ. σέλινο.
[169] Από το λατ. plantare (planto) 'φυτεύω'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 86, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 429.

τα σπορεία φυτάρια τοποθετούσαν σε κασόνια και μεταφέρονταν στις οικίες. Εκεί οι γυναίκες, αφού τα έριχναν κάτω, ξεδιάλεγαν τα χοντρά στελέχη, τα οποία και προόριζαν για μεταφύτευση, από τα λεπτά. Κατόπιν, ακολουθούσε η διαδικασία που αποκαλούσαν scukeare[170]. Αυτή συνίσταντο στο κόψιμο των θυσάνων, που έφερε μπροστά το κάθε στέλεχος, και των μικρών ουρών τους από πίσω. Τα επιλεγμένα φυτά επανατοποθετούνταν στο κασόνι κατά δεμάτια, αλλά με διαφορετική φορά μεταξύ τους, ώστε να ξεχωρίζουν κατά τη διαδικασία της εμφύτευσης. Η ίδια διαδικασία επιλογής ακολουθούνταν και για τα φυτάρια του λάχανου. Στα τέλη Ιουνίου γινόταν η μεταφύτευση του πράσου και έως τα μέσα Ιουλίου του λάχανου. Το μεγαλύτερο τμήμα της έκτασης του κήπου αφήνονταν κενό, προκειμένου να δεχθεί τα φυτάρια τους. Αυτή η εργασία απαιτούσε πολλά χέρια[171]. Ξεκινούσε με το σκάψιμο του εδάφους, ώστε να καταστεί το χώμα πολύ λεπτό (puhu)[172]. Κατόπιν, οι γυναίκες ανά ζεύγη προέβαιναν στη διαδικασία της εμφύτευσης. Η μία χάραζε με το τσαπί αυλάκι[173] και η δεύτερη, που ακολουθούσε αφού ισοπέδωνε ελαφρά το χώμα[174] έχωνε κατά διαστήματα στο έδαφος ένα αδράχτι (fusu)[175]. Σε κάθε μικρή οπή, που σχηματίζονταν καθώς τραβούσε έξω το αδράχτι, διείσδυε και από ένα φυτάρι πράσου. Στην αρχή και στο τέλος του κάθε αυλακιού φύτευαν και από ένα φυτάρι λάχανου. Όταν μεγάλωνε, έφραζε τις εισόδους του και με αυτόν τον τρόπο αποφεύγονταν κατά το πότισμα η διογκωμένη ροή νερού, η οποία θα είχε ως αποτέλεσμα τη διάλυση των χωμάτων και το σκόρπισμα της κοπριάς. Το πράσο ποτίζονταν αμέσως με τη λήξη του φυτέματος[176] και στη συνέχεια ποτίζονταν ύστερα από τρεις μέρες. Για τα φυτάρια του λάχανου έσκαβαν χωριστούς αύλακες. Η διαδικασία της εμφύτευσης γινόταν και εδώ με το αδράχτι, μόνο που τα φυτά έμπαιναν πιο αραιά[177].

Η βλάστηση (năšteare)[178]: Η παρουσία των νοικοκυρών στους κήπους κατά την καλοκαιρινή περίοδο ήταν σχεδόν καθημερινή. Όταν πλέον οι καλλιέργειες είχαν

[170] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.
[171] Σε κάθε λαχανόκηπο προσέρχονταν προς βοήθεια τουλάχιστον πέντε με έξι γυναίκες. Πριν αρχίσει η εργασία του φυτέματος, έκαναν τον σταυρό τους και απεύθυναν ευχές προς την νοικοκυρά.
[172] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.
[173] trăgea progonu, κατά την έκφραση των αγροτών της Χώρας.
[174] întirea tsara, κατά την έκφραση των αγροτών της Χώρας.
[175] Από το λατ. fusus 'άτρακτος'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 482, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 576.
[176] Αυτό το πρώτο πότισμα λεγόταν adăpare dipu fusu (πότισμα μετά το αδράχτι).
[177] Αν δεν φυτεύονταν αραιά se îngusea (άσθμαινε), κατά την έκφραση των αγροτών της Χώρας.
[178] Βλ. *όπ.*, σημ. 102.

βλαστήσει, για να αναπτυχθούν[179], απαιτούσαν τακτικό καθάρισμα (curare)[180] από τα χόρτα, σκάλισμα (scărminare)[181] και συστηματικό πότισμα (adăpare)[182] των βασικών κηπευτικών. Το νερό, αφού γέμιζε τον κεντρικό αρδευτικό αύλακα (tăpie)[183] που υπήρχε στην άκρη του κήπου, διαχέονταν στη συνέχεια προς του φυτευτικούς αύλακες, που εφάπτονταν κάθετα στον κεντρικό. Για να πετύχουν μεγαλύτερη πάχυνσή τους, τοποθετούσαν ποσότητες κοπριάς στον κεντρικό αύλακα, η οποία μεταφέρονταν μέσω της ροής του νερού και στους υπόλοιπους. Αυτή η εργασία διαρκούσε έως το φθινόπωρο, που άρχιζε η συγκομιδή των κηπευτικών. Με τις πρώτες βροχές του φθινοπώρου, τραβούσαν εκ νέου αυλακιές, ώστε το μαλακό χώμα να συσσωρευτεί κοντά στις ρίζες και τους βλαστούς του πράσου. Το ίδιο γινόταν και με τις φασολιές, μόλις αυτές αποκτούσαν μήκος μίας σπιθαμής. Στη συνέχεια έμπηγαν στο έδαφος λεπτόκορμα στελέχη νεαρών δένδρων, συνήθως από οξιά. Πάνω τους αναρριχούνταν οι φασολιές, όπου έβγαζαν άνθη (flori)[184] και κοτυληδόνες (păstaĺe)[185]. Η φυτεία (plăntătură)[186] των φασολιών, όταν ήταν ακόμη νεαρή, κινδύνευε από τα σαλιγκάρια, τα οποία έτρωγαν τα φύλα της. Για την προστασία τη ράντιζαν με στάχτη.

Ο κόνδυλος της πατάτας, θαμμένος αρχικά στη γη, μεγαλώνοντας προεξείχε του εδάφους, με αποτέλεσμα να πρασινίζει και να χαλάει, γι' αυτό μόλις το πρώτο φύτρο (flitu)[187] έφτανε τις δύο σπιθαμές, σκαλίζανε το χώμα και το συγκέντρωναν πάνω του. Οι πατατιές δεν απαιτούσαν πολύ πότισμα. Αρκούσαν οι βροχές, εκτός αν επικρατούσε ανομβρία, οπότε τις πότιζαν ελαφρώς.

Οι κολοκύθες, στα πρώτα στάδια της ανάπτυξής τους όντας τρυφερές και ευαίσθητες, κινδύνευαν από τα σαλιγκάρια. Μέχρι να δυναμώσουν, τις προφύλασσαν ρίχνοντας πάνω τους στάχτη, όπως γινόταν και με τις φασολιές. Οι ντοματιές, καθώς βλάσταιναν, απαιτούσαν αραίωση για να έχουν ανάπτυξη. Συγκεκριμένα, η μία ρίζα

---

[179] ta si înġiadză (να ζωντανέψουν), κατά την έκφραση των αγροτών της Χώρας.
[180] Βλ. *όπ.*, σημ. 109
[181]Από το λατ. carminare (carmino) 'ξέω'. Η ως τώρα λημματογράφησή του δεν έχει καταγράψει την αγροτική του έννοια. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ.927, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 482.
[182] Από το λατ. adaquare (adaquo) 'ποτίζω'. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ.16 , Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.51.
[183] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.
[184] Από το λατ. flos - florem 'άνθος'. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ. 464, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.571.
[185] Η λέξη δεν έχει ετυμολογηθεί. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ.832.
[186] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία. Για την ετυμολογία της, βλ. σημ. 169.
[187] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία

(ardăcină, arădăcină)[188] έπρεπε να απέχει από την άλλη περίπου μισό μέτρο. Φθάνοντας σε ύψος περίπου 30 εκατοστών, συγκέντρωναν χώμα γύρω από την ρίζες, για να μην λυγίσουν, και, όταν έφταναν τα 40 εκατοστά, τις έδεναν σε πασσάλους, που είχαν μπήξει στο έδαφος, ώστε μεγαλώνοντας να αποφύγουν το δίπλωμα εξ' αιτίας του βάρους.

Η αφαίρεση των κηπευτικών (scoteare a grădinăĺe): Τα λαχανικά που παράγονταν στους κήπους της Χώρας είτε καταναλίσκονταν άμεσα κατά την καλοκαιρινή περίοδο είτε αποθηκεύονταν προκειμένου να χρησιμεύσουν ως χειμερινή διατροφή. Η συγκομιδή τους, η οποία γινόταν το φθινόπωρο, σηματοδοτούσε το τέλος της καλλιεργητικής περιόδου. Οι πατάτες συγκεντρώνονταν, όταν το φυτό ξεραίνονταν εντελώς, αφού έκλεινε περίπου τρεις μήνες στη γη. Έσκαβαν αραιά με το δικέλλι, τις έβγαζαν, τις τοποθετούσαν σε σακιά και τις μετέφεραν στο σπίτι. Η επιμήκυνση του χρόνου διατήρησής τους απαιτούσε να αποφευχθεί το ξέπλυμά τους από το χώμα και τις λάσπες, που έφεραν πάνω τους. Πάντα τις τοποθετούσαν σε σκοτεινό μέρος, για να μην πρασινίσουν. Τα παραγόμενα φασόλια καταναλώνονταν τόσο το καλοκαίρι νωπά, όσο και το χειμώνα που τα αποθήκευαν, αφού πρώτα τα καθάριζαν και τα ξέραιναν[189]. Συχνά, τα ξέραιναν μαζί με τους κοτυληδόνες, οι οποίοι δεμένοι με ένα σχοινί σχημάτιζαν αρμαθιές, που κρέμονταν σε διάφορα σημεία. Τα κολοκυθάκια (curcubetuşî)[190]καταναλώνονταν νωπά το καλοκαίρι, όπως και τα άνθη τους[191].Ωστόσο, κάθε νοικοκυριό άφηνε μία ποσότητα να μεγαλώσει και, όταν πλέον γινόταν υπερώριμη (betîrnă)[192], τη μάζευε, ώστε να χρησιμοποιηθεί και ως χειμωνιάτικη τροφή[193]. Οι τομάτες, το κοκκίνισμα των οποίων άρχιζε τον Αύγουστο, καταναλώνονταν έως και το Σεπτέμβριο, αν ο καιρός ήταν ζεστός. Ωστόσο, μόλις κρύωνε, επειδή υπήρχε ο κίνδυνος του παγετού τις μάζευαν, χωρίς να έχουν ακόμη ωριμάσει. Όσες ήταν κόκκινες, τις άπλωναν σε κάποιο ζεστό μέρος, για να συντηρηθούν τουλάχιστον ως τα Χριστούγεννα. Ωστόσο, οι περισσότερες ήταν πράσινες και τις χρησιμοποιούσαν για να παρασκευάσουν τουρσί. Τα κρεμμύδια, που δεν καταναλώνονταν φρέσκα το καλοκαίρι, τα

[188] Από το λατ. radicina 'ρίζα'. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ.129.

[189] Τα είδη που παράγονταν για το χειμώνα ήταν τα φασόλια γίγαντες (făsuĺe di mări), τα ασπροφάσουλα (făsuĺe albe) και κοκκινοφάσουλα (făsuĺe rošă).

[190] Υποκοριστικό του curcubete 'κολοκύθια'. Για την ετυμολογία της λέξης, Βλ. *όπ.*, σημ. 158.

[191] Τα οποία, αφού τα έβραζαν, τα έκαναν γεμιστά με ρύζι.

[192] Από το λατ. betranus (veteranus) 'παλαιός'. Η ως τώρα λημματογράφησή του δεν καταγράφει την αγροτική του έννοια. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ.211.

[193] Κάθε σπίτι συγκέντρωνε μερικές δεκάδες κολοκύθες σε διάφορα μεγέθη με τις οποίες έκανε κολοκυθόπιτες (pite de curcubete), αλλά τις χρησιμοποιούσε και ως τροφή για τα ζώα

συγκέντρωναν και τα ξέραιναν για το χειμώνα[194]. Το ίδιο γινόταν και με το σέλινο, το μαϊντανό και το δυόσμο (ayezmu). Μάζευαν, επίσης, ρίγανη τόσο για ανάλωση, όσο και για να προμηθευτούν σπόρους, κάτι που επίσης γινόταν και με το μαρούλι. Από τα χορταρικά μάζευαν λουβουδιές και σπανάκι, από τα οποία κρατούσαν σπόρους για την άνοιξη. Εκτός από το μαρούλι, που φυτεύονταν για άμεση βρώση, όλα τα άλλα είδη προορίζονταν για την παρασκευή πιτών, για τσιγάρισμα ή για γαρνίρισμα του κρέατος.

Τα πράσα και τα λάχανα, τα πιο σημαντικά κηπευτικά, όσον αφορά την διατροφή των κατοίκων της Χώρας, συλλέγονταν τελευταία. Αν ο καιρός ήταν ευνοϊκός, τα άφηναν στους κήπους μέχρι 15 Νοεμβρίου, ακόμη και αν τα έπαιρνε το πρώτο χιόνι ή κάποια παγωνιά. Επειδή ενίοτε, λόγω της επιδείνωσης του καιρού, συνέβαινε να αναχωρήσουν εσπευσμένα τα κοπάδια, τα κτηνοτροφικά νοικοκυριά αναγκάζονταν να επισπεύσουν τη συγκομιδή τους, προκειμένου να δοθεί μέρος της παραγωγής στους μεταβαίνοντες στα χειμαδιά. Επίσης, στους απόμερους κήπους υπήρχε πάντα ο κίνδυνος κλοπής ή φαγώματος των λαχανικών από τα οικόσιτα, γι' αυτό και υποδεικνύονταν από τον αγροφύλακα η εσπευσμένη συγκομιδή τους. Το μάζεμα των τελευταίων κηπευτικών είχε πάντα πανηγυρικό τόνο. Στους κήπους μετέβαιναν όλα τα μέλη της οικογένειας καθώς και τα υποζύγια που διέθεταν, προκειμένου να μεταφέρουν την παραγωγή[195]. Στο σπίτι μαζευόταν γυναίκες, για να προβούν στο διάλεγμα του πράσου όπου και πετούσαν τα σάπια και κομμένα στελέχη του. Η συντήρηση των πράσων και των λάχανων απαιτούσε ειδική τεχνική. Αρχικά, αναζητούσαν κάποιο εξωτερικό χώρο δίπλα σε τοίχο ή φράχτη, που βρίσκονταν κοντά στο σπίτι. Αυτός μπορεί να ήταν ο φράχτης λαχανόκηπου ή κάποιος άλλος εξωτερικός τοίχος του σπιτιού ή ακόμη και τεχνητός φράχτης δημιουργημένος από πασσάλους, που έμπηγαν στο έδαφος. Σε αυτά τα σημεία έσκαβαν progońi και τοποθετούσαν τα πράσα κατά χεριές, αφού πρώτα έκοβαν τμήμα της ουράς τους. Σε κάθε progonu συσσώρευαν χώμα δίπλα στους βολβούς (bărbute)[196] των πράσων. Στο τέλος κάλυπταν όλο το σωρό με φτέρη επάνω στην οποία τοποθετούσαν λεπτό κορμό δένδρου, για να τη συγκρατεί από τον άνεμο ή τα τσιμπήματα των ορνίθων, που, ενδεχομένως, να τη σκόρπιζαν. Με αυτό τον τρόπο δημιουργούσαν ένα φυσικό

[194] Συνήθως, τα έκαναν αρμαθιές ή τα απλώνανε σε κάποιο δάπεδο του σπιτιού.

[195] Άντρες, γυναίκες, παιδιά και μεταφορικά ζώα, όλοι φορτωμένοι μετέφεραν τα πράσα και τα λάχανα στα σπίτια. Στο δρόμο αντάλλασσαν ευχές με τους περαστικούς,, ενώ οι έφηβοι καταλάμβαναν διάφορα σημεία των δρόμων, που οδηγούσαν στους κηπότοπους, προκειμένου να δουν τις κοπέλες.

[196] Πληθ. του ουσ. bărbută < λατ. barbuta. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ. 199.

ψυγείο, που διατηρούσε τα πράσα φρέσκα όλο το χειμώνα, ενώ ταυτόχρονα τα προφύλασσε από την παγωνιά. Κάθε φορά που οι νοικοκυρές αποσπούσαν κάποια ποσότητα, γέμιζαν ένα ξύλινο σκαφίδι, ώστε να καλύψουν τις ανάγκες ολόκληρου μήνα. Πολλές φορές το χιόνι σκέπαζε το σωρό και απαιτούνταν η χρήση φτυαριού. Η ίδια μέθοδος ακολουθούνταν και με τα λάχανα, αφού πρώτα ξεδιάλεγαν τα σχηματισμένα (încĺegate)[197] από τα καχεκτικά, τα οποία έδιναν στα ζώα.

Η χειμερινή προετοιμασία (îndredzeare di earnă): Το βγάλσιμο των τελευταίων λαχανικών κατά το μήνα Οκτώβριο σηματοδοτούσε το τέλος του ετήσιου καλλιεργητικού κύκλου των κήπων. Οι κενοί, πλέον, κήποι ήταν έτοιμοι να δεχτούν ποσότητες κοπριάς, οι οποίες θα μεταφέρονταν είτε με υποζύγια είτε από τις νοικοκυρές στις πλάτες τους. Προκειμένου να μην υποστεί ο κήπος ζημιές από τα νερά του χειμώνα, το Νοέμβρη έσκαβαν στα άκρα αποστραγγιστικούς αύλακες.

Το αμπέλι (yińe) [198]

Οι αμπελοκομικές προϋποθέσεις: Η δημιουργία αμπελώνα απαιτεί σύνεση, εφόσον πρόκειται για μία επένδυση διαρκείας και κάθε σφάλμα διορθώνεται δύσκολα ή και καθόλου. Αυτοί οι προβληματισμοί πρωτίστως αφορούν τις λεγόμενες αμπελοκομικές προϋποθέσεις, όπως είναι το καλλιεργητικό προηγούμενο, η ποικιλία, το υποκείμενο καθώς και θέματα τεχνικών φύτευσης. Γενικότερα, όμως, αφορούν ένα ευρύτερο πλαίσιο προϋποθέσεων, το οποίο σχετίζεται με τις κλιματικές και εδαφικές καθώς και με τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες του τόπου, όπου θα εγκατασταθεί ο αμπελώνας.

Από προφορικές και γραπτές μαρτυρίες που διαθέτουμε σχετικά με τη Χώρα Μετσόβου, γνωρίζουμε ότι οι ανωτέρω προϋποθέσεις αποτελούσαν από πολύ παλιά μέρος της τοπικής αμπελουργικής παράδοσης[199]. Δεν είναι τυχαίο ότι η περιοχή διέθετε αξιόλογους αμπελώνες, οι οποίοι ήταν αν όχι οι υψηλότεροι, από τους υψηλότερους υψομετρικά του ελλαδικού χώρου. Πέραν, όμως, της αμπελουργικής παράδοσης, το γεγονός ότι οι αμπελώνες της Χώρας εντοπίζονται εδώ και αιώνες στις

[197] Από το λατ. in-coagulare (coagulo) ‘πήζω’. Η ως τώρα λημματογράφησή του δεν καταγράφει την αγροτική του έννοια. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ. 738.
[198] Από το λατ. vinea ‘αμπέλι’. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ.525, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.133.
[199] Όπως ήδη γνωρίζουμε από την απογραφή του 1454, οι Οθωμανοί εισέπρατταν από την περιοχή της Χώρας δεκάτη αμπελιών. Βλ. M. Delilbaşi – M. Arikan, *Sûret - i Defter-i Sancak-i Tirhala I*, Ankara 2001, σ. 26-27.

ίδιες τοποθεσίες, αποτελεί ένδειξη ότι οι κάτοικοί της είχαν εντοπίσει εκείνα τα σημεία της περιοχής, όπου το έδαφος και οι κλιματικές συνθήκες ήταν οι πιο κατάλληλες για την ανάπτυξή τους. Είναι γνωστό ότι καταλάμβαναν τα επικλινή εδάφη των προσήλιων τοποθεσιών των χαμηλών ζωνών των κοιλάδων, όπου το κύριο εδαφικό τους χαρακτηριστικό ήταν η cožakină[200], δηλαδή η πετρώδης σύστασή τους. Μπορεί αυτές οι τραχιές πλαγιές, γνωστές στους ντόπιους ως reveńi[201] ή lendure[202], να ήταν ακατάλληλες για οποιαδήποτε άλλη καλλιέργεια, όμως ήταν ιδανικές για αμπέλια [203].

Το αμπέλι: Η δημιουργία ενός νέου αμπελιού, όπως ακριβώς συνέβαινε και με τους αγρούς, αρχικά απαιτούσε εργασίες προπαρασκευής του εδάφους, δηλαδή εκχέρσωση (trăkire)[204]. Στη συνέχεια ακολουθούσε η κατασκευή αναλημμάτων για τη συγκράτηση του επικλινούς εδάφους. Τα διαφορετικά επίπεδα, που σχημάτιζαν αυτοί οι τοίχοι (greabe), έδιναν στους αμπελώνες μία κλιμακωτή διάρθρωση. Ταυτόχρονα, λειτουργούσαν και ως σταθερές καταμερισμού των αμπελουργικών ιδιοκτησιών[205]. Μετά την αποπεράτωση των ανωτέρω προκαταρτικών εργασιών, μπορούσε να αρχίσει πλέον η διαδικασία εγκατάστασης του αμπελώνα .

Η εμφύτευση (plăntare)[206]: Η εύρεση μοσχευμάτων (ocĺi)[207] ήταν η πρώτη πράξη στην οποία έπρεπε να προβεί ο αμπελουργός, προκειμένου να δημιουργήσει νέο αμπέλι. Η εποχή του κλαδέματος, γύρω στα τέλη Φλεβάρη, τους έδινε την ευκαιρία να τα προμηθευτούν. Κατόπιν συνεννοήσεως με άλλους αμπελουργούς, αναζητούσαν μεταξύ των κομμένων παραφυάδων εκείνα τα λεπτά κλαριά (coaste)[208], που θεωρούσαν καταλληλότερα για βλαστάρια. Στη συνέχεια με ένα λοστό ή ακόμα

---

[200] Από το προσηγ. cožacu ‘βραχώδες έδαφος’. Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία με την εδαφική του έννοια. Από το βουλγ. Kožuh ‘δέρμα, φλούδα’. Βλ. F. Miklosich, *ό.π.*, σ. 136. Εδαφική διάσταση έχει και το ηπειρωτικό προσηγ. ‘κόζιακας, κοζιάκι’. Βλ. Ε. Μπογκας, *Τα γλωσσικά ιδιώματα της Ηπείρου*, τόμ. 1, Ιωάννινα 1964-1966, σ. 148. Κ. Οικονόμου, *Τοπωνυμικό της περιοχής Ζαγορίου*, Ιωάννινα 1995, εκδ. Δωδώνη 45, σ. 331.

[201] Πληθ. του ουσ. revene. Βλ. και ελλ. ρεβένι. Οι ως τώρα ετυμολογήσεις δεν καλύπτουν τον όρο.

[202] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.

[203] Βλ. Β΄ Μέρος, Κεφ. Γ΄, σ. 167.

[204] Βλ. *όπ.*, σημ. 11.

[205] Συγκεκριμένα, ο κάτοχος μίας έκτασης αμπελιού ήταν ιδιοκτήτης ενός grebu di yińi (τοίχους αμπελιού) ο κάτοχος δύο τεμαχίων είχε doao greabe di yińi (δύο τοιχίων αμπελιού) και ούτω καθ’ εξής κ.λ.π.

[206] Βλ. *όπ.*, σημ 169.

[207] Από το λατ. oculus ‘μάτι, οφθαλμός των φυτών’. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ.804, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 389.

[208] Από το λατ. costa ‘πλευρά’. Η ως τώρα λημματογράφησή του δεν έχει καταγράψει την φυτολογική του έννοια. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ. 301, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.224.

και με ένα μυτερό πάσσαλο διάνοιγαν λάκκους βάθους μισού μέτρου. Εκεί τοποθετώντας τις βέργες ορθές, αφού πρώτα τις έκοβαν στο σημείο που έφεραν κόμπο, τις στερέωναν με χώμα που συσσώρευαν στο λάκκο, το οποίο πατούσαν, προκειμένου να καταστεί συμπαγές. Από τη στιγμή που φυτεύονταν το νέο βλαστάρι έως να γίνει ολοκληρωμένο κλήμα (yite)[209], ο αμπελουργός έπρεπε να προβεί σε σχετικές περιποιήσεις, αν ήθελε να ευδοκιμήσει. Εκτός από την ανανέωση των χωμάτων μέσω του σκαψίματος, έπρεπε να κόβει τα αδύναμα κλαριά και να αφήνει μόνο τα γερά. Η πρώτη καρποφορία, δύο με τρία χρόνια μετά την εμφύτευση του μοσχεύματος, έβρισκε το κλήμα ακόμη πολύ αδύναμο. Το ένα ή το πολύ δύο κλαριά, που έφερε, δεν μπορούσε να σηκώσει περισσότερα από δύο ή το πολύ τρία τσαμπιά (arapune)[210], γι' αυτό και απαιτούνταν στήριξή του με ξύλα. Καθώς, ωστόσο, το κλήμα δυνάμωνε και σχημάτιζε τον ξυλώδη κορμό του (cutšubă)[211], οι αμπελουργοί επέτρεπαν σταδιακά την ανάπτυξη περισσότερων κληματόβεργων[212]. Ο ανώτερος αριθμός κλημάτων, που αναπτύσσονταν σε κάθε στρέμμα, ήταν 600 με 700 ρίζες. Μεταξύ τους είχαν απόσταση 60 εκατοστών, χωρίς ωστόσο να είναι τοποθετημένες στη σειρά [213].

Οι εργασίες του αμπελιού: Το αμπέλι, σε αντίθεση με τα δημητριακά που απαιτούσαν μόνο την εργασία της σποράς και σπάνια κάποια προκαταρτικά οργώματα, απαιτούσε συνεχή φροντίδα. Ο κύκλος των εργασιών, που σχετίζονταν με την περιποίησή του, ξεκινούσε με το ξελάκκωμα των κλημάτων, που γινόταν κατά το Γενάρη. Η επιλογή αυτού του μήνα οφείλονταν στο γεγονός ότι δεν εκτελούνταν άλλες γεωργικές εργασίες, αλλά και στο ότι τα περισσότερα βιοτεχνικά επαγγέλματα βρίσκονταν σε εποχική κάμψη των δραστηριοτήτων τους. Ο αμπελουργός ξέθαβε με το δικέλλι το χώμα γύρω από τη ρίζα του κλίματος, δημιουργώντας ένα είδος σκάμματος (progonu). Με το χώμα που έβγαζε κατασκεύαζε τοιχίο γύρω από το κλήμα δημιουργώντας, έτσι, μία δεξαμενή συγκράτησης των βρόχινων υδάτων, τα

[209] Από το λατ. vitis 'κλήμα'. Papahagi, *ό.π.*, σ.527, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.134.
[210] Πληθυντικός του ουσ. arapunu. Άγνωστου έτυμου. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ. 127, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.70.
[211] Άγνωστου έτυμου. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ.318, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.242. Βλ και αλβ. kaçube 'θάμνος, χαμόδενδρο'. Βλ. Ν. Γκίνη , *ό.π.*, σ. 352.
[212] Αρχικά άφηναν να αναπτυχθούν 4 ή 5 βλαστοί, οι οποίοι έφεραν 5 με 6 τσαμπιά. Επάνω στη δεκαετία και όταν σχεδόν ολοκληρώνονταν ο κύκλος ανάπτυξής του κλήματος, το κάθε κλαρί έφερε από 7 με 8 τσαμπιά.
[213] Σήμερα, στα αμπέλια του Μετσόβου τα αμπελοκλήματα φυτεύονται ανά 1,20 με 1,40 εκατοστά μακριά το ένα από το άλλο και έτσι έχουμε 450 με 500 ρίζες, ανά στρέμμα, σε πλήρη διάταξη. Πρόκειται, βέβαια, για νέες βελτιωμένες τεχνικές που ήταν αποτέλεσμα της εισαγωγής ξένων ποικιλιών.

οποία μαζί με τις κοπριές που παρέσερναν βοηθούσαν την λίπανση των φυτών. Παράλληλα, εκτελούσαν και άλλες εργασίες, όπως η επισκευή των τοίχων και κάποιο καθάρισμα του αμπελιού, το οποίο δεν γινόταν το φθινόπωρο, λόγω των καιρικών συνθηκών. Ενδεχομένως, να εμφανίζεται παράδοξη η άσκηση υπαίθριων εργασιών στην καρδιά του χειμώνα, ωστόσο οι αλκυονίδες μέρες προσέφεραν ένα ήπιο κλιματικά μεσοδιάστημα στην κατά τα άλλα δύσκολη, από άποψη καιρού, περίοδο, όπου η χιονόπτωση ήταν πυκνή και διαρκής .

Στο διάστημα μεταξύ τέλους Φλεβάρη και αρχών Μάρτη γινόταν το κλάδεμα (šutuire)[214] των κλημάτων. Τα εργαλεία που χρησιμοποιούνταν γι' αυτήν την εργασία ήταν το cusoru[215], ένα είδος μικρού δρεπανιού με δύο λεπίδες με το οποίο κλάδευαν χοντρά κλαδιά και ο zvănă[216], ένα είδος μικρού πριονιού που χρησιμοποιούνταν για λεπτά κλαδιά. Τον zvănă συχνά τον έδεναν στην άκρη ενός κονταριού, προκειμένου να κλαδέψουν υψηλότερα δένδρα..

Τα πρώτα σταφύλια εμφανίζονταν τέλη Μαΐου με αρχές Ιουνίου. Μαζί τους εμφανίζονταν και πολλά άλλα βλαστάρια γεμάτα φύλλα, τα οποία εμπόδιζαν τον ήλιο και τον αέρα να περάσει, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να αναπτυχθεί το φυτό. Αυτό γινόταν τον Ιούνιο, όταν το κλήμα φούντωνε και άρχιζε να σχηματίζει κληματαριά. Τότε απαιτούνταν οπωσδήποτε βοτάνισμα (prăšîre)[217]. Αυτό συνίστατο στο σπάσιμο των άχρηστων κληματόβεργων, οι οποίες, αν μεγάλωναν θα *έπνιγαν* το κλήμα.

Το λιβάδι (livade)[218]

Το καθεστώς απόληψης : Τα τσαΐρια (tšăire) όπως συχνά αποκαλούσαν οι κάτοικοι της Χώρας τις χορτολιβαδικές εκτάσεις, αν και συνιστούσαν ιδιοκτησίες η διαχείριση τους παρουσίαζε ορισμένες ιδιοτυπίες. Συγκεκριμένα, η περίφραξή τους και το χορτολόγημα υπάγονταν σε ειδικό εθιμικό καθεστώς, το οποίο υποχρεούνταν να ακολουθήσουν όλοι οι ιδιοκτήτες. Παραθέτω ενδεικτικά τον τρόπο λειτουργίας αυτού του καθεστώτος στην περίπτωση του λιβαδότοπου του Μετσόβου, που ήταν από τους μεγαλύτερους της Πίνδου. Στα τέλη του Ιουνίου γινόταν η κοπή των περιφερειακών, προς τον Μέτσοβο κοσολίβαδων, στα οποία, λόγω του χαμηλότερου

[214] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.
[215] Από το παλαιοσλαβ. kosorĭ 'δρεπάνι'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 342.
[216] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.
[217] Από το πλσλαβ. prašiti 'σκαλίζω'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.875.
[218] Από το πλσλαβ. livada 'λιβάδι'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.635, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.259.

υψομέτρου, το χόρτο φύτρωνε γρηγορότερα. Ακολουθούσε στη συνέχεια η κοπή των λιβαδιών της οροπεδικής ζώνης, όπου και εντοπίζεται η μεγάλη πλειοψηφία των ιδιοκτησιών. Εδώ, εφαρμόζονταν η μέθοδος της τμηματικής απόληψης, ούτως ώστε να μην προκαλείται ζημιά στα άκοπα ακόμη λιβάδια, τα οποία συγκροτούσαν μία εκτεταμένη συμπαγή ζώνη πολλών χιλιομέτρων[219],. Η καταπάτηση ή βόσκηση σε ιδιοκτησίες των οποίων το χόρτο δεν είχε ακόμη κοπεί, συνιστούσε παράνομη πράξη. Μετά, όμως, από την κοπή του χόρτου, τα κοφτολίβαδα μετατρέπονταν σε κοινοτικά βοσκοτόπια, γι' αυτό και απαγορευόταν στους ιδιοκτήτες τους να τα περιφράξουν.

Από τις μαρτυρίες που διαθέτουμε διαπιστώνουμε ότι το προαναφερόμενο καθεστώς διαχείρισης των κοφτολίβαδων του Μετσόβου υφίσταται εδώ και αιώνες. Σε έγγραφο του 1759 διαβάζουμε: *« Διά των τζιαηριών κ΄μοτζίλε, κ΄μοτζιάρα, κ΄άλλους τόπους οπού ευρέθη συνήθεια του χοργιού μας να φυλάγωνται εφυλάχθησαν ως τώρα καλλά, όμως ένας νιζάς ακολούθησεν με τον.... εστώντας κ΄οι ανθρώποι τους με το ίντζι τους ήταν συνηθισμένοι κ΄δεν αναμερούσαν τα ζώα του χωρίς φόβον, εδοκίμασαν κ΄φέτος κ΄κατά πρώτη φορά το συμπάθησεν ο γιέροντας τόσον κ΄εκ δευτέρου , τρίτη φορά ήλθαν οι δραγάταις κ΄εφανέρωσαν πως του ... οι άνθρωποι δεν γίνονται ζάπτι ευθύς ο γιέροντας επρόσταξε κ΄ήφεραν τον πιστικόν του κ΄τον έδειρε εις το κονάκι ....,επειδή τον άνωθεν πιστικόν τον εφυλάκωσεν κατά την ώραν κ΄μέσα εις την φυλακήν ..»*[220]. Τα τσαΐρια, που αναφέρονται στο παραπάνω κείμενο, βρίσκονταν στην οροπεδική ζώνη της Χώρας. Η εσκεμμένη καταπάτησή τους από τους «*ποιστικούς*»[221], ενέργεια η οποία αποτέλεσε ωμή παραβίαση των κανόνων προστασίας των κτημάτων της οροπεδικής ζώνης[222], ανάγκασε τον «*πρωτόγερο*», δηλαδή την ανώτερη πολιτική αρχή της Χώρας να προβεί σε παραδειγματική τιμωρία τους. Επίσης, σε ένα συμφωνητικό έγγραφο του 1767 μεταξύ της Χώρας και του *αμίλη*, δηλαδή του ενοικιαστή των χανιών της, ο τελευταίος λαμβάνει το δικαίωμα να εκμεταλλευτεί το χόρτο ενός εκκλησιαστικού τσαϊριού στην περιοχή *murikĺe* της

[219] Συγκεκριμένα, οι κατέχοντες κοσολίβαδα στην τοποθεσία Politšoare, που βρίσκεται στην αρχή του οροπεδίου, ήταν υποχρεωμένοι να προβούν σε απόληψη πρώτοι, στη συνέχεια έως και τις 15 Ιουλίου έπρεπε να κοπούν τα χορτολίβαδα της περιοχής Făntănă Aratse και, τέλος, έως 25 Ιουλίου έπρεπε να κοπούν όλα τα υπόλοιπα χορτολίβαδα, που βρίσκονταν διάσπαρτα στη ζώνη των βοσκοτόπων, τα οποία ήταν και τα ποιο απομακρυσμένα, δεδομένου ότι άγγιζαν τους πρόποδες του όρους Μαυροβούνι.
[220]Βλ. Γ. Πλατάρης, *Κώδικας Χώρας Μετσόβου των ετών 1708-1907*, Αθήνα 1982, σ. 13.
[221] Η καταπάτησή τους έγινε από τους έμμισθους βοσκούς κατόχου κοπαδιών, που ανήκε στην ηγετική ομάδα του Μετσόβου, γεγονός που συνιστά πράξη επίδειξης δύναμης προς τους πολιτικούς του αντιπάλους.
[222] Όπως γνωρίζουμε, οι κτηνοτρόφοι υποχρεούνταν να συγκρατούν τα ποίμνιά τους όχι μόνο εντός των ορίων των στανοτοπίων, που νέμονταν, αλλά και να μην καταπατούν τις καλλιέργειες ή τα λιβάδια, που βρίσκονταν ανάμεσά τους.

οροπεδικής ζώνης με τον όρο *« δέκα ημεραις προτήτερα να το κόψη »*, αλλά και με την υποχρέωση να *«φυλαγωθή να μην χαλάση κανενού λιβάδι νοικοκυρίσιον διότι αν κάνει νταβάν θέλει το πληρώσει»* [223]. Από τα παραπάνω αποσπάσματα συμπεραίνουμε ότι ήδη στα μέσα 18ου αιώνα η κοπή του χόρτου γινόταν τμηματικά, ενώ γενικά διαπιστώνουμε την ύπαρξη ενός καθεστώτος διαχείρισης των λιβαδιών η παραβίασή του οποίου επέσυρε αυστηρές ποινές. Επιβεβαιώνεται, έτσι, η παλαιότητα του εθιμικού αγροτικού δικαίου της Χώρας, εφόσον ως και τον 20ο αιώνα η κοπή των λιβαδιών, όπως είδαμε, δεν ήταν αυθαίρετη, αλλά καθορισμένη τοπικά και χρονικά για όλους τους ιδιοκτήτες. Επίσης, καταμετρητές διορισμένοι από τις κοινοτικές αρχές καταλάμβαναν τα σημεία όπου περνούσαν τα υποζύγια με φορτώματα χόρτου του κάθε ιδιοκτήτη και τα κατέγραφαν, προκειμένου να φορολογηθούν. Όπου αυτό δεν ήταν εφικτό, η φορολόγηση γινόταν κατά προσέγγιση.

Υπεύθυνοι για τη φύλαξη των κοπτολίβαδων ήταν οι διορισμένοι από την κοινότητα φύλακες (păndari ή zăryatsî)[224]. Αυτοί επιτηρούσαν την ομαλή και κατά τμήματα διαδικασία κοπής του χόρτου, τη μη περίφραξη των λιβαδιών από τους ιδιοκτήτες τους, καταγγέλλανε τις ζημιές και οδηγούσαν τους καταπατητές ενώπιον των αρχών. Μετά από κάθε καταγγελία τους, ακολουθούσε εκτίμηση της ζημιάς, που γινόταν από ειδικό εκτιμητή (apocoparu)[225]. Ο προκαλών τη ζημιά καλούνταν να καταβάλει χρηματική αποζημίωση, αν όμως δεν αποδέχονταν την κατηγορία, ακολουθούνταν η δικαστική οδός[226]. Η υπηρεσία, που προσέφεραν οι φύλακες των λιβαδιών, θεωρούνταν πολύ σημαντική, εφόσον η καταστροφή του χόρτου έβαζε σε κίνδυνο την επιβίωση του ζωικού κεφαλαίου, γεγονός που οδηγούσε τα νοικοκυριά σε οικονομική εξόντωση. Τα πρόσωπα, που διορίζονταν, μισθοδοτούνταν από τους κατοίκους και έπρεπε να χαίρουν της απόλυτης εμπιστοσύνη τους. Η επιλογή τους δεν αποτελούσε μία τυπική υπόθεση, αλλά, κατά παλαιότατη συνήθεια, γινόταν με τη συγκατάθεση όλων των κατοίκων. Όντας, έτσι, ένας από τους ελάχιστους κοινοτικούς

[223] Γ. Πλατάρης, *ό.π.*, σ. 14.

[224] zăryatu ή păntaru ονόμαζαν το πρόσωπο που ασκούσε καθήκοντα ανάλογα με αυτά των κατοπινών αγροφυλάκων, με τη διαφορά ότι όσο υπήρχε η Χώρα τα καθήκοντά τους ήταν ποιο διευρυμένα, συμπεριλαμβάνοντας και τη φύλαξη του απαραβίαστου των ορίων από ξένους καταπατητές των δασών και των εδαφών της. Η λέξη zăryatu είναι άγνωστου έτυμου. Βλ. και ελλ. δραγάτης. Η λέξη păndaru προέρχεται από το σλαβ. pọdarĭ ‘φύλακας’. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 857.

[225] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.

[226] Υπήρχαν και περιπτώσεις κάποιων απομακρυσμένων λιβαδιών, κυρίως στην ζώνη των στανοτοπίων, όπου ο ιδιοκτήτης τους, λόγω της συχνής καταπάτησής τους από τους κτηνοτρόφους, προκειμένου να αποφύγει τις συνεχείς διαμάχες προτιμούσε την ενοικίασή τους στους καταπατητές.

θεσμούς της Χώρας, που εμπεριείχε μία επίφαση δημοκρατικότητας, γινόταν συχνά αφορμή να ξεσπάσουν υποβόσκουσες κοινωνικές αντιπαραθέσεις [227].

Ο κύκλος εργασιών : Η μετατροπή ενός φυσικού λειμώνα σε κοπτολίβαδο απαιτούσε συχνή λίπανση και προστασία του για μερικά χρόνια από τα κοπάδια Από τη στιγμή όμως, που άρχιζε να αποδίδει, απαιτούνταν περιποίησή του σε ετήσια βάση. Αρχικά, στο διάστημα μεταξύ Απριλίου και Μαΐου γινόταν το καθάρισμα των λιβαδιών. Με ένα σκαλιστήρι έκοβαν τα αγκάθια, τα ραγάζια, και καταστρέφανε τις τρύπες των αρουραίων, οι οποίες μπορούσαν να καταστρέψουν ακόμη και τη μισή παραγωγή. Σε χρονιές ανομβρίας, όσα λιβάδια είχαν δυνατότητα να ποτιστούν τα πότιζαν, ωστόσο όχι με αύλακες, κατά το σύστημα των αγρών και των κήπων, αλλά αφήνοντας το νερό να ρέει ελεύθερα σε όλη την επιφάνειά του. Σε βροχερές χρονιές δεν απαιτούνταν πότισμα

Από τις αρχές Ιουλίου και με την προκαθορισμένη σειρά, που αναφέρθηκε παραπάνω, άρχιζε το χορτολόγημα, το οποίο σε ορισμένες απομακρυσμένες τοποθεσίες διαρκούσε έως και το Δεκαπενταύγουστο. Η κοπή του γινόταν με την *κόσα* (cuseao de la livade). Οι ιδιοκτήτες, που είχαν τα χρονικά περιθώρια να κόψουν μόνοι τους τα λιβάδια, ήταν ελάχιστοι. Επρόκειτο, κυρίως για νοικοκυριά γεωργών, από τα οποία προερχόταν και οι επαγγελματίες χορτοκόπτες (cošădžadzî) της περιοχής. Ωστόσο, ο τεράστιος αριθμός λιβαδιών δεν μπορούσε να εξυπηρετηθεί μόνο από ντόπιους επαγγελματίες, γι' αυτό και προσκαλούνταν χορτοκόπτες από οικισμούς της ευρύτερης περιοχής [228].

Η κοπή (tăliare)[229] άρχιζε χαράματα και τελείωνε νύχτα. Αν η βραδιά ήταν φεγγαρόλουστη, συνεχιζόταν ακόμη και μέσα στο σκοτάδι. Ο χορτοκόπτης έκοβε με τέτοιο τρόπο, ώστε το χόρτο να σχηματίζει μακριές γραμμές (progońi). Το κομμένο χόρτο αφήνονταν επί του εδάφους μία ολόκληρη μέρα για να στεγνώσει. Την επόμενη

[227] Το 1915, δύο χρόνια μετά τη φυγή των Τούρκων, η μόλις εγκατασταθείσα διοίκηση του ελληνικού κράτους κόντεψε να διαλυθεί, όταν μπλέχθηκε στην υπόθεση εκλογής των 5 αγροφυλάκων του Μετσόβου. Σε μία σειρά εγγράφων του διοικητή προς την κεντρική διοίκηση στα Ιωάννινα περιγράφει έκπληκτος το πάθος, τους διαπληκτισμούς και τις πολιτικές–κοινωνικές διαστάσεις που είχε πάρει το θέμα της εκλογής των αγροφυλάκων, μέσω του οποίου συγκρούονταν τα δύο κοινωνικά στρώματα του Μετσόβου. Η άρχουσα ομάδα ήθελε να διορίσει αγροφύλακες με ακριβότερο μίσθωμα, ωστόσο ελεγχόμενους από αυτή. Αντίθετα τα φτωχότερα στρώματα πρότειναν πρόσωπα της δικής τους εμπιστοσύνης και με χαμηλότερο μίσθωμα. Προφανώς, οι ισχυρές οικογένειες διαθέτοντας καλύτερα και μεγαλύτερα κτήματα ήθελαν να εξασφαλίσουν ελεγχόμενους δραγάτες, ώστε να δρουν ατιμώρητα όσες φορές παραβίαζαν τους εθιμικούς κανόνες, που διείπαν τη χρήση των λιβαδιών. Βλ Α.Γ.Δ.Η., φ. 10, υπφ. Ι, 79, 81, 83, 84, 85.

[228] Συνήθως, από τα χωριά Πέτρα, Δεμάτι, Λιάπι, Χρυσοβίτσα.

[229] Από το λατ.* taliare. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ.1019-1020, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 522.

ακολουθούσε η διαδικασία του αναδέματος (mintire)[230] με την οποία ολοκληρώνονταν η ξήρανσή του (uscare) [231]. Από το πρωί έως το μεσημέρι αναποδογύριζαν το χόρτο με το δικράνι μία, δύο ή και τρεις φορές, αναλόγως τον καιρό, ωσότου να στεγνώσει. Όταν πλέον άρχιζε να τρίζει χαρακτηριστικά, αντιλαμβάνονταν ότι είχε στεγνώσει πλήρως και ήταν έτοιμο για μάζεμα. Αν όμως κρατούσε ακόμη υγρασία, το άφηναν για την επόμενη μέρα .

Η διαδικασία συγκομιδής του κομμένου χόρτου ξεκινούσε με τη συγκέντρωσή του σε μικρούς σωρούς (pale)[232] διασκορπισμένους σε όλη την έκταση του λιβαδιού. Αυτή η εργασία γινόταν με τη βοήθεια της τσουγκράνας (yrîtsă) [233]. Ταυτόχρονα, προέβαιναν και στην κατασκευή ειδικών τριχιών από χόρτο. Στη συνέχεια ακολουθούσε η δημιουργία των parte[234], όπως αποκαλούνταν τα μεταφερόμενα με τα υποζύγια φορτία σανού. Αρχικά, έστρωναν στο έδαφος δύο τριχιές σε παράλληλη διάταξη και σε απόσταση 1,5 μ. μεταξύ τους. Κατόπιν, τοποθετούσαν επάνω τους τέσσερις pale χόρτου, τις οποίες πίεζαν με τα γόνατα, για να σχηματίσουν συμπαγή μάζα και τις έδεναν με τις τριχιές. Στο τέλος έδεναν τη μάζα του σανού εγκάρσια με μία τρίτη τριχιά και έτσι το φορτίο ήταν έτοιμο να φορτωθεί στη μία πλευρά του ζώου. Τα parte ήταν τόσο ογκώδη, ώστε απαιτούνταν τρία άτομα για να φορτωθούν και ειδική τριχιά μήκους 12 μέτρων για να δεθούν στα ζώα. Επειδή υπήρχε πάντα ο κίνδυνος ξαφνικών βροχών, ανά 3 ή 4 φορτώματα στέλνονταν στους χώρους αποθήκευσης.

Η απόδοσή των λιβαδιών αποτελούσε συνάρτηση της λίπανσή τους[235]. Ένα λιβάδι, που είχε λιπανθεί καλά, μπορούσε να αποδώσει γύρω στα 5 με 6 φορτώματα χόρτου ήτοι 80 με 100 οκάδες σανού.

---

[230]Από το πλσλαβ. mọtiti ‘ταράζω, συγχέω’. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.865, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 294.

[231] Από το λατ . siccare (sicco) ‘ξηραίνω’. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.1095-1096, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 398.

[232] Πληθυντικός του ουσ. pală. Άγνωστου έτυμου. Η ως τώρα λημματογράφηση του όρου δεν περιλαμβάνει την αγροτική του έννοια, η οποία απαντάται ωστόσο στη ρουμανική γλώσσα. Βλ. Dicționarul, *ό.π.*, σ. 740, T. Papahagi, *ό.π.*, 813.

[233] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.

[234] Από το λατ. pars-tis ‘μέρος, μερίδα’. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 819, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.414. Ο όρος ανάμεσα στις άλλες ερμηνείες του έχει και την έννοια του φορτίου, που μεταφέρουν τα υποζύγια στην μία πλευρά τους. Από εκεί επεκτάθηκε και σήμαινε γενικά ένα φορτίο βάρους 40 οκάδων, το οποίο ήταν το μέγιστο, που μπορούσε να φέρει στην μία πλευρά του το ζώο.

[235] Η κτηνοτροφική ομάδα, που διέθετε μεγάλες ποσότητες κοπριάς, είχε τα αποδοτικότερα λιβάδια.

β) Τεχνικές άρδευσης

Η άρδευση των αγρών (adăpare a agrelor): Ως γνωστό, οι ποτιστικές καλλιέργειες υποστηρίζονταν από κάποιο σύστημα άρδευσης. Η κατασκευή από το γεωργό αρδευτικού καναλιού (avlake)[236] για τη μεταφορά του νερού είτε από κάποιο κεφαλάρι (gură)[237], πηγή (putsu)[238] ή βρύση (fântână ή fîntînă)[239] είτε από κάποιο κατερχόμενο υδάτινο ρεύμα (vale)[240], συνιστούσε τη βασικότερη υποδομή του. Η γεωμορφολογία του ορεινού χώρου απαιτούσε το νερό να προέρχεται από θέση υψηλότερη σε σχέση με το υψόμετρο του χωραφιού, ώστε να είναι τεχνικά εφικτή η μεταφορά του. Ο γεωργός έπρεπε να εντοπίσει το σημείο δέσμευσης και εκτροπής του νερού προς το αρδευτικό κανάλι, ώστε να είναι εφικτή η ροή του. Εκεί κατασκεύαζε τη δέση (δese[241], muma di avlake[242]), δηλαδή έναν τεχνητό φράχτη, ο οποίος, ανάλογα, επέτρεπε ή εμπόδιζε το νερό να εισέρχεται από τη φυσική του ροή στο κανάλι. Η τελική παροχέτευσή του στο χωράφι γινόταν μέσω ενός δικτύου αυλακιών. Συγκεκριμένα, σε μία άκρη του χωραφιού κατασκεύαζαν ένα μεγάλο αυλάκι (tăpie mare), το οποίο λειτουργούσε ως ταμιευτήρας και κεντρικός διανεμητής του νερού. Αυτό συνδέονταν εγκάρσια με άλλα μικρότερα αυλάκια (tăpie[243] ή cĺei[244]), τα οποία διέσχιζαν όλη την έκταση του αγρού και λειτουργούσαν ως τελικοί διανεμητές του νερού. Ο γεωργός ανοιγοκλείνοντας κάθε φορά τα σημεία διαφυγής του νερού, από το κεντρικό στα μικρότερα αυλάκια, επιτύγχανε την άρδευση του χωραφιού.

Σημαντικό στοιχείο στην όλη διαδικασία της άρδευσης συνιστούσε η διανομή του νερού, ιδιαίτερα κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, που ο όγκος του μειωνόταν αισθητά. Οι συμπλοκές μεταξύ των καλλιεργητών ήταν σχεδόν βέβαιες, αν η εκτροπή του δεν γινόταν με τάξη, κάτι που μπορούσε να εξασφαλίσει μόνο ο *avlăkearu*, όπως αποκαλούνταν ο επιφορτισμένος ειδικά με αυτό το καθήκον δραγάτης. Ανάλογα με

---

[236] Από το ελλ. αυλάκι.
[237] Από το λατ. gula ‘οισοφάγος, φάρυγγας’. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 507, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.*, σ. 145. Βλ. και αλβ. gurrë ‘πηγή με άφθονο νερό’. Ν. Γκίνη, *ό.π.,* σ. 273.
[238]Από το λατ. puteus ‘ φρέαρ, όρυγμα’. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 901, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.*, σ. 443.
[239] Από το λατ. fons-ntis ‘πηγή, κρήνη’. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 462, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 563.
[240] Βλ. Α΄ Μέρος, σ. 42 σημ.2 .
[241] Από το ελλ. δέση.
[242] Η κυριολεκτική απόδοση αυτού του περιγραφικού όρου είναι ‘*μάνα του αυλακιού’*.
[243]Βλ. *όπ.*, σημ. 183.
[244] Από το λατ. clavis ‘κλειδί’. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 298, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 220. Η ως τώρα λημματογράφηση του όρου δεν περιλαμβάνει την αγροτική του έννοια.

το χωραφότοπο κανόνιζε ποιος και για πόσες ώρες ή μέρες θα έπαιρνε σειρά για πότισμα.

Η άρδευση των λαχανόκηπων (adăpare a grădinelor): Τα δίκτυα άρδευσης των κηπότοπων παρουσιάζανε μία πιο αναπτυγμένη υποδομή σε σχέση με αυτά των αγρών. Ως ένα βαθμό, αυτό οφείλονταν στην παράλληλη χρήση των υποδομών ύδρευσης και στο γεγονός ότι συχνά διακλαδίζονταν εντός των οικισμών. Βέβαια, το επίπεδο ανάπτυξής τους διέφερε μεταξύ των οικισμών της Χώρας. Οι έχοντες εντονότερο αγροτικό χαρακτήρα και μικρό πληθυσμό αρκούνταν στις φυσικές πηγές και τα υδάτινα ρεύματα, που προσέγγιζαν ή διέρρεαν τον οικισμό. Η μεταφορά του ήταν απλή υπόθεση εκτροπής του νερού προς τους κηπότοπους ή τους αγρούς, που υπήρχαν περιφερειακά των οικισμών, και αρκούσε η ετήσια ανανέωση των χωμάτινων ποτιστικών αυλακιών, για να λειτουργήσει το αρδευτικό σύστημα. Κατά αυτόν τον τρόπο λειτουργούσαν τα αρδευτικά δίκτυα σχεδόν όλων των οικισμών της Χώρας με εξαίρεση το Μέτσοβο, όπου εντοπίζεται ένα πιο περίπλοκο σύστημα διανομής υδάτων. Η μεγάλη συγκέντρωση πληθυσμού ανέτρεψε νωρίς το υδάτινο ισοζύγιο και έτσι οι εντός και περιφερειακά του οικισμού πηγές και υδάτινες ροές, δεν κάλυπταν πλέον τις ανάγκες. Επιπλέον, η επέκταση του οικισμού έθεσε εκτός της υδρευτικής και αρδευτικής εμβέλειας των φυσικών ροών πολλές συνοικίες. Οι ανωτέρω λόγοι κατέστησαν αναγκαία τη μεταφορά νερών από μακρινές πηγές, καθώς και την δημιουργία νέου δικτύου διανομής. Πέραν της έκτασής του και των αξιόλογων τεχνικών χαρακτηριστικών, στοιχεία που αντανακλούν τη δυναμική ανάπτυξη του οικισμού κατά το παρελθόν, το διανεμητικό του σύστημα αποτέλεσε ένα από τα κεντρικά σύμβολα της τοπικής πολιτισμικής έκφρασης [245] .

Αναφέρθηκε σε προγενέστερα κεφάλαια ότι ήδη στα μέσα του 18ου αιώνα ο οικισμός του Μετσόβου υδρεύονταν και ταυτόχρονα αρδεύονταν από δύο χωριστά δίκτυα.[246]. Το παλιότερο και μικρότερο από αυτά μεταφέροντας το νερό της πηγής Gură, η οποία βρίσκεται βορειοανατολικά του Μετσόβου, το διένειμε σε τέσσερις κατανεμητές. Είχε, κυρίως αρδευτική χρήση, εφόσον βρίσκονταν εκτός του οικισμού.

[245] Κυρίως, επικεντρώνεται στις πολυάριθμες κατά πλειοψηφία στεγασμένες βρύσες, όπου λειτουργούσαν ως σημεία ύδρευσης και τελικοί διανεμητές άρδευσης. Πέραν του ότι η κατασκευή τους συνδέεται με ονόματα πολλών τοπικών ευεργετών, φέρουν όλες χαρακτηριστικά ανάγλυφα και επιγραφές. Επίσης, οι ονομασίες που έφεραν οι συνοικίες του Μετσόβου βασίζονταν στην κεντρικότερη βρύση τους, ενώ η λαϊκή μούσα τις ύμνησε με διάφορα μουσικά δίστιχα. Βλ. Φ. Μπαλαμώτη, *Οι βρύσες του Μετσόβου (από τον 18ο αιώνα μέχρι σήμερα)*, εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989.

[246] Βλ. Β΄ Μέρος, Κεφ. Γ΄, σ. 179-180.

Το δεύτερο και μεγαλύτερο υδραγωγείο, γνωστό στους ντόπιους με την ονομασία *ġirize*[247], συγκέντρωνε τα νερά της οροπεδικής ζώνης της Χώρας. Αφού διέσχιζε απόσταση περίπου 10 χιλιόμετρων, εμπλούτιζε δέκα κατανεμητές εντός του οικισμού[248]. Ουσιαστικά, ήταν ένας ευμεγέθης αύλακας επενδυμένος με πέτρινες πλάκες, εκ των οποίων, οι πάνω ήταν κινητές. Σε ορισμένα σημεία της διαδρομής του περνούσε πάνω από μικρά γεφυρώματα. Την ευθύνη και τη φροντίδα του υδραγωγείου την είχε πάντα άτομο που γνώριζε την τέχνη του κτίστη. Διορισμένο από τις κοινοτικές αρχές κατείχε τα κλειδιά των δεξαμενών και τα παραχωρούσε στους αγροφύλακες κατά την περίοδο των ποτισμάτων.

Η πλειοψηφία των λαχανόκηπων του Μετσόβου ποτιζόταν με τα νερά των βρυσών (fântâne), που λειτουργούσαν ως κατανεμητές του υδάτινου όγκου, που παροχέτευε στον οικισμό το υδραγωγείο. Υπήρχε, ωστόσο, μία ομάδα κηπότοπων[249], οι οποίοι λόγω της εδαφικής μορφολογίας βρισκόταν εκτός της ακτίνας άρδευσης των βρυσών. Αυτοί καλύπτονταν από ειδικές δεξαμενές, που είχαν κατασκευαστεί κατά μήκος του υδραγωγείου. Συγκεκριμένα, λίγο πριν εισέλθει στον οικισμό, έφερε στις πλάγιες πλευρές του τρεις πετρόκτιστους κιβωτιόσχημους χώρους, οι οποίοι σκεπάζονταν από πάνω με πέτρινες πλάκες. Αυτές οι κατασκευές, που αποκαλούνταν *gura di ġirizize*, λειτουργούσαν ως ταμιευτήρες και διανεμητές νερού. Σε μία πλευρά τους υπήρχε θύρωμα, το οποίο ασφαλίζονταν με κλειδαριά, ενώ χαμηλά στο εσωτερικό τους υπήρχε έξοδος (portareao)[250] εκροής του νερού. Όποτε απαιτούνταν πότισμα, ο αγροφύλακας ξεκλείδωνε την πλευρική είσοδο, εισχωρούσε με το σώμα του στη δεξαμενή και άνοιγε την έξοδο διαφυγής των νερών, τα οποία κατευθύνονταν προς αντίστοιχους αρδευτικούς αύλακες, που κάλυπταν τις εκτός του δικτύου των βρυσών περιοχές. Παράλληλα, έφραζε μέσα στο υδραγωγείο τη ροή του νερού με πέτρες ή με κομμάτια χορταριασμένου εδάφους, ώστε το νερό να διοχετεύεται προς τις πλευρικές δεξαμενές απορροής. Η εκτροπή των υδάτων γινόταν πάντα νύχτα, για να μην υπάρχει πρόβλημα υδροδότησης του οικισμού .

Η διανομή του νερού προς τους κηπότοπους γινόταν είτε από τις βρύσες είτε κατευθείαν από το υδραγωγείο(ghirize), μέσω του προαναφερόμενου συστήματος.

---

[247] Από το τουρκ. guiriz, geriz. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 516, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 141.

[248] Μερικοί εξ αυτών διέθεταν πηγαία ύδατα, ωστόσο δεν επαρκούσαν, γι' αυτό και εμπλουτίζονταν με τα νερά του υδραγωγείου.

[249] Περιοχές Măhălițu και Vale la Cucu.

[250] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία. Υποκοριστικό του προσηγορικού poartă < από το λατ. porta 'πύλη, θύρα, δίοδος, πόρος'. Βλ. Σ. Κουμανούδης, *ό.π.*, 680.

Από αυτά τα σημεία ξεκινούσαν οι κεντρικοί αρδευτικοί αύλακες (tăpie mare, adăpătoru[251]), οι οποίοι μετέφεραν το νερό προς συγκεκριμένους κηπότοπους, όπου και παροχετεύονταν σε ένα δίκτυο μικρότερων αυλακιών (avlăki). Στο σημείο όπου γινόταν η διανομή του νερού από τον κεντρικό αρδευτικό αύλακα προς το δίκτυο του κάθε κηπότοπου, κατασκευάζονταν με χώματα ή με κομμάτια λασπόχορτο μία πρόχειρη δέση (mumă de avlake). Αυτή, ανάλογα τη σφράγιζαν ή την αποσφράγιζαν και έτσι έστρεφαν ή διέκοπταν τη ροή του νερού προς τα αυλάκια. Όλοι οι κεντρικοί αύλακες ήταν πλακοστρωμένοι, ενώ αυτοί που διακλαδίζονταν μεταξύ των κήπων χωμάτινοι. Ο καθαρισμός του κεντρικού αρδευτικού αύλακα αποτελούσε υπόθεση των γυναικών και γινόταν πάντα άνοιξη. Η κάθε νοικοκυρά, ανάλογα με τον κηπότοπο στον οποίο διατηρούσε λαχανόκηπο, είχε υποχρέωση να συμμετάσχει στον καθαρισμό του. Την ευθύνη για τη συντήρησή του και τη διανομή του νερού είχε, όπως και στους αγρούς, ένας δραγάτης επιφορτισμένος ειδικά με αυτό το καθήκον. Αν διαπίστωνε ότι ο αύλακας δεν είχε καθαριστεί από τις νοικοκυρές, τις καλούσε προσωπικά, διαφορετικά απευθύνονταν στις κοινοτικές αρχές, να στείλουν ανθρώπους για καθαρισμό. Η εργασία του καθαρισμού γινόταν με τσάπες και φτυάρια. Πέραν της προστασίας των κήπων, οι δραγάτες, όπως ήδη αναφέρθηκε, κανόνιζαν και τη σειρά του ποτίσματος[252]. Κατά την περίοδο του καλοκαιριού, ιδιαίτερα όταν μειώνονταν τα νερά, προκειμένου να αποφευχθούν συμπλοκές, οργάνωναν το πότισμα των κήπων με βάση μία τάξη, που έπρεπε να σεβαστούν όλες οι νοικοκυρές. Ωστόσο, ορισμένες εξ' αυτών μη διαθέτοντας την αρετή της υπομονής, δεν ανέμεναν την σειρά τους, αλλά εξέτρεπαν αυθαιρέτως τα νερά προς τους κήπους τους. Μάλιστα, η τόλμη τους έφθανε στο σημείο να αντεπιτεθούν με το σκαλιστήρι στον δραγάτη, όταν τις ανακάλυπτε και τις επιτιμούσε, γεγονός που είχε ως κατάληξη την καταγγελία τους στις δικαστικές αρχές. Η παραβίαση της σειράς κατά το πότισμα συχνά πυροδοτούσε και μεταξύ των νοικοκυρών έντονους διαπληκτισμούς και συμπλοκές. Σε ακραίες περιπτώσεις σημειώθηκαν και φόνοι δραγατών. Διαπληκτισμοί γινόταν και με τους αγωγιάτες[253].

[251] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία. Σχετικά με την ετυμολόγησή του βλ. *όπ.*, σημ. 182.

[252] aradă di adăpare κατά την τοπική έκφραση.

[253] Προκειμένου να ποτίσουν τα άλογά τους, βούλωναν την οπή της τεράστιας σκάφης (cupańie), που έφεραν από μπροστά οι κρουνοί των βρυσών, ώστε να τη γεμίσουν με νερό και να λειτουργήσει ως ποτίστρα για τα ζώα τους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη διακοπή της ροής νερού προς τους κήπους, γεγονός που προκαλούσε την έντονη διαμαρτυρία και τις απειλές των νοικοκυρών.

γ) Τεχνικές μεταποίησης

Η άλεση (mătsinare)[254].

Μεταξύ των αντικειμένων, που διέθεταν τα σπίτια της Χώρας στο κελάρι τους (*tsilaru, bimsă, ahure*), προκειμένου να αποθηκεύουν τις προμήθειές τους, διακρίνονταν για τον όγκο του το αμπάρι (*ambare)*. Ακουμπισμένο σε έναν από τους τοίχους συνιστούσε ένα πολύχωρο ξύλινο κασόνι, εντός του οποίου αποθήκευαν κατά είδος τα γεννήματα της χρονιάς[255]. Η επάνω επιφάνειά του καλύπτονταν με καπάκια, τα οποία ανασήκωναν, όποτε άδειαζαν στο εσωτερικό του τα σιτηρά. Στην κάτω ζώνη της πρόσοψής του υπήρχαν μικρά ανοίγματα (ocĺi)[256], τα οποία ασφαλίζονταν με σανιδένιες πλάκες (ocănă)[257]. Αυτές ανεβοκατέβαιναν συρταρωτά εντός δύο ξύλινων πλαισίων. Όποτε απαιτούνταν η απόσπαση κάποιας ποσότητας σιτηρών, έλκυαν την σανίδα προς τα επάνω, οπότε έρεαν οι κόκκοι σε ειδικούς σάκους, προκειμένου να μεταφερθούν στα σημεία άλεσης .

Ο μύλος(moară)[258]: Η διεργασία της αλευροποίησης παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, λόγω του ότι συνδέεται με μία από τις πρώτες μηχανές που κατασκεύασε ο άνθρωπος, αλλά και από τις ελάχιστες που χρησιμοποιούσαν οι προβιομηχανικές κοινωνίες. Πρόκειται για το μύλο, αρχικά ένα χειροκίνητο εργαλείο, το οποίο στην πορεία μετατράπηκε σε μία από τις πρώτες κατασκευές του ανθρώπου, που κινούνταν αυτόματα με τη δέσμευση ενέργειας από τη φύση[259]. Οι επικρατούσες στη Χώρα

---

[254] Από το λατ. machinari (machinor) 'μηχανεύομαι'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π*., σ. 659, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 287.

[255] Τα συνηθισμένα αμπάρια, που διέθεταν τα μεσαία και κατώτερα νοικοκυριά της Χώρας, ήταν δίχωρα, ύψους περίπου 1.5 μ. και πλάτους 2 με 3 μέτρα. Εκεί έβρισκες αποθηκευμένα δημητριακά, που προορίζονταν κυρίως για την κάλυψη των διατροφικών αναγκών του νοικοκυριού. Ωστόσο, στα χάνια και στα αρχοντόσπιτα εντοπίζονται υπερμεγέθεις σιταποθήκες, γεγονός που δείχνει ότι αποθηκεύονταν ποσότητες μεγαλύτερες από τις απαιτούμενες, για την κάλυψη των ετήσιων διατροφικών αναγκών. Η απόκτηση τσιφλικιών από την άρχουσα ομάδα του Μετσόβου κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα δικαιολογεί, εν μέρει, την ύπαρξη τους. Οι ποσότητες, που αποθηκεύονταν, πολύ μεγαλύτερες από τις απαιτούμενες, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι κάποιες από αυτές διοχετεύονταν στην τοπική αγορά.

[256] Βλ. *όπ.*, σημ. 207

[257] Από το πλσλαβ. okno 'θυρίδα', οπή. Βλ. T. Papahagi, *ό.π*., σ.805.

[258] Από το λατ. mola 'μύλος'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π*., σ. 700 , Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 298.

[259] Εμφανίζεται τον 2ο π.Χ αιώνα ως υδρόμυλος με οριζόντια φτερωτή και αργότερα τον 1ο μ.Χ αιώνα με κάθετη φτερωτή, βυθιζόμενη στο νερό. Σημαντική εξέλιξη για την υδροκινητική τεχνολογία σημειώθηκε στη μεσαιωνική Ευρώπη, όταν η κάθετη φτερωτή, αντί να βυθίζεται στο νερό, το δέχεται από ψηλά, γεγονός που αυξάνει κατά πολύ τη δυναμική απόδοση, ενώ αντίστοιχα αποτελέσματα είχαμε και με την εκμετάλλευση της αιολικής ενέργειας, δηλαδή με την εμφάνιση των ανεμόμυλων. Αυτή η μηχανή, που δημιουργήθηκε για τη γεωργία, επεκτάθηκε αργότερα στην υφαντουργία, τη

Μετσόβου εδαφοκλιματικές συνθήκες επέβαλαν τη λειτουργία συγκεκριμένου τύπου νερόμυλων. Αναφερόμαστε στον λεγόμενο «*ελληνικό*» ή «*ανατολικό*» ή «*μύλο με κατακόρυφο άξονα*», όπως αναφέρεται στη σχετική βιβλιογραφία. Πρόκειται για έναν απλό μηχανισμό, αποτελούμενο από έναν οριζόντιο υδροτροχό τοποθετημένο στη βάση μίας κατακόρυφης ατράκτου, όπου στην κορυφή της έφερε στερεωμένη μία μυλόπετρα. Το κινούμενο νερό ασκώντας τη δύναμή του επί του υδροτροχού τον ανάγκαζε σε περιστροφές, οι οποίες μεταδίδονταν άμεσα στη μυλόπετρα μέσω της κατακόρυφης ατράκτου. Αν και αυτός ο τύπος θεωρείται μία απλή και πρωτόγονη μηχανή, είχε το πλεονέκτημα να λειτουργεί με πολύ λιγότερη ποσότητα νερού σε σχέση με τους υδρόμυλους, που διέθεταν όρθιο υδροτροχό, και επιπλέον δεν ήταν απαραίτητο να βρίσκεται δίπλα σε υδάτινο ρεύμα, εφόσον μπορούσε να λειτουργήσει με μεταφερόμενο, μέσω καναλιών, νερό. Αυτή η δυνατότητά του τον καθιστούσε το μοναδικό τύπο νερόμυλου του οποίου η λειτουργία ήταν εφικτή σε ορεινές περιοχές, όπως η Πίνδος, όπου οι ροές των ποταμών είναι αβαθείς και οι κοίτες ανώμαλες [260] .

μεταλλουργία και άλλες εφαρμογές, αποτελώντας την απαρχή της κατοπινής τεχνολογικής εξέλιξης. Βλ. F.Klemm, *Histoire des Techniques*, εκδ. Payot, Paris 1966, σ. 56-58, C. Singer -E. J. Holmyard-A.R. Hall-T.I. Williams*, ό.π.*, σ *593-603, A histrory of technology*, vol II., Clarendon press, Oxford, σ. 81-86, T.K. Derry-T. Williams, *ό.π.*, σ. 251-258, B.Gille, *ό.π.*, σ.463-472. Π. Δρακόπουλος, *ό.π.*, σ.112, F. Russo, *ό.π.*, σ.150-157. J. Le Goff, *ό.π.*, σ.273-274.

[260] Στην Ευρώπη επικράτησε μόνο σε ορισμένες ορεινές περιοχές, αντίθετα στα Βαλκάνια ήταν ο πιο διαδεδομένος τύπος νερόμυλου και ίσως αυτό να οφείλεται στο ορεινό ανάγλυφο της χερσονήσου, ιδιαίτερα στο δυτικό και νότιο τμήμα της, όπου εντάσσεται και ο ελλαδικός χώρος. Για τις απαρχές, την εξέλιξη και τους τύπους των νερόμυλων που λειτούργησαν στον ελλαδικό χώρο, βλ. Δ. Σ. Νομικός *Η υδροκίνηση στην προβιομηχανική Ελλάδα*, Αθήνα 1997, εκδ. ΠΤΙ. ΕΤΒΑ –Γ.Γ.Περιφ. Πελοποννήσου, σ. 7-10, 23-31, Δ. Σ. Νομικός, «Ο ρόλος της υδρενέργειας στην προβιομηχανική τεχνολογία και τα έργα υποδομής για τη λειτουργία των υδροκίνητων εγκαταστάσεων», στο *Το Νερό πηγή Ζωής Κίνησης Καθαρμού. Πρακτικά Επιστημονικής συνάντησης*, Αθήνα 1999, σ. 77-80, Δ. Σ. Νομικός, «Άλεσμα με υδραυλική και αιολική ενέργεια (νερόμυλοι –ανεμόμυλοι)», στο *Ιστορία της νεοελληνικής τεχνολογίας, Πρακτικά Α' Τριημέρου Εργασίας,* Πάτρα, Οκτώβριος 1988, έκδ. ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991, σ. 191-200, Α. Σορδίνας, «Οι παραδοσιακοί αλευρόμυλοι της Κέρκυρας. Χερόμυλοι, νερόμυλοι, ανεμόμυλοι, αλογόμυλοι», *Κερκυραϊκά χρονικά* 25 (1981), σ. 95 – 144, Β. Οικονομίδου, «Οι εν Ελλάδι παραδοσιακοί αλευρόμυλοι», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* ΚΕ΄ (1977-1980),σ. 154-157, Δ. Λουκόπουλου, *Γεωργικά της Ρούμελης*, Αθήνα – Γιάννινα 1983, σ. 284-302, Φ. Παπανικολάου, *Γλώσσα και λαογραφία επαρχίας Βοΐου*, Θεσσαλονίκη 1973, εκδ. Βοϊακής Εστίας αρ. 2, σ. 165- 169. Σχετικά με τους νερόμυλους βλ. Χ. Σ. Στεφάνου, «Νερόμυλοι της ευρύτερης περιοχής της πόλης της Θεσσαλονίκης», στο *Ο άρτος ημών, από το σιτάρι στο ψωμί Πρακτικά συνεδρίου*, (Πήλιο, 10-12 Απριλίου 1992), σ. 112-122, Β. Κονιόρδου, «Οι υδροκίνητοι μύλοι του Γραδεμπορίου», στο *Ο άρτος ημών, από το σιτάρι στο ψωμί, Πρακτικά συνεδρίου*, (Πήλιο, 10-12 Απριλίου 1992), σ. 131-138/, Στ. Μαμαλούκου – Μοναχού Πορφύριου Σιμωνοπετρίτη, «Ο νερόμυλος της Μονής σίμωνος Πέτρας αγίου Όρους», στο *ο άρτος ημών, από το σιτάρι στο ψωμί Πρακτικά συνεδρίου*, Πήλιο 10-12 Απριλίου 1992, σ. 139–151, Μ. Χατζηγιάνη, «Τα υδροκίνητα εργαστήρια του Βελεστίνου. Αρχιτεκτονική τεκμηρίωση. Πρώτη προσέγγιση», στο *Ο άρτος ημών, από το σιτάρι στο* ψωμί, *Πρακτικά συνεδρίου,* Πήλιο 10-12 Απριλίου 1992*,* σ. 152- 159, Α. Οικονόμου, «Οι υδροκίνητοι αλευρόμυλοι της περιοχής Δημητσάνας. Πρώτη προσέγγιση», στο *Ο άρτος ημών, από το σιτάρι στο* ψωμί, *Πρακτικά συνεδρίου,* Πήλιο 10-12 Απριλίου 1992, σ. 170-175.

Τεχνική περιγραφή :

Ο αύλακας(avlake)[261]: Πρώτο μέλημα του μυλωνά ήταν η κατασκευή του αύλακα, δηλαδή του τεχνητού καναλιού μέσου του οποίου γινόταν η προσαγωγή του νερού από το ποτάμι στο εργαστήριο. Στο σημείο που ο αύλακας διασταυρώνονταν με το υδάτινο ρεύμα δημιουργούνταν η δέση(dese ή desi ή avese ή muma di avlake)[262] μία κατασκευή που αποσκοπούσε στην συγκέντρωση και εκτροπή του νερού. Συγκεκριμένα ανύψωναν μικρό φράγμα μέσα στο ποτάμι[263] ούτως ώστε να παρεμποδίζεται η κανονική ροή του νερού και έτσι να εκτρέπεται προς τον μυλαύλακα **(**avlake di moară**)**. Προκειμένου να είναι τεχνικά εφικτή αυτή η εκτροπή η δέση κατασκευάζονταν σε υψομετρικό επίπεδο ψηλότερο από αυτό του κτίσματος του νερόμυλου. Το ακριβές σημείο καθορίζονταν από το μήκος του υδραγωγού που υψώνονταν πίσω και πάνω από κτίσμα που στέγαζε τον μηχανισμό του μύλου, και τις εδαφικές κλίσεις της κοίτης του ποταμού. Κατά συνέπεια το μήκος του αύλακα εξαρτιόταν από την απόσταση μεταξύ της δέσης και του εργαστηρίου. Στην Χώρα λόγω των σχετικά μεγάλων κλίσεων των εδαφών οι νεραύλακες σπάνια είχαν μήκος μεγαλύτερο του χιλιομέτρου.

Ο αύλακας διανοίγονταν κατά μήκος της πλαγιάς που υψώνονταν πάνω από την κοίτη του ποταμού και ακολουθούσε πορεία παράλληλη προς αυτόν έχοντας βέβαια την κατάλληλη κλίση ώστε το νερό να ρέει απρόσκοπτα[264]. Αν το πρανές που υψώνονταν πάνω από τον αύλακα ήταν απότομο, υπήρχε πάντα ο κίνδυνος πτώσης λίθων και χωμάτων γι' αυτό και τον κάλυπταν με πλάκες από σχιστόλιθους. Επειδή

Για τους νερόμυλους της Ηπείρου, η οποία αποτελεί περιοχή με πολιτισμικά χαρακτηριστικά συγγενή ως προς αυτά της Πίνδου βλ. Π. Βρούχα, «Οι υδρόμυλοι της Ηπείρου», *Πρακτικά Ελληνογαλλικού συνεδρίου* (Αθήνα, 4-7 Δεκεμβρίου 1984), Αθήνα 1988,σ. 361-382 Κ. Λαζαρίδη, *Το χωριό μου το κουκούλι. Γ΄ Οι κουκουλιώτικοι μύλοι στη χαράδρα του Βίκου,* ΜΖΒ, αριθ. 24, Γιάννινα 1977. Σ. Μπέτη, «Μύλοι και Μυλωνάδες», *Ηπειρωτική Εστία* 141 (1964), σ. 228-232, Θ. Στεργιόπουλος, «"Η άγνωστη ρωμιοσύνη», εκδ. Τροχαλία, σ. 121-133 , Χ. Μάτσιας, «Οι μύλοι και οι μυλωνάδες», *Πωγωνιακά Χρονικά,* 2 (1996), σ. 97-99.

[261]Βλ. *όπ.*, σημ. 236.

[262] Βλ. *όπ.*, σημ. 241 και 242.

[263] Κατασκευάζονταν από ξηρολιθοδομή, όπου πάνω της έριχναν ποταμίσιο χώμα. Επιπλέον, για να κλείσουν τυχόν εναπομείναντες πόρους, περιέχυναν τη λιθοδομή με λεπτή άμμο ή σε περίπτωση που δεν είχαν άμμο με φύλλα ή κλαδιά πλατάνου.

[264] Το πλάτος του συνήθως κυμαίνονταν μεταξύ των 0,60 έως 0,80 μ. και το βάθος του από τα 0,50 έως τα 0,70 μ. Για την κατασκευή του αύλακα επέλεγαν όσο γίνεται πιο στέρεα εδάφη. Μία φορά το χρόνο ή και περισσότερες, ανάλογα με την περίπτωση, γινόταν καθαρισμός και συντήρησή του, ενώ σχεδόν καθημερινός ήταν ο έλεγχος για τυχόν πτώση εντός του αδρανών υλικών, που εμπόδιζαν την κανονική ροή του νερού Προκειμένου να γίνει καθαρισμός των ιζημάτων που κατακάθονταν στον πυθμένα του καναλιού, διέκοπταν τη ροή του νερού από τη δέση με τον ίδιο τρόπο που κατασκεύαζαν το φράγμα της δέσης.

σε ορισμένα σημεία κατά μήκος της διαδρομής του καναλιού το έδαφος καθίζανε, κατασκευάζονταν τοίχοι αντιστήριξης[265]. Συνήθως, το τελευταίο κομμάτι του αύλακα, πριν τη διοχέτευση του νερού στον υδραγωγό, ενισχύονταν στο εσωτερικό του με τοιχοποιία, εφόσον χρησιμοποιούνταν και ως δεξαμενή συγκέντρωσης του νερού[266].

Κατά μήκος των πλευρικών τοιχωμάτων του αύλακα υπήρχαν θυρίδες απορροής του νερού (portarei)[267]. Τις χρησιμοποιούσαν για την εκτροπή του νερού από την κανονική του ροή[268], προκειμένου να επισκευάσουν κάποιο διαβρωμένο σημείο του αύλακα ή να επιδιορθώσουν τυχόν ζημίες στον υδραγωγό.

Ο υδραγωγός (căruta ή cărúti[269] ή canalu[270]): Ως γνωστόν, η λειτουργία των υδροκίνητων μηχανισμών στηρίζεται στην άντληση ενέργειας από το νερό. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω ενός υδροστρόβιλου, ο οποίος μετατρέπει τη δυναμική-κινητική ενέργεια των υδατοπτώσεων ή των υδάτινων ρευμάτων σε ωφέλιμη μηχανική ενέργεια.. Οι μύλοι με οριζόντιο υδροτροχό, όπως στην δική μας περίπτωση, κινούνταν με υδατόπτωση. Από το τέρμα του αύλακα ξεκινούσε ένας κεκλιμένος ξύλινος υδραγωγός[271],που κατερχόμενος κατέληγε κάτω από το αλεστικό τμήμα του μηχανισμού, στο σημείο που ήταν τοποθετημένος ο υδροτροχός[272]. Η διαφορά στάθμης του νερού, που οφείλονταν στη διαφορά ύψους μεταξύ του μυλαύλακα και

---

[265] Τα τοιχώματα του αύλακα, που είχαν υποστεί διάβρωση, τα επισκεύαζαν τοποθετώντας εναλλάξ πέτρες και συμπαγή κομμάτια χορταριασμένου χώματος.

[266] Εξαίρεση στον τρόπο κατασκευής των καναλιών, που περιγράφτηκε μέχρι εδώ, αποτελούν οι αύλακες που τροφοδοτούν με νερό τα εργαστήρια της Ντερβεντίστας. Εδώ, τα κανάλια δεν είχαν σκαφτεί εντός του εδάφους, αλλά είχαν κτιστεί πάνω σε υπερυψωμένους τοίχους, κάτι που επιβλήθηκε από τη μορφολογία του χώρου.

[267]Βλ. *όπ.*, σημ. 250. Συνήθως, υπήρχαν δύο θυρίδες κοντά στο τέρμα του αυλακιού. Η μία, περίπου πενήντα μέτρα από τον υδραγωγό και η άλλη εκατό μέτρα μακρύτερα. Αποτελούνταν από ένα τετράγωνο πλαίσιο (clapă), που έφερε εσοχές στη εσωτερική όψη των πλευρών του, ώστε μέσα τους να ανεβοκατεβαίνει συρταρωτά μία πλάκα (ocană). Αρχικά, οι θυρίδες γινόταν από ξύλο, αργότερα όμως χρησιμοποιήθηκε μέταλλο.

[268] Ανοίγοντάς τες το νερό δεν πήγαινε προς το μύλο, αλλά διέφευγε από τα πλάγια προς το ποτάμι.

[269] Από το αλβ. karrutë< πλσλαβ. koryto ‘σκάφη’. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 277, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 204, Ν. Ανδριώτης, *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Τρίτη έκδοση, Α. Π. Θ., Θεσσαλονίκη 1995, σ. 150.

[270] Από το λατ. canna ‘κάλαμος’, canalis ‘σωλήνας’. Βλ. Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 192, 204.

[271] Στην περιοχή της Χώρας οι υδραγωγοί των υδροκίνητων εργαστηρίων ήταν όλοι ξύλινοι με εξαίρεση τον υδατόπυργο, που υπάρχει στο νερόμυλο της Ντερβεντίστας.

[272] Συνήθης πρακτική ήταν η στήριξη του υδραγωγού πάνω σε έναν κατακόρυφο τοίχο, που κατασκευάζονταν στο σημείο που τελείωνε ο αύλακας. Επίσης, για τη συγκράτησή του έθεταν από κάτω διάφορα αντιστηρίγματα (dăeki). Υπήρχαν και περιπτώσεις όπου δεν κατασκευάζονταν τοίχος, αλλά ο αγωγός επικάθονταν επί της πλαγιάς που υψώνονταν πίσω από το κτίσμα του μύλου, αρκεί να είχε κλίση. Οι μύλοι, που διέθεταν δύο μηχανισμούς, είχαν δύο υδραγωγούς. Τους αγωγούς τους επιδιόρθωναν εισερχόμενοι σε αυτούς με ειδική σκάλα, φτιαγμένη από τριχιά και κομμάτια ξύλου.

του υδροτροχού, δημιουργούσε υδροστατική πίεση, από την οποία παράγονταν η δυναμική ενέργεια, που έθετε σε κίνηση τον τροχό. Αν η κρέμαση, δηλαδή η υψομετρική διαφορά της υδατόπτωσης ήταν μεγάλη, ο υδραγωγός είχε μεγάλο ύψος και μικρή διάμετρο, αντίθετα αν η κρέμαση ήταν μικρή, τότε ο υδραγωγός είχε μεγαλύτερη διάμετρο και μικρότερο ύψος, ώστε να χωράει περισσότερο όγκο νερού και έτσι η απώλεια σε ύψος να αντισταθμίζεται από το μεγαλύτερο βάρος του νερού και το αποτέλεσμα να παραμένει ίδιο.

Στο σημείο, όπου το νερό διοχετεύονταν από τον αύλακα στον υδραγωγό, τοποθετούνταν ξύλινο ή σιδερένιο κιγκλίδωμα (grate)[273], για να φράζει την εισροή φύλλων, λίθων και οποιωνδήποτε άλλων υλικών, που θα του προκαλούσαν ζημιά.. Το κάτω στόμιο του υδραγωγού εισχωρούσε μέσα σε ένα χοντρό κορμοτεμάχιο (musure)[274], το οποίο είχε κοιλωθεί εσωτερικά. Στην πρόσοψή του προσάρμοζαν το σιφούνι (xifune[275] ή sope[276]), που ήταν ένας σωλήνας εκροής του νερού. Η *musure,* εκτός του ότι χρησιμοποιούνταν ως βάση του σιφουνιού, εγκλώβιζε το νερό αναγκάζοντας το, λόγω των πιέσεων που ασκούνταν από το συγκεντρωμένο όγκο του, να εκσφενδονίζεται με ορμή. Η άκρη της *musure*, σε αντίθεση με τον υπόλοιπο υδραγωγό που είχε καθοδική κλίση, ήταν οριζόντια, ώστε το νερό που έβγαινε από το σιφούνι να στοχεύει πάνω στα πτερύγια του υδροτροχού.

Το συνολικό μήκος των υδραγωγών κυμαίνονταν μεταξύ των 5 μ. έως 8 μ. Σε παλαιότερες εποχές κατασκευάζονταν υδραγωγοί ορθογώνιας διατομής[277]. Με την εμφάνιση των μεταλλικών ελασμάτων άλλαξε η μορφή τους, εφόσον δόθηκε η δυνατότητα να κατασκευαστούν κυλινδρικοί αγωγοί.[278]. Επίσης, καταγράφεται στην

---

[273] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία. Από το λατ. cratis πλέγμα. Βλ. Σ. Κουμανούδης , *ό.π.,* σ. 182. Στη Ντερβ. *φλάχτρα*.

[274]Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία. Στη Ντερβ. *βάση απ' το šιφούνι*. Είχε μήκος 1 μ. ή 1,20 μ.

[275] Από το ελλ. σιφούνι. Στη Ντερβ. *šιφούνι ή ξιφούνι*.

[276] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.

[277] Οι διαστάσεις τους ήταν περίπου 0,80 μ., επί 0,80 μ. Γινόταν από πλατιές σανίδες, οι οποίες συγκολλούνταν μεταξύ τους με τη βοήθεια μικρών δοκαριών. Τα δοκάρια καρφώνονταν πάνω στις σανίδες στην εξωτερική πλευρά των τοιχωμάτων του αγωγού. Για να μην εμποδίζεται η ροή του νερού, τα καρφιά, που ένωναν τα δοκάρια με τις σανίδες, τα χτυπούσαν από μέσα προς τα έξω. Η πίεση, που εξασκούσε το νερό πάνω στα τοιχώματα του αγωγού, μπορούσε να το διαλύσει, γι' αυτό κατά διαστήματα τον περίζωναν με ειδικά ξύλινα πλαίσια (cĺei). Αυτά γινόταν από τέσσερα δοκάρια, τα οποία είχαν στις άκρες τους οπές, ώστε να μπορούν με τη βοήθεια ξύλινων σφηνών να αρθρώνονται μεταξύ τους.

[278] Οι πιέσεις, που ασκούσε το νερό στα τοιχώματά τους, μπορούσαν πλέον να συγκρατηθούν με στεφάνια από λαμαρίνα. Οι κυλινδρικοί αγωγοί κατασκευαζόταν με την ίδια τεχνική, που χρησιμοποιείται στην κατασκευή των ξύλινων βαρελιών, δηλαδή με τη συγκόλληση κατάλληλα

περιοχή και ένας δεύτερος τύπος κυλινδρικών αγωγών, οι οποίοι γινόταν από κορμούς δένδρων[279].

Ο μηχανισμός του μύλου (ocĺiu di moara): Ο μηχανισμός του μύλου στεγάζονταν πάντα σε κλειστό χώρο. Το κατώτερο τμήμα του, στο οποίο περιλαμβάνονταν τα εξαρτήματα του συστήματος κίνησης, βρίσκονταν στο *ζουρειό* (ziryio ή zdiryio ή zdriyio) [280],ένας ημιυπόγειος χώρος[281], ανοιχτός στην πρόσθια όψη του, ώστε να διαφεύγουν τα νερά που εξέρεαν από την απόληξη του υδραγωγού[282]. Στη μέση περίπου του *ζουρειού* και σε θέση οριζόντια ως προς το διαμήκη άξονά του τοποθετούνταν ένα χοντρό ξύλινο δοκάρι (babă din pade ή temblă din pade)[283], κατά τρόπο ώστε η μία του άκρη να στηρίζεται σε μία εσοχή του τοίχου και η άλλη να

διαμορφωμένων σανίδων (doadze), ώστε να πάρουν σωληνοειδές σχήμα. Η τεχνική του στεφανιού (tserkiu) για την περίσφιξη και συγκράτηση ξύλινων κυλινδρικών δοχείων ήταν γνωστή πριν την εισαγωγή της λαμαρίνας, εφόσον από πολύ παλιά οι βαρελοποιοί του Μετσόβου περίζωναν τα βαρέλια με στεφάνια κατασκευασμένα από λεπτά και ευλύγιστα κλαδιά πεύκου ή συκομουριάς. Όμως, τέτοιου είδους στεφάνια δεν είχαν την αντοχή να συγκροτήσουν τους μεγάλους υδραγωγούς των μύλων, γι' αυτό κατέφευγαν στην κατασκευή τετράγωνων αγωγών τους οποίους περίζωναν με τα *cĺei.* Ενδιαφέρον έχει, από αυτήν την άποψη, η λέξη cărútă. Στο βλάχικο ιδίωμα του Μετσόβου, εκτός από τους υδραγωγούς των μύλων και των άλλων υδροκίνητων μηχανισμών, με αυτήν την λέξη εννοούσαν και τα μεγάλα, συνήθως κατακόρυφα ξύλινα δοχεία, όπου μέσα τους έριχναν, μετά το πάτημα, τα στέμφυλα και το ζωμό των σταφυλιών, για να υποστούν ζύμωση. Υπάρχουν ενδείξεις ότι σε παλιότερες εποχές, πριν την έλευση της λαμαρίνας, αυτά τα βαρέλια περιζώνονταν με *cĺei,* όπως και οι υδραγωγοί των μύλων, προκειμένου τα τοιχώματά τους να αντέξουν στις πιέσεις, που ασκούσε ο μούστος κατά τη ζύμωσή του. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, η τεχνική κατασκευής των παλιότερων υδραγωγών να προήλθε από την κατασκευή αυτών των βαρελιών, γι' αυτό και χρησιμοποιείται και στις δύο περιπτώσεις ο ίδιος όρος. Άλλωστε, με τη λέξη cărútă, συνήθως εννοούσαν τους παλιού τύπου τετράγωνους υδραγωγούς, ενώ οι νεότεροι σωληνοειδείς δηλώνονταν με τη λέξη canalu. Η συνήθης διάμετρός τους ήταν 0,60 μ. και, σε αντίθεση με άλλες περιοχές, παρέμεινε σταθερή σε όλο το διαμήκη άξονα του αγωγού. Αυτό ίσως να οφείλονταν στην ικανοποιητική παροχή νερού, αλλά και στη μέθοδο της κατασκευής τους. Σημασία είχε, όπως μου τόνισαν χαρακτηριστικά οι παλιοί μυλωνάδες, η υψομετρική διαφορά της κρέμασης «*ώστε να έχουν πάντα το νερό που ήθελαν* ».

[279] Αφού διάλεγαν ένα μεγάλο και ομοιόμορφο κορμό, τον έκοβαν σε δύο κομμάτια, πριονίζοντας τον κατά το διαμήκη άξονα με ένα δασικό χειροπρίονο. Από αυτά τα δύο κομμάτια, το ένα κοιλώνονταν εσωτερικά με το τσεκούρι και ένα είδος σκεπαρνιού (guvustoru ή cufosképară ή cúfă), που έφερε πεπλατυσμένη καμπυλωτή λεπίδα κατάλληλη για τη διαμόρφωση κοίλων επιφανειών. Το σκαμμένο κομμάτι το κάλυπταν με το άλλο μισό που χρησιμοποιούνταν σαν καπάκι και τα περιέδεναν με μεταλλική λάμα, έχοντας με αυτόν τον τρόπο διαμορφώσει έναν ξύλινο σωλήνα. Για να μην υπάρχει διαρροή νερού στα σημεία που ενώνονταν τα δύο κομμάτια του κορμού, έριχναν πριονίδι και έτσι βούλωναν τις ραφές. Συνήθως, οι κοιλωμένοι υδραγωγοί γινόταν από κορμούς πεύκου, αλλά σε περιοχές, όπως η Ντερβεντίστα, όπου δεν υπήρχαν πεύκα, χρησιμοποιούνταν κορμοί από φτελιά. Αυτούς τους έσκαβαν με την *τέσκλα*, ένα εργαλείο, που έφερε από τη μία μεριά λεπίδα τσεκουριού και από την άλλη ήταν σαν τσαπί.

[280] Στη Ντερβ. *ζιριό.* Αγνώστου έτυμου. Προφανώς από το σλαβ. virь 'δίνη, στρόβιλος υδάτων'. Βλ. F. Miklosich, *ό.π.,* σ. 381. Βλ. ελλ. *βιρός* και βλχ. *viro*.

[281] Ήταν στεγανοποιημένος με πέτρινους τοίχους και πλακοστρωμένο δάπεδο. Είχε πλάτος περίπου 1,5 μ. και μήκος 3 έως 5 μ.

[282]Εδράζονταν επί ενός κτιστού βάθρου στο πίσω μέρος του *ζουριού*.

[283]Στη Ντερβ. *βάση.*

ακουμπά το δάπεδο[284]. Περίπου 0,30 μ., πιο πάνω από αυτό το δοκάρι, βρίσκονταν η φτερωτή (fterotire[285] ή roată di apă[286]), ένας ξύλινος πτερυγιοφόρος τροχός[287], στερεωμένος οριζόντια επί μίας κατακόρυφης ατράκτου (fusu)[288]. Αυτή διαπερνούσε το κέντρο του και ακουμπούσε στο μέσο του δοκαριού. Ανερχόμενη προς τα πάνω συνέδεε το κινητήριο σύστημα του μηχανισμού, που βρίσκονταν στο *ζουρειό*, με το αλεστικό σύστημα, που βρίσκονταν στον επάνω όροφο. Συγκεκριμένα, αφού περνούσε ανάμεσα από μαδέρια. και άλλα πατόξυλα, διαπερνούσε μία μυλόπετρα στο κέντρο της και κατέληγε κάτω από μια δεύτερη, την οποία συγκρατούσε με ειδικό έλασμα (heliδonă)[289], μέσω του οποίου της μεταβίβαζε την περιστροφική κίνηση. Το κάτω άκρο της ατράκτου, ενισχυμένο με έναν μπρούτζινο κώνο (kipru ή kipuru)[290], εισερχόταν σε μία μεταλλική κοιλότητα, η οποία ήταν ενσωματωμένη στην επιφάνεια του οριζόντιου δοκαριού του *ζουρειού.* Με αυτόν τον τρόπο αποφεύγονταν η φθορά του, καθώς και η διάτρηση του δοκαριού που σήκωνε το βάρος του περιστρεφόμενου συστήματος του μύλου, δηλαδή την άτρακτο τη φτερωτή και την πάνω μυλόπετρα.

Οι μυλόπετρες (ketri di moară), δύο πέτρινοι τροχοί τοποθετημένοι ο ένας πάνω στον άλλο, συνιστούσαν τα βασικότερα εξαρτήματα του αλεστικού συστήματος του μύλου. Έχοντας ελάχιστα μικρότερη διάμετρο από τη φτερωτή, περιφράσσονταν από μία κιβωτιόσχημη ξύλινη κατασκευή. Η επάνω μυλόπετρα (roată, aroată *)*[291]*,* η οποία εκτελούσε τις περιστροφές, έφερε τρύπα (gură)[292] στο κέντρο της, ώστε να εισέρχεται ο καρπός στο κενό που υπήρχε ανάμεσα από τις δύο μυλόπετρες και να

---

[284] Υπήρχαν και περιπτώσεις όπου το δοκάρι δεν εδράζονταν σε εσοχές του τοίχους, αλλά σε δύο ξύλινες βάσεις.

[285] Από το ελλ. φτερωτήρας. Στη Ντερβ. *φτερωτήρας* και *φτερωτή*.

[286] Ο όρος μπορεί να αποδοθεί στα ελληνικά ως *υδροτροχός*.

[287] Η διάμετρός της φτερωτής ήταν περίπου 1,10 μ. Τα πτερύγια (lingure ή peane, Ντερβ. φτερά) ήταν σκαφοειδούς μορφής, ώστε να διευκολύνεται η περιστροφή της φτερωτής. Όταν σάπιζαν, ο μυλωνάς τα αντικαθιστούσε, γι' αυτό προτιμούσε να τα κατασκευάζει από ξηροπλάτανο, που είχε πιο ανθεκτικό ξύλο. Κατά το τελευταίο διάστημα της ύπαρξή τους οι υδρόμυλοι της περιοχής είχαν αρχίσει να χρησιμοποιούν μεταλλικές φτερωτές, που τις προμηθεύονταν από μηχανουργεία, αρκετοί όμως ήταν και οι μύλοι που τερμάτισαν τη λειτουργία τους με την παλιά ξύλινη φτερωτή, που κατασκευάζονταν από τον μυλωνά.

[288]Βλ. *όπ.*, σημ. 175. Στη Ντερβ. *άξονας*.

[289] Από το ελλ. χελιδόνα. Στη Ντερβ. *χελιδόνα*.

[290]Στη Ντερβ. *κυπρί.* Επειδή είχε σχήμα κουδουνιού (kipru το χάλκινο κουδούνι). Βλ. ελλ. κυπρί και αλβ. kiprë. Από το λατ. cyprium και cuprum 'ο κύπριος (κυπριακός) είτε μέλανας χαλκός'. Βλ. Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 248.

[291] Από το λατ. rota 'τροχός'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.149, 700, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 79.
Επίσης και roată di keatră,(πέτρινος τροχός) ή roată di presupră (επάνω τροχός). Στη Ντερβ. β*ορβούρα.*

[292]Βλ. *όπ.*, σημ. 237.

αλευροποιείται. Η κάτω μυλόπετρα (*ašternătură*)[293] τοποθετημένη επί των χοντρών πατόξυλων του κτίσματος παρέμεινε ακίνητη. Στο κέντρο της έφερε οπή (gura di năuntru)[294], ώστε να διαπερνάται από την κατακόρυφο άτρακτο, που ανέρχονταν από το *ζουρειό*. Προκειμένου να μην διαφεύγει το αλεύρι[295] από την οπή, την πλαισίωναν με ένα ξύλινο κουτί.

Η ξύλινη κατασκευή, που περιέκλειε τις μυλόπετρες, αποτελούνταν από οχτώ φαρδιές σανίδες (plătări[296] ή boturi[297]) τοποθετημένες η μία πάνω στην άλλη, κατά τρόπο ώστε να σχηματίζεται ένα είδος ανοιχτού από πάνω κασονιού[298]. Μέσω μίας τρύπας, που υπήρχε στην πρόσθια όψη (gură di făină)[299], εξέρχονταν το προϊόν της άλεσης, το οποίο έπεφτε στην αλευροθήκη (cupaṅe)[300], ένα είδος σκάφης ενσωματωμένο στο κάτω μπροστινό μέρος του κασονιού[301].

Στις τέσσερις γωνίες του ξύλινου περιφράγματος του αλεστικού μηχανισμού υψώνονταν τέσσερις κολόνες (stururi ή sturi)[302]. Συνδεόμενες ανά δύο με οριζόντιες σανίδες συνιστούσαν τη βάση στήριξης του *κοφίνου* (coşu, cožu)[303], ένας κάδος σχήματος ανεστραμμένης πυραμίδας, τοποθετημένος ακριβώς πάνω από τις μυλόπετρες. Καθώς ο μυλωνάς έριχνε τα προς άλεση γεννήματα στον *κόφινο*, αυτά έρρεαν σταδιακά προς τις μυλόπετρες από ένα στόμιο, που έφερε στην κάτω πλευρά.

---

[293] Ο όρος, ο οποίος μπορεί να αποδοθεί στα ελληνικά ως 'στρωτήρας', δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία. Παράγεται από το ρήμα ašternu 'στρώνω' < λατ. asternere (adsterno-sterno) 'στρώνω'. Βλ. Ε. Τσακαλώτος, *Ελληνολατινικόν λεξικόν*, εκδ. Σ. Δαρεμά, Αθήνα, σ. 730, Σ. Κουμανούδη, *ό.π,* σ. 71. Επίσης και ašternătură di moara (στρωτήρας του μύλου) ή roată di prigiosu (κάτω τροχός).

[294] Μπορεί να αποδοθεί στα ελληνικά ως « *εσωτερικό στόμιο»*.

[295] Οι μυλόπετρες κατασκευαζόταν από στουρναρόπετρα. Πριν τις τοποθετήσουν, τις πελεκούσαν με σφυριά δίνοντας τους το κατάλληλο σχήμα. Στο κέντρο έβαζαν μεγάλες ορθογώνιες πέτρες και συμπλήρωναν τα κενά με μικρότερες, ώστε να σχηματιστεί ο κύκλος της μυλόπετρας τον οποίο περιέδεναν με μεταλλική λάμα. Για να έχουν σταθερότητα, τοποθετούσαν ανάμεσα τους ξύλινες πήχες από πουρνάρι.

[296] Πληθυντικός του ουσιαστικού plătare 'πλάτη' < λατ. * platalis. Βλ. T. Papahagi, *ό.π*., σ.863.

[297] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.

[298] Η κάτω σειρά των σανίδων η οποία ακουμπούσε στο πάτωμα περιέκλειε την κάτω μυλόπετρα και αντίστοιχα η πάνω την επάνω μυλόπετρα.

[299] Πάνω σε αυτήν την τρύπα είχαν προσαρμόσει ένα λούκι (cănălicu), για να πέφτει το αλεύρι ομοιόμορφα. Οι σανίδες, που περιέφραζαν τις μυλόπετρες, ήταν καρφωμένες, εκτός από τις δύο μπροστινές, που ήταν κινητές, ώστε να μπορούν να μετακινούν, όποτε απαιτούνταν χάραγμα, την επάνω μυλόπετρα.

[300] Από το πλσλαβ.- βουλγ. kopanja 'σκάφη'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π*., σ.331. Στη Ντερβ. *κασέλα.*

[301] Το πάχος των σανίδων του ήταν 0,5 μ., το πλάτος τους 0,55 μ.. Το μήκος τους κυμαίνονταν από 1,20 μ. μέχρι 1,35 μ., με εξαίρεση τις δύο πλαϊνές σανίδες της κάτω σειράς, που προεξείχαν στο μπροστινό μέρος του κατά 0,55 μ.. Ανάμεσά τους τοποθετούνταν εγκάρσια μία άλλη σανίδα και έτσι σχηματιζόταν η αλευροθήκη.

[302] Είχαν ύψος 1,40 μ. Από το λατ. stylus 'στύλος'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π*., σ. 986.

[303] Από το σλαβ. košĭ 'κόφινος'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π*., σ. 307. Στη Ντερβ. κουφίνι.

Προκειμένου να αποφεύγεται το φρακάρισμα των μυλόπετρων, εξαιτίας της συνεχούς ροής του καρπού υπήρχε προσαρμοσμένο στον *κόφινο* ένα σύστημα που ρύθμιζε την ομαλή τους τροφοδοσία [304].

Αναφέρθηκε ήδη ότι η λειτουργία του μηχανισμού του μύλου στηρίζονταν στη μετατροπή της δυναμικής ενέργειας του νερού σε μηχανική. Το νερό εκσφενδονιζόμενο με ορμή από το σιφούνι, επάνω στα πτερύγια της φτερωτής, τη μετακινούσε, θέτοντας έτσι σε περιστροφική κίνηση τόσο την κατακόρυφη άτρακτο, όσο και την επάνω μυλόπετρα. Ο μυλωνάς δεν είχε παρά να ρίξει τον καρπό στον κόφινο, ο οποίος με τη βοήθεια των συστημάτων, που προαναφέραμε, έρρεε σταθερά προς τις εσωτερικές επιφάνειες των δύο μυλόπετρων. Καθώς η επάνω μυλόπετρα περιστρέφονταν επί της κάτω που παρέμεινε ακίνητη, τα θρυμματιζόμενα σπόρια αναγκάζονταν εξ αιτίας της φυγόκεντρου δύναμης, να κινούνται από το κέντρο προς την περιφέρεια των δύο μυλόπετρων, μετατρεπόμενα σταδιακά σε αλεύρι.

Η παύση της λειτουργίας του μύλου γινόταν με το *σταματήρα* (stămătiră[305] ή condinătoru [306]) έναν κατακόρυφο ξύλινο μοχλό, που ξεκινούσε από τον επάνω όροφο και κατέληγε κάτω στο *ζουρειό*[307]. Στο κάτω μέρος του μοχλού, στο ύψος του σιφουνιού, προσάρμοζαν εγκαρσίως μία ξύλινη πήχη. Όποτε ο μυλωνάς ήθελε να σταματήσει το μηχανισμό δεν είχε παρά να στρέψει το μοχλό, από τον πάνω όροφο

---

[304] Στο στενό στόμιο του κοφίνου προσάρμοζαν ένα μακρόστενο σκαφοειδή κρουνό (cošulu acelu ńicu Ντερβ. ξιφούνι), κατά τρόπο ώστε να προεξέχει προς τα εμπρός. Η οριζόντια θέση του εμπόδιζε τη ροή του καρπού προς τις μυλόπετρες, γι' αυτό και συνέρρεε εκεί καθώς έβγαινε από τον κόφινο. Με δύο άλλα εξαρτήματα ρύθμιζαν σε επιθυμητές ποσότητες και ταχύτητες τη ροή του καρπού στις μυλόπετρες. Το πρώτο (vărdăĺi, cloporteátsî, yăryărítsşî, Ντερβ. κουτάλια) ήταν ένα μακρόστενο ξύλο, προσαρμοσμένο σε μία πλευρά του κρουνού, από το οποίο κατέρχονταν δύο ξύλινες σφήνες, κατά τρόπο ώστε οι άκρες τους να έρχονται σε επαφή με τη μυλόπετρα. Όποτε η μυλόπετρα περιστρέφονταν, δονούσε τις σφήνες και το ξύλο πάνω στο οποίο ήταν προσαρμοσμένες, με αποτέλεσμα το τρέμουλο να μεταδίδεται στο σκαφοειδή κρουνό. Ο κραδασμός του κρουνού ανάγκαζε τα σπυριά να μετατοπίζονται προς τα εμπρός και λίγο–λίγο να πέφτουν στην οπή της επάνω μυλόπετρας. Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνονταν όχι μόνο η συνέχεια της ροής, αλλά και η ρύθμιση της πτώσης του καρπού, αφού η ταχύτητα περιστροφής της μυλόπετρας καθόριζε, μέσω των μεταδιδόμενων κραδασμών, την ταχύτητα πτώσης του καρπού. Το δεύτερο εξάρτημα ρύθμιζε την ποσότητα που έρρεε προς τις μυλόπετρες. Αυτό ήταν μία μπρούτζινη στρόφιγγα (adunătoru, Ντερβ. αρυθμιστής), στερεωμένη στη μπροστινή όψη του κοφίνου. Ένας σπάγκος, που ξεκινούσε από αυτήν την στρόφιγγα (σε παλιότερες εποχές ήταν ξύλινη), τη συνέδεε με το σκαφοειδή κρουνό, που βρίσκονταν χαμηλότερα. Όταν, λόγω της αυξημένης ποσότητας του καρπού, στόμωνε ο μύλος, περιέστρεφαν τη στρόφιγγα κατά τρόπο ώστε ο σπάγκος να αρχίσει να μαζεύεται, αναγκάζοντας έτσι τον κρουνό να πάρει κλίση προς τα επάνω, με αποτέλεσμα να πέφτουν λιγότερα σπυριά. Αντίθετα, όταν ήθελαν να ρέει μεγαλύτερη ποσότητα καρπού, χαλάρωναν το σπάγκο, ο κρουνός έπαιρνε κλίση προς τα κάτω και τα σπυριά, γλιστρώντας ευκολότερα, έρρεαν σε μεγαλύτερη ποσότητα.

[305] Από το ελλ. σταματήρας. Στη Ντερβ. *σταματήρας*.

[306] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.

[307] Το επάνω άκρο του μοχλού βρίσκονταν δίπλα από το κασόνι, που περιέκλειε τις μυλόπετρες, και το κάτω του άκρο ακουμπούσε το δοκάρι, που στήριζε την άτρακτο.

που βρίσκονταν, οδηγώντας την πήχη προς την κατεύθυνση του εξερχόμενου από το σιφούνι νερού. Με αυτόν τον τρόπο εξέτρεπε τη ροή του εκτός των πτερυγίων της φτερωτής, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα το σταμάτημα των περιστροφών της και, κατά επέκταση, το σταμάτημα όλου του μηχανισμού.

Η λειτουργία του μύλου : Μύλοι που να διακόπτουν εντελώς τη λειτουργία τους το καλοκαίρι, λόγω στερέματος των υδάτων, δεν υπήρχαν στη Χώρα. Ακόμα και στην πιο άνυδρη περίοδο του καλοκαιριού, όπου το νερό των πηγών και των ποταμών της περιοχής παρουσίαζε σημαντική μείωση του όγκου του, αυτό επαρκούσε για τη λειτουργία ενός τουλάχιστον μηχανισμού σε κάθε μύλο. Το πρόβλημα της μείωσης του όγκου των υδάτων το ξεπερνούσαν με την αντικατάσταση του σιφουνιού. Διαθέτοντας δύο ή τρία σιφούνια διαφορετικής διαμέτρου, τα άλλαζαν ανάλογα με την παρεχόμενη κατά εποχή ποσότητα νερού από τα ποτάμια της περιοχής[308].

Πολλοί από τους υδάτινους βραχίονες, που τροφοδοτούσαν τους μύλους της Χώρας, περνούσαν ανάμεσα από καλλιεργητικές ζώνες. Το καλοκαίρι και ιδιαίτερα κατά την περίοδο του ποτίσματος των αγρών, το μεγαλύτερο μέρος των υδάτων εκτρέπονταν από τους γεωργούς προς τα χωράφια τους, με αποτέλεσμα τα εργαστήρια να μην μπορούν να λειτουργήσουν. Τότε οι μυλωνάδες κατέφευγαν στη μέθοδο της συγκέντρωσης υδάτινων αποθεμάτων. Συγκεκριμένα, αποθήκευαν ποσότητες νερού εντός του υδραγωγού και του μυλαύλακα, που σε αυτήν την περίπτωση μετατρέπονταν σε δεξαμενές υδάτων. Μάλιστα, ο αύλακας στα τελευταία μέτρα του κατασκευάζονταν πιο ευρύχωρος, ώστε να λειτουργεί και ως στέρνα (*sternă*)[309]. Βέβαια, αυτό σήμαινε διακεκομμένη λειτουργία του μύλου. Όταν το αποθηκευμένο νερό καταναλώνονταν, σταματούσαν την εργασία και περίμεναν

[308] Το χειμώνα, που τα νερά ήταν πολλά, έβαζαν το μεγάλο σιφούνι (xifune mare), το οποίο είχε διάμετρο 0,10 μ. Το καλοκαίρι, που ο όγκος των νερών μειωνόταν, τοποθετούσαν το μικρό σιφούνι (xifunea ńică), το οποίο είχε διάμετρο 0,8 μ., ή 0,6 μ. Η μικρή διατομή του εμπόδιζε τη ροή των νερών, με αποτέλεσμα να εκσφενδονίζονται με ορμή.

[309] Για να έχουμε αποθήκευση των νερών, έπρεπε να κλειστεί το στόμιο του σιφουνιού, ούτως ώστε να εμποδιστεί η εκροή τους και να αρχίσει έτσι η συγκέντρωσή τους, αρχικά εντός του υδραγωγού και, μόλις γέμιζε αυτός, εντός της στέρνας. Η απόφραξη της οπής του σιφουνιού γινόταν με ένα πλατύ μεταλλικό έλασμα (ίσως παλαιότερα να ήταν ξύλινο), επί του οποίου ήταν συγκολλημένος ένας μοχλός. Το σχήμα του θύμιζε φτυάρι, γι' αυτό και το ονόμαζαν lupată (φτυάρι στα βλάχικα). Ο μοχλός ξεκινούσε από τον πάνω όροφο δίπλα από το σημείο που βρίσκονταν ο *σταματήρας* και κατέληγε στο σιφούνι. Εκατέρωθεν του στομίου του σιφουνιού κάρφωναν δύο πήχες, που έφεραν εσοχές στην εσωτερική τους πλευρά, ώστε να ανεβοκατεβαίνει συρταρωτά εντός αυτών το πλατύ έλασμα της lupată. Όταν ο μυλωνάς ήθελε να διακόψει την εκροή του νερού, δεν είχε παρά να πιέσει τον μοχλό προς τα κάτω και έτσι έφραζε το στόμιο του σιφουνιού, ενώ αν ήθελε να επανέλθει η κανονική ροή, τραβούσε τον μοχλό προς τα πάνω.

αναλόγως μία ή και μιάμιση ώρα, ώστε να γεμίσει πάλι με νερό ο αύλακας, προκειμένου να ξαναρχίσουν το άλεσμα.[310].

Τα στάρι και το καλαμπόκι, ανάλογα με το αν προορίζονταν για την παραγωγή αλεύρων (fărină)[311], ζωοτροφών (yermă)[312] ή τραχανά (trăhănă), υπόκειντο σε διαφορετικό τρόπο επεξεργασίας, ο οποίος συνίστατο στο πόσο χοντρό ή ψιλό έπρεπε να βγει το άλεσμα *(*măt*s*inătura)[313]. Το ψιλοκομμένο άλεσμα επιτυγχάνονταν με το κατέβασμα της επάνω μυλόπετρας[314], αντίθετα το χοντροκομμένο με την ανύψωσή της[315]. Το ανεβοκατέβασμα της μυλόπετρας γινόταν με το *σηκωτήρα* (sculotoru)[316], ένα χοντρό δοκάρι τοποθετημένο κατακόρυφα κατά τρόπο ώστε το κάτω άκρο του να συνδέεται με το οριζόντιο δοκάρι, που βρίσκονταν στο *ζουρειό*. Ανερχόμενο στον επάνω όροφο κατέληγε δίπλα από το ξύλινο περίφραγμα των μυλόπετρων, ωστόσο στην αντίθετη πλευρά από αυτήν που βρίσκονταν ο *σταματήρας*. Το τμήμα του *σηκωτήρα*, που εξείχε από το πάτωμα, διαπερνιόνταν εγκάρσια από μία χοντρή σανίδα. Όταν ο μυλωνάς επιδίωκε χοντρό άλεσμα δεν είχε παρά να θέσει ξύλινες σφήνες κάτω από το εγκάρσιο ξύλο του *σηκωτήρα*. Με τον τρόπο αυτό ελκύονταν προς τα πάνω το οριζόντιο δοκάρι και αυτό με τη σειρά του ύψωνε την άτρακτο και την επάνω μυλόπετρα, που στηρίζονταν πάνω του. Αντίθετα, αν ήθελε λεπτό άλεσμα ,αφαιρούσε τις σφήνες, που βρίσκονταν κάτω από το εγκάρσιο ξύλο, και το σύστημα επανέρχονταν στην αρχική του θέση.

Ικανοποιητική άλεση εξασφαλίζονταν μόνο αν η επιφάνεια των μυλόπετρων ήταν αδρή. Ωστόσο, η μεταξύ τους τριβή τις καθιστούσε λείες[317], γι' αυτό ο μυλωνάς έπρεπε να τις χαράζει κατά τακτά χρονικά διαστήματα. Αυτή η εργασία απαιτούσε μετακίνηση και αναστροφή της επάνω μυλόπετρας, ώστε να είναι ελεύθερες προς

---

[310] Οι μύλοι, που διέθεταν δύο μηχανισμούς, κατά την περίοδο που εργάζονταν με αποθέματα νερών δούλευαν εκ περιτροπής, δεδομένου ότι το νερό δεν αρκούσε για την ταυτόχρονη λειτουργία και των δύο. Η εκ περιτροπής λειτουργία επιβάλλονταν από το γεγονός ότι ο κάθε ένας από του δύο μηχανισμούς άλεθε αποκλειστικά ένα είδος δημητριακών, ούτως ώστε να αποφεύγεται το ανακάτεμα των αλεσμάτων.

[311] Από το λατ. farina 'αλεύρι'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 452, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 564.

[312] Ό όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία. Βλ. λατ. germen 'βλαστός, γέννημα, καρπός'. Βλ. Σ. Κουμανούδη, *ό.π.*, σ. 338.

[313] Ό όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία. Παράγεται από το ρήμα matsinu 'αλέθω'. Σχετικά με την ετυμολογία του βλ. σημ. 253.

[314] apuneare a roatăĺi κατά την έκφραση των μυλωνάδων της Χώρας.

[315] sculare a roatăĺi κατά την έκφραση των μυλωνάδων της Χώρας.

[316] Ό όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία. Παράγεται από το ρήμα scolu ' σηκώνω, υψώνω' < λατ. *excubulare (* excubulo). Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.931, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 485. Στη Ντερβ. *αρυθμιστήρας.*

[317] si înġilitšea κατά την έκφραση των μυλωνάδων της Χώρας.

χάραξη (furicare)[318] οι εσωτερικές επιφάνειες των δύο πέτρινων τροχών[319]. Επειδή μετά τη χάραξη[320] τα αλέσματα περιείχαν απομεινάρια πέτρας (furicătur e)[321] απαιτούνταν στρώσιμο (ašterneare) [322] των μυλόπετρων[323]. Οι μύλοι που στέγαζαν δύο μηχανισμούς [324]διέθεταν μεγαλύτερη παραγωγική δυνατότητα εφόσον είχαν το πλεονέκτημα να χρησιμοποιούν τον ένα μηχανισμό αποκλειστικά για την άλεση του καλαμποκιού και τον άλλο για την άλεση του σταριού αποφεύγοντας έτσι τη φύρα και το χάσιμο χρόνου που προκαλούνταν από την αλλαγή των γεννημάτων. Αντίθετα, οι μύλοι που διέθεταν μόνο ένα μηχανισμό[325] άλεθαν τα διαφορετικά είδη δημητριακών στις ίδιες μυλόπετρες και κάθε φορά που προέκυπτε αλλαγή του αλέσματος έπρεπε να γίνει πρώτα ξέπλυμα (spilare)[326] της μυλόπετρας[327].

Εκτός από το μυλοκόπι (tšocu de furicare), ένα ειδικό σφυρί που χρησιμοποιούνταν για τη χάραξη της μυλόπετρας ο μυλωνάς διέθετε μία σειρά ακόμα εργαλείων και εξαρτημάτων.Ένα από αυτά ήταν ένα είδος ξύλινου φτυαριού (lupată di făr ină) με το οποίο έβαζε το αλεύρι στα σακιά. Διέθετε, επίσης, και ένα ειδικό φτυάρι με στενή και μυτερή λάμα, ώστε να εισδύει με ευκολία στο έδαφος (lupată de a morarîlor). Με αυτό καθάριζε το μυλαύλακα από ιζήματα ή αποσπούσε λασπώδεις ύλες μέσα από το ποτάμι, προκειμένου να κατασκευάσει την δέση[328].

---

[318] Ό όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.

[319] Η δουλειά αυτή ήταν δύσκολη και γινόταν με την βοήθεια ενός χοντρού ξύλινου μοχλού (vuzíle) μήκους περίπου δύο μέτρων. Σε πρώτη φάση έβαζαν την άκρη του μοχλού στην οπή της επάνω μυλόπετρας και την ανασήκωναν ελαφρά μέχρι να τοποθετήσουν από κάτω στηρίγματα (dacuri). Μετά έχωναν τον μοχλό πιο μέσα στην τρύπα και αναποδογύριζαν τη μυλόπετρα..

[320] Κατά τη διάρκεια της χάραξης ο μυλωνάς έκλεινε τα παράθυρα του εργαστηρίου και άναβε ένα λυχνάρι. Το φυσικό φως που έμπαινε από τα παράθυρα γυάλιζε πάνω στη μυλόπετρα και δεν μπορούσε να δει τα φθαρμένα σημεία, ενώ μέσα στο σκοτάδι με τη βοήθεια του λυχναριού τα εντόπιζε εύκολα και τα χάραζε.

[321] Ό όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.

[322] Σχετικά με την ετυμολογία βλ. σημ. 293.

[323] Σπαταλούσαν αλέθοντας 5 με 6 κιλά καλαμπόκι ωσότου να στρώσει ο μύλος και το αλεύρι να βγει καθαρό χωρίς πέτρες. Το αναμιγμένο με πέτρες άλεσμα ήταν άχρηστο και το έριχναν ή το έδιναν για τροφή στις κότες .

[324] moară cu doi ocĺi (διόφθαλμος μύλος) κατά την έκφραση των μυλωνάδων της Χώρας.

[325] moară cu unu ocĺiu (μονόφθαλμος μύλος) κατά την έκφραση των μυλωνάδων της Χώρας.

[326] Από το λατ. *ex-per-lavare(lavo) ‘πλένω, νίβω, λούζω’. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.966, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 503.

[327] Για παράδειγμα, αν άλεθαν επί δύο μέρες στάρι και ήθελαν να συνεχίσουν με καλαμπόκι, για να μην μείνει προσκολλημένο στην μυλόπετρα σιταρένιο αλεύρι, άλεθαν μικρή ποσότητα καλαμποκιού και το μίγμα που προέκυπτε για να μην το πετάξουν, το έκαναν ψωμί για τα σκυλιά (pitšî ή somone).

[328] Απαραίτητα, επίσης, εργαλεία του μυλωνά ήταν το κουφοσκέπαρο (guvustoru ή cufă ή cufoskepără ή skeparneao) για την επεξεργασία κοίλων επιφανειών, η σμίλη με πλατιά λάμα (scarpelă înlată ή zmilare) καθώς και η σμίλη με στενή λάμα (scarpelă cu mitică) για την διάνοιξη οπών. Σε αυτά πρέπει να προσθέσουμε διάφορα τσεκούρια (tupăț î , topoare), σφυριά (tšoatse), σκεπάρνια (skepari) και τρυπάνια (ariδe ή sfreadine).

Τα κτίσματα, που στέγαζαν τους αλεστικούς μηχανισμούς, ήταν μονώροφα με πέτρινη τοιχοποιία, που έφεραν ενδιάμεσα ξυλοδεσιές. Οι στέγες τους ήταν τετράριχτες με ξύλινα ζευκτά και επικάλυψη από σχιστόπλακες. Οι διαστάσεις τους διέφεραν ανάλογα με τη χρήση τους. Στο εσωτερικό του μύλου εκτός του μηχανισμού συνήθως υπήρχαν κόγχες στον τοίχο, ράφια και ντουλάπες, όπου έβαζαν διάφορα αντικείμενα.

Ωράριο ο μυλωνάς (moraru)[329] δεν είχε. Όταν ήταν περίοδος αιχμής εργάζονταν μέρα και νύχτα. Η περισσότερη δουλειά μαζευόταν το φθινόπωρο, επειδή τότε γινόταν η συγκομιδή των αγρών και ο κόσμος ετοίμαζε τις χειμερινές του προμήθειες, αντίθετα το χειμώνα η εργασία μειωνόταν αρκετά. Τα προς άλεση γεννήματα μεταφέρονταν με ειδικούς αλευρόσακους (sacu di fărină), που υφαίνονταν στον αργαλειό. Τα αλέσματα προσκομίζονταν στο μύλο σε συγκεκριμένες ποσότητες και με βάση τα μέτρα χωρητικότητας που χρησιμοποιούνταν αντίστοιχα για τα δημητριακά. Για αμοιβή ο μυλωνάς έπαιρνε το ξάγι *(* xayiu ή axayiu)[330] , δηλαδή ένα μέρος του αλέσματος .

Η οινοποίηση (scoteare a yinuĺi)

Η σημασία της αμπελουργίας για τους κατοίκους της Χώρας αντικατοπτρίζεται κάλλιστα στο γεγονός ότι ο μήνας Σεπτέμβρης αποκαλείται yizmătšunu[331], μία λέξη που στα ελληνικά μπορεί να αποδοθεί ως *τρυγητής*. Ασφαλώς αυτός ο μήνας υπολογίζονταν με βάση το παλιό Ιουλιανό ημερολόγιο, γι' αυτό και ο τρύγος λάβαινε χώρα, κατά το σημερινό χρονικό διάστημα, μεταξύ 25 Σεπτέμβρη με 25 Οκτωβρίου. Ήταν η εποχή που ολοκληρώνονταν η ωρίμανση(cuceare)[332] του σταφυλιού(auo)[333] και άρχιζε το μεγάλο πανηγύρι του τρύγου (yizmare)[334]. Οι νοικοκυραίοι έχοντας αγοράσει από πλανόδιους τσιγγάνους ευμεγέθη καλάθια χωρητικότητας 30 ή και 40 οκάδων, τα γέμιζαν με σταφύλια, τα φόρτωναν στα ζώα και τα μετέφεραν στα

[329] Από το λατ. molarius 'μυλαίος'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.715, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.303.
[330] Από το ελλ. ξάγι. Στην Ντερβ. ξάι ή ξάγι .
[331] Από το λατ.* vindemiatio-onem (vindemia 'τρυγητός , τρήγυσις'). Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.528, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.134.
[332] Από το λατ. coquere (coquo) 'ψήνω, μαγειρεύω'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 301, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.225.
[333] Από το λατ. uva 'σταφύλι'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.180, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.55.
[334] Από το λατ. vindemiare(vindemio) 'τρυγώ'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.528 , Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.134.

κελάρια των σπιτιών. Εκεί επιδίδονταν στο πάτημα(călcare)[335] των σταφυλιών, συνήθως μέσα σε ξύλινες σκάφες, και κυρίως με τα χέρια. Το παραγόμενο προϊόν αποτελούμενο από μούστο (mustu*)*[336] και στέμφυλα (tsipure)[337] το έριχναν με τη βοήθεια ενός κουβά στην *cărută*[338], έναν τεράστιο ξύλινο κάδο, εντός του οποίου διενεργούνταν η διαδικασία του βρασμού. Η διάρκεια της ζύμωσης εξαρτιόταν από την γεύση που επιθυμούσε να δώσει ο κάθε νοικοκύρης στο κρασί. Αν το ήθελε γλυκό, διέκοπτε το βρασμό του νωρίτερα, ενώ, αν το ήθελε στυφό, διέκοπτε αργότερα, με ανώτερο όριο τις 40 ημέρες. Η εκροή του κρασιού από την *cărută* γινόταν από μία οπή, που έφερε στο κάτω μέρος της, αφού τραβούσαν το ξύλινο πώμα, που την ασφάλιζε. Ακολουθούσε η μετάγγιση του νέου κρασιού στο βαρέλι (bute)[339] μέσω της *ocănă*[340], ένα θύρωμα που έφερε στο πλαϊνό του τοίχωμα το οριζόντια τοποθετημένο βαρέλι.

Όταν πλέον αποτραβιόταν όλο ο μούστος από την *cărută*, δύο δυνατά άτομα την ξάπλωναν στο έδαφος, ώστε να μπορέσουν να την καθαρίσουν από τα στέμφυλα, τα οποία μεταφέρονταν στον αποστακτήρα (cazanario ή căzane)[341] για την παραγωγή του τσίπουρου (arăkie)[342].

δ) Μέθοδοι και μονάδες μέτρησης

Η μέτρηση των εκτάσεων (mesurare)[343]: Σε προγενέστερο κεφάλαιο διαπιστώσαμε ότι από τον 18ο και μετά, που διαθέτουμε τα πρώτα στοιχεία, τα συμφωνητικά αγοροπωλησιών αγροτικών εκτάσεων δεν κατέγραφαν ποτέ εδαφικά μεγέθη, παρά μόνο τη λέξη « *κομμάτι*», η οποία εξέφραζε την ενότητα μίας έκτασης, δηλαδή το αγροτεμάχιο. Ωστόσο, πέραν των αγοροπωλησιών, υπήρχαν πολλοί λόγοι που καθιστούσαν απαραίτητη την ύπαρξη μεθόδων καταμέτρησης των αγροτικών εκτάσεων. Σημαντικότεροι εξ αυτών ήταν ο υπολογισμός του φόρου, ιδίως κατά τους

[335] Από το λατ. calcare (calco) 'πατώ'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.239-240, K. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.188.
[336] Από το λατ. mustum 'μούστος' Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.718 , K. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.306.
[337] Από το ελλ. τσίπουρο.
[338] Βλ. σημ. 269.
[339] Από το λατ. buttis. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 232.
[340] Βλ. σημ. 257.
[341] Από το τουρκ. kazan 'λέβητας' . Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.286, K. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.183.
[342] Από το τουρκ. raki 'ρακί'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 131.
[343] Από το λατ. mensurare (mensuro) ' μετρώ'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 690-691, K. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 296.

αιώνες που η περιοχή ήταν πλήρως ενταγμένη στο τιμαριωτικό σύστημα, η επίγνωση του μεγέθους της αγροτικής περιουσίας και ο επιμερισμός της στους κληρονόμους. Η αναζήτηση στις τοπικές πηγές κάποιας αναφοράς σε μονάδες μέτρησης αγροτικών επιφανειών δεν απέδωσε παρά σποραδικές καταγραφές της λέξης *στρέμμα*, κυρίως σε μεταγενέστερα έγγραφα της Χώρας. Ωστόσο, δεν είμαστε καθόλου σίγουροι κατά πόσο αυτή η μονάδα μέτρησης των επιφανειών αντιστοιχεί στη σημερινή της έννοια και αν τελικά χρησιμοποιούνταν. Η αγροτική παράδοση της περιοχής, όπως καταγράφεται μέσα από τις μαρτυρίες των τελευταίων γεωργών της, θεωρεί τον εις στρέμματα υπολογισμό της αγροτικής έκτασης μία μεταγενέστερη πρακτική, άγνωστη στους παλαιότερους γεωργούς της Χώρας. Αυτοί, όταν προέβαιναν σε πώληση ή αγορά χωραφιού, υπολόγιζαν την έκτασή του με βάση την arătură [344], δηλαδή το χρόνο που απαιτούνταν για την άροσή του με το αλέτρι. Συγκεκριμένα, η μία arătură [345]αντιστοιχούσε σε έκταση γης ισοδύναμη με όργωμα διάρκειας μίας ημέρας[346]. Έτσι, όταν οι γεωργοί ήθελαν να αποδώσουν σε μετρήσιμα μεγέθη την έκταση ενός αγροτεμαχίου έλεγαν: *«έχω χωράφι μίας arătură» (*amu agru de ună arătură*)* ή από δύο arături (de doao arătur*e)* ή τριών arături (di trei arături) κ.λπ. Βέβαια, η ανωτέρω μέθοδος δεν διαμόρφωνε την τελική αξία του πωλούμενου αγροτεμαχίου στην οποία συνυπολογίζονταν και άλλοι παράγοντες, όπως η περιοχή που βρισκόταν το συγκεκριμένο χωράφι, τα ποιοτικά του στοιχεία, η ευκολία πρόσβασης και η απόσταση. Ωστόσο, συνιστούσε έναν τρόπο υπολογισμού της έκτασης των αγρών και χρησιμοποιούνταν επιπλέον ως βάση εκτίμησης της παραγωγικότητάς τους. Για παράδειγμα, οι γεωργοί υπολόγιζαν ότι ένα χωράφι

[344] Παράγεται από το ρήμα aru 'οργώνω'. Σχετικά με την ετυμολογία του όρου. Βλ. σημ. 29 .

[345] Κατά του υπολογισμούς των γεωργών της Χώρας αντιστοιχεί με ενάμιση στρέμμα γης.

[346] Δεν αποκλείεται αυτή η μέθοδος να αποτελεί επιβίωση παλαιοτέρων συστημάτων μέτρησης και φορολόγησης έγγειων επιφανειών. Στο Βυζάντιο το *ζεύγος* ήταν μονάδα μέτρησης επιφανείας αντίστοιχη με το ρωμαϊκό πλέθρο η οποία εξέφραζε την έκταση που υποτίθεται ότι καλλιεργούνταν από ένα ζευγάρι βόδια σε μία ημέρα. Κ. Αρμενοπούλος, *Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, (επιμ.) Κ. Πιτσάκης, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1971, σ. 171, 401. Επίσης, το *ζευγάριον* ήταν αγροτεμάχιο, περίπου αντίστοιχο στην έκταση που μπορούσε άνετα να καλλιεργηθεί από έναν αγρότη με δύο βόδια. Βλ. A. Harvey*, Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, εκδ. MIET., Αθήνα 1997, σ. 597. Αντίστοιχα, στην οθωμανική αυτοκρατορία η βασική μονάδα της οθωμανικής φεουδαλικής γαιοκτησίας επί της οποίας υπολογίζονταν ο έγγειος φόρος ήταν το raiyyet çiftlik. Παρατηρούμε, εδώ, μία αντιστοιχία με το βυζαντινό *ζευγάριον*, εφόσον η πρωταρχική έννοια του όρου çiftlik (τσιφλίκι) είναι το άθροισμα των χωραφιών που μπορεί να οργωθεί από ένα ζευγάρι (çift) βοών. Βλ. H. Inalcik, *Η οθωμανική αυτοκρατορία. Η κλασσική εποχή, 1300-1600* , μτφρ. Μ. Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995, πρώτη έκδοση, σ. 399, 403-404, Β. Μουταφτσίεβα, *Αγροτικές σχέσεις στην οθωμανική αυτοκρατορία(15ος – 16ος),* μτφρ. Ο. Αστρινάκη - Ε. Μπαλτά , εκδ. Πορεία, Αθήνα 1990. σ. 23, Δ. Κ Τσοποτός., *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την τουρκοκρατίαν*, Αθήνα ^{2}1974, σ. 140

μεγέθους μίας arătură απαιτούσε ένα ταγάρι(tăyare)[347] και ένα κουβέλι (cuveĺie)[348] σπόρους και απέδιδε αντίστοιχα δεκαπέντε ταγάρια γέννημα.[349]. Πρόκειται για υποδιαιρέσεις των μέτρων χωρητικότητας για τα σιτηρά που χρησιμοποιούσαν οι αγρότες της Χώρας[350]. Ισοδυναμούσαν με 20 οκάδες και 10 οκάδες αντίστοιχα[351]. Τα άλλα δύο μέτρα ήταν η parte[352], η οποία ισοδυναμούσε με 40 οκάδες και το fortumă[353], το οποίο ισοδυναμούσε με 80 οκάδες.

Εντελώς διαφορετική μέθοδος υπολογισμού των αγροτικών εκτάσεων ακολουθούνταν κατά τη διανομή τους (împărtsîre)[354]. Σχετιζόμενη περισσότερο με την κληροδοσία απαιτούσε μία πιο ακριβή εκτίμηση των επιφανειών, διαφορετικά προκύπτανε διχογνωμίες, οι οποίες συνήθως εξελίσσονταν σε μακροχρόνιες διαμάχες. Η μέτρηση γινόταν με βάση το ισοδύναμο του μήκους μία μακριάς τριχιάς (fune)[355]. Αρχικά, την εκτείνανε κατά μήκος και κατά πλάτος του πρώτου τμήματος της αγροτικής έκτασης, που θα επιμέριζαν. Κατόπιν, έχοντας πάντα ως σταθερά το μήκος της τριχιάς υπολόγιζαν ισομερώς και τα υπόλοιπα τμήματα. Ως υποδιαίρεσή της χρησιμοποιούνταν η οργιά (bratsu)[356], η οποία ισοδυναμούσε με το άνοιγμα των δύο χεριών. Για πολύ μικρές εκτάσεις, όπως οι κήποι, χρησιμοποιούνταν η δρασκελιά (căscărîtă)[357] ή (*unu tšoru*[358]).

---

[347] *Από το ελλ. ταγάρι* ή τουρκ.*taghar.* Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 1024*,* K. Νικολαΐδης*, ό.π.*, σ.521. Στις γραπτές πηγές εντοπίζεται συχνά και το *λουτσέκι*, το οποίο είναι επίσης μέτρο χωρητικότητας σιτηρών και ισοδυναμεί με το *ταγάρι.*

[348] Από το ελλ. κουβέλι ή βουλγ. kŭbŭl < πλσλαβ. kŭblŭ 'μόδι'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 348, K. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.229, F. Miklosich, *ό.π.,* σ. 154.

[349] Σύμφωνα με τους γεωργούς τις Χώρας, η κατά στρέμμα απόδοση (dare) διέφερε ανάλογα με το καλλιεργούμενο είδος, την τοποθεσία και τις σχετικές περιποιήσεις. Το ποτιστικό καλαμπόκι είχε τις μεγαλύτερες αποδόσεις πάνω από 200 οκάδες το στρέμμα. Τα υπόλοιπα είδη από 150 έως 200 οκάδες ανά στρέμμα και η βρίζα μέχρι 100.

[350] Το ταγάρι ως μέτρο χωρητικότητας σιτηρών βρισκόταν σε χρήση στην ευρύτερη περιοχή ήδη στις αρχές του 17ου αιώνα. Βλ. Ν. Βέη , *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων*, Τόμ. Β΄, *Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού* , εκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1984, σ. 116 .

[351] Μία οκά ισοδυναμεί με 1280 γραμμάρια.

[352] Βλ. *όπ.*, σημ. 234.

[353] Από το ελλ. *φόρτωμα.* Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.467.

[354] Από το λατ. impartire(impartio) ' διανέμω, διαιρώ'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ.703, K. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.315.

[355] Από το λατ. funis 'σχοινί'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 478, K. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.574.

[356] Από το λατ. brachium 'βραχίονας'. Η ως τώρα λημματογράφησή του όρου δεν καταγράφει τη μετρική του έννοια. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 217, K. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.331.

[357] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.

[358] Αποδίδεται στα ελληνικά ως ' ένα πόδι '.

Τα σημάδια (seamne)[359]: Η οριοθέτηση και διάκριση των αγροτικών ιδιοκτησιών βασίζονταν σε ειδικά σημάδια. Στην περίπτωση των αγροτεμαχίων χρησιμοποιούσαν κατακόρυφες πέτρες (*keatră îmbroastă*), το κάτω μέρος των οποίων τοποθετούνταν σε σκαμμένους λάκκους, προκειμένου να στηριχθούν. Στους λιβαδότοπους οι ιδιοκτησίες διακρίνονταν μεταξύ τους με χαμηλά αναχώματα κατασκευασμένα από συμπαγή κομμάτια λασπερού χορταριασμένου εδάφους (pădzî[360], tăbăni[361]). Τέλος, οι λαχανόκηποι διαχωρίζονταν με τις *brime*[362]. Επρόκειτο για λωρίδες άσκαφτης γης, οι οποίες αφήνονταν μεταξύ των ιδιοκτησιών ως οροθετικές γραμμές. Ωστόσο, στα πωλητήρια και κληρονομικά έγγραφα το κτήμα προσδιορίζεται με βάση τις ονομασίες γειτονικών ιδιοκτησιών και από τα φυσικά ή τεχνικά χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος χώρου, όπως τα δένδρα, οι δρόμοι, τα μονοπάτια, οι βράχοι, τα υδάτινα ρεύματα, οι όχτοι και άλλα .

ΙΙ. Η Χρήση των αγροτικών προϊόντων

α) Η διατροφή

Η συμβολή της αγροτικής παραγωγής στο διατροφικό ισοζύγιο της Χώρας απαιτεί πρωτίστως μία προσέγγιση της διατροφικής κουλτούρας των κατοίκων της, καθώς και των παραγόντων που τη διαμόρφωσαν. Ως γνωστόν, η πλειοψηφία του πληθυσμού της περιοχής, σε αντίθεση με ότι συνέβαινε σε άλλα ορεινά κέντρα της Πίνδου, δεν εγκατέλειπε τους οικισμούς του το χειμώνα. Ωστόσο, η χειμερινή διαμονή στο βουνό είχε ως τίμημα τον αυξημένο εγκλεισμό στις οικίες και τη διακοπή των επικοινωνιών με άλλες περιοχές, λόγω της δριμύτητας και της διάρκειας του χειμώνα. Υπό αυτές τις συνθήκες η αποθήκευση τροφίμων και άλλων υλικών απαραίτητων για τη χειμερινή διαβίωση του πληθυσμού, αποτέλεσε μία από τις σημαντικότερες προτεραιότητες του κάθε νοικοκυριού. Κάθε καλοκαίρι επιδίδονταν σε αγώνα για την εξασφάλιση του *arnaticu*[363], όπως αποκαλούνταν το σύνολο των χειμερινών προμηθειών. Ωστόσο, σε μία εποχή όπου τα σύγχρονα μέσα ψύξης ήταν

[359] Πληθυντικός του ουσιαστικού semnu< από το λατ. signum ‘ σημάδι, σημείο’. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 938-939, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.473.
[360] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.
[361] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.
[362] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία.
[363] Από το λατ. * hibernaticus (hibernus ‘ χειμέριος, χειμερινός’). Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 147.

άγνωστα, αντιλαμβανόμαστε ότι οι αποθηκευμένες τροφές περιοριζόταν σε είδη που είχαν την δυνατότητα να συντηρηθούν με φυσικές μεθόδους. Από την άλλη πλευρά, για λόγους που ήδη αναπτύχθηκαν, γνωρίζουμε ότι τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα της Χώρας, αλλά ακόμη και τα ανώτερα πριν τα μέσα του 19ου αιώνα, εξασφάλιζαν το μεγαλύτερο μέρος των τροφών τους από την τοπική αγροτική παραγωγή. Συνοψίζοντας, λοιπόν, έχουμε από τη μία πλευρά την ανάγκη αποθήκευσης τροφίμων που μπορούν να συντηρηθούν και από την άλλη προέλευση των περισσότερων τροφικών υλών από την τοπική αγροτική παραγωγή. Οι δύο αυτοί παράγοντες καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τις διατροφικές συνήθειες των κατοίκων της Χώρας διαμορφώνοντας, έτσι, μία διατροφική κουλτούρα[364], η οποία δύσκολα κατατάσσεται στην αποκαλούμενη σήμερα *μεσογειακή διατροφή*[365], αφού η τοπική παραγωγή συνίστατο στην προσφορά κυρίως γαλακτοκομικών, κηπευτικών και δημητριακών. Ωστόσο, η εξασφάλιση των ανώτερων τροφικών υλών από τα νοικοκυριά της Χώρας δεν ήταν εφικτή σε επιθυμητό βαθμό για όλα είδη, αλλά ποίκιλε ανάλογα με το είδος των αγροτικών τους ασχολιών[366]. Συνεπώς, η υπερεπάρκεια σε ένα είδος δεν συνιστούσε ολοκληρωμένο διαιτολόγιο και οπωσδήποτε έπρεπε να εξασφαλιστεί μία ελάχιστη ποσότητα των υπολοίπων, προκειμένου να υφίσταται μία σχετικά ισορροπημένη διατροφή. Όλοι αυτοί οι παράγοντες ευνοούσαν την ανάπτυξη ενός διαιτολογίου που αποσκοπούσε, μέσω μικρής σπατάλης υλικών, στην επίτευξη ποιοτικότερων γευστικών αποτελεσμάτων και αυξημένης δυνατότητας φυσικής

---

[364] Στο πεδίο των διατροφικών συνηθειών της κάθε πολιτισμικής ομάδας. παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις. Για τα πολλαπλά επίπεδα των σχέσεων ανάμεσα στην τροφή και την «κατασκευή» ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων, καθώς και για μια σύντομη ανασκόπηση της ανθρωπολογικής έρευνας για την τροφή και τις διαδικασίες που σχετίζονται με αυτή, βλ. Β. Κράββα, «Τα δικά μας φαγητά διαφέρουν από τα δικά σας': Το διατρέφεσθαι των Θεσσαλονικιών Εβραίων καθρέφτης σχέσεων, συγκρούσεων, αναδομήσεων», *Εθνολογία* 12 (2006), σ. 49-69. Τέλος, η Μπακαλάκη (βλ. Α Μπακαλάκη, «Γευστικά ταξίδια. Συναντήσεις και διακρίσεις», στο Ρ. Καυτανζόγλου και Μ. Πετρονώτη (επιμ.), *Όρια και περιθώρια: Εντάξεις και αποκλεισμοί*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2000, σ. 2000:67-90) εισάγει καινούργια πεδία έρευνας και παρουσιάζει συνοπτικά την πιο πρόσφατη βιβλιογραφία για το ζήτημα αυτό. Αναφερόμενος στο ίδιο ζήτημα ο De Vos (βλ. G. De Vos - L. Romanucci-Ross, *Ethnic Identities. Cultural Continuities and Change*, University of Chicago Press, Σικάγο 1982, σ. 85) τονίζει τη σημασία των διατροφικών συνηθειών, οι οποίες συνδέονται συχνά με τις αισθητικές αντιλήψεις των ομάδων, σχηματίζοντας εθνοτικά όρια. Η Caplan (βλ. P. Caplan (επιμ.), *Food, Health and Identity*, Routledge, Λονδίνο 1997) αναλύει ταυτοτικές διαπραγματεύσεις, που σχετίζονται με τη διατροφή. Τέλος σχετικά με τη σημασία της διατροφής και τον καθορισμό ορίων ανάμεσα στις εθνοτικές ομάδες στον ευρύτερο χώρο της Πίνδου βλ. Β. Δαλκαβούκης, *Η πένα και η γκλίτσα. Εθνοτική και εθνοτοπική ταυτότητα στο Ζαγόρι τον 20ο αιώνα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2005, σ. 92-97.

[365] Αρκεί να αναλογιστούμε ότι το λάδι και οι ελιές ήταν εισαγόμενα είδη και τα θαλασσινά ανύπαρκτα.

[366] Για παράδειγμα, μπορεί στα κελάρια των κτηνοτροφικών οικογενειών να αφθονούσαν τα τυριά, αλλά είχαν έλλειψη από δημητριακά. Το ίδιο και οι γεωργοί μπορεί να είχαν επάρκεια σε σιτηρά, αλλά δύσκολα διέθεταν επάρκεια σε γαλακτοκομικά.

συντήρησης των τροφών. Γι' αυτό και στα εδέσματα της περιοχής κυριαρχούσε ο συνδυασμός όλων των τροφικών υλών που πρόσφερε η τοπική παραγωγή[367]. Ας δούμε, λοιπόν, συνοπτικά ποια αγροτικά προϊόντα κάλυπταν πάγιες διατροφικές ανάγκες .

Τα λαχανικά *(*verdzătur*e*)[368] : Το να μην διαθέτει κάποιο νοικοκυριό της Χώρας χωράφια, δεν ήταν κάτι το εντελώς ασυνήθιστο. Επίσης, το να μην διαθέτει λιβάδια ή αμπέλια ήταν σπάνιο, αλλά πάντως δυνατόν. Δεν υπήρχε, όμως, καμία περίπτωση νοικοκυριό να μην διαθέτει έστω και ένα λαχανόκηπο. Δεδομένου ότι στις ορεινές περιοχές, όπως αυτή της Χώρας, η προμήθεια των λαχανικών ήταν τεχνικά αδύνατη σε παλιότερες εποχές, αντιλαμβανόμαστε ότι η διατροφή και συνεπώς η επιβίωσή του πληθυσμού συνδέονταν άμεσα με την ύπαρξη τοπικής παραγωγής κηπευτικών. Μάλιστα, οι δυσκολίες εξασφάλισης δημητριακής αυτάρκειας προσέδωσε στην κηπευτική παραγωγή κεντρική θέση αναφορικά με τις διατροφικές συνήθειες των κατοίκων, επηρεάζοντας σημαντικά, όπως είδαμε, τη διατροφική τους κουλτούρα. Σε αντίθεση με την αμπελουργία, η οποία, όπως θα δούμε παρακάτω, ήταν ένας κλάδος που σχετίζονταν με την αγορά, η παραγωγή των λαχανόκηπων, αν και ήταν συχνά πλεονασματική, δεν λειτούργησε ποτέ εκτός πλαισίων αυτοκατανάλωσης. Αυτός ήταν άλλωστε και ένας από τους λόγους που δεν έλειπε ο λαχανόκηπος από κανένα νοικοκυριό.

Μπορεί η κηπευτική παραγωγή να μην έλαβε ποτέ εμπορευματική μορφή, ωστόσο η ανάπτυξή της συνέβαλε στη διάρθρωση της οικιστική ταυτότητας της Χώρας. Εκτός από τους κήπους που διατηρούνταν δίπλα από κατοικίες, μεγάλες συγκεντρώσεις είχαμε και στις παρυφές των οικισμών. Ειδικά στο Μέτσοβο, όπου κατοικούσε η πλειοψηφία του πληθυσμού της Χώρας, οι κηπότοποι καταλάμβαναν πολλές και σημαντικές εκτάσεις περιφερειακά του οικισμού. Όπως είδαμε, η άρδευσή τους απαιτούσε ένα εκτεταμένο δίκτυο παροχής ύδατος, γεγονός που συνέβαλε στην

---

[367]Μεταξύ των φαγητών που καταναλώνονταν στη Χώρα, οι πίτες αντιπροσώπευαν άριστα τη διατροφική της κουλτούρα. Για να παρασκευαστούν απαιτούνταν ο συνδυασμός γαλακτοκομικών, αλεύρων και κηπευτικών, δηλαδή όλων των υλικών που έδινε η τοπική αγροτική παραγωγή. Μέχρι πρόσφατα τα νοικοκυριά του Μετσόβου παρασκεύαζαν 15 είδη πίτας. Οι ποικίλοι τρόποι παρασκευής τους τις καθιστούσαν τόσο μία απλή καθημερινή τροφή, που απαραίτητα γεύονταν τα νοικοκυριά μία η δύο φορές την εβδομάδα, όσο και ένα εκλεκτό έδεσμα για τις διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις. Σχετικά με τη διατροφή και τη σχέση της με τις εθνοτοπικές ομάδες βλ Β. Δαλκαβούκης, *Η πένα και η γκλίτσα. Εθνοτική και εθνοτοπική ταυτότητα στο Ζαγόρι τον 20ο αιώνα*, εκδ. Οδυσσέας Αθήνα 2005, σ. 92-97.

[368] Ο όρος δεν έχει καταχωρηθεί σε κάποια λεξικογραφική εργασία. Παράγεται από το προσηγορικό veardză 'λάχανα'< από το λατ. viridia πληθ. του viridis ' πράσινο, χλωρό, φυτά, φυτεύματα, κήπος'. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 1106, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.115.

ανάπτυξη μίας σημαντικής αρδευτικής και παράλληλα υδρευτικής υποδομής, η οποία εξασφάλιζε ένα ανώτερο επίπεδο επιβίωσης στους κατοίκους.

Τα δημητριακά (yíptu)[369]: Τα δημητριακά κατείχαν πρωτεύουσα θέση στο καθημερινό διαιτολόγιο των κατοίκων. Πέραν της κατασκευής του ψωμιού και την χρήση των αλεύρων για διάφορα άλλα εδέσματα, καθημερινά το πρωινό και βραδινό διαιτολόγιο των νοικοκυριών της Χώρας περιελάμβανε τροφές, που είχαν σαν βάση τους τα σιτηρά.[370]. Έχοντας ήδη αναλύσει τους λόγους που καθιστούσαν δυσχερή την εισαγωγή τους από άλλες περιοχές μπορούμε να αντιληφθούμε καλύτερα, γιατί τα φτωχότερα νοικοκυριά της Χώρας έσπερναν κάθε σπιθαμή εδάφους, όπως χαρακτηριστικά μου ανέφεραν οι απόγονοι των τελευταίων καλλιεργητών, προκειμένου να εξασφαλίσουν το *păne*[371], δηλαδή το δημητριακό απόθεμα της χρονιάς. Η επιλογή του είδους που θα καλλιεργούσε το κάθε νοικοκυριό εξαρτιόταν από τις διατροφικές του συνήθειες, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό επηρεάζονταν από την οικονομική του θέση καθώς και από την θέση των καλλιεργήσιμων εδαφών που διέθετε, εφόσον η κατά είδος αποδοτικότητά του κάθε χωραφιού εξαρτιόταν, όπως γνωρίζουμε, από τα εδαφολογικά, υδρολογικά και κλιματολογικά δεδομένα της κάθε τοποθεσίας.

β) Οι ζωοτροφές

Ως γνωστόν, στο ζωικό κεφάλαιο των οικισμών της Πίνδου περιλαμβάνονταν τόσο τα χιλιάδες κεφάλια προβάτων της μεγάλης μετακινούμενης κτηνοτροφίας, όσο και ένα μεγάλο πλήθος οικόσιτων και υποζυγίων, απολύτως απαραίτητα για τη διατροφή και άσκηση των αγροτικών και μεταφορικών δραστηριοτήτων των κατοίκων. Είναι, λοιπόν, φυσικό η συντήρηση ενός τόσου μεγάλου αριθμού ζώων να αποτελεί ένα από τα βασικά μελήματα των πληθυσμών της οροσειράς.

Έως πρόσφατα, η φυσική βόσκηση συνιστούσε το μοναδικό σύστημα εκτροφής των κτηνών της μετακινούμενης κτηνοτροφίας. Όπως γνωρίζουμε, αυτή η πανάρχαια μέθοδος υπαγορευμένη από μία λογική ολιγάρκειας επηρέασε τις αντιλήψεις περί της διαχείρισης των γαιών, αλλά και τον τρόπο ζωής των κτηνοτροφικών ομάδων.

[369] Από το λατ. victus ‘βίος, τροφή, τα προς το βίον, τα επιτήδεια’. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 525, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.133.

[370].Καθημερινά οι οικογένειες κατανάλωναν για πρωινό η βραδινό διάφορους χυλούς , τραχανάδες και χυλοπίτες

[371] Από το λατ. panis ‘άρτος**’.** Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 857-858, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 404.

Εφόσον η αύξηση της παραγωγικότητας μέσω της βελτίωσης της φυλής των ζώων και της τεχνικής διατροφής αγνοούνταν στο βαλκανικό χώρο[372], η μεγέθυνση του κτηνοτροφικού πλούτου βασίζονταν αποκλειστικά στην οριζόντια επέκταση του κοπαδιού, δηλαδή την αύξηση του αριθμού των εκτρεφόμενων ζώων, κάτι που είχε ως φυσική συνέπεια τη διεκδίκηση περισσοτέρων βοσκοτόπων[373]. Επιπλέον, η κατ' έτος γεωγραφική και εποχική επέκταση των βοσκοτόπων έθετε τις κτηνοτροφικές ομάδες σε μία διαδικασία παλίνδρομης μετακίνησης. Ωστόσο, αυτή η κίνηση δεν άγγιζε το σύνολο των πληθυσμών της οροσειράς. Ως γνωστόν, υπήρχαν οικισμοί οι οποίοι δεν εγκαταλείπονταν από τους κατοίκους τους κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Μία από τις χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις συνιστά η περιοχή της Χώρας. Οι οικονομικές δομές της περιοχής, που χαρακτηρίζονται από μία διευρυμένη παραγωγική βάση[374], συνέτειναν ώστε να αμβλυνθεί το φαινόμενο της κτηνοτροφικής μετακίνησης, ακόμα και εντός των φυσικών της φορέων[375]. Συνεπώς, η διαμονή στα

[372] Τόσο το κλίμα, όσο και οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες του Βαλκανικού χώρου έπαιξαν κατά το παρελθόν σημαντικό ρόλο, ώστε η φυσική βόσκηση να παραμείνει ο κυρίαρχος τρόπος εκτροφής των ζώων. Για παράδειγμα, η συντήρηση πολυάριθμων κοπαδιών μεγάλων ζώων ή βελτιωμένων φυλών προβάτων είχε απαγορευτικό κόστος, εφόσον προϋπόθετε πολύ μεγαλύτερες ποσότητες χόρτου από όσες μπορούσε να προσφέρουν οι λιβαδότοποι της ελλαδικής χερσονήσου, οι οποίοι ξεραίνονταν το καλοκαίρι. Πρέπει να υπάρχει μια τεράστια και εξασφαλισμένη ζήτηση στην αγορά, ώστε να μπορεί να σταθεί μίας τέτοιας μορφής ζωοκομία που προϋποθέτει αγορά και αποθήκευση ζωοτροφών, δηλαδή κάτι που συναντάμε μόνο στις καπιταλιστικές οικονομίες. Σε καμία περίπτωση το παράδειγμα της Βρετανίας των απαρχών της βιομηχανικής περιόδου, όπου οι φεουδάρχες χάριν του κέρδους έδιωχναν τους αγρότες, για να μετατρέψουν τα κτήματά τους σε κερδοφόρες φάρμες, δεν μπορούσε να λάβει χώρα εντός των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Βλ. Ρ. Δημητριάδης, *ό.π.,* σ. 7-18.

[373] Η αύξηση του κτηνοτροφικού πλούτου είχε ως άμεσο αποτέλεσμα τη μεταστροφή μεγάλου τμήματος του πληθυσμού της Πίνδου στο κτηνοτροφικό επάγγελμα και τη μετατροπή όλων των χρήσιμων κοινοτικών γαιών σε βοσκότοπους. Γνωρίζουμε ότι αυτή η διαδικασία υπήρξε μία από τις σημαντικότερες οικονομικές διεργασίες στο χώρο της Πίνδου και αιτία πολλών συγκρούσεων μεταξύ των κοινωνικών ομάδων της οροσειράς.. Βλ. Β΄ Μέρος, Κεφ. Α΄, σ. 94-95,113-115, 117-121

[374] Ο Λαμπρίδης το 1888, αναφέρει ότι στην εποχή του « *και από του ποιμενικού βίου βαθμηδόν οι Μετσοβίται παρητήθησαν διότι μόλις νυν ο βίος ούτως περιωρίσθη εις 100 μόνο οικογένειες*». Ο πληθυσμός του Μετσόβου, κατά το Λαμπρίδη, ήταν 835 οικογένειες στις οποίες συμπεριλαμβάνει και αυτές του Ανηλίου, το οποίο, με βάση μία καταγραφή του 1889, είχε 70 εστίες. Ακόμα και το μισό ανήλιο να αποτελούνταν από κτηνοτροφικές οικογένειες το ποσοστό των μετακινούμενων κτηνοτρόφων στους δύο οικισμούς δεν ξεπερνούσε τις 150 οικογένειες, είτε το 18% του συνόλου του πληθυσμού. Αυτό σημαίνει ότι το ποσοστό των κτηνοτροφικών οικογενειών στα τέλη του 19ου αιώνα αποτελούσε μόνο το 1/8 ή 1/7 του συνολικού πληθυσμού. Τα ίδια περίπου ποσοστά εντοπίζουμε και το 1940, όπως προκύπτει από προσωπική μου έρευνα. Συνεπώς, ο κτηνοτροφικός πληθυσμός της Χώρας, στην καλύτερη περίπτωση, δεν ξεπέρασε ποτέ το 20% του συνολικού πληθυσμού. Το υπόλοιπο τμήμα, όπως γνωρίζουμε ήδη, αποτελούνταν από νοικοκυριά γεωργών, τεχνιτών, μεταφορέων, εμπόρων και άλλων επαγγελμάτων. Βλ. Ι Λαμπρίδης, «Μαλακασιακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 5 (1888), σ. 15, 50, εν Αθήναις 1888 και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993, G. Weigand, *Οι Αρωμούνοι (Βλάχοι)*, τόμ. Α΄, μτφ. Τ. Kahl, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 189.

[375] Όπως είναι γνωστό, από την περιοχή της Χώρας μετέβαιναν στα χειμαδιά μόνο τα αρσενικά μέλη των κτηνοτροφικών οικογενειών, ενώ η υπόλοιπη οικογένεια παράμεινε στους ορεινούς οικισμούς.

ορεινά κέντρα μίας μεγάλης πληθυσμιακής ομάδας συνεπάγονταν ότι το, διόλου ευκαταφρόνητο σε μέγεθος, ζωικό της κεφάλαιο[376] παρέμεινε κατά τη διάρκεια του χειμώνα σταβλισμένο σε κλειστούς χώρους. Σε μία οικονομία, λοιπόν, όπου η εκτροφή ζώων αποτελούσε έναν από τους κύριους άξονές της αντιλαμβανόμαστε ότι η φροντίδα για την εξασφάλιση ζωοτροφών συνιστούσε μία από τις βασικές πρωτοβουλίες των φορέων της[377].

Το καλοκαίρι τα πράγματα ήταν σχετικά εύκολα, εφόσον τα ζώα μπορούσαν με τη μέθοδο της φυσικής βόσκησης να καταναλώνουν το άφθονο χόρτο των λιβαδότοπων και των *μεράδων*, που είχαν καθοριστεί ως βοσκότοποι. Επίσης, μπορούσαν να εκμεταλλευτούν τη φυσική γεωργική κτηνοτροφία. δηλαδή τα χωράφια που βρίσκονταν σε αγρανάπαυση, τους χέρσους αγρούς και τα ενδιάμεσα εδάφη τους (mesarei), τα οποία, αν παρήγαγαν χόρτο, προσφέρονταν για βόσκηση[378]. Ακόμα και οι γκρεμοί, οι λόφοι και οι δρόμοι όπου έβγαινε χόρτο συνιστούσαν φυσικούς βοσκότοπους. Ωστόσο, γνωρίζουμε ότι η φυσική κτηνοτροφία καθώς και η φυσική γεωργική κτηνοτροφία, που κάλυπταν πλήρως τις ανάγκες της ζωοτροφίας κατά την θερινή περίοδο, δεν προσφέρονταν για το χειμώνα. Ο μοναδικός τρόπος εκτροφής των σταβλισμένων ζώων ήταν η τεχνική διατροφή, γεγονός που συνεπάγεται εξασφάλιση τροφικών αποθεμάτων. Η καταφυγή στην αγορά συνιστά έναν από τους τρόπους προμήθειας ζωοτρόφων. Όμως αυτή η αρκετά διαδεδομένη σήμερα μέθοδος ξεπερνά τη λογική μίας προκαπιταλιστικής αγροτικής οικονομίας,

---

Τυπολογικά αυτή η πρακτική κατατάσσει τα τσελιγκάτα του της Χώρας στην transhumance inverse. Ωστόσο εμφανίζονται κάποια στοιχεία που τα διαφοροποιούν από αυτήν την τυπική κατάταξη. Κατά αρχήν δεν μετακινούσαν τα κοπάδια στους κάμπους μόνο για 3-4 μήνες αλλά για 7 όπως συνέβαινε και με τις άλλες ημινομαδικές ομάδες. Το δεύτερο στοιχείο που τους διαφοροποιεί είναι ότι όπως είδαμε σε προγενέστερο κεφάλαιο δεν σχετίζονται με την γεωργία αν και κατοικούν σε οικισμούς που διαθέτουν γεωργικές ομάδες. Σχετικά με την transhumance inverse βλ. Δ.Ψυχογιός –Γ. Παπαπέτρου, «Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων», στο συλλογικό Δ. Ψυχογιός, Ρ. Καυταντζόγλου, Ευδ. Μανωλόγλου, Αρ. Μιχαλακοπούλου, Ματίνα Ναούμη και Γεωργ**.** Παπαπέτρου, *Οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός αγροτικών κοινοτήτων*, σ. 94-96, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1987).

[376] Αναφερόμαστε σε έναν μεγάλο αριθμό ζώων, εφόσον η τοπική οικονομία εξαρτιόταν σε πολύ μεγάλο βαθμό από τη χρήση τους. Δεν υπήρχε νοικοκυριό που να μη συντηρούσε ένα μικρό ή μεγαλύτερο αριθμό οικόσιτων και υποζυγίων στα οποία πρέπει να προστεθεί και το αυξημένο δυναμικό ζώων, που διατηρούσαν οι αγροικίες.

[377] Αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι η περιοχή της Χώρας ήταν μία πολυσύχναστη διάβαση, η οποία εξυπηρετούσε ένα μεγάλο αριθμό διερχομένων ζώων, αντιλαμβανόμαστε ότι η ανάγκη αποθήκευσης ζωοτροφών ήταν πολύ αυξημένη.

[378] Στη φυσική γεωργική κτηνοτροφία μπορούμε να εντάξουμε και την κατανάλωση των υπολειμμάτων των αγρών, όπως τα άχυρα, κυρίως για την εκτροφή των βοοειδών.

όπως αυτή του Οθωμανικού κόσμου[379]. Η εξασφάλιση των ζωοτροφών έπρεπε να έχει μηδενικό ή ελάχιστο κόστος, διαφορετικά η συντήρηση των ζώων από τα νοικοκυριά ήταν ασύμφορη[380]. Ωστόσο, αν η προμήθεια ζωοτροφών γινόταν για επιχειρηματικούς σκοπούς, όπως στην περίπτωση των χανιών και των μεταφορέων, τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Διαθέτοντας περιθώρια κάλυψης του κόστους προμήθειας ζωοτροφών από την αγορά,. συχνά απευθύνονταν σε αυτήν. Έχοντας, όμως, υπόψη την αστάθεια της αγοράς τόσο ως προς τη διαθεσιμότητα των προϊόντων, όσο και ως προς τις τιμές προνοούσαν πάντα να διαθέτουν και δική τους παραγωγή.

Σαφώς, η τοπική παραγωγή ζωοτροφών καθορίστηκε από τις επικρατούσες οικονομικές δομές. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η θέση της δημητριακής φορβής στο ζωοτροφικό σύστημα της Χώρας[381]. Αν και συνιστά την ιδανικότερη τροφή των υποζυγίων, δεδομένου ότι αυξάνει τη δύναμή τους, συνεπώς και την αποδοτικότητά τους, η παραγωγή της στην περιοχή της Χώρας ήταν πάντα ελλειμματική. Αυτό δεν οφείλονταν στη στενότητα γεωργικής γης, αλλά στο γεγονός ότι οι κάτοχοι των ζώων διέπονταν από μία λογική οικονομικής ανταπόδοσης Η εκτροφή των υποζυγίων, που προορίζονταν μόνο για ευκαιριακές ή ίδιες μεταφορές, με δημητριακή φορβή θεωρούνταν περιττή πολυτέλεια, δεδομένου ότι απαιτούσε την απόσπαση αγροτικών εκτάσεων από την παραγωγή σταριού ή καλαμποκιού. Ακόμα και οι κτηνοτρόφοι που διατηρούσαν αγέλες ιπποειδών, εφόσον δεν αποσκοπούσαν σε άμεση εκμετάλλευση της δύναμής τους, δεν είχαν λόγο να επιβαρυνθούν με την αγορά ή την παραγωγή φορβής, αλλά τους αρκούσε το άφθονο χορτάρι των χειμερινών ή θερινών βοσκοτόπων, το οποίο εξασφάλιζαν με πολύ μικρό κόστος. Έτσι, η χρήση της δημητριακής φορβής, η οποία συνεπάγεται αυξημένο κόστος συντήρησης των ζώων, έπρεπε να συνδέεται με συγκεκριμένες επιχειρηματικές

[379] Σε ένα οικονομικό μοντέλο, που η αγροτική παραγωγή δεν διέπονταν από κάποια εμπορική λογική, αλλά το μεγαλύτερο μέρος του προϊόντος προορίζονταν για αυτοκατανάλωση και ικανοποίηση των απαιτήσεων της εκμεταλλεύτριας τάξης, δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για σταθερή και μόνιμη κάλυψη των αναγκών της ορεινής ζωοτροφίας. Επιπλέον, η μεταφορά ζωοτροφών στα ορεινά με καραβάνια ήταν ένα εγχείρημα δύσκολο και δαπανηρό.

[380] Εφόσον ένα σημαντικό μέρος των σταβλισμένων ζώων εκτρέφονταν για την εξυπηρέτηση ατομικών αναγκών των νοικοκυριών και όχι για εμπορικούς σκοπούς, η αγορά ζωοτροφών θα ήταν ασύμφορη, δεδομένου ότι το κόστος εκτροφής των ζώων θα ξεπερνούσε την αποδοτικότητά τους.

[381] Αναφερόμαστε κυρίως στη βρώμη και το κριθάρι, εφόσον η παραγωγή ροβιού ήταν ελάχιστη και χρησιμοποιούνταν μόνο για την εκτροφή των καματερών, προκειμένου να έχουν δύναμη. Ωστόσο, σε περιόδους λιμών η παραγωγή κριθαριού κάλυπτε συχνά το διατροφικό έλλειμμα των κατοίκων της Χώρας, εφόσον μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την παραγωγή ψωμιού.

δραστηριότητες, όπως οι μεταφορικές, οι οποίες, εκ των πραγμάτων, απαιτούσαν αυξημένη απόδοση των υποζυγίων. Συνεπώς, αν και η βρώμη και το κριθάρι δύο πρωτεύοντες ζωοτροφές αποτελούσαν πάντοτε τμήμα των δημητριακών, που παράγονταν στην περιοχή της Χώρας, η παραγωγή τους ήταν σχετικά χαμηλή. Το αποτέλεσμα ήταν η ζήτηση αυτών των ειδών να είναι μεγαλύτερη της προσφοράς και να παρατηρείται ανεπάρκεια. Πιθανόν, η τοπική παραγωγή να επαρκούσε αν προορίζονταν μόνο για τον τοπικό πληθυσμό[382], ωστόσο, η λειτουργία του συστήματος παροχής υπηρεσιών προς τους ταξιδιώτες, που διέσχιζαν τις διαβάσεις της Χώρας, αύξαινε κατά πολύ τις απαιτήσεις σε δημητριακή φορβή. Ειδικά στη μετά τον Αλή Πασά εποχή έχουμε αύξηση των στρατιωτικών αποσπασμάτων, που διασχίζουν ή διαμένουν στο δερβένι του Μετσόβου. Με δεδομένο πλέον το γεγονός ότι οι οθωμανικές αρχές υποχρεώνουν τους κατοίκους της Χώρας να αναλάβουν τη διατροφή αυτών των σωμάτων[383], γίνεται κατανοητό ότι απαιτούνται, ποσά που ξεπερνούν τις δυνατότητες της τοπικής παραγωγής[384].

---

[382] Το κριθάρι και η βρώμη ήταν δύο δημητριακά που μπορούσαν να καλλιεργηθούν και σε ψηλότερα σημεία, δηλαδή στη ζώνη των βοσκοτόπων, συνεπώς μπορούσε να υπάρξει επάρκειά τους. Ωστόσο, η οικονομική λογική της συντήρησης και του ελαχίστου κόστους απέτρεπε και εκεί την παραγωγή τους, προτιμώντας οι αγρότες να χρησιμοποιήσουν αυτά τα εδάφη, για την παραγωγή σανού και βρίζας.

[383] Για να γίνει αντιληπτό το πνεύμα με το οποίο αντιμετώπιζε η οθωμανική διοίκηση το δερβένι του Μετσόβου, παραθέτω ενδεικτικά ένα έγγραφο του 1836, το οποίο απευθύνει ο καϊμακάμης των Ιωαννίνων στον Οθωμανό διοικητή του Μετσόβου. Ενημερώνοντας τον για το πέρασμα ενός στρατιωτικού σώματος, αναφέρει : «*επιπόθητε ως αδελφέ αλή αγά! μετά τον χαιρετισμόν μου σας φανερώνω, δια το Βασιλικόν ταμπόρ (ταμπόρι, τάγμα) οπού έρχεται εδώ από την θεσσαλονίκην, ιδού γράφω των γκοτζαμπασίδων Μετζόβου, σας περικλείω κ΄ ένα δευτέρι διά το καθημερινόν ταΐνι οπού παίρνουν οι νιζάμιδες (στρατιώτες), λοιπόν να τους τεμπιχιάσης (παραγγείλεις) κ΄ εσύ δια να έχουν έτοιμον αυτού τον ζαχηρέν χωρίς να λείψη τίποτες διά να μην ήθελεν τραβήξη σικλέτι αυτό το Βασιλικόν ασκέρ , κ΄ μήτε οι ραγιάδες αυτού να τραβήξουν ζαχμέτι (κόπο, να μην υποφέρουν) να τους ειπής ακόμη δια να έχουν κ΄ έτοιμα κ΄ εκατόν δέκα πράματα οπού χρειάζονται δια αυτό το ταμπόρ, οπού ερχόμενοι αυτού να μην ήθελε χασομερήση παρά να απαλλαχθούν τα πράματα των άλλων κιρατζήδων, κ΄ με τα μετζοβίτικα να έλθη εδώ το ασκέρι. Το ταμπόρ εις ταις : 10 : δέκα απριλλίου ευγαίνει από την Θεσσαλονίκην κ΄εις ταις οκτώ του παρόντος μηνός είναι εδώ . δια τούτο σας γράφω από τώρα , οπού να γίνη η αναγκαία ετοιμασία με το βάχε (έγκαιρα) της κ΄ υγίαινε»*. Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.*, σ. 128.

[384] Παραθέτω ένα ακόμα παράδειγμα για να γίνει κατανοητή η παραπάνω κατάσταση και πόσο επιβάρυνε την περιοχή της Χώρα κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα : «*Ενδοξότατε κ΄ πολυχρονημένε Χαφούζ εφέντι ευλαβικώς προσκυνούμεν το χέρι σου φιλούμεν τον θεόν παρακαλούμεν δια την πολυχρόνιον ζωήν του αυθέντός μας, κ΄διά το κάθε χαϊρλι μουράτι (καλή επιθυμία) σου αμην, αμην. Και με το σκλαβικόν μας σε κάμνωμεν υφαδέ (γνωστοποίηση) ότι κατά την προσταγήν σας δια το εδώ ασκέρι του μουχαφούζη επήραμεν από τους παρόντας παναγιώτην κ΄ τέγον μαυρανιώταις ζαχηρέν ραποσίτι οκ: 1360 κ΄βρόμη οκ:260 , σούμα χίλιαις εξακόσιαις είκοσι οκ: 1620 , δια το οποίον να τους δόσητε έναν πετερμέν προς τον αλην αγαν κονίτζαν Νοζούλ Ιμίνη , διά ασφάλειαν των κερατζήδων . μας πρόσταξες να βαστάξωμεν χίλιες πεντακόσιες οκάδες, όμως έτυχεν παραπάνω το καβένι (αποθήκη) να έχη κ΄δια τούτο το βαστάξαμε κ΄ αυτό οι δε χρόνοι σου πολλοί κ΄ τιμιμένοι από το Θεόν αμην»*. Ακολουθεί η ημερομηνία: *«1831:μαρτίου 10 :μέτζοβον»* και δίπλα η φράση: *« οι χαΐρ δουατζίδες κ΄σκλάβι σου Μετζοβίται »*. Κώδικας αριθμ. 76, σ. 117. Δεν εισέρχομαι στο σχολιασμό του δουλοπρεπούς ύφους της επιστολής, αλλά στο γεγονός ότι η επιμελητεία της φρουράς, που είχαν

Συνοψίζοντας, λοιπόν, παρατηρούμε ότι η βασιζόμενη στην αγορά τεχνητή ζωοτροφία σύμφερε μόνο αν συνιστούσε προβλεπόμενο κόστος κερδοφόρων δραστηριοτήτων. Αντίθετα, σε περιπτώσεις συντήρησης υποζυγίων ή οικόσιτων για την κάλυψη ατομικών αναγκών η τεχνητή διατροφή ήταν συμφέρουσα, μόνο αν το κόστος εξασφάλισής της ήταν ελάχιστο ή δυνατόν και μηδενικό. Κάτι τέτοιο ήταν εφικτό, μόνο για τα νοικοκυριά που παρήγαγαν μόνα τους τις ζωοτροφές. Συνεπώς, αναφερόμαστε στην ανάπτυξη εκ μέρους των νοικοκυριών τεχνητής γεωργικής κτηνοτροφίας. Όπως είδαμε, το κριθάρι και η βρώμη αν και συνιστούσαν την καλύτερη διατροφή για τα υποζύγια, η παραγωγή τους ήταν ασύμφορη, ενώ το τριφύλλι άριστη τροφή για σταβλισμένα πρόβατα δεν μπορούσε να συντηρήσει τα χοντρά ζώα. Το μόνο είδος ζωοτροφής, του οποίου η παραγωγή ήταν εφικτή με ελάχιστο κόστος, ήταν αυτή του ξηρού χόρτου λόγω των ευνοϊκών εδαφοκλιματικών συνθηκών. Επιπλέον οι επιπτώσεις της παραγωγής του στο σύστημα δημητριακής διατροφής της Χώρας ήταν μηδενικές λόγω διαθεσιμότητας γης, παράλληλα δε, ήταν η μόνη κτηνοτροφή που μπορούσε να καταναλωθεί από όλα τα είδη σταβλισμένων ζώων. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που η παραγωγή του σανού *(earbă)* συνιστούσε οικονομική πράξη ζωτικής σημασίας για τη λειτουργία της αγροτικής οικονομίας της Χώρας.

Ως προς τη μορφολογία τους οι λιβαδότοποι της Πίνδου δεν αποτελούν παρά τμήματα των υψιπέδων της οροσειράς. Η υποχρεωτική μετατροπή τους, μετά την απόληψη του χόρτου σε βοσκότοπους, αποτελεί ένδειξη ότι αρχικά υπήρξαν κτηνοτροφικές γαίες. Η απόσπασή τους από τους μη κτηνοτροφικούς πληθυσμούς, σίγουρα αποτέλεσε στοιχείο σύγκρουσης μεταξύ των κτηνοτροφικών ομάδων και των μόνιμων πληθυσμών, που διέμεναν τον χειμώνα στα ορεινά κέντρα. Κατά κάποιο τρόπο σηματοδοτεί την πορεία ανέλιξης των αρχικών μικρών ορεινών οικισμών σε αναπτυγμένα οικονομικά κέντρα. Όσο οι μόνιμοι γεωργικοί πληθυσμοί της οροσειράς κατοικούσαν στους μικρούς οικισμούς των *vale*, αρκούσαν οι μεταξύ των οικιών χώροι καθώς και οι όμοροι προς αυτούς *μεράδες*, για να εκθρέψουν το ζωικό κεφάλαιό τους αποτελούμενο κυρίως από ζώα κάλυψης διατροφικών αναγκών ή

εγκαταστήσει οι Οθωμανοί στην περιοχή, βάραινε τους μετσοβίτες, όπου γι' αυτόν το σκοπό διατηρούσαν και αποθήκη δημητριακών. Από άλλες επιστολές του ιδίου έτους ξέρουμε ότι επρόκειτο για 250 άτομα και ότι το καθημερινό σιτηρέσιό τους ήταν 500 λήτρες αλεύρι ημερησίως. Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.,* σ. 120.

γεωργικής χρήσης. Σ' αυτό βοηθούσε και το ηπιότερο κλίμα των ορεινών, που επέτρεπε την ελεύθερη βόσκηση για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, ακόμα και τις καλές μέρες του χειμώνα. Όταν όμως οι κάτοικοι της Πίνδου άρχισαν να εμπλέκονται στο μεγάλο χερσαίο εμπόριο και το ζωεμπόριο, απαιτήθηκε η εξασφάλιση μεγαλύτερων αποθεμάτων ζωοτροφής εφόσον έπρεπε να σταθμεύουν με τα καραβάνια τους για μεγάλα διαστήματα στις ορεινές τους πατρίδες.

Υπό αυτές τις συνθήκες, και για λόγους που αναπτύξαμε ήδη, η παραγωγή του ξηρού χόρτου μετατράπηκε σε υπόθεση ζωτικής σημασίας για τη στήριξη του οικονομικού μοντέλου της Πίνδου. Ειδικά, στη Χώρα Μετσόβου οι ανάγκες σε αποθηκευμένο σανό ήταν πολύ πιο αυξημένες, λόγω των υπηρεσιών που προσφέρονταν στους διερχόμενους. Σε συμβόλαια που αφορούν τα χάνια της περιοχής οι ιδιοκτήτες τους φροντίζουν συχνά να εφοδιάσουν τους εκμισθωτές τους και με κοπτολίβαδα, ώστε να εξασφαλίζουν το χόρτο που απαιτούνταν. Κάθε χάνι αποθήκευε σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους μεγάλες ποσότητες σανού, με το οποίο προμήθευε ακόμη και τους κατοίκους της Χώρας, αν τύχαινε να ξεμείνουν κατά τη διάρκεια του χειμώνα.

Η συνολική παραγωγή όχι μόνο εξασφάλιζε επάρκεια σε κάθε νοικοκυριό [385], αλλά προσέφερε και αποθέματα εμπορικής εκμετάλλευσης[386].Από την τοπική παραγωγή αντλούσε και η τουρκική στρατιωτική δύναμη, που στάθμευε στο Μέτσοβο μετά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.[387]. Από σχετική αναφορά του 1915 γνωρίζουμε ότι στην οροπεδική ζώνη της Χώρας διατηρούνταν τετρακόσιες ιδιοκτησίες[388]. Το μέγεθός τους κυμαίνονταν από μισό στρέμμα, που ήταν οι μικρότερες, μέχρι τα 5, 6 ή 7 στρέμματα οι μεγαλύτερες, αν και υπήρχαν μερικές που έφταναν ακόμη και τα 10 με 15 στρέμματα, σπάνια δε τα 20 με 30 [389]. Το ίδιο

[385] Μπορεί χωράφια και αμπέλια να μην διέθεταν όλοι οι κάτοικοι της Χώρας, όμως ήταν σπάνιο φαινόμενο να υπάρχει νοικοκυριό που δεν κατείχε κοπτολίβαδο. Ένα μεγάλο μέρος του προϊόντος προορίζονταν για χρήση του κάθε νοικοκυριού. Συχνά, οι ιδιοκτήτες που δεν εκμεταλλεύονταν οι ίδιοι τα λιβάδια, τα ενοικίαζαν σε τρίτους .

[386] Βλ. προσωπικό αρχείο Θ. Δασούλα. Εμπορική Επιστολογραφία Β. Ζορμπά.

[387] Βλ. Γ. Πλατάρης, *ό.π.,* σ. 190-191.

[388] Βλ. Α.Γ.Δ.Η., φ 10 , υπφ. Ι, 79.

[389] Από πληροφορίες που συγκέντρωσα μπορούμε να έχουμε μία κατά προσέγγιση εικόνα της παραγωγής σανού στο Μέτσοβο κατά την περίοδο 1920 – 1940, όπου ο πληθυσμός του οικισμού ήταν κατά μέσο όρο περίπου 2500 κάτοικοι. Γενικά, το κάθε νοικοκυριό αποθήκευε από 5 μέχρι και 100 φορτώματα σανού ανά έτος, ενώ υπήρχε και μία μειοψηφία που ξεπερνούσε αυτό το ποσό. Συγκεκριμένα, γύρω στα 100 σπίτια αποθήκευαν περίπου 20 φορτώματα σανού, 100 σπίτια 30 φορτώματα σανού, 200 σπίτια 50 φορτώματα σανού, άλλα 200 σπίτια 60 φορτώματα σανού και, τέλος, 200 σπίτια περίπου 70 φορτώματα σανού. Αυτό σημαίνει ότι στην ανωτέρω περίοδο γύρω στα

συνέβαινε και με τους υπόλοιπους μαχαλάδες της Χώρας. Πέραν της συμβολής των λιβαδότοπων στη διαμόρφωση του εδαφικού καθεστώτος των κοινοτήτων της Πίνδου, αυτοί επηρέασαν σημαντικά και το δομημένο περιβάλλον της οροσειράς. Η ανάγκη αποθήκευσης της χορτονομής σε μεγάλους και ειδικούς χώρους είχε σαν αποτέλεσμα να κατασκευαστούν εντός των οικισμών πολυάριθμες *pleamse.* Επρόκειτο για κτίσματα αποθήκευσης του χόρτου, τα οποία χρησιμοποιούνταν παράλληλα και ως στάβλοι. Η κλασική *pleamsă*[390] ήταν συνήθως ένα διώροφο κτίσμα. Το ισόγειό της ήταν κατασκευασμένο από πέτρα, για να προστατεύονται τα ζώα που σταβλίζονταν εκεί. Ο δεύτερος όροφος γινόταν συνήθως από ακατέργαστες σανίδες, προκειμένου να αερίζεται καλύτερα το κτίσμα. Εκεί αποθήκευαν τις μπάλες με τα χόρτα, τις οποίες εισήγαγαν μέσα από ειδικά θυρώματα. Αυτά συνδέονταν με το γύρω χώρο μέσω ξύλινων γεφυρωμάτων. Υπήρχαν και περιπτώσεις όπου ως *pleamse* χρησιμοποιούνταν και παλιά εγκαταλελειμμένα σπίτια. Σε πυκνοκατοικημένες συνοικίες, όπως αυτές του Μετσόβου, η έλλειψη χώρου για την κατασκευή *pleamse* είχε οδηγήσει στην ανάπτυξη μεγάλων υπογείων, τα οποία επέκτειναν στο γύρω χώρο, δίνοντας εξωτερικά την εικόνα προστιθέμενων, ως προς την κύρια οικοδομή, χώρων. Το τίμημα της αποθήκευσης του σανού στο υπόγειο του κάθε σπιτιού ήταν οι συχνές και καταστροφικές πυρκαγιές .

γ) Οι εμπορευματικές καλλιέργειες

Η βρίζα: Η βρίζα ήταν το μόνο δημητριακό του οποίου η παραγωγή, εκτός από την κάλυψη διατροφικών αναγκών, αποσκοπούσε και σε εμπορική εκμετάλλευση. Ως άλευρο, αποτελούσε απαραίτητο συμπλήρωμα στην κατασκευή ψωμιού από αραβόσιτο. Επειδή το καλαμποκίσιο ψωμί ήταν πολύ σκληρό, οι κάτοικοι της Χώρας

---

100 νοικοκυριά κατείχαν χορτολιβαδικές εκτάσεις μεγέθους 3 με 4 στρέμματα, 100 νοικοκυριά κατείχαν χορτολιβαδικές εκτάσεις μεγέθους 5 με 6 στρέμματα, 200 νοικοκυριά χορτολιβαδικές εκτάσεις μεγέθους 8 με 10 στρέμματα, 200 νοικοκυριά χορτολιβαδικές εκτάσεις μεγέθους 10 με 12 στρέμματα, και γύρω στα 200 νοικοκυριά χορτολιβαδικές εκτάσεις μεγέθους 11 με 14 στρέμματα. Ο κύριος όγκος αυτών των εκτάσεων βρίσκονταν στην οροπεδική ζώνη της Χώρας και συγκεκριμένα στις περιοχές : Politšoară, Făntănă Aratse, Politsă, Carabelă, Vale di Íiošańi atsea mare, Vale di Íiošańi atsea ńică , Nicorešî , Dervene , Pundzî, Yiδră , Šopotu, Poltotsi, Mutšîle,MuricĺLe, Fagu scriptu, Bogă, Mutšeară, Ĺiaru, Lungă, Džîmă, Împeritoare. Μικρότερες συγκεντρώσεις εντοπίζουμε στις περιοχές Scară, Yońeao καθώς και στις περιοχές Ristă,Tşumă al Tsimbiδi, Bură, Valea al Meguli, Cămpu Ńeadzitu, Tšuma cu fearică, Rudzelu, Sturžă, Vlahă, Putsu και Tšucă, που ήταν ζώνες των στανοτοπίων.

[390] Από το σλαβ., βουλγ. Plĕvĭnica ‘ αχυρώνας’. Βλ. T. Papahagi, *ό.π.*, σ. 864, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ. 431.

το αναμίγνυαν με σίκαλη, η οποία το καθιστούσε μαλακό[391]. Πέραν όμως της διατροφικής πτυχής, η παραγωγή της βρίζας σχετίζονταν και με την εκμετάλλευση των καλαμιών της. Κατά αρχήν, υπήρξε το βασικό υλικό για την κατασκευή κτηνοτροφικών καταυλισμών[392]. Κυρίως όμως αποτελούσε εμπορεύσιμο είδος. Τα καλάμια της βρίζας εξάγονταν εκτός Χώρας στους σαγματοποιούς των πόλεων, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν για το γέμισμα των σαμαριών.

Το κρασί (yinu)[393]: Πολύ μικρό μέρος των σταφυλιών που παράγονταν στη Χώρα προορίζονταν προς βρώση. Το μεγαλύτερο μέρος μεταποιούνταν σε κρασί. Σε διάφορες οικονομικές πράξεις, που καταχωρούνται σε παλιά κατάστιχα της περιοχής, συχνά παρατηρούμε ότι η αμοιβή των εργατών και των τεχνιτών συμπεριλάμβανε, εκτός του ανάλογου χρηματικού ποσού, και προσφορά ποσοτήτων οίνου. Από αυτό το στοιχείο αντιλαμβανόμαστε ότι το κρασί έχαιρε υψηλής εκτίμησης από τους κατοίκους της Χώρας, γι' αυτό και χρησιμοποιούνταν ως μέσο αμοιβής[394]. Αυτή η εκτίμηση σχετίζεται με τις καταναλωτικές συνήθειες των κατοίκων της Χώρας. Κατ' αρχήν, το κρασί καθώς και το τσίπουρο, το οποίο ήταν παράγωγό του, ήταν τα μοναδικά οινοπνευματώδη, που γνώριζαν οι κάτοικοι της. Τόσο στις κοινωνικές τους εκδηλώσεις, όσο και κατ' ιδίαν, καταναλώνονταν μόνο κρασί και δευτερευόντως τσίπουρο. Υπήρχαν, βέβαια, και κάποιες θρησκευτικού χαρακτήρα συνήθειες, που απαιτούσαν την παρουσία κρασιού για τελετουργικούς σκοπούς. Επίσης, το γεγονός ότι οι κάτοικοι της Χώρας ζούσαν σε βουνά, όπου το χειμώνα το ψύχος ήταν δριμύτατο και οι ημέρες απομόνωσης στα σπίτια τους ή στις ταβέρνες εξ' αιτίας του χιονιού ατέλειωτες, συνέβαλε στο να καταναλώνεται περισσότερος οίνος. Το αποτέλεσμα ήταν να μην υπάρχει νοικοκυριό που να μην έχει στο κελάρι του βαρέλια

---

[391] Σε 10 κιλά καλαμποκίσιο αλεύρι προσθέτανε δύο κιλά αλεύρι βρίζας, ώστε να καταστεί το ψωμί μαλακό. Επίσης, ψωμί κατασκευασμένο αποκλειστικά από βρίζα δεν τρώγονταν λόγω της λασπώδους υφής του.

[392] Δεν είναι τυχαίο που οι κτηνοτρόφοι της Χώρας αν και δεν υπήρξαν ποτέ γεωργοί ούτε γνώριζαν γεωργικές τεχνικές, προέβαιναν με τη βοήθεια των ζευγάδων της περιοχής στην παραγωγή βρίζας εντός των βοσκοτόπων.

[393] Από το λατ. vinum 'οίνος'. Βλ. Τ. Papahagi, *ό.π.*, σ. 524, Κ. Νικολαΐδης, *ό.π.,* σ.132.

[394] Όχι μόνο οι χειρονακτικές εργασίες, αλλά και οι υπηρεσίες συμπεριελάμβαναν στην αμοιβή τους το κρασί. Σε συμφωνητικό έγγραφο του 1765 μεταξύ της Χώρας και του διδασκάλου Τριαντάφυλλου Κύρκου Στάνου η ετήσια αμοιβή του καθορίζεται σε χρηματική προσφορά 150 ασλανιών, δύο φορτωμάτων κρασιού από το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου και από ένα φόρτωμα αλεύρι από την αγία Παρασκευή Προσηλίου. Η πληρωμή με αλεύρι ή γενικά με σιτηρά απαντάται μερικές φορές στα παλιά κατάστιχα της Χώρας, δεν έχει όμως τη μεγάλη συχνότητα με την οποία εμφανίζεται το κρασί. Ακόμη και εδώ παρατηρούμε ότι ο παραπάνω διδάσκαλος λαμβάνει διπλάσια ποσότητα κρασιού σε σύγκριση με το αλεύρι. Τα δύο φορτώματα ισοδυναμούν με 205 κιλά κρασιού ήτοι με καθημερινή κατανάλωση 560 γραμμαρίων κρασιού. Βλ Γ. Πλατάρης, *ό.π.,* σ. 23.

γεμάτα κρασί, ανεξάρτητα αν το προμηθεύονταν από την αγορά ή το έφτιαχνε από τα δικά του αμπέλια [395]. Η θέση που κατείχε το κρασί στη διατροφική και εθιμική κουλτούρα των ντόπιων δεν ήταν, ωστόσο, ο μοναδικός λόγος, που ανέβαζε τα ποσοστά κατανάλωσης του οίνου. Σημαντικό ρόλο έπαιζαν και τα πολλά χάνια της περιοχής. Το γεγονός ότι στα κελάρια των κεντρικών και περιφερειακών χανιών της Χώρας υπήρχαν υπερμεγέθη βαρέλια, σημαίνει ότι εκεί καταναλώνονταν μεγάλες ποσότητες κρασιού ή τσίπουρου από τους ταξιδιώτες και τους ντόπιους, που σύχναζαν σε αυτά. Όλοι οι παραπάνω λόγοι συνετέλεσαν ώστε η παραγωγή του οίνου να ξεφύγει από το επίπεδο της αυτοκατανάλωσης και να αποτελέσει ένα από τα ελάχιστα αγροτικά προϊόντα της Χώρας, που κατέστη αντικείμενο οικονομικής εκμετάλλευσης. Σημαντικό ρόλο σε αυτό έπαιξε και το γεγονός ότι το κρασί δεν κάλυπτε άμεσες διατροφικές ανάγκες, επομένως υπήρχαν περιθώρια εμπορικής του εκμετάλλευσης από τους παραγωγούς του. Είναι δύσκολο να προσεγγίσουμε την παραγόμενη ποσότητα κρασιού στο σύνολο της Χώρας, λόγω έλλειψης στοιχείων. Υπάρχει μία μαρτυρία που αναφέρει ότι το 1732 η μέση απόδοση των αμπελιών του Μετσόβου και των γειτονικών χωριών ήταν γύρω στα 300.000 οκάδες κρασί ήτοι 384.000 χιλιάδες κιλά ανά έτος [396]. Αν ισχύει η μαρτυρία του Λαμπρίδη ότι το 1735 η Χώρα, εκτός της Μηλιάς που δεν διέθετε αμπέλια, κατοικούνταν από 428 οικογένειες [397] τότε έχουμε μία παραγωγή 1000 περίπου κιλών ανά οικογένεια Η ποσότητα είναι πολύ μεγάλη για να καταναλωθεί μόνο από τα νοικοκυριά.. Αλλά και στα τέλη του 18ου αιώνα, όπου ο πληθυσμός της Χώρας είχε υπερτριπλασιαστεί, ένα μεγάλο μέρος της παραγόμενης ποσότητας προορίζονταν για την αγορά. Αυτό ωφείλονταν στην ιδιοκτησιακή διάρθρωση της αμπελοκαλλιέργειας, η οποία απαρτίζονταν κυρίως από εμπορικού τύπου εκμεταλλεύσεις. Για να γίνει αντιληπτό τι σήμαινε επένδυση στην αμπελουργία εκείνη την εποχή, καταχωρούμε ενδεικτικά ορισμένες οικονομικές πράξεις, που ερανίστηκαν από διάφορες πηγές της Χώρας.

[395] Ενδεικτικό αυτής της νοοτροπίας αποτελεί το γεγονός ότι μετά το 1950, που η φυλλοξήρα κατάστρεψε την αμπελουργία του Μετσόβου, οι κάτοικοί του συνέχιζαν έως και τα τέλη του 20ου αιώνα να προμηθεύονται τόνους σταφύλια, προς οινοποίηση, από άλλες περιοχές της Ελλάδας. Αν και μπορούσαν να προμηθευτούν πλέον έτοιμο κρασί από την αγορά αυτοί ικανοποιούνταν μόνο αν το οινοποιούσαν οι ίδιοι και είχαν τα κελάρια γεμάτα με το δικό τους κρασί.

[396] Βλ. Ε. Αβέρωφ Τοσίτσα, «*Με λογισμό και μ' όνειρο*», Ι.Ε.Α.Τ, [χ.τ.] 1991 σ. 16-17. Εδώ, γίνεται αναφορά σε κατάστιχο του 1732 όπου έχουμε καταγραφή των αμπελώνων .

[397] Βλ. Ι.Λαμπρίδης , *ό.π.,* σ. 15, σημ. 1.

Μεταξύ των οικονομικών απεικονίσεων που εντοπίζουμε στο κατάστιχο της οικογένειας Βενέτη υπάρχει και η εξής καταχώρηση. [398]

1712 νοεμβρίου 8		
λογαριασμός δια το αμπέλι ήτι έξοδα ρόγα κ'		
σίδερο ης το μερτηκο μου άςπρα		*950*
1713 δεκεμβρίου 23		
έτερα δια το αμπέλι ρογα κ' έξοδα ης τα κλί		
ματα ης το μερτηκό μου		*800*
		1750
1714 οκτομβρίου 8 ετερα έδοσα ρογα		
του κύργου κοστάκι	*350*	
γεννημα ταγάρια 3,5	*175*	
κρασί κανάτες 15	*120*	
τηρί κ΄ μαγερέμτα	*050*	
	699	
κ' *καθάρισμα δια τα λιθά*		
ρια κ' διά σίδερο	*150*	
	875	*875*
του αυτουνού καιρού ης το δικό μου το		
αμπέλι οπού το εχο χώρια μου έξοδα		*1700*
		4295
κ' ης το σπήτι τα έξοδα από το αμπέλι		
κλήματα κ΄ έξοδα - άςπρα - - -		*800*
		5095
έτερα εδούλευσα με χαρζι με ρογα του		
μουρμουρα κ' αποστόλι - - -		*1000*
		6095

[398] Βλ. Κατάστιχο οικογένειας Βενέτη, σ. 29.

1712 νοεμβρίου 8

ομοίως κ΄του γιάνη βαγακασίλη πρωτον ας . *950*

1713 δεκεμβρίου 23 έτερα χαρζι

του καβανόζι κ΄κλίματα κ΄σίδερο κ΄έξοδα *600*

έτερα του χρονια του κοστάκι άςπρα -- *1750*

845

2.595

Ο συντάκτης του ανώτερω λογαριασμού αποτελεί μέλος μίας *« συντροφίας* », όπως ο ίδιος αποκαλεί τον συνεταιρισμό που διατηρεί μαζί άλλα πρόσωπα. Η κύρια δραστηριότητα τους ήταν η διαχείριση ενός « τσελιγκάτου», το ζωεμπόριο μεγάλων ζώων και η διακίνηση κάποιων άλλων προϊόντων, κυρίως υφαντουργικών. Το πρώτο στοιχείο που προκύπτει από την παραπάνω καταχώρηση είναι ότι ακόμα και οι εμπλεκόμενοι με την κτηνοτροφία συμμετείχαν σε ένα τομέα της αγροτικής παραγωγής, κάτι εντελώς άγνωστο για πολλούς κτηνοτροφικούς οικισμούς της Πίνδου. Το δεύτερο στοιχείο είναι ότι αυτές οι *«συντροφίες* » κατείχαν τα αμπέλια συνεταιρικά κατά τον τύπο των κτηνοτροφικών τους επιχειρήσεων. Πρέπει να έχουμε υπόψη ότι βρισκόμαστε σε μία εποχή που ο πληθυσμός της Χώρας διαπνέεται από ένα έντονο μεταπρατικό πνεύμα, κάτι που τον οδηγεί σε διεύρυνση των δραστηριοτήτων του και σε άλλους οικονομικούς τομείς. Έτσι, τα παραδοσιακά κτηνοτροφικά « τσελιγκάτα » μετατρέπονται σε τμήματα ευρύτερων μεταπρατικών επιχειρήσεων, οι οποίες επενδύουν ακόμα και σε τομείς της γεωργικής παραγωγής, που θεωρούνται κερδοφόροι. Μέσα από αυτό το πνεύμα μπορεί να εξηγηθεί και η κατοχή από την παραπάνω *συντροφία* συνεταιριστικού αμπελιού.

Μία άλλη ενδεικτική περίπτωση επενδύσεων στην αμπελουργία αντλούμε από το κατάστιχο του μοναστηριού της *Κόκκινης Πέτρας*. Στον παρακάτω πίνακα διαφαίνονται κάποια ποσά, που κατά καιρούς ξόδεψε το μοναστήρι, για τη δημιουργία και διατήρηση των αμπελιών του[399].

[399] Βλ. Κ.Ι.Μ.Ζ.Π, Φ .19β, 22α , 24α.

Δαπάνες για την δημιουργία και συντήρηση αμπελώνα κατά το διάστημα 1762 - 1766		
Έτος	**Είδος εργασίας**	**Ποσό**
1762	*του κίρτζαβου διά το αμπέλι οπού το έκαμε κήλισμα στρέμματα : 2* *του παπα-ιωάννου παπανικόλα κλήματα διά το αμπέλι : 1000 :*	ας. 3335 ας. 120
1765	*8 αργατικά του αποστόλη ιατρού οπού εκλάδεψε το αμπέλι*	ας. 160
1766	*εις αργατικά διά τα λαγούμια οπού έβλαλα στο αμπέλι* *εις τρεις ημέρας διά το κλάδευμα*	ας. 360 ας. 63
ΣΥΝΟΛΟ		ας. 3878

Η διάθεση χρηματικών ποσών για τη δημιουργία αμπελιών μας δείχνει ότι η αμπελουργία ήταν δομικό στοιχείο της αγροτικής παραγωγής της περιοχής. Ωστόσο, τίθεται το ερώτημα γιατί ένα μικρό μοναστήρι, το οποίο, λόγω της θέση του, δέχονταν ελάχιστες δωρεές και στήριζε την επιβίωσή του εξ' ολοκλήρου στην παραγωγή γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων, δαπάνησε αυτά τα σημαντικά για αυτό ποσά στην αμπελουργία, ενώ θα μπορούσε να τα κρατήσει για την εξυπηρέτηση άλλων αναγκών. Σύμφωνα με άλλες καταγραφές του κατάστιχου στο ίδιο χρονικό διάστημα 1762-1767 η μονή διέθεσε 234 περίπου οκάδες κρασί ως αμοιβή των μαστόρων και εργατών, που απασχόλησε , 57 οκάδες κρασί σε ορισμένες πανηγύρεις που τέλεσε και 3 οκάδες ρακί σε διάφορες χρήσεις. Παράλληλα, αγόρασε από την αγορά του Μετσόβου 112 οκάδες κρασί και 4 οκάδες ρακί. Συνολικά διέθεσε μέσα σε μία πενταετία περίπου 400 οκάδες δικό της ή αγορασμένο κρασί και 7 οκάδες ρακί, για αμοιβές και πανηγύρεις. Όσο στην περιοχή εφαρμόζονταν οι παλιές αμπελοκομικές μέθοδοι, η απόδοση ενός στρέμματος άγγιζε τις 500 με 700 οκάδες σταφύλια, τα οποία, μετά την οινοποίησή τους, παρήγαγαν ποσότητα κρασιού ισοδύναμη με το 50 % της παραγόμενης ποσότητας σταφυλιού. Αυτό σημαίνει ότι το παραπάνω μοναστήρι αν έβγαζε από τα δύο στρέμματα, που κατείχε, το κατώτερο

1000 οκάδες σταφύλια παρήγαγε κρασί 500 οκάδων ανά έτος. Αυτή η ποσότητα είναι πολύ μεγαλύτερη από τους 400 οκάδες που διέθεσε μέσα σε μία πενταετία, ωστόσο δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι ο αμπελώνας του μοναστηριού ήταν ακόμα στη φάση της δημιουργίας του και οι ποσότητες που έδιδε ήταν κατά πολύ μικρότερες από αυτές που δίνει όταν αναπτύσσεται πλήρως. Εκείνο που έχει σημασία για τη μελέτη μας είναι ότι ένας βασικός λόγος δημιουργίας του αμπελιού είναι για να χρησιμοποιηθεί η παραγωγή του ως μέσον αμοιβής των υπηρεσιών που προσέφεραν στο μοναστήρι διάφοροι εργάτες, βοσκοί και άλλα πρόσωπα.

Τα παραπάνω ποσά αναφέρονται σε μία πολύ μικρή περίοδο στα μέσα του 18ου αιώνα, κάτι που δεν βοηθάει να έχουμε μία ολοκληρωμένη εικόνα για την πορεία της συγκεκριμένης αγροτικής επένδυσης. Μετά το 1767 και έως τις αρχές του 19ου αιώνα δεν υπάρχουν σημειώσεις στο κατάστιχο του μοναστηριού, κάτι που μπορεί να αποδοθεί ίσως σε πιθανή παρακμή της μονής αν και δεν συνηγορεί υπέρ αυτού η γενική εικόνα ακμής, που παρουσίαζε η περιοχή της Χώρας την αντίστοιχη περίοδο. Από το 1807 ξεκινάει μία δεύτερη περίοδος οικονομικών καταγραφών, που δείχνει μία προσπάθεια ανασυγκρότησης της μονής, η οποία σταματάει το 1829. Οι αμπελουργικές δαπάνες αυτής της περιόδου δίδονται στον παρακάτω πίνακα[400] .

Δαπάνες για την δημιουργία και συντήρηση αμπελώνα κατά το διάστημα 1809 – 1823		
Έτος	Είδος εργασίας	Ποσό
1809	*αργατικά ις το αμπέλι κλα (δευτικά)* *αργατικά ις σκάψιμο* *αργατικά ι <ς> βλαστολόγη* *ις τον ντριγο*	γρ. 25 γρ. 45 γρ. 20 γρ. 5
1819	*στο ανπέλι μηροκάμτα* *βλαστολόγι κε σκάλο*	γρ.110 γρ. 80
1820	*κλάδο στο ανπέλι κε καλίμ< ...>*	γρ. 95
1821	*κλάδο* *σκάψιμο* *δευτέρισμα*	γρ. 25 γρ 80 γρ 35

[400] Βλ. Κ.Ι.Μ.Ζ.Π, Φ34α, 35β, 39α, 39β, 40β, 41α.

1823	*του δαργάτυ στο ανπέλει*	γρ. 4:30
1824	*5 μεροκάμτα στ΄ απελι* *4 μεροκάμτα στ΄ απελι* *4 μεροκάμτα στον τριγο*	γρ. 4 γρ. 2 γρ. 2
1827	*αργατικά εις το αμπέλη* *έτη εις το αμπέλη* *έτη αργατικά εις το αμπέλη και χοράφη*	γρ. 9 γρ. 6 γρ. 11
1828	*εις το αμπελιον ....* *ης το απέλη*	γρ. 19 γρ. 15

Η ανωτέρω επένδυση του μοναστηριού της *Κόκκινης Πέτρας* ήταν για τα δεδομένα της Χώρας από τις πιο μικρές. Σχεδόν όλα τα νοικοκυριά που διατηρούσαν αμπέλια κατείχαν από δύο μέχρι και πέντε στρέμματα αμπελιού, το οποίο εν μέρει κατανάλωναν και εν μέρει διέθεταν στην αγορά. Υπήρχαν, όμως, και πολύ μεγαλύτερες ιδιοκτησίες, οι οποίες αποσκοπούσαν καθαρά σε εμπορική εκμετάλλευση της παραγωγής. Όπως ήδη γνωρίζουμε, ο Νίτζος Στάμου μέλος της άρχουσας κοινωνίαςς, του οποίου οι δραστηριότητες ήταν κατά κύριο λόγο εμπορικές, διέθεσε το 1784 το ποσό των 62.894 άσπρων (δηλαδή 524 γρόσια) για την αγορά 11.500 κλημάτων[401]. Γνωρίζοντας ότι οι αμπελουργοί της Χώρας φύτευαν περίπου 600 με 700 κλήματα ανά στρέμμα μπορούμε να υπολογίσουμε την έκταση αυτού του αμπελώνα, το λιγότερο στα 16 στρέμματα.. Με τους συντηρητικότερους υπολογισμούς ο Ν. Στάνου παρήγαγε ετησίως άνω των 5 με 6 τόνους κρασί. Πρόκειται, ασφαλώς, για μία καθαρά κερδοσκοπική επένδυση, η οποία καταδεικνύει το γεγονός ότι η αμπελουργική παραγωγή της Χώρας είχε αποκτήσει εμπορευματικό χαρακτήρα. Στους μεγάλους παραγωγούς κρασιού ανήκε και η μονή του Αγίου Νικολάου. Αυτό πιστοποιείται από τη διάσωση στα κελάριά της μίας *cărută* χωρητικότητας 12.000 οκάδων ήτοι, σχεδόν 15 τόνων.

Η παραγωγή, διακίνηση και κατανάλωση κρασιού και τσίπουρου εντός των ορίων της Χώρας ήταν μία σημαντική υπόθεση, όπως διαφαίνεται από δύο διασωθέντα έγγραφα. Το πρώτο συνταχθέν το 1775 αναφέρει ότι « *Με το παρόν Γράμμα φανερώνουν κ΄ ομολογούν οι υποκάτοθεν βεβαιωμένοι η Χώρα μετζόβου κ΄ οι*

[401] Βλ. Β΄ Μέρος, Κεφ. Ε΄ σ. 293.

προεστοί μικροί τε κ΄ μεγάλοι πουλούμεν την ρακή με τα 2 : εργαστήρια λέγω της; αγίας παρασκευής κ΄ αγίου δημητρίου να έχη να πουλήση την ρακή την λαδίσια προς ας : 12 : και την σκέτα προς άσπρα : 6 : να μην λείψη η σκέτη η ρακή από τα εγαστήρια κ΄την πουλούμε διά χρόνους δύο : 2 : από ερχομένου μαΐου : 22 : ακόμη όποιος εδικός μας έχη εδικήν του ρακήν να έχει άδειαν να την πουλήση, ει δε ξένος δεν έχει άδειαν να πουλήση ούτε με το φόρτομα ούτε με την κανάταν. κ΄την πουλούμεν του διμίτρη χριστόδουλου δια χιλιάδες τριάντα εννέα κ΄διακόσια, να έχη να μετρήση τα άσπρα επί χείρας α^{η} ερχομένου Φευρουαρίου ακόμη του δίδομεν διωρία ημέρες τρεις όποιος από τους μπακάληδες η κανένας ρέκτης κ΄θέλει να πάρη μυράδι να έχη να δώση το ανάλογόν του ει δε περνούν η τρεις ημέρες δεν έχει κανείς να γυρεύση μόνον αυτός να πουλήση καλήν ρακή ως άνωθεν είπαμε, ει δε κ΄θέλει ευγή κανένας ρέκτης να κλαυθή δια την ρακήν ή διά ξίκη να έχει ο Γέροντας να τους παιδεύση ομού με τον μπουλούκμπαση κ΄να τους πάρη τζερεμέν ασουλ. : 10 : αν δεν σταθή ως άνωθεν . ακόμη να πιάση κανέναν οπού να πουλήση ρακήν να του πάρη ασουλ : 10 : κ΄ ούτος έγινε το παρόν κ΄εδόθη εις χείρας του άνωθεν κ΄εστω εις ένδειξιν κ΄ασφάλειαν : Ακολουθούν οι υπογράφοντες προεστοί εκ των οποίων ο ένας φέρει τον τίτλο « επίτροπος των κρασιών της Χώρας ».

Στο ίδιο πνεύμα κινείται και το δεύτερο έγγραφο, το οποίο συντάχθηκε δύο χρόνια αργότερα και αναφέρει τα εξής : « *διά του παρόντος φανερόνουσιν οι υπογραφόμενοι, ότι υποσχέθησαν ενώπιον της χώρας μετζόβου να πουλήσουν ρακήν την λαδίσιαν προς ας 18 : την λίτραν, κ΄την σκέταν προς ας 9 : την λίτραν έως του αγίου δημητρίου, κ΄το κρασί προς ας 9: την οκάν έως εις το καινούργιον κ΄μετά τον άγιον δημήτριον κ΄δια καινούργιον κρασί να ζητήσουν νάρκι , κ΄ χωρίς το νάρκι να μην έχουν άδειαν να ψωνήσουν κρασί, ομοίως διά την ρακήν, κ΄υπόσχονται οι κάτωθεν βεβαιωμένοι να πληρώσουν πεσίνι τα άσπρα χιλιάδες είκοσι επτά διά χρόνους δύο, κ΄ ει μεν δε σταθούν εις το άνωθεν νάρκι να παιδεύεται εκείνος με γρόσια δέκα ντζερεμέν, κ΄με δεκανίκια εκατόν, κ΄ όποιον πάλιν ήθελον πιάση οι μπακάληδες οπού να πουλήση κρασί ή ρακή αγορασμένον να πάρουν ντζερεμέν γρόσια δέκα, κ΄δεκανίκια εκατόν, κ΄να πληρώσπυν οι υπογραφόμενοι την άνωθεν σούμα εξ ίσου, όθεν εις την περί τούτου δήλωσιν έγινε το παρόν κ΄ δέδοται τω επιτρόπω της αγίας παρασκευής εις ένδειξιν : ~*

~ : 1777 : μαΐου 22 : μετζοβον 10 : ~

τα οποία δέκα γρόσια να έιναι της Χώρας , κ΄όχι των μπακάληδων : ~ κ΄ει μεν ήθελε κανένας από την σήμερον έως εις τους δύο χρόνους να πάρη κρασί ή ρακή να μην έχη άδειαν : ~»

Ακολουθούν οι υπογραφές δέκα «μπακάληδων».

Για να κατανοήσουμε το περιεχόμενο αυτών των εγγράφων, θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι στον Οθωμανικό κόσμο η αγορά υπόκεινταν σε μία σειρά από περιοριστικές λειτουργίες και ελέγχους, οι οποίες απέρρεαν τόσο από το συντεχνιακό πνεύμα που διείπε τους φορείς της αγοράς, όσο και από τις παρεμβατικές ενέργειες άλλων θεσμικών δυνάμεων, όπως το κράτος και οι κοινότητες. Έτσι, και οι αρχές της Χώρας μέσω επισήμων συμφωνητικών, που συνάπτουν με τους πωλητές, όχι μόνο επιβάλλουν διατίμηση στις τιμές και αυστηρές τιμωρίες στους παραβάτες, αλλά και έχουν θεσμοθετήσει μηχανισμούς με ελεγκτικό ρόλο, όπως ο « *επίτροπος των κρασιών της Χώρας*». Στην πραγματικότητα πίσω από την προσπάθεια να ελεγχθεί η κερδοσκοπία και η ανεξέλεγκτη διακίνηση του κρασιού υποκρύπτεται η τάση της αρχοντικής κοινωνίας της Χώρας να χειραγωγήσει έναν κερδοφόρο κλάδο της τοπικής οικονομίας. Εκμεταλλευόμενη το συντεχνιακό πνεύμα που διείπε τις εμπορευματικές σχέσεις στον Οθωμανικό χώρο έθεσε το εμπόριο του κρασιού υπό μονοπωλιακές συνθήκες, ώστε να το εκμεταλλευτεί προς δικό της όφελος[402].

Αν κρίνουμε από την ιδιοκτησιακή διάρθρωση των αμπελιών του Μετσόβου στις αρχές του 20ου αιώνα προκύπτει μία συγκέντρωσή τους στα χέρια ολίγων ιδιοκτητών. Τα μεγαλύτερα κτήματα κατείχαν οι απόγονοι της παλιών αρχόντων της Χώρας και οι επαγγελματίες, που διατηρούσαν ταβέρνες ή χάνια.[403]. Ακόμη όμως και οι μικρότερες ιδιοκτησίες των 4 ή 5 στρεμμάτων εξασφάλιζαν στους αμπελουργούς αποθέματα, για εμπορική εκμετάλλευση του κρασιού, το οποίο πωλούσαν οι ίδιοι χωρίς τη μεσολάβηση εμπόρων.

Τέλος, η μεγάλη παραγωγή κρασιού υπήρξε μία από τις βασικές αιτίες ανάπτυξης της βιοτεχνίας κατασκευής βαρελιών, η οποία κατέστησε την περιοχή έως σήμερα ένα από τα σημαντικότερα κέντρα παραγωγής αυτού του προϊόντος.

---

[402] Βλ. Β΄ Μέρος, Κεφ. Ε΄ σ. 354-358.

[403] Στην κοιλάδα του Bueanu υπάρχει η τοποθεσία yiήĺi al floca (τα αμπέλια του φλόκα). Από την ονομασία καταλαβαίνουμε ότι ανήκαν στην αρχοντική οικογένεια Φλόκα, η οποία, όπως είδαμε σε προγενέστερο κεφάλαιο, κατείχε αγροτικές εκτάσεις σε όλη την έκταση της Χώρας. Το μέγεθος αυτού του αμπελώνα ήταν 100 στρέμματα .

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σύμφωνα με όσα αναπτύχθηκαν στην παρούσα μελέτη καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι οι οικισμοί της περιοχής του Μετσόβου και γενικά της Πίνδου ανάλογα τη γεωγραφική τους θέση, την ιστορική τους πορεία και τους πόρους που διέθεταν ανέπτυσσαν ένα ευρύ φάσμα αγροτικών δραστηριοτήτων. Αν εξαιρέσουμε τους απόλυτα κτηνοτροφικούς οικισμούς, οι οποίοι εγκαταλείπονταν το χειμώνα από τους κατοίκους τους, οι υπόλοιποι διατηρούσαν πάντα μία γεωργική βάση. Το γεγονός δε ότι η γεωργική παραγωγή δεν ήταν πλεονασματική, δεν την καθιστά μία περιθωριακή οικονομική δομή. Απλώς, η οικονομική και δημογραφική άνοδος που βιώνει η οροσειρά, κυρίως μετά τον 18^{ο} αιώνα διαφοροποιεί την σχέση των οικισμών με την γεωργική οικονομία. Μερικοί εξ' αυτών διατηρούν στο ακέραιο τη γεωργική τους βάση, σε ορισμένους περιορίζεται σε τμήματα των πληθυσμών, ενώ υπήρξαν και οικισμοί που την ανέτρεψαν εντελώς μεταστρεφόμενοι αποκλειστικά στον κτηνοτροφικό κλάδο. Επίσης, και σε επίπεδο κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων η γεωργική παραγωγή διαφοροποιείται ανάλογα με τους οικονομικούς σκοπούς που εξυπηρετούσε. Έτσι, στον ίδιο οικισμό εντοπίζουμε απόλυτα γεωργικά νοικοκυριά, νοικοκυριά όπου η γεωργία αποτελεί μία συμπληρωματική, ωστόσο απαραίτητη για τη μόνιμη διαμονή τους στα ορεινά δραστηριότητα, αλλά και νοικοκυριά που την εκμεταλλεύονται εμπορικά. Αυτή η σχέση δημιουργεί αυτόματα και ορισμένους συνειρμούς σχετικά με το αν η κοινωνία της περιοχής Μετσόβου της οθωμανικής περιόδου μπορεί να χαρακτηριστεί ως μία απόλυτα ''αγροτική κοινωνία''. Συνήθως, αγροτικούς χαρακτηρίζουμε τους πολιτισμούς που προηγήθηκαν ή που δεν έχουν ολοκληρώσει την ένταξή τους στη βιομηχανική περίοδο. Βασικό τους γνώρισμα η απασχόληση ενός μεγάλου ποσοστού του πληθυσμού σε αγροτικές ασχολίες, με σκοπό την παραγωγή τροφίμων και ινών. Ουσιαστικά, αναφερόμαστε σε έναν κόσμο που κατοικεί, κυρίως, στην ύπαιθρο και παράγει τρόφιμα, ίνες και πρώτες ύλες τις οποίες καταναλώνει άμεσα. Οι δραστηριότητές του αυτές απαιτούν μία σχετικά υψηλή αναλογία γης, σε αντιδιαστολή με τις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες, που χαρακτηρίζονται από τη συγκέντρωση του πληθυσμού στα αστικά κέντρα με δραστηριότητες, που αποσκοπούν στην επεξεργασία των τροφίμων, των ινών, των ορυκτών και των πρώτων υλών καθώς και τη διανομή τους στους καταναλωτές. Αν

και οι παραπάνω επισημάνσεις παρέχουν ένα γενικό πλαίσιο του χαρακτήρα των αγροτικών κοινωνιών του παρελθόντος δεν μπορούν καλύψουν το σύνολο των κοινωνικοοικονομικών εκφάνσεων του κάθε συγκεκριμένου πολιτισμού της προβιομηχανικής περιόδου. Σαφώς, υπήρχαν νοικοκυριά της Χώρας Μετσόβου που παρήγαγαν για να καταναλώνουν άμεσα, παράλληλα όμως υπήρχαν νοικοκυριά που εμπορευόταν τμήμα του παραγόμενου προϊόντος ή το επεξεργαζόταν βιοτεχνικά. Μπορεί, για παράδειγμα, οι καλλιέργειες σε ένα μεγάλο βαθμό να προορίζονταν για αυτοκατανάλωση, δεν συνέβαινε όμως το ίδιο με την κτηνοτροφική παραγωγή. Αυτή εν μέρει μόνο κάλυπτε άμεσες διατροφικές ανάγκες των παραγωγών. Το μεγαλύτερο μέρος τροφοδοτούσε με πρώτες ύλες την τυροκομική και υφαντουργική βιοτεχνία λειτουργώντας ως τμήμα μίας καθετοποιημένης παραγωγικής διαδικασίας, που εξυπηρετούσε το τοπικό και υπερτοπικό εμπορικό δίκτυο της Χώρας καθώς και το ζωεμπόριο. Ωστόσο, αυτό το εμπόριο αποτέλεσε αφετηρία ανέλιξης τμήματος των κατοίκων της Χώρας σε αστούς. Ακόμα και ένα τμήμα της γεωργικής παραγωγής εντάσσεται άμεσα ή έμμεσα στην εμπορική διαδικασία. Για παράδειγμα, η αμπελουργία είχε σε μεγάλο βαθμό εμπορικό προσανατολισμό, ενώ η παραγωγή δημητριακών για ζωοτροφές εξυπηρετούσε το μεταφορικό κύκλωμα της χώρας, που αποτελούσε βασική τεχνική υποδομή της εμπορικής διαδικασίας.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω αντιλαμβανόμαστε ότι, όσον αφορά την περιοχή της Χώρας, η έννοια « αγροτικός κόσμος » δεν ήταν μονοδιάστατη, αλλά εμπεριείχε πολλές επιμέρους πτυχές. Για παράδειγμα, ενώ οι κάτοικοι των «μαχαλάδων» της Χώρας στήριζαν την επιβίωσή τους κύρια στη γεωργία και τη ζωοτροφία, οπότε μπορούμε με μεγάλη ευκολία να τους χαρακτηρίσουμε αγρότες, δεν συνέβαινε το ίδιο με μεγάλο τμήμα των νοικοκυριών του Μετσόβου. Αυτά μπορεί να καλλιεργούσαν τα χωράφια μόνα τους ή να εξέτρεφαν έναν αριθμό ζώων με σκοπό την κάλυψη των άμεσων διατροφικών τους αναγκών, όμως η κύρια απασχόλησή τους ήταν κάποιο βιοτεχνικό, μεταφορικό ή μεταπρατικό επάγγελμα. Έτσι, αν και τα τεχνικά συστήματα και η τεχνολογία της περιοχής μας παραπέμπουν σαφέστατα σε έναν προβιομηχανικό πολιτισμό αυτός δεν παράγει αποκλειστικά για αυτοκατανάλωση, αλλά συμμετέχει και στο εμπορικό κύκλωμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας από το οποίο προσκομίζει εισοδήματα, που, ως ένα βαθμό, επενδύει στην αγροτική παραγωγή του τόπου του. Πιθανόν, αν δεν υπήρχαν δυσκολίες κάλυψης των αναγκών του σε γεωργικά προϊόντα από άλλες περιοχές, να είχε

εγκαταλείψει το τμήμα της γεωργικής παραγωγής που αποσκοπούσε στην αυτοκατανάλωση πολύ πιο νωρίς, εφόσον είχε αναπτύξει οικονομικές υποδομές ικανές να του επιτρέψουν την επιβίωσή του χωρίς την τοπική γεωργία. Αυτό άλλωστε φάνηκε από τις εξελίξεις που επήλθαν στο δεύτερο μισό του 20ου αιώνα όταν η κατασκευή των δρόμων και η εξέλιξη της μεταφορικής τεχνολογίας επέφερε εγκατάλειψη κάθε μορφής αυτοκατανάλωσης και διατήρηση μόνο εκείνων των μορφών της αγροτικής παραγωγής, που το προϊόν τους αποσκοπούσε στη ζωοτροφία ή αποτελούσε αντικείμενο εμπορικής συναλλαγής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΠΗΓΕΣ

Α΄ΠΗΓΕΣ

Ι. ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ

α) Αρχείο Δήμου Μετσόβου

« Εκθεσις περί προσωρινής διαχειρίσεως του Κοινοτικού δάσους Μετσόβου δια την δεκαετίαν 1936/1937 έως 1945/1946 ».
«Συν –Υποσχετικόν » κτηνοτρόφων του 1907
Κατάστιχο οικογένειας Βενέτη των ετών 1705-1890

β) Αρχείο Γενικής Διοίκησης Ηπείρου

Φάκ. 26.
Υπφ. Ι: 180, έγγραφο, αρ. πρωτοκ. 15602
Υπφ. Ι: ΙΙΙ, 30-45, έγγραφα με αριθμό πρωτοκ. 11828 και 17305.
Φ 308,
Υπφ. IV: 1928Β/5Μ Μετσόβου, αρ. πρωτ. 17856, Πράξις 99.

γ) Αρχείο Ιερού Ναού Αγίας Παρασκευής Μετσόβου

Κτηματολόγιο Αγίας Παρασκευής του 1939
Κατάστιχο Ιεράς Μονής Ζωοδόχου Πηγής (Κόκινου Λιθαρίου) ετών 1700-1865

δ) Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Δημητρίου Μετσόβου

Κατάστιχο ναού των ετών 1738-1872

ε) Αρχείο Κοινότητας Ανηλίου

Ιερονομικό έγγραφο του 1674
Αποφάσεις οθωμανικών και ελληνικών δικαστηρίων σχετικά με το νομικό καθεστώς των κοινοτικών εκτάσεων και δασών του Ανηλίου (1905-1930).

στ) Αρχείο Μητροπόλεως Ιωαννίνων

Αρχείο Ιεράς Μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου Βοτσάς και μετοχίων αυτής
Κώδικας Μοναστικών Γαιών
Κτηματολόγιο ναών Ανθοχωρίου(Δερβεντίστας) του 1865
Κτηματολόγιο Ιεράς Μονής Ζωοδόχου Πηγής (Κόκινου Λιθαρίου) του1865

ζ) Αρχείο πρωτοδικείου Ιωαννίνων

Γενικά όρια του χωρίου Δερβεντίστας του τμήματος Μαλακασίου Ιωαννίνων (1888)

η) Βιβλιοθήκη του Τομέα Ιστορίας Νεοτέρων Χρόνων

Φορολογικοί κατάλογοι 1913 περιοχής Ιωαννίνων

θ) Γεωργικός συνεταιρισμός Μετσόβου

Δελτία αποζημίωσης γεωργικών δραστηριοτήτων

ι) Δασική υπηρεσία Μετσόβου

Εδαφολογικοί πίνακες και διαγράμματα
«Ταξινόμηση , χαρτογράφηση και αξιολόγηση των γαιών δασαρχείου Μετσόβου»

κ) Διεύθυνση Γεωργίας Νομαρχίας Ιωαννίνων
Φάκ. Ιμλιακίων.
Στατιστική, αρ. 34 και 64.

λ) Ιδιωτική συλλογή εγγράφων Φάνη Δασούλα

Επιστολογραφία Β. Ζουρμπά των ετών 1891-1909

μ) Ιδιωτική συλλογή εγγράφων Δημητρίου Ρέκατα

Κατάστιχο οικογένειας Χασομούνη ή Τατάνη των ετών 1759-1924
Διάφορα έγγραφα

ν) Ιδιωτική συλλογή εγγράφων Φίλλιπου Χρόνα

Κατάστιχο οικογένειας Χρόνα ετών 1877-1918
Διάφορα έγγραφα

ξ) Οθωμανικό κ*ατάστιχο απογραφής του 1506*

(Başvekalet Arsivi Κων/πολη). Μ. 1506 *Tarihli Mufassal* Tahrir *Defter* , 320 Re'âyâ-yı Miçova, der tasarruf-ı Balı Bey bin İskender Bey, an tahvîl-i Hüsam Bey, defterdâr-ı Rumili.

ΙΙ. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ

α) Ε.Σ.Υ.Ε, Απογραφή γεωργίας και κτηνοτροφίας 1961.

β) Ε.Σ.Υ.Ε., Κατανομή της εκτάσεως της Ελλαδικής Χώρας κατά βασικές κατηγορίες χρήσεως.
Προαπογραφικά στοιχεία της Απογραφής Γεωργίας – Κτηνοτροφίας του έτους 1991, Αθήνα 1995.

γ) Εφημερίδα της Κυβερνήσεως
Διάταγμα «Περί διαχωρισμού της Ιεράς Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου Βουτσάς Ιωαννίνων» , τεύχ. πρώτον , αριθμ. φύλλ. 20 , Αθήνα 1936.

δ)Υπουργείο Στρατιωτικών

Οδοιπορικά Ηπείρου – Θεσσαλίας, Αθήνα 1880, σ. 24.

ε) Φ.Ε.Κ. Α261/ 1212 της 29-8-12.

στ) Φ. Ε .Κ

Διατάγματα «περί διαχωρισμού της Ιεράς Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου Βοτσάς Ιωαννίνων», τεύχ. πρώτον, αριθμ. φύλλ. 20, Αθήνα 1936.

ζ) Χάρτες της Γεωγραφικής Υπηρεσίας του Στρατού

Εκδόσεις Γενική Υπηρεσία Στρατού 1972 και 1985.

ΙΙ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ελληνική

Αβέρωφ - Τοσίτσα Ε., *Στο μοναστήρι του Αη Νικόλα*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, [χ.τ.], 1973.

— , *Με λογισμό και μ' όνειρο*, εκδ. Ιδρύματος Ευαγγέλου Αβέρωφ-Τοσίτσα, [χ.τ.], 1991.

Αβραμέα Α.Π., «Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204», διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1974, ΕΚΠΑ-Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 27, εν Αθήναις 1974.

Αγριαντώνη Χρ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986.

Αδάμου Γ., «Παραλληλισμοί του πνευματικού και υλικού βίου μεταξύ των βλαχοφώνων του Κοκκινοπλού Ολύμπου και Μετσόβου Πίνδου», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδών*, Αθήνα 1993.

Αλεξάκης Ε., «Τα τσελιγκάτα και οι μετασχηματισμοί των Αρβανιτόβλαχων κτηνοτρόφων της Ηπείρου», *Γεωγραφίες* 5 (2003), σ. 114-134.

Αλεξίου Δ.–Τρίτας Γ.–Τρίτας Δ., *Ιστορικά και λαογραφικά του χωριού μας*, Πολιτιστικός Σύλλογος Ανθούσης «Η Λιπινίτσα», 1987.

Αλεξίου Δ., *Η Λίπιντζα Ασπροποτάμου*, Πολιτιστικός Σύλογος Ανθούσης, 1998

Ανδριώτης Ν., *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Α.Π.Θ, Θεσσαλονίκη 1995, τρίτη έκδοση.

Αραβαντινός Π., *Μονογραφία περί κουτσοβλάχων*, Αθήνα 1905.

— , *Περιγραφή της Ηπείρου*, μέρος Α΄, εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1984.

— , *Περιγραφή της Ηπείρου*, μέρος Γ΄, εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1984.

— , *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τόμ. Β΄, εκδ. Κουλτούρα, [χ.χ.], Αθήνα.

Αράπογλου Μ., «Οι εγκαταστάσεις στον ορεινό χώρο της βόρειας Πίνδου (19ος-20ος αιώνας)», στο Β. Νιτσιάκος και Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, εκδ. Πλέθρον-Δήμος Κόνιτσας, Αθήνα 2000, σ.185-200.

Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, τόμ.VII, μτφ. Γ. Ράπτης, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2004.

Αριστάρχης Στ., «Έκθεσις επί των διαγωνισμάτων Θεσσαλίας και Ηπείρου», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος* 13-15 (1867), σ. 32-39.

Αρμενοπούλος Κ., *Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, (επιμ.) Κ. Πιτσάκης, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1971.

Αρσενίου Λ., «Η μεταφορά ξυλείας με τα νερά του Πηνειού», *Τρικαλινά* 14 (1994), σ. 185-191.

Ασδραχάς Σ., Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην τουρκοκρατία (ΙΕ-ΙΣΤ΄αι.), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1978.

— ,«Προβλήματα οικονομικής ιστορίας της τουρκοκρατίας», στο *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ιε΄-ιθ΄ αι.*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ.19-42.

Βακαλόπουλος Απ., «Ιστορικαί έρευναι εν Σαμαρίνη Δυτικής Μακεδονίας», *Γρηγ. Παλαμάς* 21 (1937), σ. 316-368, 424-438.

— , *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Β΄, Θεσσαλονίκη 1961.

— ,«Οι κοινότητες», *ΙΕΕ,* τόμ. Ι΄, εκδ. Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1974, σ.151.

— ,«Δημογραφικές εξελίξεις», *ΙΕΕ*, τόμ. ΙΑ΄, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε, Αθήνα 1975, σ. 152-158.
— , *Ιστορία του Ν. Ελληνισμού*, τόμ. Α΄, Θεσσαλονίκη ^{2}1976.
— , *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Ε, Θεσσαλονίκη 1980.
Βακαλόπουλος Κ., *Ιστορία του Βορείου Ελληνισμού, Ήπειρος,* εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992.
Βακατσάς Κ., «Η Γενική Διοίκηση Ηπείρου η αγροτική ιδιοκτησία (1913-1918)», διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2001.
Βέης Ν., «Σερβικά και βυζαντιακά γράμματα του Μετεώρου», *Βυζαντίς* 2 (1910-1911).
— , *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων*, τόμ. Β΄, *Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1984.
Βερέμης Αθ., «*Οι Οθωμανικές Μεταρυθμίσεις (Τανζιμάτ)*», *ΙΕΕ*, τόμ. ΙΓ, εκδ. Εκδοτική Αθηνών Α. Ε., Αθήνα 1997.
Βλάχος Κ.Π., «Τουρκικά έγγραφα αφορώντα εις το χωρίον Ντερβεντίστα (νυν Ανθοχώριον) Μετσόβου», *ΗΕ* 254-255 (1973), σ. 321-326.
— ,«Κατάστιχο του ιερού ναού Αγίου Δημητρίου Μετσόβου», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδών,* Αθήνα 1993, σ. 387 – 395.
Βογιατζίδης Ι. Κ., «Το χρονικόν των Μετεώρων», *ΕΕΒΣ* 2 (1925), σ.149-162.
Βρανούσης Λ., *Χρονικά της μεσαιωνικής και τουρκοκρατούμενης Ηπείρου*, Ιωάννινα 1962.
Βρούχα Π., «Οι υδρόμυλοι της Ηπείρου», *Πρακτικά Ελληνογαλλικού συνεδρίου* (Αθήνα, 4-7 Δεκεμβρίου 1984), Αθήνα 1988, σ.289-379.
Βυζάντιος Στ., *Εθνικά*, Akademishe Druck -U- Verlagsanstalt Graz.
Γαλανού Ε.-Δ. Ρόκος, «Διερεύνηση των δυνατοτήτων αναγνώρισης και χαρτογράφησης λιθολογικών ορίων της ευρύτερης περιοχής της επαρχίας Μετσόβου με χρήση δορυφορικών εικόνων Landsat», στο συλλογικό *Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο για το Μέτσοβο. Πρακτικά του 1^{ου} διεπιστημονικού διαπανεπιστημιακού συνεδρίου 1995*, πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα 1998, σ.143-166.
Γιαννακοπούλου Ε. Κ., *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στην δυτική Ελλάδα (1710 – 1792)*, Ε.Κ.Π.Α-Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 56, Αθήνα 1897.
Γιαννούλης Ν., *Κώδικας Τρίκκης*, Αθήνα 1980.
Γκίνης Ν. (Καψάλης Γ. επιμ.), *Αλβανο-Ελληνικό λεξικό*, *Fjalor Shqip- Greqisht* Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1998.
Γούδας Α.Ν., *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεπέστατων ανδρών*, τόμ. Δ΄, Αθήναι 1871.
Γρίσπος Π., «Τα Δάση της Ηπείρου», *ΗΕ* 2 (1953), σ.197-202.
— , *Δασική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας–Τομεύς Γεωργίας Γενική Διεύθυνση Δασών, Αθήναι 1973.
Δαλκαβούκης Β., *Η πένα και η γκλίτσα. Εθνοτική και εθνοτοπική ταυτότητα στο Ζαγόρι τον 20^{ο} αιώνα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2005.
Δαμιανάκος Στ., «Γρεβενίτι 1961. Σκιαγράφηση μίας τοπικής ορεινής κοινωνίας», στο *Ήπειρος Κοινωνία-Οικονομία 15^{ος}–20^{ος}. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας ΑΙ'* (Γιάννινα, 4-7 Σεπτεμβρίου 1985), σ.211-226.
Δασούλας Φ., «Η υδροκίνηση στην ξυλουργική βιοτεχνία της Πίνδου», *ΗΧ* 41 (2007), σ. 295-346.
Δρακόπουλος Π., *Μεσαίωνας ελληνικός και δυτικός*, εκδ. Εποπτεία, (επανέκδοση) Αθήνα 1897.

Δημητράκος Δ., *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, Αθήναι 1933–1950.
Δημητριάδης Ρ., *Η ελληνική κτηνοτροφία*, Αθήνα , 1900.
Έξαρχος Γ., *Πούντεα ντι Άρτα*, εκδ. Βιβλιοπωλείου Σκάλα, Λάρισα 2002.
Ευαγγελίδης Δ., «Από την παλαιά ιστορία της Ηπείρου», *HZ* 3 (1946), σ. 15-18.
Ζιάγκος Ν., *Φεουδαρχική Ήπειρος και Δεσποτάτο της Ελλάδας*, Αθήνα 1974.
— *,Τουρκοκρατούμενη Ήπειρος, Τιμαριωτισμός, Αστισμός, Νεοελληνική Αναγέννηση (1648-1820)*, Αθήνα 1974.
Ζούρος Ι. - Μουντράκης Ν., «Η επώθηση της ζώνης Πίνδου και η σχέση μεταξύ των γεωτεκτονικών ζωνών στην περιοχή Μετσόβου – Ανατολικού Ζαγορίου (ΒΔ. Ελλάδα) », *Δελτίο Γεωλογικής Εταιρίας* ΧΧΩ/1 (1991), σ. 245-262.
Θανοπούλου Μ.-Πετρονώτη Μ., «Βιογραφική προσέγγιση: Μία άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 64 (1987), σ. 20-42.
Θέκλα Μοναχή, *Η Παναγία του Μετσόβου*, εκδ. Ιεράς Μονής Παναγίας, [χ.τ.] 1985.
Θεσπρωτός Κοσμάς - Ψαλίδας Αθ*., Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*, εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1964.
Ιβηρίτης Ι., «Εκ του αρχείου της εν Αγίω Όρει ιεράς Μονής των Ιβήρων. Βυζαντιναί διαθήκαι», *Ορθοδοξία* 5 (1950), σ. 613-618.
— ,«Εκ του αρχείου της εν Αγίω Όρει ιεράς Μονής των Ιβήρων. Βυζαντιναί διαθήκαι», *Ορθοδοξία* 6 (1931), σ. 364-371.
Καλλιβρετάκης Λ., *Η Δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα,* πρόλογος Β.Παναγιωτόπουλος, εκδ. Μ.Ι.Α.Τ , Αθήνα 1990. .
Καλούσιος Δ., «Μετσοβίτες ξυλογλύπτες στο νομό Τρικάλων (18ος, 19ος και 20ος αιώνες)», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδών,* (Μέτσοβο, 28-30 Σεπτεμβρίου 1991), Αθήνα 1993, σ. 217-289.
Καμαρούλιας Δ., *Τα Μοναστήρια της Ηπείρου*, εκδ. Μπαστάς –Πλέσσας, τόμ. Α΄, [χ.τ.],[χ.χ].
Καμηλάκης Π., «Η χρησιμοποίηση του νερού των ποταμών από τους παραδοσιακούς υλοτόμους στη μεταφορά χρήσιμης ξυλείας κυρίως από την Πίνδο (19ος-20ος αιώνας)», στο *Το Νερό πηγή Ζωής Κίνησης Καθαρμού. Πρακτικά Επιστημονικής συνάντησης*, Αθήνα 1999, σ. 201-215.
Καντακουζηνός Ι., Eximperatoris Historiarum Libri IV, cura Ludovici Schopeni, CSHB, Vol. I, Bonnae, 1828.
Καπιολδάση – Σωτηροπούλου Χ., «Οι σιδηρουργοί και η αγροτική πελατεία τους», στο «*Ο αγροτικός κόσμος στον μεσογειακό χώρο»*, *Πρακτικά Ελληνογαλλικού συνεδρίου,* (Αθήνα, 4-7 Δεκεμβρίου 1984), Αθήνα 1988, σ.398-401.
Καραβίδας Κ., *Αγροτικά*, εκδ. Παπαζήση Αθήνα 1978 (φωτογραφική ανατύπωση από την έκδοση του 1931).
ΚαρύδηςΔ.Ν–Kiel.Μ., «Σαντζάκι του Ευρίπου 15ος-16ος αι. Συνθήκες και χαρακτηριστικά αναπτυξιακής διαδικασίας των πόλεων και χωριών», *Τετράμηνα* 18-29 (1985), σ. 1859-1903.
Κασομούλης Ν., *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833,* τόμ. Α΄, Αθήνα 1940-1942.
Κατσάνης Ν., «Τοπωνυμικά Ι», ανατ. από την *ΕΕΦΣΑΠΘ* 18 (1979), σ. 117-124.
Κατσάνης Ν.– Ντίνας Κ., *Γραμματική της Κοινής Κουτσοβλαχικής*, εκδ. Αρχείο Κουτσοβλαχικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1990.
Κατσουλέας Σ., «Τρικαλινά βαφτιστικά ονόματα του 16ου αιώνα», *Θεσσαλικά χρονικά* 13 (1980), *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Θεσσαλικών Σπουδών,* (20-23 Οκτωβρίου 1978), σ. 287-349.

Καυταντζόγλου Ρ. Λ., *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου*. *Συρράκο 1898-1930*, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα 1997.
Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, εκδ. Άγρωστις, Αθήνα 1993.
Κεραμόπουλος Α. Κ., *Τι είναι οι κουτσόβλαχοι*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.
Κίγκα Ε., «Η μεσαιωνική και νεότερη ονοματολογία του ποταμού Αώου», *ΗΧ* 32 (1997), σ.179-229.
Κίνναμος Ι., Epitome Rerum ab Ioanne et Manuele Comnenis gestarum, recensuit A. Meineke, CSHB, Bonnae, 1836.
Κοκολάκης Μ., «Το ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι, Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1993.
— ,«Μία αυτοκρατορία σε κρίση, Κρατική οργάνωση-Παλαιοί Θεσμοί–νέες προσαρμογές», στο *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τόμ.1ος, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
Κοκόλης Ε., «Το μοναστήρι του αγίου Νικολάου στο Μέτσοβο», *Αρχαιολογία* 17 (1985), σ. 35-40.
Κολτσίδας Α., *Η ιστορία της Βωβούσας*, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, θεσσαλονίκη 1997.
Κόμης Κ., *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16ος-18ος αιώνας,* Ιωάννινα 1999 Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1999, Σειρά Δωδώνη : Παράρτημα 58 .
Κομνηνή Α., *Αλεξιάδα*,V, Vol. II, Société d'édition Les belles lettres, Paris 1943.
— , Αλεξιάδα, VII, Vol. II, Société d'édition Les belles lettres, Paris 1943.
— , Αλεξιάδα, τόμ. II, (Livres V-X), Société d'édition Les belles lettres, Paris 1943.
Κονιόρδου Β., «Οι υδροκίνητοι μύλοι του Γραδεμπορίου», στο *Ο άρτος ημών, από το σιτάρι στο ψωμί. Πρακτικά συνεδρίου*, (Πήλιο, 10-12 Απριλίου 1992), σ. 131-138.
Κορατζίδης Μ., «Ερμηνεία του νόμου περί γαιών εν Τουρκία», εκδ. Υπουργείου Οικονομικών, Αθήναι 1913.
Κορδάτος Γ., *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς*, εκδ. 20ος αιώνας, Αθήνα 1960.
Κοσμάς Ν., «Οι δίοδοι της Πίνδου», *ΗΕ* 4 (1955), σ. 14-20.
Κουκούδης Α., *Οι μητροπόλεις και η διασπορά των Βλάχων*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1999.
Κουκουλές Φ., *Θεσσαλονίκης Ευσταθίου τα Λαογραφικά*, τόμ. Β΄, ΕΜΣ, Αθήνα 1950.
Κουτσογιάνης Δ. - Μαμάσης Ν., «Μέτσοβο: Η Υδρολογική καρδιά της Ελλάδας», στο συλλογικό *Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο για το Μέτσοβο*. *Πρακτικά του 1ου διεπιστημονικού διαπανεπιστημιακού συνεδρίου 1995*, πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα 1998, σ. 209-229.
Κράββα Β., «Τα δικά μας φαγητά διαφέρουν από τα δικά σας : Το διατρέφεσθαι των Θεσσαλονικιών Εβραίων καθρέφτης σχέσεων, συγκρούσεων, αναδομήσεων», *Εθνολογία* 12 (2006), σ. 49-69
Κρυστάλλης Κ., *Οι Βλάχοι της Πίνδου*, εκδ. Δαμιανός, Αθήνα 1986 (φωτογραφική ανατύπωση από την έκδοση του 1915).
Κυριακόπουλος Κ., *Μελέτιος (Μήτρος) Αθηνών, ο Γεωγράφος (1661-1714*), τόμ. Β΄, ΕΚΠΑ-Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 73, Αθήνα 1990.
Λαζαρίδης Κ., *Το χωριό μου το κουκούλι. Γ΄ Οι κουκουλιώτικοι μύλοι στη χαράδρα του Βίκου,* ΜΖΒ, αριθ. 24, Γιάννινα 1977.
Λαζάρου Αχ., «Επίγραμμα Ευγενίου του Αιτωλού και η Λατινοφωνία Ελλήνων» ανάτυπο από *Πρακτικά Συνεδρίου (Καρπενήσι, 12-14 Οκτωβρίου 1984)*, Αθήναι 1986.

Λαζάρου Α., *Η Αρωμουνική*, Αθήνα [2]1986.
Λαΐος Σ., «Οθωμανική Αυτοκρατορία -Το γαιοκτητικό σύστημα», *Ιστορικά,* μέρος 1ο, εκδ. Ελευθεροτυπία, Μάιος 2005.
Λαΐου Α., «Το Βυζάντιο και η δύση (1302-1354)», στο *ΙΕΕ*, τόμ. Θ΄, εκδ. Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1980.
Λαμπρίδης Ι., «Πολιτική εξάρτησις και διοίκησις Μαλακασίου», *Παρνασσός* 10 (1886), σ.376-378.
— , «Ο Τεπελενλής Αλή Πασάς», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 2 (1888), εν Αθήναις και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993.
— , «Κουρεντιακά και Τσαρκοβιστιακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 3 (1888), εν Αθήναις και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993.
— , «Μαλακασιακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 4 (1888), εν Αθήναις και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993.
— , «Μαλακασιακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 5 (1888), εν Αθήναις και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993.
— , «Ζαγοριακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 8 (1888), εν Αθήναις και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993.
— , «Ζαγοριακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* 9 (1888), εν Αθήναις και εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1993.
Λέσιος Χ., «Το Μέτσοβον», *Ελληνικόν χρονολόγιον ο Ηπειρώτης*, εν Κωνσταντινουπόλει 1899, σ.93-99.
Λιάκος Σ., «Μακεδονικός αρματωλισμός», ανάτυπο από *Αριστοτέλης* 3, 4, 5 (1957).
— , *Η καταγωγή των Αρμονίων*, Θεσσαλονίκη 1965.
— , *Σύντομη επισκόπηση της ιστορίας των Αρμενταρίων της Μικρευρώπης,* Θεσσαλονίκη 1974.
Λουκόπουλος Δ., *Γεωργικά της Ρούμελης*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα –Γιάννινα 1983.
Λυμπερόπουλος Γ., «Τράμπυα – Βούνειμα», *ΗΕ* 336-337 (1980), σ.209-216.
Μακρής Γ.- Παπαγεωργίου Σ., *Το Χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή Πασά Τεπελενλή*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1990.
Μαλιγκούδης Φ., *Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα,* Θεσσαλονίκη 1988.
Μαμαλούκου Στ. – Μοναχού Πορφύριου Σιμωνοπετρίτη, «Ο νερόμυλος της Μονής σίμωνος Πέτρας αγίου Όρους», στο *Ο άρτος ημών, από το σιτάρι στο ψωμί. Πρακτικά συνεδρίου*, (Πήλιο, 10-12 Απριλίου 1992), σ. 139–151.
Μαυροειδή Φ., *Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής αδελφότητας βενετίας στο ιστ΄ αιώνα,* ΒΙΜ 103, Αθήναι MCMLXXVI.
Μαρτινιανός Ι., *Η Μοσχόπολις 1330-1930*, εκδ. ΕΜΣ, Εν Θεσσαλονίκη 1957.
Μάτσιας Χ., «Οι μύλοι και οι μυλωνάδες», *Πωγωνιακά Χρονικά* 2 (1996), σ. 97-99.
Μέντζος Θ., «Συμβολή εις την των Ηπείρω μονών του Σινά», *ΗΕ* 45 (1956), σ. 657-665.
Μιχαλόπουλου Φ., «Το Μέτσοβο», Η Καθημερινή, αριθμ. φύλλ. 10812/ 16-11-1947, σ. 1.
Μολοσσός. Ζ., «Αρχαιολογικόν, ιστορικόν, γεωγραφικόν, στρατιωτικόν, στατιστικόν και εμπορικοί δρόμοι», *ΗΜ*. 4 (1878).
Μουζάκης Σ., «Τιμές αγαθών και πολιτισμικά στοιχεία για τους κινητούς κτηνοτροφικούς πληθυσμούς του Βελεστίνου. Μαρτυρίες από έγγραφα και δεφτέρια του τέλους του 19ου αι. Αρχείο Βασιλάκη Βοβουσιώτου κατοίκου Βελεστίνου», στο *Υπέρεια. Πρακτικά Β΄ συνεδρίου «Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας»*, τόμ. Β΄, Αθήνα 1994, σ. 315-344.
Μούσιος Γ., *Τούργια Κρανιά, Ιστορία – λαογραφία*, Αθήνα 1999.

Μουταφτσίεβα Β., *Αγροτικές σχέσεις στην οθωμανική αυτοκρατορία (15ος – 16ος),* μτφρ. Ο. Αστρινάκη - Ε. Μπαλτά, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1990.
Μπάδα-Τομώκου Κ., Ο κόσμος της εργασίας : οι Ψαράδες της λιμνοθάλασσας Μεσσολογίου, 18ος–20ος αιώνας, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2004:
Μπακαλάκη Α, «Γευστικά ταξίδια. Συναντήσεις και διακρίσεις», στο Ρ. Καυτανζόγλου και Μ. Πετρονώτη (επιμ.), *Όρια και περιθώρια: Εντάξεις και αποκλεισμοί*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2000, σ. 67-90
Μπαλαμώτη Φ., *Οι βρύσες του Μετσόβου (Από τον 18ο αιώνα μέχρι σήμερα),* εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989.
Μπαρμπάλης Χ., *Το Χαλίκι, Ιστορικά σημειώματα*, Τρίκαλα 1953.
Μπάρτας Τ., *Περί εποίκων Ρωμαίων εν Ελλάδι*, εν Βουκουρεστίω 1878.
Μπέτη Σ., «Μύλοι και Μυλωνάδες», *Ηπειρωτική Εστία* 141 (1964), σ. 228-234.
Μπίρης Κ., *Αρβανίτες, οι Δωριείς του νεώτερου ελληνισμού*, Αθήναι 1960.
Μπογκας Ε., *Τα γλωσσικά ιδιώματα της Ηπείρου*, τόμ. 1, Ιωάννινα 1964-1966.
Μπούζα Χ-Γιάννη, *Βλάχικη ζωή και γλώσσα Παλαιοχώρι Συρράκου*, εκδ. Ευρωπαϊκή Έκφραση, Αθήνα 2002.
Νικολαΐδης Κ., *Ετυμολογικόν λεξικόν της Κουτσοβλαχικής γλώσσης*, Εν Αθήναις 1909.
Νικολάου Ν.-Πάσχος Π., «Αξιοποίηση του υδάτινου δυναμικού και των ορυκτών Πόρων στην ευρύτερη περιοχή Μετσόβου», στο συλλογικό *Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο για το Μέτσοβο. Πρακτικά του 1ου διεπιστημονικού διαπανεπιστημιακού συνεδρίου 1995,* πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα 1998, σ.694-704.
Νιτσιάκος Β., *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας, Αθήνα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1995.
Νομικός Δ. Σ., *Η υδροκίνηση στην προβιομηχανική Ελλάδα*, εκδ. ΠΤΙ. ΕΤΒΑ – Γ.Γ.Περιφ. Πελοποννήσου Αθήνα 1997.
— ,«Ο ρόλος της υδρενέργειας στην προβιομηχανική τεχνολογία και τα έργα υποδομής για τη λειτουργία των υδροκίνητων εγκαταστάσεων», στο *Το Νερό πηγή Ζωής Κίνησης Καθαρμού. Πρακτικά Επιστημονικής συνάντησης*, Αθήνα 1999, σ. 77-80.
— , «Άλεσμα με υδραυλική και αιολική ενέργεια (νερόμυλοι –ανεμόμυλοι)», στο *Ιστορία της νεοελληνικής τεχνολογίας. Πρακτικά Α' Τριημέρου Εργασίας,* (Πάτρα, Οκτώβριος 1988), έκδ. ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991, σ. 191-200.
Οικονομίδου Β., «Οι εν Ελλάδι παραδοσιακοί αλευρόμυλοι», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* ΚΕ΄ (1977-1980), σ. 150-241.
Οικονομόπουλος Α., Η εξέλιξις της δασοπονίας εν τη, νέα, Ελλάδι. Από της απελευθερώσεως αυτής μέχρι του έτους 1940, Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1942.
Οικονόμου Α., «Οι υδροκίνητοι αλευρόμυλοι της περιοχής Δημητσάνας. Πρώτη προσέγγιση», στο *Ο άρτος ημών, από το σιτάρι στο* ψωμί. *Πρακτικά συνεδρίου,* (Πήλιο, 10-12 Απριλίου 1992), σ. 170-175.
Οικονόμου Α.-Δασκαλάκης Τρ.-Νάκος Γ., «Ταξινόμηση, χαρτογράφηση και αξιολόγηση των γαιών του Δασαρχείου Μετσόβου», στο συλλογικό *Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο για το Μέτσοβο. Πρακτικά του 1ου διεπιστημονικού διαπανεπιστημιακού συνεδρίου 1995*, πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα 1998, σ.252-264.
Οικονόμου Κ., *Τοπωνυμικό της περιοχής Ζαγορίου*, εκδ. Δωδώνη, Ιωάννινα 1995.
Ολυμπίτου Ε-Κορρέ Ζωγράφου Κ., *Άνθρωποι και παραδοσιακά επαγγέλματα*,

εκδ.Ι.Μ.Ε., 2003.
Ολυμπίτου Ε., *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου*, στο Δημητρόπουλος Δ.,Καλλιβρετάκης Λ Φ, Κοκαλάκης Μ., Παναγιωτόπουλος Β., εκδ. Ε.Ι.Ε, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 2003.
Παπαγεωργίου Γ., *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο, Ζαγόρι (μέσα 18ου – αρχές 20ου αι.)*, εκδ. Ριζαρείου Σχολής , Ιωάννινα 1995.
Παναγιωτόπουλος Β., « Η «αποχώρηση » πληθυσμών από την πεδιάδα στο βουνό στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Ένα εξηγηματικός μύθος σύνθετων δημογραφικών φαινομένων », στο «*Ο αγροτικός κόσμος στον μεσογειακό χώρο» Πρακτικά Ελληνογαλλικού συνεδρίου* (Αθήνα, 4-7 Δεκεμβρίου 1984), Αθήνα 1988, σ.346-354.
Παπαδόπουλος Σ., «Οι προβιομηχανικές μεταποιητικές τεχνικές στον ελληνικό αγροτικό χώρο», στο «*Ο αγροτικός κόσμος στον μεσογειακό χώρο». Πρακτικά Ελληνογαλλικού συνεδρίου* (Αθήνα, 4-7 Δεκεμβρίου 1984), Αθήνα 1988, σ.346-354.
Παπανικολάου Φ., *Γλώσσα και λαογραφία επαρχίας Βοΐου*, εκδ. Βοϊακής Εστίας Θεσσαλονίκη 1973.
Παπαζήσης Τρ., «Μετσοβίτες ταλιαδόροι», *Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδών* (Μέτσοβο, 9-11 Σεπτεμβρίου 1994), Αθήνα 1997, σ.49-154.
Παπαθανασίου Γ., *Ιστορία των Βλάχων*, εκδ. Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη 1994.
Παπασωτηρίου Ι., «Επαρχία Καλαμπάκας», *Τρικαλινά* 7 (1987), σ. 180-227.
Παχυμέρης Γ., De Michaele et Andronico Paleologis Libris Tradecim, ex recensione I. Bekkeri, CSHB, Bonnae, 1835.
Πέτσας Φ., «Επιτύμβιοι Επιγραφαί εκ Βοτονοσίου», *Αρχαιολογική Εφημερίς Περιοδικόν της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 1950-1951*, εν Αθήναις 1951, σ. 44-49.
Πέτσας Φ., «Θησαυρός χαλκών αγγείων εκ Βοτονοσίου», *Αρχαιολογική Εφημερίς Περιοδικόν της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 1952*, εν Αθήναις 1955, σ. 7-10.
Πίχτος Ν., *Η αισθητική της Πίνδου*, εκδ. Δήμος Μετσόβου, Ιωάννινα 1988.
Πλατάρης Γ., *Το Σημειωματάρι ενός Μετσοβίτη*, 1871-1943, Αθήναι 1972.
— **,** *Κώδικας Χώρας Μετσόβου των ετών 1708-1907*, Αθήνα 1982.
Πλατάρης Γ. – Τζίμας, *Κώδικας Διαθηκών, Μείζονες και ελάσσονες ευεργέτες του Μετσόβου,* τόμ. Β΄, εκδ. Νομαρχιακής αυτοδιοίκησης Ιωανίννων και Δήμου Μετσόβου, Μέτσοβο/Αθήνα 2004.
Ποτηρόπουλος Π., «Πολιτισμικές ταυτότητες στην Πίνδο», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2007.
Ποτηρόπουλος Π.- Σουκάκου Ι.- Τοπούζη Ε.- Ψαράκη Κ., «Οργάνωση του χώρου», στο Β. Νιτσιάκος - Μ. Αράπογλου - Στ. Λαϊτσος (επιμ.) *Το Περιβόλι της Πίνδου*, εκδ. Εξωραϊστικός Εκπολιτιστικός Σύλλογος Περιβολιού "Βάλια Κάλντα", Περιβόλι 1995, σ.59-99.
Πουρνάρας Σ., *Η Βλαχομηλιά της Πίνδου* 'ΑΜ*ΕΡΟΥ'*, εκδ. Μαίανδρος-Σύλλογος Μηλιάς, Θεσσαλονίκη 1987.
Πρόδρομος Θ., *Poémes prodromiques en Grec Vulgaire*, D.C. Hesseling et H. Pernot, Amsterdam 1910.
Προκόβας Κ., *Λεξικό της Κουτσοβλαχικής του Λιβαδίου Ολύμπου*, Σύλλογος Λιβαδιωτών Θεσσαλονλικης, Θεσσαλονίκη 2006.
Ράπτης Δ., *Το Καναλάκι της Πρέβεζας : Μεταβολές στην πολιτισμική συμπεριφορά των κατοίκων μιας Ηπειρωτικής κοινότητας στην εικοσαετία 1965-1985,*

εκδ.ΑΡ.ΓΟ , Γιάννινα 1991.
Ράπτης Μ., *Τα μαρτυρικά γραμμοχώρια της Καστοριάς (Σλιμνίτσα, Μονόπυλο, Γιαννοχώρι, Λειβαδοτόπι, Καλή βρύση*), Αθήνα 1997.
Ρόκου Β., «Τεχνικές και εργαστήρια της Ηπείρου. Το καμίνι της σιδηρουργίας στο Μέτσοβο», ανάτυπο από *Δωδώνη*ΑΒ΄(2003),σ. 399-492.
— ,«Συμβολή στην μελέτη της κοινωνίας του κτηνοτροφικού χωριού», διδακτορική διατριβή, Γιάννενα 1983.
— , *Υφαντική Οικιακή Βιοτεχνία, Μέτσοβο 18ος, 20ος αιώνας*, εκδ. Artigraf, Αθήνα 1994.
— , *Ορεινές κοινωνίες κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια*, εκδ. Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 2007.
Σαλαμάγκα Δ., « Η Κυρά η Κουσιοβίτσα », Ηπειρωτική Εστία, Γιάννινα 1956.
Σαμαράς Χ., *Το Ανθοχώρι Μετσόβου Ιωαννίνων*, [χ.τ.] 1979.
Σάμιος Κ., *Εικόνες των ελληνικών δασών*, εν Αθήναις 1900.
Σαράντης Θ., *Το χωριό Περιβόλι Γρεβενών*, Αθήνα, 1977.
— , «Τα Γρεβενά, συμβολή στην ιστορία τους», *Μακεδονικά* 26 (1988), σ.242-307.
Σαρηγιάννης Γ., «Η εξέλιξη του οικιστικού δικτύου του Ζαγορίου» στο *Ο λόγος για το Ζαγόρι. Πρακτικά πρώτου Συμποσίου λόγου* (Ιωάννινα, 25-26 Οκτωβρίου 1986), σ. 70–80.
Σαρρής Ν., *Οσμανική Πραγματικότητα*, μέρος Ι (Το δεσποτικό κράτος), μέρος ΙΙ (Δοσιματική διοίκηση), εκδ. Ι. Αρσενίδης & Σία, Αθήνα, [χ.χ.].
Σάρρος Γ.Ν.- Στρατής Α.Δ., *Ιστορία της Κουτσούφλιανης (Παναγία Καλαμπάκας)*, εκδ. Αδελφότητα Παναγίας, Αθήνα 1997.
Σιούλης Τ., «Βοτονόσι, Ιστορία, Θρύλοι και παραδόσεις, πορεία από τα βάθη των αιώνων μέχρι σήμερα, δεσμοί και σχέσεις με το Μέτσοβο», στο *Τεχνολογία, Πολιτισμός και Αποκέντρωση*, ΜΕΚΔΕ -Ε.Μ.Π, Αθήνα 2001.
— **,** «Ηπειρώτες ξυλογλύπτες και Μακεδονική ξυλογλυπτική σχολή» ανάτυπο από *ΗΧ* 35 (2001), σ. 221-257.
Σούλης Γ., «Βλαχία - Μεγάλη Βλαχία, Η εν Ελλάδι Βλαχία» αφιέρωμα στο Γ.Σούλης 927-1966, *Ιστορικά Μελετήματα*, Αθήναι 1980.
Σκαφιδάς Β., «Τα προνόμια του Μετσόβου», *ΗΕ* 1 (1952) , σ. 657-660.
— , «Ιστορία του Μετσόβου», *ΗΕ* 10/116 (1961), σ.1056-1060.
— , «Ιστορία του Μετσόβου», *ΗΕ* 11/117 (1962), σ. 16-21.
— , «Ιστορία του Μετσόβου», *ΗΕ* 11/120 (1962), σ. 289-392.
Σκουτέρη-Διδασκάλου Ε., «Από τας κύκλωθεν πολιτείας και χώρας του Άνω και Μέσου Αλιάκμωνος » διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2003.
Σκυλίτσης Ι., *Synopsis Historiarum*, Vol. 5, J. Thurn, CFHB, Berlin-N.York 1973.
Σορδίνας Α., «Οι παραδοσιακοί αλευρόμυλοι της Κέρκυρας. Χερόμυλοι, νερόμυλοι, ανεμόμυλοι, αλογόμυλοι», *Κερκυραϊκά χρονικά* 25 (1981), σ. 95-104.
Σοφιανός Δ., «Ο άγιος Βησσαρίων μητροπολίτης Λαρίσης (1527-1540) και κτήτορας της μονής Δουσικού», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 4 (1992), σ. -282.
— , «Acta Stagorum, Τα υπέρ της Θεσσαλικής επισκοπής Σταγών παλαιά βυζαντινά έγγραφα (των ετών 1163, 1336 και 1393)», *Τρικαλινά* 13 (1993), σ. 7-67.
Σπανός Κ., «Οι Οικισμοί της Βόρειας Θεσσαλίας στον Κώδικα της Ζάμπουρδας (1534-1692)», *ΘΗ* 7 (1984), σ. 7-10.
— , «Τα χωριά της Καλαμπάκας, στα 1754 στο κατάστιχο 225 της μονής Βαρλαάμ» ανάτυπο από *ΘΗ* 1 (1986), σ.177-201.
— ,«Ιστορικά στοιχεία για τους οικισμούς του νοτίου τμήματος του νομού Γρεβενών», *Μακεδονικά* 27 (1990), σ.19-298.

— , «Οι Θεσσαλικοί οικισμοί και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 215 της μονής του Βαρλαάμ των Μετεώρων 1613/143 – 19ος αιώνας», *ΘΗ* 24 (1993), σ.81-111.
— , «Οι οικισμοί της περιοχής Ιωαννίνων και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 215 της μονής του Βαρλαάμ των Μετεώρων (1613/143 – 19ος αιώνας)», *ΗΗ* (1998), σ.353-371.
— , «Οι οικισμοί της περιοχής Ιωαννίνων και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 421 της μονής Μεταμορφώσεως των Μετεώρων (1592/93-19ος αιώνας)», *ΗΗ* (1999), σ.357-373.
— , «Τα ονόματα των Μετσοβιτών στο κατάστιχο της μονής του Κόκκινου Λιθαρίου1700-1769 (έκδοση του κατάστιχου, 1700-1863)», *Πρακτικά Γ΄ Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδών* (Μέτσοβο, 29-31 Αυγούστου 1997), Αθήνα 2000, σ. 485-556.
Σπυρώνη, *Τα λατινικά, Αλβανικά, Εβραϊκά και Σλαβικά στην Ελληνική Γλώσσα*, εκδ. Τάκη Μιχαλά, Αθήνα 1999.
Σταματέλος Δ., Το τέμπλο του Άη-Νικόλα στο Γαλαξείδι κι ο τεχνίτης του, Αθήνα 1973.
Στεργιόπουλος Θ., «Η άγνωστη ρωμιοσύνη», εκδ. Τροχαλία.
Στεργιόπουλος Κ., *Αι δίοδοι της Πίνδου κατά τους προϊστορικούς χρόνους*, στον τόμο αφιέρωμα εις Κ. Άμαντον, Αθήναι 1940.
Στεφάνου Αν., «Η ανασυγκρότησις της Ηπείρου, Γεωγραφική εξάπλωσις και Οικονομική σημασία των δασών της », *ΗΕ,* 69 (1958), σ. 142-153.
Στεφάνου Χ. Σ., «Νερόμυλοι της ευρύτερης περιοχής της πόλης της Θεσσαλονίκης», στο *Ο άρτος ημών, από το σιτάρι στο ψωμί. Πρακτικά συνεδρίου*, (Πήλιο, 10-12 Απριλίου 1992), σ. 112-122.
Σοκόλης Σ, «Περί Ηπείρου και Αλβανίας», *Παρνασός* 7 (1883), σ. 293-334.
Στράβωνας, *Γεωγραφικά*, Άπαντα αρχαίων ελλήνων συγγραφέων, εκδ. Πάπυρος.
Σωκράτους, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, στο Migne PG, τόμ. 67.
Τζέτζης Ι. *Χιλιάδες*, εκδ. Georg Olms, Hildesheim 1963.
— ,Λυκόφρονος του Χαλκιδέως Αλεξάνδρα και εις αυτό τόπο Ισαάκιου του Τζέτζου εξήγημα, Excvdebat Pavlvs Stephanvs.
Τζιόβας Π., «Ένα ανέκδοτο χοτζάτιο του 1674», *ΗΕ* 336-337 (1980) , σ .417- 419.
Τζουβάρα-Σούλη Χ., *Η λατρεία των γυναικείων Θεοτήτων εις την Αρχαίαν Ήπειρο*, Ιωάννινα 1979.
Τοντόρωφ Ν., *Η Βαλκανική πόλη*, τόμ. Α΄, τόμ. Β΄, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986.
Τριανταφυλίδης Σ., *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας*, εκδ. Στοχαστής.
Τρίτος Μ., *Η Πατριαρχική εξαρχία Μετσόβου (1659-1924). Η θρησκευτική κ΄ κοινωνική της προσφορά*, εκδ. ΙΒΜΤ, Ιωάννινα 1991.
— ,«Τα σωζόμενα φιρμάνια των προνομίων του Μετσόβου», *Πρακτικά Α΄συνεδρίου μετσοβίτικων σπουδών*, Αθήνα 1993, σ.397-414.
Τσακαλώτος Ε., *Ελληνολατινικόν λεξικόν*, εκδ. Σ. Δαρεμά, Αθήνα.
Τσενόγλου Ε., «Οι τεχνικές του μετάλλου στον προβιομηχανικό ελληνικό χώρο» στο «*Ιστορία της νεοελληνικής τεχνολογίας*», *Πρακτικά Α΄ τριημέρου Εργασίας (Πάτρα, 21-23 Οκτωβρίου 1988)*, εκδ. ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991,σ.61-83.
Τσιγαράς Ν., «Ηπειρωτικά», *Αττικόν Ημερολόγιον*, Ε.Κ. Ασωπίου, εν Αθήναις 1895.
Τσοποτός Δ. Κ., *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την τουρκοκρατίαν*, Αθήνα ^{2}1974.

Τσουτσοπλίδης Ν., «Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Μετσόβου», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδών (Μέτσοβο, 28-30 Ιουνίου 1991)*, Εξωραϊστικός Σύλλογος Μετσόβου, Αθήνα 1993.

Φαλτάϊτς Κ., «Η εκμετάλευσις των Θεσσαλικών δασών και αι σιδηροδρομικαί τραβέρσαι», Εφημ. Η Εθνική Αθηνών, ετ. Γ΄(1937-38) Τευχ. φύλλ. 949, 9-6-1938, σ. 3.

Φιλιππίδης Δ. - Κωσταντάς Γ., *Γεωγραφία Νεωτερική* (επιμ. Α. Κουμαριανού), εκδοτική Ερμής Ε.Π.Ε, Αθήνα 1970.

Φραντζή Γ., Ioannes Canatus, Ioannes Anagmostes, ex recensione I. Bekkeri, CSHB, Bonnae, 1838.

Φυτρολάκης Ν. - Μ. Αντωνίου, «Γεωλογία και τα τεχνικογεωλογικά προβλήματα της ευρύτερης περιοχής του Μετσόβου» στο συλλογικό *Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο για το Μέτσοβο*, Πρακτικά του 1ου διεπιστημονικού διαπανεπιστημιακού συνεδρίου 1995, πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα 1998, σ. 129-142.

Χαλκοκονδύλης Λ., *Historiarum Libri Decem*, *ex recognitione I. Bekkeri*, CSHB, Bonnae 1843.

Χανιώτης Ν., *Η Καλιθέα Γρεβενών*, Αθήνα 1978.

Χατζηγάκη Α., *Τ' Ασπροπόταμο Πίνδου, Τοπωνυμικά*, εκδ. Χρ. Μπακάλη και Κ. Κωνσταντινίδη, Τρίκαλα 1950.

Χατζηγιάνη Μ., «Τα υδροκίνητα εργαστήρια του Βελεστίνου. Αρχιτεκτονική τεκμηρίωση. Πρώτη προσέγγιση», στο *Ο άρτος ημών, από το σιτάρι στο ψωμί. Πρακτικά συνεδρίου,* (Πήλιο, 10-12 Απριλίου 1992) ,σ. 152- 159.

Χατζηδάκης Γ., *Μεσαιωνικά και νέα Ελληνικά*, τόμ. 2, εκδ. Πελεκάνος.

Χατζημιχάλη Α., *Οι εν τω Ελληνοσχολείω Μετσόβου διδάξαντες και διδαχθέντες*, εν Ιωαννίνοις 1940.

Χατζηπροδρομίδης Λ.- Ντούσαν Σ., *Αυτοκράτορας Σερβίας και Ελλάδας. Ο Κώδικας Νόμων*, Αθήνα 1983.

Χουλιαράκης Μ., *Γεωγραφική , Διοικητική και Πληθυσμιακή Εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, ΕΚΚΕ, Αθήναι 1973.

— , *Εξελίξεις του πληθυσμού των Αγροτικών Περιοχών της Ελλάδος, 1920–198*, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα 1988.

Χρηστοβασίλης Χ., *Η ιμπλιακοποίησις 79 κεφαλαιοχωρίων της Ηπείρου*, εν Αθήναις 1915.

Χωνιάτης Ν., *Historia*, *ex recensione I. Bekkeri*, CSHB, Bonnae, 1835.

Ψυχογιός, Δ.κ΄ Γ. Παπαπέτρου,1987, «Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων» στο Δημ. Ψυχογιός, Ρωξάνη Καυταντζόγλου, Ευδοκία Μανωλόγλου, Αρ. Μιχαλακοπούλου, Ματίνα Ναούμη και Γεωργ. Παπαπέτρου, *Οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός αγροτικών κοινοτήτων*, σ. 93-112. ΕΚΚΕ, Αθήνα.

2. Ξένη

Akademia e Shkencave e rps Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, *Fjalori gjuhës së somte Shqipe*, Tiranë 1986.

Adler M., *The Itinerary of Benjamin of Tudela. Critical text, Translation and Commentary*, London 1907.

Anhegger R., «Martoloslar hakkinda», *Türkiyat Mecmuasi* 7-8/1 (1942), σ.282-320.

Anderson P., Από *την αρχαιότητα στον φεουδαρχισμό*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2001.

Anonymi, *Descriptio Europae Orientalis IV*, O. Górka, Krakow 1916.

Anonymi, *Bele regis notarius, Gesta Hungarorum*, IX, Popa–Lisseanu, Bucureşti 1934.

Antoniadis-Bibicu He.-A.Guillou, «Problemes d' histoire de la communaute vilageoise byzantine et post –byzantine», στο *Ο αγροτικός κόσμος στον μεσογειακό χώρο. Πρακτικά του ελληνογαλλικού Συνεδρίου* (Αθήνα, 4 -7 Δεκ. 1984), Αθήνα 1988, σ.44-61.

Arttmann H., *Untersuchungen über die sagen vom Tod des Odysseus*, München 1917.

Barkan Ö. L., *XV ve XVI īncï asïrlarda osmanlī imparotorluğunda ziraî ekonominn hukukî ve malî esaslarī* I.: *Kanunlar*, Istambul 1945.

Blanks D.R., «Transhumance in the Middle Ages. The Eastern Pyrenees», *The Journal of Peasant Studies* 23 (1995), σ. 64-87.

Beldiceanu N., «Sur les valaques des Balcans slaves á l'époque ottomane (1450-1550)», *Revue des Etudes islamiques* 34 (1966), σ.83-132.

— , Le *Monde Ottoman des Balkans*, 1402-1566, Londres 1971.

Beldiceanu N.–Nasture P. S., «Η Θεσαλία στην περίοδο 1454/5-1506» ανάτυπο από *ΘΗ* 19 (1991) , σ. 97-136.

Dionis Cassi Cocceiani, cum annotationibus Ludovici Dindorfii, Lipsiae 1864, Vol. III.

Dölger F., Regesten der kaiserurkunden des oströmischen reiches von 565-1453, Verlag, München-Berlin 1924.

Braudel F., *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλλίπου Β' της* Ισπανίας, μτφ. Κ. Μιτσοτάκη, τόμ. Α΄, εκδ. MIET, Αθήνα ^{2}1993.

— , *Civilisation matérielle, Économie et Capitalisme, XVe-XVIIIe siecles*, τόμ.1, 2,3, Armand Colin, Paris. 1979, Ελληνικη μετάφραση, τόμος Γ΄, MIET.

Brezeanu S., «"Romani'' şi "Blachi'' la Anonymus istorie şi ideologie politică, *Revista de istorie* 34 (1981), σ. 651-674.

Bogrea N., «Sur les Vlaques "οδίται'' de Cédrénus», *Bulletin de l' institutul pour l' étude de l' Europe sud-orientale*, VIIe 7-9 (1929), σ.50-53.

Bowen G. F., *Athos*, *Thessaly and Epirus*, F. J. Rivington, London 1852.

Bulgar Gh., *Gh.Costantinescu–Dobritor, Dicţionar de arhaisme şi regionalisme*, Saeculum, Bucureşti 2000.

Capidan Th., *Elementul slav în dialectul aromân*, AAR-Lit, S. 3, T.2 (1925).

Caplan P. (επιμ.), *Food, Health and Identity*, Routledge, Λονδίνο1997.

Caragiu M. Marioţeanu, *Dicţionar Aromân Macedo-Vlah,* Enciclopedică, Bucureşti 1997.

Claudia C., «PastoralTranshumance in the Sauthern Balkans as a Social Ideology: Ethnoarchaeological Research in Northen Greece », *American Anthropologist* 95/3(1993), σ. 687-703.

Contenau G., «Mésopotamie et pays voisins», στο *Histoire génerale des Techniques* (υπό την διεύθυνση του M. Daumas), Tome I, Universitaires de Frannce, Paris 1962.

Cvetkova B., « Recherches sur le système d' affermage (iltizam) dans l' Empire ottoman au cours du XVIe-XVIIIe s. par rapport aux contrées bulgares » *Rocznik Orientalistyncy* 27/2 (1964), σ. 111-119.

— , «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος από τα τέλη του ΙΣΤ΄ως τα μέσα του ΙΗ' αιώνα», στο *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ιε΄ -ιθ΄ αι.*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ.89-112.

Curzon R., «Ταξίδι στην Ήπειρο το 1834», μτφ. ΙΕΑ, *ΗΕ* 90 (1959), σ. 770-774.

— , «Ταξίδι στην Ήπειρο το 1834», μτφ. ΙΕΑ, *HE* 91 (1959), σ. 876-881.
Dasoulas Th., «Elite vlahe de Pind. Exempul familiilor importante din Metsovo (secolele XVIII-XIX) », στο *XI-Lea Congres de Geneologie şi Heraldică (Iaşi 20-23 septembrie 2001)* (υπό έκδοση).
Dalametra I., *Dicţionar Macedo-Romîn*, 1906.
Davison R.H., Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876, Princeton N.J 1963.
Delibaşi M., *1564 Tarihli Mufassal Yanya Livasi Tahrir Defterine Göre Yanya Kenti ve Köyleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.
— , Arikan M., *Sûret-i Defter-i Sancak-i Tirhala I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.
— , Yanya Livasi Karye İsimleri (Source: TD350-972AH/1564AD, σ.425).
Demangeon A., *Problemes de geografie humaine*, Armand Colin, Paris 1952
Derry T.K. - T. Williams, *A short history of technology*, Clarendon press, Oxford 1960.
Deshayes J., « Les tehniques des Grecs», στο *Histoire génerale des Techniques* (υπό την διεύθυνση του M. Daumas), Tome I, Universitaires de Frannce, Paris 1962.
De Vos G - Romanucci-Ross L., *Ethnic Identities. Cultural Continuities and Change*, University of Chicago Press, Σικάγο 1982.
Diamandi V., «Meţoviţeanul Floca şi privilegiile obţinute de el», *Convorbiri literare* (1910), σ. 480-483.
Dölger F., *Regesten der kaiserurkunden des oströmischen reiches von 565-1453*, Berlin 1960.
Douglas F. S. N., An *essay on certain points of resemblance between the ancient and modern Greeks*, London 1813.
Dragomir S., *Vlahii şi Morlacii, studiu din istoria românismului balcanic Cluj*, 1924.
— , *Vlahii din nordul peninsulei Balcanice în evul mediu*, EARPR, Bucureşti 1959.
Duval P.M., «L' apport tehnique des Romains», στο *Histoire génerale des Techniques* (υπό την διεύθυνση του M. Daumas), Tome I, Universitaires de Frannce, Paris 1962.
Faucher D., «Origine et premiers developpements de l' agricultutre», στο *Histoire génerale des Techniques* (υπό τη διεύθυνση του M. Daumas), Tome I, Universitaires de Frannce, Paris 1962.
Febvre L., *La terre et l' evolution humaine,indroduction geofraphique a l'histoire*, Armand Colin Paris 1922
Filipović M. S., «Katun u našoj istoriografiji», dans le volume déja cite des Actes du *Simpozijum o srednovjekovnom katunu*, Serajevo 1963.
— ,«Structura I organizacija srednoviekovnih katuna», dans *Simpozijum o srednovjekovnom katunu adržan* (24- 25 Novembra 1961), Serajevo 1963.
Filliozat J., «La technologie en Inde», στο *Histoire génerale des Techniques* (υπό τη διεύθυνση του M. Daumas), Tome I, Universitaires de Frannce, Paris 1962.
Foss A., *Epirus*, London 1978.
Garnsey-R. Saller, *Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία*, μτφρ. Β. Αναστασιάδης, επιμ. Γ. Σουρής, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995.
Gautier P., «Le typikon du sebaste Gregoire Pakourianos», *RÉB* 42 (1984), σ. 1-145.
Gille B.,« Le moyen age en occident », στο *Histoire génerale des Techniques* (υπό την διεύθυνση του M. Daumas), Tome I, Universitaires de Frannce, Paris 1962.

Glykatzi-Ahrweiler H., «Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXe – XIe siècles», *Bulletin de correspondance hellénique* 84 (1960)
Godelier M., *Μαρξιστικοί ορίζοντες στην κοινωνική ανθρωπολογία*, μτφρ. Θ. Παραδέλλης , τόμ. Α΄, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1992.
Goyon G., «Antiquité égyptienne», στο *Histoire génerale des Techniques* (υπό την διεύθυνση του M. Daumas), Tome I, Universitaires de Frannce, Paris 1962.
Guillou A., «Des collectivités rulares à la collectivités urbaine», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 100 (1976), σ.317-322.
— , Les *outils dans les Balkans du moyen âge à nos jours*, EHESS, Maisonnneuve et Larose, 1986.
Gyoni M., «La transhumance des vlaques balkaniques au moyen age», *BYZSL* 12 (1951).
— ,«Vlachi Barijskoi letopisi», στο *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, *I/1-2*, 1951/2.
Hâciu A., *Aromânii*, Focşani 1936.
Haldon J.-Kennedy H., «The Arab-Byzantine frontier in the Eighth and Ninth Centuries. Military Organization and Society in the Borderlands», *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 19 (1980).
Hamilton G.-Bowen H., *Islamic Society and the Wes, Islamic Society in the Eighteenth Century*, Vol. I2, London-N.York-Toronto 1957.
Hammond N.G. L., *Ήπειρος*, τόμ. Α΄, τόμ. Β΄, τόμ. Γ΄, μτφρ. Αθανασίου Γιάγκα, εκδ. Ηπειρωτική Βιβλιοθήκη, Αθήναι 1971.
Harvey A., *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, εκδ. MIET., Αθήνα 1997.
Haudricourt A. G.- Brunhes Delamarre M.J., *L'Homme et la charrue*: a travers le monde, éd. Gallimard, Paris 1955.
Heuzey L. – H.Daumet, *Mission arhéologique de Macédoine*, Paris 1876.
Heuzey L., *Οδοιπορικό στην Τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία το 1858*, μτφρ. Χ. Δημητρουλόπουλος, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991.
Hobhouse J.C., *A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810*, Vol. I, επανέκδοση Arno Press & New York Times, New York -1971.
Holland H., *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία (1812-1813),* μτφ. Γ. Καραβίτης, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1989.
Inalcik H., *The Emergence of big farms, çiftliks: state, landlords and tenants*, Collection Turcica III, éd. Peeters, Leuvain 1983.
Inalcik H., *Η οθωμανική αυτοκρατορία. Η κλασσική εποχή, 1300- 1600*, μτφρ. Μ. Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995, πρώτη έκδοση.
Ivănescu G., *Istoria Limbii Române*, Junimea, Iaşi ^{2}2000.
Jireček C., «Die Wlachen und Maurowlachen, in den Denkmälern von Ragusa», *Sitzungsberichte der königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschafften*, Praga 1879.
— , *Staat und Gesellschaft im Mittelalterlichen serbien*, IV, Bonn 1919.
— , *Geschichte der Serben*, Vol. Α΄, Amsterdam 1967.
Kabrda J., «Ο Τουρκικός κώδικας (Kanuname) της Λαμίας», *Ελληνικά* 17 (1962), σ.202-218.
— ,«Zakonopoloženie ob Amfisse», Vostočnie istočniki po istorii narodov Jugovostočnoj i Centralnoj Evropy I (1964.
Kah T., *Istoria Aromânilor*, Tritonic, Bucureşti 2006.

Kaser Karl, «Κτηνοτροφία, συγγένεια, οικογένεια και οικολογία στον ορεινό χώρο της δυτικής Βαλκανικής (14ος – αρχές 20ου αιώνα)», στο Β. Νιτσιάκος και Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, εκδ. Πλέθρον-Δήμος Κόνιτσας, Αθήνα 2000, σ. 97-117.

Kazhdan A.P.-Wharton Epstein A., *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*, μτφ. Α.Παππάς εκδ. ΜΙΕΤ., Αθήνα 2004.

Klemm F., *Histoire des Techniques*, εκδ. Payot, Paris 1966.

Leake W. M., *Travels in northern Greece*, Vol. 1, Vol. 2, Vol. 4, A.M.Hakkert-Publisher, (φωτογραφική ανατύπωση Amsterdam 1967).

Lear E., *Journals of a landscape painter in Albania*, R.Bentley, London 1843.

Lemerle P.- Guillou A.- Svoronos N., *Actes de Lavra Premier partie des origines a 1204* (Archives de l' Athos V), Paris 1970.

Leroi-Gourhan A., *Evolution et techniques*, a) *L' homme et la matière,* .Michel,Paris^2, 1971,b) *Milieu et tehniques*, *A*. Michel, Paris^2, 1973.

— , «L'expérience ethnologique» in E *Ethnologie générale* (J. Poirier, éd.), Paris, Gallimard (Encyclopédie de la Pléïade), Paris, 1968, σ..1816-1825.

Levi- Strauss Cl., *Anthropologie structurale*, Plon , Paris, Vol. 1(1961), Vol.2(1971)

Limona D.-Trandaferescu N., *Documnte economice din arhiva casei comersiale Ioan St. Stamu (714-1875)*, Direcţia Generală a Arhivelor Statului din Republica Socialistă România,Vol. 1, Bucureşti 1983.

Livy, Books 43-45, (with an English translation - translated by A.C. Schlesinger) Harvard University Press 1961.

Lycophronis, *Alexandra, edidit L. Mascialino*, Tevbneri, Leipzig 1964.

Mahmout Rayf Effenti, *Tableau de nouveaux réglements de l' empire Ottoman*, composé par *Mahmout Rayf Effenti*, Constantinople 1798.

Marx K,. *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, εισαγωγή E.J.Hobsbawm, μτφρ. Θ.Καλοπίσης, εκδ. Κάλβος, 1983.

Mendras H., S*ix villages d' Epire*, problèmes de développement socio-économique, Unesco rapports de missions 11, Paris 1961.

Merkelbach R., *Untersuchungen zur Odyssee,* München 1969.

Meyer Ph., *Die Haupturkuden, für die Geschichte der Athosklöster*, V.A. M. Hakkert, Amsterdam 1965.

Meyer G ., *Neugriechische Studien*, 4 Teile (Sitzungsberichte der Wiener Akad. d. Wiss., Bd.130 und 132), Stud. II.

Meyer W., *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Strassburg 1891.

Miklosich F., *Lexicon palaeoslovenico-graeco-Latinum*, 1862-1865.

— , *Etymologisches Wörterbuch der Slavischen Sprachen*, Wilheim Braümuler, Wien 1886.

Năsturel P., «Les Valaques de l' espace byzantin et bulgare jusqou' a la conquete ottoman », *Centre d' etude des civilisations de l' Europe centrale et du sud-est* 8 (1990), σ. 45-77.

Nicol D., *Το δεσποτάτο της Ηπείρου 1267-1479*, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991.

Novaković S., *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, Srpska Kraljevska akademija, Beograd 1912.

Oikonomides N., *Actes de Dionysiou* (Archives de l' Athos IV), Paris 1968

Orhonlu , *Osmanlï imparatorluğunda derbend teşkilâtï*, Istanbul 1990.

Ostrogorsky G., *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, μτφ. Ι.Παναγόπουλος, εκδ. Στεφ. Βασιλόπουλος, τόμ. Β΄, Αθήνα 1978.

Papahagi T., *Dicţionarul Dialectilui Aromîn*, EARPR, Βουκουρέστι 1963.
Philippson A., *Thessalien und Epirus, Reisen und forschungen im nördlichen Griechenland*, W.H. Kühl, Berlin 1897.
Pouqueville F.C.H.L., *Ταξίδι στην Ελλάδα, Ήπειρος*, μτφ. Π. Κώτσου, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα 1994.
— , *Ταξίδι στην Ελλάδα, Μακεδονία-Θεσσαλία*, μτφ. Ν. Μολφέτα, εκδ. Αφων Τολίδη, Αθήνα 1995.
— , Ταξίδι *στην Ελλάδα, Ήπειρος*, μτφ. Π. Κώτσου, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα 1994.
— ,*Ταξίδι στην Ελλάδα, Τα Ηπειρωτικά*, τόμ. Ι, μτφ. Κ. Βλάχος, εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1994.
— ,*Voyage de la Grèce*, vol. 2, vol. 3, shez firmin Didot Père et Fils, Paris 1826.
Récatas B., *L' état actuel du bilinguisme chez les Macedo-roumains du Pinde et le rôle de la femme dans le langage,* Paris 1934.
— , «La terminologie chretienne des Aroumains ou Koutzo-Valaques du Pinde», *actes du VI congres international d' etudes byzantines*, Vol. I, Paris 1950, σ. 393-399.
Regel W.-Kurtz E.-Korablev B., *Actes de Zographou* (Actes de l' Athos IV), *Vizantijskij Vremennik*, 13, Paris 1907.
Rosetti A., *Istoria Limbii Române*, Bucureşti 1968.
Rouillard G., «La dîme des bergers valaques sous Alexis Comnene», στο *Mélanges offerts a M. Nicolas Iorga,* Librairie Universitaire J. Gamber, Paris 1933.
Rouillard G.- Collomp Paul, *Actes de Lavra* tome 1er (897-1178) (*Archives de l' Athos* I), Paris 1937.
Russo F., *Εισαγωγή στην ιστορία των τεχνικών*, μτφρ. Χ. Αγριαντώνη, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Παρίσι 1986, σ..321-322.
Scrofani Xavier, *Voyage en Gréce* de *Xavier Scrofani*, Sicilien fait en 1794 et 1795 traduit de l' Italien par F.G. Branvillain, Vol. 1-3, Paris-Strassburg 1801.
Sella D., «Les mouvements longues de l' industrie lainière à Venise aus XVIe-XVIIe siècles», Annales, E.S.C., Paris, 12(1957), σ.29-45.
Singer C. - Holmyard E. J. - Hall A.R. - Williams T.I., *A histrory of technology*, Vol. II, Clarendon press, Oxford 51972.
Sivignon M., «Les pasteures du Pinde septentrionale», *Revue de géographie de Lyon* (1968), 5-43.
— , *Θεσσαλία, γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, μτφρ. Γιούλη Αναστοπούλου, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τραπέζης, Αθήνα 1992.
Stählin F., *Η αρχαία Θεσσαλία*, μτφ. Γ.Παπασωτηρίου-Α. Θανοπούλου, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2002.
Stanescu E., «Byzantinovlachica. Les Vlaques la fin du Xe siécle debut du XIe et la restauration de la domimation byzantine dans la péninsule Balkanique», *RESEE* 6 (1968), σ. 407-438.
— ,«Les "stratiotes''. Difusion et survivance d'une institution Byzantine dans le sud-est de l' europe», *Actes du premier congres international des etudes balkaniques et sud-est europeennes III* , Sofia 1969, σ.227-234.
Steinherr Beldiceanu - Năsturel P., «Les recensements ottomans effectués en 1477, 1519 et 1533, dans provinces de Zvornik et d' Herzégovine», *Turcica Revue d' etudes turques* 20 (1988), σ. 159-171.

Stoianovich T., « Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος Έμπορος», στο *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ιε΄ -ιθ΄ αι.*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ.289-345.
Sustal P., *Hellas und* Thessalia, (TIB 1), ed H. Hunger., Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Bonn 1976.
— , (με τη συνδρομή του J. Koder), *Nikopolis und Kephallenia* (TIB 3), Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Bonn 1981.
Tagliavini C., *L' Albanese di Dalmazia. Contributi alla conoscenza del dialetto ghego di Borgo Erizzo presso Zara*, Firenze 1937.
Tanaşoca A. and N., «Ancienneté et diffusion du «cătun» vlaque dans la Peninsule balcanike au Mozen Age», *Revue des Etudes Sud-Est Européen* 27 (1989), σ.139-145.
Théodoridés J., «L'Empire byzantin (VIe- XVe siécles) », στο *Histoire génerale des Techniques* (υπό την διεύθυνση του M. Daumas), Tome I, Universitaires de Frannce, Paris 1962.
Urquhart D., *The Spirit of the East* , Vol. 2, H. Colbum, London 1839.
Vasilievskij, *Žurnal Ministerstva Narodnago Prosvěščenija*, 1881.
Vasmer M., *Die Slaven in Griechenland*, Leipzic 1970.
Vranussi E.L., «Deux documents Byzantins inéditz sur la présence des Albanais dans le Péloponnèse au XVe siecle», στο συλλογικό Χ. Γάσπαρης (επιμ.) *Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα*, εκδ. ΕΙΕ, Αθήνα 1998.
Vidal de La Blache P., *Principesde Geographie Humaine*, Armand Colin, Paris 1930,
Wace A. – Thompson M., *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, μτφ. Π. Καραγιώργος, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989.
— , *The Nomads of the Balkans*, Methuen & Co.LTD, London 1914
Weigand G., Die Wiedergabe der slavischen laute in der Ortsnamen des Peliponnes, *Balkan-Archiv*, T.4 (1928).
— , Οι *Αρωμούνοι (Βλάχοι)*, τόμ. Α΄, μτφ. Τ. Kahl, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2001.
— , *Die Aromunen,* Bd. A΄, J.A.Barth(A.Meiner), Leipzig 1895.
— , *Die Aromunen,* Bd. B΄, J.A. Barth(A.Meiner), Leipzig 1894.
Winnifrith T.J., The Vlachs, the History of a Balkan People, Duckworth 1987.
Xanalatos D. A., *Beiträge zur Wirtschafts-und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theopfylaktos von Achrida*, Mümchen 1937.

ΙΙΙ. ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Adanir F., WOYWODA, *The Encyclopaedia of Islam,* (XI: 215 a).
Gerber H., MUKĀTA'A, *The Encyclopaedia of Islam*, (VII: 508a).
Inalcik H., TĪMĀR, *The Encyclopaedia of Islam*, (p.) [X: 502a].
Murphey R., WOYNUK, *The Encyclopaedia of Islam,* (XI: 214 b).

ΙV. ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Dicţionarum Explicativ al Limbi Române, Academia Română, Bucureşti ^{2}1998.
Τουρκο-Ελληνικό και Ελληνο-τουρκικό Λεξικό, εκδ. Καλοκάθη, 2003

ПАРАРТНМА

Α. ΧΑΡΤΕΣ

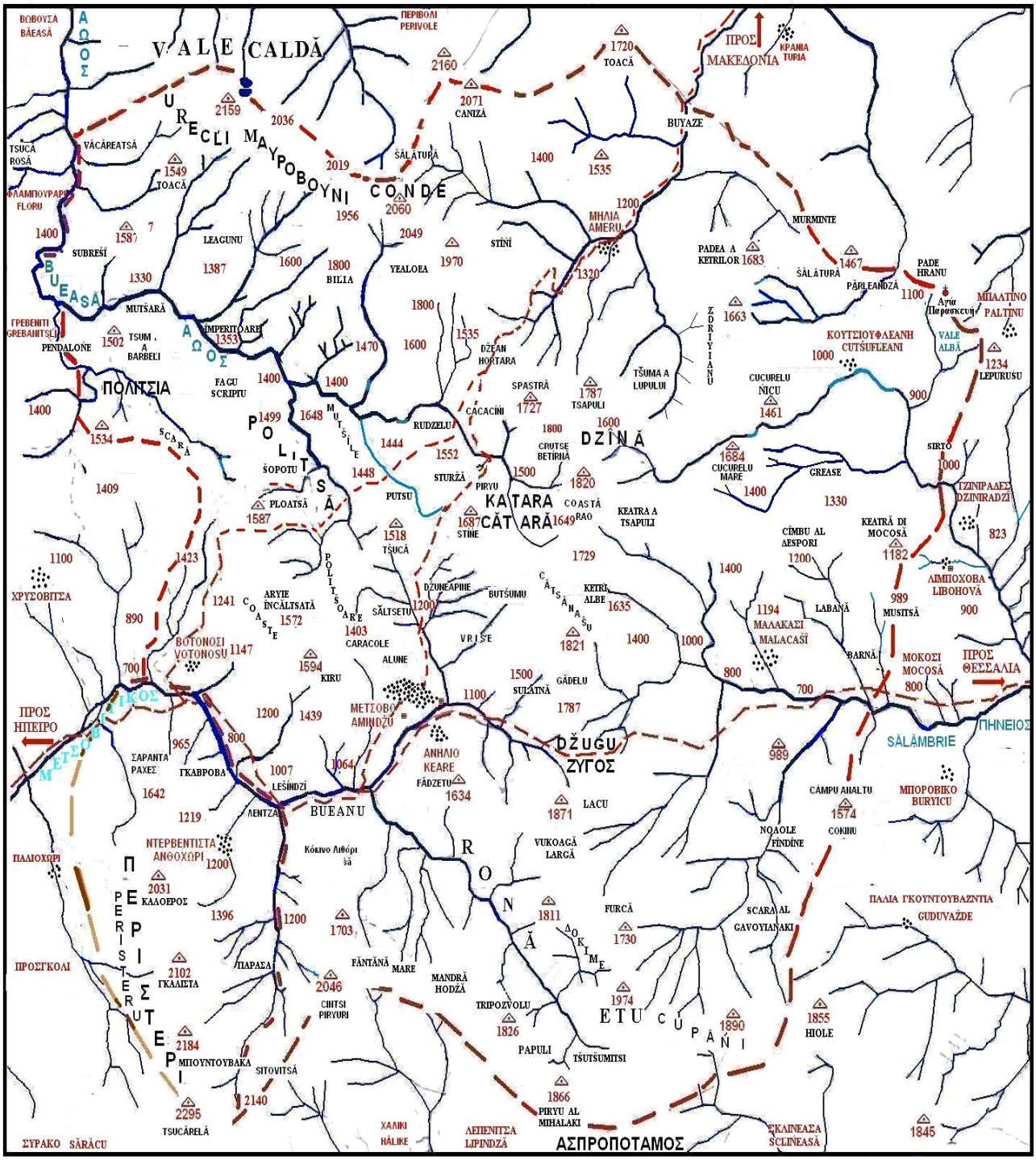

Η χώρα Μετσόβου

Χάρτης 1

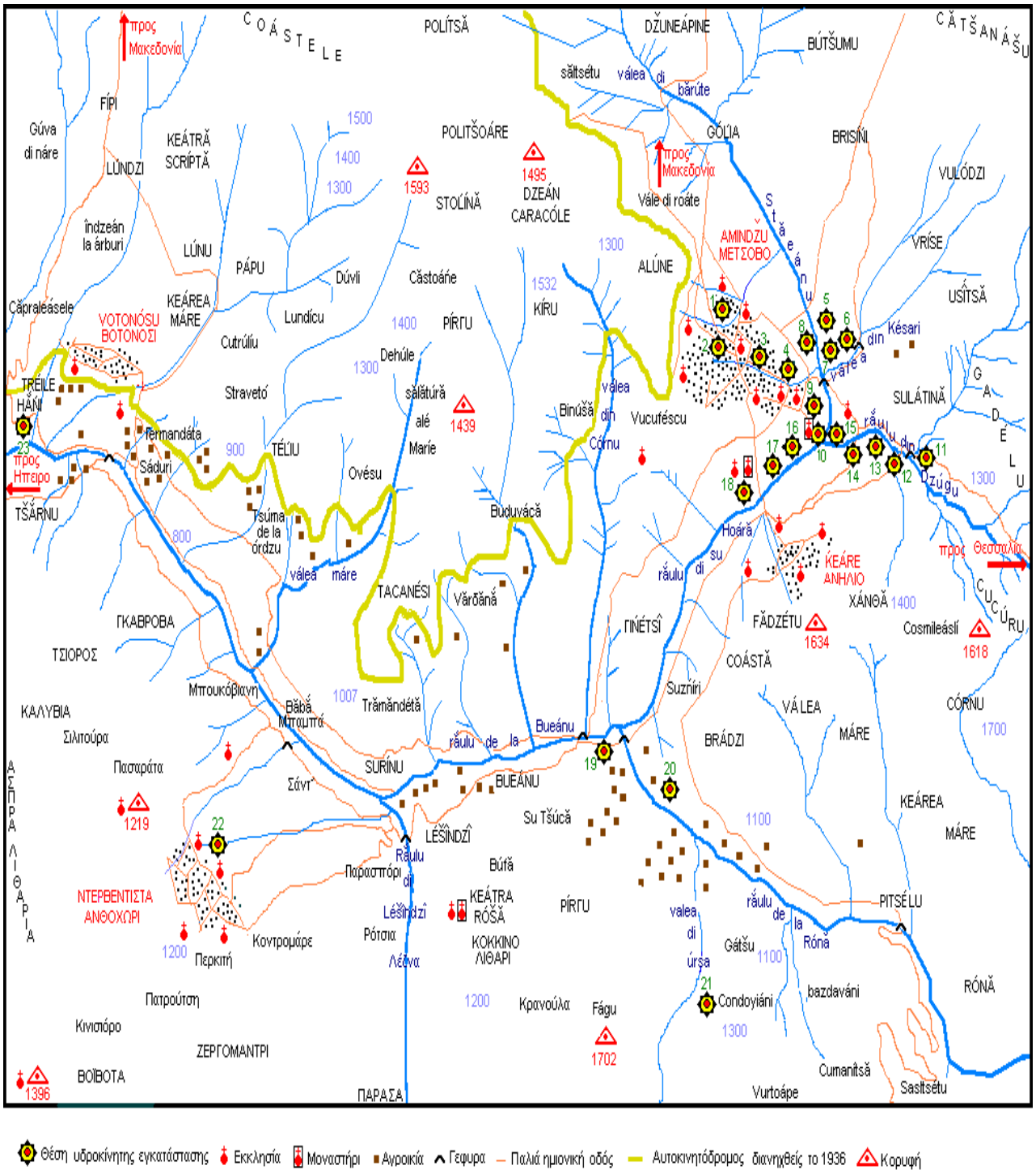

Χάρτης 2 **Υδροκίνητες εγκαταστάσεις και αγροικίες στην κοιλάδα των πηγών του Μετσοβίτικού ποταμού (19ος – 20ος αιώνας)**

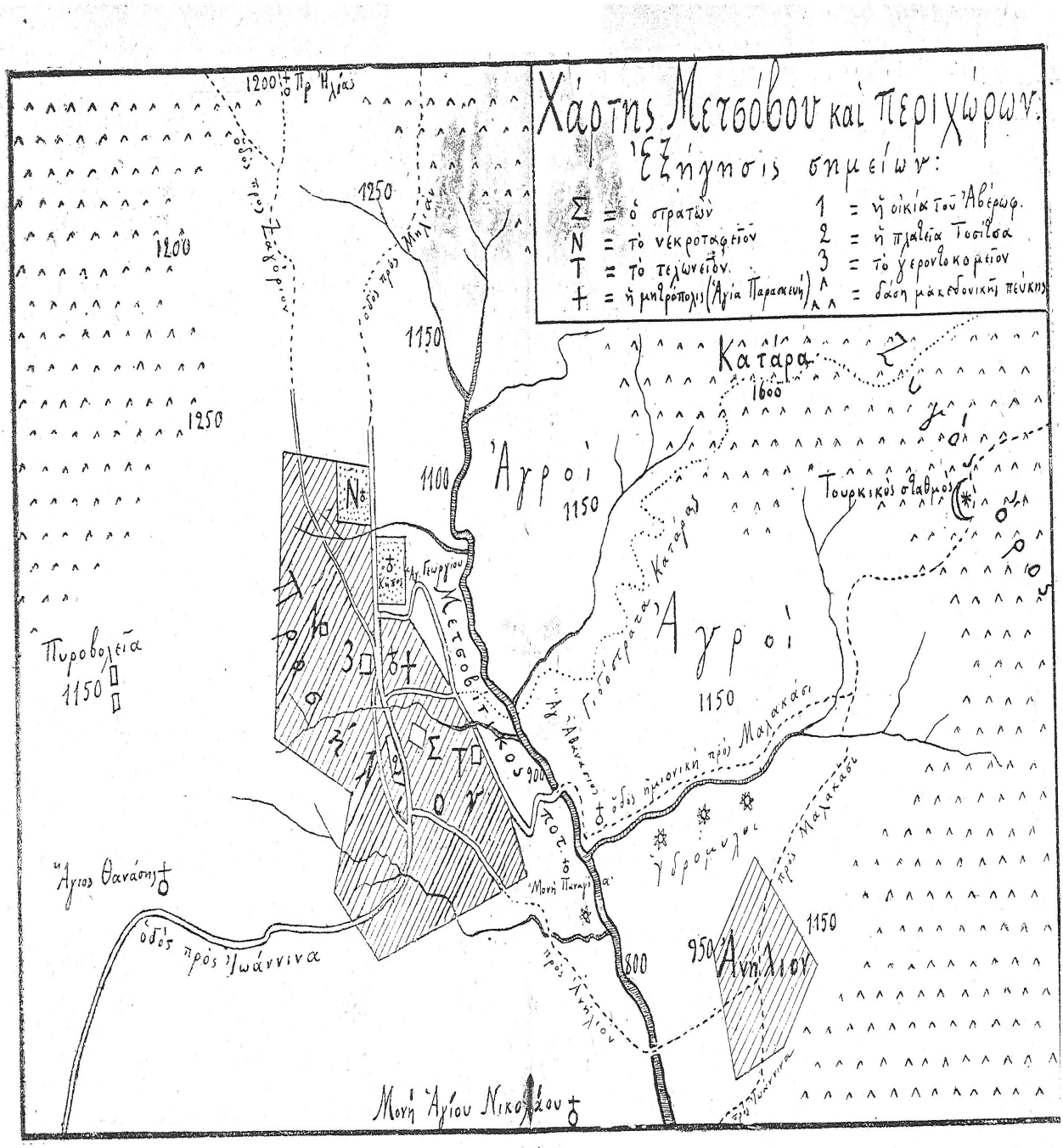

Χάρτης 3 **Απεικονίζεται η προ του 1912 εποχή**

Πηγή: Γ. Σαρή, *Η ελευθερία ες την πατρίδα του Αβέρωφ, Ιστορικόν διήγημα μετ' εικόνων και χαρτών*, Αθήνα 1922, σ. 8-9.

Β. ΠΙΝΑΚΕΣ

Πίνακας 1

ΑΦΑΝΙΣΜΕΝΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ	
Αφανισμένοι οικισμοί	**Σημερινοί οικισμοί δημιουργημένοι από κατοίκους των αφανισμένων**
Γκορτζιά	**1)Γιοβάν (νυν Αηδόνα) 2) Κρανιά** περιοχή Ασπροποτάμου (Ν. Τρικάλων)
Παλιό Μποροβίκο	**Μποροβίκο** (νυν Αμπελοχώρι) Πηγές Πηνειού (Ν. Τρικάλων)
Παλιοχώρι	**Ανήλιο** περιοχή Μετσόβου (Ν. Ιωαννίνων)
Νέγκρη	**Λεπενίτσα (νυν Ανθούσα)** περιοχή Ασπροποτάμου (Ν. Τρικάλων)
Μπαϊτάνι, Παλιομονάστηρο, Αγία Παρασκευή, (βλχ.Stăviñiri), Μπιστρίτσι, ΄Αγιος Δημήτρης (βλχ. Su -Mendru), Πλάκα	**Βωβούσα** ανατολικό Ζαγόρι–κοιλάδα Αώου(Ν. Ιωαννίνων)
Παλιοχώρι ή Κεράσοβο, Λιάσοβο	**Γαρδίκι** περιοχή Ασπροποτάμου (Ν. Τρικάλων)
Βέργιανη, Βουτσά	**Γρεβενίτι** ανατολικό Ζαγόρι–κοιλάδα Βάρδα (Ν. Ιωαννίνων)
Πετρίτσα, Κουκουρούτς, Πλάκα.	**Τσερνίτζι (νυν Ελατοχώρι)** ανατολικό Ζαγόρι–κοιλάδα Βάρδα (Ν. Ιωαννίνων)
Ρασιάνα, Βάλε ντι Βούλτσε, Σούρη, Τσούκα, Μπιστριτσίου, Λιποχώρι	**Ντομπρίνοβο (νυν Ηλιοχώρι)** κεντρικό Ζαγόρι–κοιλάδα Αώου (Ν. Ιωαννίνων)
Ριάχοβο, Χρυσίνο, Μαυροχώρι, Βιτου, Στρινιεβο, Κιάστινο, Ούμπλιανη, Στριγκιβο	**Κλινοβός(νυν Κλεινός)** περιοχή Ασπροποτάμου (Ν. Τρικάλων)
Λάσετε, Σκαεπέτι, Μπιστρίτσι, Κουκουρούτς, Ρασιάνα, Γκρέσκα, Γκαλεμπάρια, Αγίνι, Τσιούκα, Γειτονιά, Λιούτα	**Λάιστα** κεντρικό Ζαγόρι–Κοιλάδα Αώου(Ν. Ιωαννίνων)
Καρίτσα, Μουτσάλες, Μούρα, Χράπα, Μπιθούλτσι, Μετόχι αγίας Τριάδας, Αλμπασάρα, παλαιόκαστρο, Αγιος Λουκάς, Παλιομονάστηρο, Καλύβια Βάλιας Κάλντας	**Περιβόλι** πηγές Αλιάκμονα (Ν. Γρεβενών)
Μοναστήρι Αγίας Παρασκευής	**Σαμαρίνα** Σμόλικας (Ν. Γρεβενών)
Μπίγκα	**Σμίξη** πηγές Αλιάκμονα (Ν. Γρεβενών)
Γκοντοβάσντε (παλιά)	**Γκοντοβάσντα (νέα) (νυν Καλομοίρα)** πηγές Πηνειού(Ν. Τρικάλων)

	Πίνακας 2 ΓΕΩΡΓΙΚΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ ΚΑΙ ΕΣΟΔΑ ΣΤΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ ΤΗΣ ΚΟΚΚΙΝΗΣ ΠΕΤΡΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1759 - 1767					
έτος	**Δαπάνες επενδύσεων**	**Ποσά**	**Κατανάλωση ή αγορά γεωργικών προϊόντων**	**Ποσά**	**Έσοδα πώλησης**	**Ποσά**
1759	διά το δαμάλι αγριλίκι	ας. 108	γέννημα οπού είχε δώσει των μαστόρων .ένα ταγάρι κριθάρι	 ας. 180 ας. 60	από κριθάρη, ήμωρον οπού επούλησεν :	 ας. 600
1760			αλεύρι	ας. 740		
1761	κριθάρι διά σπόρον ταγάρια : 12 προς : 60 αγριλίκι διά το δαμάλι σιτάρι ταγάρια : 5 : διά σπόρον προς : 120 διά το δαμάλι οπού το έμαθεν αργατικά οπού έσπειρεν το σιτάρι	ας. 720 ας. 120 ας. 600 ας 300 ας. 660	γέννημα ταγάρια : 3 προς : 90 :	 ας. 270		
1762	διά το αμπέλι . .. κήλισμα στρέμματα : 2 κλήματα διά το αμπέλι : 1000 : άχυρον διά το βόϊδι όπου το εξεχείμασεν κρασί ένα φόρτωμα διά το αυλάκι διά το αυλάκι οπού έβγαλεν καινούργιον εις σιδερικά διά αυλάκι :	ας.3335 ας. 120 ας. 400 ας. 400 ας. 6600 ας. 360				
1764	εις αργατικά οπόταν εσυνάξαμεν το αραποσίτι εις την παρακαλίαν διά το αραποσίτι εις: 2 : αλέτρια : εις τον κήπον αργατικά όταν τον εστρεμάτισαν : εις σίδηρον , και φκιαστικά διά το γηνί : βουλωτικά των σαπίων . εις ένα τζαπί , και δυκέλι κηνούργια εις : 3 : οκάδες και μισήν σίδηρον εις μίαν λύτραν τζελίκι :	ας. 184 ας. 86 ας. 120 ας. 472 ας. 69 ας. 43 ας. 146 ας. 72 ας. 24	5: οκάδες κρασί	ας. 18	έλαβα από τον ...διά το νερόν από τον .. διά το νερόν :	 ας. 180 ας. 120
1765	κρασί των μαστόρων όπου έφκιασαν τον τοίχο του κήπου: των μαστόρων μαστορικά διά τον τοίχον του κήπου εις 2: ταγάρια αραποσίτιν .... διά σπόρον : εις αργατικά διά το αραποσίτι σκάλισμα διά σκάλισμα εις λαχανόφυτον, και πρασόφυτον εις: 8 : αργατικά του....οπού.εκλάδεψε το αμπέλι εις: 4 κανάτες κρασί διά το αμπέλι προς : 14 : εις 3: καρπολόγια , και ένα φκηάρι: εις βουλωτικά των κασμάδων και ενού τζαπίου καινούργιου 3: τζαπιά καινούργια: πάλι εις άλλο ένα τζαπί : εις :5: οκάδες σήδηρον, και μήαν λυτραν τζελίκι του γύφτου βουλωτικά	ας. 96 ας. 480 ας. 200 ας. 72 ας. 54 ας. 60 ας. 160 ας 56 ας 24 ας. 36 ας. 156 ας. 63 ας. 150 ας. 39	εις: 6 : ταγάρια κριθάρι : προς : 90 εις : 2 : ταγάρια γέννημα αγορά , και αλεστικά του μυλωνά εις: 5 : λουτζέκια γέννημα προς : 80: αλεύρι (σύνολο) κρασί και ρακί (σύνολο)	 ας. 540 ας. 232 ας. 400 ας. 992 ας. 365		
1766	εις αργατικά διά τα λαγούμια οπού έυγαλα εις το αμπέλι: εις τρείς ημέρας διά το κλάδευμα : εις κρασί διά το κλάδευμα εις το χωράφιαργατικά : 23: προς :15 διά ταις πέτραις οπού εύγαλαν : του ...διά το λαγούμι εις το χωράφι 2: ταγάρια βρώμη ..διά σπόρον εις : 2: ταγάρια αραποσίτι ένα ηνί κηνούριον μέ σίδηρον του γύφτου εις βουλωτικά του ηνίου με σίδηρον του γύφτου εις : 25 : ταγάρια σιτάρι διά σπόρον προς : 180 εις την ρόγαν του ζευγίτη εις το σκάψιμον, και πέτραις του χωραφιού : εις: 5: λουτζέκια σιτάρι διά σπόρου εις ρόγαν των βοϊδίων εις το σκάψιμον αργάτες : 12: προς :21: εις κρασί διά το σκάψιμον 6:τζαπία κηνούρια , και βούλωσα , και 4: παλαιά και 2 : τζεκούρια : εις βουλωτικά των κασμάδων, και δύο τζαπίων με σίδηρον του γύφτου τον λωστόν με : 4 : τζαπία : ρόγα του ....όταν εγκαζώναμεν το γέννημα εις την χώραν	ας. 360 ας . 63 ας. 60 ας. 345 ας. 180 ας. 390 ας. 120 ας. 180 ας 240 ας. 72 ας. 4500 ας. 1100 ας. 870 ας. 650 ας. 80 ας. 242 ας. 162 ας. 660 ας. 68 ας. 60 ας. 108	κρασί και ρακί εις δύο ταγάρια σιτάρι από τον …. προς 120 :	ας. 727 ας. 300	επούλησα : 50 : ταγάρια αραποσίτι προς 120	 ας. 6000
1767	εις:10: ταγάρια κριθάρι διά σπόρον : τα: αργατικά διά το αρ αποσίτι όταν το εμαζώναμεν εις 12 σρέματα χωράφι σκάψιμον του υιού ρέκατα οπού το εμέτρησεν εις τα λουρία των βοϊδίων εις αργατικά διά το αραποσίτι εις δύο ζευγάρια λουρία των βοϊδίων εις δύο δερπάνια κηνούρια : εις το αραποσίτι οπού εύγαλαν τα χορτάρια : την ρόγα του ζευγίτη του γύφτου βούλωμα των : 10 : τζαπίων : διά σκάψιμον διά τα λαγούμια και διά την βρύσιν εις τζελίκι μαστορικά διά το αυλάκι εις βουλωτικά του ηνίου, και σκεπαρίου και πέταλα, και καρφία :	ας. 1200 ας. 432 ας. 6000 ας. 60 ας. 51 ας. 650 ας. 60 ας. 60 ας. 120 ας.2400 ας. 240 ας 120 ας. 600 ας. 30 ας.3640 ας. 123	εις : 10 : ταγάρια γέννημα αγορασμένον εις 12 : ταγάρια γέννημα προς : 120 : εις 2 : ταγάρια βρόμη : κρασί	 ας. 900 ας. 1560 ας. 180 ας. 262	σητάρη λουτζέκηα 20	 ας.2400

Πηγή : Κατάστιχο Ιεράς Μονής Ζωοδόχου Πηγής

Πίνακας 3

	ΓΕΩΡΓΙΚΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ ΚΑΙ ΕΣΟΔΑ ΣΤΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ ΤΗΣ ΚΟΚΚΙΝΗΣ ΠΕΤΡΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1807 - 1829					
έτος	**Δαπάνες επενδύσεων**	**Ποσά**	**Κατανάλωση ή αγορά γεωργικών προϊόντων**	**Ποσά**	**Έσοδα Πώλησης**	**Ποσά**
1807	αργατικά ις το αμπέλι κλαδ. αργατικά ις σκάψιμο αργατικά ι βλαστολόγη ις τα ενί κα σάπία κε δικέφλια το σπάρσιμο σιτάρι μηροκάμτα στο αραποσίτι σπάρσιμο σκάλο αργατικά ις το θέρος ις τον ντρίγο ένα ζευγάρι βοίδια το ανπέλι του παπα-δημήτρη … ις το ανπέλι το κενούργι στρέματα δύο κε κάρτο	ας . 25 ας. 45 ας. 20 ας. 75 ας. 57 ας. 32 ας. 33 ας. 32: 20 ας. 5 ας.130 ας. 150 ας. 215	ις λουτζέκια γένιμα 24 προς γρόσια 9 τρία φορτόματα κρασί	ας. 216 ας. 60	από στάρι λοτζέκια δεκάξι	ας. 160
1808	οπού έβαλε στα σπίτια του ζευγίτη	ας 108	από σιτάρι λουτζέκια οχτό από κριθάρι λουτζέκια 15 από σιτάρι λουτζέκια 10	ας. 90 ας. 90 ας.110		
1819	στο ανπελι μηροκαματα βλαστολόγι κε σκάλο του αναστάση στο αλόνι	ας.110 ας. 80 ας. 25	σταρι αγορά ταγάρι : 8 κρασί φορτόματα : 10	: 56 200	12 ταγάρια αραποσίτι προς τεσερα 12 ταγάρια στάρι	ας. 48 87
1820	κλάδο στο ανπέλι κε κιλίμ... στα δικέλια κε ενί κορκάρι πρασόφτο μηροκάματα χάρτζη	95 28 81	αραποσίτι το χινόπορω : 16 : προς κρασί διά το μοναστίρι φορτόμ : 5	32: 30 140	12 ταγάρι στάρι προς ενιά	108
1821	κλάδο γ σκάψιμο γ δευτέρισμα γ	25 80 35	το χινόπορο γενίμα ταγ. [80 προς γ :] 3 5 φορτόματα κρασί χιμονιάτικο πρ. 27 γένιμα το καλοκέρι ταγάρια 30 π. 7 5 κρασί φορ. καλοκερινά πρ. 35 : 20	γ. 240 135 210 177		
1823	του δαργάτυ στο ανπελει στες γιναικαις αργατικα διακίλι και τζαπεί αγορά στο γιευτο και τζηλήκη 2: ταγάρια σιτάρι σπόρω του χαστατζέρι δαργατικό 3: ταγάτρια στλαρη σπόρω στα δικαίλια 6 ταγάρια κριθάρι σπόρο	4: 30 6: 20 3:20 1: 00 21: 00 4: 00 30: 5: 46:	1: δεκάρι αλεβρι καθάργιο να δόσι 1: ταγάρι αλέβρι 1: κουβέλι αλέβρι : δεκάρι αλεβρι σταρίσω	ας1: 30 10: 00 05: 00 1: 30	150 οκάδες κρασί 4 ταγάρι γένημα 136 οκάδες κρασί 50 οκάδες αραποσήτι	γρ. 24 36 21 18
1824	2 τζάπες φιασιμο στο γιούτο 5 μεροκάματα στ' απελι 4 μεροκάματα στ' απελι 14 μεροκάματα σκκ λισμα όσα τους αργατις ωσα κε το θερο στις γηνεκες τις γηνεκες στο θερο 1 ζιβγαρι βοδια που αγορασα στο γυνή αγοράση απο αγόρακο 4 μεροκάματα στον τριγο	1: 10 4 2 7 13 4: 30 4: 30 102 6 2:	484 οκάδες αλέυρι 3 ταγάρια αλέβρι 1 δεκάρι αλεβρι 1 κουβέλι αλέβρι καθαργιιο 19 λίτρες αλεβρι καθαργιο 1 δεκάρη αλέβρι καθάργιο 26 λίτρες αλέβρι σμηγω 48 οκάδες αλεβρι σμιγο 2: δε αλέβρι σταρίσω 35 οκάδες κρασί κρασί 6 μησιωκα σταρι	218,35 26,2 1: 30 6:00 4: 28 1:35 4: 06 27: 00 4 5: 28 33 : 1 : 30	15 οκάδες ξίδι 16 ταγάρια κριθάρη 20 ταγάρια βρομη προς 3: 20 8 ταγάρια κριθάρι 1 κουβελι βρομι 14 ταγάρια σιτάρι	γρ. 3 » 99 » 70 » 51 4: 20 γρ. 144
1827	το δαργατικό διά τα βοϊδια αργατικά εις το χοράφη αργατικά διά το βοΐδη εις το αλέτρη και λιβάδη εις το γιφτο διά το ενη διά το αυλάκη αργατικά εις το αμπελη έτη εις το αμπελη εις το χοράφη αργατικό αργατικά εις το χοράφη έτη αργατικά εις το χοράφη αργατικά εις τα σιδερικά έτη αργατικά εις αμπέλη και χοράφη δια τα σιδηρικά εις τους γύφτους εις το γηφτιο μαστορηκα δηα τζαπια τζηκουρια	γρ: 8 : γρ : 21 γρ: 3 γρ : 3 γρ : 6: 20 γρ : 2 γρ : 1 γρ : 9 γρ : 6 γρ : 1: 20 γρ : 3 γρ : 2 : 20 :46 π.20 γρ : 4 γρ : 11 γρ : 6 γρ. 5	8: λουτζ : γένημα ξένη 12: λουτζ : εις γένημα 12: λουτζ : γένημα με το αγόγη ης το γενημα λου. 29	γρ: 45 γρ : 67 γρ: 29 γρ : 97: 230	έτη από άχηρι και χορταρι	100
1828	εις το ανπελιον ... αργατικά στου χοράφι αργατικά εις στον θερον... ετι στον θερον.. έτερα εις στον θερον	γρ: 19 γρ : 22 γρ 8 γρ: 15 γρ : 4	εις το γενιμα λου.. ης τεσερα λουτζ για σταρη	γρ : 42 γρ. 70		
1829	ης το χοράφη οπου αγορασα ης το απελη ης αργατικά ης το χοράφι ης το καλαποκη	γρ: 100 γρ: 15 γρ: 16 γρ: 13	ης λουτζεκια σηταρη ης τεσερα λοτζέ κια σηταρη	γρ: 68 γρ: 60		

Πηγή : Κατάστιχο Ιεράς Μονής Ζωοδόχου Πηγής

Πίνακας 4

ΚΥΡΙΕΣ ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΡΟΠΕΔΙΚΗΣ ΖΩΝΗΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ υψόμετρο 1350 - 2150				
MAYPOBOYNI – URECĹI				
Περιοχή	**Υψόμετρο**	**Πέτρωμα**	**Γεν. Χρήση**	**Ειδ. Χρήση**
κορυφογραμμή-πρανή	2150– 1700	οφιόλιθοι I	**κτηνοτροφία**	στειροτόπια
			υλοτομία	κατακείμενα λευκόδερμης πεύκης
πλατώματα	1700-1500	οφιόλιθοι I	**κτηνοτροφία**	γαλαρατόπια
			γεωργία	βρίζα,κριθάρι, βρώμη
υπώρειες	1600- 1350	οφιόλιθοι I–II	**κτηνοτροφία**	στανοτόπια γαλαρατόπια
			λιβάδια	χόρτο
			υλοτομία	μαύρη πεύκη
KATAPA -CĂTARĂ				
	1820–1600	οφιόλιθοι	**κτηνοτροφία**	στανοτόπια στειροτόπια
			υλοτομία	πεύκα,οξιά
			γεωργία	βρίζα,κριθάρι,βρώμη
ΠΟΛΙΤΣΙΑ- POLITSĂ				
	1600- 1350	οφιόλιθοι φλύσχης Πίνδου	**κτηνοτροφία**	βοσκότοποι
			υλοτομία	οξιά
			λιβάδια	χόρτο
			γεωργία	βίζα, κριθάρι, βρώμη, πατάτες, σιτάρι
POLITŠOARE				
	1600- 1350	φλύσχης Πίνδου	**γεωργία**	βρίζα
			λιβάδια	χόρτο

Πίνακας 5

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΓΗΣ ΝΤΕΡΒΕΝΤΙΣΤΑΣ (τέλος 19ου αρχές 20ου αιώνα)												
Ιδιοκτήτες	Αγροί	Αμπέλια	Λιβάδια	Κήποι	Σύνολο		Ιδιοκτήτες	Αγροί	Αμπέλια	Λιβάδια	Κήποι	Σύνολο
	στρ.	στρ.	στρ.	στρ.	στρ.			στρ.	στρ.	στρ.	στρ.	στρ.
1	5,75	0,50		0,25	6,5		65	11,75	0,50	1	1	14,25
2	20.75	1,25		2	24		66	6	2		0.75	8,75
3	9,50	0,50	1	0,50	11,5		67	2,5			0,50	3
4	5	0,50	0,25	0,25	6		68	6,5	1,25	0,75	1	8,5
5	15	7	2,75	1,50	26,,25		69	22,5	10,5	4,5		
6	8	6	1,50	0,50	16		70	5	0,50		0,75	6,25
7	18	3,5	1,50	1	24		71	1				
8	4	0,50		0,50	5		72	14,75	3		0,50	18,25
9	5,75	2,25		0,25	8,25		73	4,75	1	2	1,50	9,25
10	3	5,50	2,75	1	12,25		74	2,50	1,25		0,25	4
11	6,50	1,75		0,50	8,75		75	18,5	1,50	0,50	1,50	22
12	19,50	3,75	0,25	0,75	24,25		76	7,75			0,25	8
13	6				6		77	2	0,50			
14	5,75	0,50		0,25	6,5		78	8	2,5		1,25	11,75
15	7			0,75	7,75		79	13	5	1,5	1	20,5
16	5,75		0,50	0,50	6,75		80	1,50				1,50
17	8			0,50	8,5		81	34,25	2,75	1	1,25	40,25
18	9,25	1,25	2,50	0,50	13,,5		82	19,25	1,50		0,25	21
19	3,5				3,5		83	2	1,25			
20	1,75	0,75		0,25	2,75		84	12,25	3,25		0,50	16
21	5,50	1,50		0,75	7,75		85	5,25	0,25		0,50	6
22	2	0,50			2,50		86	2,5	1		0,50	4
23	5	1	0,50		6,50		87	1	0,50		0,25	1,75
24	5	0,50	0,75	0,25	6,50		88	11,5	1,50	0,50	1	14,.50
25	1			0,50	1,50		89	8,75	3		0,75	12,20
26	7,50	2		0,25	9,75		90	3,50	0,50		0,50	4,50
27	4,75	3,25			8		91	10,75	0,25	1	1,75	13,75
28	2	0,75	2,25		5		92	8,75	3	0,75	1	13,50
29	5	2,25	0,25		7,50		93		2		0,50	2,50
30	1,25	0,75	0,50		2,50		94	9,5	3,25	1,25	1	15
31	14	5	2	1	22		95	25,50	2,50		1	29
32	10,25			0,50	10,75		96	3	0,50		1	4,50
33	21,75	0,50		0,50	22,75		97	16,75	2,25	3	1,75	23,25
34	11	0,50		1,25	12,75		98	3	2,75		0,25	6
35	12,25	1,50	2	0,25	16,25		99	10	2			12
36	4,50	2,50		0,75	7,75		100	11	0,50	1,50	0,50	13,50
37	23	4,75	0,5	1,25	29,5		101	6,75	5	2,5	0,75	15
38	2,50	4,75		0,50	7,75		102	6,25	0,25	3,25	0,75	10,50
39	16,25	4		0,25	20,50		103	6,75	1,5	0,50	0,50	9,25
40	12,50	0,75			13,25		104	5	3	0,75	0,75	9,50
41	1,50	2		0,25	3,75		105	12,75	1	4	3,5	21,25
42	9,75	3	4	0,75	17,50		106	2	1,75	3,25	0,75	7,75
43	9,25	7	1,50	0,50	18,25		107	10	0,50		0,75	11,25
44	4	4		0,75	8,75		108	2	6,25	3	1,25	12,50
45	12	4		0,75	16,75		109	8,75	2,50		0,50	11,75
46	10,50	6,75		0,75	18		110	10,25	2,50	4,50	0,50	17,75
47	14,25	4		0,50	18,75		111	4,75	1,75	1,75	0,75	9
48	15	3,50	3		18,50		112	6,50	3,5	2	1,25	13,25
49	6	1		1,25	8,25		113	5,75	0,50	1	0,50	7,75
50	17,25	4,75	0,50	0,25	23,50		114	4	0,50		0,50	5
51	19,75	1,50	1,50	1	23,75		115	19,75	5,50	8,75	0,50	34,50
52	4	2,75		1	7,75		116	1,5	0,50		0,50	2,50
53	15,50		1		16,50		117	2,25	0,25		0,25	2,75
54	14		1,50	1	16,50		118	2,5	0,25		0,75	3,50
55	15,75	1,50	2	1,25	20,50		119	2,75	2,50	2,50	0,25	8
56	11	1,75		1	13,75		120	2	0,50			2,50
57	12	3,75	0,50	1	16,25		121		2			2
58	14,50	1,50		1,25	17,25		122	2,75	0,25		1,25	4,25
59	7	0,25		0,50	7,25		123	8,5	9	3	1	21,5
60	2,50	3,50		2,50	8,5		124	12	5,25	1,50	0,25	19
61	4	1	0,75	0,75	5,75		125	18	3,5		2	23,50
62	8,50	4,25	1,75	0,50	14,50		126	16	2	1	1	20
63	9	1	1	0,50	11,50		127	19,5	4		0,75	24,20
64	6,50	1,75	0,50	0,25	9							

Πηγή : Διεύθυνση Γεωργίας Νομαρχίας Ιωαννίνων

Πίνακας 6

ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΠΕΡΙΟΥΣΙΩΝ ΜΗΛΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1913								
	ΙΔΙΟΚΤΗΤΕΣ	Αγροί τεμ.	Λιβάδια τεμ.	Κήποι τεμ.	Αχυρώνες τεμ.	Οικόπεδα τεμ.	Οικίες τεμ.	
1	Δημήτρι Δημουλάς	5	4	3	1		1	
2	Γιάννης Παπάζης	2	4	3	1		1	
3	Αναστάσις βήτας	4	5	2	1	1	1	
4	Νικόλαος Χρ. Νίτσα	2	4	3	1		1	
5	Στέργιος Θανασ. Νιτσας		2	1	1	1	1	
6	Κίτσο Χρήστο Τατόλη	1	2	1			1	
7	Φίλιπας Τασίλη		1	2	1		1	
8	Μιχαήλ Μαντης ;	2	5	2	1		1	
9	Διαμάντης Λιούτας		2	2	1			
10	Δημήτριος Καρασούλης		2	2			1	
11	Νικόλα Γιάνι Νίκου		3	2	1		1	
12	Στέργιος Νίκος Μεακόης ;	2	2	2	1		1	
13	Νικόλαος Σπάχος	6	5	2	1	1	1	
14	Στέργ. Τζίμα Γκάμα		2	1			1	
15	Μιχαήλ Σίρμπος		1	2			1	
16	Δημήτριος Χρ. Τατόγια ;	3	1	1		1	1	
17	Μαρία Τατόλη			1			1	
18	Θεόδωρος Σπάχος	6	1	1	1		1	
19	Αθανάσιος Νίστα		2	1			1	
20	Γεώργιος Νίστας			1			1	
21	Ζήση Μήτρηη ή Μπίρτζη	1	6	5	1	1	1	
22	Γιάννης Δούκας	1	5	4		1	2	
23	Θανάσης Χασιώτης			1	1		1	
24	Γιάννης Χασιώτης		1	1				
25	Νικόλαος Μέρανος ή Μέρανες		2	3			1	
26	Ζήση Τέγο Στέφα ή Νεφα ή Νέτα	2	4	3		2	1	
27	Θεόδωρος Στέργιος Φούφας		1	4			1	
28	Ξαννθή Γιάννη Αζέλη	2	1	1			1	
29	Νάκος Γεώργ. Μεστ.	1	1	1		1		
30	Αγγελ. Μητρ. Τακανέτσο ή Τανανέτσο		3	2		1		
31	Μιχάλη Γιάκι ή Γάκι Φούφα		1	4	1	1	1	
32	Μιχήλ Στέργιος Θεοδωρ. Φούφας	2	4		1	2		
33	Δημητράκη Τατόλη	1	4	3	1		1	
34	Δημ. Παλ.. ταντότα	2	3	2	1		1	
35	Νικόλαος Βατολίδης ;	1	3	1	1		1	
36	Χαρισάκη Μαγειρία	2	1	1			1	
37	Τέγος Μ . Τάση		2	1			1	
38	Καλιόπη . Ιω. Καρασούλη		1					
39	Ευαγγελία Νικολ. Φάφαλη		1					
40	Γεωρ. Καραγεώργης		1	2			1	
41	Νικόλαος Μισιρζή .		1	1				
42	Νικόλαος. Αθα. Αζελ			1				
43	Δημ. Μισιρλή ή Μισιρζή ή Μιτσοτόλη	3	3	3			1	
44	Στέργιος Μετσοτόλη ;		2	1				
45	Νικόλ. Θεοδ. Νίτσα	4	2	2		1	1	
46	Κυριάκο Διαμαντ.	1	2	3	1		1	
47	Ελεν.Τεγ. Μαλακασιότη	2	1	1			1	
48	Κύργο Μίσιο ή Μασίσιο ή Μασίκο	3	4	4			1	
49	Χρήστος Μαλακασιότης		2	1			1	
50	Γιάνης ; Μαγειρία		4	2	1		1	
51	Μιχαήλ Μαγειρίας		3	1	1		1	
52	Στέργιος Νικολ. Γκάμας		1	1				
53	Τάσο Μαγειρία		2	1			1	
54	Γιάννης Πιπέρης		1	1	1		1	
55	Νικόλαος Γκάμας	4	1	1	1		1	
56	Μιχαήλ Κιρ. Τοψή						1	
57	Νικόλα. Γιαν. Νίτσο	3	2	3	1		1	
58	Νικόλαος Αζέλης	1	3	2	1			
59	Διμάντη Αγγέλ.	5	2	1		1	1	
60	Μιχαήλ Μαλακασιότης	1	1	1	1		1	
61	Στεργ. Δημο.		2	2			1	
	ΣΥΝΟΛΑ	76	129	107	27	15	50	

Πηγή : Βιβλιοθήκη του Τομέα Ιστορίας Νεοτέρων Χρόνων

Γ. ΑΡΧΕΙΑΚΟ ΥΛΙΚΟ - ΕΓΓΡΑΦΑ

Έγγραφο 1

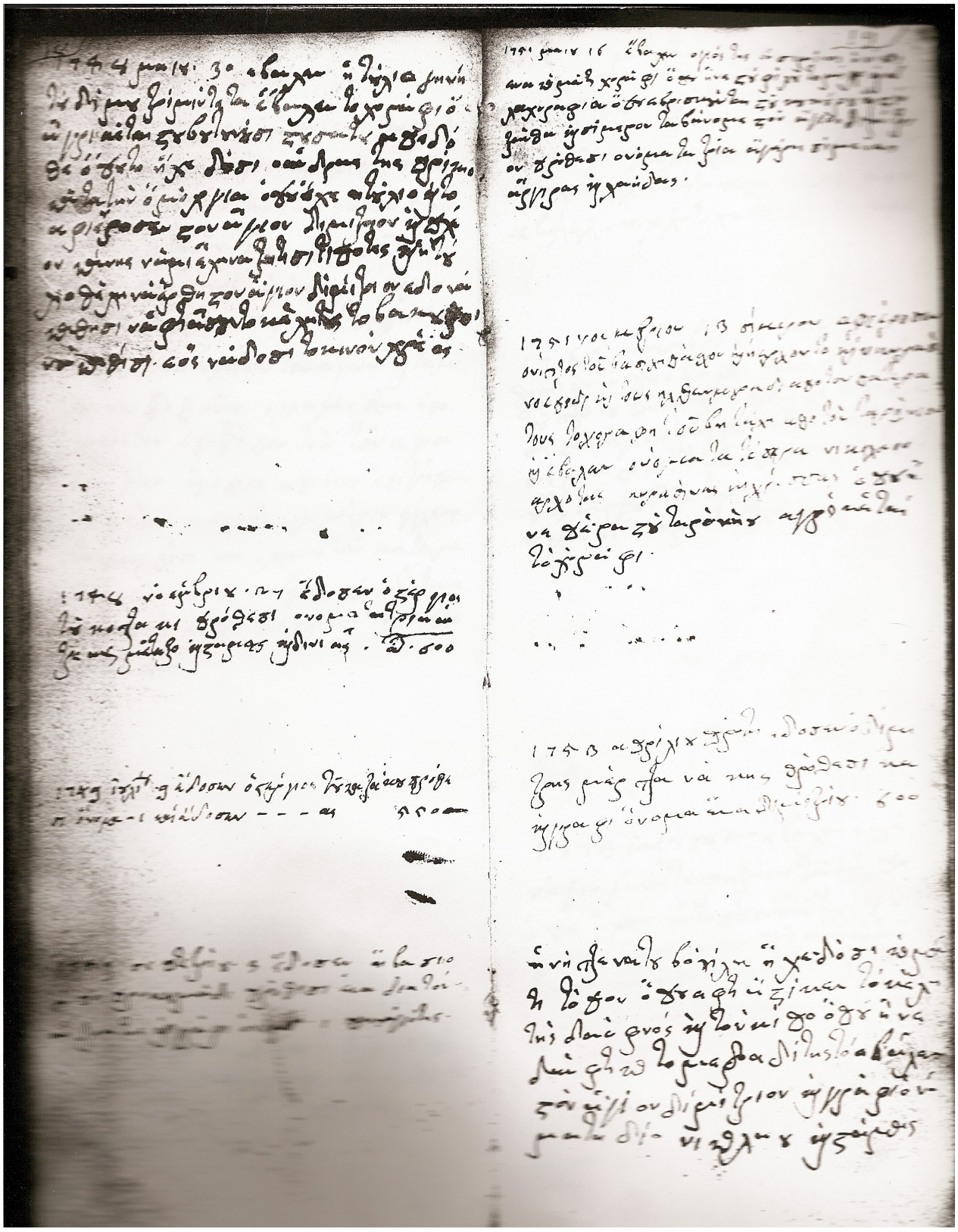

Αφιερώσεις αγρών στον ναό του Αγίου Δημητρίου (έτος 1748)

Πηγή: Κατάστιχο Ιερού Ναού Αγίου Δημητρίου

Έγγραφο 2

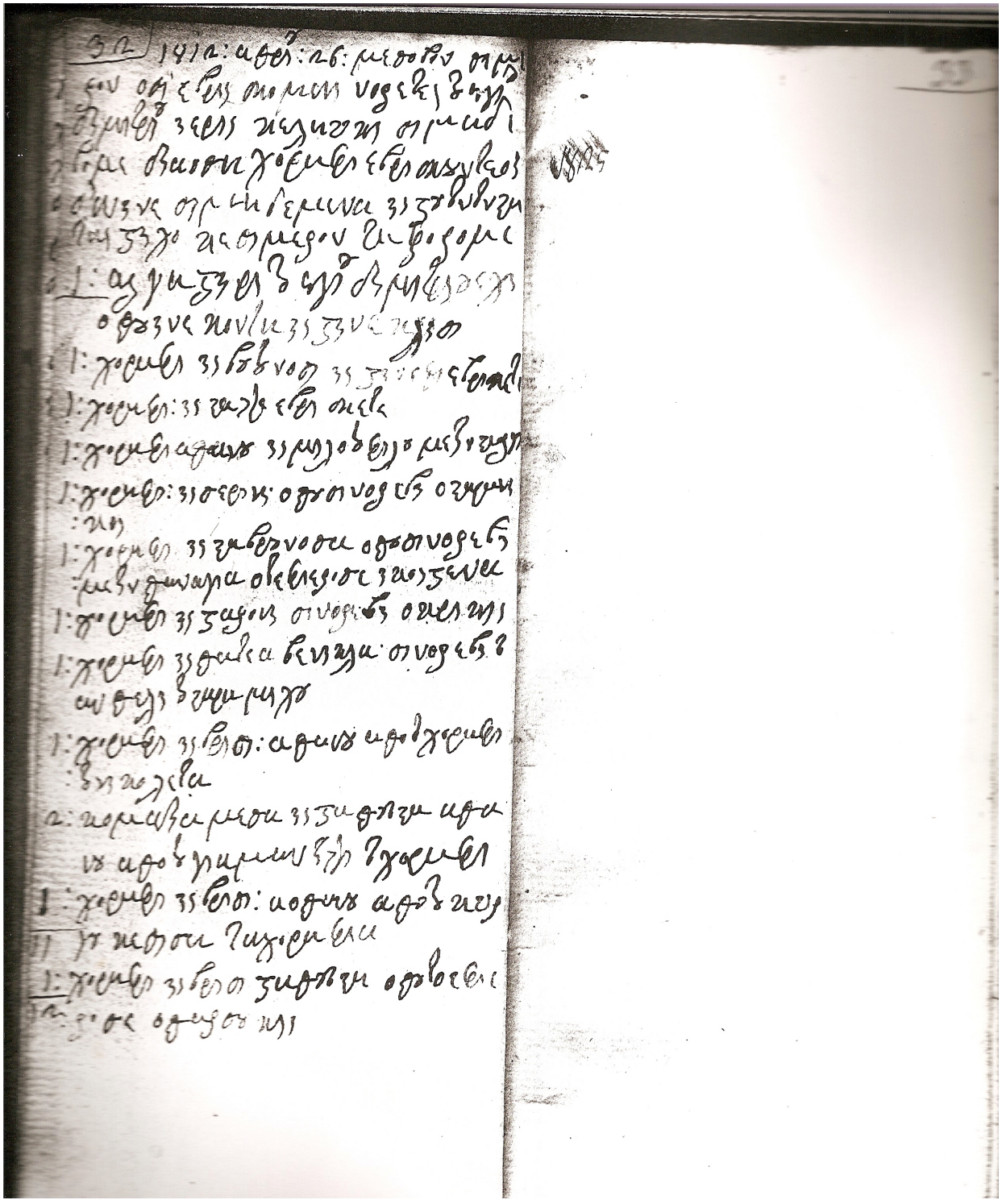

Κτηματολόγιο Αγίου Δημητρίου(έτος 1812)

Πηγή: Κατάστιχο Ιερού Ναού Αγίου Δημητρίου

Έγγραφο 3

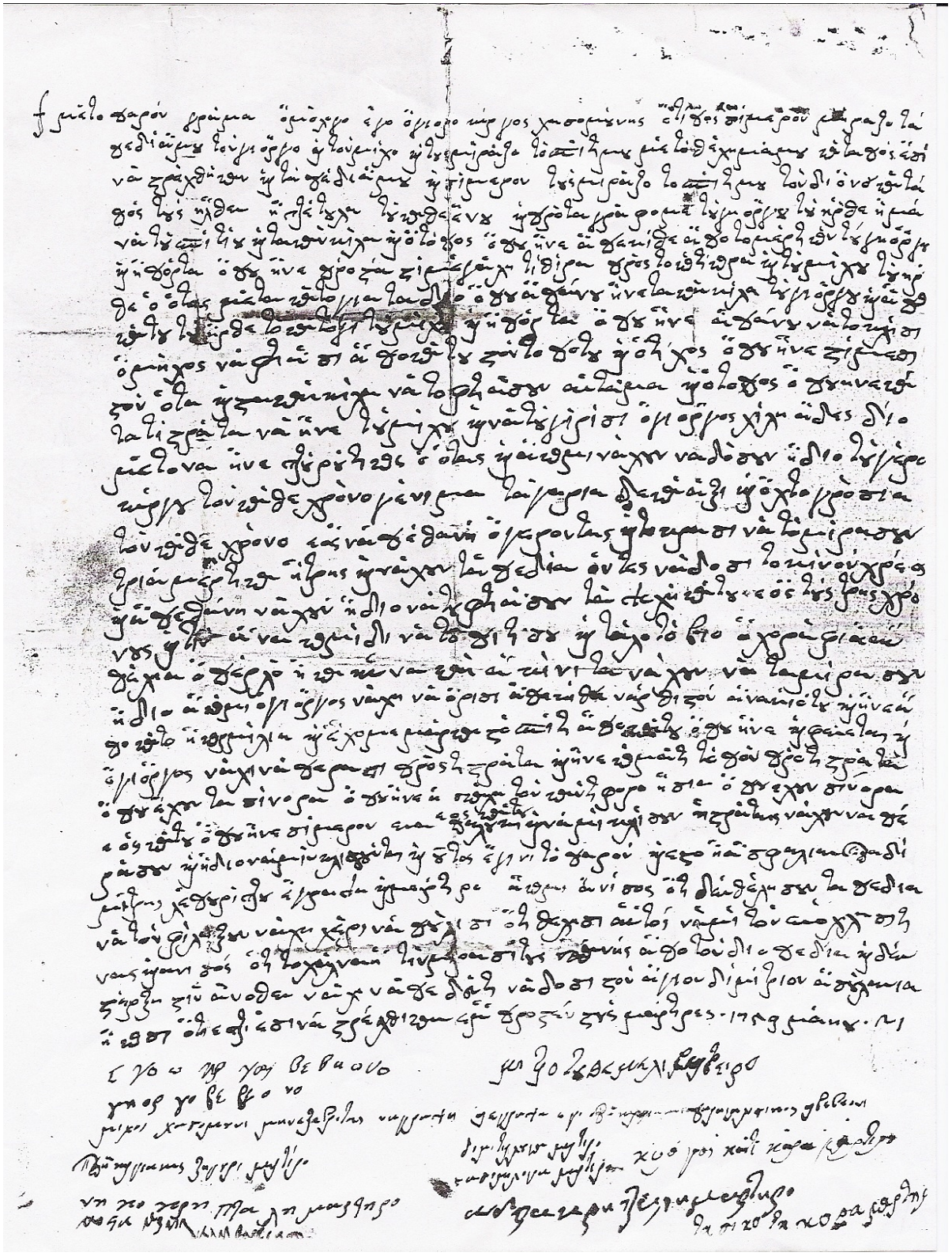

Συμφωνητικό διανομής περιουσίας (έτος 1759)

Πηγή: Αρχείο Δημητρίου Ρέκατα

Έγγραφο 4

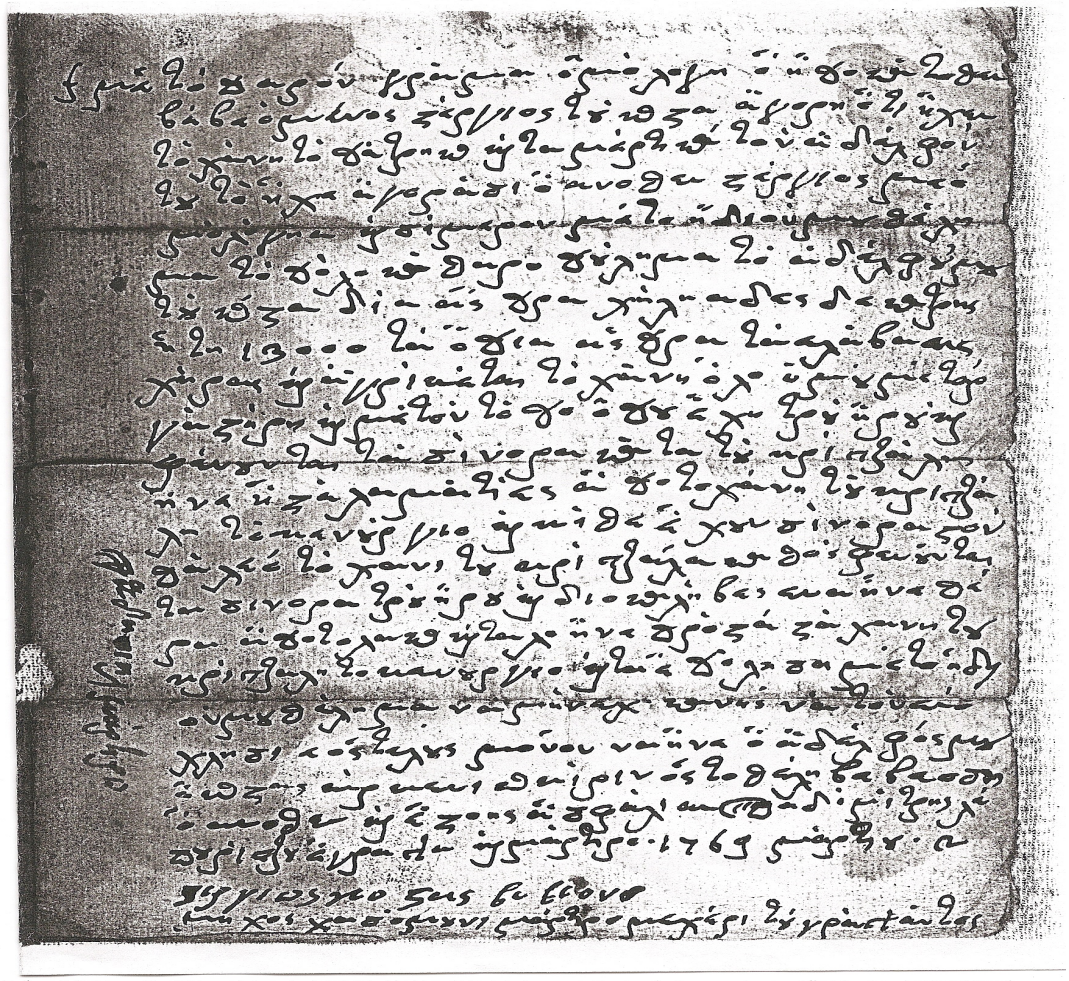

Συμφωνητικό πώλησης χανιού (έτος 1769)

Πηγή: Αρχείο Δημητρίου Ρέκατα

Έγγραφο 5

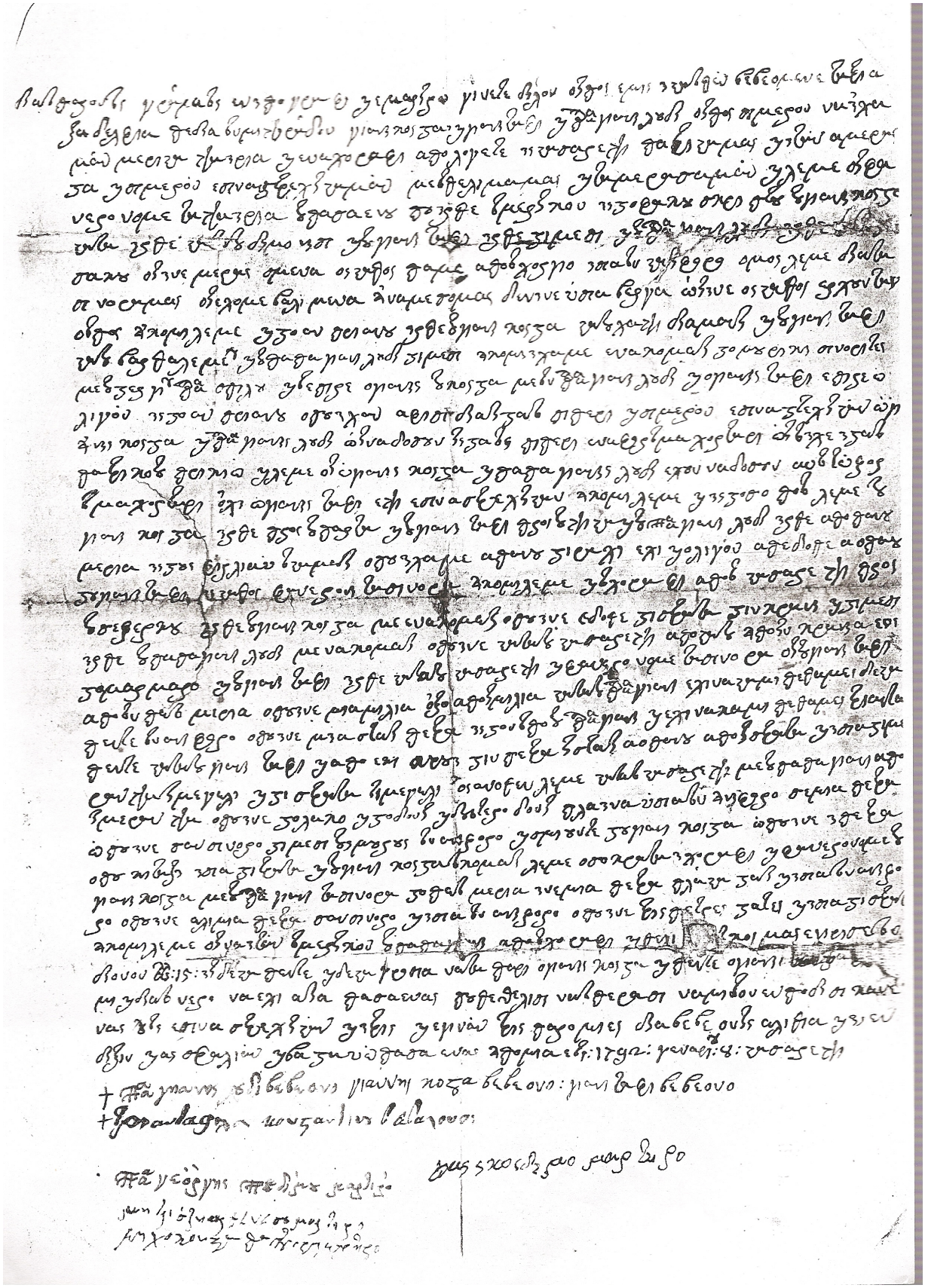

Συμφωνητικό διανομής αγροτικής περιουσίας(έτος 1792)

Πηγή: Αρχείο Δημητρίου Ρέκατα

Έγγραφο 6

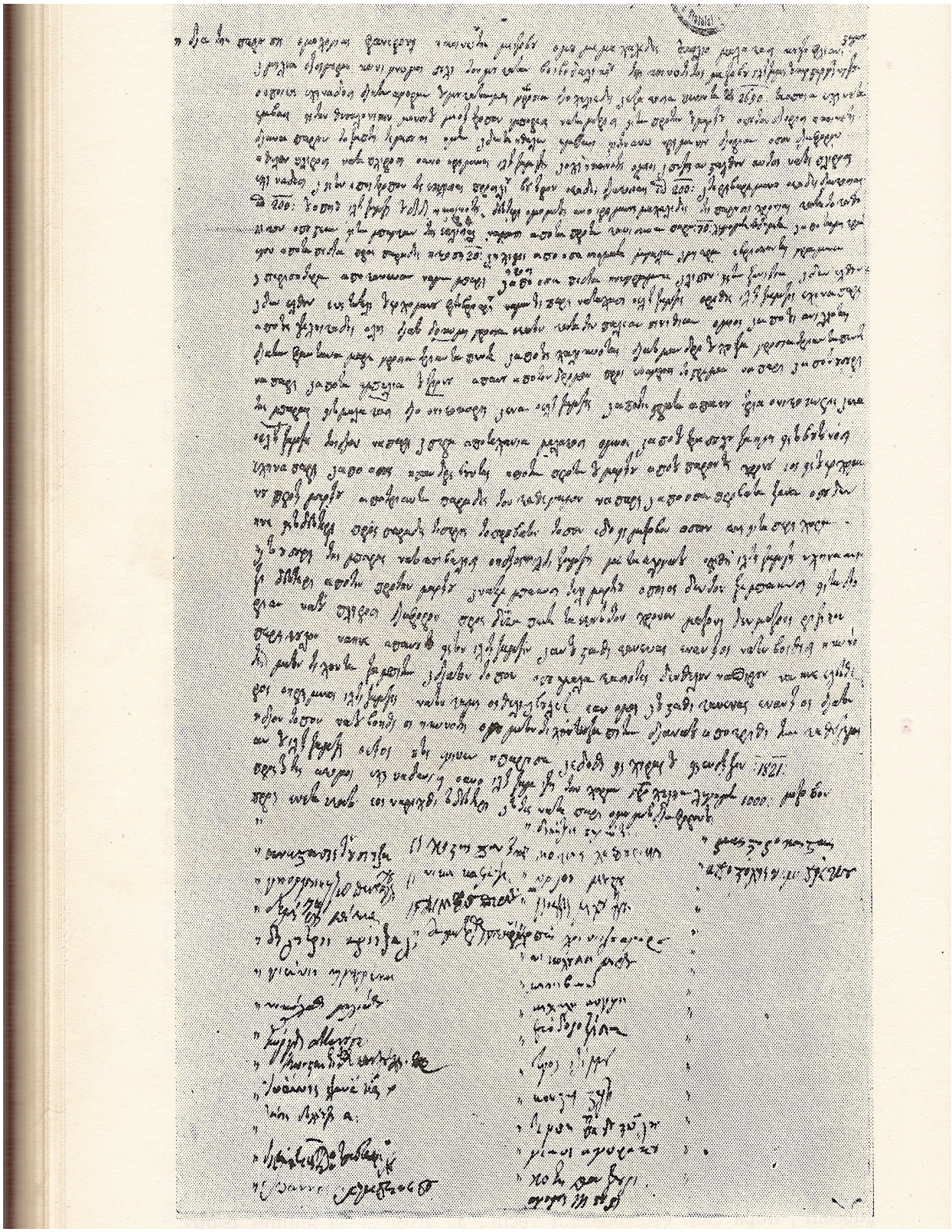

Συμφωνητικό ενοικίασης βοϊβοδαλικίου (έτος 1821)

Πηγή : D. Limona, N. Trandaferescu, *Documnte economice din arhiva casei comersiale Ioan St. Stamu (1714-1875)*, Direcția Generală a Arhivelor Statului din Republica Socialistă România,Vol. 1, Bucureşti 1983. σ. 108.

Έγγραφο 7

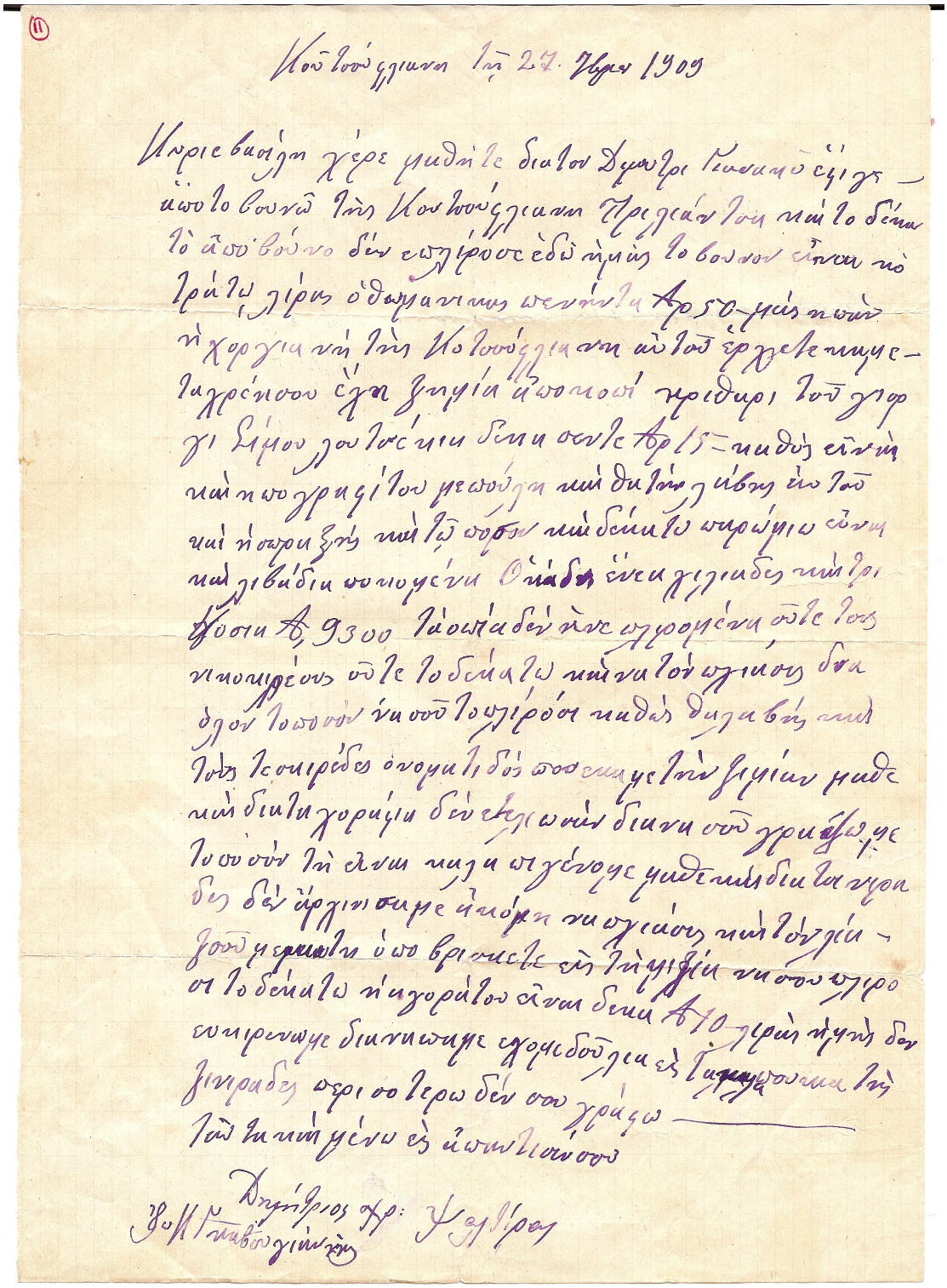

Καταγγελία αγροτικής ζημίας

Πηγή : Αρχείο Φάνη Δασούλα

Έγγραφο 8

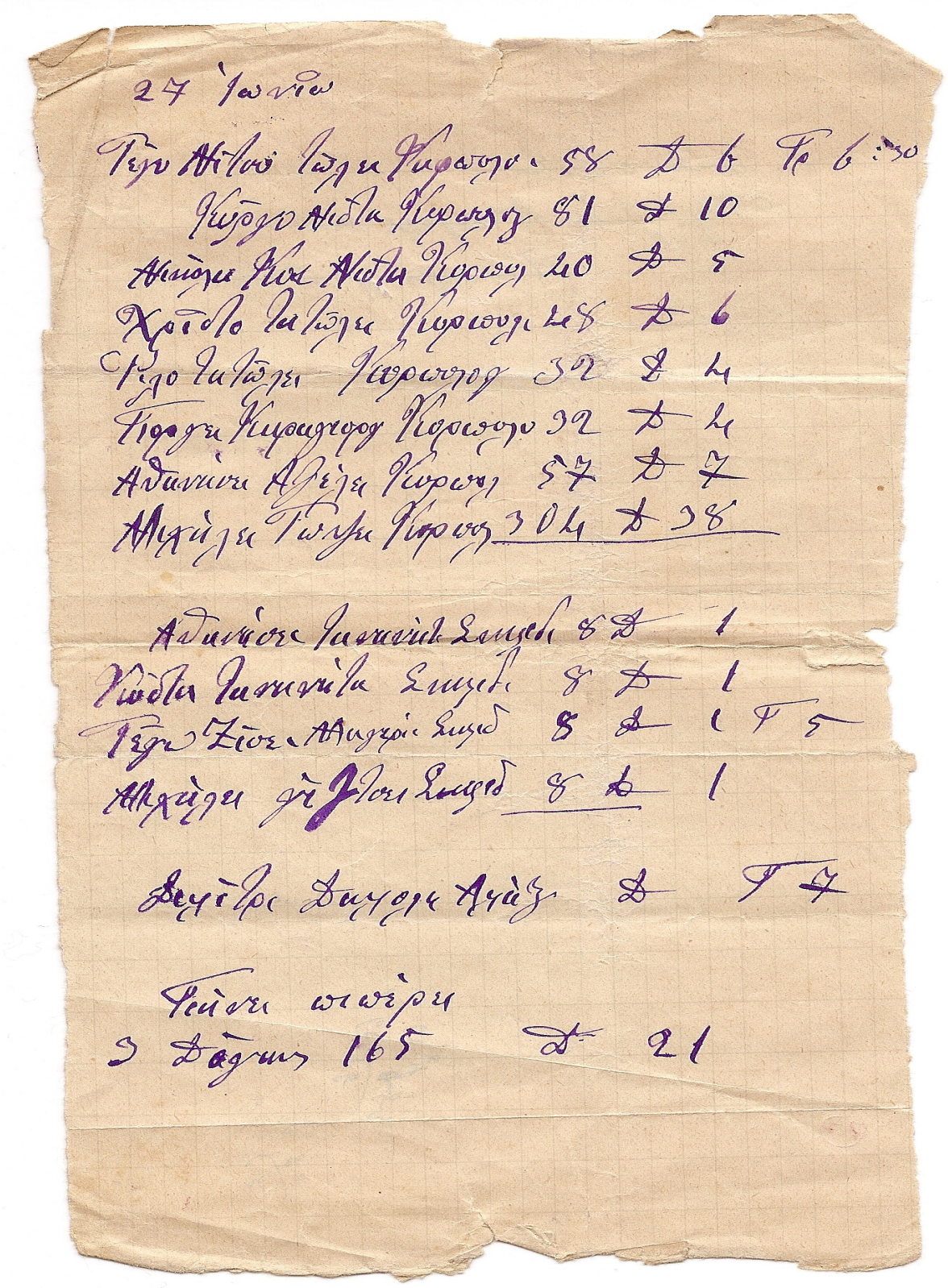

Αγορά γεωργικών εργαλείων από κατασκευαστές της Μηλιάς

Πηγή : Αρχείο Φάνη Δασούλα

Έγγραφο 9

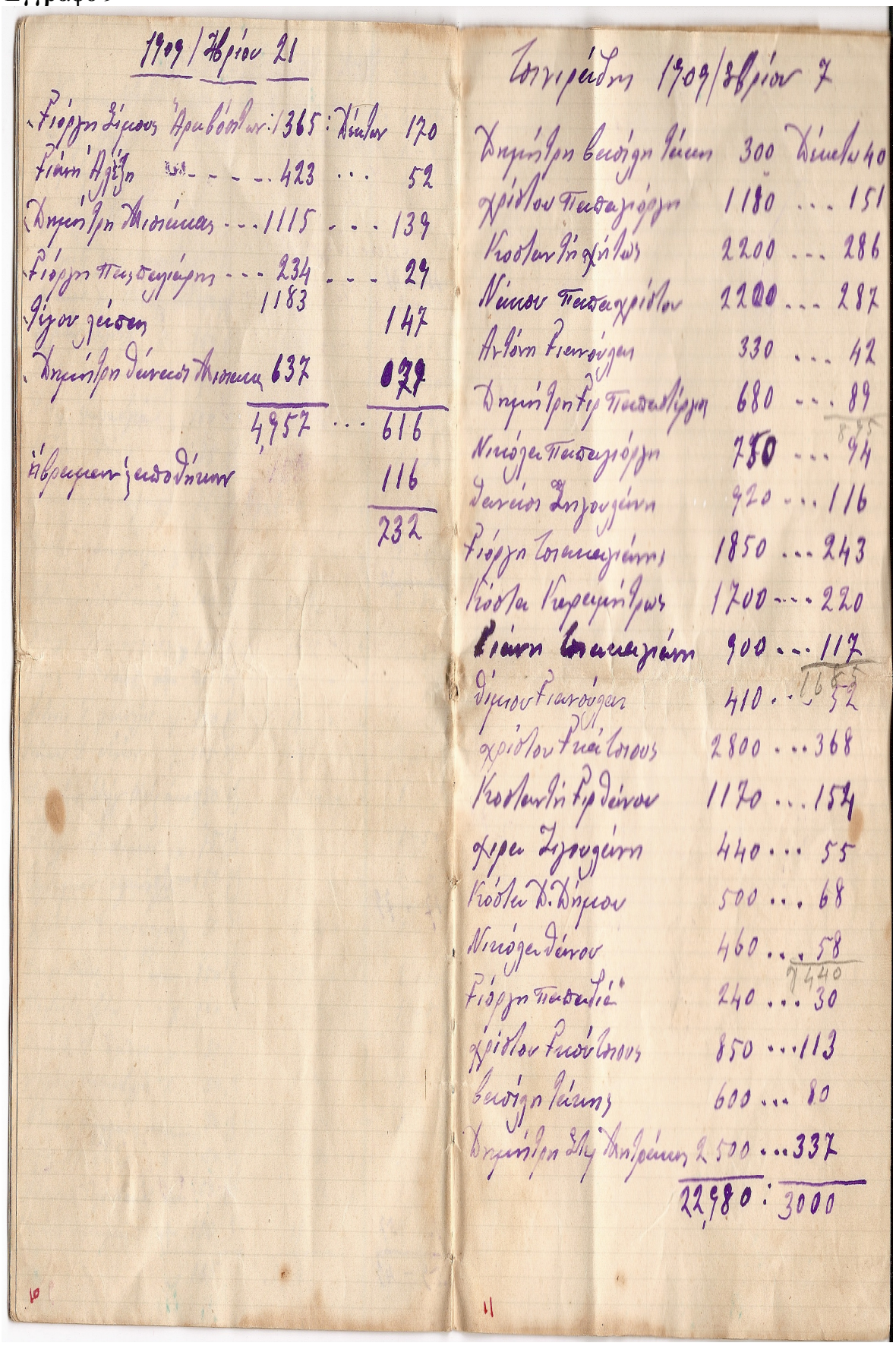

Δεκατισμός γεωργικής παραγωγής του χωριού Τζινιράδες

Πηγή : Αρχείο Φάνη Δασούλα

Έγγραφο 10

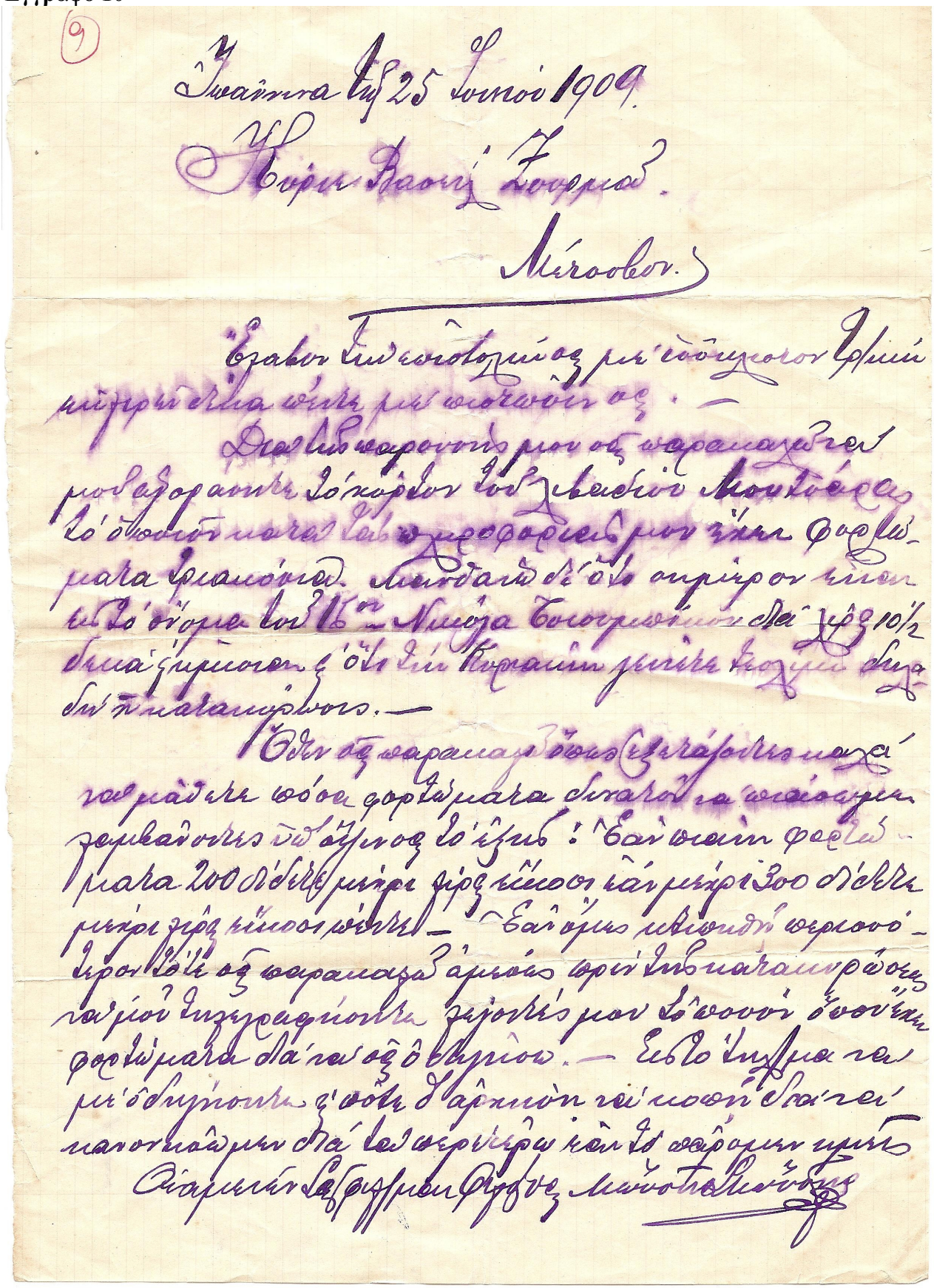

Εμπορική διακίνηση χόρτου

Πηγή : Αρχείο Φάνη Δασούλα

Δ. ΣΧΕΔΙΑ

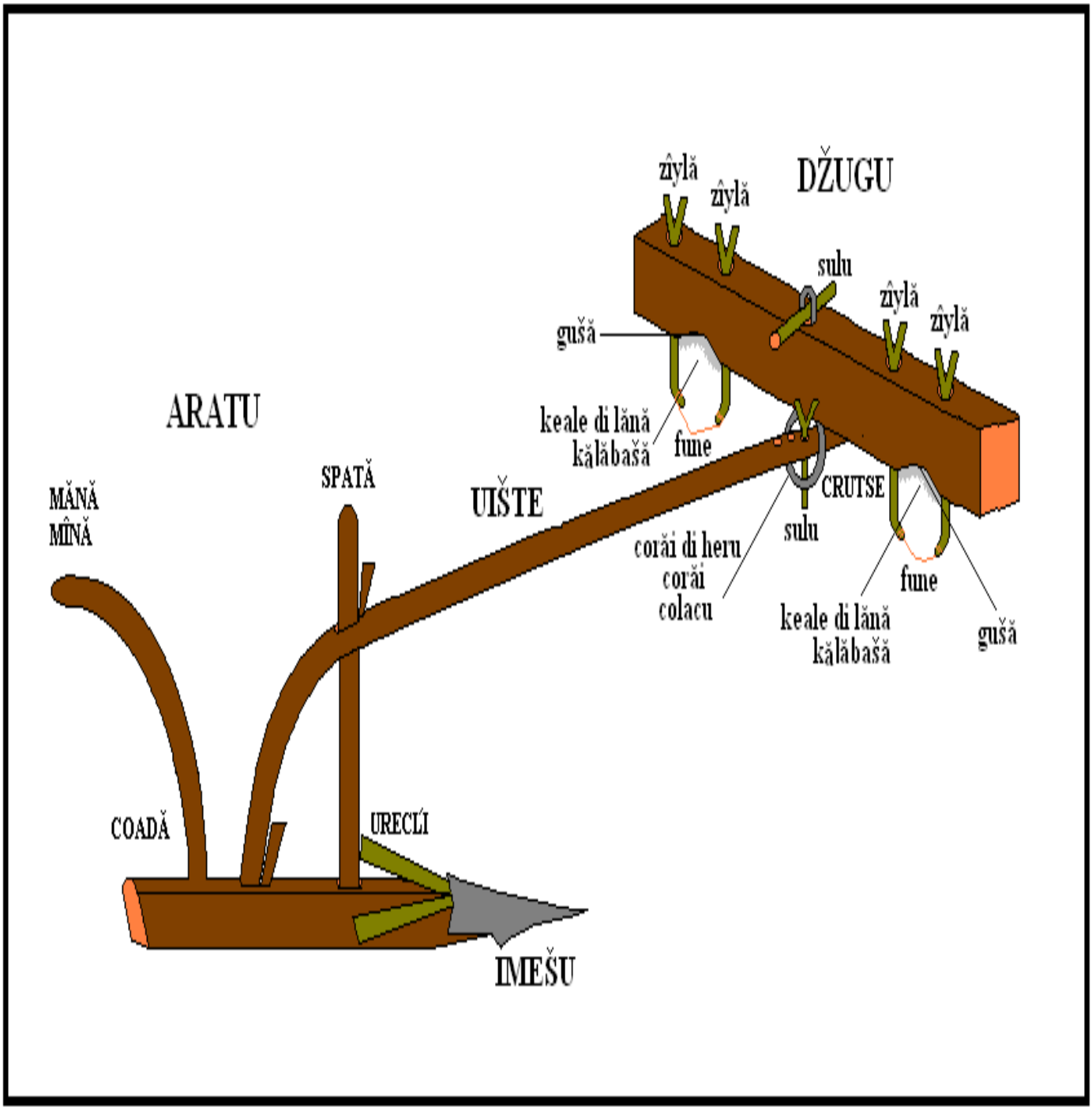

Σχεδιαστική αναπαράσταση του αρότρου της χώρας

Σχέδιο 1

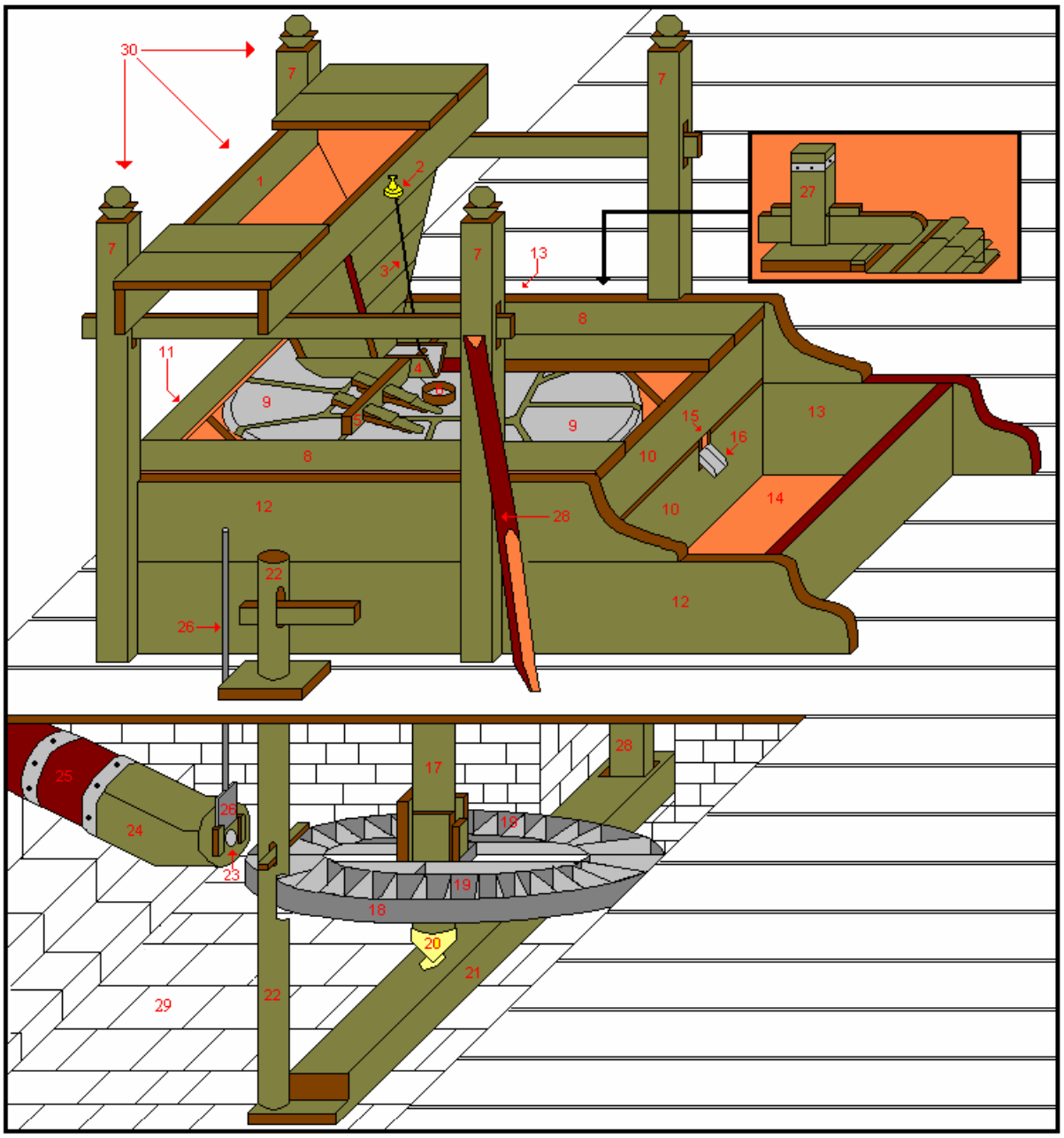

OCLIU DI MOARĂ

1. cošu
2. adunătoru
3. šîdžîme
4. cošulu atselu ńicu
5. clopoteatsî ń
   yărzăritsî ń
   coatsî ń
   vărδăĺi
6. gură
7. sturi
8. căpăki
9. roată
10. plătrea di năinte
11. plătarea di năpoi
12. plătarea năndreaptă
13. plătarea năstîngă
14. cupane ń
    cošu di fărină
15. gură di fărină
16. cănălicu
17. fusu
18. fterotire
19. lingure
20. kipru
21. babă din pade ń
    temblă din pade
22. stămătiră ń
    condinătoru
23. xifune ń sope
24. musure
25. cărute ń canalu
26. lupată
27. sculătoru
28. vužile
29. zirio
30. rizboiulu di moară

Σχεδιαστική αναπαράσταση του μηχανισμού του μύλου

Σχέδιο 2

Ε. ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

Φωτογραφία 1

Τμήμα της οροπεδικής ζώνης της χώρας.

Φωτογραφία 2

Φωτογραφία 3 **Γεωργικές καλύβες**

Φωτογραφία 4: υνί (imešu)

Φωτογραφία 5: α. γ. είδη κλαδευτηριών (zvănă, cusoru)
β. δρεπάνι για χόρτα (cuseao)

Φωτογραφία 6 : α. ξύλινο φτυάρι (lupată di lemnu)
β. γ. είδη δίκρανων (yile)

Φωτογραφία 7: Ο αμπελώνας στο Yiḿetsî

Φωτογραφία 8 : Η cărută του Αγίου Νικολάου

Φωτογραφία 9

Φωτογραφία 10

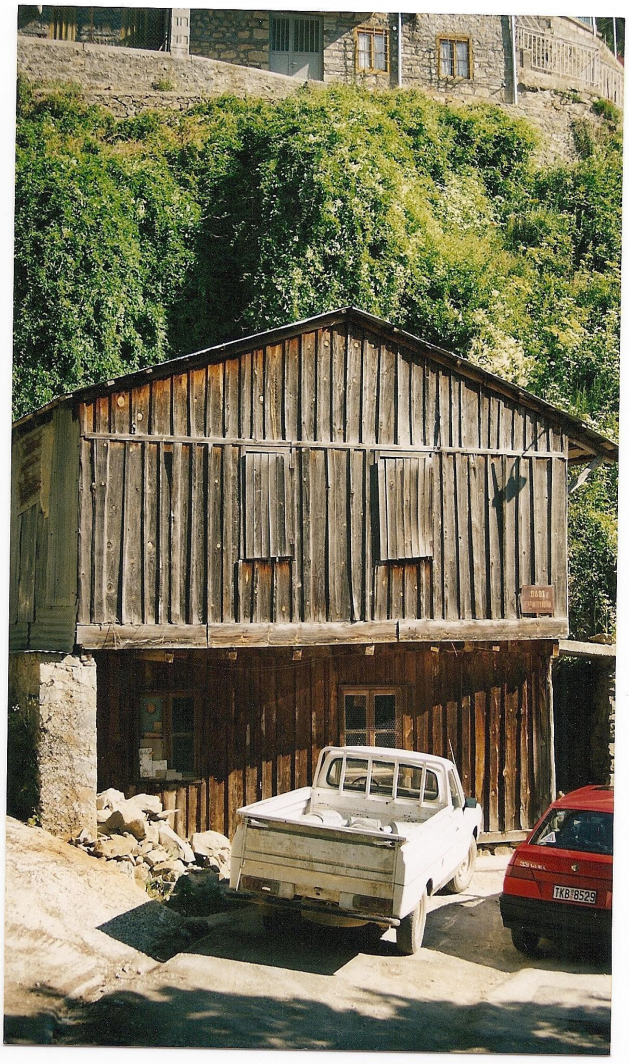

Φωτογραφία 11

Τύποι αχυρώνων-στάβλων (pleamse)

Φωτογραφία 12 : Ο βοσκότοπος της Fântână Mare

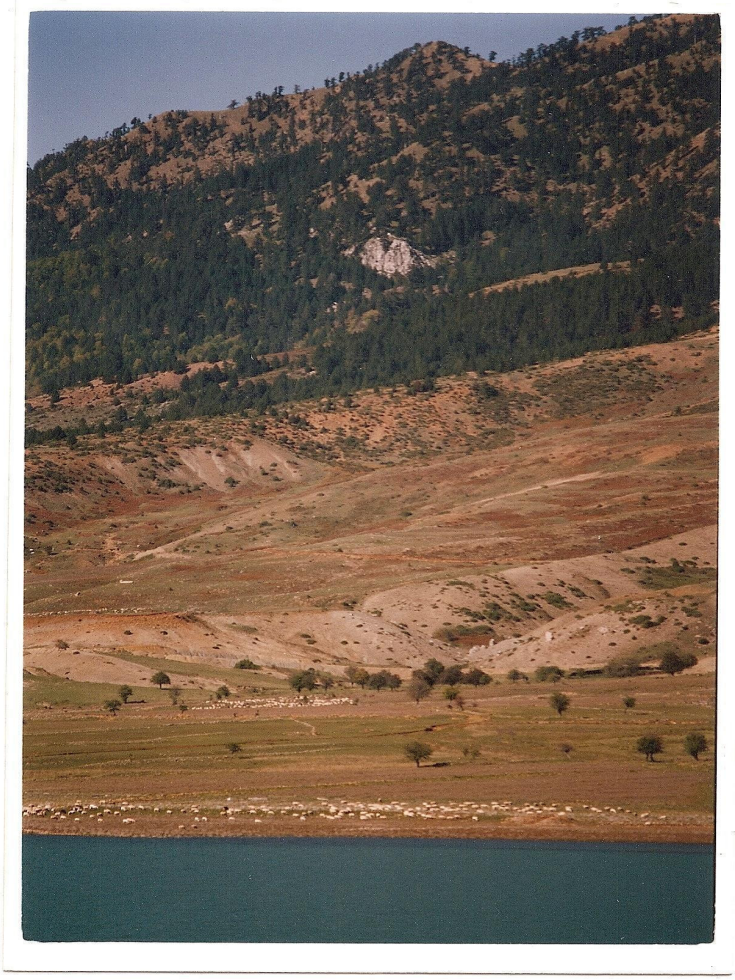

Φωτογραφία 13: Ο βοσκότοπος του Ĺeagunu

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΩΝ

Βαρσάνης Βασίλειος
Βαρσάνης Φίλιππος
Βραζιτούλης Μιχαήλ
Γεωργίου Λεωνίδας
Γιανάκας Κωνσταντίνος
Δασούλας Γεώργιος
Δασούλας Δημήτριος
Ζαρκάδης Δημήτριος
Καραμέτας Αθανάσιος
Καραμίχας Αθανάσιος
Καραμίχας Μιχαήλ
Κουτελέκος Σπύρος
Μαυρογιώργος Γεώργιος
Μαυρογιώργος Νικόλαος
Μαυρογιώργος Σωτήριος
Μαυρογιώργου Πανωρέα
Μασούρας Κυριάκος
Μπαρσούκης Μιχαήλ
Μπούμπας Μιχαήλ.
Πανάγιος Ιωάννης
Πλαχούρας Μιλτιάδης
Πλαχούρας Διαμάντης
Σκίμπα Καλυψώ
Σούλτης Βασίλειος
Σούλτης Στέργιος
Σταγκογιάννης Αθανάσιος
Σταύρου Γρηγόριος
Σταύρου Ιωάννης
Ταμπέκης Θεώδωρος
Τατόλης Κυριάκος
Τρίτος Νικόλαος
Τσακαγιάννη Βασιλική
Τσιρογιάννης Ιωάννης
Τσομπίκος Αριστείδης
Φάη Παρασκευή
Φάφαλης Ελευθέριος
Χήτας Τριανατάφυλος
Χρόνας Απόστολος
Χρόνας Βασίλειος